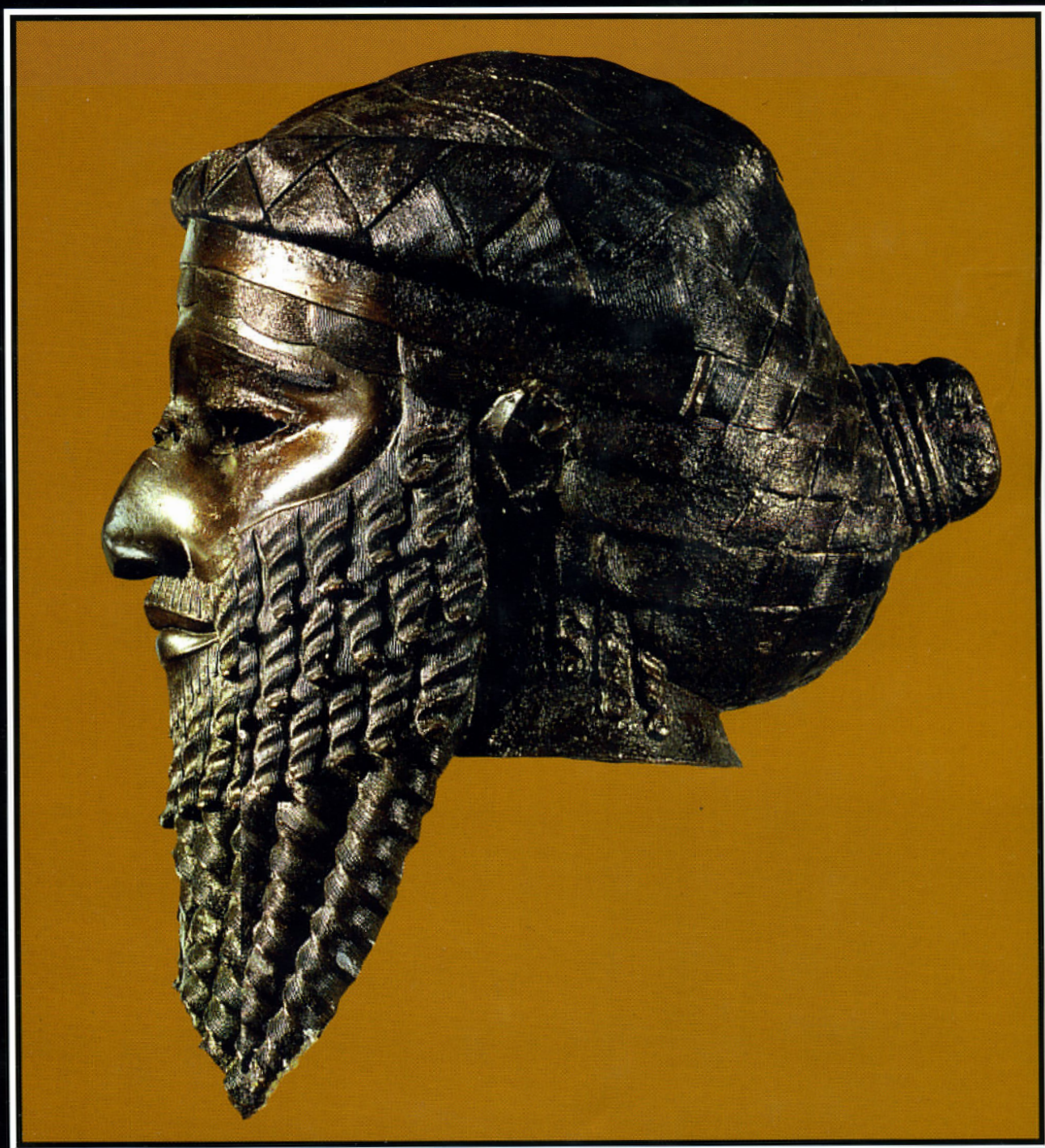

MICHAEL ROAF

A MEZOPOTÁMIA VILÁG ATLASZA

HELIKON • MAGYAR KÖNYVKLUB

A mű eredeti címe: The Cultural Atlas of the World Mesopotamia and the Ancient Near East
A fordítás az Andromeda Oxford Ltd. 1992. évi kiadása alapján készült.

© 1990 Andromeda Oxford Ltd.
A sorozatot az EQUINOX BOOK és a STONEHENGE PRESS közösen adja ki.
Fordította Dezső Tamás
A fordítást szakmailag ellenőrizte Kalla Gábor

Kiadta a Helikon Kiadó–Magyar Könyvklub, Budapest, 1998
Felelős kiadó Szilágyi János, a Helikon Kiadó és Breitner Miklós, a Magyar Könyvklub igazgatója
Hungarian translation © Dezső Tamás, 1998
Felelős szerkesztő Steinert Ágota
A védőborítót tervezte Kovács Imre

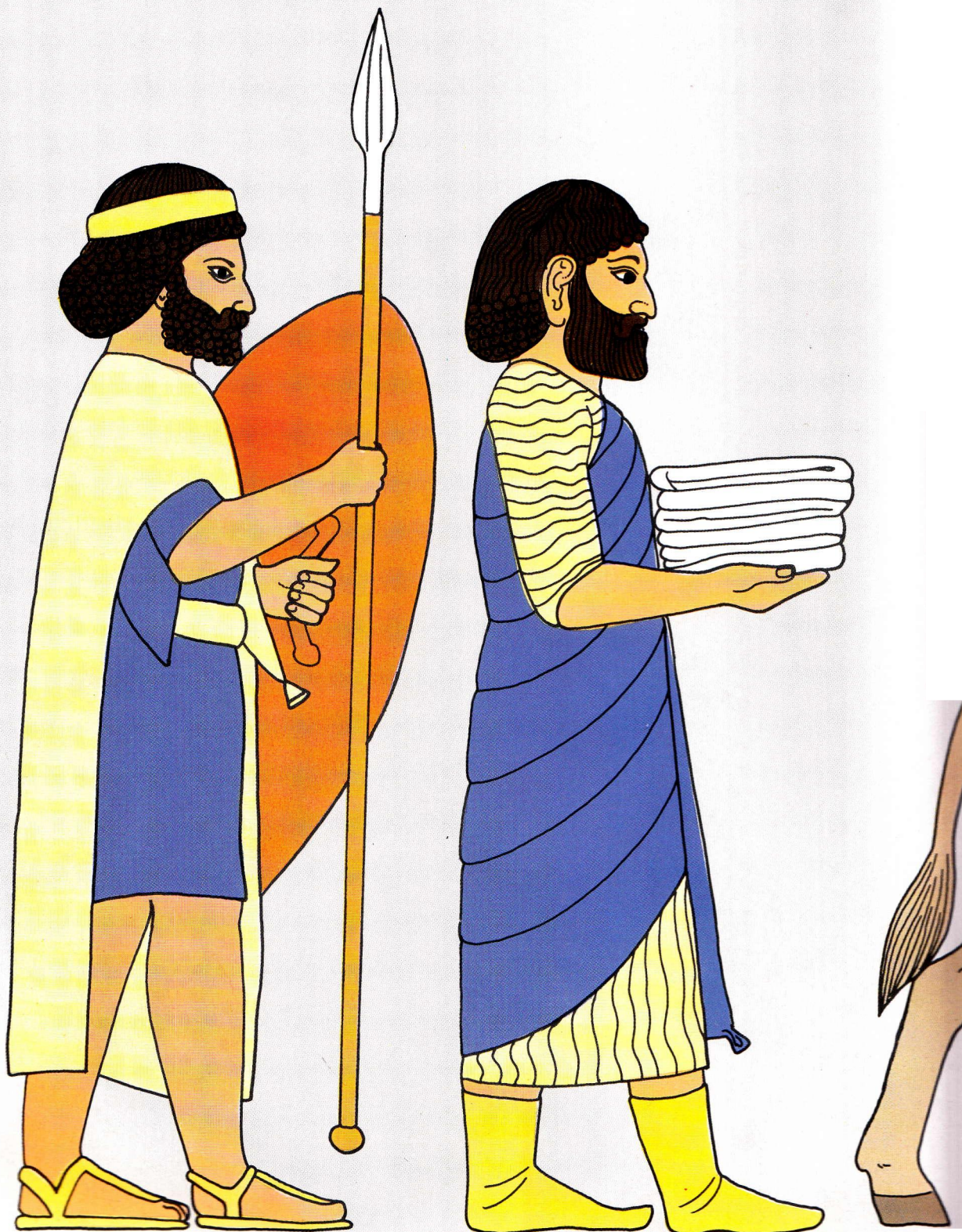
Megjelent 39,7 (A/5) ív terjedelemben

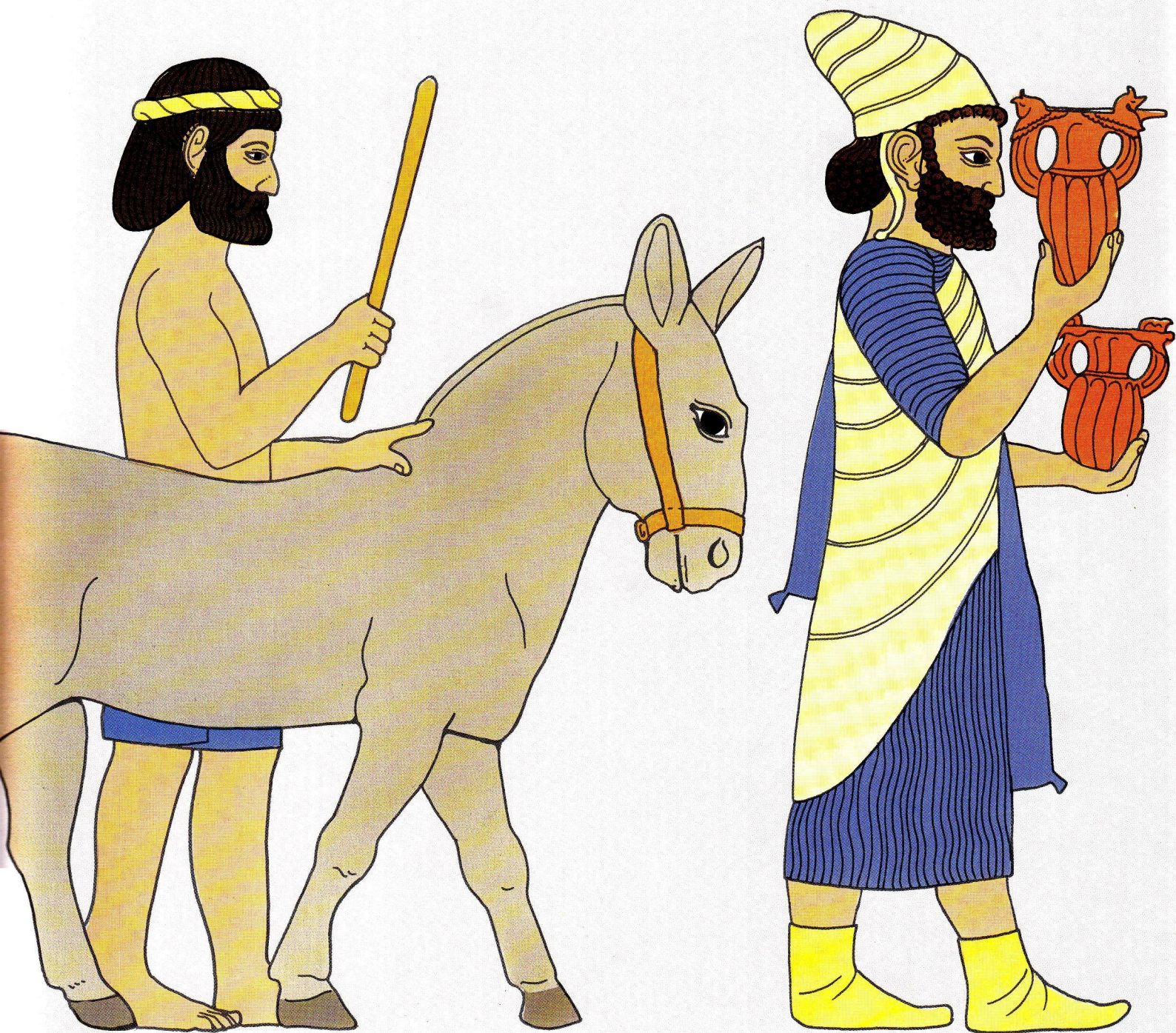
Nyomdai előkészítés: Fényszedő Központ Kft.

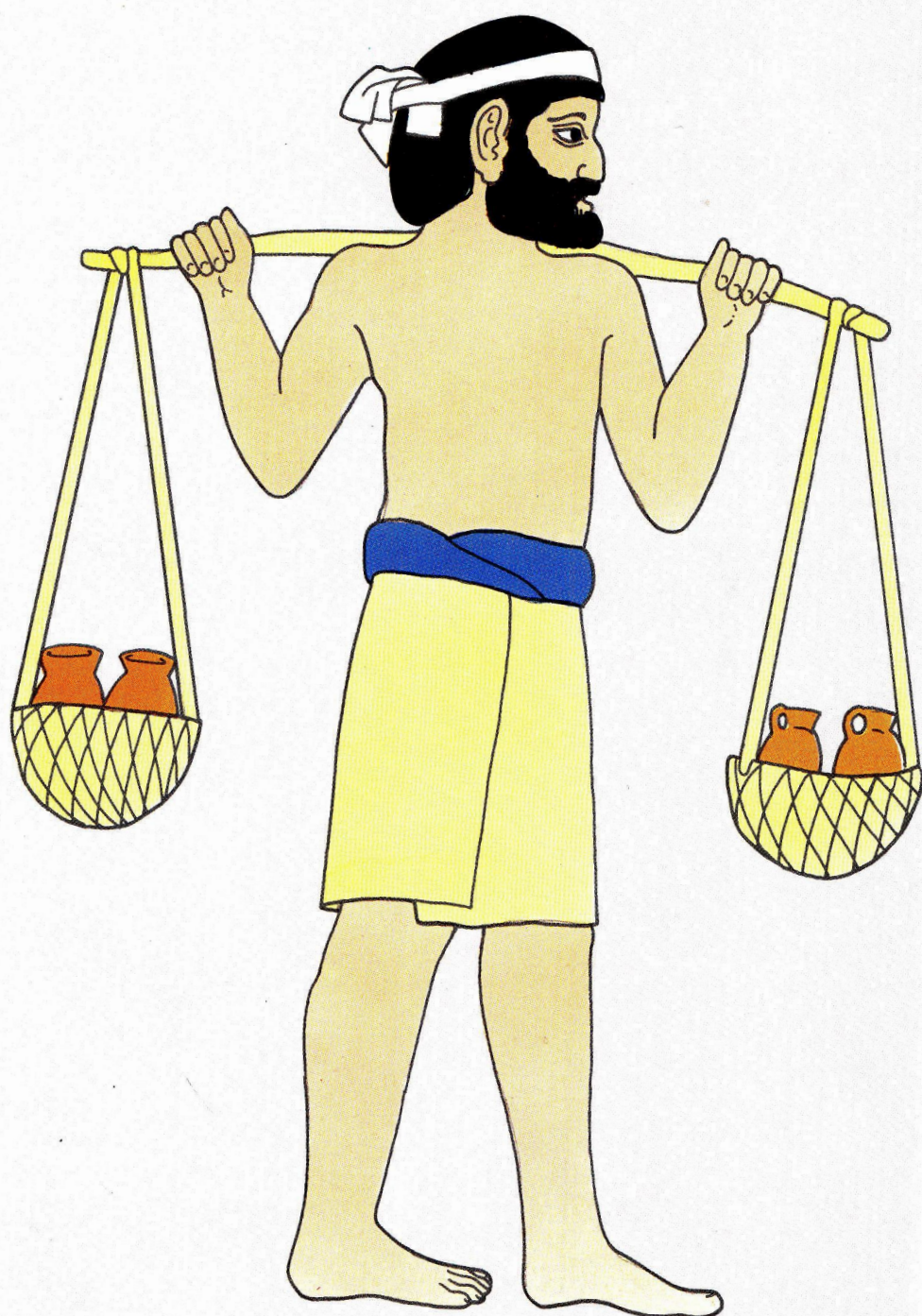
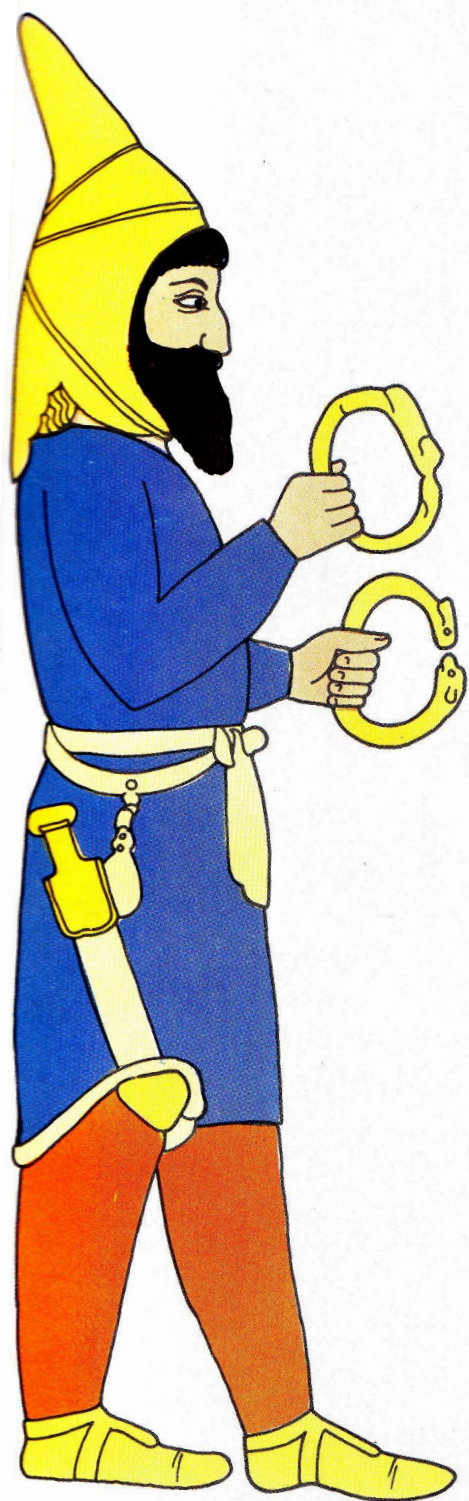
HE 605
ISBN 963 208 507 8
ISSN 9239 166 X

Printed in Germany
Mohndruck GmbH

Belső címlapképek:
A leigázott népek küldöttsége Xerxészhez. Apadana lépcsőfelfjáró, Perszepolisz

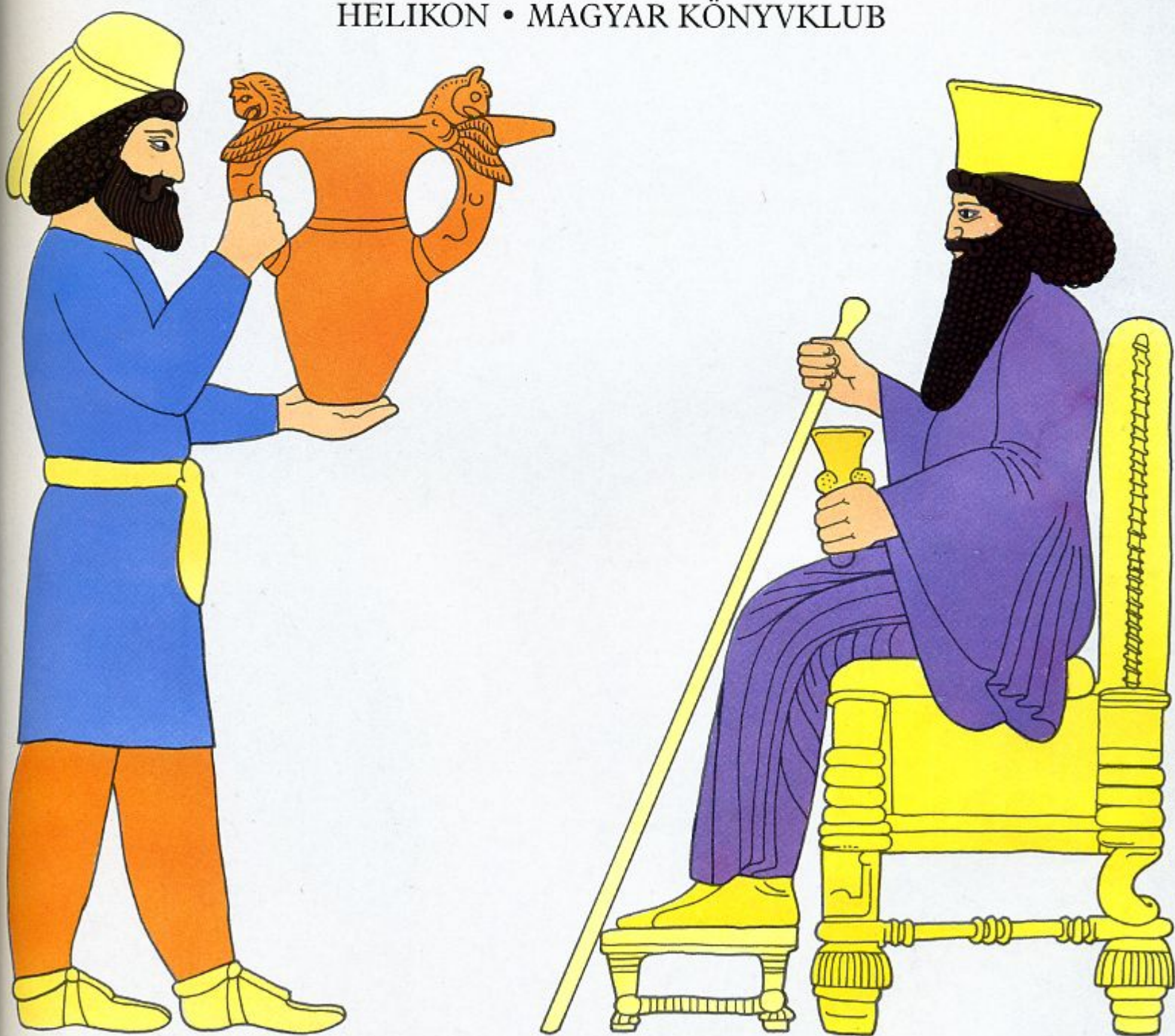

MICHAEL ROAF

A MEZOPOTÁMIAI VILÁG ATLASZA

(Az ókori Mezopotámia, Anatólia, Irán, Palesztina és Szíria)

HELIKON • MAGYAR KÖNYVKLUB

TARTALOM

- 8 Időrendi táblázat
- 10 Előszó

Első rész: Falvak

- 14 A Közel-Kelet régészete
- 18 Korai földművelők (i. e. 12 000–7000)
- 42 A civilizáció felé (i. e. 7000–4000)

Második rész: Városok

- 58 A városi forradalom (i. e. 4000–3000)
- 78 Vetélkedő városállamok (i. e. 3000–2350)
- 96 Karizmatikus királyok (i. e. 2350–2000)
- 108 Kereskedelem és háborúskodás (i. e. 2000–1600)

Harmadik rész: A birodalmak

- 132 Szövetségesek és ellenségek (i. e. 1600–1000)
- 158 AsszírIA és riválisai (i. e. 1000–750)
- 176 Győzedelmes AsszírIA (i. e. 750–626)
- 198 Az utolsó birodalmak (i. e. 626–330)
- 224 Bibliográfia
- 225 Kislexikon
- Képjegyzék
- 228 Földrajzi névmutató
- 233 Név- és tárgymutató

Kiemelt témák

- 14 A Közel-Kelet régészete
- 28 A neolitikus falu
- 36 Állatok
- 38 Fazekasság
- 70 Az írás eredete
- 72 Pecséthengerek
- 74 Vallás és szertartások
- 76 Istenek és démonok
- 90 Sumer szobrok
- 92 Ur királyi temetője
- 104 Zikkurratuk
- 122 Szállítás
- 124 Tudomány
- 126 Technológia
- 128 Mindennapi élet
- 150 Írás
- 152 Mezopotámia felfedezése
- 154 A vadászat királyi művészete
- 156 Elefántcsont-faragás
- 166 A baláwáti kapuk
- 170 Urartui fémművesség
- 194 Mezopotámiai hadművészet
- 220 Az Óxosz-kincs
- 222 Babilon a nyugati művészetben

Kiemelt helyszínek

32	Jerihó
44	Çatal Hüyük
54	Tell Madhur
60	Uruk
81	Nippur
87	Ebla
101	Ur
119	Mári
143	Ál-Untas-Napirisa
144	Hattusas
147	Ugarit
148	Assur
162	Kalhu
183	Tepe-Nús-e Dzsán
184	Dúr-Sarrukín
186	Ninive
192	Babilon
204	Paszargadai
210	Szúsza
218	Perszepolisz

Királylisták

96	Agade királyai
100	III. uri dinasztia
110	Mezopotámia és Elám királyai i. e. 2000–1600 k.
132	Az egyiptomi 18. dinasztia fáraói
133	Mittani királyai
137	Hatti királyai (hettita királyok)
140	Kassú királyok
142	Elám királyai
148	Közép-asszír királyok
159	Újasszír királyok 1
172	Urartu királyai
178	Újasszír királyok 2
199	Újbabiloni királyok 1
201	Újbabiloni királyok 2
204	Akhaimenida-királyok 1
206	Akhaimenida-királyok 2

Térképjegyzék

12	A Közel-Kelet vízrajzi térképe
18	A földművelés elterjedése az Óvilágban
20	A tengerszint emelkedése az utolsó jégkorszak után
22	A Közel-Kelet növénytakarója
22	A Közel-Kelet éghajlata
24	A Közel-Kelet korai települései
25	A földművelés és állattartás terjedése
34	Obszidiánkereskedelem a neolitikumban
35	A Közel-Kelet ásványkincsei
43	Korai kerámiát használó kultúrák
49	Halaf- és más kultúrák
53	Az Ubaid-kultúra elterjedése
58	Dél-Mezopotámia korai városi településszerkezete
64	A korai városi kultúrák hatása
73	A pecséthengerek használata
79	Interkulturális stílusú kloritédények kereskedelme
80	Kerámiastílusok elterjedése az i. e. III. évezredben
83	A sumer királylista városai
97	Akkád királyainak hódításai
98	Kereskedelem a Perzsa-öböllel és az Indus- völgyel
102	A III. uri dinasztia birodalma
105	Mezopotámiai zikkurruk
109	Az Iszin–Larsza-kor városállamai
113	Anatólia és az óasszír kereskedelem
116	A Mári-levelek világa
120	Hammurapi királysága
134	A Mittani Birodalom
135	A Közel-Kelet az Amárna-levelek korában
138	Elám az i. e. II. évezredben
139	A Hettita Birodalom
140	A Közép-asszír Birodalom
142	A kassúk királysága
159	Izrael és Júda
160	Arámi és újhettita királyságok
164	Asszíria újjáéledése
173	Urartui Királyság
176	A föníciaiak világa
179	Az Asszír Birodalom az i. e. 8. század végén
185	Asszír fővárosok és öntözőcsatorna- rendszerek
191	Az Asszír Birodalom az i. e. 7. században
199	Babilónia
203	Kürosz hódításai
208	Dareiosz birodalma és alávetett népei
212	A szúsza palota építése
214	Perzsia és a görögök
214	Nagy Sándor hódításai

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

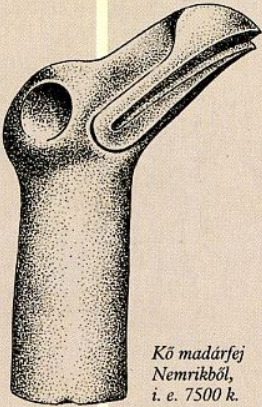

minden dátum hozzávetőleges

I. e. 12 000

7000

4000

3000

RÉGÉSZETI KORSZAKOK	EPIPALEOLITIKUM	NEOLITIKUM		KORAI BRONZKOR
ÉSZAK-MEZOPOTÁMIA		Akeramikus (kerámia nélküli) neolitikum	Haszúna Számarrá Halaf	Ubaid Gawra Uruk Ninive 5
DÉL-MEZOPOTÁMIA				Ubaid Uruk Kora dinasztikus Uri királyi temető
		 <p><i>Kő madárfej Nemrikböl, i. e. 7500 k.</i></p>	 <p><i>Szúsza A, tál, i. e. 4000 k.</i></p>	 <p><i>Kőszobor Hafádssiból, i. e. 2500 k.</i></p>
LEVANTE/PALESZTINA	Natúf	Kerámia előtti neolitikum B	Halaf Ubaid	Nahal-Mismár-kincs Uruk kolóniák Egyiptomi hatás
IRÁN/PERZSA-ÖBÖL	Tengerszint-emelkedés		Mezopotámiai hatás Ubaid-kerámia	Szúsza A Uruk-hatás Proto-elámi
ANATÓLIA			Çatal Hüyük	Kora transzkaukáziai
KULTURÁLIS ÉS TECHNIKAI FEJLŐDÉS	Vadászat és gyűjtögetés Háziásított kutya Földművelés Agyagtégla Szövés Korai réz Kis csoportok	Eke Öntözés Hajók Égetett agyagtégla Templomok Kerámia Fajansz Öntött réz Pecslők	Számár Szánok Kerék Monumentális építészet Városfalak Viaszveszejtési fémöntés, fémedények, arany, ezüst, ólom, arzénrész Pecsléthengerek Írás Városok	Tevék (Irán) „A vízözön” Paloták Fémaltárak és török Ónbronzt Fejlett írás Városállamok

2500	2000	1500	1000	750	600	300
KÖZÉPSŐ BRONZKOR		KÉSŐ BRONZKOR	VASKOR			
Akkád III. uri dinasztia	Óasszír Samsi-Adad Mári-levelek	Mittan Közép-asszír	Újasszír		Perzsa uralom	
Akkád III. uri dinasztia	Iszin-Larsza Óbabiloni	Kassú Közép-babiloni	Késő babiloni	Asszír fennhatóság	Újbabiloni Perzsa uralom	
						
Ebla Amurrú invázió	Egyiptomi hatás Hükszósok	Egyiptomi uralom Tengeri népek Amárna-levelek Izraeliek Mittan Hettita hódítás	Izrael Júda Föníciai, arámi és újhettita államok	Asszír hódítás	Babiloni és perzsa uralom A zsidók elhurcolása és visszatelepülése	
Óelámi Godin III Tilmun	Óelámi Godin III Tilmun	Közép-elámi Iráni törzsek bevándorlása	Médek Urartui és asszír invázió	Médek Asszír invázió	Médek Akchaimenidák Perzsák	
Alaca Hüyük sírok	Óasszír kereskedelem Óhettita	Hettita Phrügök bevándorlása	Urartuiak Phrügök	Lüdök	Méd és perzsa hódítás	
Lovak Zikkurruk	Lóablák Kocsik Küllős kerekek Jégházak	Tevék Csirkék Üveg Üveges kerámia Vasolvasztás	Gyapot Lovasság Érmék Sárgaréz Arámi			
Birodalmak	Korai ábécé					

ELŐSZÓ

Az utolsó jégkorszak vége és Görögország, illetve Róma felemelkedése közötti időszakban a legfejlettebb társadalmak a Közel-Keleten éltek. A vadászatról és gyűjtögetésről a földművelésre való alapvető áttérés is itt ment végbe először. Itt épültek továbbá az első templomok és városok. Itt alakult ki a fémművesség, az első írás, itt voltak az első királyságok és az első birodalmak. Az ókori Közel-Kelet szíve a Tigris és Eufrátesz folyók által öntözött termékeny síkság, Mezopotámia volt. A különböző korszakokban a mezopotámiai királyságok hatalma messze túlterjedt a síkságon, kapcsolatot teremtettek a környező területekkel, s ezek szintén komoly mértékben hozzájárultak a közel-keleti civilizációhoz. E könyv célja, hogy bemutassa az ember legfontosabb eredményeit, amelyet Mezopotámiában és a Közel-Keleten ért el.

Az általunk vizsgált korszak több mint 10 000 évig tartott, és a Közel-Keletnek Nagy Sándor által történt meghódításával zárult le. Ez alatt az időszak alatt a helyi népek hatalmas társadalmi változásokon mentek keresztül. Kezdetben az emberek kis csoportjai vadászattal, halászattal, gyűjtögetéssel tartották fenn magukat. A korszak végére ezzel szemben már csaknem az egész civilizált világot uraló birodalmak jöttek itt létre. A kulcsfontosságú történelmi változások bemutatása érdekében a könyv követi az időrendet. Az ókori Közel-Keletről rendelkezésünkre álló tudásanyag (a Biblia elfogult beszámolóin és a késői periódussal foglalkozó görög forrásokon kívül) csaknem teljes egészében a régészeknek az elmúlt másfél évszázadban történt felfedezésein alapul. Kötetünk első fejezetei az írás megjelenése előtti korszakot ölelik fel, amelyben a Közel-Kelet korai lakói által ránk hagyott tárgyi leletanyag szolgáltatja a legfontosabb adatokat. A későbbi korszakokban sokkal bővebb, írásos források kerülnek elő, és a vizsgálódások köre a történelmi eseményekre és egyes személyekre is kiterjed. Ha figyelembe vesszük az időbeli távolságot és azon forrásanyag töredékességét, amelyen a múltról alkotott képünk alapul, a régészek és ókortörténészek által végzett munka nagysága fantasztikus. Természetesen számos sötét folt van még a történelemben, és sok kérdés megválaszolatlan is maradt, de a körvonalak már világosak, és az is tagadhatatlan, hogy modern civilizációnk rengeteget köszönhet az ókori Közel-Keletnek. Sok, a mai világban természetesnek vett dolog, mint például jó néhány élelmiszer, a téglák, a kerek kocsik és az írott nyelv, mind az ókori Közel-Keletről ered, és a következő oldalakon leírt fejlődés eredményének tekinthető.

A könyv lapjain egy-egy különleges témát részletesen is kifejtünk. Egyebek között olyan, egymástól távol eső területet is bemutatunk, mint például az írás eredete és a vadászat művészete. Az ókori Közel-Kelet nagyobb régészeti lelőhelyeit is ilyen önálló egységekben írjuk le.

Mindig az a cél lebegett a szemünk előtt, hogy az anyagot a nem szakértő olvasó számára is

érthetővé tegyük. Így, ahol csak lehet, kerültük a szakmai nyelvet, és még a legellentmondásosabb helyeken sem idéztünk szakértőket. A könyv végén található rövid bibliográfia inkább csak a további olvasás céljaira, és nem valamely állítás alátámasztására szolgál. A kislexikon az időrendre és a terminológiára vonatkozó információkat tartalmaz.

Az ókori Közel-Kelet kutatása még mindig gyerekcipőben jár. Mindössze 150 év telt el az első asszír paloták domborműveinek felfedezése és a babiloni ékírás megfejtése óta. Minden év új felfedezésekkel szolgál, melyek növelik tudásunkat és pontosítják elképzeléseinket. Sok alapkutatásra van azonban még szükség, és a folyamatban lévő kutatások kétségkívül meg fogják változtatni az elfogadott nézeteket.

Számos ókori helység fekvése bizonytalan, és a királyságok határai is csak feltételezettek. Mivel szinte lehetetlen a térképeken az összes lehetséges változatot feltüntetni, általában a legvalószínűbb azonosítások mellett döntöttünk. Néhány esetben lehetőség nyílt rá, hogy rámutassunk az azonosítás nehézségeire, míg más alkalommal ezt elhagytuk. Mindemellett még az ókori földrajz több alapvető eleme, mint például a folyók medre és a Perzsa- (Arab-)öböl partvonala is komoly viták tárgyát képezi. Az olvasónak így mindig szem előtt kell tartania, hogy a könyvben megfogalmazott nézetek csak a jelenlegi tudásunkból eredő magyarázatok lehetnek.

Sok javaslatáért őszinte köszönettel tartozunk tanácsadó szerkesztőnknek, Nicholas Postgate-nek. A szöveg elolvasásáért és korrekciójáért, továbbá a képaláírások és a bibliográfia összeállítása során nyújtott segítségért köszönetet mondunk St. John Simpsonnak is. Hálaság vagyunk Dominique Collonnak és Georgina Hermannek, akik a pecsét-hengerekről és az elefántcsont-faragványokról, vagyis a szakterületükről szóló szövegeket írták. Köszönettel tartozunk még John Curtisnek, David Hawkinsnak, Jane és Robert Killicknek, Roger Mooreynak, Trevor Watkinsnak és más közel-keleti régészeknek, akik az egyes kiemelt témák kidolgozásában segédkeztek. Az Equinox Kiadó (Oxford) szerkesztősege nagyban hozzájárult a könyv jó minőségéhez, és különösen hálás vagyok nekik szakértő munkájukért. Végül nagyon sokkal tartozom családomnak, Susannek, Christophernek és Richardnak kifogyhatatlan szeretetükért és támogatásukért.

Michael Roaf

Szemközt: Az ékírásos jeleket még az i. e. 9. századi kalhui palota domborművének alakjára is rávésték.

OROSZORSZÁG

Kara-kum

KOPET-DAG

AFGANISZTÁN

IRÁN

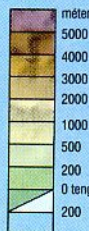
PAKISZTÁN

EGYESÍTETT ARAB EMIRÁTUSOK

OMÁN

ARAB-TENGER

- főváros
- egyéb fontos város
- - - nemzetközi határ
- ▲ hegycsúcs (magassága méterben)

A KÖZEL-KELET RÉGÉSZETE

Minden tudásunk a Közel-Keletről csaknem kizárólag a régészeknek az elmúlt 150 évben végzett ásatásából származik. A 19. században a régészek elsősorban azzal foglalkoztak, hogy az európai múzeumokban kiállítható műtárgyakat hozzanak a felszínre. A régészet ekkor vált komoly tudományággá, amelyhez többéves tudományos és gyakorlati képzésre volt szükség. A gondosan kidolgozott ásatási technikák és a nyilvántartás bevezetése biztosítja, hogy a lehető legtöbb információ birtokába jussunk. Az ásatáshoz azonban képzelőerő és szerencse is szükséges.

Egy régészeti lelőhely feltárása számos szakember együttműködését igénylő bonyolult művelet. Az egész műveletet irányító igazgató mellett szükség van az ásatást felügyelő és az eredményeket rögzítő régészekre, a feltárt épületeket felmérő földmérőkre, fényképészekre, rajzolókra, leltárosokra, akik leltárba veszik az előkerült tárgyakat, valamint restaurátorokra is, akik a bomlékony és törött tárgyak tartósságáért és helyreállításáért felelősek. Egy átlagos ásatáson kerámiacserepek, kovaszilánkok, állatcsontok és sok más lelet százazeit kell megvizsgálni és leltárba venni. Manapság azonban már egyre több talajbiológus, fémekkel foglalkozó kutató, vegyész, geológus, számítógépes programozó és statisztikus siet a régész segítségére.

A lelőhely feltárása mellett a régész az ókori környezeti rekonstrukciójára is kísérletet tesz. A terepbejárás, amelynek során egy adott körzetben az ősi civilizációk látható nyomait vizsgálják, értékes módszer az adott körzet településtörténetének megismerésére és a később feltárandó lelőhelyek kiválasztására.

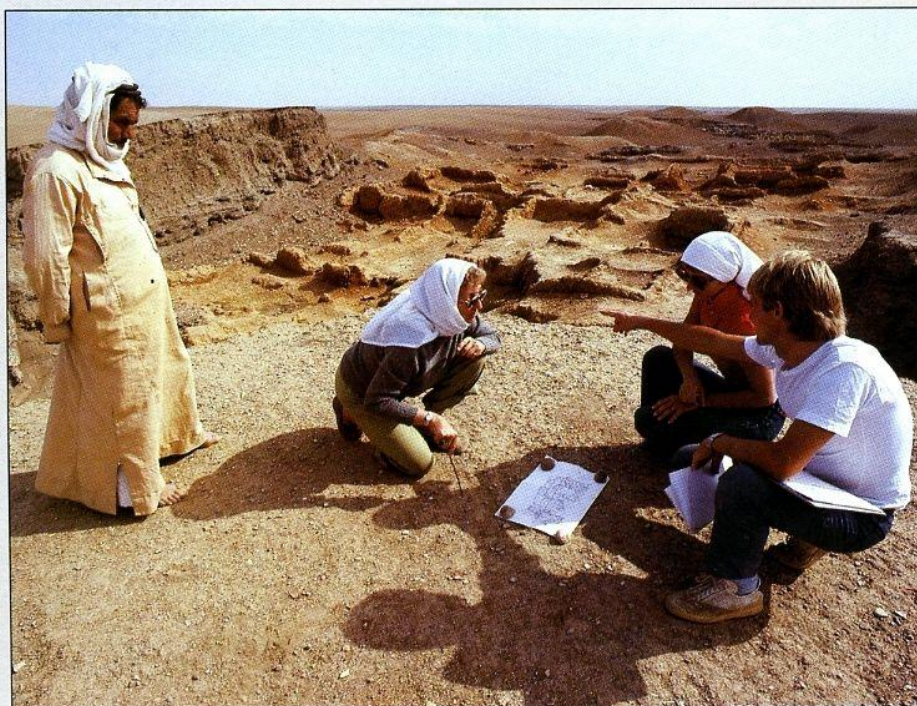
A régészek egyik legfelelősségteljesebb feladata a

feltárt emlékek korának meghatározása. A különféle ásatási rétegek gondos vizsgálatával lehetővé válik lelakódásuk sorrendjének megállapítása. Egy adott körzetben használt eszközök formája az idő múlásával változásokon ment keresztül, és időrendi sorrendbe állítva megadhatják annak a rétegnek a korát, amelyben találták őket. A Közel-Keleten a díszített agyagedények szolgáltatják az ősi kultúrák vizsgálatahoz szükséges időrendi keretet. Néhány esetben olyan történeti forrásokból is megismerhetünk dátumokat, amelyek bizonyos csillagászati jelenségekre, például napfogyatkozásokra utalnak. Más esetekben a természettudományos módszerek, mint például a fa évgűrűs vagy a szénizotópos (radiokarbon) kormeghatározás szolgáltatja egy tárgy korára vonatkozó hozzávetőleges adatokat.

A mezopotámiai régészet egyik legfontosabb jellemzője – a nagyrészt égetetlen agyagtáblákon ránk maradt – írott források bősége. Közel félmillió ékírásos agyagtábla került elő a közel-keleti régészeti lelőhelyekről, s közülük sokat még nem is publikáltak. Azonban így is rengeteg fekszik még a föld alatt, melyeknek feltárása a jövő régészeire vár.

A régészeti kutatások nagyon költségesek, és kevés ásatásnak van megfelelő anyagi háttere ahhoz, hogy a szakemberek a legmagasabb színvonalon végezhesék munkájukat. A Közel-Keleten napjainkban lezajló gyors mezőgazdasági és ipari fejlődés további problémákat okoz, mivel évente több száz lelőhely pusztul el emiatt. Bár ezen országok kormányainak többsége leletmentő akciókat szervez a nagyobb gátak építése előtt, mégis évről évre egyre több lelőhely semmisül meg, és leletanyaguk örökre elvész.

Jobbra: Ásatások Tell-Mardihban. A kép közepén egy kőalapra épült vályogtégla fal látható. A fal jobb oldalát az a nagy árok rombolta le, amelynek vastag, fekete rétegei a szelvény metszetalán láthatók. Ideális esetben a későbbi rétegeket le lehet „hámozni”, mielőtt hozzálátnának a korábbi rétegek vizsgálatához. Ez azonban az ásatás lassú, bonyolult és költséges módja. Sokkal költségkímélőbb, ha kis felületen gyorsan a mélyre ásnak, és a szelvényfal metszetéből határozzák meg, hogy milyen rétegeken álltak keresztül.

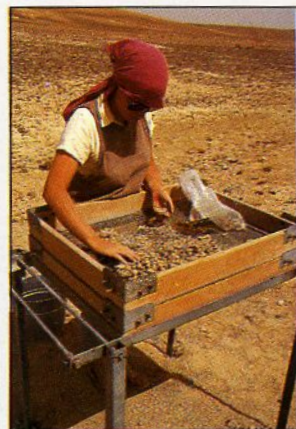
Balra: Az észak-szíriai Tell-Huéra. Az ásatásokat gondosan megtervezik, hogy az erőforrásokat a legoptimálisabban használják fel. Napjaink régészeinek határozott céljaik vannak, és különleges problémák megoldására vállalkoznak. A csoport tagjai között lezajló hosszú beszélgetések során határozzák el, hogy hol kezdjék a munkát, de mivel ők sem látnak a föld alá, az eredmény gyakran kiszámíthatatlan.

Fent: A Tell-Mardihban (az ókori Ebla) kis csákmány és ecsettel dolgozó szír munkás cseréptöredékeket gyűjt. Ezeket azután a munkatársak fekete gumikosárba helyezik, majd a kerámiát megmossák, megvizsgálják és beletárolják. Azzal, hogy feljegyzik, melyik típusú kerámiát hol találtak, felvázolható a különféle kerámiastílusok fejlődése.

Lent: Az elszenesedett növényi maradványok összegyűjtésének leggyorsabb módja, ha a kiásott földet egy nagy vízeskádba öntik. Felkeverés után az elszenesedett magvak a víz tetején lebegnek (*flotálás*). Ezeket azután a kutatók rosták sorával lefölközhetik, majd megszáritva szétválogathatják és azonosíthatják.

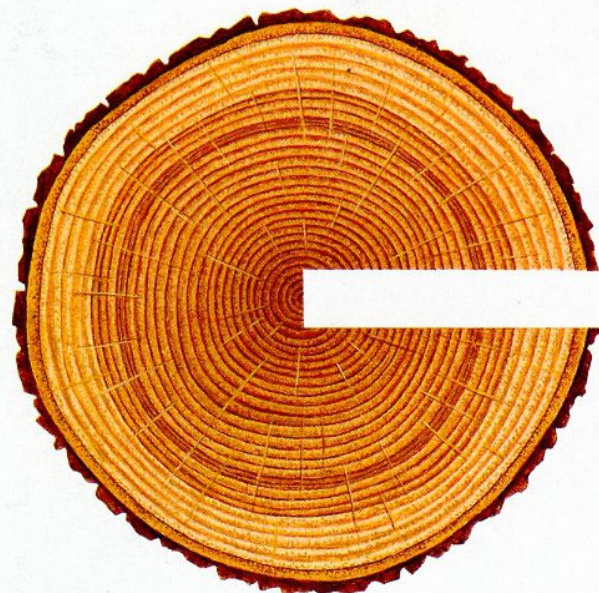
Lent: A mennyiségi vizsgálatok elvégzéséhez elengedhetetlen, hogy a leletekből szitálással reprezentatív mintát gyűjtsenek. Ha a föld homogén, akkor lehetséges a száraz rostálás, ha azonban göröngyös, akkor a vízes rostálás, a göröngyöknek vízben való feloldása a jobb módszer. Csak válogatott mintákat rostálnak át.

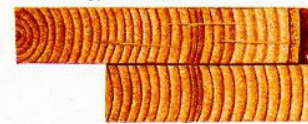
Fent: Régészek leletmintákat gyűjtenek a jordániai sivatagban, hogy eldönthessék, a lelőhely mely részén látnak munkához. Sok régészeti lelőhelyet nehéz felismerni. Ilyenek például a nomád pásztorok táborai, a pattintott kovaeszközök készítésére használt telepek, illetve azok a lelőhelyek, amelyeket a szél teljesen lekoptatott, és a valaha eltemetett kőeszközök a felszínre kerültek.

Lent: A jordániai Ain-Gazálban feltárt, az akeramikus neolitikumra (i. e. 7000) datálható szobrok csoportjának megtisztítása és konzerválása. A szobrok nádváza épített agyagból készültek, és nagyon törékenyek voltak. Ezért a földdel együtt emelték ki őket, majd egy laboratóriumba szállították, ahol gondosan megtisztították, utóbb fennmaradásuk érdekében kémiai tartósítószerrel impregnálták őket.

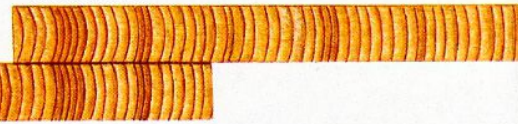

az élő fa gyűrűsorozata

egymáshoz illő gyűrűk

a múlt iránya

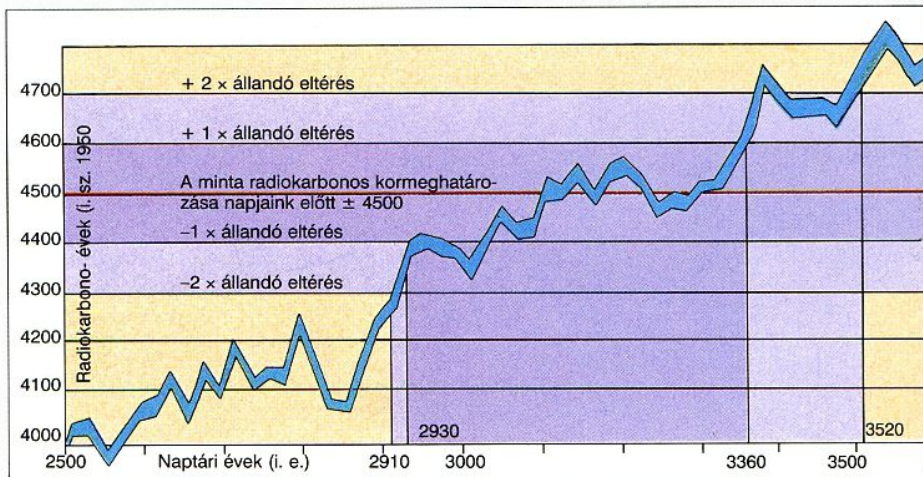

egymáshoz illő gyűrűk

régí fák gyűrűsorozatai

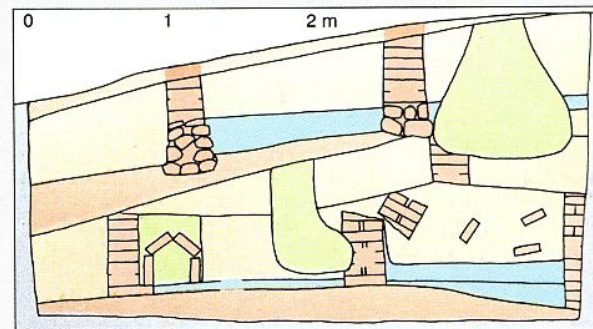
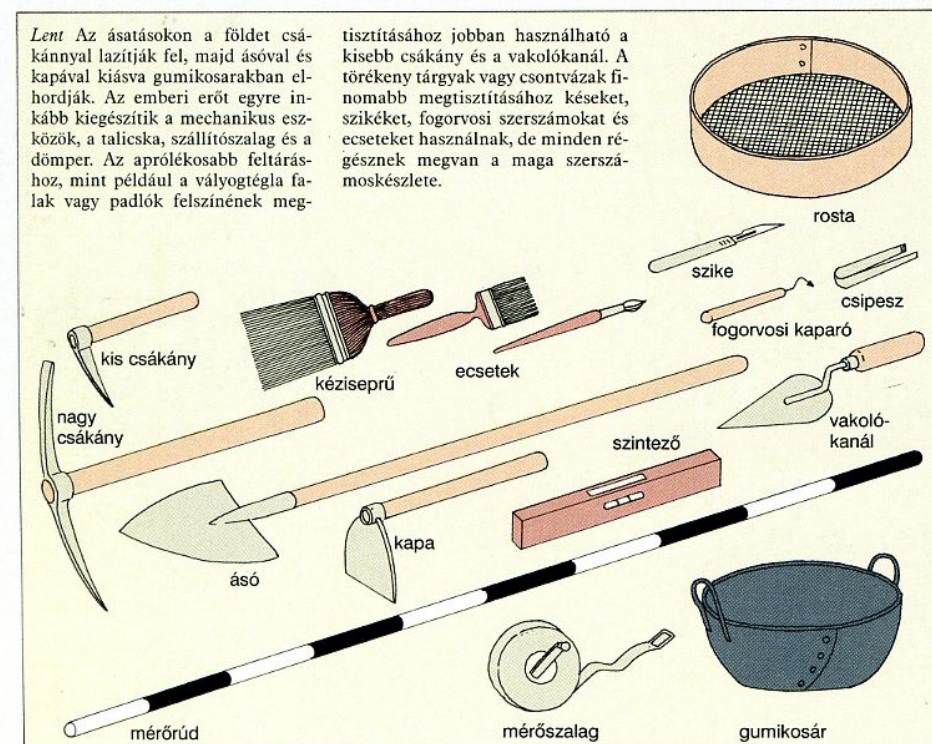
Jobbra: A radiokarbonos kormeghatározás dátumait naptári évekre átalakító kalibrációs görbe részlete. A radiokarbonos datálás objektív időskálát szolgáltat a tárgyak korának meghatározásához. Az élő növények és állatok radioaktív C^{14} -izotópot tartalmazó szén-dioxidot vesznek fel az atmoszférából. Ez az izotóp állandó ütemben, 5750 éves felezési idővel bomlik. Ez azt jelenti, hogy egy elpusztult tárgy minden 5750 évben elveszti C^{14} -atomjainak felét. A benne maradt C^{14} -atomok mennyisége megmérhető, és így kiszámítható a tárgy radiokarbonos kora. Mivel a C^{14} -izotóp mennyisége az atmoszférában nagyobb időtávban

nem állandó, a radiokarbonos kormeghatározás adatait kalibrálni kell, hogy a tárgy korát naptári évekre is megkaphassuk. A kalibrációs görbe úgy készült, hogy évgűrűkkel datált fatörzseket vizsgáltak meg, és az eredmény az lett, hogy a radiokarbon-dátumok akár 1000 évvel is fiatalabbak lehetnek a valószínű. Egy napjaink előtt 4500 ± 100 éves radiokarbon-dátum azt sugallja: 2 a 3-hoz a valószínűsége annak, hogy a naptári dátum i. e. 3360 és 2930 közé esik, illetve 19 a 20-hoz, hogy i. e. 3520 és 2910 közé. Az egyszerűség kedvéért a könyv minden dátumát naptári évekre átalakítva, az intervallum középtértékével adjuk meg:

Lent: Az ásásokon a földet csákkal lazítják fel, majd ásóval és kapával kiasva gumikosarakban elhordják. Az emberi erő egyre inkább kiegészítik a mechanikus eszközök, a talicska, szállítoszalag és a dömper. Az aprókelesabb feltáráshoz, mint például a vályogtégla falak vagy padlók felszínének meg-

tisztításához jobban használható a kisebb csákány és a vakolókanál. A törékeny tárgyak vagy csontvázak finomabb megtisztításához késeket, szikéket, fogorvosi szerszámokat és ecseteket használnak, de minden régésznek megvan a maga szerszámkészlete.

A rétegeket a legkorábbiól a legkésőbbiig, a lerakódás sorrendjében számozták be: 1 Szűztalaj; 2A, B, C vályogtégla falak; 3A, B a 2A, B, C-hez tartozó padlók; 4 a 2B-hez és 2C-hez tartozó padló; 5A, B, C a szobák a falak ledőlése után elborított törmelék, benne a ledőlő fal és vályogtégla darabjai; 6A vályogtégla fal; 6B a padló alá ácsott sír vályogtégla kamrája; 7A, B, C a szobák feltöltődése; 8 egy már erodálódott rétegből ácsott sír; 9A, B a tell tetejéről a víz által lemosott iszaprétegek; 10A, B köalapokon álló vályogtégla falak; 11A, B, C a 10A-hoz és 10B-hez tartozó padlók; 12A, B, C, D a szobák feltöltődése; 13 egy, már lekopott rétegből ácsott gabonatarló verem; 14 a tell tetejéről származó finom lerakódás I. szint: 2-5; II. szint: 6-7; III. szint: 8; IV. szint: 10-12; V. szint: 13 Az 1., 9., 14. rétegek akkor rakódtak le, amikor a tell nem volt lakott.

Fent: Egy közel-keleti tell ásata. A rétegeket a legkorábbiól a legkésőbbiig, a lerakódás sorrendjében számozták be: 1 Szűztalaj; 2A, B, C vályogtégla falak; 3A, B a 2A, B, C-hez tartozó padlók; 4 a 2B-hez és 2C-hez tartozó padló; 5A, B, C a szobák a falak ledőlése után elborított törmelék, benne a ledőlő fal és vályogtégla darabjai; 6A vályogtégla fal; 6B a padló alá ácsott sír vályogtégla kamrája; 7A, B, C a szobák feltöltődése; 8 egy már erodálódott rétegből ácsott sír; 9A, B a tell tetejéről a víz által lemosott iszaprétegek; 10A, B köalapokon álló vályogtégla falak; 11A, B, C a 10A-hoz és 10B-hez tartozó padlók; 12A, B, C, D a szobák feltöltődése; 13 egy, már lekopott rétegből ácsott gabonatarló verem; 14 a tell tetejéről származó finom lerakódás I. szint: 2-5; II. szint: 6-7; III. szint: 8; IV. szint: 10-12; V. szint: 13 Az 1., 9., 14. rétegek akkor rakódtak le, amikor a tell nem volt lakott.

ELSŐ RÉSZ

FALVAK

KORAI FÖLDMŰVELŐK (i. e. 12 000–7000)

A távoli múlt

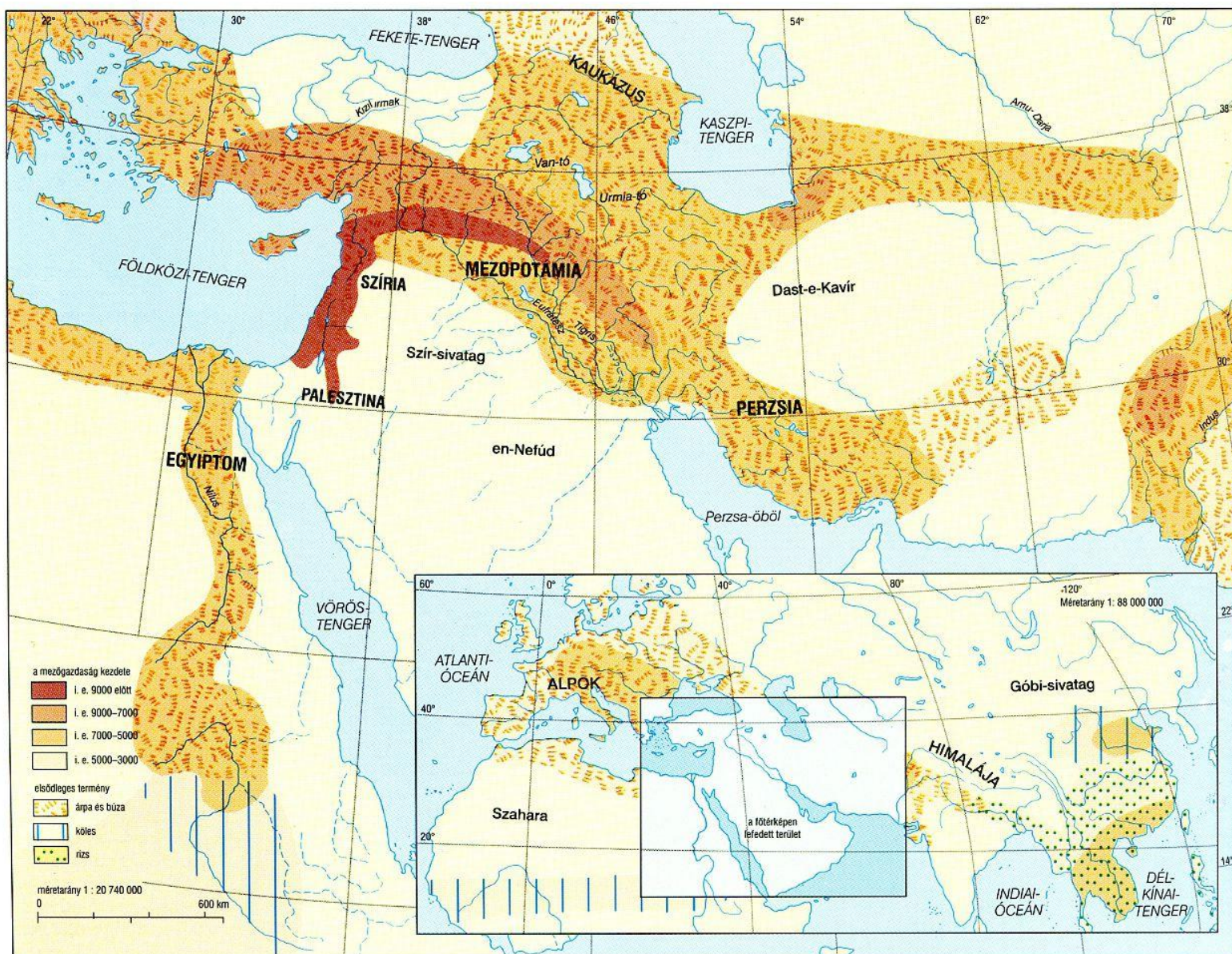
A távoli múlt emlékei töredékesek. A régészeti leletek az emberi tevékenységnek alig néhány nyomát őrizték meg. Nagy területek maradnak ismeretlenek és megismerhetetlenek. Azonban azok az emlékek is, amelyek ránk maradtak, arra utalnak, hogy az emberek bizonyos értelemben évezredekken keresztül keveset változtak. Például ugyanolyan érzésvilágot és motivációkat tulajdonítunk az őskori embereknek, mint saját magunknak. Azok a jellemvonások, amelyek megkülönböztetnek bennünket állati őseinktől, valamikor a törzsejlődés egy adott fokán alakultak ki. Sok emberi sajátosság az állatvilágban is megtalálható. A hangyák például hernyókat és levéltetveket „tenyésztnek”, városokban élnek, és az emberekhez hasonlóan, társadalmi szerkezetük is a körülményekkel változik. Azonban egyik faj képességeinek sem olyan változatos a skálája, mint az emberének. Amíg

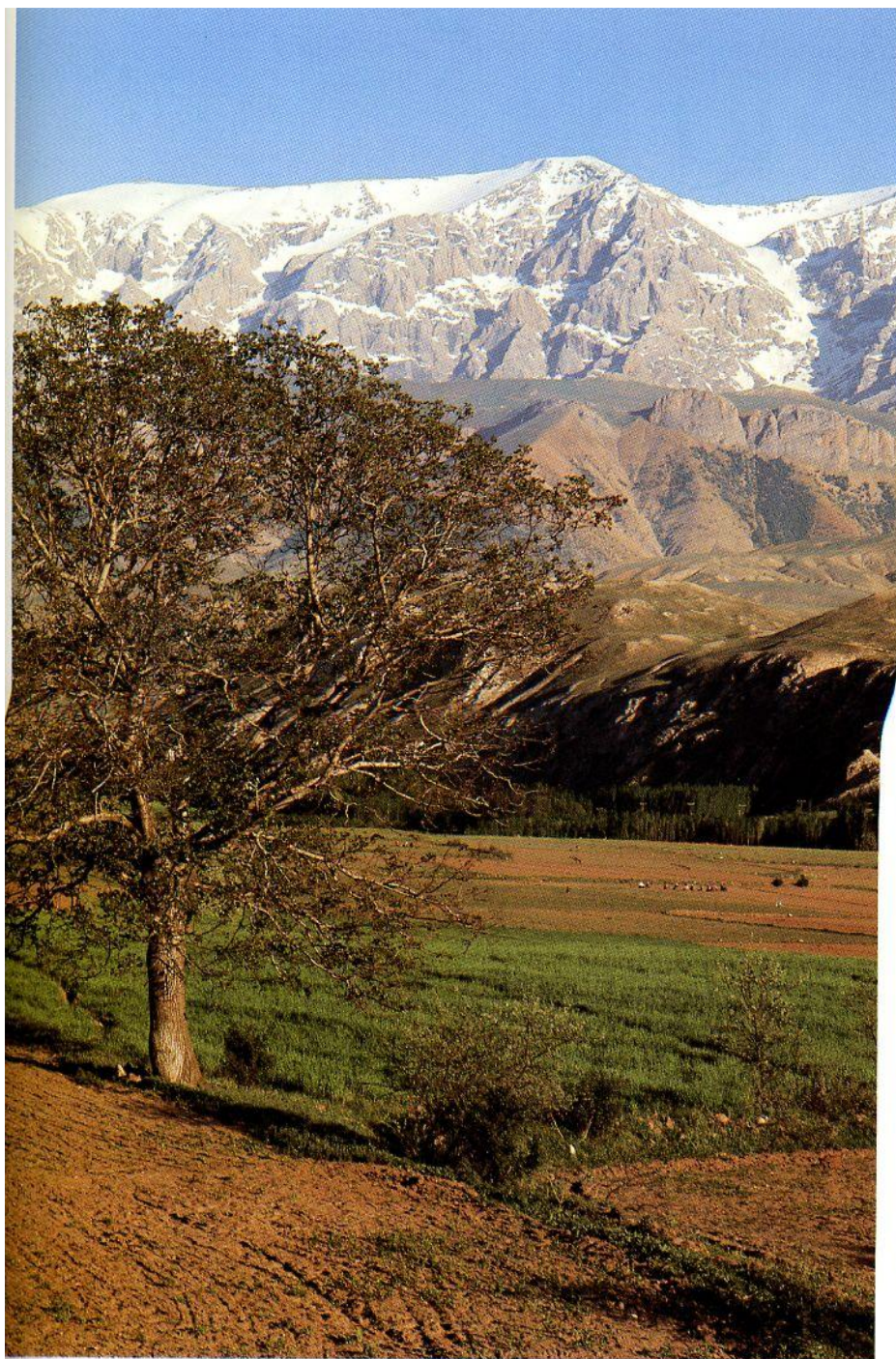
az állatoknak csak a lényegi információk korlátozott átvitelére alkalmas kommunikációs rendszerük van, addig az ember képes a beszéd segítségével a hétköznapi ismeretektől kezdve a kikristályosodott tudás egész rendszerének az átadására. Néhány állat tud egyszerű eszközöket készíteni, de mi már annyira az eszközeinkre vagyunk utalva, hogy nélkülük nem is lennénk képesek élni. A kultúra a beszédre és a számkészítésre alapul, az egyik generáció a másiktól tanulja őket.

Széles körű elterjedése jellemző már az emberi települések, a felső-paleolitikum kezdetére, 35 000 évvel ezelőttre. Az állatbőrökbe öltözött, barlangokban lakó és bunkót cipelő kőkori ember képe – a köztudatban – meglehetősen egyoldalú. Az ősemberek valójában kis csoportokban éltek, gyökök, bogyók, levelek és hernyók gyűjtögetéséből tartották fenn magukat, és étrendjüket csak néha egészítették ki nagyobb állatok vadászatával.

A földművelés elterjedése az Óvilágban

Elsőként, röviddel i. e. 9000 előtt, az árpat és a búzát háziasították, de a földművelés egy ideig még a Mezopotámia körüli hegyekre korlátozódott. A következő két évezred alatt elterjedt a Kaszpi-tengertől délkeletre és az Indus-völgytől nyugatra fekvő területeken. I. e. 5000 körülre a földművelés megjelent Európában, Egyiptomban és az egész Indus-völgyben – valószínűleg állatvontatta ekekkel és öntözéses gazdálkodással. Észak-Kínában és Délkelet-Ázsiában két új növényt háziasítottak, a kölest és a rizst. A rá következő kétezer év alatt a földművelés az egész Óvilág általános életformájává vált, bár állattartó csoportok továbbra is éltek Oroszország és Afrika sztyeppéin.

Fent: A képen a Taurus-hegység tavasz végén még mindig hófödte csúcsai tornyosulnak a dél-törökországi Kilikia egyik magasföldi völgye fölött. A hegyi lejtők legelőt biztosítanak a juhok és kecskék számára, míg a síkságon gabonaféléket és zöldséget termesztnek. Ez a régió abban az övezetben fekszik, ahol a csapadék elegendő lenne az esőzéssel földműveléshez, de az öntözéssel gazdálkodással megművelhető a terméshozamok, és meghosszabbítható a termékeny időszak: egy évben többször is lehet aratni.

Ez a világszerte megfigyelhető életmód több száz ezer éven keresztül hatékonynak bizonyult, és a világ sok területén még ma is megtalálható. 12 000 évvel ezelőtt, amikor a tengerszint az utolsó jégkorszak végén emelkedni kezdett, a Közel-Kelet lakói az élelmiszer előteremtésének új módját fedezték fel. Ennek lényege a növények és állatok tenyésztése, majd házi-ásítása volt, amely mára már olyan széles körben elterjedt, hogy ez létfenntartásunk alapja. A földművelés közel-keleti kialakulását követően gyorsan eljutott Európába, Ázsiába és Afrikába. A vadászó-gyűjtőgöcsoportokat, akiknek életmódja évmilliókon keresztül fejlődött, pár ezer év alatt felváltották a letelepedett földművesek.

A földművelés bevezetése azonban más fontos változásokkal is járt. A házak a falusi élet állandó jellegzetességeivé váltak, miközben a telepések új nyersanyagokat és technológiákat (mint például a féművesség, fazekasság és kőfaragás) fedeztek fel. Fokozatosan kialakultak a társadalmi szerveződés új formái

is, amelyek több mint 5000 évvel ezelőtt a városok, az uralkodó rétegek, a fejlett vallás és az írás kialakulásához vezettek. A földművelő és városi életforma a Közel-Keletről áterjedt Európára is, ahol a görögök és a rómaiak közvetítésével a modern civilizáció alkotóelemévé vált. Az Óvilág más területein, ahol szintén kialakult a mezőgazdaság, a Közel-Kelettel való kapcsolat már kevésbé világos, bár a földművelés végső soron valószínűleg innen ered. A földművelés és az összetett társadalom pár ezer évvel később ugyan Amerikában is kialakult, de a közel-keleti fejlődésnek, amely a legkorábbi, és a modern civilizáció kialakulása szempontjából döntő fontosságú volt, különleges jelentősége van.

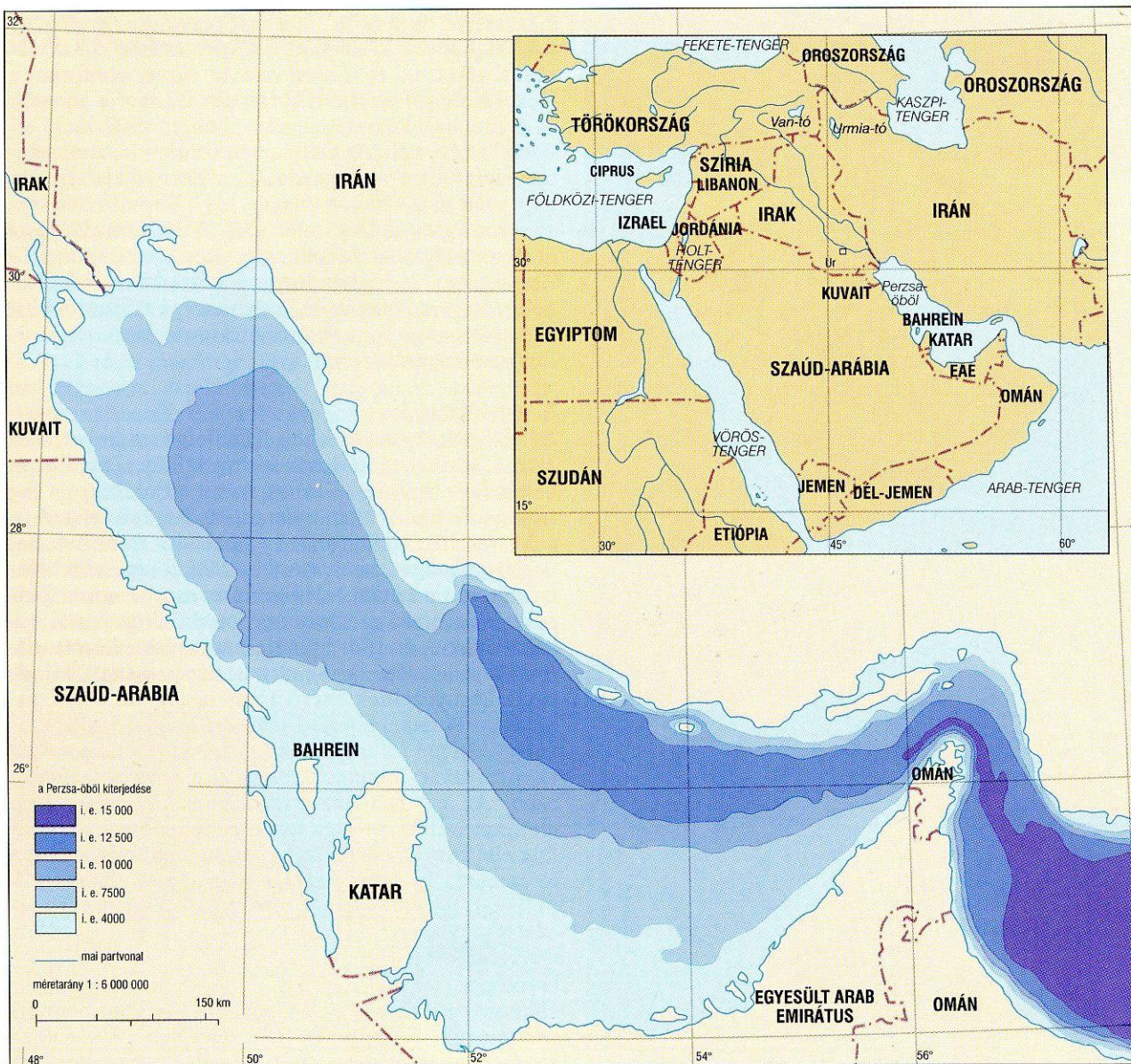
A régió földrajza

Az élelem megszerzésének lehetősége az emberi élet alapja, a környezettől és a környék földrajzi adottságaitól függ. A Közel-Keletet, mivel a Földközi-, a Fekete-, a Kaszpi-tenger, a Perzsa-öböl (Arab-tenger) és a Vörös-tenger határolja, az öt tenger földjének nevezték. A tengereknek azonban sokkal kevesebb befolyásuk volt a körzet településeire, mint a szárazföldnek. A dél-iraki mocsarak, a jordániai és szíriai *balzsamviharok és Irán hófedte hegycsúcsai között változó közel-keleti táj sokszínű képet mutat. Mind-egyik környezetnek eltérő a vegetációja, és a létfenntartás különböző módjait teszi szükségessé lakói számára. A régió földrajzának kevés közös jellemvonása közül a nyári hónapok csapadékhánya a legfontosabb. Az egymás közvetlen szomszédságában lévő életterek változatossága lehetővé tette, hogy a különféle életformák egymással állandó kapcsolatot tartva létezzenek. Ez a tény a Közel-Kelet bámulatos technológiai, tudományos és társadalmi fejlődésének lehetett a kiváltója.*

Geológia

Kétszáz millió évvel ezelőtt a két ősi kontinentális földtömeg, Gondvana és Laurázsia, amely az óceáni medencékkel együtt a föld kérgét alkotta, elkezdett feldarabolódni és egymás felé mozogni. Közöttük fekvő a Tethys-tenger a vastag tengeri üledékretegeivel. Összeütközésük után a kontinensek számos kisebb „lemezre” törtek szét, amelyeknek egymáshoz viszonyított mozgása hozta létre a mai Közel-Kelet fontosabb földrajzi jellemzőit. Ahogy az arab tábla lassan az iráni tábla irányába haladt, becsúszott az alá, és így létrehozta a Perzsa- (Arab-)öblöt, illetve a mezopotámiai síkságot, amelyen keresztül a Tigris és az Eufrátesz folyók folynak. Ugyanez a mozgás tolta föl a Mezopotámiától északkeletre fekvő Zagrosz-hegység meredek, párhuzamos vonulatait is. A dél-törökországi Taurus-hegység is hasonlóképpen alakult ki akkor, amikor az afrikai tábla becsúszott a török alá. A Vörös-tenger az arab és afrikai tábla eltávolodásával jött létre, amely széthasította az arab-núbiai-középhegységet, s eredetileg Gondvana ősi kontinentális részét képezte. Az arab tábla hasonló, északi irányú mozgása az Akabai-öböltől, a Wádi-Arában, a Holt-tengeren és a Jordán-völgyön keresztül húzóódó törésvonalhozott létre.

A táblák pontos határai még ma is ismeretlenek, de összetett kölcsönhatásaik számos, földszerkezetileg gyenge pontot hoztak létre, ahol a földrengések és vulkánkitörések meglehetősen gyakoriak, és a vulkáni kőzetek, mint például a bazalt vagy obszidián (vulkáni üveg), bizonyos körzetekben nagy területeket borítanak. A Közel-Kelet területén a felszíni kőzetek

A tengerszint emelkedése az utolsó jégkorszak után

I. e. 15 000 körül a tengerszint világ-szerte körülbelül 100 méterrel volt alacsonyabb, mint ma. A mai szintet i. e. 4000 körülre érte el. Ez az emelkedés Közel-Kelet legnagyobb részén csak egy keskeny parti sávot érintett, a Perzsa-öböl mentén azonban mindent elöntött. A Tigris és az Eufrátesz az iráni hegyekben eredő más folyókkal együtt korábban átfolyt a Perzsa-öböl területén, és ideális életteret biztosított a vadászó-gyűjtögető csoportoknak. Az esetleges ekkori megtelepedés sajnos minden nyoma a Perzsa-öböl víze alá merült, ahol a folyók által lete-tett üledék rétegei borították el. A tavak és beltengerek (például az Urmia- és a Van-tó, a Kaszpi- és a Holt-tenger) vízszintje magasabb volt, mint ma, és Törökország, Irán és Arábia belső medencéit kiterjedt mocsarak és tavak boríthatták. I. e. 4000 óta a tengerszint magassága csak 1–2 métert változott, ám – a folyók által előidézett hordaléklerakódással és eliszaposodással együtt – még az ilyen kis ingadozás is komoly változásokat okozhatott a partvonalban. Sok tudós szerint a Perzsa-öböl partvonala i. e. 2000 körül a szárazföld irányában sokkal beljebb, talán Ur magasságában lehetett.

legnagyobb része – legyen az a tenger alján keletkezett mészkő vagy újra lerakódott, erodált kőzet, mint például a homokkő vagy a pala – üledékes kőzet. Ez a folyamat a mai napig tart: az Arab-félsziget legnagyobb részét homok, a szárazföldi medencéket pedig a hegyekből a folyók által lehordott és lerakott alluviális iszap borítja. Csak az Arab-félsziget nyugati peremén, a Sínai-félszigeten, valamint az iráni és törökországi hegyvidékek bizonyos területein lehet könnyen hozzáférni a korábbi, ásványkincsekben gazdag eredeti sziklákhoz.

A tájkép

A geológiai folyamatok, valamint a víz, a szél és a jég sokkal újabb keletű hatásai révén a Közel-Kelet rendkívül változatos képet mutat. Északon, Törökországban és Iránban a hegyvonulatok által határolt fennsíkok 2000 méterrel emelkednek a tengerszint fölé. Törökországban két hegyvonulat fut keletről nyugatra, a Pontus-hegység a Fekete-tenger, a Taurus-hegység pedig a Földközi-tenger partja mentén. A két hegyvonulat között a Török-fennsík, amelynek tengerszint feletti magassága 500 m, nyugatról kelet felé húzódik. Kelet-Törökországban a két hegyvonulat összeér, és csatlakozik Irán két fő hegyvonulatához, északon a Kaszpi-tenger déli partja mentén futó Elburzhoz, illetve az északnyugat–délkeleti irányban

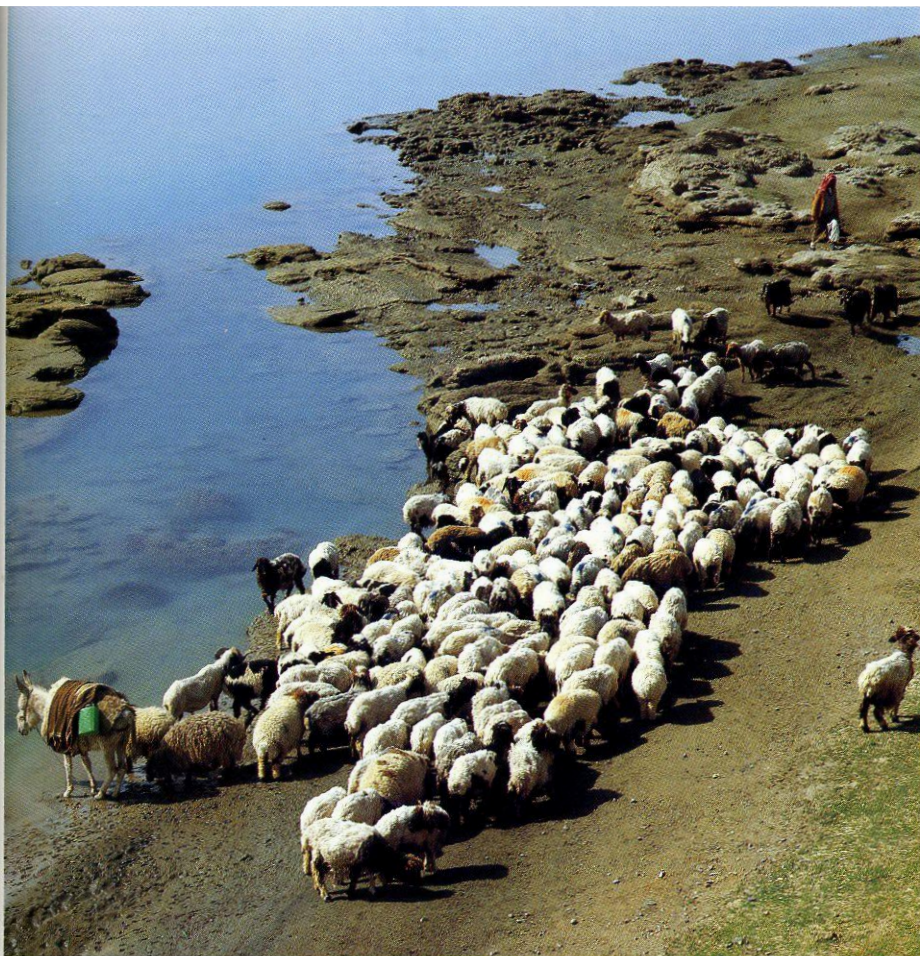
húzódó, és a mezopotámiai alföldet az Iráni-fennsíktól elválasztó Zagrosz-hegységhez. E hegyek elérik a 4000 méteres magasságot, de legmagasabb csúcsaik, amelyek valójában kialudt vulkánok, még magasabbra is emelkednek. Ezek közé tartozik a Törökország, Örményország és Irán határán álló Ararát (5125 m), a Savalan (4810 m), a pakisztáni határon álló Kuh-e Taftán (4040 m) és mind közül a legmagasabb, az észak-iráni Elburz-hegységben álló Damavánd (5605 m). Az Iráni-fennsík közepén két hatalmas, zord sivatag is található, a Dast-e Kavir és a Dast-e Lut.

Törökország és Irán hegyvidékeitől délre, ahol a meredek hegyláncok Mezopotámia síkságainak adják át helyüket, a tájkép már kevésbé zord. A síkság délkeleten a Perzsa-öböltől északnyugat felé egyre magasabb lesz, és addig követi az Eufrátesz völgyét, amíg az északnak fordulva be nem ér a Taurus hegyláncjai közé. A síkság ezen az 1200 km-en csupán 400 m-t emelkedik. A mezopotámiai alföld déli, alsó része, amely az északi és keleti hegyekből az Eufrátesz, a Tigris és más folyók által lehordott hordalékból áll, csaknem tökéletes síkság. Mezopotámia északi részén a tájképet lankás síkságok jellemzik.

További hegyvonulatok találhatók Szíria, Libanon és Palesztina földközi-tengeri partvidéke mentén. Legmagasabb, némely esetben a 3000 m-t is elérő csúcsai a Libanon-hegységben vannak. A topográfia

Fent jobbra: Az Eufrátesz partja Szíriában. Az Eufrátesz és a Tigris, miután elhagyja Kelet-Anatólia hegyeit, szűk völgyeken szeli át Észak-Mezopotámiát. Az esőzések földművelés zónájától délre a termények a folyóvölgyekben teremnek meg, a kiterjedt sztyeppéken pedig juh- és kecskenyájak legelnek. Tavasszal, amikor a Törökország és Irán hegyvidékein elolvad a hó, a Tigris és az Eufrátesz vízszintje több métert emelkedik, és a két folyóból iszapos, rohanó áradat lesz. Az év többi részében szeliden kanyarognak és a vizük is tiszta.

Jobbra: Kecskék és juhok legelnek az észak-iráni Elburz-hegységben, a Lar-völgyben. A tavasz később érkezik Irán és Törökország hóval borított hegyi völgyeibe, mint az alföldekre. A nomád pásztortörzsek nyáron felhajtják nyájukat a hegyekbe, ahol a növényzet még azután is zöld, miután a forróbb és szárazabb alsó régiókban minden kiégett. Ez az életmód még az őskorra nyúlhat vissza, bár nem sok nyoma maradt a régészeti emlékek között.

itt is változatos, mivel a felföldi zónát kettévágja egy észak–déli irányú törésárok, amely ma a Jordán-völgyet, a Holt-tengert (300 m-rel a tengerszint alatt) és a Vörös-tengerhez vezető Vádi-Arába-völgyet alkotja.

Több, a Vörös-tengerrel párhuzamos hegység fut még az Arab-félszigeten is. A Vörös-tenger északi csücskénél húzódó Hidzsáz-hegység több mint 2000 m magas, míg a Vörös-tenger déli részénél, Jemenben fekvő Aszír-hegység 3500 m magasságban emelkedik a tengerszint fölé. A táj ezekből a hegyekből fokozatosan lejt a mezopotámiai síkság és a Perzsa-öböl partvidéke felé. A Perzsa-öböl bejáratát azonban Omán óriás, 3000 m-es magasságot is elérő hegyei alkotják.

A tengerszint változásai

A földfelszín fent leírt változásai több százezer éven keresztül tartottak, ám egy fontos változás az utolsó jégkorszak végén is lejátszódott. A jégkorszak folyamán a sarki zónákat borító hatalmas jégmezők fogva tartották az óceánok vizének jelentős részét, és több mint 100 méterrel csökkentették a tenger vízszintjét. A vízszint azonban körülbelül 16 000 évvel ezelőtt ismét emelkedni kezdett. A Közel-Keletet övező tengerek nagy része hirtelen mélyül, így a bekövetkező változások nem voltak túl nagyok. A Perzsa-öböl azonban sokkal sekélyebb, így a Taurus és Zagrosz csapadéka által táplált folyók jóval hamarabb érték el a tengert, mint korábban. Dél-Mezopotámia és a Nílus-delta lapos, áradmányos síkságai csak azután jöttek létre, amikor a tenger megközelítőleg elérte a mai szintjét. A tenger szintje gyorsan emelkedett, volt,

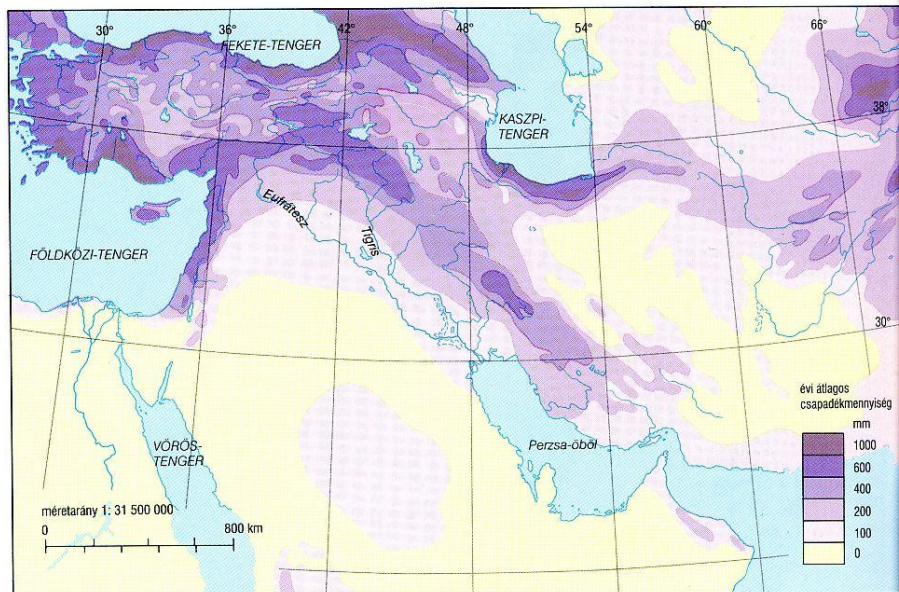

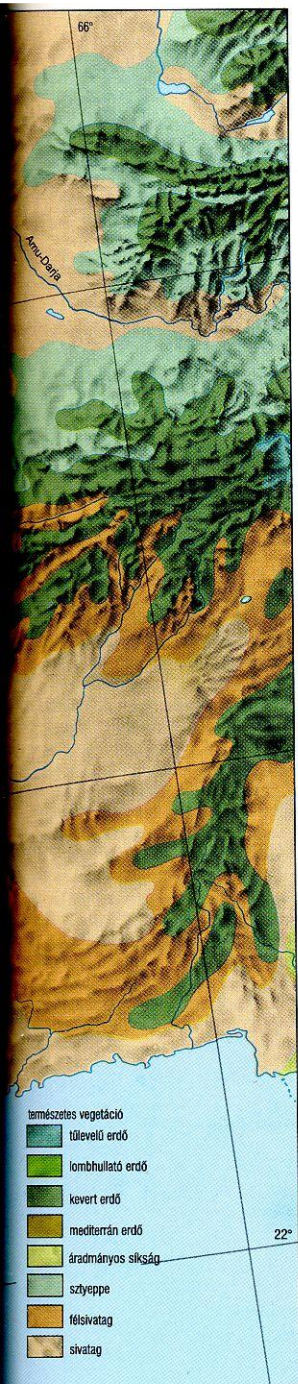
A Közel-Kelet növénytakarója

A térkép azt az állapotot mutatja, ahogy a Közel-Kelet növénytakarója emberi beavatkozás nélkül kinézne. A vegetáció nagyrészt a csapadékmennyiségen múlik. A Közel-Kelet nagy területei olyan kevés csapadékot kapnak, hogy a föld nagy része sivatag, és emberi megtelepedésre alkalmatlan. A sivatagnak az előhegyekben nyúló peremterületein a természetes növénytakaró a sztyeppe, ahol fűfélék és alacsony bokrok nőnek. A hegyi lejtőket erdők borítják. Az emberek a múltban ugyanazokat a területeket népesítették be, mint ma. A kutatók emiatt úgy vélik, hogy az elmúlt 10 000 évben a természetes környezetbe való emberi beavatkozás – tüllegetés, erdőirtás és földművelés – okozta átalakulásokon kívül nem voltak jelentős változások az éghajlatban és növényzetben.

A Közel-Kelet éghajlata

Az esőt a nyugati szelek hozzák a Közel-Keletre. Eső akkor esik, amikor a szelek először ütköznek a dombokba és a hegyekbe. Sok belső terület, mint például a Kaszpi-tenger vagy az Arab-sivatag „esőárnyékban” van, és így kevesebb esőt kap. Csaknem az összes csapadék a téli hónapokban hullik, és – a török tengerpart és a Kaszpi-tenger környékének kivételével – június és szeptember között nincs eső. A Közel-Keleten a hőmérséklet délre haladva emelkedik, a magasság növekedésével viszont csökken. Jelentős különbség van a nyári és a téli hőmérsékleti átlag között. A part menti övezetekben ez az eltérés 15 °C körül mozog, de a hegyekben a 25 °C-ot is meghaladhatja. Irán és Törökország magasan fekvő területeinek nagy részét télen hó borítja.

amikor egy évszázad alatt egy métert is nőtt, és i. e. 4000 körül érte el a mai magasságát. Azóta 1–2 méternél többet nem változott. Mindennek következtében a Perzsa-öböl partvidéke és Dél-Mezopotámia korai emberi megtelepedésének bizonyítékait vastag üledékréteg borítja. Így a korai periódusok vizsgálatát csak azokon a területeken lehet elvégezni, ahol a tájkép csak kis mértékben változott, és ahol a települések rétegei könnyebben hozzáférhetők, az ásások nem jelentenek túlságosan nagy anyagi terheket.

Éghajlat és környezet

Az ókor éghajlatára vonatkozóan sokféle és sokrétű bizonyíték áll rendelkezésünkre. Például a két oxigénizotópnak, az O^{16} -nak és O^{18} -nak a tengervízben való relatív aránya a sarkok jégsapkájában lévő víz mennyiségére, és közvetve a földi légkör hőmérsékletére utal. Hasonlóképpen a vastag folyami üledékrétegek is a folyók megnövekedett vízhozamát és a fokozódó csapadékmennyiséget jelzik. Az egyik legjobban alkalmazható módszer a tavak üledékrétegeiben lerakódott virápporrezecskék azonosítása, amelyek vizsgálatából képet alkothatunk a környék vegetációjának változásairól. Annak ellenére, hogy az így nyert eredmények értékelését a tudósok egy része vitatja, valamilyen hozzávetőleges kép kialakítására mégis lehetőséget ad.

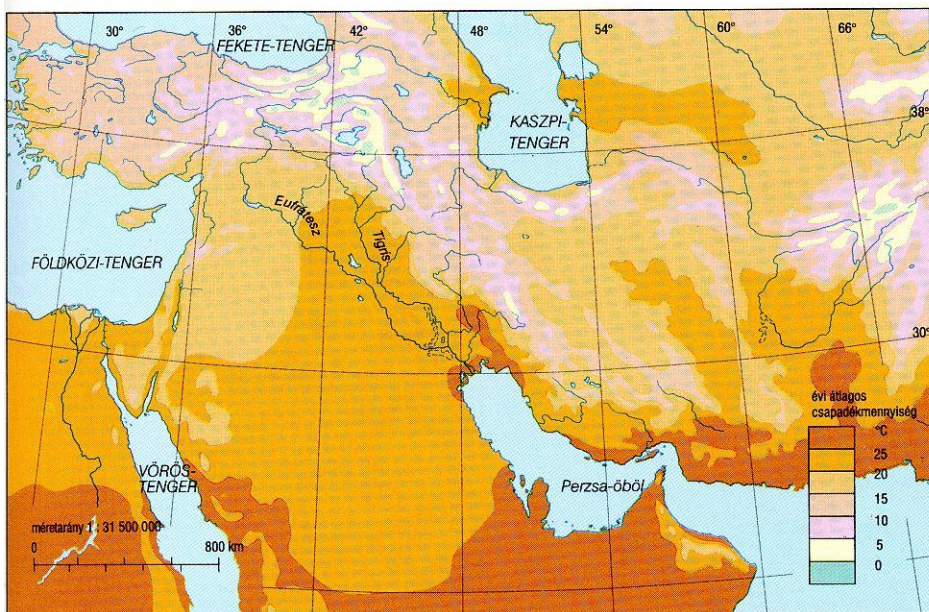
Ahogy a jégtakaró visszahúzódott, és a tenger szintje emelkedni kezdett, az átlaghőmérséklet i. e. 12 000 és 8000 között csaknem 10°C -ot emelkedett, mielőtt elérte volna maximumát, a mai szint fölött $1\text{--}2^{\circ}\text{C}$ -kal. A jégkorszak alatt az északi hegyi övezetet sztyeppe jellegű vegetáció borította, és éghajlata is hideg és száraz volt. Később, amikor a vidék egyre melegebb és párásabb lett, sűrű erdők nőttek itt, így körülbelül 6000 évvel ezelőtt – a maihoz hasonlóan – tölgy- és egyéb erdők borították a Zagrosz- és Taurus-hegység lankáit. A jégkorszak hideg és száraz hő- és csapadékvizonyait felváltó melegebb és párásabb éghajlat délebbre is több fa növesztette lehetővé. I. e. 11 000 körül azonban a csapadékmennyiség ismét csökkenni kezdett, és újra nagy területek váltak sztyeppévé vagy sivataggá.

Az elmúlt 10 000 év során a Közel-Kelet klímája és vegetációja nagyjából a mai állapotokhoz hasonlított. Négy eltérő vegetációs övezet volt található a Közel-Keleten. 1. A hegyvidék zónája, ahol lombhullató és

túlevelű fák nőttek a hideg, csapadékos teleket és a száraz nyarakat jól bíró tölgyvel, fenyővel, cédrussal és borókával keveredve. 2. Az előhegyeknek a Földközi-tenger partvidékén végighúzódnó vidéke, valamint a Taurus és Zagrosz előhegye, ahol a telek enyhék és csapadékosak, a nyarak pedig melegek és szárazak voltak. A vegetáció viszonylag nyitott, tölgyvel, fenyővel és pisztáciával kevert mediterrán erdő lehetett. A rétek fűféléi között már ott voltak a korai házasított növények, mint például az árpa és a búza változatai. 3. Az előhegyek keleti és déli pereme, illetve az Iráni- és Török-fennsík, ahol a sztyeppeövezetekben az enyhe, száraz tél és a forró, száraz nyár váltotta egymást, s ez a csaknem fák nélküli füves területeknek kedvezett. 4. Végül Arábia és Irán belső területeinek sivatagi zónája, ahol az enyhe, száraz télre forró, száraz nyár következett. Itt gyakorlatilag semmilyen növényzet sem maradt meg. Ezen övezetek közötti határokat kisebb éghajlati ingadozások ugyan elmozdították, de az általános elrendeződés még akkor is állandó maradt, ha a folyómedrek eltérülései, tavak és források kiszáradása, valamint a homokdűnék előretörése helyi változásokat hozott létre. Az elmúlt 10 000 évben bekövetkezett emberi beavatkozások, a túllegeltetés, az erdőirtás, illetve a természetes vízrendszerek átformálása azonban egyre jobban átalakította a környezetet.

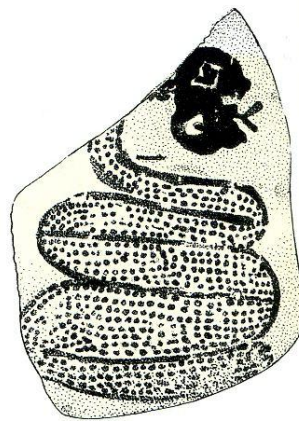
Az állandó vízellátás lehetősége különösen kedvező életteret teremthetett, amely, bár nem volt túl nagy, mégis rendkívüli fontossággal bírt a korai emberek számára. Ilyen területek voltak a tengerek és tavak, a vízi élet gazdag (mind állati, mind növényi) tartalékaival rendelkező partjai, a folyóvölgyek és a forrásokkal táplált oázisok, ahol fák, illetve bokrok bozótjai burjánzanak, valamint a mocsarak, ahol a Perzsa-öböl fejeánél a datolyapálma vad őse tenyészhetett.

A Közel-Kelet szárazföldi állatokban is gazdag volt. Gazellák, dámszarvasok, vadszamarak és őstulok népesítették be a sztyeppéket. Szarvasok, őzek, vadjuhok és vadkecskék éltek a hegyek között, míg a vaddisznó a mocsaras területeket kedvelte. Ezek az állatok sakálók, farkasok, medvék, hiúzok, hiénák, gepárdok, párducok, tigrisek és oroszlánok zsákmányul szolgáltak. A kisebb emlősök között megtalálhatók voltak a rókák, nyulak, vadmacskák, sünök és a rágcsálók különféle fajtái is. Két állat meglepő módon hiányzott: a teve és a ló, amely a jégkorszakban eltűnt, egészen az i. e. 3. évezredig nem jelent meg újra. Kételtűek és hüllők – köztük teknősök, kígyók, gyíkok és békák – is szép számban éltek a területen, míg a folyók, tavak és tengerek halakban és rákokban bővelkedtek. A régió madárvilága is gazdag volt, köztük számos költöző madárral, mivel a mediterrán partvidék és a Perzsa-öböl vidéke az Oroszországból Afrikába tartó fő vándorlási útvonal mentén feküdt. A nagyobb testű madarak közül a struccok, tűzokok, foglyok, kacsák és ludak jó élelemforrásnak bizonyultak.

Balra: Egy nyugat-szíriai oázis: A vizutánpótlás burjánzó ligetekkel és kertekkel teli termékeny területté változtathatja a Közel-Kelet kopár övezeteit. A víz folyókból vagy forrásokból eredhet. Ha a vízforrás kiszárad, a területből ismét sivatag lesz.

A Közel-Kelet korai települései

Az utolsó jégkorszak után az emberek olyan helyeken telepedtek meg, ahol a vadbúza, az árpa és más növények táplálékkul szolgáltak, és állatokra is tudtak vadászni. A települések nagy része abban az övezetben feküdt, ahol a búza és az árpa ma is vadon nő. E vadgabonák elterjedését máshol a csapadék hiánya akadályozta meg. A Palesztina területén fokozatosan felfedezett lelőhelyek nagy száma a régió az epipaleolitikum (i. e. 18 000–9300 k.) idején betöltött fontos szerepére utal. Lehetséges, hogy a következő periódusban, a proto-neolitikum (i. e. 9300–8500 k.) idején a búzát és az árpát már háziasították.

Fent és fent jobbra: Az őskori kerámiát gyakran díszítették állatok és madarak festményeivel. Az ábrázolt állatok nagy része vad volt és nem háziasított, és részben dekoratív szerepük miatt választották őket. A vadjuhok és vadkecskék lehettek a legnépszerűbbek. Az ábrázolások gyakran annyira stilizáltak, hogy az adott fajt nem is lehet azonosítani. A fent látható kígyó (i. e. VI. évezred) az ábrázolás jellegzetesen primitív módját mutatja: testét oldalról, fejét pedig felülről láthatjuk. A hátráló párdúc (fent jobbra) Lurisztánból származik, és az i. e. IV. évezredre datálható.

A földművelés eredete

Az évmilliók során, mialatt az ember vadászattal, dögevessel és gyűjtögetéssel tartotta fenn magát, nagy technológiai fejlődés ment végbe. Az anatómiai értelemben vett modern ember (*Homo sapiens sapiens*) megjelenésével a fejlődés sebessége megnövekedett, amelynek következtében i. e. 20 000-re minden kontinens benépesült. A környezet ellenőrzésének megnövekedett emberi képessége i. e. 30 000 körül egyre fejlettebb és bonyolultabb kovakő-megmunkálási technikákban, letelepült életmódban és összetett társadalmi viselkedésmódokban (temetkezési rítusokban vagy barlangfestészetben) jelentkezett. Mindez a földművelésnek mint életformának az átvételéhez nélkülözhetetlen volt.

Az emberek már a korai időkben is tettek korlátozott kísérleteket környezetük megóvására – így nem ejtették el a fiatal állatokat és a kis halakat, és védtek bizonyos növényfajokat. Igazi domesztikációról azonban csak akkor beszélhetünk, ha a növények és állatok létfenntartása az ember nélkül már elképzelhetetlen lenne. A földművelés korai szakaszában az emberek a növények és állatok vad fajait gondozták. Ám a generációk során a szelektív aratás és vetés, illetve az állatok szelektív tenyésztése következtében több változás is végbement, és új növény- és állatfajták jelentek meg. Ezen – a régészeti lelőhelyek növényi és állatcsontmaradványaiban nyomon követhető – változások némelyike már elkülönítette a vad növényeket és állatokat a háziasítottaktól. A növényi és állati maradványok vizsgálata ennek ellenére is szakértők feladata marad, akik azonban nem mindig értenek egyet leleteik értékelésében.

A magvak és csontok összegyűjtése csak az elmúlt 40 évben vált a régészeti ásatások szerves részévé. A régészek ez előtt csak az olyan változások megfigyelésével tettek különbséget az egyes korszakok között, mint például a kőeszközök készítésének módja. A korai kőkorszakban az eszközöket pattintással vagy hasítással készítették, míg a neolitikumban (késő kőkorszak, újkőkorszak) durva és finom csiszolást alkalmaztak. Nagyjából ugyanebben az időszakban más változások is végbementek, például a házakból álló települések létesülése, az agyagedények használatának bekövetkezése, valamint a halottaknak temetőbe való temetése. (Annak ellenére, hogy hasonló fejlődés Indiában, Kínában, Afrikában és Amerikában is végbement, a közel-keleti példa volt a legkorábbi.)

Vajon miért éppen ekkor alakult ki a földművelés? A korábbi jégkorszakok hideg periódusait felváltó meleg korszakok a mezőgazdaság kialakulását már korábban is lehetővé tették volna. Az ember azonban csak a legutóbbi jégkorszak után ért el a technikai és társadalmi fejlettség azon, már elég fejlett fokára, amikor kihasználhatta az éghajlat és a természet szolgáltatott lehetőségeket. Különösen az i. e. 100 000 és 20 000 között kialakult beszédnek, azaz a nyelvnek lehetett létfontosságú szerepe az információáramlásban és a generációk közötti tapasztalatátadásban. Azok az okok, amelyek először csábították a kőkori embereket növények termesztésére és állatok tartására, egyértelműen eltértek azokról, amelyek később állandósították ezt az életformát. A legújabb kutatások szerint a földművelésnek keményebben kell dolgoznia, mint a vadászó-gyűjtögetőnek, hogy a létfenntartáshoz szükséges táplálékot előteremtse, és a mezőgaz-

A földművelés és állattartás terjedése

A legnagyobb előrelépés az akera-mikus neolitikum (i. e. 8500–7000) idején következett be. Növényeket és állatokat háziasítottak, emberek szőzait magukba fogadó települések nőttek ki a földből, és a fémművés-ség és mészhabarcs-előállítás formájában megjelent az ipar is. A települések nagy része még mindig az eső-zéses földművelés zónájában feküdt, de a megtelepülés övezete az erdős hegyvidékekre és a török és iráni fennsíkokra is kiterjedt. Amíg a legtöbb település a gabonatermesztés-ből tartotta el magát, még mindig voltak vadászó-gyűjtögető közösségek is. Ebben a korszakban Paleszti-na korábban hangsúlyos szerepe kevésbé nyilvánvaló.

daság sem biztosított könnyebb vagy bőségesebb élelmiszer-ellátást. Ezzel szemben a letelepült életforma lehetővé tette a nagyobb társadalmi csoportok kialakulását, csökkentette a gyermekhalandóságot, mivel az anyáknak nem kellett már a törzzsel vándorolniuk, és a mezőgazdaság révén közvetlenebb ellenőrzést biztosított az élelmiszer-utánpótlás felett. A földműves életmód mindemellett előre nem látható lehetőségeket is kínált. A juh például, amelyet kezdetben valószínűleg csak húzáért, bőréért és csontjáért tenyésztettek, később, a szelektív tenyésztés folytán a tejnek és a gyapjúnak is fontos forrásává vált.

A Közel-Kelet korai települései

A vadászó-gyűjtögető életmódról a földművelésre való áttérés a Közel-Keleten a legszembetűnőbbben Levante és Palesztina területén ment végbe. Az elmúlt 40 év során, az intenzív terepmunkának köszönhetően a régészek számos olyan lelőhelyet tártak fel Izraelben, amelyeket a többi közel-keleti ország alig néhány lelőhelyéhez lehet csak hasonlítani. A kutatás egyenletlensége ellenére is úgy tűnik, hogy ennek a régióknak kulcsszerep jutott a földművelés kialakulásában.

Az első közel-keleti települések barlangok vagy ideiglenes, szabad ég alatti táborok, illetve munkakörzetek voltak. A legutóbbi jégkorszakot követően – ahogy azt a palesztinai Kebara-korszak (i. e. 18 000–11 000) emlékei is bizonyítják – az állandó települések váltak általánossá. A Galileai-tó keleti partján fekvő, i. e. 15 000-re datálható Ain-Gev I. lelőhelyen olyan alapokra bukkantak, amelyek minden bizonnyal egy kerek lakókunyhóhoz tartoztak. A kunyhóban a gabona őrléséhez nélkülözhetetlen kőlapokat és őrlőkövet, valamint a gabonafélék, illetve nád aratásából származó jellegzetes kopásnyomokat viselő kő sarlópengéket találtak. A Kebara-emberek vadállatokra is vadásztak, és gyakran egy-egy fajra specializálódtak. A karmel-hegyi Nahal-Oren lelőhelyen például a csontok háromnegyede gazellától származott, míg a Petra melletti Wádi-Madamagban több mint 80 százaléka vadkecskéé volt.

Az őrlőkövek jelenléte azonban arra utal, hogy a növények és különösen a gabonafélék már az étkezés szerves részét alkották. A gabonamagvak nagyon táplálókak, de emészthetetlen héj védi őket. Hogy ehetővé tegyék őket, a héjat pörköléssel távolították el, majd a magvakat vízben, alacsony hőmérsékleten egyfajta kásával főzték, esetleg liszté őrölték, és vízzel keverve, magas hőmérsékleten megsütötték. A fa- vagy csontnyélbe ágyazott kovapengékből álló sarlókat a vadgabonafélék aratására használták, bár a szár elvágása a magvak szétszóródásának veszélyével járt. Ezért az érett kalászosoknak kézzel való letépése minden bizonnyal sokkal hatékonyabb módszer volt. Hasonló kovapengéket a korabeli törökországi és zagrosz-hegységi lelőhelyeken is találtak, de ott nincsenek a növények étkezéshez való előkészítésére utaló bizonyítékok.

A Natúf-korszak

A Natúf-kultúra, amely kb. i. e. 11 000-től 9300-ig tartott, sokkal szélesebb körben elterjedt, mint a Kebara. Megtalálható volt Palesztinában és Levante partvidékén, valamint a szíriai Eufrátesz-szakasz lelőhelyein, sőt még keletebbre is. A Natúf-korszakban már sokkal egyértelműbbek annak bizonyítékai, hogy a gabonafélék váltak az étkezés legfontosabb alkotóelemeivé. A Natúf-lelőhelyeken az őrlőkövek, tűzhelyek és

Balra: Egyes elképzelések szerint a félelmetes őstulokot eredetileg vallási okokból, vagy húzáért, bőréért, csontjáért és szarváért házasították. A neolitikum elején azonban már valószínűleg tejéért és igavonó erejéért tartották. Az ökröket (herélt bikák) a mai napig széles körben használják szántásra, boronálásra, cséplésre és kocsihúzásra.

Fent: A gabonatermesztés új technológiai folyamatokkal – mint például az aratás és őrlés – járt együtt, amelyekhez kovapengéjű sarlót és őrlőkövet használtak. Ezek közül néhány a régészeti lelőhelyeken is fennmaradt. Más tevékenységek, mint például a szelelés, faszerszámokkal történtek, és ezek a településektől távolabb zajlottak, így régészeti nyomuk is alig maradt.

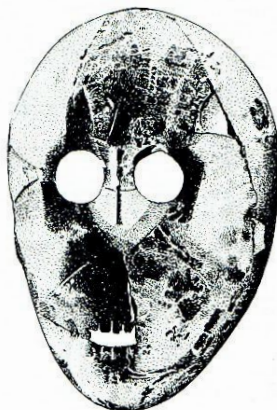
gabonatarló vermek mellett megpörkölt magvak, mint például a kétsoros árpa vagy a vad alakorbúza, illetve más vadtapláléknövények, mint például a makk, lencse, csicseriborsó és borsó kerülnek elő.

Annak ellenére, hogy kemény és tapadása miatt csak pörköléssel és megtöréssel eltávolítható héjuk van, a vadgabonafélék kalászsorsója (kalásztengelye) törekeny, ennek következtében a magok szertehullanak, és az aratás nehezzé válik. Amikor az emberek megtanulták a vetés és az aratás technikáját, elsősorban az erősebb kalászsorsós változatokat részesítették előnyben. Ez a házasított és a vadgabonafélék megkülönböztetésének egyik kritériuma.

A vadbúzának két faja található meg a Közel-Keleten: az alakor- és a tönkebúza, amely az alakornak egy másik fűfélével való keveredése révén jöhetett létre. A szelektív aratás és vetés következtében mind az alakorból, mind a tönkebúzából kialakultak házasított változatok. A modern hatsoros (*hexaploid*) búzák minden bizonnyal a házasított tönkebúzának egy másik vadfűfélével való hibridizációjából alakultak ki. A változatokat annak segítségével is meg lehet különböztetni, hogy héjuk vagy toklászuk hozzátapad-e a búzaszemekhez (toklászbúzák), vagy pedig könnyen eltávolítható róluk (csupasz vagy szabadon csépelhető búzák). Az árpának szintén vannak héjas és csupasz, valamint kétsoros és hatsoros változatai. Nem lepődhetünk meg azon, ha a csupasz vagy szabadon csépelhető búzákat részesítették előnyben a héjas fajtákkal szemben.

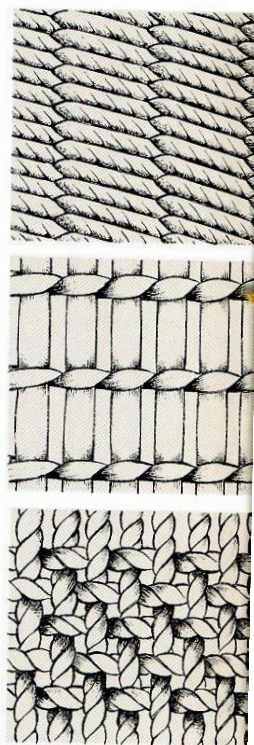
A neolitikus falu

Úgy tűnik, hogy a falusi élet a Közel-Keleten nem sokat változott a neolitikum és a 19. század vége között, bár – mivel a szerves anyagok csak ritkán maradtak fenn – a korai korszakokra vonatkozó tudásanyagunk nagyrészt kő- és csontszerszámokon alapul. A Holt-tenger közelében fekvő Nahal-Hemarban – kivételesen száraz klímája folytán – a szerves anyagok széles skálája – köztük számos textil- és kosárdarab, faszám és gyöngy – maradt fenn. Különösen a textíliák tanúskodnak a technikai tudás igen magas fokáról. Néhány lelet a korszak vallási életére is fényt vet.

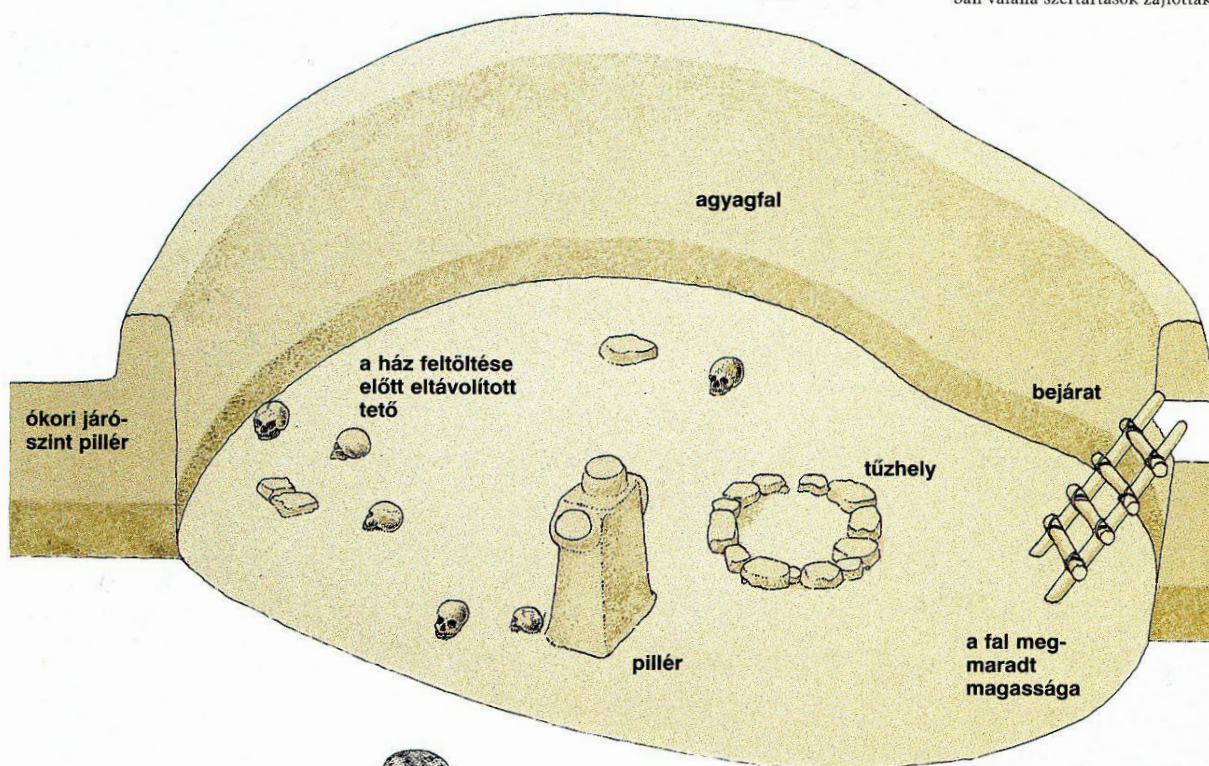

Balra: Ezt a Nahal-Hemarban talált festett kómaszkot valamilyen kultikus szertartás során használhatták. Néhány tudós szerint a nahal-hemari leletek egy templomhoz vagy valamilyen vallási intézményhez köthetők.

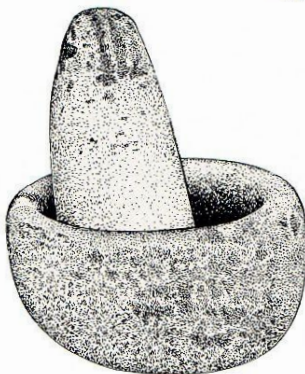
Lent: A legkorábbi lakóhelyek félig a földbe süllyesztett kerek kunyhók lehettek, ehhez az észak-iraki, a proto-neolitikumra datálható ermez-derei házhoz hasonlóan. Többek voltak, mint egyszerű menedékhelyek, és fontos szerepet játszottak a közösség szellemi életében. A vakolt kőoszlop és az emberi koponyák elhelyezkedése az elhagyott ház padlóján arra utal, hogy a házban valaha szertartások zajlottak.

A textilipar legkorábbi bizonyítékai az akadémikus neolitikumra tehetőek. A Nahal-Hemar barlangjában talált textíliák úgy készültek, hogy len vetülékfonalak párait a láncfonallal köré csavarták. Ahol a csavart fonalak elválnak, azt „ritkított csavarnak” nevezzük (fent középen). A másik típus neve „szoros csavarnak” (lent felül). Dzsarmóban az agyában megmaradt lenyomatok arra utalnak, hogy e korszakban a hagyományos szövést (sávszövést) (lent) ismerték.

Jobbra: Kőmoszár és mozsártörő Jerihóból. Az élelmiszer-előkészítéstől a festéktörésen keresztül sok mindenre használhatták. Hasonló kis kőedényeket a Natúf-korszaktól kezdve egészen az iszlám koráig használtak.

Jobbra: Csonthorog vagy csat és fa szerszámok Nahal-Hemarból. A kő- és fa szerszámok között voltak tűk, varrótükek, árák, nyílhegyek vagy lándzsák, illetve szigonyhegyek.

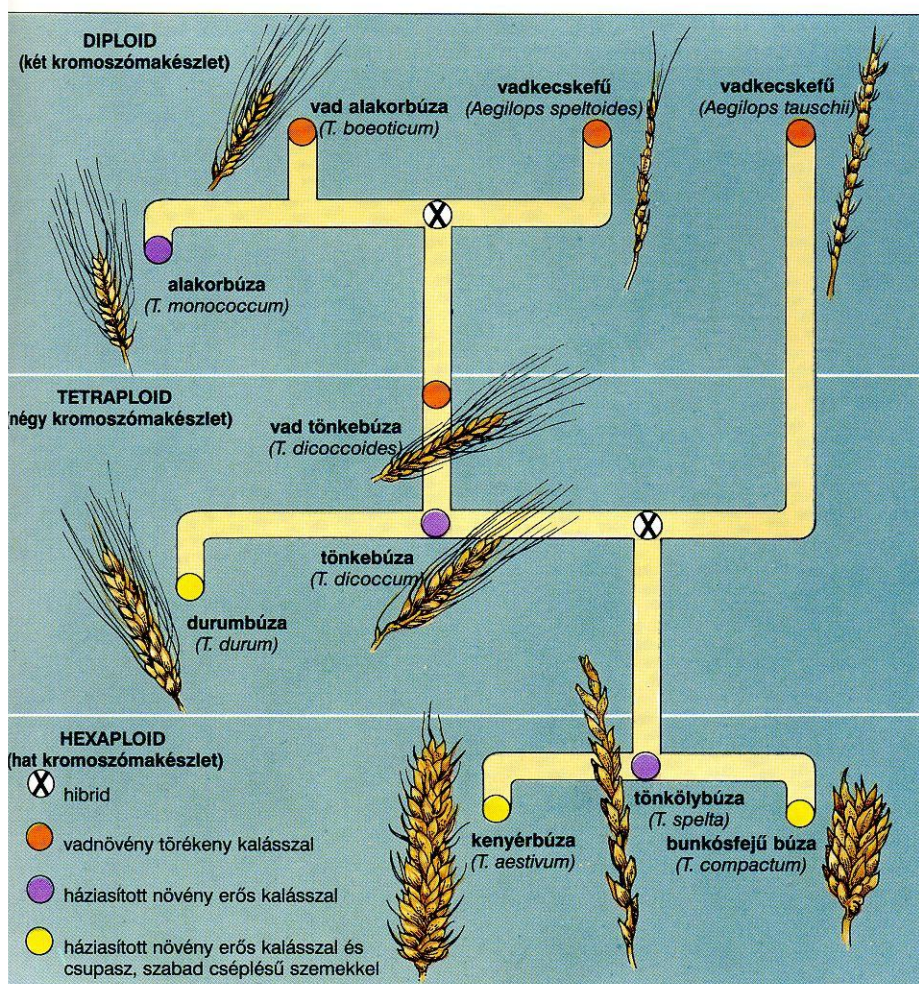
Lent: Sarló Nahal-Hemarból. A fanyelbe bitumennel ragasztották bele a kovaszilánk pengéket. Valószínűleg nádvagásra használták.

Gyakran már formájából meg lehet állapítani, hogy a búza- vagy árpaszem házasított vagy vadfajhoz tartozik-e. Más ehető növényeknél ez a különbség azonban már nehezebben észrevehető. A hüvelyesek, mint például a lencse, a bükköny és a borsó, a gyümölcsök, mint például a füge, az alma és a körte, illetve az olajos magvak, mint a makk, a mandula és a pisztácia vadfajai, csaknem azonosak a házasított változatokkal, bár ez utóbbiak az évek során egyre nagyobbak lettek. Sok élelmisznőnövény csak véletlenszerűen hagy nyomot az ásatási rétegekben. Az olyan leveles növényeknek, mint a káposzta, saláta, spenót, hagyma és fokhagyma, valamint az olyan húsos növényeknek, mint például a dinnye és a tök, csak ritkán maradnak fenn nyomai, így házasításuk történetét is csak találgathatjuk. Ezek miatt a régészek a gabonafélékre összpontosítják a figyelmüket. Jelenlegi adataink alapján a gabonafélék az első házasított növények között voltak, de az is biztosnak tűnik, hogy a pillangósokat is ugyanekkor kezdték termelni.

A gabonafélék abban is különböznek más tápláléknövényektől, hogy száraz helyen, rovaroktól és rágcsálóktól védve, hosszú ideig el lehet tartani őket. A csírázás megakadályozására a gabonát meg is lehetett pörkölni. A gabonák ezen tulajdonságai lehetővé tették a betakarításukba fektetett energia későbbi megtérülését, így, a pénzhez hasonlóan, a gabonának is lehetett elfogadott állandó értékük és forgalmi eszköz-szerepük. A gabona raktározása, majd később a művelése megteremtette a gazdagság felhalmozódásának lehetőségét, és siettetett egy olyan társadalom kialakulását, amelyben a rang alapja a gazdagság volt.

Lent: A búzának két vad változata, az alakor és a tönkebúza található meg a Közel-Keleten. Lehet, hogy ez utóbbi az alakor és a vadkecskefű természetes hibridje. A szelektív aratás és vetés eredményeképpen mind az alakorbúza, mind a tönkebúza létrejött egy házasított változat. A modern, hexaploid búzák valószínűleg a házasított tönke és egy másik vadkecskefű hibridizációjával jöttek létre. A változatokat emellett annak alapján is meg lehet különböztetni, hogy a héj vagy toklász tapad-e a szemhez (toklászos búza), vagy pedig könnyen eltávolítható róla (csupasz vagy szabad cséplésű búza). Csak a durum-, a kenyér- és a bunkósfejfű búza volt csupasz vagy szabad cséplésű. A vadnövényeknek törékeny kalászsorja volt, amely már az aratás előtt vagy közben eltört. A házasított változatoknál azonban a kalász nem tört le a növényről, amely komoly előnyt jelentett az aratás során. A földművelés korai szakaszában a gabonaszemek nem változtak, így nem lehet őket megkülönböztetni a vad változatoktól.

A natúfi emberek már gyűjtötték a vadgabonaféléket és más növényeket, sőt talán kártevőik ellen védekezve már „művelték” is őket, esetleg ültették néhány vad változatukat. A korabeli csontozat erősen elkopott fogazata a növényi táplálékuk elkészítése közben széles körben használt őrlőkövek kőszemcséinek róható fel. A csontjaikban lévő stronciumnak a kalciumhoz való aránya inkább a növényevő, semmint a húsevő állatokéhoz hasonlít, amelyből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy étrendjük nagy része növényekből állt.

Sok Natúf-település lakói vadásztak bizonyos állatfajokra. El-Wádban és Nahal-Orenben a feltárt állatcsontok 80 százaléka gazellaké volt, míg az Eufrátesz mellett (valószínűleg a gazellák természetes vándorlási útvonala végén) fekvő Abú-Hureirában a csontok 65 százaléka volt gazellacsont. A dél-jordániai Petra mellett fekvő Beida közelében a kecske volt a legfontosabb vadászszákmány, míg a Jordán-völgyben lévő Ain-Mallahában talált csontok között gazella- (44%), őz-, dámszarvas- és vaddisznócsontok mellett volt még néhány tulok-, kecske-, róka-, hiéna- és nyúlcsont is. Ugyanitt előkerültek madarak, halak, csigák, kagylók, kígyók, teknősök és rágcsálók maradványai is, bár az valószínűtlen, hogy ezek mind táplálékul szolgáltak volna.

A házasítás a növényekhez hasonlóan, az állatokra is hatással volt, így a csontokon megfigyelhető eltérések lehetővé teszik a zooarcheológusok számára, hogy különbséget tegyenek a vad és házasított egyedek között. A domesztikáció egyéb jelei közé tartozik – a természetes élőhelyükön való megjelenésükön kívül – a méretbeli különbségük, a nyájak összetételének és a különböző fajok arányainak változása. Ezen eltérések egy része azonban nem kizárólag a házasítás hatásának volt az eredménye. Szerepet játszhattak bennük például az éghajlati változások is. Az utolsó jégkorszak után – talán, hogy megbirkózhassanak a melegebb klímával – sok állat kisebb lett, bár úgy tűnik, hogy a házasítás is a kisebb állatoknak kedvezett.

A Natúf-lelőhelyeken előkerült állatcsontok első sorban vadállatoké voltak. Ain-Mallahában és a tőle délnyugatra fekvő Hajónim-terazon azonban a régészek lemertek több olyan csontot, amely már kisebb volt a farkasénál, és minden bizonnyal az „ember legjobb – és úgy tűnik, legrégebbi – barátjának”, a házikutyának a csontjai voltak. Ain-Mallahában egy ugyanerre a korszakra (i. e. 10 000 körül) datálható sírból egy öregasszony csontváza mellől előkerült egy 3–5 hónapos kölyökkutya csontváza is. Bár nem lehetett megmondani, hogy a csontok egy rókaé vagy kutyaé voltak-e, az azonban világos, hogy ez az állat közel állt az asszony szívéhez. A korábbi koroktól eltérően a Natúf-lelőhelyeken a csontok nagy része rágás nyomait viselte, ami szintén a kutyák jelenlétére utal. Mivel a kutya csontok viszonylag ritkák voltak, valószínűleg nem élelem, hanem inkább a vadászatokon való segítség céljából tartották őket. Az északkelet-iraki Palegawra barlangjában is találtak egy kutyaállkapcsot. Ezt a kicsit korábbi, i. e. 11 000 körüli Zarzi-kultúrához kötik, de valószínűleg mégis egy későbbi korszakhoz tartozott. Arról, hogy a Natúf-korszak emberei vajon tartottak-e állatokat és természetettek-e növényeket, a szakértők még vitatkoznak, a kérdés azonban ma még nem eldönthető.

A Natúf-kultúra településszerkezete

Vadgabonafélék ma is nőnek a Közel-Keleten, és a gabonaérés néhány hete alatt egy család össze tud

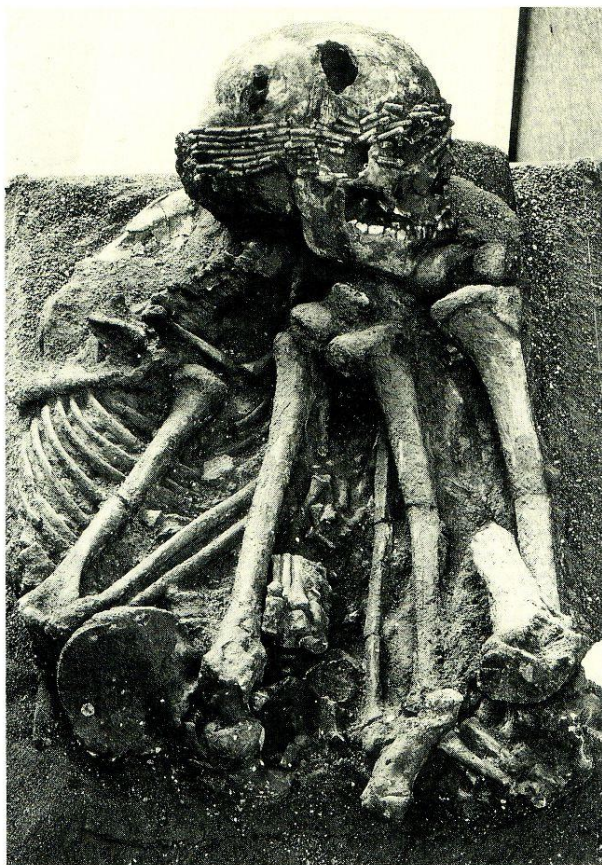
gyűjteni annyi gabonát, hogy az egy évig kitartson. A gabona szállítása és a nehéz felszerelés – mint például az őrlőkövek – szükségessége a Natúf-korban azonban mégis inkább a letelepült életmódnak kedvezett. A településeket egész évben vagy csak időszakosan használták. A falvak és táborok a vadgabona-termő helyek közelében voltak, de máshol is állítottak fel ideiglenesebb, például a vadászat céljait szolgáló táborokat. A települések néha a szabad ég alatt, máskor pedig a barlangok előtti teraszokon, illetve sziklapárkányok alatt helyezkedtek el. A nyílt színi települések egyszerű kerek kunyhókból álltak, amelyek tetejét facölöpök tartották. Az építésük megkönnyítésére és a szigetelés javítására gyakran több mint egy méternyire a földbe mélyítették őket. A kunyhók általában egy tűzhelyet is tartalmaztak, padlójukat pedig kikövezték. Az ain-mallahai kunyhók átmérője 3,5 és 5 m között váltakozott. Gyakran átépítették, és valószínűleg az egész év folyamán használták őket. Kilenc kunyhó maradványait tárták fel, bár eredetileg több mint ötven lehetett belőlük. A település 200-300 fős lakossága sokkal nagyobb volt, mint az átlagban 30 fős vadászó-gyűjtögető csoportok lélekszáma.

Néhány emberi csontvázat a kunyhók padlója alatt is felfedeztek, de a legtöbb temetkezés a kunyhóktól távolabb zajlott le. Egyéni sírokra is bukkantak, más sírok azonban több temetkezési réteget is tartalmaztak. A sírmellékletek ritkák voltak, de személyes ékszerek, köztük fejpántnak, nyakláncnak, karkötőnek és bokaláncnak felfűzött kagyló- és csontgyöngyök mindenhol előfordultak.

A Natúf-kultúra kortársai

A Zagrosz és előhegyeinek kultúrái kevésbé ismertek, mint a Natúfé, és eddig még csak néhány lelőhelyüket tárták fel. A Zagrosz lelőhelyein talált kovakő eszközök hasonlítanak a levanteiekhez, olyan vadászó-gyűjtögető közösségekre vallanak, amelyek sokféle növényt és állatot használtak élelemforrásként. Az őrlőkövek használata és a nyílt színi telepekre való költözés azonban valószínűleg kicsit később zajlott le, mint nyugaton. A Závi-Csemiből, egy i. e. 10 000 körülre datálható északkelet-iraki lelőhelyről származó leletek arra utalnak, hogy a telep lakói őrlőköveket használtak és kerek kunyhókban éltek. A Natúf-sírokhoz hasonlóan, az itteni temetkezések is tartalmaztak személyes ékszereket. A korszakhoz tartozó, és a sokkal korábbi Neander-völgyi csontvázairól híres Sanidár-barlangban feltárt temető 26 halottat tartalmazott, köztük egy gyermekét, akinek feje körül 1500 kis gyöngyöt találtak, illetve egy asszonyét, aki mellett kovakő pengéjű kés feküdt, amelyet bitumennel erősítettek a csontnyélbe. A Sanidár-barlangban feltárt felnőttcsontvázak mellett gyakran találtak gyerekcsontvázakat is. A leletek alapján néhány kutató az emberáldozat egy fajtájára következtetett.

Egy Závi-Csemiből előkerült titokzatos lelet 15 kecskekoponyából és kb. 17 nagy ragadozó madár – elsősorban fehér farkú tengeri sas – csontvázából álló halom volt. A részben még mindig együtt lévő madárcsontok nagy része a szárnyakhoz tartozott. A csontokon látható karcolásnyomok arra utalnak, hogy a szárnyakat levágták, és minden bizonnyal egy madártollas kecskefejdísz részét képezték, amelyet valamilyen szertartáson használtak. Hasonló jelene teket láthatunk a sokkal későbbi Çatal Hüyük falfestményein is.

Balra: Bár a korábbi periódusokból is ismerünk alkalmi temetkezési leleteket, de a halottaknak a házakon kívül vagy barlangokban való elhelyezése csak a Natúf-kultúra idején vált általánossá. Semmi olyan áldozati vagy felszerelési tárgyat sem hagytak a halottak mellett, amelyből arra következtethetnénk, hogy a kor embereinek hitvilága megkövetelte volna a halottak túlvilági életre való felkészítését. Sok csontvázon azonban még mindig ott voltak személyes ékszereik, például nyakláncok, mint például az itt látható, a karmel-hegyi Mugaret-el-Wadából előkerült temetkezés esetében is. A halottat zsugorított helyzetben temették el. Fejére egy, földközi-tengeri kagylók héjából készített fejdiást helyeztek.

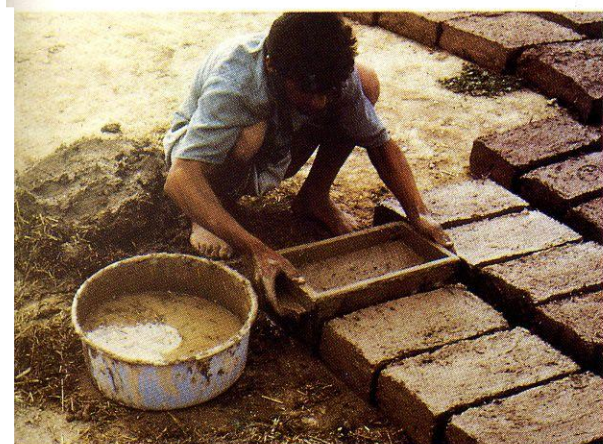
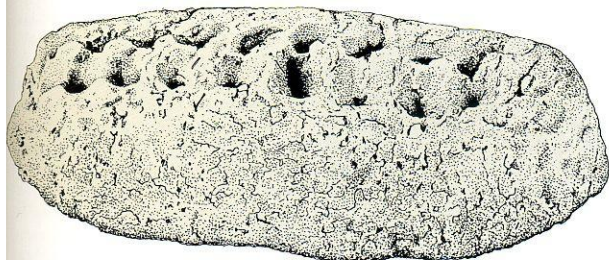
A proto-neolitikum

Levantében a Natúf-kultúrát követő korszakot proto-neolitikum vagy kerámia előtti neolitikum A (PPNA) néven ismerjük. Proto-neolitikus lelőhelyből sokkal kevesebb van, mint a Natúf-kultúrában vagy a későbbi akramikus neolitikumban (kerámia nélküli neolitikum B; PPNB). Ennek oka valószínűleg az volt, hogy a földek túlzott kizsákmányolása és a kevesebb csapadékmennyiség lecsökkentette a természetes élelmiszer-utánpótlást, s ez később a növények termesztésére és az állatok tenyésztésére ösztönözte az embereket.

A korszak leglenyűgözőbb emlékeit a Jordán-völgyben fekvő Jerihóban tárták fel, ahol i. e. 9000 körül egy település alakult ki egy bővizű forrás mellett. Lakói 5 m átmérőjű kerek kunyhókban éltek. A Natúf-építményekhez hasonlóan, ezeket is részben a földbe mélyítették, és a bejáratukhoz a földbe vágott lépcsőkön keresztül lehetett lejutni. A falak napon szárított, lekerekített tetejű, kézzel készített vályogtéglákból készültek. Ez az első bizonyítékunk a Közel-Keleten ma is általánosan elterjedt vályogtéglák használatára. A vályogtéglának számos előnye van. Nyersanyaga adott, olcsó az elkészítése és egyszerű a használata. Szerkezetileg erős, és jó hőszigetelő. A nagy esőzések azonban könnyen erodálják, és gondos éves karbantartásra van szüksége. Ha egy ház összedőlt, akkor a vályogtéglákat nem használták fel újra, hanem a törmeléket elsimították, és az új házat a tetejére építették. Ahogy az egyik házat a másik követte, dombok alakultak ki, ezek váltak a Közel-Kelet jellegzetes régészeti lelőhelyeivé. E lelőhelyeket az arabban *tell*nek, a perzsában *tepe*nek, a törökben pedig *hüyük*nek nevezik. A Jerihó proto-neolitikus periódusában elkülönített 25 építési réteg 10 m magas halmot alkot.

E korszakban egy nagy kőfal és az ahhoz kapcsolódó jókora kőtorony épült néhány kunyhó romjai fe-

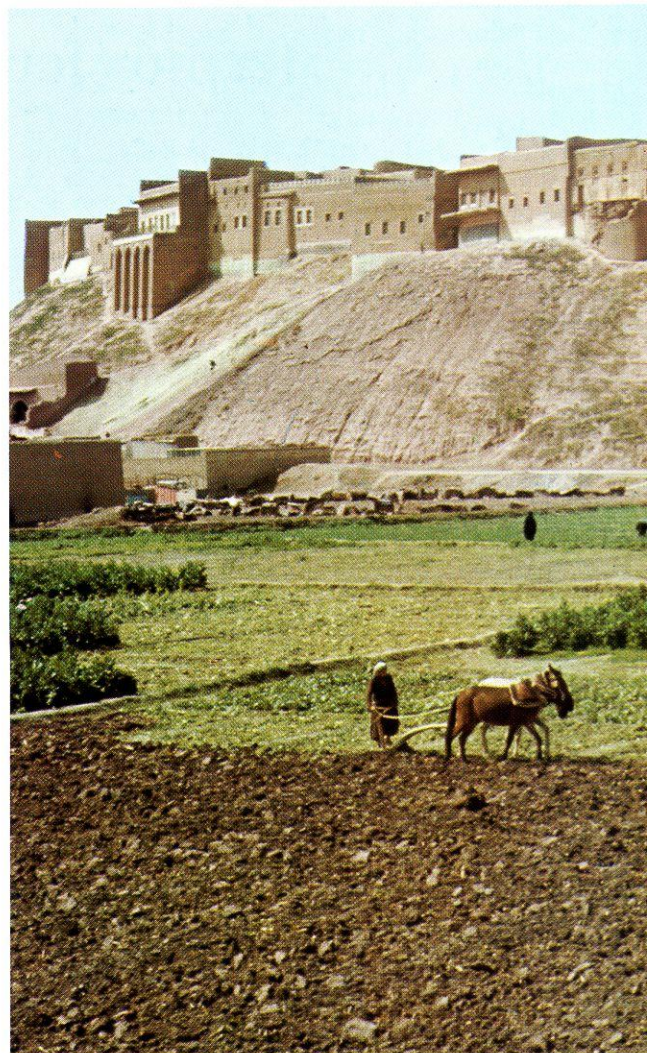
Lent: Vályogtéglák. Az agyag nagyon sokoldalú építőanyag. Agyagrétegek egymásra rakásával falat is lehet építeni, de az agyagot téglákká is lehet formálni, és a felhasználás előtt a napon kiszáritani. A legkorábbi, a proto-neolitikumból származó téglákat kézzel formálták. Aljuk lapos, tetejük lekerekített volt.

Az akeramikus neolitikum jerihói téglakészítői hosszabb téglákat készítettek. A hüvelykujjuk benyomkodásával a téglát tetején létrehozott halszálkaminta az agyaghabarcs jobb kötésének elősegítésére szolgált. A vályogtéglákat más településeken ekkor már téglavető kerettel készítették.

Jobbra: Észak-iraki város. A Közel-Kelet legtöbb területén a házak, az ókorhoz hasonlóan, a mai napig vályogtéglából készülnek, és lapos tetejük van. A falakat és tetőket agyagból és szalmából készült habarccsal burkolják. Amikor az épület összedől vagy elhagyják, a tetőgerendákat elszállítják, de a ház többi része a helyszínen marad, és idővel kis, lapos agyagdomb lesz belőle. Ha ugyanazon a helyen évszázadokon keresztül építkeznek, akkor ennek eredményeként magas dombok alakulnak ki. A Közel-Kelet legtöbb lelőhelye a számtalan építkezési törmelék réteg egymásra rakódása révén jött létre. A fontosabb városok romjait tartalmazó dombok néha az 50 méteres magasságot is elérhetik. Azok azonban, amelyek csak falvakhoz tartoztak, alig néhány méterre emelkednek a környező földek fölé.

Balra és lent: Vályogtéglakészítéskor az agyagot összetört szalmával és vízzel keverik, majd néhány napig ázni hagyják. A szalma megakadályozza, hogy a téglák száradás közben megrepedezzék. A szalma helyett néha durva homokot vagy más anyagot is használhatnak az agyag soványítására. A téglakészítő az agyagot egy négyzet vagy téglalap alakú keretbe préseli. A téglák ezután több héten keresztül száradnak a napon. A vályogtéglákat emiatt elsősorban nyáron, aratás után készítik, amikor alig kell esőtől tartani, és szalma is akad bőven. A vályogtéglák mérete időről időre változott, így az egy épületben fellelhető téglák típusa néha segítségünkre lehet a ház korának meghatározásában.

lett. A torony a település nyugati részén állt, a fal maradványait pedig északon és délen is felfedezték. Ha a fal, a keleti forrás kivételével, az egész települést körbevette, akkor Jerihó 3–4 hektárnyi területet foglalhatott el. Lélekszámát a különböző becslések 400 és 3000 fő közé teszik, de az a legvalószínűbb, hogy kb. 1500 ember élt itt. A több mint 10 000 tonna követ tartalmazó fal elkészítéséhez nemcsak jelentős munkaerőre, hanem számottevő politikai akaratra és szervezethez is szükség volt. A fal és a torony szerepe nem világos. Kezdetben úgy vélték, hogy egy lehetséges támadás elleni védelemül szolgáltak, de ugyanakkora a valószínűsége annak is, hogy egy áradás ellen épültek.

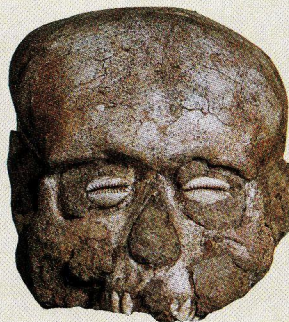
A proto-neolitikus Jerihóban háziasított növények maradványai is előkerültek. Ezek között volt hat szem kétsoros toklászós búza, két szem tönkebúza, pillangósok és fügemagok is. Azonban amíg ezeket a magvakat nem vetik alá radiokarbonos vizsgálatoknak, vagy nem találnak többet belőlük, továbbra is fennáll az az (elég valószínűtlen) lehetőség, hogy egerék vagy hangyák hordták ebbe a rétegbe őket. A Jerihóban talált állatsontok inkább vad, semmint háziasított állatokhoz tartoztak. A gazellacsontok magas és a kecske- és a juhcsontok alacsony aránya is inkább a korábbi, vadászattal jellemezhető periódusra vall, és nem a következő, neolitikus korszakra, amikor már kecske- és juhnyájakat tartottak. Jerihó gazdagságának eredete ismeretlen. Lehet, hogy a bővizű forrásnak köszönhető gabonatermesztésből, de az is, hogy a holt-tengeri só és bitumen kereskedelméből, esetleg helyi elosztó szerepéből fakadt.

Jerihó (Jerikó)

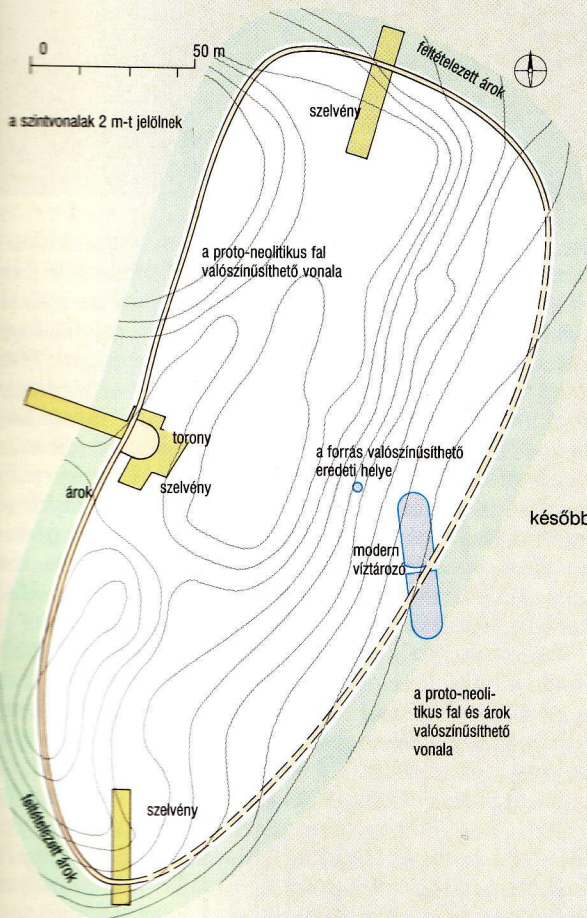
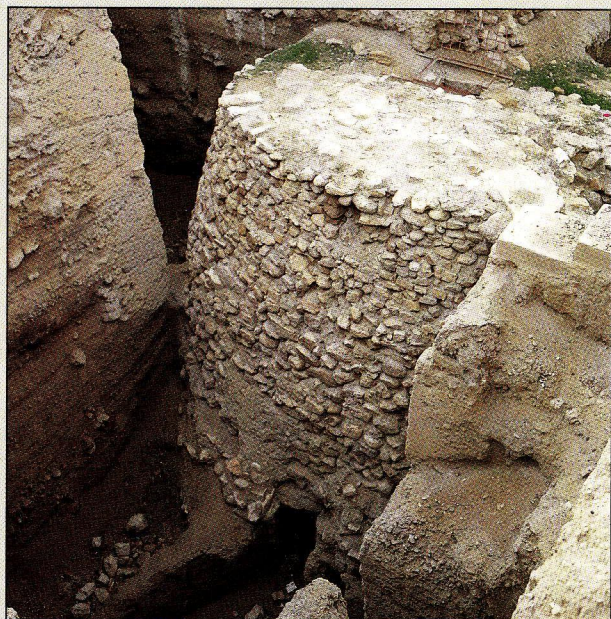
Az ókori Jerihó lelőhelye (Tell-esz-Szultán) a Jordán-völgyben, 200 méterrel a tengerszint alatt fekszik. Jerihót ma úgy ismerjük, mint azt a helyet, ahol Józsué megfűvatta a harsonákat, és a falak leomlottak. A város azonban fontos település volt már jóval a héberek i. e. II. évezred végi betelepülése előtt és után is. Jerihó virágzásának oka a település keleti oldalán lévő bővizű forrás volt. A legkorábbi települési rétegek mélyen a későbbi maradványok alatt fekszenek, és csak néhány évig vizsgálták őket. A kutatások bebizonyították, hogy Jerihó a natúfi megtelepedés után, a proto-neolitikumban (PPNA), az akeramikus neolitikumban (PPNB) és a bronzkorban is fontos központ volt.

Lent: A proto-neolitikumban Jerihót kő városfal és egy sziklába vágott árok vette körül. A kerek kunyhók-ból álló település kb. 3 hektárnyi területet foglalt el, és kb. 1500 embernek adott otthont. Csak a rá következő, akeramikus neolitikumban értek el más települések hasonló méreteket és fejlettséget.

Balra: Az akeramikus neolitikum folyamán Jerihóban a koponyájuktól megfosztott halottakat általánosan a házak padlója alá temették. Abból a tényből, hogy az alsó állkapcsot általában a csontvázon hagyták, arra következtethetünk, hogy a koponyát csak azután távolították el, hogy a hús és az inak már lerohadtak a csontvázról. Néhány, a padló alatt talált koponya vonásait gipsszel megmintázták, szemgödörükbe pedig kagylókat, néhány esetben kéthéjas kagylókat, egy esetben pedig kaurikagylót helyeztek.

Jobbra és lent: A proto-neolitikus Jerihó egyik legfontosabb látványossága a városfal belső feléhez toldott nagy kőtorony. A torony átmérője 10 m, és a mai napig is 8 m magasságban áll. Keleti oldalán egy 1,7 m magas bejáratú folyosó vezet egy 22 lépcsőfokból álló lépcsőfeljáróhoz, amelynek minden fokát egyetlen kőből faragták ki. A városfalat számtalan esetben javították és építették újra. A városfal külső oldalán egy 8 m széles és több mint 2 m mély árkot vágtak a sziklába. A torony építésének oka a mai napig viták tárgyát képezi.

későbbi városfal

eredeti városfal

eredeti torony

lépcsőfeljáró

bejáratú folyosó

árok

A szíriai Eufrátesz-szakasz mellett fekvő Tell-Mureibit a Natúf-kultúra idején és az akeramikus neolitikumban élte virágkorát. A proto-neolitikum korai korszakából származó kerek és ovális alaprajzú kunyhók mellett előkerült néhány, a késői proto-neolitikumra datálható épület is, amelyek némelyike már nem egyszobás kunyhó, hanem többhelyiséges, négyszögletes ház volt. A kutatók ezt már az egyre bonyolultabb társadalmi szerveződés jeleként értelmezték. A proto-neolitikus korszakból származó állatcsontok vadszamar, gazella és őstulok vadászatára utaltak. Vadalakor, vadárpa, lencse és keserű búkőny voltak a fogyasztott növények között. A vadalakor ma érdekes módon nem nő a területen. Így lehetséges, hogy már termett a proto-neolitikum idején, de az is feltehető, hogy a vadalakor elterjedése nem egyezett meg a máiéval.

Az akeramikus neolitikum

Az akeramikus neolitikum (amelyet a Levantében kerámia előtti neolitikum B és C néven ismernek; PPNB és PPNC) i. e. 8500 körül kezdődő korszakában mind a települések száma, mind a mérete megnövekedett, és a településhálózat újabb területekre is kiterjedt. A korszak i. e. 7000 körüli végére az olyan települések, mint Tell-Abú Hureira, Ain-Gazál, Jerihó, Beiszmún és Baszta már 10 hektár körüli alapterülettel rendelkeztek, ezer vagy még több lakosuk volt, amely a társadalmi szerveződés bonyolult formáit tette szükségessé. Nem volt azonban az akeramikus neolitikum minden települése ilyen nagy. Sokuk még egy hektárnyi területet sem foglalt el. Gabonatermesztéssel és állattartással foglalkozó letelepült földműves közösségek éltek az anatóliai és iráni fennsíkokon és Közel-Kelet több részén. Tagjaik az árpa, az alakor és a tönke háziasított változatait termesztették, és a korszak végén már a len, valamint a tönkölybúza, a bunkósfejú búza és a kenyérbúza is megtermett. Kecskét, juhót, sertést, majd később szarvasmarhát is tartottak. A vadászat és gyűjtögetés azonban még mindig fontos szerepet játszott gazdaságukban. Néhány település, mint például a Sínai- és a Jordániai-sivatagban fekvő, a földművelésnek nyomát sem mutatja.

A telepek korai rétegeiben és az ideiglenes vadásztáborokban még mindig a kerek kunyhók voltak az általánosak. Az összetettebb, négyszögletes építmények irányába mutató tendencia azonban már a Petra melletti Beidán is megfigyelhető. Amíg a korai rétegekben félig földbe süllyesztett, kerek kunyhókat találunk, addig a későbbi rétegekben négy- vagy többszögletes épületek álltak. Jó néhány háznak 5–7×6–9 méteres négyszögletes helyisége is volt, melynek döngölt padlóját barnára és vörösre festették. Úgy tűnik, hogy más helyiségek pedig egy felső emelet alapjául vagy pincéjéül szolgáltak. Az egyik helyiségből kő-, csont- és kagylógyöngyök kerültek elő, míg a másikban két szarvat találtak.

Annak ellenére, hogy a legtöbb földműves településen a házak négyszögletes helyiségekből álltak, szerkezetük eltérő volt. Falaik kőből, vályogból vagy vályogtéglaiból épültek, a téglák egy részét kézzel formálták, és a tetejüket az agyaghabarcs jobb kötése érdekében hüvelykujjal benyomkodták, más részük viszont négyszögletes, vályogvető keretben készült. Padlóikat döngölt agyagból vagy vastag mészhabarcsból csinálták, mely utóbbit simára csiszolták, és vörös vagy barna festékekkel kifestették. Némely esetben egy nedvszívó vagy szigetelő alépítmény is volt alattuk.

A dél-jordániai Basztában a padlószint alatt vékony, kőlapokkal lefedett csatornák voltak. Hasonló, rácsszerkezetű alapokat találtak a dél-törökországi Çayönüben, valamint a kelet-iraki Dzsarmóban is, ahol a padlót kő- vagy nádréteg tartotta. Çayönüben kis kavicsokból készült, jellegzetes mozaikot is feltártak. Çayönü néhány későbbi épületének egymást metsző keresztfalakból (úgynevezett cellás alapfalakból) álló alapja és néhány nagyobb szobája is volt, amelyeket a közösség talán rituális célokra használt.

Az Eufrátesz mentén, a Hábúr torkolata közelében fekvő Bugraszban az akeramikus neolitikum végén egy falu állott. Néhány házat a régészek tártak fel, mások, amelyek a felszín közelében voltak, viszont egy szokatlanul nedves tél során váltak láthatókká. Az épületek szögletesek, és átlagban 5×7 méteresek voltak. A házanként körülbelül kilenc szoba között akadtak hosszú, téglalap alakú és kis, négyzetes szobák is. A sorokba rendezett, egymáshoz közel álló épületek között keskeny utak húzódtak.

Tell-Magzaliye, a késői akeramikus neolitikumra datálható kis falu, valószínűleg alig egy hektárnyi területen feküdt. A települést egy 2 m magas, még ma is álló kőfal vette körül. Mivel egy folyó feletti dombon állt, a településnek (Jerihótól eltérően) nem volt szüksége az árvíz elleni védelemre. A fal tehát minden bizonnyal a támadások elleni védelemül szolgált, bár alig van bizonyítékunk a korabeli háborúskodásokra.

Temetkezések és szertartások

A halottak elhelyezéséről való gondoskodás az akeramikus neolitikum során területenként változott. A halottakat gyakran fej nélkül – néha az alsó állkapoccsal a csontvázon – a házak padlója alá temették, míg a koponyáikat máshol rakták csoportokba. A koponyák külön eltemetésének a szokását már a proto-neolitikumban is ismerték. Az akeramikus neolitikumban a módszert általánosan használták a palesztinai és levantei lelőhelyeken, sőt még olyan messze is, mint az Anatóliai-fennsíkon lévő Hacilar és a Tigris forrása közelében fekvő Çayönü. A koponyákat némely esetben díszítették is, egyeseket éles pengével karcoltak össze, másokat pedig vörös okkerrel vagy bitumennel festettek ki. Néhány koponyának kagylót raktak a szemgödörbe, és gipsszel mintázták meg arcvonásait. Ilyen, bonyolult módon kezelt példányokat találtak Jerihóban, Tell-Ramadban, Beiszmúnban és Ain-Gazálban.

Mindez a halott ősök tiszteletét szolgálta, akiknek valószínűleg komoly befolyásuk lehetett leszármazottaikra, és akiket imákkal és áldozatokkal kellett kiengecseltetni.

Çayönüben három épületet hoztak kapcsolatba ezzel a szertartással. Egyiket talán áldozatbemutatóra használták, a másikban pedig számos emberi koponyát és bikafejet találtak. Épületek falához rögzített állatkoponyákat a Zagrosz-hegységben lévő Gandzs-Darehben és az észak-iraki Nemrikben is feltártak. Hasonló gyakorlattal találkozhatunk Mureibit proto-neolitikus időszakában és Çatal Hüyük későbbi szentélyeiben is, sőt Irán hegyeiben a mai napig él ez a kultusz.

A jordániai Ain-Gazálban számos olyan gödörre bukkantak a régészek, amelyekben nagy, nádváza épített férfi- és női szobrokat találtak. Hasonló, talán vallási szertartások során használt szobrok kerültek elő Jerihóban és Nahal-Hemarban, és a Júdeai-sivatagban, a Holt-tengertől délnyugatra fekvő egyik

barlangban is. Itt fennmaradt ezenkívül még egy emberi arcot ábrázoló kőmaszk, több fából és agyagból készült, négy darab kisméretű, csontból faragott emberfej és számos, talán befont hajviseletet utánzó, bitumen hálómintával díszített felnőtt férfikoponya is. Mindez minden bizonnyal a helyi valláshoz volt köthető.

Művészi ábrázolásokat már a Natúf-korszakból is ismerünk, de ezek az akkeramik neolitikumban sokkal elterjedtebbek voltak. Nemrik lelőhelyéről 15, kőből készült stilizált madár-, állat- és emberszobor került elő. Az agyagszobrocskák, különösen a nők, szintén gyakoriak. Bugraszban még egy madarak füzérét ábrázoló falfestmény is fennmaradt.

Kereskedelmi kapcsolatok

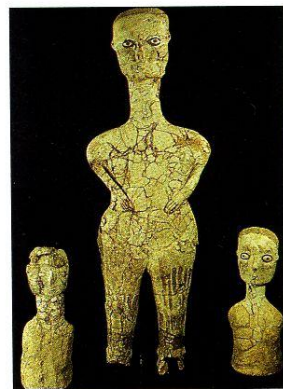
Kereskedelmi tevékenység vagy legalábbis a javak behozatala már jóval a neolitikum előtt is folyt. Egy a Wádi-Haszában fekvő, és i. e. 15 000-re datálható lelőhelyről olyan kagylók kerültek elő, amelyeket több mint 100 km-ről, a Vörös- és a Földközi-tengeről szállítottak ide. Az akkeramik neolitikum távol-sági kereskedelme az obszidián, a vágószerszámok készítésére használt vulkáni üveg elterjedésével sokkal egyértelműbbé vált. Az obszidián jó kiegészítője volt a szerszámkészítésben hagyományosan alkalmazott kovakőnek. A tudományos vizsgálatok segítségével megállapítható az obszidián lelőhelye, és így fel-

tárhatók a kiterjedt kereskedelmi hálózatok is. A Közel-Keleten ismert obszidián legnagyobb része az Anatóliai-fennsík közép- és kelet-törökországi részéről származik, de az akkeramik neolitikumban az obszidiánt még lelőhelyétől 800 km-re is használták. Az, hogy az obszidiánt hivatásos kereskedők szállították, vagy faluról falura jutott tovább, esetleg kereskedelmi expedíciókat küldtek ki a nagyobb központokból, a mai napig bizonytalan. Kagylók, fél-drágakövek, réz és bitumen is kerülnek elő a lelőhelyüktől távol eső területeken. Ezeken kívül valószínűleg több más anyaggal, mint például sóval, textíliákkal, bőrökkel és más növényi és állati termékekkel is kereskedtek, de ezek nyomai sajnos nem maradtak fenn.

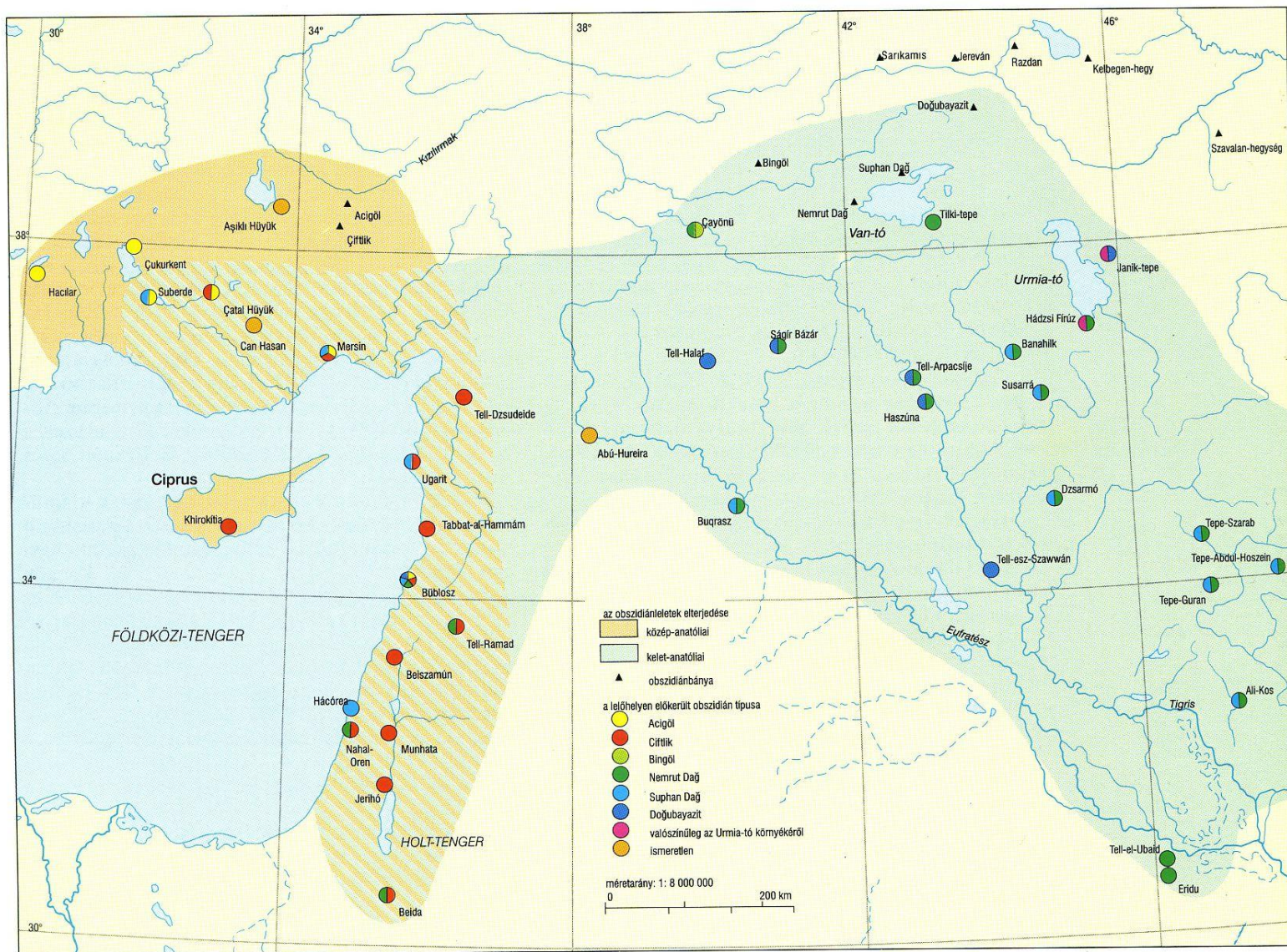
A technológiai fejlődés

Nahal-Hemar barlangjának 1983-as felfedezése és ásatása előtt mindent, amit a korszak kosárfonásáról, textíliáiról és famegmunkálásáról tudtunk, azt néhány bitumenben vagy agyagban hátramaradt gyékényfonat és textillenymat, illetve néhány, a földön megmaradt és az ásatás után elporladt maradvány alapján összegezhettünk.

A Nahal-Hemarban fennmaradt tárgyak között voltak fanyelű sarlók, gyékényből vagy zsinórral összekötözött, fűből készült vastag fonatok, bitumenel burkolt, csavart kötéltekercekből készült kosa-

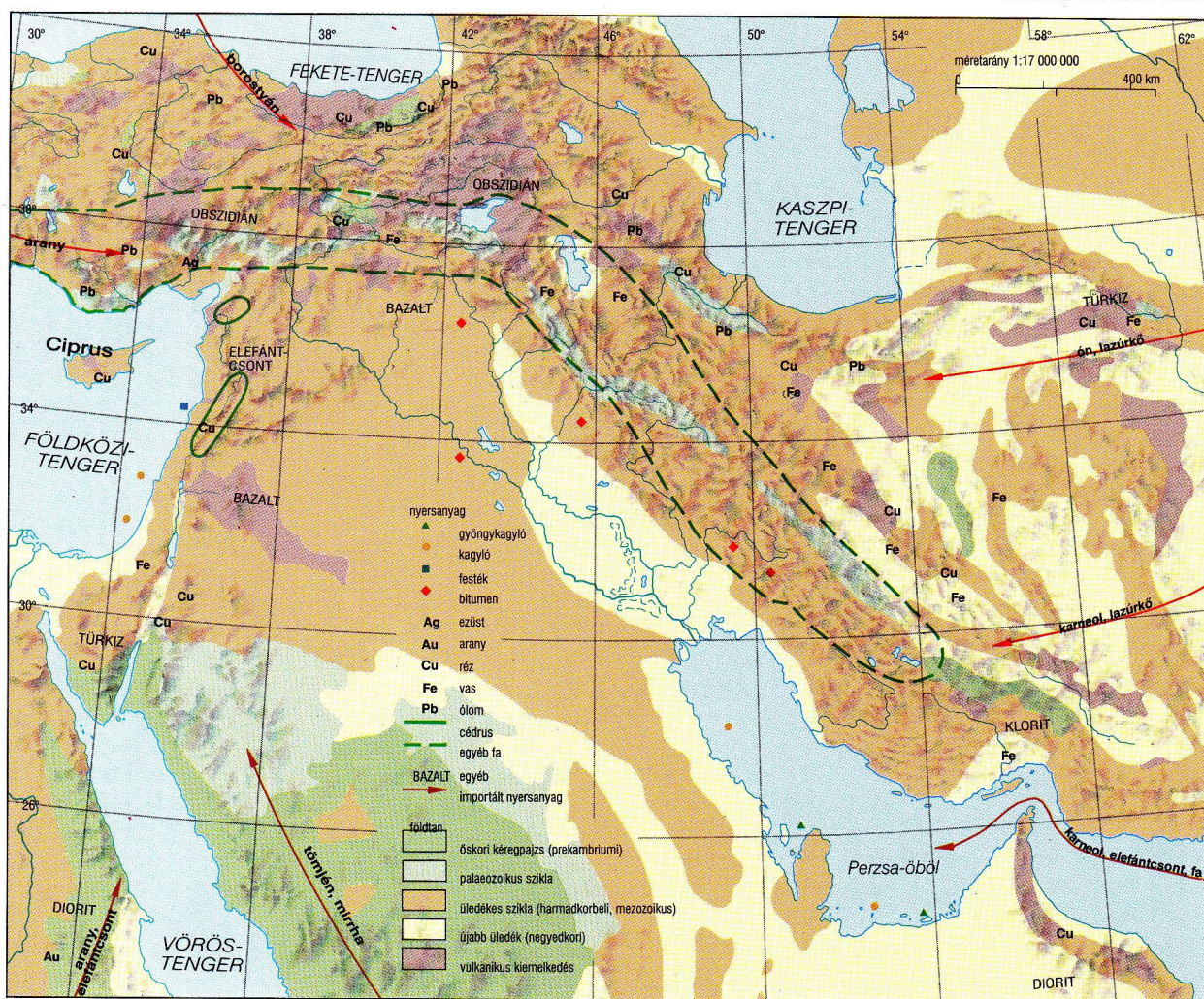
Fent: Ezek az egyedülállóan érdekes szobrok Ain-Gazáiból, a jordániai Ammán külvárosában található régészeti lelőhelyről kerültek elő, és az akkeramik neolitikumra datálhatók. Minden bizonnyal vallási jellegű szerepük ismeretlen.

A Közel-Kelet ásványkincsei

A mezopotámiai síkság bővelkedett termékeny földekben és vízben, és a földművelés révén nagy gazdagságra is tett szert. Sok nyersanyag azonban hiányzott a síkságon, így azokat vagy az északi és keleti hegyekből, vagy még távolabbról kellett behozni. Jó minőségű épületfa és kő, sokféle fém, félragakövek, sőt még a lisztkészítéshez használt őrlőkövek is a folyóközön kívülről érkeztek. E nyersanyagok forrásának meghatározása még mindig sok munkát igényel.

Lent: Az akkeramikus neolitikumban, amikor kerámiát még nem használtak, az edényeket az itt látható „fehér áru”-nak nevezett abúbureirai példányhoz hasonlóan mészhabarcból készítették. Nagy mennyiségű mészhabarcot használtak a kor háza padlójának burkolására is. Çayönüben az egyik épület 1,6 tonnát, míg Jiftahéiben egy másik több mint 6 tonnát tartalmazott.

rák és több száz – a finom, vékony zsinórtól a 10 mm vastag kötélíig terjedő – kötélfonat is. Bitumennel burkolt kosarak és tárolóedények más lelőhelyekről is előkerültek. A faragott köedények is általános elterjedtek voltak – egyedül Dzsarmóban több mint 2000 töredéket tártak fel. Sok faragott kő karperec került elő a régió akkeramikus neolitikus lelőhelyeiről. Más tárolóedényeket egyfajta fehér anyagból – mész és hamu keverékéből – készítettek, mely eljárás nagyon népszerű volt Levante egyes részein. Mezopotámiában az edények gyakran gipszmasszából készültek. Néha agyagot is használtak az edények készítéséhez, de ebből az anyagból elsősorban szobrocskákat formáztak. Gandzs-Darehben egy tűz által elpusztított rétegben érintetlen agyagkerámia edényeket találtak. Ezek az edények feltételezhetően égetetlen agyagból készültek, amely csak akkor égett ki, amikor a falu is leégett. A „fehér áru” és az akkeramikus neolitikum házainak jó minőségű padlóhoz használt mészhabarc elkészítése komoly technikai tudást igényelt. Elkészítésükhöz sok munkára, tüzelőanyagra és magas hőmérséklet elérésére alkalmas kemencére volt szükség. A mészhabarcot összetört és napokon keresztül 850 °C hőmérsékleten égetett mészkőből (CaCO₃) készítették, amelyből a lassú kihűlés folyamán oltatlan mész (CaO) keletkezett. Ha ezt vízzel keverték, oltott meszet [Ca(OH)₂] kaptak, amely szén-dioxiddal érintkezve megszilárdult. Óriási mennyiségben gyártották, és az építkezéseken sokféle alkalmazták. Egy çayönüi épület építéséhez nem kevesebb, mint 1,6 tonnát használtak fel belőle.

Obszidiánkereskedelem a neolitikumban

Az obszidián nagyon éles vágószerszámok készítésére használt természetes vulkáni üveg. Mivel a különböző forrásokból származó obszidiánoknak eltérő a vegyi összetétele (amelyek egy része nagyon jellegzetes), általában lehetőség nyílik a régészeti lelőhelyeken talált obszidián-szerszámok forrásának meghatározására. Az akkeramikus neolitikum idején a Közel-Keleten használt obszidián Közép- és Kelet-Anatóliából származott. Sajnos eddig még nem sikerült minden forrást feltárni, és néhány obszidiántípus eredete a mai napig kétséges. Az obszidián széles körű elterjedése kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokra utal. Az i. e. IV. évezredben az obszidián vágószerszámokat felváltották a réztövezetekből készült.

Az Ergani Maden gazdag rézbányáitól mindössze 20 km-re fekvő Çayönü korai rétegeiben a régészek több mint száz rézgyöngyöt, tűt és egyéb eszközt tártak fel. Az akkeramikus neolitikum más lelőhelyein azonban csak néhány réztárgyra bukkantak. Ezek közé tartozott egy ár Tell-Magzalijéből (a vizsgálatok kiderítették, hogy olyan rézből készült, amely a több mint 1000 km-re fekvő Közép-Íránból származik) és a levantei Tell-Ramadból, illetve a délnyugat-iráni Ali-Kosból több gyöngy. A feltételezések szerint ezek a természetben előforduló természetes rézből készültek, és nem rézércből olvasztott rézből.

A fémek korai használata, a közmunkák, a kézművesek szakosodása, a távolsági kereskedelem, illetve a vallás egyre komolyabb szerepe, mind arra utalnak, hogy az akkeramikus neolitikum közösségei komoly lépést tettek a civilizáció felé.

Állatok

A vadállatoknak csak bizonyos fajait lehet eredményesen háziasítani. Közöttük vannak a farkasok, a vadkecskék, ázsiai muflonok, vaddisznók, őstulkok, vadmacskák és vadszamarak, amelyek mindegyike őshonos a Közel-Keleten, és feltehetően a kutyák, kecskék, juhok, sertések, szarvasmarhák, macskák és szamarak ősei voltak. A csirke mellett ezek a mai napig a legelterjedtebb háziállatok a világon.

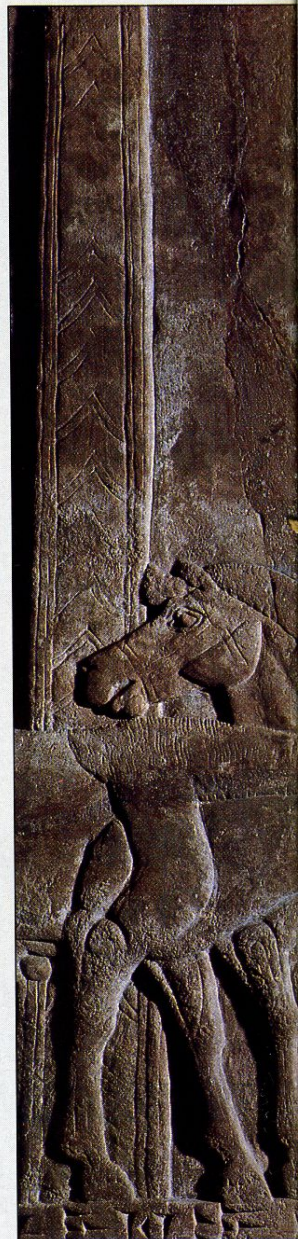
Mezopotámiában az állatokra vonatkozó források három köre ismert: feltárt csontjaik, írott források és képi ábrázolások. Az állatcsontok vizsgálatából nemcsak az állat faja, hanem neme és kora, valamint azok a betegségek is megállapíthatók, amelyekben esetleg szenvedett. Az ókori szövegek között vannak állatlisták, a templomi nyájakra vonatkozó gazdasági feljegyzések, jóslatokhoz kapcsolódó állatmegfigyelések és azoknak az állatoknak a listái, amelyeket a királyok vadásztak vagy parkjaikban tartottak. A közel-keleti domborműveken és pecséthengereken sok állat – köztük házi-, vad- és képzeletbeli állatok – ábrázolásával találkozhatunk. Voltak közöttük elefántok és legyek, keselyűk és rákok, kígyók, teknősök és halak, bár a leggyakrabban azokat az állatokat – így az oroszlánokat és bikákat – ábrázolták, amelyeknek különleges jelentőségük volt a mezopotámiai kultúra szempontjából.

Háziasított állat	Vad ő	régió	dátum
kutya	farkas	Közel-Kelet	i. e. 11 00 k.
kecske	vadkecske	Közel-Kelet	i. e. 8500 k.
juh	ázsiai muflon	Közel-Kelet	i. e. 8000 k.
sertés	vaddisznó	Közel-Kelet	i. e. 7500 k.
szarvasmarha	őstulok	Közel-Kelet	i. e. 7000 k.
macska	vadmacska	Közel-Kelet	i. e. 7000 k.
tyúk	vörös talagellatyúk	Kína	i. e. 6000 k.
láma	guanakó	Andok	i. e. 5000 k.
szamár	vadszamár	Közel-Kelet	i. e. 4000 k.
ló	tarpán	délorosz sztyeppék	i. e. 4000 k.
teve	vadteve	Dél-Arábia?	i. e. 3000 k.
		Dél-Közép-Ázsia?	
tengerimalac	vad tengerimalac	Peru	i. e. 2000 k.
nyúl	vadnyúl	Hispania	i. e. 1000 k.
pulyka	vadpulyka	Mexikó	i. e. 300 k.

Fent: Assur-bán-apli (i. e. 668–627) ninivei „Északi palota”-jának domborművén egy szelindeket láthatunk, amelyet az asszírok vadászat céljaira tartottak. A kutyák voltak az első háziasított állatok. Az eridui Ubaid-kori (i. e. 5000 k.) sírokban talált kutyacsontvázakat agarakénak tartják.

Lent: Az ókori Közel-Kelet sztyeppéit gazellák nyájai népesítették be. A ninivei „Északi Palota” domborművére faragott nyáját egy hajtó riasztja fel, és a mélyedésben lesben álló király felé tereli.

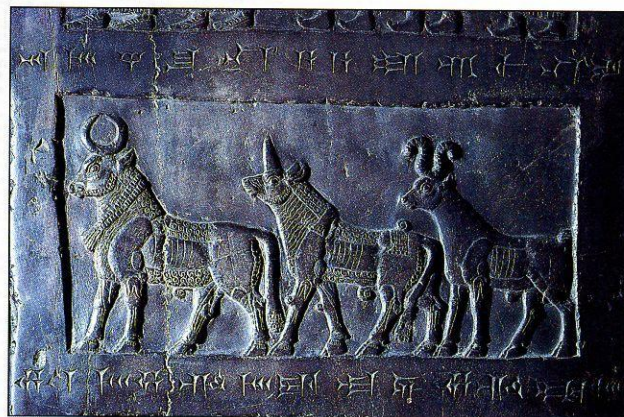
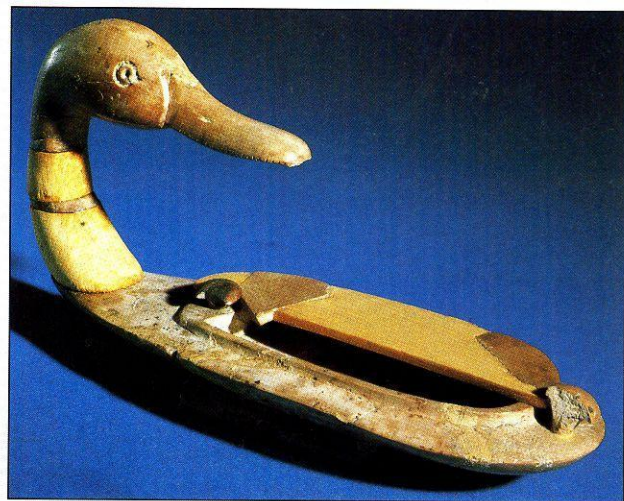
Fent: II. Assur-nászir-apli (i. e. 883–859) kalhú „Északnyugati Palota”-jának domborművén lovak kefélését és etetését láthatjuk. A lovakat az i. e. 3. évezred végén hozták Mezopotámiába. Dél-Oroszországból érkeztek, ahol kétezer évvel korábban háziasították őket. Ezeket az állatokat elsősorban a harcászatban, harci kocsik húzására használták. Az i. e. I. évezredben azonban – különösen a hegyvidéki hadjáratokon – a lovasság vette át a vezető szerepet. Így az asszír hadsereg egyik legfontosabb feladata a lovak utánpótlásának biztosítása volt. A legértékesebb fajták Északnyugat-Írán hegyeiből és Nubiából származtak. Az öszvéreket teherhordásra használták.

Lent: Égetett agyagból készült juhfej, amely hasonlít az Urukban talált, és i. e. 3000 körülre datálható homokkő juhfejhez. Mezopotámia legfontosabb háziállatai mindig is a juhok voltak. A gyapjúkelték számítottak a térség legfontosabb exportcikkeinek. Hossza 13,6 cm.

Lent középen: Níqmepa alalahi palotájából előkerült elefántcsont doboz (i. e. 14. század). A nyak és a fedél hiányzó részeit fából restaurálták. Kacsákat és ludakat Mezopotámiában legkésőbb i. e. 2500-tól, de valószínűleg már jóval előbb is tartottak. A doboz hossza 13,5 cm.

Balra: Ezen az Assur-bán-apli níqmepa „Északi Palotájából származó domborművön a hódító asszír hadsereg elől teveháton menekülő arabokat láthatunk. A tevék az i. e. II. évezred második felében jelentek meg Mezopotámiában. A kétpúpú vagy baktriai teve Közép-Ázsiából jött, és Irán hegyei között lelt otthonra, míg az egypúpú teve vagy dromedár valószínűleg az Arab-félszigetről származott, és a déli sivatagokban volt megtalálható. A tevéket csak szállításra és nem harcra használták.

Fent: Ezek a III. Sulmánu-asaridu (i. e. 858–825) Kalhuban talált Fekete obeliszkjére faragott különleges állatok Muszri (Egyiptom) adójának részét képezték. Az első (*balra*) folyami bikának (valószínűleg vízbivaly) neveztek; a második talán egy orrszarvú lehetett; a harmadik pedig valamilyen kecskefélének néz ki. Más Muszriból hozott állatok között voltak kétpúpú tevék, elefántok, majmok és emberszabású majmok is.

Fazekasság

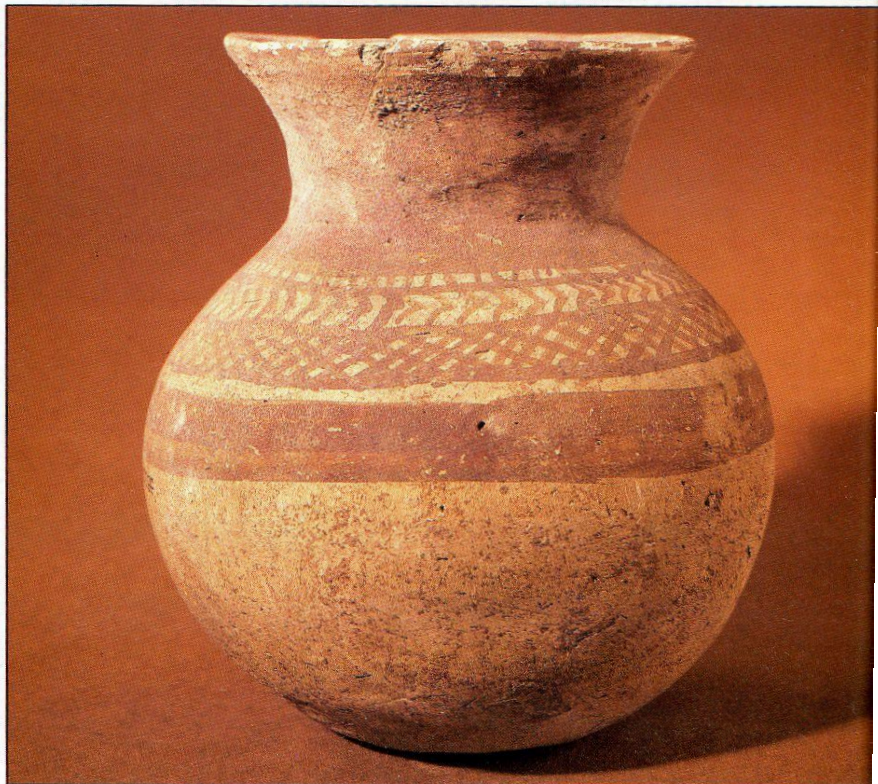
A világ legkorábbi ismert agyagedénye (kerámiája) Japánból származik, és kb. i. e. 11 000-re datálható. A Közel-Keleten a kerámia kb. 3000 évvel később jelent meg, és csaknem biztosan önálló fejlődés eredménye volt. A kerámiát világszerte a letelepedett, falusi élettel hozzák kapcsolatba, mivel tömege és törekenysége alkalmatlanná tette arra, hogy a vadászó-gyűjtögető csoportokat jellemző vándorló életmód során használják.

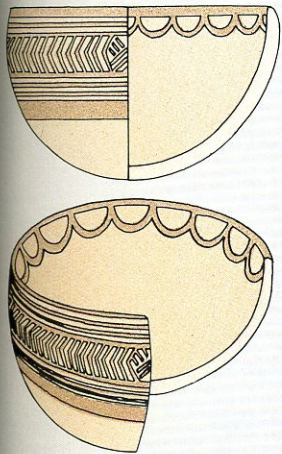
A kerámia a közel-keleti régészek egyik legfontosabb lelete, és töredékei nagy mennyiségben kerülnek elő a körzet lelőhelyeiről. Az agyagedények előállítás olcsó volt, de nagyon törekenyek is voltak. A cseréptöredékeket már nem lehetett újra felhasználni, ezért félredobták őket, és azóta várnak az újrafelfedezésre. Szerencsénkre az égetett agyag elpusztíthatatlan, és a föld alatt csaknem minden körülmény között megmarad. Sok lelőhelyet cseréptöredékek vastag rétege borít, mivel a szél és esővíz elhordta körülük a lelőhely felszíni talaját.

A kerámiakutatás sok fontos információval szolgál. Mivel az edények készítéséhez felhasznált agyag vegyi összetétele eltérő, a természettudományos vizsgálatok gyakran meg tudják állapítani az agyag lelőhelyét. Az egyes kerámiatípusok között azonban még tudományos vizsgálatok nélkül is könnyen különbséget tudunk tenni. Az agyaghoz adott soványító anyagok – homok, pelyva, haj stb. – eltérő nyomot hagynak az edény szerkezetében. Az edény égetése attól függően változik, hogy milyen körülmények között megy végbe. Az oxigén jelenléte vagy hiánya a kemence kamrájában az agyag színét például a vörös (oxidált) és szürke vagy fekete (redukált) között változtatja. A kerámiaedények formája és mérete – a lapos tálkáktól a hatalmas tárolóedényekig – széles körben változik. Némely edényeket kézzel, galacsinnal, lap vagy hurka formájú agyagdarabkák hozzáadásával formálták. Más edényeket formába préseltek, megint másokat pedig lassú (i. e. 4500 után) vagy gyors mozgású (kb. i. e. 2000 után) fazekaskorongon készítettek. Az edények felületi kezelése is változott. Volt közöttük agyagbevonat (híg agyaglé vékony rétegével vonták be őket), agyagfestékekkel való festés, fényesre csiszolás, bekarcolás, bevésés, bepecsételés vagy berakás, és i. e. 1500 utántól üvegmáz.

A gyártás és díszítés különféle technikái a különböző korok és régiók jellemzői voltak, így a kerámiát a korszak keltezésére is használhatjuk. Ez a módszer különösen az őskorban, illetve azokban a korszakokban hasznos, amelyekből nincsenek írott források. Egy lelőhely felszínén összegyűjtött cserepek emellett lehetővé teszik a hely betelepülési korának és a régió településszerkezeti változásainak megállapítását. A kerámia fényt deríthet továbbá a kereskedelmi tevékenységre és a kultúrkapcsolatok alakulására is.

Annak ellenére azonban, hogy a kerámiastílusok fejlődésének fontosabb jellegzetességei ismertek a Közel-Kelet különféle régióiban, sokkal több kutatásra lenne szükség az időrend finomításához, illetve az ókori kerámia gyártásának és terjedésének megértéséhez.

Fent: Az ásatásokon talált cserépedények méretarányos rajzai lehetővé teszik a régész számára, hogy az egyik edényt a másikkal összehasonlítsa. A hagyományos módszer szerint az egynegyed eltávolításával készült oldalnézeti rajz a legmegfelelőbb. Ezen a módon egyetlen rajzon láthatjuk az edény külső és belső falát, valamint az edényfal keresztmetszetét.

Balra: Az Ubaid-korban (i. e. 5900–4300 k.) a világos alapszínű kerámiát sötét festéssel díszítették. A felhasznált minták az idővel változtak. Az uri sírban talált, itt látható darab a legkésőbbi stílus példája. Átmérője 23 cm.

Balra: Korai Ubaid-kerámiával csak Dél-Mezopotámiában találkozhatunk. A késő Ubaid-kor stílusában díszített agyagedények az Irán-fennsíktől a Mediterráneumig ismertek. Ez a késő Ubaid-kori korsó a Ninive mellett fekvő Tell-Arpacsíje egyik sírjából került elő.

Jobbra: Számarra stílusú tál Tell-Haszúnáról. A Számarra-kerámia elsősorban Közép-Irakkól ismert, de Észak-Irakban azokon a lelőhelyeken is előfordul, ahol a Haszúna volt a helyi stílus. A Számarra-kerámiát gyakran az itt láthatóhoz hasonló, örvénylő minták díszítik. Ahogy arra a törés két oldalán fűrt lyukakból következtethetünk, az ókorban eltört tálát megjavították. Átmérője 25 cm.

Távolabb jobbra: A Halaf-korszak (i. e. 6000–5400 k.) kerámiája a Közel-Keleten gyártott egyik legszebb kerámia. Polikróm tálak egyedülálló sorozata került elő Tell-Arpacsíje legutolsó Halaf-rétegéből. A geometrikus mintát vörös, fekete és fehér színnel festették. Átmérője 33 cm.

Lent: A legelső agyagedényeket még alig égették ki, és így porózusak maradtak. A hatékonyabb kemencék építésével magasabb hőmérsékletet elérő Haszúna-kori fazekasok számára lehetővé vált, hogy már folyadékok tárolására is jól használható edényeket készítsenek. Ez a Tell-

Haszúnában előkerült edény a Haszúna-kor elejére, az i. e. VII. évezred közepére datálható. Díszítése éles szerszámmal bekarcolt halszálkamotívumból áll. Néhány későbbi kerámiatípusnak is hasonló díszítése van, de az agyag minősége révén meg lehet különböztetni őket.

A CIVILIZÁCIÓ FELÉ (i. e. 7000–4000)

Korai földműves települések

A földművelés és állattenyésztés felfedezése és széles körű elterjedése után különböző típusú települések jöttek létre a Közel-Keleten. Némelyikük kis méretű földműves falu volt, amelyet elődeitől – mivel lakóinak élete csaknem változatlan maradt – csak a kerámia kiterjedt használata különböztetett meg. Más települések, mind az előállított és felhasznált termékek, mind pedig társadalmi szervezetük tekintetében már összetettebbek voltak. Ez a fejlődés az i. e. IV. évezredben Dél-Mezopotámiában lejátszódó és a modern társadalmak alapjául szolgáló, egyedülálló városi átalakulásban tetőzött.

A Közel-Kelet első földműves települései hegyi övezetekben és oázisokban, folyók mentén, illetve tavak és tengerek partján feküdtek. Az alacsonyabban fekvő síkságokat, ahol az alacsony csapadékatlag lehetetlenné tette a gabonatermesztést, vándorló törzsek népesítették be. Egy jó év után elraktározott gabonamennyiség lehetővé tette a közösség számára egy következő, rossz aratás utáni időszak átvészelését. Amíg máshol bőven voltak termékeny földek, addig egyszerűen nem érte meg megművelni az olyan területeket, ahol a csapadékhözam megbízhatatlan volt. A korai földműves települések megoszlása csaknem egybeesett az esőzéses (öntözést nem használó) földművelés mai övezetével. Ezt a zónát az évi 250 mm feletti csapadékmennyiség határozza meg. Mindez azt bizonyítja, hogy az elmúlt 8000 évben az éghajlat alig változott valamit.

Egyiptomtól eltérően, ahol a Nílus a gabona növekedési szakaszának idején áradt, és ez lehetővé tette, hogy a termények további csapadék nélkül fejlődjenek, a Közel-Kelet többi folyója tavasszal, éppen rossz időben tetőzött, így a gabonatermesztéshez további vízmennyiségre volt szükség. Az öntözéses földművelés kialakulása azonban megváltoztatta a településszerkezetet. A termékeny, ám aszály sújtotta alluvialis síkságok betelepülése a termésátlagok növekedését eredményezte, amely viszont lehetővé tette nagyobb települések virágzását is, végül pedig az első városok kialakulásához vezetett.

Az akeramikus neolitikumot követő és az urbanizáció kezdetéig tartó fejlődés a későbbi (vagy keramikus neolitikum), valamint a kora és középső khalkolitikum periódusait ölelte fel. A neolitikumot és a khalkolitikumot hagyományosan a különbözteti meg, hogy a khalkolitikum emberei a neolitikus emberek által használt pattintott vagy csiszolt kőszerszámok mellett réz- és bronzeszközöket is használtak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy néhány rézeszköz már az akeramikus neolitikum idején is ismert volt, és hogy a lelőhelyek késő khalkolitikum előtti rétegeiből alig kerülnek elő fémtárgyak.

A történelem folyamán a kis földműves közösségek kevésbé különböztek egymástól alapvető életmódjukban, mint amennyire a legkorábbi faluközösségek életmódja eltért vadászó-gyűjtögető elődjektől. A modern társadalom sok hiányzó jellemvonását a vadászó-gyűjtögető társadalmakból kellett átvenni a fejlődés bizonyos szakaszában. Már az

akeramikus neolitikum korábbi, formatív szakaszában is létező néhány jellegzetesség a későbbi („keramikus”) neolitikum és a khalkolitikum idején teljesedett ki vagy szilárdult meg. Ezek a jellegzetességek jelentették azt az alapot, amelyből a városi élet kialakult.

Keramikus neolitikum

Gyengén vagy véletlenül kiégett agyagedényeket elvéve már az akeramikus neolitikum lelőhelyein is találhatunk. A következő időszakban azonban már olyan bőségben fordul elő a kerámia, hogy a régészek a korábbi korszakokat meghatározó kőszerszámtípusok helyett már az agyagedényekkel határozták meg a helyi kultúrákat. A díszített kerámia sokkal érzékenyebb a divat változásaira, mint a pattintott kő, és így sokkal finomabb kulturális és kronológiai meghatározásokat tesz lehetővé.

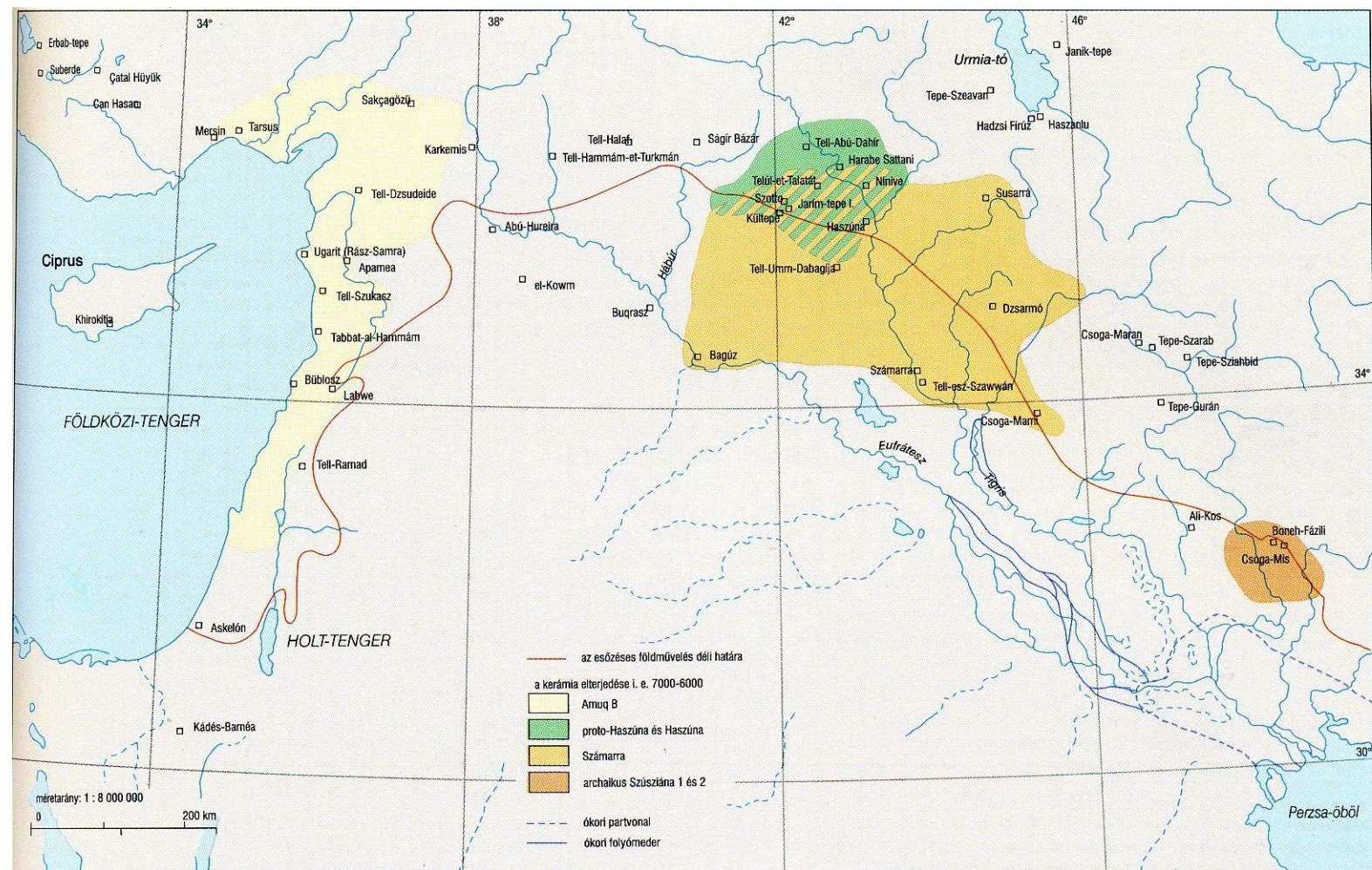
A képlékeny, puha agyagnak égetés segítségével kemény, vízhatlan és gyakorlatilag elpusztíthatatlan kerámiává történő átalakítása csaknem máigikus folyamat. A titkot ismerték Çayönü és Gandzs-Dareh lakói is, akik már az i. e. VIII. évezredben készítettek agyagedényeket és kis szobrocskákat. Az akeramikus neolitikumban az edények rendszerint kőből vagy fából, némely esetben mésztapasztással vagy bitumennel borított vesszőfonatból, esetleg mészhabarcsból készültek, mint például a PPNB fehér árúja. I. e. 7000 körülre azonban a kerámia az egész Közel-Keleten elterjedt.

Egy terület lakói egy periódusban csak adott típusú és stílusú kerámiát gyártottak, ami lehetővé teszi, hogy egy egész kis cseréptöredéket is meghatározhassunk. A régészek nagy hasznát veszik annak, ha egy régió kerámiájának változásait összehasonlítják más területekével. A cseréptöredékek ezzel a módszerrel lehetővé teszik annak a helynek a datálását, ahol találták őket. Ezek az eredmények – a viszonylag rövid idő alatt lezajlott kerámiastílus-változásokból származó információkkal együtt – létrehozhatnak egy relatív időrendet, amely gyakran még a radiokarbonos kormeghatározások eredményeinél is használhatóbb.

A kerámiák hasonlóságai a különböző csoportok között fennálló szoros kapcsolatokra utalhatnak. A nyilvánvalóan más területről importált kerámia magának az edénynek vagy tartalmának kereskedelmére vagy cseréjére utal. A kerámia vizsgálata szolgáltatja a legjobb módszert az írás feltalálása előtti társadalmak vizsgálatához, de még a történeti korszakokban is értékes segítséget nyújthat a régészek számára.

A Közel-Kelet termékeny övezetei, előhegységei mellett az akeramikus neolitikum során néhány település elkezdte kiaknázni a török és iráni fennsíkok természeti kincseit, és néhány telep már Mezopotámia folyóvölgyei mentén is létezett. Ettől a korszaktól kezdve Mezopotámia síkságainak jelentősége megnövekedett, míg a korábbi korokban jelentős változások színhelye, Levante és Palesztina befolyása csökkent.

Előző oldalpár: Mocsári tájkép Dél-Irakban. A folyók medrének változásai következtében a déli alluvialis síkság nagy területei kerültek víz alá. A tavak fekvése sokat változott az évek folyamán, és bár a mocsarak az i. e. 8. századi asszír domborművek is ábrázolják, pontos múltbeli fekvésüket nem sikerült azonosítani. A mai tavak vize bővelkedik halakban, és ez a Közel-Kelet más területein élő földművelőkhöz képest egy másfajta életmódot is lehetővé tesz.

Korai kerámiát használó kultúrák
A díszített kerámia széles körű elterjedése az i. e. VII. évezredben lehetővé tette a régészek számára, hogy a különböző kerámiastílusok segítségével kulturális csoportokat különböztessenek meg. A Haszúna és a vele egykorú Archaikus Szúszána, illetve Amuq B periódusokban már valószínűleg használtak ekét, amely megteremtette a lehetőségét annak, hogy a korábbi földművesek által megművelt nedves földeken kívül nagy kiterjedésű, kevésbé termékeny földeket is művelés alá vonjanak. A Haszúna-korszakot részben átfedő Számarra-korban az öntözőcsatornák jelentősen megnövelték a gabona-terméshozamokat, amely viszont elősegítette, hogy az esőséges földművelés területén kívül is földműves települések jöhessenek létre.

Çatal Hüyük

Az Anatóliai-fennsík számos lelőhelye, köztük Hacilar, Suberde és a Can Hasar III. korukat és fejlettségi fokukat tekintve a levantei akeramikus neolitikum lelőhelyeihez hasonlíthatók, de ezek közül egyetlen sem veheti fel a versenyt a sokkal nagyobb és jobb állapotban megmaradt Çatal Hüyükkel. A lelőhely területe 12 hektár, a neolitikus rétegek magassága eléri a 15 métert. A legkorábbi időszakokat eddig még nemigen vizsgálták, de az eddig feltárt 14 réteg a radiokarbonos kormeghatározás alapján az i. e. 6850–6300 közötti, a levantei kerámia előtti neolitikum B végéhez közeli időszakot öleli fel. A többi lelőhelyhez hasonlóan sajnos Çatal Hüyük legkésőbbi rétegei is erősen lepusztultak.

A falfestmények

A lelőhely néhány házának helyiségeit lenyűgöző falfestmények, a falakon plasztikus alakok, padok és oszlopok, valamint szarvakkal ellátott bikafejszobrok díszítik. Ezek a házak valószínűleg szentélyek voltak, mivel egy közönséges házban ilyenfajta dekoráció főleg és kényelmetlen is lett volna. E „szentélyek” száma (a VI. és VII. szint feltárt házainak körülbelül egyharmada) azonban meglepő. Feltehető, hogy az épületeknek tisztán vallási jellege volt, és ebben az esetben a lelőhely feltárt része valószínűleg egy szentélykörzethez tartozott, vagy pedig ezek a házak különleges lakóházak voltak.

A házak falait és padlóját finom fehér agyagvakolat rétegekkel burkolták. Az egyik házban 120 réteget számoltak meg. A vakolatot valószínűleg évente megújították (mivel egy ásatási rétegen belül a házak vakolatrétegének száma közel azonos volt), amelyből az

épületek korát megállapíthatjuk. Azokban a helyiségekben, amelyek festve voltak, az egyes festett falrészeket a sima vakolat számos rétege választotta el egymástól. Ebből arra következtethetünk, hogy a festmények – mielőtt bevakolták volna őket – csak rövid ideig voltak láthatók. Azt nem tudjuk, hogy a lakók miért csak néha díszítették így a falakat, de az tény, hogy a falfestmények azért maradtak fenn, mert bevakolták, és nem hagyták leperegni őket. A festék, amelyet finom ecsettel vittek fel a felületre, nagyrészt Anatóliában a természetben előforduló ásványokból, így okkerből, azuritból, malachitból, cinóberből (cinnabarit), mangánból és galenitből készült. A fehér vagy halvány krémszínű háttér mellett a vörös vagy vörösbarna szín a leggyakoribb, bár sárgát, feketét, szürkét, mályvaszínt és kéket is használtak.

A festett jelenetek legnagyobb része a pillérek által elválasztott falmezőkbe került, bár a leglátványosabb falfestmények némelyike ennél sokkal nagyobb méretű volt. Néhány falmezőt tiszta vörösre festettek, néhányat geometrikus motívumok, másokat pedig ember- és állatalakok festményei díszítettek. Egyes szakértők összehasonlították a falfestmények mintáit a Törökországban hagyományosan szőtt szőnyegekével (*kelim*) is, de más bizonyítékunk nincs arra, hogy ebben a korban alkalmazták volna a többszínű szövést.

A legérdekesebb festmények figurálisak voltak. Néhányuk naturalisztikus, míg másokon az alakok stilizáltak. A felfestett emberi kezek sora a felső paleolitikum művészetére emlékeztetett, bár ugyanez a motívum a helyi, falusi házakon ma is megtalálható. Csodálatos vadászjelenetek díszítették két különböző réteg „szentélyeit” is. Az északi falon mindkettőben egy hatalmas, közel 2 m hosszú vörös bika volt látható,

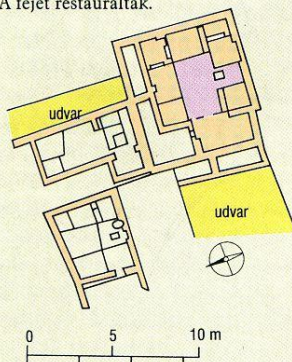

Çatal Hüyük

Çatal Hüyük lelőhelyét James Mellaart tárta fel 1961 és 1963 között. Az ásatás fantasztikus és váratlan eredményeket hozott. Mellaart kiásta egy i. e. VII. évezredi nagy település egy részét, ahol a házak szokatlanul jó állapotban maradtak fenn. Néhány, a régészek által szentélynek nevezett épületet falfestmények és domborművek díszítettek, továbbá a falakra és a falpadkákra rögzített állatkoponyák. A „szentélyek” fantasztikus díszítése sok, a lakosság vallására vonatkozó találgatáshoz vezetett: a női szobrocskákban, valamint a párdúcok és a falra tapasztott női mellék domborműveiben anyaistennőket és születésistennőket véltek felfedezni, míg a számtalan bikakoponyát és szarvat férfiiistenségként értelmezték. A vallás volt a társadalom mozgatórugója. Çatal Hüyük alapvetően eltér azoktól az egyszerű földműves falvaktól, amelyekről korábban úgy vélték, hogy ezek jellemezték a korszakot. Mint őskori lelőhely, a mai napig nem akad párja, de olyan akeramikus neolitikus lelőhelyek, mint Ain-Gazál, Abú-Hureira és Buqarasz frissebb ásatásai fényt vetnek a Çatal Hüyük-i fejlődés előzményeire.

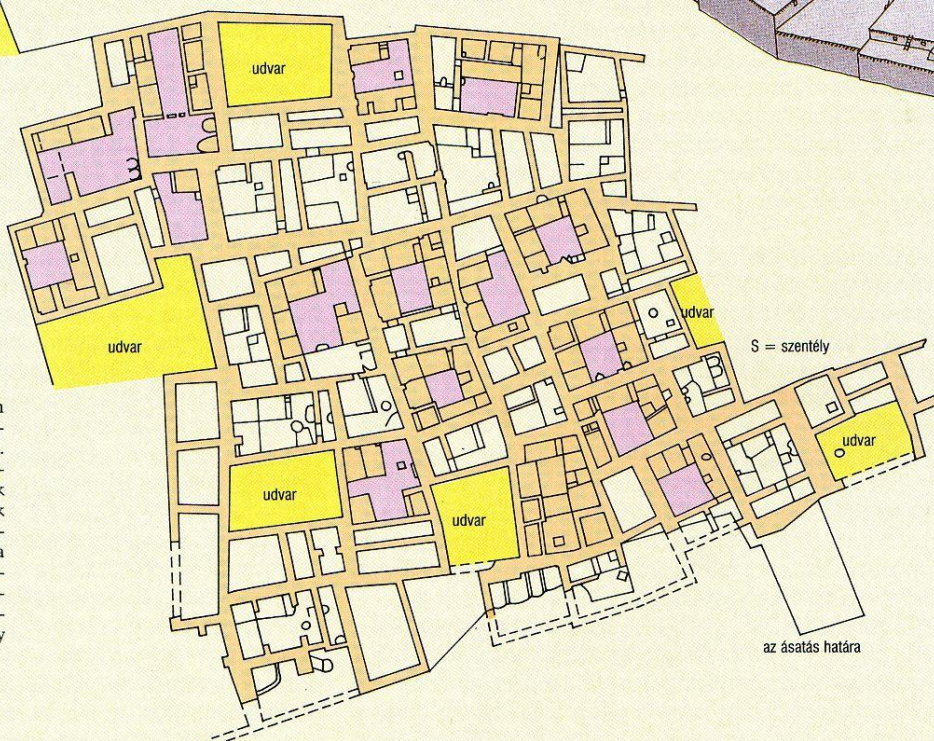

Fent: Egy gyermekszülés közben ábrázolt kövér nő terrakottaszobra. Egyes elképzelések szerint a két, nagymacska-szerű állatra támaszkodó alak a születésistennőt ábrázolja. A szobrocskát Çatal Hüyük egyik legkésőbbi szentélyében találták. A fejét restaurálták.

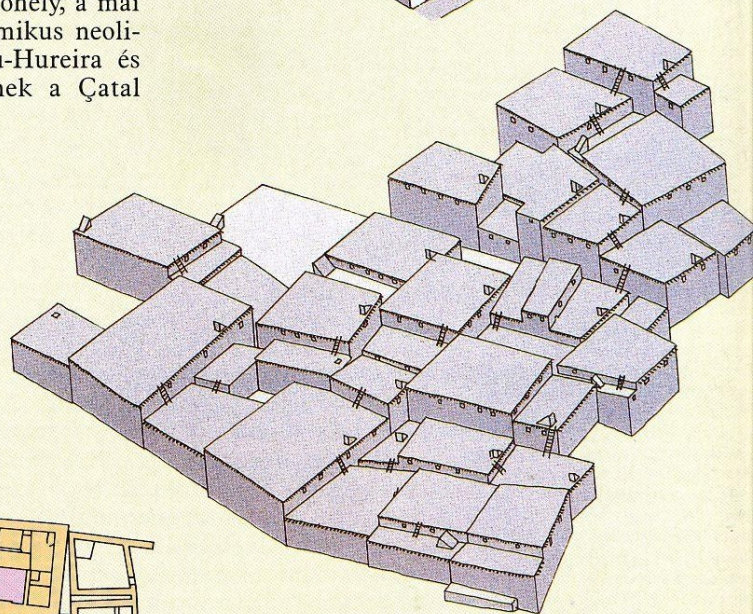
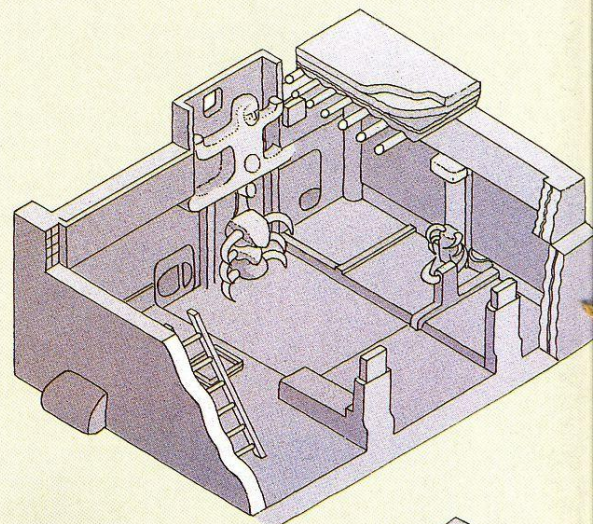

Jobbra: A VI_B réteg településeinek egy részlete (rekonstrukció). Az egy-szintes épületekbe a tetőről nyílt a bejárat. A település közepe felé a tetők teraszokká váltak.

Fent jobbra: A VI_A réteg egyik szentélyének rekonstrukciója. A falak gerendaváz köré rakott vályogtég-lákból álltak. A férfiakat az északkeleti emelvény, a nőket és gyerekeket pedig a többi alá temették.

Jobbra: A VI_B rétegben a szorosan egymás mellé épült házak falai között voltak a szomszéd házával. Körülbelül az épületek felét határolták meg „szentélyként”. A házak között, egykori romba dőlt épületek helyén álló üres tereket személtérakásra használták. A házak alaprajza jellegzetes sémát követett: egy nagyjából négyzetes lakószobából egy ajtón vagy „hajóablakon” keresztül lehetett bejutni a hosszú, keskeny raktárhelyiségbe.

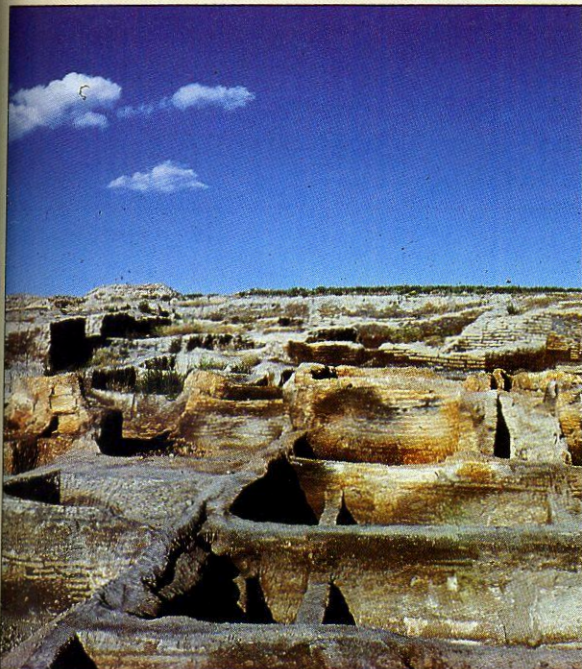

Fent jobbra: A VII. réteg egyik szentélye északi és keleti falának rekonstrukciója. A keselyűknek különleges emberlába van, amelyből arra következtettek, hogy a jelenet fej nélküli halottak oldalán álló, madárnak öltözött papokat ábrázol.

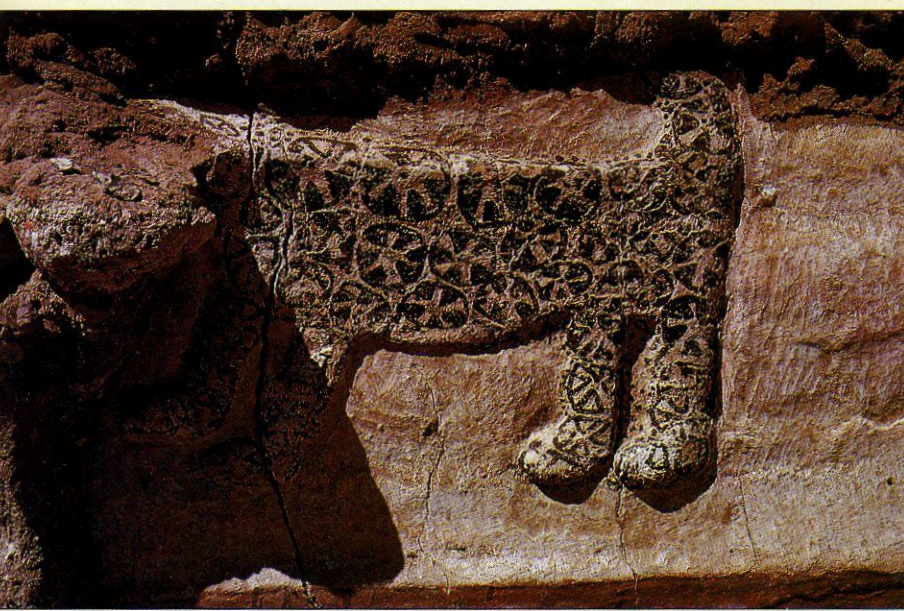
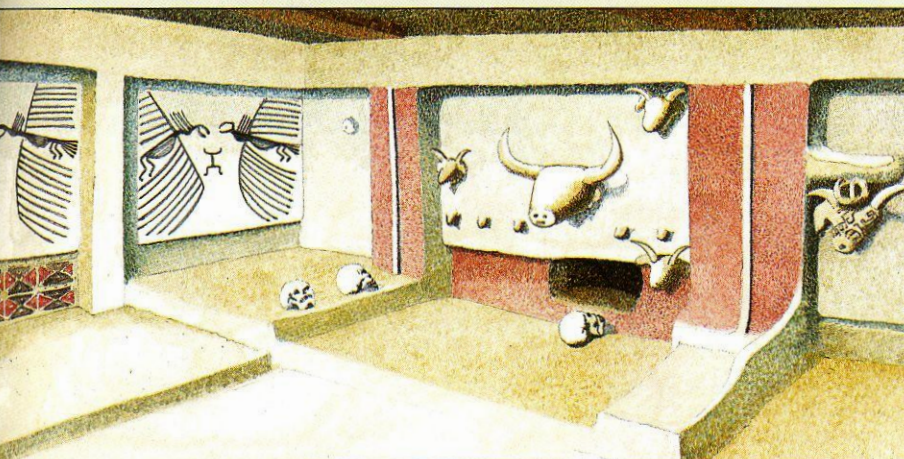
Jobbra: A VII. réteg egyik szentélyében feltárt párdúc pár egyik tagja. Az állatalakokat több esetben újra vakolták, és legalább hétszer újra is festették.

Lent: Çatal Hüyük feltárt házainak látképe. A házak átlagosan 25 m² alapterületűek voltak, amiből arra következtethetünk, hogy mindegyikükben csak a szűkebb család élhetett. A becslések szerint a település egykor 1000 háztartásnak, körülbelül 5000 embernek adhatott otthont.

A település peremét még nem kutatták, így nem tudhatjuk, hogy volt-e körülötte kerítőfal. Ettől függetlenül már maguk a házfalak is akadályt jelenthettek egy betörő ellenség számára.

Fent: A késői rétegek néhány férfisírából terrakotta pecsétnyomók kerültek elő. Formájuk változó, mélyen bevéssett mintáik pedig vonalakból, spirálokból és háromszögekből állnak. Mivel ezeknek a pecsétnyomóknak egyetlen agyagba nyomott lenyomatát sem találták meg, minden bizonnyal kevésbé marandó anyagok, mint a textiliák vagy bőrök, sőt talán az emberi bőr díszítésére is használták őket.

amelyet kisebb méretű, párdubcőbe öltözött alakok táncoltak körül. A legtöbb alak vörösre festett bőrről készült. A kettő közül a korábbi, az V. réteg festménye a többi falon is folytatódott, és olyan állatok is megjelentek rajta, mint a szarvas, vaddisznó, vadszamár, medve, farkas és oroszlán. Nem biztos, hogy a jelenetek egy vadászat képei, lehettek egy ünnepség ábrázolásai is, amelyek során táncoltak, és a minószi bikagrafához vagy a spanyol bikaviadalhoz hasonló állatviadalokat rendeztek. A III. réteg szentélyének egy érdekes töredékes falfestményén azonban kutya kíséretében szarvasbikára nyilat lövő vadászt láthatunk.

Egy másik, háromszor is előforduló bizarr jelenet nagy madarakat és kisméretű, fej nélküli embereket ábrázol. Bár a festmény eléggé stilizált, valószínűleg halottak testéről húst tépő keselyűket jelenít meg. Egy másik festmény, amelyről úgy vélték, hogy a halottakról való gondoskodást mutatja be, egy alsóbb rétegben (VI. réteg) került elő. Feltehetően egy nád- és gyékényből épült és gyékényfonatokkal díszített kriptá áll a középpontjában, amely alatt üreges szemű koponyák sorakoznak.

Ember- és állatalakok

Néhány falat az Ain-Gazából, Jerihóból és Nahal-Hemarból ismert PPNB-szobrocskák módszerével, nádváza épített, agyaghabarcsból mintázott domborművek díszítettek. Az ember- és állatalakokat, állatfejeket és női melleket ábrázoló reliefeket néha ki is festették. Egy domborművön hét, egyenként 1 m magas, kezüket és lábukat mindkét oldalon vízszintesen szétáramló emberalakok láthatók szemből. Az egyiket narancs, vörös és fekete vonalak kusza hálójával festették tele. Minden alak arcát, kezét és lábát elpusztították – talán mert értékes, újra felhasználható anyaggal voltak díszítve, vagy pedig azért, mert a dombormű elpusztítása része volt a szentélyben lejátszódó rituálénak. Az alakok gyakran a plasztikus bikafejek közelében kaptak helyet. Néhány kutató úgy véli, hogy a jeleneten egy istennő éppen utódokat szül, és a bikafejek férfiistenségeket jelképeznek.

Máshol egy szarvas alakját ábrázolták egy reliefen, három, egymást követő rétegben pedig párdúcparok voltak láthatók. Mindegyik pár heraldikus csoportot alkotott: fejük csaknem összeért, testük pedig ellenkező irányba nézett. Némelyiküket több ízben is újrafestették és újrafestették, és az állatok teste minden esetben új mintázatot kapott.

Teljes egészében agyagból készült, vagy eredeti állatkoponyákat, illetve trófeákat felhasználó, agyagból gondosan megmintázott állatfejeket már Gandzs-Dareh és Nemrik korábbi lelőhelyein is feltártak. A bikafejek voltak a leggyakoribbak, de kos- és szarvasfejek is kerültek elő. Ezeket agyagpillérekbe süllyesztették, a falakra vagy az alacsony padokra hármast, ötöst vagy hetest csoportokban helyeztek el, így nagyon hasonlóvá váltak a későbbi korok szarvas oltáraihoz. A plasztikus női melleket a falakon rendszerint csoportokban rendezték el, és érdekes módon, gyakran vadkanok alsó állkapcsát, illetve menyétek, rókák és keselyűk koponyáját foglalták beléjük.

Temetkezési szokások

Az embereket nem a raktárhelyiségek vagy a nyílt terek, hanem a lakótér padlója alá temették. Gyakran 60 cm-es mélységben, bal oldalukon fekvő, zsugorított testhelyzetben feküdtek, fejük pedig a szoba közepe felé nézett. A temetésnek valójában két fázisa volt. Haláluk után a testeket elszállították, és csak később temették őket a szoba padlója alá. Erre utal – némely esetben – a koponyákon és csontokon talált vörös okker festék, illetve néhány csontváz csontjainak összefüggéstelen elrendezése. A falfestmény, amelyen a fej nélküli holttesteket tépő keselyűk láthatók, talán az első fázis eseményeire utal. Az egyik szobában négy emberi koponyát helyeztek egy emelvényre, máshol pedig egy női koponya szemeit – egy korábbi jerihói gipszarcú koponyához hasonlóan – kaurikagylókkal helyettesítették.

Az emberek mellé általában ritkán temettek személyes tárgyakat, de voltak például textíliákból és látványosabb tárgyakból álló kivételek is. A férfisírok fegyvereket, kő buzogányfejeket, csont- vagy fanyelű töröket, égetett agyagpecsételőket, rézgyűrűket, S alakú (a nahal-hemari és görögországi példákhoz hasonló) csont övkapcsokat tartalmaztak. A női sírokban ékszerek, kozmetikumok őrlésére szolgáló kőpaleták, néhány esetben pedig csiszolt obszidiántükrök voltak. Faedényeket, kosarakat és ételáldozatot mindkét nem sírjaiba helyeztek. Kerámia- és agyagfigurák azonban egyik sírban sem voltak. Csontjaikból ítélve az emberek viszonylag egészségesek voltak, bár sokuk szenvedett – minden bizonnyal maláriából származó – vérszegénységben, ízületi gyulladásban, és gyakori volt a végtagtörés is. A férfiak átlagéletkora 34, a nőké pedig 30 év volt. A férfiak átlagosan 170 cm, a nők pedig 158 cm magasak voltak.

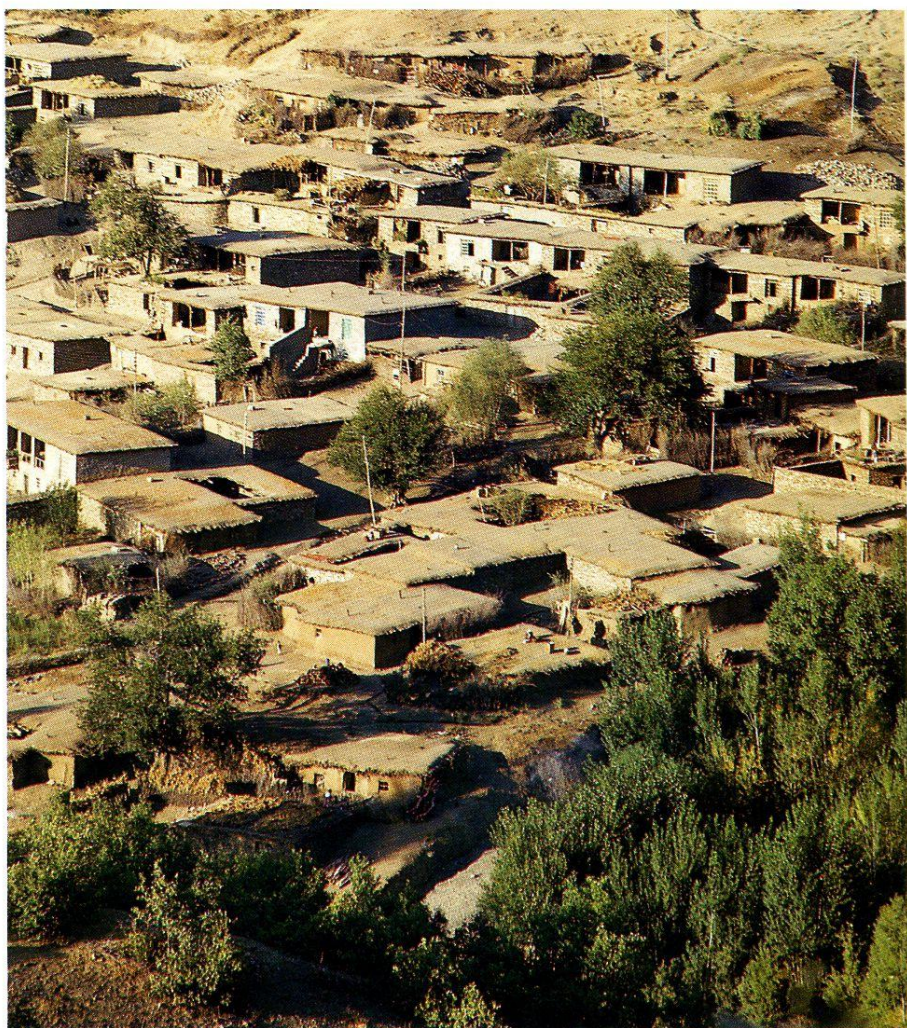
Szerszámok és más tárgyak Çatal Hüyükben

A Çatal Hüyük-i kerámiakészlet meglehetősen ormótlan, gömbös testű edényekből állt. Az előkerült faedényeket – tálakat, csészéket és dobozokat – fenyőből és más puhafából faragták. A pattintott kőeszközök többségét – valószínűleg a 150 km-re északkeletre fekvő Acigölből származó – obszidiánból állították elő. Az obszidiánt csiszolták is, hogy gyöngyök és tükrök készüljenek belőle. A legszebb szerszámokat és fegyvereket, különösen a tör- és késpengéket Szíriából importált kovából pattintották. A rezet és ólmot – a IX. feltárt rétegben és a fölött – gyöngy, függő és gyűrű formálására használták. A természetben előforduló ólom sokkal ritkább, mint a réz, így az ólmot valószínűleg ércéből olvasztották. Egy rézsalakrög felfedezéséből arra következtethetünk, hogy bizonyos mennyiségben rezet is olvasztottak, bár úgy tűnik, hogy a legtöbb Çatal Hüyük-i réztárgyat természetéből kalapálták.

Az agyag- és kőszobrocskák közül a kővér nőalakok a legérdekesebbek. Az egyik egy szülő nőt ábrázol, aki vagy két nagymacskára támaszkodik, vagy pedig egy nagymacska formájú karfával ellátott széken ül. Az állatalakok között elsősorban a vadászott állatok: párducok, marhák, vaddisznók, vadjuhok és kecskék fordultak elő. Némely szobrocskán szúrásnyomok vannak, amely arra utal, hogy vadászrituálék során használták őket. Két, Ain-Gazálból előkerült marhaszobron hasonló jellegzetességeket figyelhettek meg.

Növények és állatok

Az előkerült állatcsontokból arra következtethetünk, hogy a Çatal Hüyük lakói által fogyasztott hús kilenc-

tizede valószínűleg már háziasított szarvasmarhából származott. Erre a korszakra már kutyákat is háziasítottak. Néhány vadon élő állatot bőréért és húzáért vadásztak. Volt közöttük vadjuh, szarvas, vaddisznó, onager (vadszamar), medve és nagymacska – valószínűleg oroszlán vagy párduc. A háziasított növények között az alakor és a tönke, a csupasz hatsoros árpa és talán a hexaploid kenyérbúza fordul a leggyakrabban elő. A kor emberei a környéken őshonos, más növényeket is gyűjtögettek. Előkerültek depix növények maradványai is, amelyek elsősorban öntözési körülmények között fejlődnek, de az vitatott, hogy milyen mértékben volt használatos az öntözés. Általánosságban elmondhatjuk, hogy az emberek életmódjára vonatkozó tudományos bizonyítékok eltérnek attól a képtől, amit falfestményeik ábrázolnak, és jól jelzik, milyen különbség volt a mindennapi élet és az ideológia között.

Miután Çatal Hüyük az i. e. VII. évezred vége felé lassan elnéptelenedett, Anatólia következő kultúráit a Hacilar és a Can Hasan II. lelőhelyekről származó jó minőségű festett kerámiák alapján különböztetjük meg. I. e. 5700 körülre azonban ezek a települések is kihaltak. Can Hasanban, egy tűzvész nyomait viselő rétegben, az egyik leégett ház omladéka alatt egy 45 éves férfi csontvázára bukkantak. Kezén réz karperec, mellette réz buzogányfej volt. A buzogányfej, melyet a fanyél beerősítéséhez lyukkal láttak el, öntőminta segítségével készült. Ez a tárgy e technika használatának legkorábbi példája.

I. e. 6000 körül falvak már a Közel-Kelet minden területén voltak. A háziasított növények és állatok

Fent: Ez az iráni Kurdistanban álló modern falu sok mindenben hasonlít az ókori keleti falvakhoz. A házak agyaghabarccsal kötött vályogtéglából épültek, és agyagvakolattal pucolták be őket. A lapostetők gerendákra fektetett gallyak és gyékények rétegeiből készültek, amelyeket a jobb szigetelés végett földdel takartak le. A tetőt az időjárás viszontagságai elleni védelmül végül bevakolták. Télen a tetőkről le kell tisztítani a havat, és eső után az e célra tartott kőhengerekkel ki kellett szárítani a tetőt. A tetők emellett további lakóteret is biztosítanak, és alvásra illetve raktározásra is használják őket.

főbb változatait már jól ismerték, és a mai napig ugyanezek alkotják a terület legfontosabb élelemforrásait. Az ezután bekövetkező fejlődés már nem jelentette a létfenntartás új módozatainak kialakítását – ahogy az a vadászó-gyűjtögető életmódról a földművelésre való áttérés idején megfigyelhető volt –, hanem a társadalmi szervezetben és a növekvő technológiai hozzáértésben bekövetkező változások sorából állt. Ezek a változások, melyeknek kezdeti központja Mezopotámia volt, fokozatosak és helyi szintűek voltak.

Korai mezopotámiai települések

Az akeramikus neolitikum idején a letelepült közösségek a mezopotámiai síkság pereme mentén csoportosultak. Néhány területen az embereknek sikerült a régió határain túli, az esőzéssel földművelés övezetében lévő forrásokat is kiaknázni. A keramikus neolitikum idején, az esőzéssel földművelés övezetében a települések széles körben elterjedtek. A mai Irak területén lévő legkorábbi ilyen település az i. e. VII. évezred első felére datálható, és egykorú Çatal Hüyükkel. Bár e települések területileg gyakran egy hektárnál is kisebbek, és első pillantásra Çatal Hüyük szervezettségének egyetlen jelét sem mutatják, mégis minden bizonnyal egy fejlettebb állapotra vallanak, és lakóik sokféle tevékenységet folytattak.

Ezeket a korai keramikus neolitikus telepeket néha proto-Haszúnának is nevezik, mivel kultúrájuk fejlődésének eredménye az utánuk következő Haszúnakultúra lett. A kerámiák jórészt durva, pelyvával soványított, egyszerű formák – lapos vagy mély csészék, hengeres nyakkal ellátott gömbtestű korsók, lapos, kerek vagy ovális tálak – voltak. Némely tálnak durva vagy barázdált belseje volt, amiből arra következtethetünk, hogy a gabona előkészítése során használták őket. A csészék felületét gyakran geometrikus vagy állatalakos agyagrátéttal látták el. A finomabb kerámia körülbelül egyhatod részét egyszerű vörös mintákkal díszítették. A lelőhelyeken talált, jobban kiégetett, sötétszürke, fényesre csiszolt finom kerámiát valószínűleg a fejlettebb nyugati területekről importálták.

A kor emberei egymásra rakott agyagrétegekből (arabul *tauf*, más néven *pise*) készült, négyszögletes házakban laktak. A valószínűleg egy család otthonául szolgáló házaknak általában két vagy három helyisége volt. Néhány más épület alapja párhuzamos fal-sorokból állt. Más épületeket kisméretű, 2 méteres négyzetoldalú helyiségek alkottak, amelyeket tárolóként használhattak. Jarim-Tepe lelőhelyen kerek vagy négyszögletes talpazatokat alkalmaztak a – jelek szerint – fej nélküli halottak felravatalozására. Egy Tell-Szotton eltemetett ifjúval is hasonlóképpen bántak. A fejet, a karokat a lapockákkal, a lábakat a medence felével mind levágták, és a temetés előtt a test maradékára helyezték. Azt, hogy ez volt-e a felnőttek eltemetésének általános módja, vagy csak egyes személyeknek tartották fenn, sajnos, nem tudjuk. A gyermekeket általában a házak fala vagy padlója alá, néha agyagedénybe helyezve temették el.

A korszak legtöbb települése az esőzéssel földművelés övezetén belül fekszik. A megélhetés alapja, ahogy az a növényi és állati maradványokból kiderül, jellegzetesen a mezőgazdaság volt. A kor emberei alakort, tönkét, kenyérbúzá, bunkosfejű búzát, tönkölybúzá, hatsoros csupasz árpát, lencsét és borsót termesztettek. Házasított szarvasmarhát, juhot, kecskét, sertést és kutyát tartottak, míg a feltárt állatcsontok egyötö-

dét vad állatfajok tették ki. A szarvasmarhákat húsk és bőrük miatt tartották, de minden bizonnyal tejtermelésre és szállításra is használták őket, sőt még ekét is húzhattak velük, mivel ezt az eszközt már alkalmazták Észak-Mezopotámia kiterjedt síkságainak megművelésére.

Umm-Dabagíja

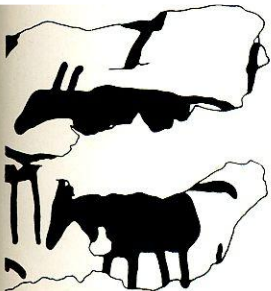
Umm-Dabagíja kis lelőhelye a „száraz földművelés” övezetének mai határain kívül fekszik. Négy legfontosabb települési rétege a korai keramikus neolitikum idejére datálható. A két alsó, hasonló alaprajzú réteg jó állapotban maradt fenn. A lelőhely legfontosabb jellegzetessége az volt, hogy egy nyitott teret három oldalról kisméretű (1,5×1,75 m) helyiségeket tartalmazó épületszárny vett körül. Sok helyiségnek nem volt ajtaja, így valószínűleg tárolásra használták őket. Az egy vagy két szobából álló lakóházak már sokkal szétszórtabban helyezkedtek el. A házak bejárata a tetőről nyílt: egyik sarokban lépcső maradványai álltak, amely fölé létraként szolgáló lyukakat faragtak a falba. A házakban megfelelő kéménnyel ellátott tűzgyújtó helyeket is találtak.

A legmeglepőbb azonban az volt, hogy a lelőhelyen előkerült kőszerszámok inkább egy vadász-, semmint egy földműves közösség eszközei voltak. Az emberek háziasított növényeket ettek, amelyeket azonban valószínűleg távolabbról, északi irányból hoztak ide. Az elfogyasztott hús legnagyobb részét vadászaton szerezték. A lelőhelyen előkerült csontok kétharmada onageré, a vadasmár egy változatáé, 15%-a pedig gazelláé volt. A csontok mindössze 10%-a származott háziasított állattól, nevezetesen juhtól. A vadászatra utaló bizonyítékok és a tárolóhelyiségek kiterjedt használata arra utal, hogy a közösség onagerek és gazellák befogására „szakosodott”, hogy a húsuat és a bőrüket felhasználhassák.

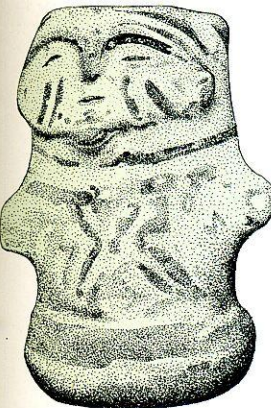
Valószínű, hogy más települések egyéb termékek, így só, bitumen vagy obszidián beszerzésére specializálódtak. Az, hogy ezek a közösségek milyen piacot találtak áruiknak, sajnos, bizonytalan. A tényként elfogadott rendszeres élelmiszerfelesleg tárolása arra vall, hogy minden bizonnyal kereskedtek. Ez a raktározott gazdagság volt a későbbi mezopotámiai városi társadalmak létrejöttének alapja.

A Haszúna- és Számarra-kultúrák

Az i. e. VII. évezred közepén új kerámiastílusok alakultak ki, és a díszesebb festett és bekarcolt kerámia váltotta fel az egyszerűbb mintájúakat. A korábbi proto-Haszúna-kultúrán alapuló Haszúna-kultúra osztozott elődje sok jellegzetességében. Mind a proto-Haszúna-, mind a Haszúna-rétegekben találtak agyag parittagyolyókat, pattintott kőkapákat, len- vagy gyapjúszálak sodrásához használt, kettős kúp alakú agyag orsókarikákat és számos karcolásos díszítésű kögyöngyöt vagy függőt, amelyeket pecsétnyomóként azonosítottak. (Çatal Hüyükhöz hasonlóan itt sincs rá bizonyíték, hogy a pecsétnyomókkal agyagba készítettek volna lenyomatokat.) A rézércet és rezet szerszám- és ékszerkészítésre használták. Egy Jarim-Tepe I. legalsó rétegében talált ólom karperecet ércből olvasztották, amiből arra következtethetünk, hogy a késő Haszúna-kultúra emberei olvasztott és természetesen is használtak. Nagy, gyakran két méter átmérőjű kupolás kemencék azonban minden bizonnyal inkább kerámia égetésére, mintsem fémolvasztásra szolgáltak. E korból származó türkiz, hegyi-kristály, obszidián és tengeri kagyló is került elő

Fent: A Tigristől nyugatra, a sivatagi sztyeppén fekvő Umm-Dabagíja egyik házfalán megmaradt festmény talán egy onagervadászatot ábrázol. Valószínűleg az onagerbőr-kikészítés lehetővé tette a település legfontosabb gazdasági tevékenysége. Azt nem tudjuk, hogy hogyan fogták el ezeket az állatokat. Egyes elképzelések szerint hálójával elkerített zsácutcákba hajtották be őket. Ebben az esetben az onagerek feletti vonalak a hálósapda karóit jelölnék. Az állatalakok hossza kb. 15 cm, és vörössel festették őket a fehér alapra. Ezek az egyszerű festmények egykorúak az i. e. VII. évezred első felére datálható Çatal Hüyük-i festményekkel.

Fent: I. e. 6000 körüli festett agyagedény. Stílusra hasonló a délnyugati-törökországi Hacilar legelsőbbi rétegéből származó kerámiákéhoz. Hacilar fazekasai nagyon ötletesek és ügyesek voltak. Néhány edényük állat vagy ember alakú volt, a szemeket pedig obszidiándarabokkal rakták be. Számos ilyen edény jutott el végül európai és amerikai múzeumokba. A legszebb darabokat modern sírablakok ásták ki a temetőkből, és csempézték külföldre. Sok jó minőségű modern hamisítvány is van, amelyeket csak természettudományos vizsgálatok segítségével lehet az eredetiektől megkülönböztetni.

Észak-Irakkól, amely a közel-keleti kereskedelmi hálózat meglétére utal.

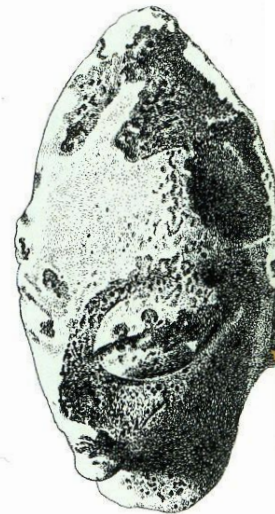
Az i. e. VII. évezred vége felé a késő Haszúna-rétegekben egy újfajta kerámia jelent meg. Ezek a jól kiégetett, gyakran csodálatos mintákkal díszített, csokoládébarnára festett edények a déli Számarra-kultúrának a termékei voltak. A Számarra-települések egy sávot foglaltak el Közép-Irakkban. A Tigris folyó menti Tell-esz-Szawwán fontos lelőhelyének alsó rétegei a radiokarbon-adatok szerint i. e. 6300 körülre datálhatók. A legkorábbi házak alatt több mint száz, sekély, ovális gödörbe ástott sír került elő. Temettek ide felnőtteket és ifjakat is, de a legtöbb gyermek sír volt. A halottak mellett – a Haszúna-korból ismert hagyományhoz és korábbi lelőhelyekhez hasonlóan – csodálatosan faragott alabástromból készült edényeket, női szobrocskákat és gyöngyöket találtak.

Ugyanennek a korszaknak számos, gondosan megtervezett épülete négyszögletes, keretből vetett vályogtéglaiból készült, amely sokkal rendezettebb alaprajzot tett lehetővé, mint amikor egyszerűen csak agyagot használtak (vertagyag falak). A téglák mind egyike 60 cm hosszú volt, hosszabb, mint a fal vastagsága. A sarkoknál és a falak találkozásánál az épületet a nagyobb biztonság érdekében külső támfalakkal látták el. Ezek a Számarra-kultúra építészetét jellemző támfalak később a mezopotámiai vallási építészet jellegzetességeivé váltak. A két legkorábbi réteg épületei egyenként 150 m²-esek voltak, és több mint 15 helyiségből álltak. Elhelyezkedésükből arra következtethetünk, hogy az épületek két szárnyát két csoport, feltehetően férfiak és nők használták. A szobák kevesebb, mint 3 méter szélesek voltak – valószínűleg ez volt a legnagyobb távolság, amelyet gerendáikkal biztonságosan át tudtak hidalni.

A következő, i. e. 6100 körülre datálható réteg településének nagy részét feltárták. A házak itt kisebbek, átlagban 70 m²-es alapterületűek voltak. Két, 3 méteres oldalfalú, négyzetes szobájukat kisebb helyiségek vették körül. Körülbelül tíz ilyen, összeviszva elhelyezkedő épület állt egy 45–50 méteres területen belül, amelyet egy vastag fal és árok vett körül.

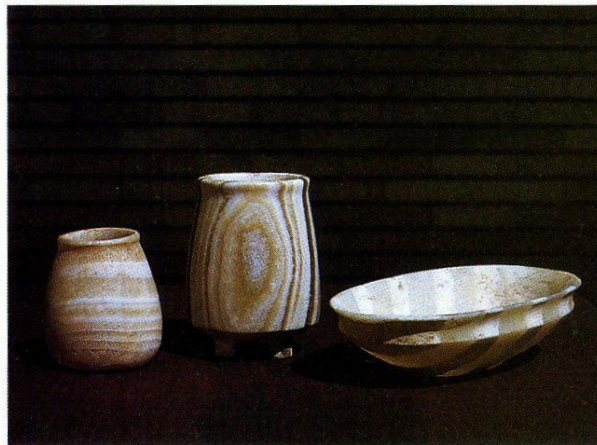
Tell-esz-Szawwán felső rétegeit az erózió elpusztította. Keletebbre, a mezopotámiai síkság peremén álló Csoga-Mami lelőhelyen azonban az ásások során mind a klasszikus Számarra, mind a Számarra-kultúra egy későbbi időszakának, az ún. „Csoga-Mami átmeneti fázis”-nak megtelepedési rétegeit sikerült feltárni. A házak szobák szabályos négyszögletes hálózatából álltak, amelyhez hasonló a Hamrín-gát leletmentő expedíció során a Szongor A lelőhelyen is találtak.

A Számarra lelőhelyekről előkerült növényi maradványok: az alakor-, a tönke-, a kenyérbúza, a kétsoros és hatsoros toklászos árpa, valamint a hatsoros csuvasz árpa már ismerősek. A len jelenléte és a gabonaszemek mérete arra utal, hogy a közösség öntözőcsatorna-rendszerrel is rendelkezett. A Csoga-Mami körül talált öntözőcsatorna-maradványok valóban ehhez a korszakhoz köthetők. Valószínűleg már Jerihó és Çatal Hüyük lakói is használtak kisméretű öntözőműveket, de a Számarra-korszakra az emberek már birtokában voltak azoknak a technológiai ismereteknek, amelyek lehetővé tették számukra a nagyobb távolságokat átfogó csatornarendszerek megépítését és fenntartását. Az öntözés megnövelte az esőzéssel földművelés övezeteinek terméshozamait, s ez nagyobb népesség eltartását tette lehetővé. Így a történelem folyamán először vált elérhetővé, hogy olyan körzetek-

Fent: Számarra-kori festett terrakotta női fej Csoga-Mami Számarra-kori rétegeiből. A kb. 3000 évvel későbbi sumer szobrokon figyelhető meg hasonló hajviselet, valószínűleg a fej tetejére felcsavart hosszú hajfonat. A kávébabszemek a korszak jellegzetességei. Magassága 4,8 cm.

Balra: A mai Közép-Irakkban fekvő Tell-esz-Szawwán legkorábbi épületei alatt több mint száz, a Számarra-korszakhoz tartozó sírt tártak fel. Legtöbbjük kőgyöngyöket, alabástromszobrokat és -edényeket tartalmazó gyereksír volt. A szobrocskák nagy része nőalakokat ábrázol, akik a feltételezések szerint inkább emberi és nem isteni lények. Néhány szobornak berakásos szeme volt, míg szemöldöküket bitumenberakással emelték ki (fent balra). Az erezett alabástromedényeket (lent balra) sok formában faragták: a leggyakoribb a kancsó-, a tál- és a merőkeforma. Agyagedényeket nem temettek a tell-esz-szawwáni sírokba.

ben is élelemtermelő gazdálkodás folyjon, ahol nincs elegendő csapadék. Talán e technológiai felsőbbrendűség folytán, a „Csoga-Mami átmeneti fázis” stílusa hatással volt a délkeletre fekvő Deh-Lurán-síkság és Szúsziána helyi kerámiastílusaira is.

Halaf-kultúra

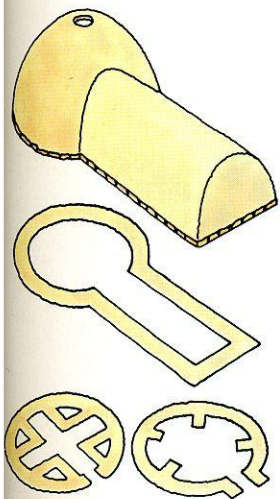
I. e. 6000 táján a Haszúnát Észak-Mezopotámiában felváltotta a Halaf-kultúra. Eredete bizonytalan, de úgy tűnik, hogy ugyanabban a régióban alakult ki, amelyben a Haszúna. A Halaf-kultúra 6000 éven keresztül virágzott, és a mai Észak-Irak és Szíria területén elterjedve egészen a Földközi-tengerig és Közép-Zagrosz felföldjéig érezte a hatását. Bizonyos tekintetben azonban mégis kívül esett a fejlődés fő vonulatán.

Termesztett növényeik ugyanazok voltak, mint a megelőző Haszúna- és Számarra-kultúrák idején: ala-

Halaf- és más kultúrák

A Halaf-kultúra az i. e. VI. évezredben Észak- és Kelet-Mezopotámiában széles sávban terjedt el. A Halaf-stílusú kerámia megtalálható a Mediterráneum irányában (Amuq C-kultúra), északon és a Zagrosz-hegységben is. Elterjedése csaknem teljesen egybeesik az esőzéssel földművelés mai területeivel, amely egyértelművé teszi, hogy ez volt a Halaf-kori földművelés általános módja is. Dél-Mezopotámiában, ahol nem volt elegendő csapadék az esőzéssel földműveléshez, a kialakuló kora Ubaid-kultúra alapja az öntözőes földművelés volt. A keletre fekvő, Szúsza körüli térség is hasonló fejlődést mutat a kora Ubaid-kerámiastílusokkal párhuzamos Közép-Szúsziána-kultúra idején.

Lent: A jellegzetes Halaf-ház kerek kunyhó volt, amelyet néha téglalap alakú bejárati folyosó vagy raktártér egészített ki. A kunyhók teteje azonban valószínűleg kupolás vagy gerendaváz volt, és a kerek belső tere is gyakran osztották falakkal kisebb egységekre.

kor-, tönke- és hatsoros búza, kétsoros toklászos és hatsoros tar- és toklászos árpa, lencse, keserű búkőny, csicseriborsó és len. A Halaf-települések elterjedési területe az esőzések földművelés övezetén belül feküdt, így az élelemtermelés nagy részét minden bizonnyal kiterjedt öntözőrendszerek nélkül is megtudták oldani. A házasított állatok között a juh, a kecske, a szarvasmarha, a sertés és a kutya szerepelt, de vadon élő állatokra is vadásztak.

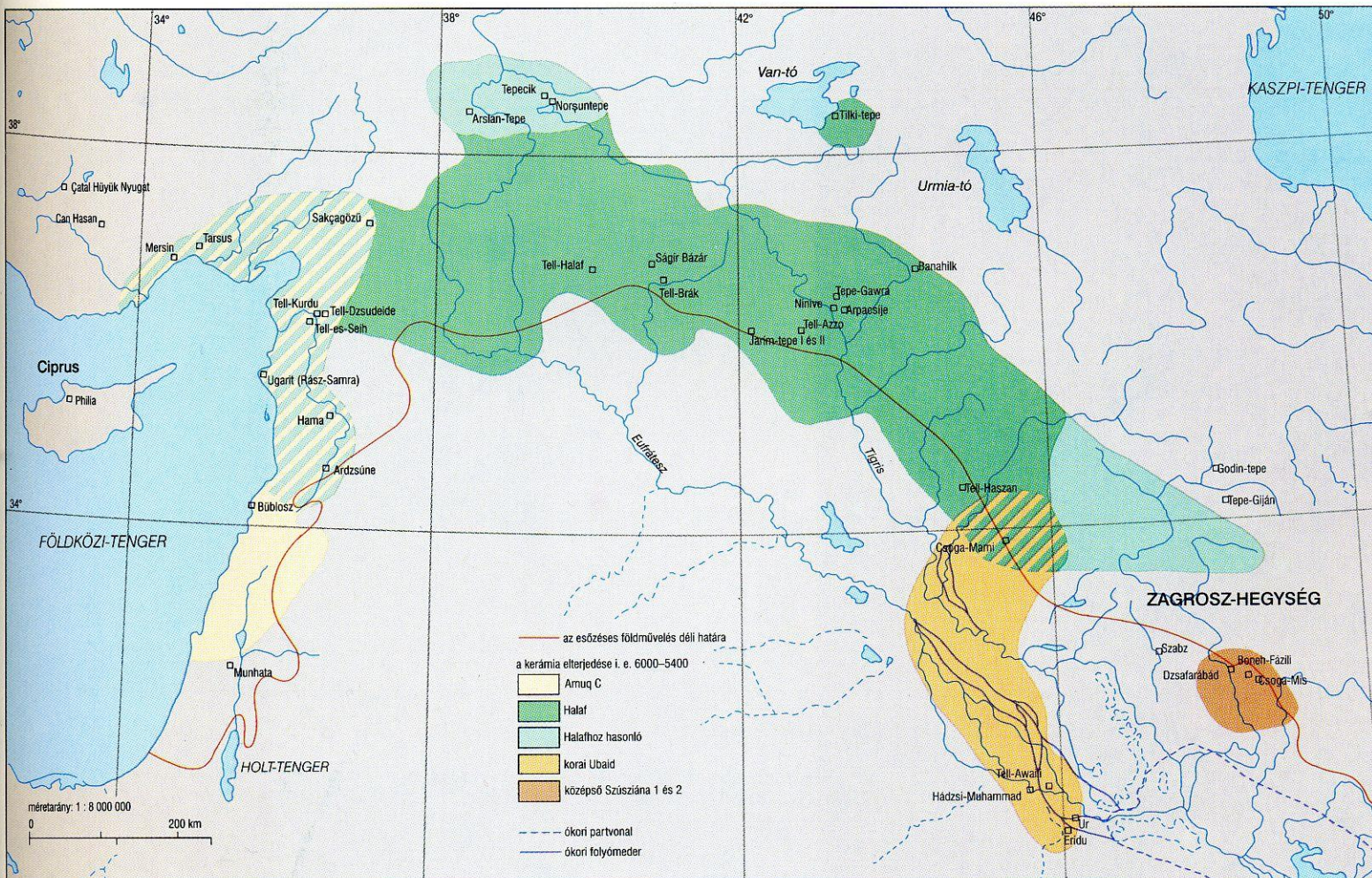
A Halaf-korszakban az emberek elhagyták a négyszögletes, sokszobás házakat, és visszatértek a *tholosznak* nevezett kerek kunyhókhoz. Ezeknek az átmérője 3 és 7 méter között váltakozott, és egyes elképzelések szerint egy fiatal párnak és gyermekeiknek adtak otthont. Bejáratként a külső falba vágott nyílás szolgált, de az alaprajz igen változatos volt. Gyakran egy téglalap alakú szárnyat építettek a kerek főépülethez. Arpacsijénél a hosszú oldalszárnnyal ellátott kerek épület kulcslyuk alakú együttesének hossza akár 20 méter is lehetett, kőfala pedig 1,5 méter vastag volt. Kezdetben úgy vélték, hogy az Arpacsije-épületeknek különleges funkciójuk volt, és valamely vallási szertartás céljaira használták őket. A Jarim-Tepe II. ásatásain azonban kiderült, hogy a *tholoszok* legtöbbje lakóház volt. A téglalap alakú helyiségbe a kerek szobából lehetett bejutni, tehát ez nem lehetett bejárati folyosó. A *tholoszok* vert agyagból, agyagtéglából és kőből épültek, és valószínűleg kupolás tetejük volt. Jarim-Tepe II. településén a *tholoszok* fala azonban mindössze 25 cm vastag volt, így tetőszerkezetük minden bizonnyal gerendákból készült.

A *tholoszok* széles körben elterjedtek a Halaf-kultúra egész területén, az Eufrátesz felső folyásától,

Karkemistől egészen az irak-iráni határnál fekvő Hamrín-medencéig. A kerek lakóházak mellett azonban Arpacsije legkorábbi és legkésőbbi Halaf-rétegében téglalap alakú házak is álltak. A legkésőbbi réteg egyik ilyen épülete leégett, és teljes tartalmát *in situ* feltárták. A padlón számos – közöttük sok gyönyörűen díszített – kerámiaedény volt. Mellettük kőedények, ékszerek, szobrocskák és amulettek, valamint kova- és obszidiáneszközök ezrei kerültek elő. A kerámia és az ékszerek nagy része a falak mellett, egykor valószínűleg polcokként szolgáló elszenesezett falapokon állt. Az épületet kezdetben fazekasműhelynek tartották, ami azonban nem adott magyarázatot a sok értékes anyag jelenlétére. Valószínűleg a közösség javainak raktára vagy egy helyi főnök kincsesháza lehetett. Akárhogy is volt, jelentős gazdagság összpontosult az épületben. Négyszögletes épületek Jarim-Tepe-n is előkerültek. Egy részük raktár vagy lakóház volt, más részük viszont jellegzetes alaprajz és háztartási hulladék hiányában minden bizonnyal közösségi épület lehetett.

Alig tudunk valamit a Halaf-periódus temetkezési szokásairól. Jarim-Tepe I. sírjaiban a sírkamra egy függőleges bejárati akna oldalában volt. A halottaknak a településen belüli eltemetésére az elhantolást és az elhamvasztást is alkalmazták. Jarim-Tepe-n és Arpacsijén is alig akadt példa a koponyáknak – a korábbi korszakokra emlékeztető – külön temetésére.

A Halaf-kultúra legfontosabb jellegzetességének kétkamrás kemencében kiégetett, kiválóan festett kerámiája tekinthető. A felhasznált agyag minősége kiváló, színe pedig gyakran lazacszínű volt. A legkorábbi edényeket külső falukra vörössel és feketével festett egyszerű motívumokkal díszítették. A későbbi

Balra és lent: Dél-Irak tavai és mocsarai között élnek a *madanok* vagy mocsári arabok. Létfenntartásuk alapja nem a gabonatermesztés, hanem a halászat, a vízbivaly-tenyésztés és a gyékénykészítés alapanyagául szolgáló nád. Bár a tavak helye sokat változott az évek során, pél-

dául a korai iszlám korszakban (i. e. 7. század) északon egészen Nippurig értek, valószínű, hogy mindig voltak olyan mocsárlakó közösségek, amelyek halászatból tartották el magukat. (A vízbivaly valószínűleg az i. e. III. évezredben jutott ide keletről.) A ma használt csónakok

csaknem teljesen megegyeznek az uri királysírokban talált modellekkel, és az asszír domborműveken (i. e. 7. század) látható nádhajókat ma is használják a mocsarakban. A nádgyékényt a hagyományos vályogtéglák házak tetejének burkolására alkalmazzák, de egyben a mocsarak

jellegzetes építőanyaga is. Nádkötegekből álló erős oszlopok adják a teljes egészében nádból készült házak vázát. Ezek nagyon hasonlítanak a több mint ötezer évvel ezelőtti Uruk-korszak pecséthengerein és domborművein látható kis nádházakhoz.

minták vörössel és feketével festett, majd fehérrel kiegészített bonyolult geometrikus motívumokból álltak, amelyek teljesen elborították a nagy, lapos tálak belsejét. Egyik-másik festett edény ember vagy állat formájú volt. Néhány, Halaf-lelőhelyekről származó kerámia agyagjának vizsgálata bebizonyította, hogy a cserépedényekkel széles körben kereskedtek. Olyan edények kerültek elő a Hábúr-övezetben fekvő Tell-Brákról és Tell-Halafról, amelyek valószínűleg Arpacsijén készültek, míg a Hábúr-övezet kerámiáját nyugatabbra, az Eufrátesz mentén is megtalálták.

A Halaf-kultúra kerámiáinak változása és helyi stílusainak kialakulása ellenére meglehetősen egységes képet nyújt. Sajnos, az nem világos, hogy a Halaf-kori emberek önálló etnikai csoportként telepedtek-e meg az esőzékes földművelés övezetében. [A legújabb ásatások során kiderült, hogy a Halaf-kultúra Észak-Irak és Szíria területén alakult ki. (K. G.)] Hasonlóképpen bizonytalan a kultúra elterjedésének határa is. A Halaf-települések némely esetben Kelet-Anatólia obszidiánbányáiig és Délkelet-Törökország rézbányáiig is elterjedtek. Ezzel szemben a Halaf-lelőhelyekről alig került elő fém, amelyből arra következtethetünk, hogy a réz nem játszhatott fontos szerepet gazdaságukban. Ebből következően az az elképzelés, hogy a kereskedelem volt a Halaf-hatalom és -befolyás legfontosabb forrása, valószínűleg téves.

Az i. e. VI. évezred közepére a Halaf-kultúra már délkeletre is elterjedt, ahol kapcsolatba került az Ubaid-kultúrával. Egy átmeneti fázis után, melyben mindkét kultúra elemei keveredtek, az Ubaid vált dominánssá.

Az Ubaid-korszak

A Tigris és az Eufrátesz hordaléka által feltöltött síkságon a legkorábbi ismert Ubaid-települések i. e. 5900 körülre nyúlnak vissza. Mindazonáltal csak néhányat tudtak közülük azonosítani. Hádzsi-Muhammad lelőhelye például 3 méter mélyen fekszik a hordalék alatt, és csak azért sikerült felfedezni, mert az Eufrátesz egyik ága keresztülfolyt a településen, és alacsony vízállásnál a maradványok láthatóvá váltak a partoldalban. Néhány más korai települést a későbbiek romjai alatt sikerült megtalálni.

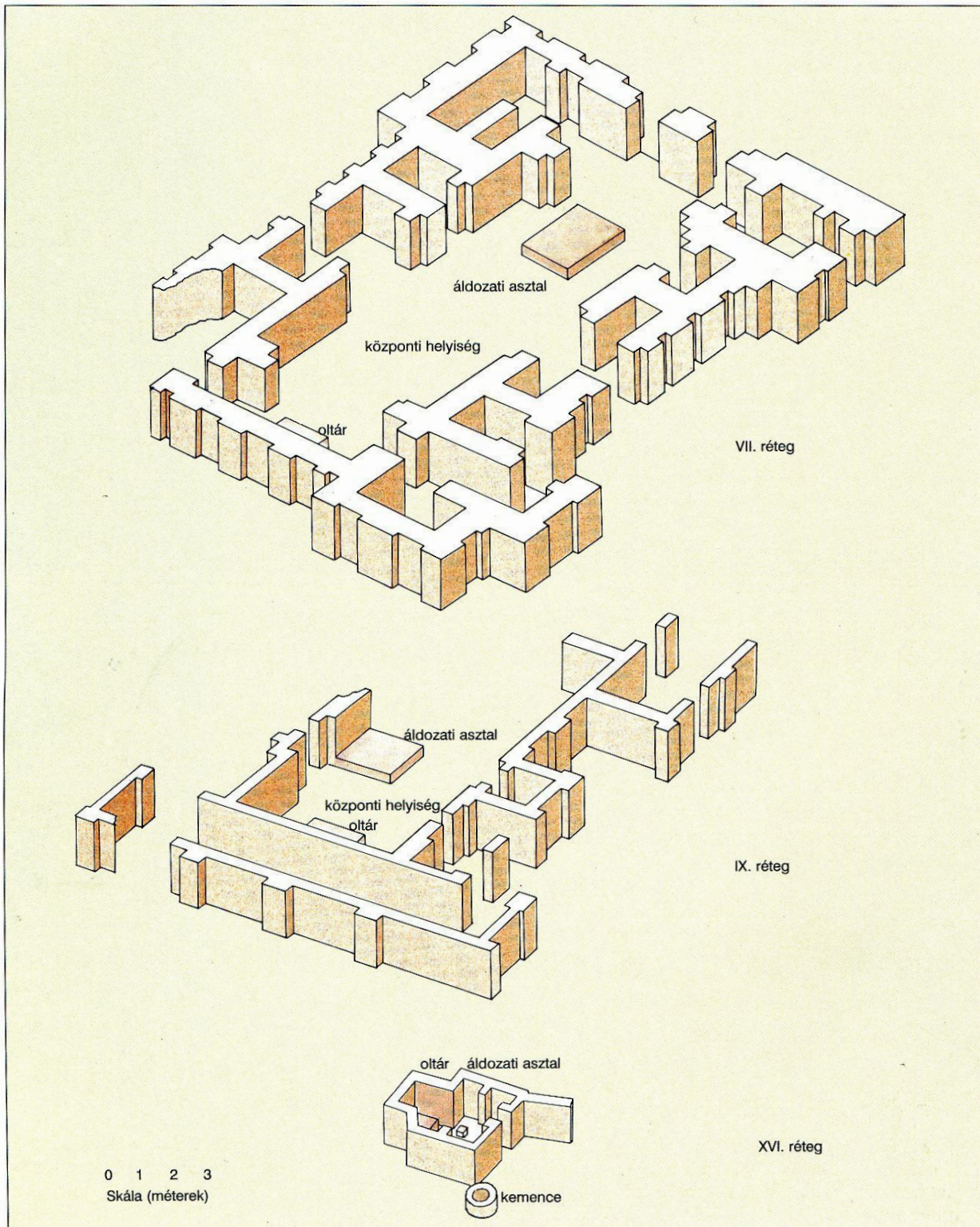
Dél-Mezopotámia legkorábbi települései között van Tell-Awaili (francia ásatói Tell el-Oueilinek nevezik), amelynek kapcsolatai voltak a közép-mezopotámiai Számarra-kultúrával. Egy nagy, több mint 200 m² alapterületű épületének hasonló méretű és formájú helyiségei voltak, mint a Tell-esz-Szawwán korai rétegeiből ismert házakénak. Továbbá ugyanolyan hosszú, kerettel vetett, és tetejükön ujjbenyomkodásos vályogtéglákból épült, mint a Számarra-lelőhelyek épületei. Awaili egy másik háza olyan egymást merőlegesen metsző, és 60 cm oldalú négyzeteket

közrezáró alapfalakkal épült, amelyekre nádfonatos padlót helyeztek. A feltételezések szerint ez az építmény gabonaraktár volt, ahol a gabonát távol tudták tartani a nedves altalajtól.

Awaili jelenleg a legkorábbi feltárt dél-mezopotámiai lelőhely, bár a folyami hordalék alá temetve kétségkívül léteznek még korábbiak is. A vízzel bőven ellátott folyóvölgyek – a folyók pusztító és kiszámíthatatlan áradásai ellenére is – gazdag állat- és növényvilágot biztosítottak. Azokon a területeken, ahol a folyók áradása mocsarakat és tavakat hozott létre, bőven élhettek különböző halfajok. Az őskori lakók – a mai mocsári arabokhoz hasonlóan – szárított halat és nádgyékényeket exportálhattak. Dél-Irak valójában

mindig alkalmas volt vadászó-gyűjtögető és halászó közösségek eltartására. A nyájaikat a tavaszi sztyepéken legeltető pásztorok a forró időszak beköszönével hasonlóképpen közel húzódhattak a folyókhoz. Az öntözőcsatornák és az öntözéses földművelés elterjedése azonban teljesen megváltoztatta a település-szerkezetet.

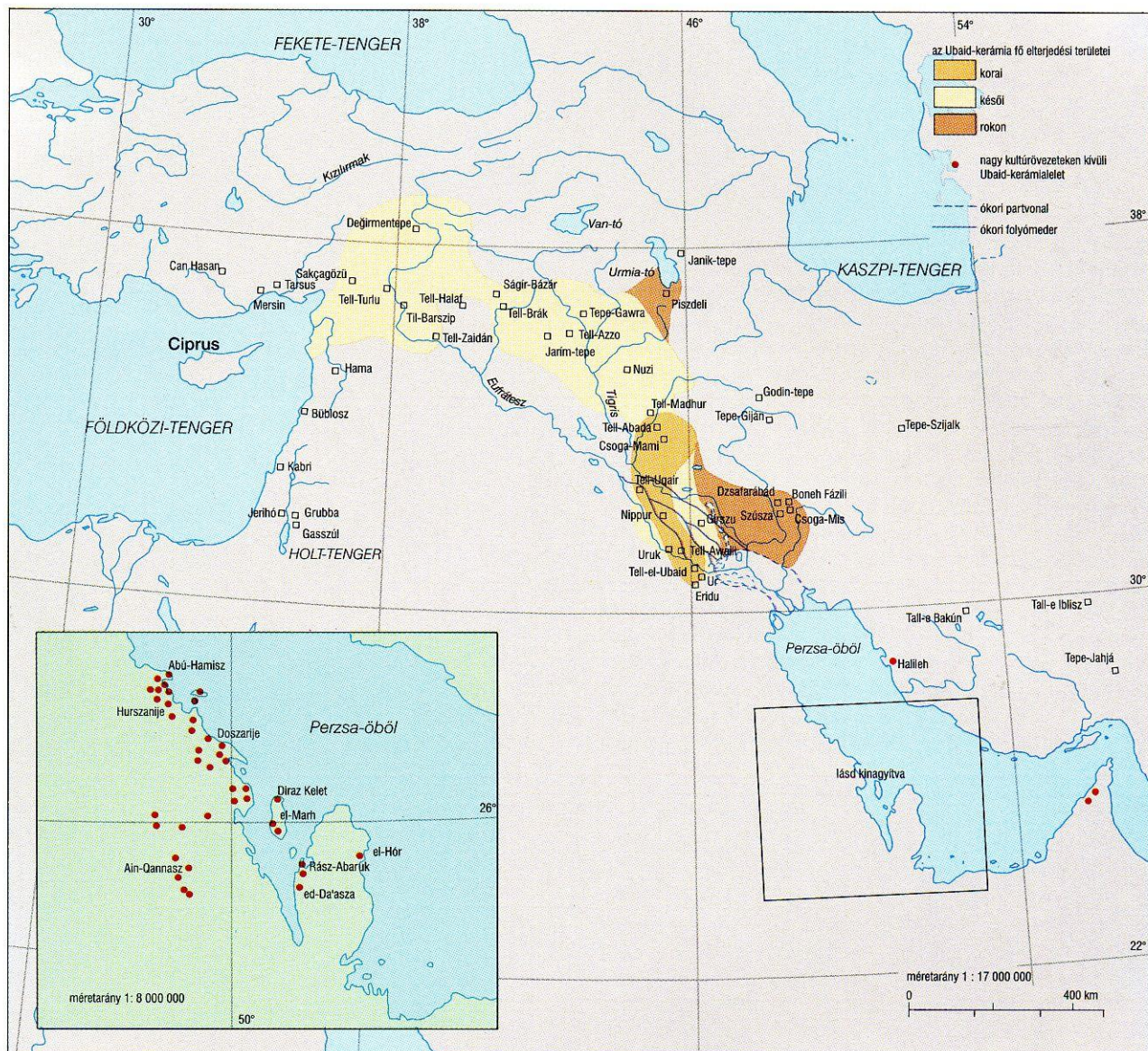
A Tell-Awaili legkorábbi rétegeiből származó kerámia kapcsolatban áll a későbbi Ubaid-kerámiával. A francia régészek Awaili korai rétegeit Ubaid 0-nak nevezték el. Az Ubaid-korszak jellegzetes, világos alakra sötét színnel festett kerámiája egész Mezopotámiában megtalálható. Délről, a később Sumernek nevezett területről származott, majd északra és

Balra: Az Ur-Nammu eridui zikkuratuja mellett végzett ásatások az Ubaid-korszakra datálható építmények egymásra rakódott rétegeinek egész sorát tárták fel. A legkorábbi, az Ubaid 1 fázishoz tartozó építmény egy kisméretű, egyszobás épület volt, amelyet ezután egy kis kamrával és két emelvénnel kiegészítve építettek újjá (XVI. réteg). A későbbi, az Ubaid 3 és 4 fázisokhoz tartozó rétegek (XI–VI.) olyan épületeket tartalmaztak, amelyek bonyolult falfülkéik és támpilléreik (rizalit) alapján már biztosan templomok voltak. A háromszatú épületekben a kisebb helyiségek a hosszú központi terem két oldalán foglaltak helyet. Belsejében a későbbi mezopotámiai templomoknak is állandó elemét alkotó áldozóasztalok és oltárok álltak az istenség szobra vagy jelképe számára.

Az Ubaid-kultúra elterjedése

I. e. 5400 körül az Észak-Mezopotámiát uraló Halaf-kultúrát felváltotta a dél-mezopotámiai korai Ubaid-ből kialakuló késő Ubaid-kultúra. A késő Ubaid-korszak több mint 1000 évig tartott. A peremterületek a Halaf-kultúrához hasonlóan, az Ubaid-kultúrának is inkább csak a hatását, és nem minden jellegzetességét mutatják. Ennek ellenére nehéz éles határvonalat húzni az Ubaid-kultúra és a hatása alatt álló kultúrák között. Ubaid-kerámiát délen távol is találtak, például a mai Szaúd-Arábia, Bahrein és Katar, keleten pedig az Egyesült Arab Emírátsok területén. A vizsgálatok kimutatták, hogy a kerámiát a Perzsa-öböl mezopotámiai partvidékén fekvő Ur környékéről importálták. A kerámián kívül az Ubaid-kultúrának nincs más nyoma a környezetben.

nyugatra is elterjedt. Az Ubaid-kultúra teljes időszakát Eriduban sikerült feltárni.

Eridu

Eridu ma a sivatagban, az Eufrátesztől délre fekszik, de az ókorban a folyó egyik ága a város mellett folyt el. Az édesvizek istene, Enki tiszteletének fontos központjává vált, és egy babiloni epikus töredék szerint Eridu volt a legősibb város:

*„Nád egyetlen sem nőtt még,
fa egyetlen sem sudarasodott még,...
ház egyetlen sem készült még,...
város egyetlen sem épült még,...
az országok összessége tenger volt,...
akkor épült Eridu...”*

(Kalla Gábor fordítása)

Az Eridu ősiségébe vetett babiloni hit nem volt alaptalan. Az eridui *zikkurratu* vagy toronytemplom mellett lefolytatott ásás az Ubaid-korszakhoz tartozó településrétegek egész sorozatát tárta fel. A legkésőbbi Ubaid-réteg (a VI.) épületét a későbbi mezopotámiai templomokhoz való hasonlósága alapján templomnak tartják. Korábbi épületek alatta található maradványait a különféle kerámiastílusok alapján négy, Ubaid 1-től Ubaid 4-ig terjedő fázisra osztották.

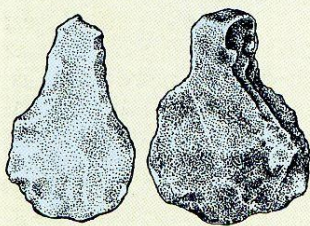
Az Eriduban feltárt legkorábbi, az Ubaid 1 fázis-hoz tartozó épület egy kisméretű, egyszobás, 2,8 méteres oldalú négyzet volt. A következő réteg épületében egy falmélyedésben egy emelvény állt, míg egy másik, a szoba közepén álló emelvényen égésnyomokat fedeztek fel. Ezt az épületet, mivel az oltárok és áldozóasztalok jelenléte jellemző volt a mezopotámiai templomokra, templomként határozták meg. Az itt talált, és Eridu-árunak nevezett, sötét festésű kerámiát csak körülbelül tíz lelőhelyen, Eridu, Ur és Uruk térségében sikerült felfedezni. A Dél-Irakot borító vastag folyami üledékréteg miatt azonban nem zárható ki, hogy ez a kerámia e területen kívül másfelé is elterjedt.

Az Ubaid 2 fázist a Hádzsi-Muhammad stílusú kerámia megjelenése jelzi. Ezeken az edényeken a teljes felszín festés borítja, és a minták az üresen hagyott agyagalonon, „negatívban” jelennek meg. Északi lelőhelyeken, például Nippur körzetében és a Hamrín-medencében is előfordul. Hádzsi-Muhammad stílusú kerámia az Ubaid 3 fázisban is megtalálható, így esetleges jelenléte nem jelenti automatikusan azt, hogy Ubaid 2 lelőhellyel van dolgunk. A keletre fekvő iráni síkság azonos korú lelőhelyein a Hádzsi-Muhammadhoz hasonló stílusú kerámiák gyakoriak. Ez valószínűleg annak a Számarra-korszak végétől érezhető hatásnak köszönhető, amelyet a fejlettebb nyugati kultúrák gyakoroltak a keleti falvakra.

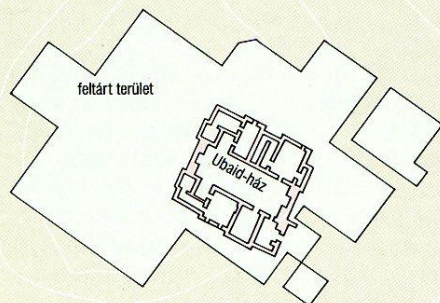

Tell-Madhur

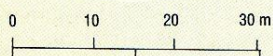
Tell-Madhur lelőhelyét a Hamrín-gát leletmentő ásatásainak keretében tárták fel. Sok hasonló expedíció indult a modern környezeti fejlődés – ebben az esetben a Dijála-folyón építendő gát – által veszélyeztetett lelőhelyek megmentésére. A települést a kora dinasztikus és az iszlám időszakokban is lakták, de a maradványok legnagyobb része a késő Ubaid-korszakhoz tartozott. A domb központjában egy nagy ház volt, amelynek falai még az ásatáskor is 2 m magasan álltak. A házat felgyújtották, az értékebb tárgyakat ugyan kihordták, de a mindennapi élet kellékei, mint például a cserépedények, a romok között maradtak. A ház hosszú, központi termét két oldalról kisebb helyiségek szegélyezték. Alaprajza feltűnő hasonlóságot mutat az eridui és tepe-gawrai templomkéval. Az előkerült leletek azonban egyértelművé tették, hogy az épület lakóház volt. A tűzvész után teljesen feltöltötték, így különösen jó állapotban maradt ránk.

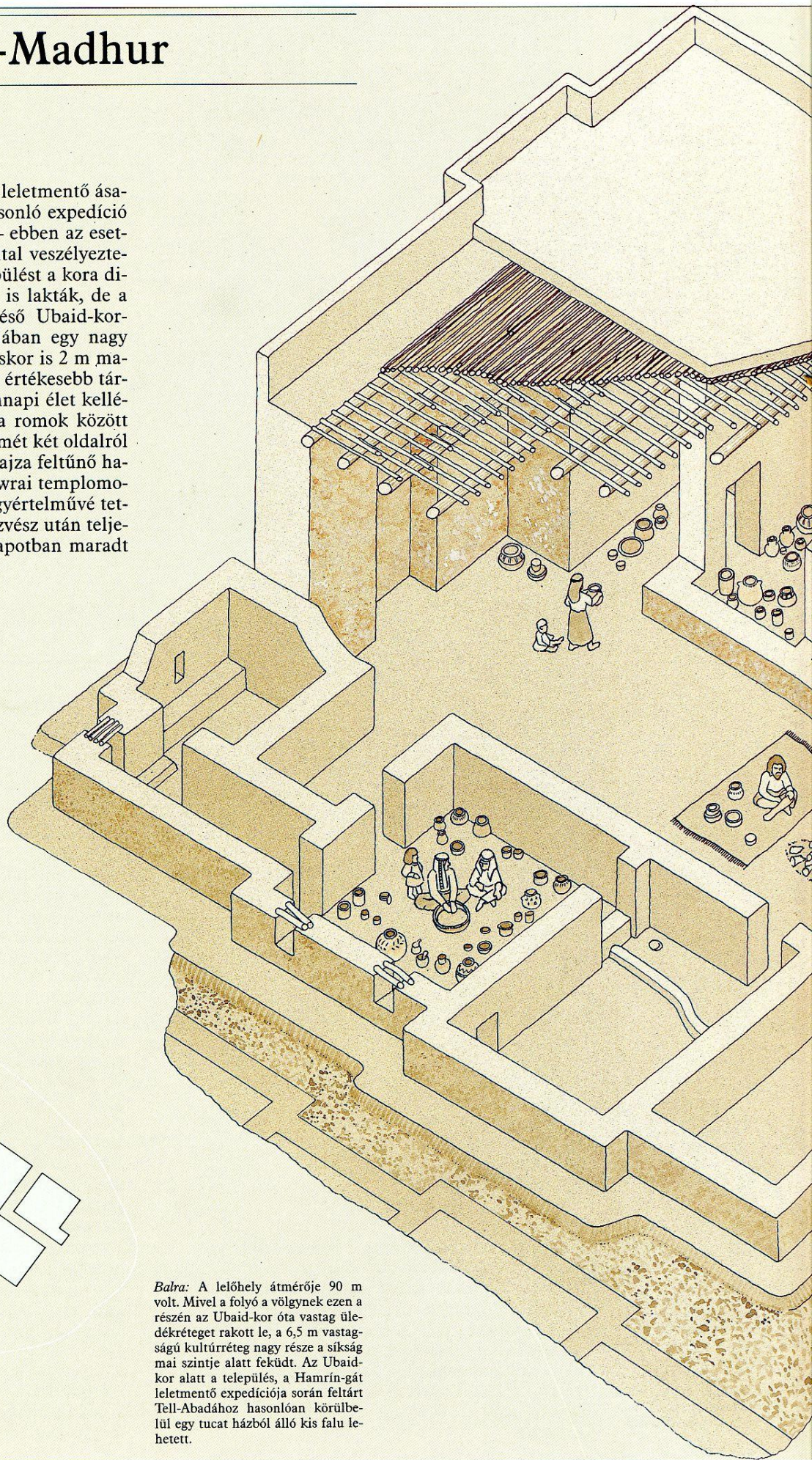
Fent: A házban előkerült leletek között voltak ezek a pattintott kőszerszámok, amelyeket a régészek kőkapáknak neveztek el.

a szintvonalak 50 cm-es emelkedéseket jeleznek

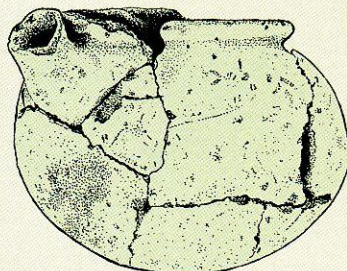
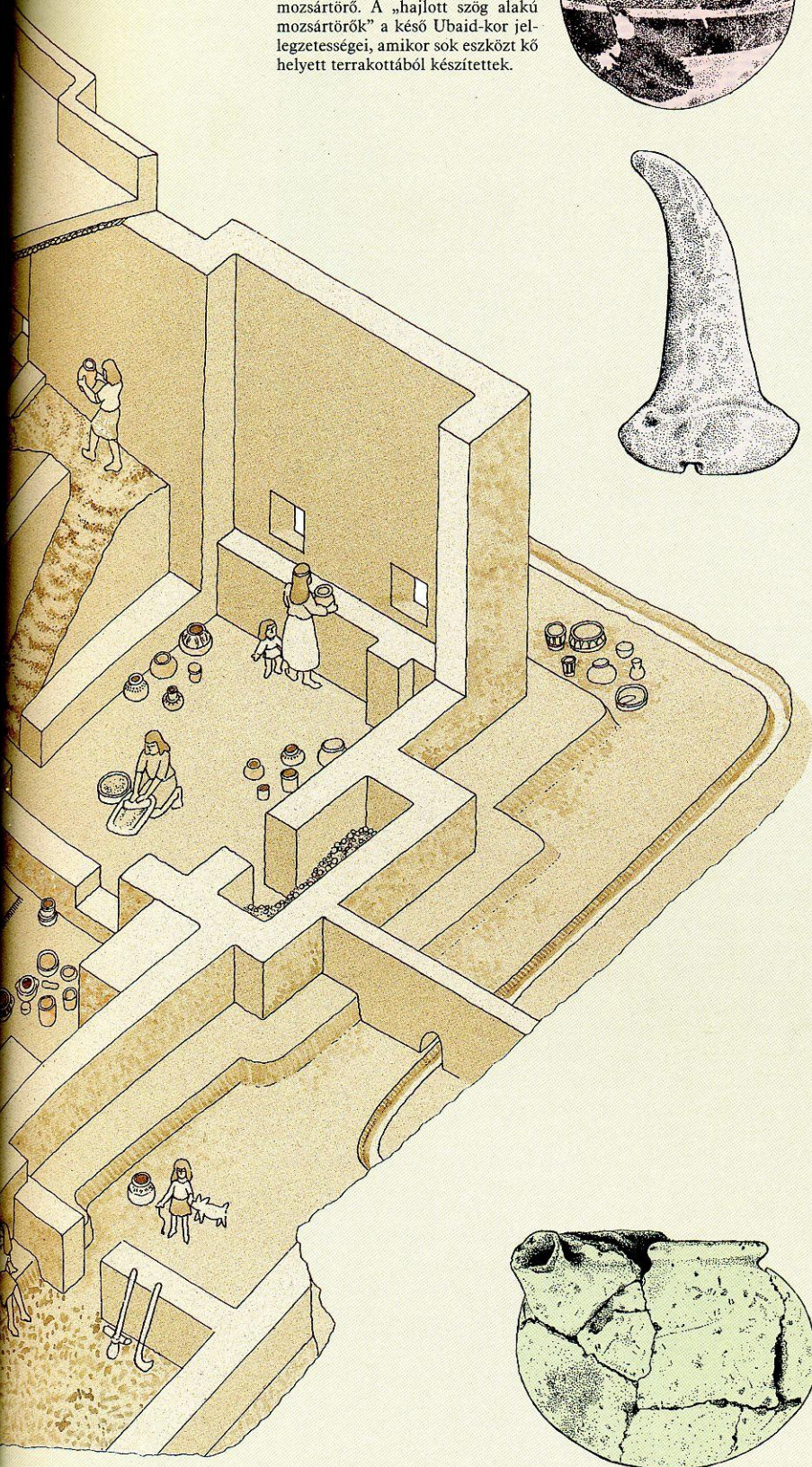
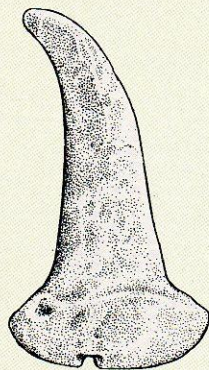
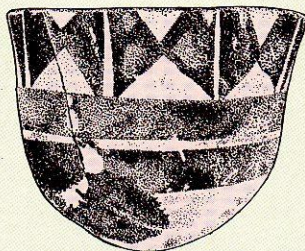

Balra: A lelőhely átmérője 90 m volt. Mivel a folyó a völgynek ezen a részén az Ubaid-kor óta vastag üledékréteget rakott le, a 6,5 m vastagságú kultúrréteg nagy része a síkság mai szintje alatt feküdt. Az Ubaid-kor alatt a település, a Hamrín-gát leletmentő expedíciója során feltárt Tell-Abadához hasonlóan körülbelül egy tucat házból álló kis falu lehetett.

Jobbra: Kisméretű, 10 cm átmérőjű csésze. A házból összesen 78 darab, különböző méretű kerámiaedény került elő a kis csészéktől a hatalmas, százliteres tárolóedényekig.

Lent jobbra: Égetett agyagból készült mozsártörő. A „hajlott szög alakú mozsártörők” a késő Ubaid-kor jellegzetességei, amikor sok eszközt kö helyett terrakottából készítettek.

Fent: A tell-madhuri ház itt látható rekonstrukciójához a falak magasságát a szobákat feltöltő törmelék mennyiségéből számolták ki. Emeltek semmi nyomát nem találták. A rekonstrukción a tárgyakat azokba a szobákba rajzoltuk, ahonnan előkerültek. A tetőre vezető rámpa mögötti szoba valószínűleg tárolóhelyiség volt, míg a vele szemközt

helyiség a konyha lehetett. A ház méretéből arra következtethetünk, hogy egy többgenerációs nagycsalád lakhelye volt.

Fent: A tell-madhuri konyhából származó 16 cm magas kiöntőcsöves kancsó. A házból előkerült kerámiáknak körülbelül a felét díszítették festett vagy bekarcolt minták, míg a többi edény díztelen volt. Az edények nagy részét kézzel formálták, de néhány közülük a fazekaskorongon való befejezés jeleit viseli magán.

Az Ubaid 3 és 4 fázisokban egy új, egyszerű festéssel díszített kerámia jelent meg. Észak-Mezopotámiában ez váltotta fel a Halaf-kerámiát. A keleti hegyekben a kerámia hasonlított az Ubaid-kerámiához, és Húziisztánban a középső Szúsziana-kerámia is ugyanehhez a tradícióhoz tartozott. Távolságban, az Ubaid-kerámia (Ubaid 3 és a későbbi) körülbelül 40 kelet-száud-arábiai, két bahreini, öt katari, sőt még két Egyesült Arab Emírségek-beli lelőhelyről is ismert. Ezek kis települések voltak, amelyek lakossága elsősorban halászatból és gyűjtögetésből élt. Az itt talált kerámia agyagja a vizsgálatok szerint nagy hasonlóságot mutatott az Ur és Eridu környékével, így valószínűsíthető, hogy az edényeket importálták.

Ubaid-templomok

Az Ubaid 4 fázis templomai Eriduban körülbelül egy méter magas teraszokon álltak. Az évszázadok során ezek az emelvények addig nőttek, amíg *sikkurruk*, toronytemplomok nem lettek belőlük, melyek leghíresebb példája a Babel tornya.

A templom központi termének délnyugati végében oltár állt, míg az északi végében egy különálló emelvény volt, amelyen – Eridu két legkésőbbi templomában – hamut és halszállakat találtak. Ezek valószínűleg áldozati maradványok voltak, mivel Eridu az édesvizek istenének, Enkinek az otthona volt. Hogy a szertartások pontosan miként is zajlottak le, azt nem tudjuk. Valószínű, hogy zenével és énekek kísért imák, könyörgések sorozatából álltak. Elterjedt nézet, hogy az Ubaid-templomokat a közösségek idősebb tagjai szertartások alkalmával használták, ezt azonban semmi sem támasztja alá. Nem Eridu az egyetlen lelőhely, ahonnan vallási építményeket ismerünk. A késő Ubaid-kori Urukban is állt egy hasonló szentély, az északi-iraki Tepe-Gawra lakossága pedig egy három templomból álló együttest épített.

Tepe-Gawrát a Halaf-időszak óta lakták. Feltárt rétegei közül hat tartozott az Ubaid-korszakhoz. Mindegyik rétegben voltak olyan épületek, amelyeket először szentélyekként azonosítottak, pedig valószínűleg egyszerű házak voltak. A XIII. rétegben azonban a hely funkciója megváltozott, és a kutatók egy gondosan megtervezett templomegyüttesre bukkantak. Három, egy időben használt templom épült közel egymáshoz, amelyből arra következtethetünk, hogy a közösség több istenből álló panteont tisztelt. Az északi templom egy kútjából agyagbullákra elhelyezett pecsétlenyomatok egész sorozata került elő. A pecsétek valószínűleg részben a tulajdonosra, részben annak kereskedelmi ügyleteire, általánosságban pedig a bürokrácia növekedésére utalnak. A következő ásatási rétegben ismét lakóházakat találtak a régészek, amelyből arra következtethetünk, hogy az előző réteg templomai valószínűleg egy idegen hatalom által a helyi lakosságra kényszerített idegen vallás emlékei voltak. Ezzel azonban talán túl messzemenő következtetéseket vontunk le a bizonyítékokból.

Az Ubaid-házak

Az eridui, uruki és gawrai Ubaid-templomok alaprajza hasonló. Az épületek egy hosszú, központi teremről nyíló oldalszobákból és támpilléres, falfülkés („rizalitok”) külső homlokzatokból álltak. A két oldalán szobákkal szegélyezett központi terem hármassá beosztást követett, amely a későbbi korok templomainak is jellegzetessége volt. Számos észak-mezopotámiai, Ubaid 3 és 4 kori lelőhely házai is hármassá beosztást

követtek. A korábbi Ubaid-korszakok lakóházainak alaprajza nem ismert.

Kelet-Irakban, Tell-Madhurban, a Hamrín-gát leletmentő expedíciója során, az Ubaid 4 korszakra datálható hasonló háromosztatú ház maradványai kerültek elő. A házat tűz pusztította el, romjait pedig feltöltötték, így falai néhol még ma is 2 méteres magasságban állnak. Néhány ajtaja és ablaka is érintetlenül megmaradt. A szobákban őrlőkövek, égetett agyagból készült és őrlésre használt mozsártörők, kőkapák, orsók mellett számos, tárolásra, főzésre, evésre és ivásra használt agyagedényt – a mindennapi élet összes kellékét megtalálták.

Sokkal bonyolultabb háromosztatú házak kerültek napfényre Tell-Abadában és Heit-Qászimban. A madhuri házhoz hasonlóan a központi szoba ezekben sem téglalap, hanem kereszt alakú volt, de a központi terem mentén is volt két-két kisebb, kereszt alaprajzú helyiség. Abadában a település nyolc vagy kilenc ilyen háromosztatú ház rendezetlen együtteséből állt. Egyikük, talán a falu vezetőjének a háza, nagyobb volt a többinél. Három, párhuzamos háromosztatú részből állt, és a homlokzata is támpilléres volt. A házat részben egy kerítésfal védte. Egy másik, a közösség közös raktáraként szolgáló épületnek eltérő alaprajza volt. Háromosztatú Ubaid-épületeket az észak-iraki Tepe-Gawráról és Telúl-et-Talatátról is ismerünk. Legújabbban a dél-törökországi Degirmentepéről is kerültek elő ilyen házak, ahol az Ubaid-kerámiával rokon kerámiákat is találtak.

Az Ubaid-házak a maguk 200 m²-es alapterületével igen nagyok voltak, és valószínűleg egy 20 fő körüli kiterjedt családnak adtak otthont. A háromosztatú (vagy az abadai és heit-qászimi háromszor háromosztatú) elrendezésnek valamiféleképpen tükröznie kellett a kor társadalmi szerkezetét. Egyes feltételezések szerint a ház egyik oldala a férfiaké, a másik pedig a nőké volt, akik a középső teremben találkoztak.

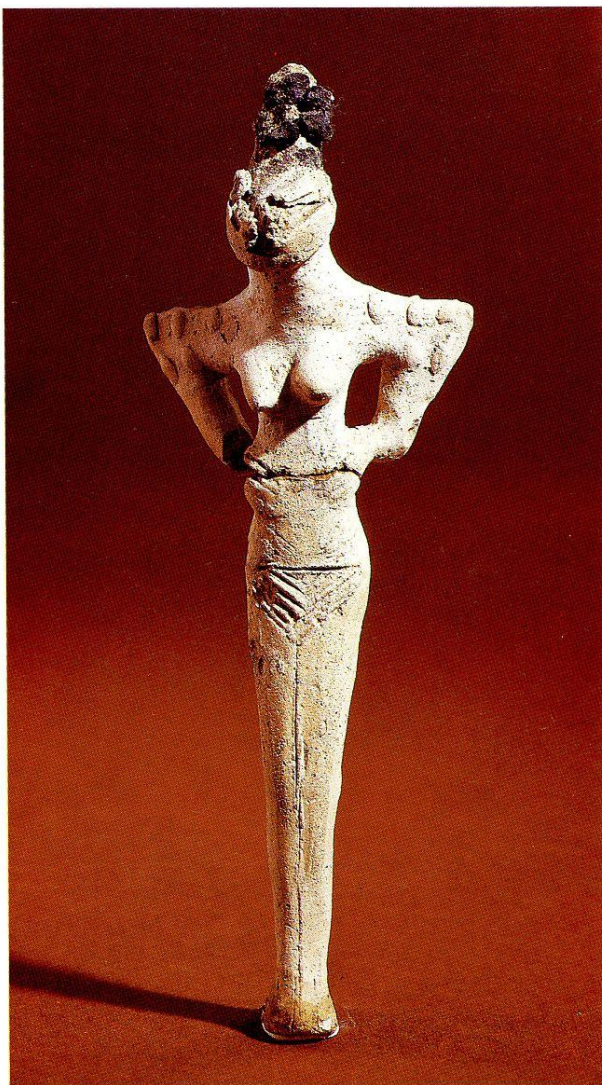
Sírok és szobrocskák

Eriduban, egy korban a legkésőbbi templomokhoz tartozó, csaknem 200 síros temetőt tártak fel. A földbe ásott sírokat vályogtégglával bélelték és fedték. A hátukon, kinyújtva fekvő halottak feje északnyugatra nézett. Néhány esetben egyetlen sír két csontvázat is tartalmazott, talán a férjét és feleségét. Két sírban emellett kutyacsontvázat is találtak. A személyes ékszerek mellett gyakran egy edényt, egy csészét és egy tálat is helyeztek a halott lábához, és az előkerült hal- és egyéb állatcsontok valamilyen túlvilágban való hitről tanúskodnak.

Az egyik női csontváz vállának magasságában gyíkhöz hasonló fejű terrakotta férfiszobrocska húzódott meg. Több hasonló, ám általában női idol került elő Eriduból és Urból. Ezek az idolk a Csoga-Mamiban és Szongor A lelőhelyen feltárt Számarra-típusokból alakultak ki. A sírokba helyezett tárgyak mennyisége és minősége között nem volt nagy eltérés, amelyből arra következtethetünk, hogy nem volt nagy különbség az eltemetettek társadalmi rangja, illetve vagyoni állapota között. Annak azonban fennáll a lehetősége, hogy az uralkodó előkelőket és a gyermekeket máshova temették. Az utóbbiakról tudjuk, hogy más lelőhelyeken cserépedényekben helyezték őket a házak padlója alatti sírjaikba.

Az Ubaid-kor vége

A festett Ubaid-kerámia fokozatosan eltűnt, helyére pedig a szürke és vörös fényezett kerámia került. Ál-

Balra: Az Ubaid-kor végére datálható női terrakottaszobrocska Urból. Az Ubaid-szobrocskák gyík-szerű feje a Csoga-Mamiban talált szobrocskéhoz hasonlóan stilizált. A 15 cm magas szobor vállára nyomott agyaggolyók díszítő sebhelyeket jelképezhetnek. Más szobrokon talán a tetoválásra utaló festés nyomai láthatók.

talánosságban ez a váltás jelöli az Ubaid-kor végét és az Uruk-periódus kezdetét, bár a váltás időpontja bizonytalan. A radiokarbon-adatok alapján valószínűleg i. e. 4300 körül mehetett végbe. Az Ubaid-kultúra 1500 éven keresztül virágzott, és hatása a Földközi-tenger és a Perzsa-öböl partvidékétől az Iráni-fennsíkig érezhető volt. Egyértelmű, hogy egy ilyen hosszú ideig fejlődő és ilyen széles körben elterjedő kultúra nem lehetett egységes, hanem területenként és időszakonként is különböző stílusok fémjelezték. Bár nagyon nehéz egy kerámiastílust egy adott néppel azonosítani, az anyagi kultúra más vonásai, például az égetettagyag-szerszámok, vagy az Ubaid-kor jellegzetes háromosztatú építészete mégis egyfajta közös kulturális hagyomány meglétére utal.

MÁSODIK RÉSZ

VÁROSOK

A VÁROSI FORRADALOM (i. e. 4000–3000)

A városok eredete

Az i. e. IV. évezredben olyan alapvető változások mentek végbe Dél-Mezopotámiában, amelyek meghaladtak minden, az Ubaid-korszak vívmányai által keltett várakozást. Ezt az Uruk- és Dzsemdet-Naszr-periódusban végbement fejlődést szokták városi forradalomnak nevezni. A városiasodás az élelemtermelés kialakulásához hasonlóan alapvető állomás volt az emberiség fejlődésében. E folyamat legnyilvánvalóbb vonása a városok kialakulása és az átmenet kibontakozása egy olyan társadalom felé, amelyben nagyszámú ember él egy kis területen, és közülük is sokan nem vesznek részt a termelőmunkában.

A régész Gordon Childe (1892–1957) szerint azonban a városi forradalomnak ez csak az egyik jellemvonása volt. Hozzá tartozott még a régi rokonsági kötelékek alapján szerveződő társadalomnak egy olyan társadalommal történő felváltása is, amely politikailag, területi alapon szerveződött. Ez az új társadalom már osztályokra tagozódott, amelyeket egy – vámok és adók kivetése révén gazdagságot felhalmozó és monumentális épületeket építő – vallási, katonai és politikai elit irányított. A városi fejlődés további jellegzetessége a teljes munkaidős, hivatásos kézművesek rétegének kialakulása volt, amely elősegítette a távolsági kereskedelem fejlődését is. Az írás kialakulása, a gyakorlati és elméleti tudományok kezdetei, valamint a képzőművészet megjelenése szintén szerves részét alkották a városi forradalomnak. Ezek a jellegzetességek különböző mértékben valóban jelen voltak az i. e. IV. évezred végi Dél-Mezopotámia városaiban.

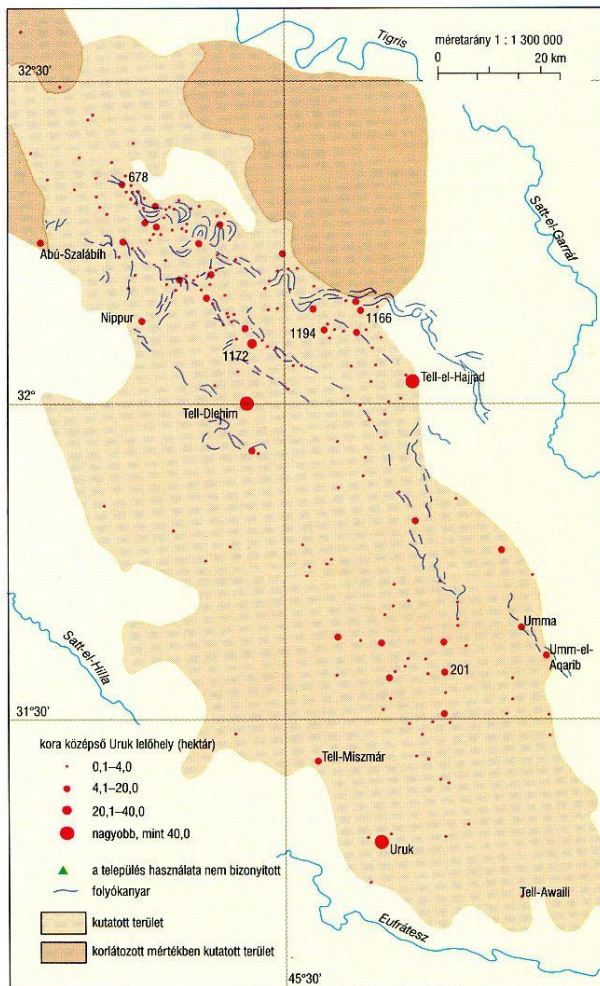
Néhány bekövetkezett változás egyértelműen más változások következményeként köszöntött be. A középületek felépítése például megerősítette egy olyan társadalom létezését, amelyben a munkák elvégzéséhez elegendő gazdasági háttérű központi hatalom is volt. Egy vitatható érvelés szerint a városi forradalom alapja nem annyira a városok kialakulása, hanem a társadalom jellegének megváltozása volt, amely a népesség nagyobb politikai és gazdasági egységeinek kialakulására bátorított. Ezek miatt néhány régész inkább az „állam kialakulására” és nem a „városok feléledésére” hivatkozik. Ez a nézőpont hangsúlyozza a városok és falvak kölcsönös egymásrautaltságát, amely megteremtette a városok életben maradásának gazdasági alapját.

Dél-Mezopotámia települései

Dél-Mezopotámiának a városi élet kialakításában játszott szerepét mindenki elismeri, bár néhány korábbi, Mezopotámián kívüli településnek is – például Jerihónak és Çatal Hüyüknek – voltak városias vonásai. A falusból a városi életbe való kulcsfontosságú átmenet a radiokarbonos mérések adatai alapján a 700 vagy 1000 évig (kb. i. e. 4300–3450) tartó kora és középső Uruk-periódusokban játszódott le. E korszak emlékei közül viszont a régészek sajnos alig találtak valamit. Járulékos információkat viszont szerezhetünk a régészeti terepbejárásokból, amelyek során a régészek a lelőhely felszínén fellelhető kerámiatöredékekből meg tudják állapítani,

hogy mikor lakták az adott települést, és ennek segítségével rekonstruálhatják az adott kor településszerkezetét. Természetesen a terepbejárások eredményeinek magyarázata során is merülhetnek fel problémák. Olyan lelőhelyek, mint például Hádzsi-Muhammad, mélyen a folyami hordalék alatt fekszenek, s más, hosszú ideig lakott települések esetében pedig a korai időszakokból alig kerül kerámiatöredék a felszínre.

Ismét más lelőhelyeken hiányoznak a felső rétegek. Csoga-Mamiban például a Halaf-megtelepedés egyetlen emléke egy Halaf-kerámiát tartalmazó kút volt. Továbbá sok, a lelőhely felszínén talált kerámiát nem tudunk megbízhatóan datálni, mivel az ismereteink az egymást követő kerámiatípusokról még mindig hiányosak. Ennél fogva néhány korszakot könnyebben felismerhetünk kerámiájáról, mint másokat. A késő Uruk-korszak például könnyen azonosítható nagyszámú vágott peremű tálja alapján, míg a következő, Dzsemdet-Naszr-periódus lelőhelyei már nehezebben felismerhetők. Sőt, az egyetlen korszakhoz tartozó lelőhelyeket a térképeken gyakran úgy jelölik, mintha azok a települések egy időben léteztek volna, pedig a valóságban ez nem volt feltétlenül így.

Dél-Mezopotámia korai városi településszerkezete

A korai és középső Uruk-korban, az i. e. IV. évezred elején a Nippurtól északra és keletre eső terület volt a leggyűrűbben lakott térség, ahol az alluvialis síkságot átszelő folyó kanyarutainak nyomai ma is láthatók. A késő Uruk-korban az északi települések nagy része elnéptelenedett, míg délebbre, Uruk körzetében újabb települések jöttek létre. Magának Uruk városának is duplájára nőtt a területe. A népességnek északról délre húzódása még az i. e. IV. évezred végén, a Dzsemdet-Naszr-korszakban is folytatódott.

Ezek a térképek az amerikai Robert Adams terepbejárásain alapulnak, aki felkereste a körzet összes régészeti lelőhelyét, és mintákat gyűjtött minden olyan cserépből, amelyből meg tudta állapítani, hogy mikor lakták a települést. A cserépek szétszóródása a lelőhely kiterjedésére utal a cserép elterjedésének korában. Ezzel a módszerrel Adamsnak sikerült az Ubaid-kortól napjainkig térképre vinni a körzet településeinek méretét és megoszlását, és fényt vetnie a településszerkezetnek az évezredek folyamán bekövetkezett változásaira.

Mindez problémákat jelent a kisebb települések azonosításában, amelyeket valószínűleg gyakrabban helyeztek át, mint a nagyobb városokat. E nehézségek ellenére mégis sikerült átfogó képet kialakítanunk a településszerkezetnek a korszakok folyamán bekövetkezett változásairól. A késő Ubaid-korban a bejárt lelőhelyek kicsik voltak (alig néhány település foglalt el nagyobb területet, mint 10 hektárt), és viszonylag egyenletesen oszlottak meg. Az áradmányos síkság nagy része nem volt állandóan lakott, és csak nomád pásztorok és vadászok használhatták időszakosan. Néhány nagyobb – piacként, szent helyként stb. működő – Ubaid-lelőhely minden bizonnyal a környező területek központjává vált.

Az Uruk-periódus

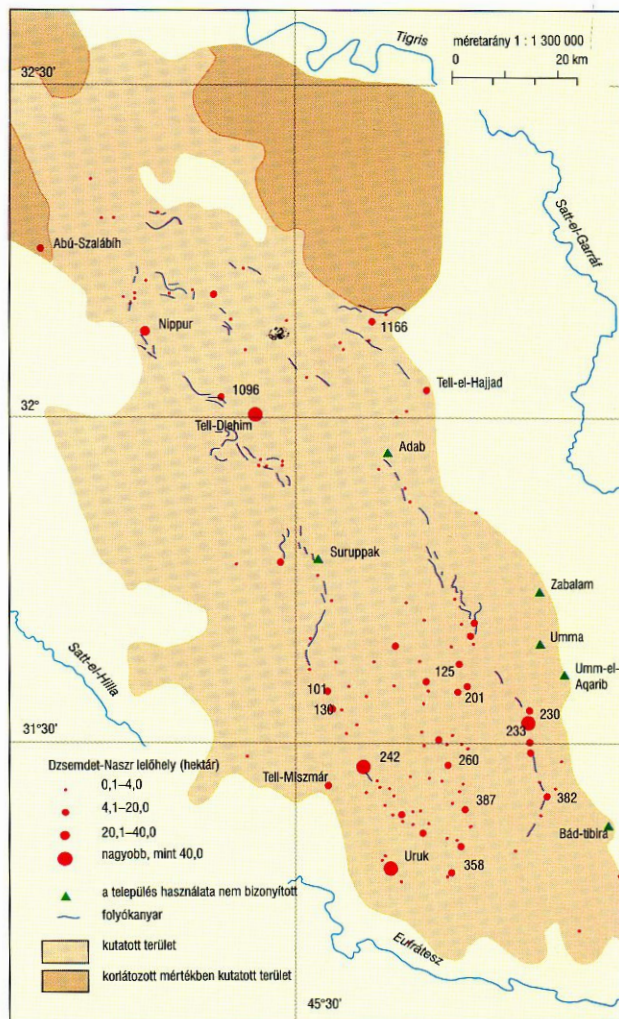
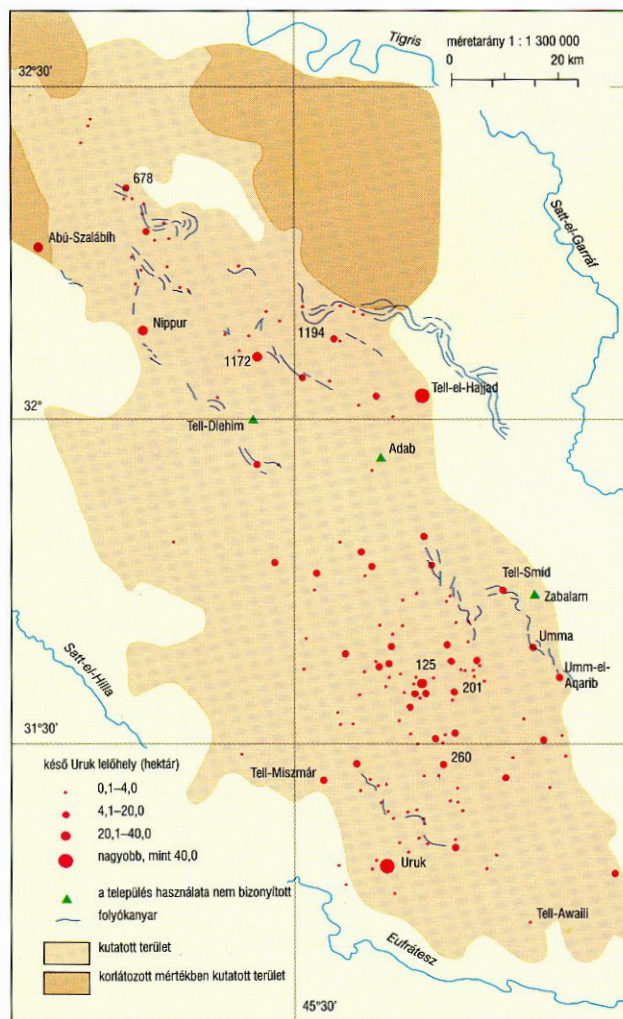
A kora és középső Uruk-korszakban a lelőhelyek száma és mérete ugrásszerűen megnövekedett. A régió északi, Nippur közeli része, ahol egy régi folyómeder kanyarulatai még ma is láthatók, különösen sűrűn lakott volt. Ez az ókori folyómeder a mai Eufrátesz méretével megegyező méretű lehetett. Úgy tűnik, hogy a kora és középső Uruk-kor idején a Tigris és Eufrátesz vizei már sokkal északabbra összefolytak, és számtalan ágra szakadva szeltek át az alluviális síkságot. Uruk települése 70 hektárnyi területet foglalt el, míg északon volt két 50 és két 30 hektáros település is. Azt, hogy ez a településszerkezet külső, idegen népek e korszak folyamán történt bevándorlásának vagy a helyi lakosság ugrásszerű növekedésének volt a következménye, sajnos, nem tudjuk.

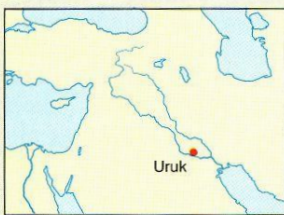
A késő Uruk-korban a településszerkezet megváltozott. Északon kevesebb lakott település volt, míg a

déli települések száma megnőtt. Ez talán a folyómedrek középső és késő Uruk-korszak közötti megváltozásának volt köszönhető, amely az északi lakosságot elvándorlásra kényszerítette. Az összes lakott terület mérete a késő Uruk-korszakban alig volt nagyobb, mint a megelőző periódusban. Az előző korszakban azonban a lakott területek 60%-a Nippur környékén, míg a késő Uruk-korszakban 60%-a Uruk körzetében volt. Uruk, a maga 100 hektáros területével csaknem kétszer akkorrá nőtt, mint bármely más település.

A következő Dzsemdet-Naszr és kora dinasztikus I. periódusban a folyamat folytatódott. A kora dinasztikus I. korszakra Uruk körzete 850 hektárra – a késő Uruk-kor folyamán benépesített területeknek több mint a duplájára – növekedett, amely terület felét egymaga Uruk foglalta el. Ugyanakkor más nagy centrumok is fejlődésnek indultak, míg a kis falvak száma hirtelen lecsökkent. A kora dinasztikus korban a települések – felváltva a korábbi korszak véletlenszerű településhálózatát – egy lánc szemeihez hasonló sorban helyezkedtek el. Ez a hálózat részben az egyre jobban kiépülő hosszú távú öntözőcsatorna-hálózatnak volt köszönhető.

A népesség- és a terméshozambecslések alapján kiszámolták, hogy az Uruk-korban Uruk lakosságának eltartásához szükséges mezőgazdasági területek az Uruk körüli 6 km-es sugarú körben lehettek. A földművesek valószínűleg Urukban éltek, és a mai közeli földművesekhez hasonlóan, körülbelül egy órát gyalogoltak a földjeikre. A Dzsemdet-Naszr-korra már a szükséges földterület sugara 16 km-re nőtt. Az Urukban elfogyasztott javak ekkorra (és kétségtelenül

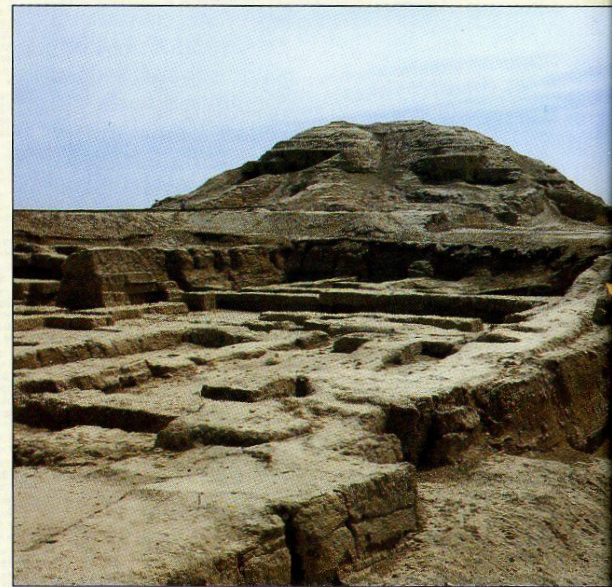
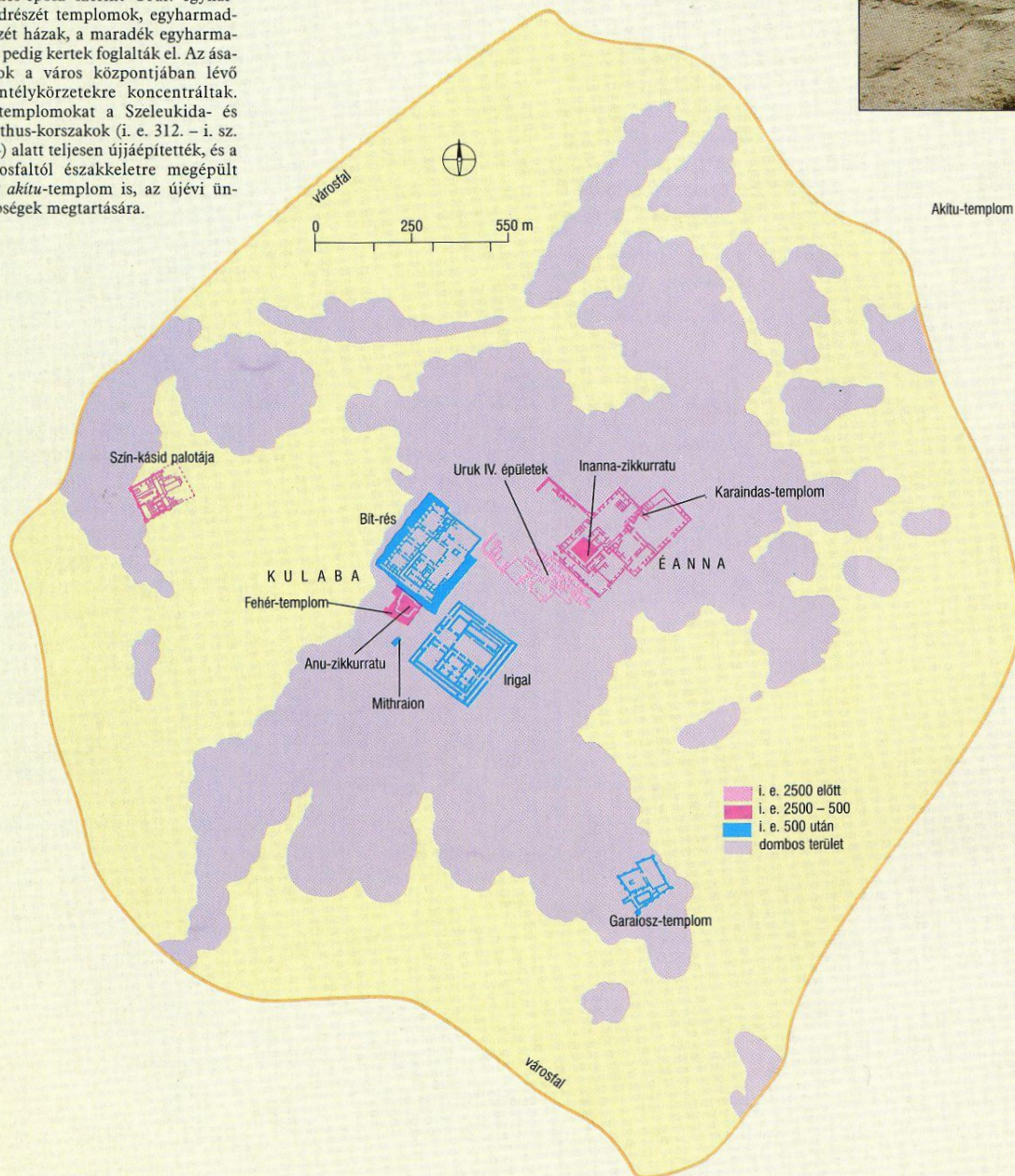

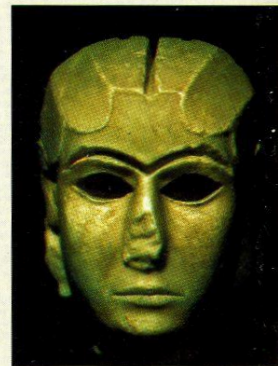
Uruk

Uruk városát (ma Warka) 5000 éven keresztül lakták az Ubaid-korszak elejétől az i. e. 3. századig. Az i. e. IV. évezredben Uruk volt Mezopotámia legfontosabb városa, amely két fontos vallási központot is magában foglalt: az egyik Kulaba volt, ahol An, az ég istenének temploma állt, a másik pedig Éanna, ahol (a később Istár néven ismert) Inanna istennőt tisztelték. Az írás legkorábbi emlékét is Éannában találták. A kora dinasztikus kor I. szakaszában Uruk városa 400 hektárnyi területet foglalt el, és városfal vette körül, amelyet a későbbi feljegyzések szerint Gilgames, Uruk legendás királya építtetett. Uruk később is fontos vallási központ maradt, melynek szentélyeit számos mezopotámiai uralkodó díszítette tovább.

A városfal kb. 9,5 km hosszú. A Gilgames-eposz szerint Uruk egyharmadrészt templomok, egyharmadrészt házak, a maradék egyharmadát pedig kertek foglalták el. Az ásások a város központjában lévő szentélykörzetekre koncentráltak. A templomokat a Szeleukida- és pártus-korszakok (i. e. 312. – i. sz. 224) alatt teljesen újjáépítették, és a városfaltól északkeletre megépült egy *akitu*-templom is, az újévi ünnepek megrendezésére.

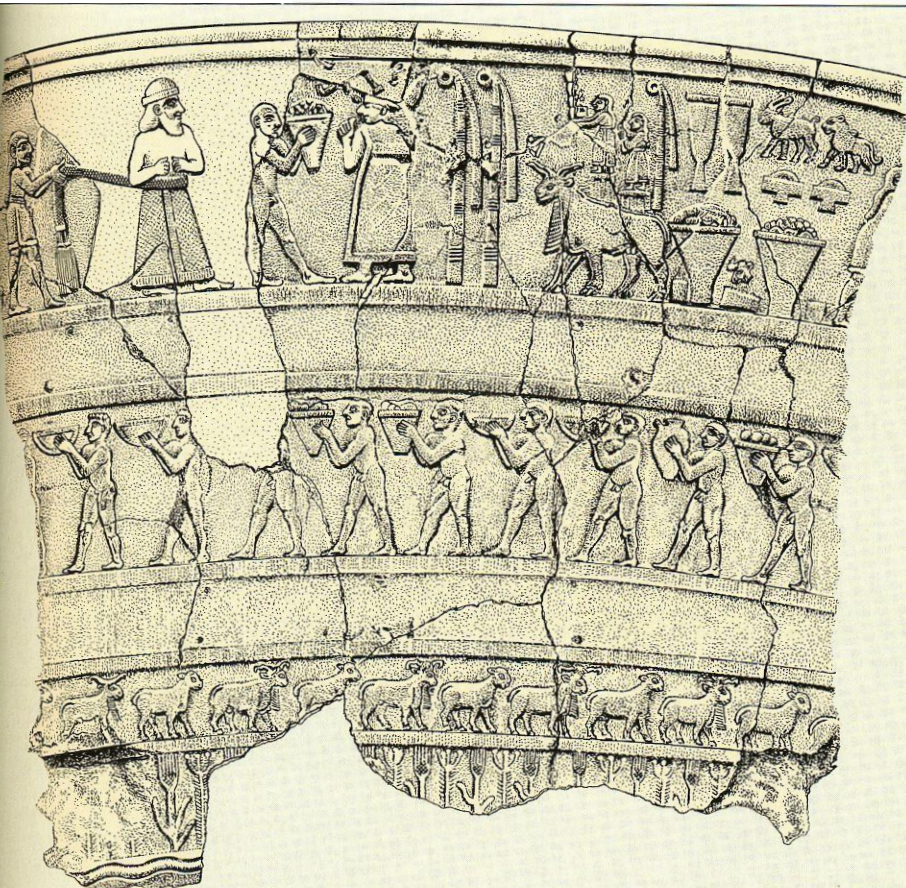

Lent: Az Inanna-templom zikkurratuját Ur-Nammu (i. e. 2112–2095) építtette. Eredetileg 55 m széles volt, és egy hármass lépcsőfeljárón lehetett megközelíteni. Mára már csak vályogtégla magja maradt meg, és még mindig láthatók a téglasorok közötti gyékényrétegek.

Fent: I. e. 3000 körülre datálható, egy gödörből előkerült életnagyságú mészko maszk. A női maszkot eredetileg berakásos szemek és szemöldökök, illetve paróka díszítette. A közepén összeérő szemöldököket a Közel-Keleten a mai napig a szépség jelének tartják. A maszk minden bizonnyal egy istennő, talán Inanna szobrának lehetett része.

Jobbra: Az i. e. IV. évezred végi uruki uralkodó itt látható szobra komoly technikai tudásról árulkodik, és bár idealizált, mégis úgy tűnik, hogy egy adott személyt ábrázol. A hívők szobrai, amelyeket a későbbi időkben templomi elhelyezésre szántak, maguk előtt tartják kezüket. Az ököibe szorított kezek talán e gesztus előfutárai.

Fent és jobbra: Az Uruk-váza annak a párnának az egyik darabja, amelyet Uruk III. rétegének (i. e. 3000 k.) templomi kincsletében találtak, de lehet, hogy korábban faragták. A vázán az Inannának szánt áldozatok bemutatásának jeleneteit ábrázolták. Az uralkodó és az istennő a felső sávban látható.

már korábban is) kívülről, valószínűleg kivetett illétek és adók formájában érkeztek, vagy pedig a városban készített termékekért kapták cserébe. Uruk mai neve Warka, a Biblia pedig Ereh néven említi. A sumer korban Uru(g)nak nevezték, de mi ennek ellenére Urukként fogjuk említeni. Uruk terepbejárások sugallta kivételes jelentőségét az ásások is megerősítették. A korai periódushoz tartozó két különböző területet sikerült feltárni. Az egyik Inannának, Istár istennő, a szerelem és háború istennője sumer megfelelőjének, Éannának a temploma közelében feküdt, míg a másik körülbelül 400 méternyire nyugatra, An (vagy Anum), az ég istenének temploma közelében helyezkedett el.

Uruk: az Éanna-templomegyüttes

Az Éanna-szentélykörzetben a késő Uruk-periódusra datálható építmények kiterjedt maradványait sikerült feltárni, de falaik ledöntése és a terület elsimítása miatt az eredeti épületeknek csak az alapjai maradtak ránk. A legkorábbi fázis (V. réteg) fő épülete az ún. „Mészko-templom” volt, amelyet még két további réteg idején is használtak. Az eredetileg 76 m hosszú és 30 m széles kőalapok egy agyagágyban feküdtek. Azt, hogy valóban templom volt-e, sajnos nem tudjuk, de a jellegzetes falfülkék és támpillérek szabályos háromosztatú alaprajza, illetve a szentélykörzetben való elhelyezkedése alátámasztani látszanak ezt a feltételezést.

A következő fázisban (IV_B réteg) két különálló együttest kerítettek be falakkal. A nagyobb a délkeleti, a kisebb pedig az északnyugati részen állt. A délkeleti körzetben az épületeket egy 1,7 m magas, dupla lépcsőn lehetett megközelíteni. A lépcső tetején 2,6 m széles oszlopok sora állt. A falak és oszlopok a késő Uruk-építészetre jellemző, kis méretű, hosszúkás, négyzet keresztmetszetű (a lelőhelyet feltáró német régészek által *Riemchen*-tégla) névvel [szíjtégla] nevezett) téglából épült. Ezután vastag agyagvakolatréteggel vonták be őket, amelybe a fonott gyékények változatos mintáját követő alakzatokban (cikcakk, rombusz, háromszög és átlós vonal) vörös, fehér és fekete fejű terrakottaszöveget nyomkodtak. Ezt az épületet „Mozaik-udvarnak” vagy „Oszlop-templom”-nak is nevezik, bár minden bizonnyal nem templom, hanem csak a szentélykörzet monumentális bejárata volt. Emögött számos négyszögletes, háromosztatú épület állt, amelyek közül néhánynak kereszt alaprajzú központi terme, falfülkéi és támpillérei voltak. Ezeket templomoknak tartják. Az északnyugatra fekvő három épület hasonlított a Szíriában talált hasonló korú házakhoz, és valószínű, hogy ezek a házak nem az istenek, hanem szolgálók lakhelyei voltak.

Délnyugatra állt az ún. „Négyzetes épület”. Udvarának mind a négy oldalán egy-egy nagy csarnok húzódott. Az udvar falait és a külső homlokzatot bonyolult téglarizalitok tagolták. Északi sarkában lévő négyzetes szobájában egy nagy, sülyesztett medence volt. Nem számított jellegzetes mezopotámiai templomnak, és funkciója sem teljesen nyilvánvaló, csak az világos, hogy fontos szertartási középület lehetett.

Az Éanna-templomegyüttes nyugati oldalán különálló területen állt a „Köszög-mozaik temploma”. A mindkét oldalon rizalitos fallal körülvett templomot gipszbe ágyazott vörös, fekete és fehér kő mozaikszögekkel díszítették. Ennek a templomnak csak a többi templom alaprajzát követő mészkőalapjai maradtak meg, de a régészek rábukkantak öt másik épület nyo-

maira is, amelyekről úgy vélik, hogy ennek a templomnak a korábbi változatai voltak.

A következő fázisban (IV_A réteg) az Éanna-szentélykörzet alaprajza megváltozott. Az újabb épületeket a korábbiak alapjai fölé vagy azokba belevágva építették. Ezek a változások meglehetősen hosszú idő alatt zajlottak le, így a korábbi fázishoz kötött épületek egy része még állt, amikor néhány új épület már megépült. Mindkét réteg maradványai nagyon töredékesek voltak, de a rekonstruált alaprajz szerint a terület ismét két részre oszlott. A legnagyobb épület, a „D-templom” olyan teraszra épült, amely a korábbi fázis udvarának és oszlopos bejáratának feltöltésén állt. A templom 80×50 méteres volt, és ha a központi, kereszt alakú terem fedett volt (ami nagyon valószínű, mivel alaprajza más templomokéval megegyező), akkor a mennyezetgerendáknak 10 méternél is hosszabbaknak kellett lenniük. Ezeket valószínűleg szárazföldi úton szállították az Amanus-hegységből az Eufráteszhez, majd a folyón leúsztatták. A későbbi sumer legendákban számos, valószínűleg az Uruk-korszakból eredő történet szól arról, hogy Gilgames és társai a Cédus-hegyekbe vezettek expedíciókat.

Ettől a templomtól északnyugatra állt a jobb állapotban megmaradt „C-templom”. (Valójában ennek a templomnak a világos hármass osztása és kereszt alakú központi terme szolgált a többi templomrajz rekonstrukciójának alapjául.) Mérete 54×22 m volt. Egy másik, az északnyugati sarokban álló kisebb háromszatú épület ugyanakkora volt, mint a legnagyobb eridui Ubaid-kori és sok más késő Uruk-kori templom. E két templommal egykorú lehetett az „Oszlopcsarnok”. Ennek a díszítését is kő mozaikszögekkel alakították ki, és volt benne egy négyzetes tér, a „Nagy udvar”, amelyről úgy vélik, hogy 50 méter magaságú, mélyített terét padosorok vették körül.

A különálló északnyugati együttesben a *Riemchengebäude* (*Riemchen-*, azaz szíjtéglákból álló épület) vette át a korábbi „Köszög-mozaik templom”-nak a helyét. A *Riemchengebäude* egy folyosóval körülvett belső teremből állt, amelyhez a délkeleti oldalon egy másik helyiség kapcsolódott. A központi termet körülvéző folyosó halomba rakott kerámiakancsokkal volt tele, és az északeleti folyosóról egy istenség embernagyságú szobrának töredékei kerültek elő. A központi teremben nagy mennyiségű állatcsont hevert. Az épületet felgyújtották, és a termet még az égés, vagy legalábbis a tűz parázslása közben feltöltötték. A maradványok arra utalnak, hogy bizonyos szertartásokat hajtottak itt végre. Ez lehetett például egy uralkodó vagy főpap temetkezési helye, amire azonban nincs bizonyítékunk.

Az Éanna-együttes legkésőbbi fázisa fölött kiterjedt égésnyomokat figyeltek meg, amelyek talán égőáldozatok nyomai lehettek. A III., a Dzsemdet-Naszr-korszakhoz tartozó réteg maradványai nagyon töredékesek. A legjellegzetesebb építmény egy 2 m magas terasz volt, amely a következő, kora dinasztikus korszakban is használatban maradt. Az egyik helyiségben értékes tárgyak fontos lerakata került elő, amelyről később még szót ejtünk.

Uruk: az Anu-templom

Az Éannától 500 méterre nyugatra feküdt az Anu-templomkörzet. Itt az eriduiakhoz hasonló teraszokon álló templomok sorát ásták ki, melyek közül a legkorábbi az Ubaid-korszakra, a legkésőbbi pedig valószínűleg a Dzsemdet-Naszr-periódusra volt da-

Balra és fent: Féloszlopok az uruki Éanna-szentélykörzet IV_B rétegében talált ún. Mozaikudvar egyik lépcsője mellett. A geometrikus díszítés színesre festett fejű, egyenként kb. 10 cm hosszú terrakottaszögek mozaikjából áll. A vakolatba nyomott festett terrakotta- vagy színes köszögekből álló díszítés a késő Uruk-kor jellegzetessége.

tálható. A legjobb állapotban közülük is a „Fehér-templom” maradt fenn, amely nevét a falait borító vékony fehér gipszvakolatról kapta. A 17,5×22,3 méteres (csaknem ugyanolyan méretű, mint az Éanna „C-templomá”-nak hátsó része) épület is háromszatú volt. A falak rizalitosak voltak, és a támpillérek közepének falmélyedéseiben egykor oszlopok állhattak. A keleti sarokban a fal alapozásának legalsó sorában hagyott résben egy párdúc és egy fiatal oroszlán csontvázára bukkantak. Ez valószínűleg az alapáldozatok egyik korai példája lehetett, amelyhez a későbbi korokban általában egy a templomot és építőjét megnevező ékírást is mellékeltek.

A „Fehér-templom”-ban egy áldozati asztal és egy oltár, a mezopotámiai templomok jellegzetes berendezése is előkerült, bár ebben az esetben az oltárt később építhették, mivel lezárt egy (a hátsó falon lévő) ajtót. A templomot egy lejtős oldalú magas teraszra emelték. Ez a 13 méteres magasságot elérő terasz sokkal magasabban feküdt, mint az Ubaid-kori eridui templomoké. A „Fehér-templom” azoknak a *zikkurátuk*nak, toronytemplomoknak a korai elődje volt, melyek a következő három évezredben nagymértékben meghatározták a mezopotámiai városok látképet.

Más déli Uruk-lelőhelyek

A késő Uruk-periódusnak Dél-Mezopotámia más területein is számos nyomát ismerjük, ám ezek nagyrészt mélyen a későbbi korszakok maradványai alatt fekszenek. Azon a néhány lelőhelyen, ahol épületek kerültek elő, az építészet, Urukhoz hasonlóan, nagyrészt vallási jellegű volt. Eriduban például az Ubaid-kor templomainak vastag rétegeit tartalmazó talapzatot megnagyobbították és oszlopokkal díszítették. Az északabbra fekvő Tell-Uqairban a késő Uruk-korszak temploma egy lépcsővel megközelíthető magas teraszra állt. A kétlépcsős terasz szélét szögmozaikokkal díszítették. A felső lépcsőt bitumennel vonták be, és a templom falait közvetlenül erre építették. A templomépületnek csak a fele maradt meg, de ebből is világos, hogy eredetileg az uruki „Fehér-templom”-hoz hasonlóan háromszatú volt, és oltár, illetve áldozati

Fent jobbra: A tell-uqairi késő Uruk-kori templom belső falait festmények díszítették. Némelyikük a szögmozaikokhoz hasonló mintákból álló geometrikus díszítés volt, mások azonban állatokat ábrázoltak. Volt közöttük egy olyan párdúc-fajta is, amely még ma is megtalálható Irán hegyei között. A kép magassága kb. 90 cm.

Jobbra: Az uruki Éanna-szentélykörzet késő Uruk-korra datálható korábbi (IV_B) és későbbi (IV_A) rétegeinek térképe. Az építészeti méretek, az épületek változatossága és bonyolultsága gondos tervezést követelt. Az épületek nemcsak a vallási szertartások helyszínei voltak, de az volt a szerepük, hogy építettségük gazdagságát és hatalmát nyilvánvalóvá tegyék a nép számára.

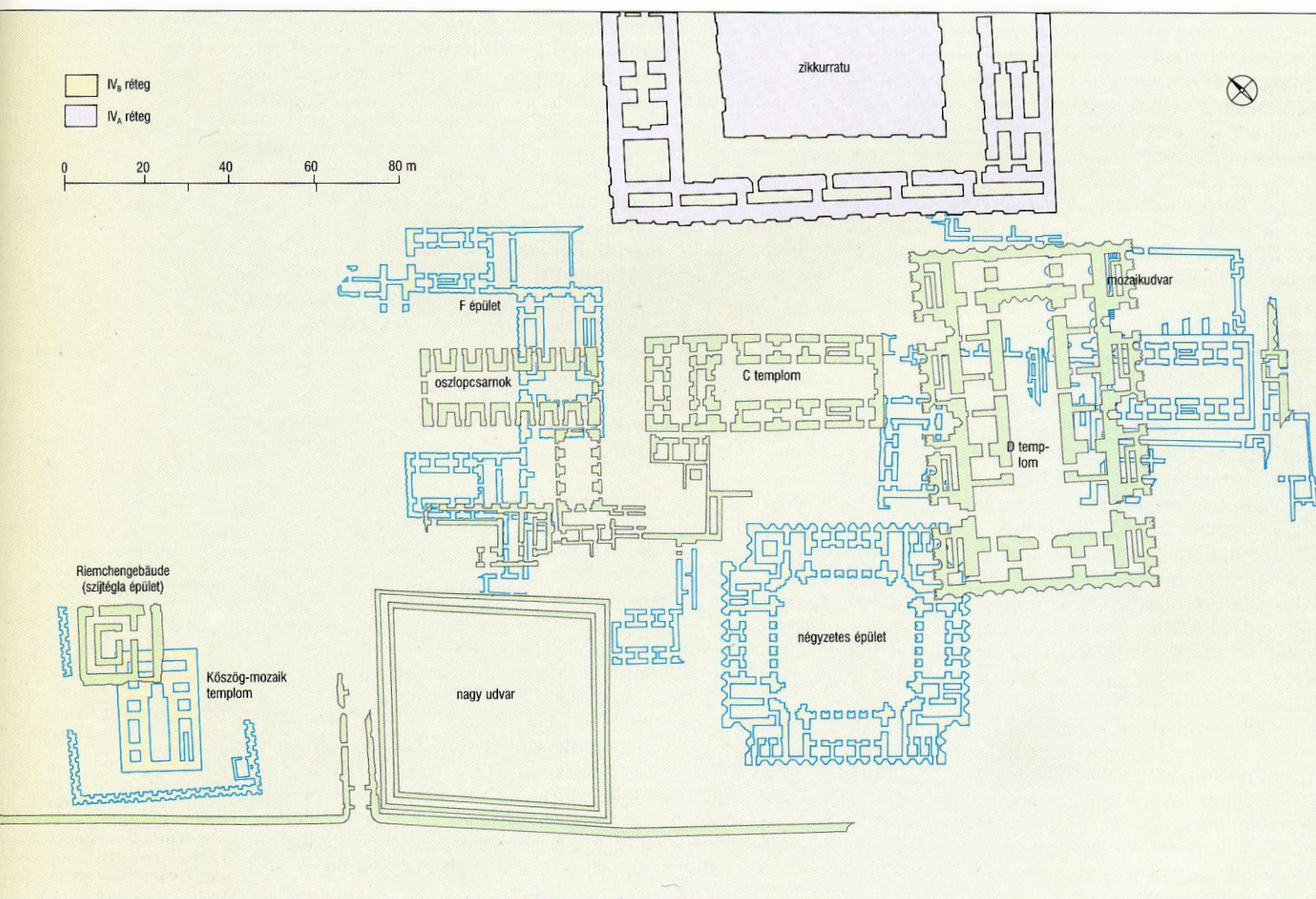

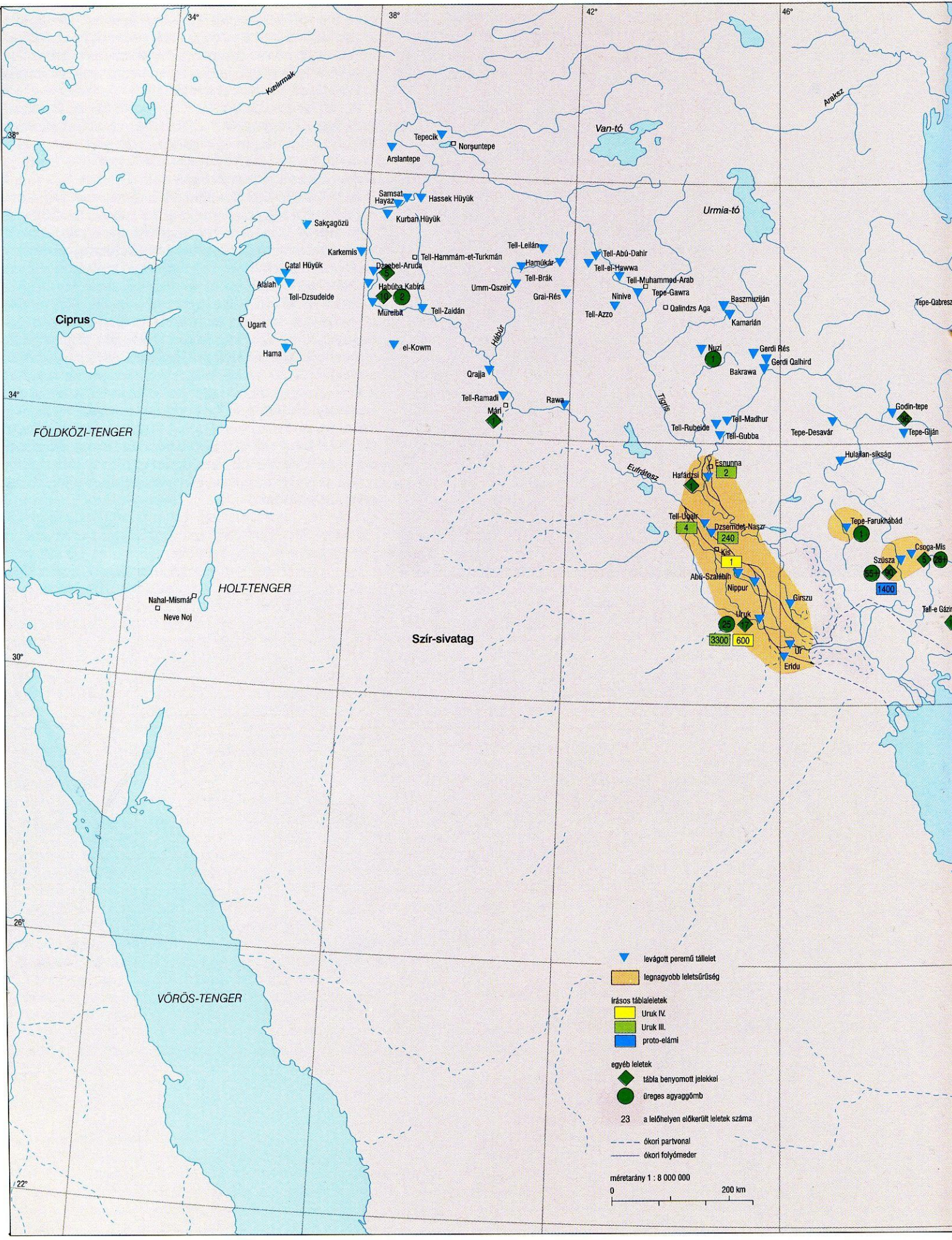
asztal is volt benne. A falakat festmények díszítették, amelyek kivételes módon megmaradtak, mivel az épületet egy későbbi építmény alapjának használva vályogtéglákkal töltötték fel. A festmények geometrikus és figurális elemekből álltak.

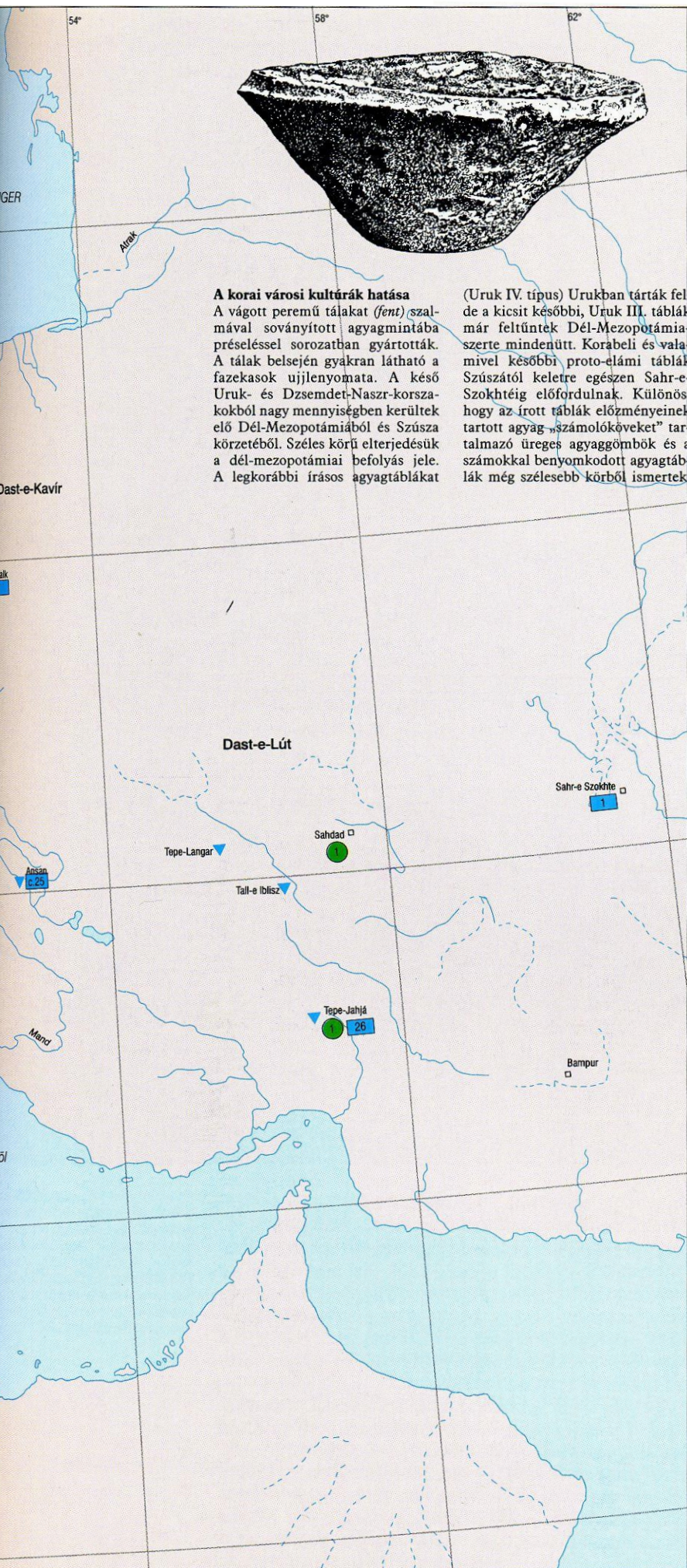
Az oltárt párdúc-, bika- és oroszlánábrázolás díszítette, amely együttes a „Fehér-templom” alapjaiban eltemetett párdúcra és oroszlánra emlékeztet.

Kolóniák és kereskedelem

A késő Uruk-kor folyamán Dél-Mezopotámia hatása egészen a Mediterráneumig és az Iráni-fennsíkig terjedt. Dél-mezopotámiai eredetű tárgyak kerültek elő a származási helyüktől távol eső területeken is, amely találgatásokat váltott ki, hogy mi módon kerültek oda. Néhány délnyugat-iráni és az Eufrátesz és Tigris mentén fekvő észak-mezopotámiai lelőhely kulturális téren olyan sok egyezést mutat, hogy minden bizonnyal közvetlen kapcsolatuk lehetett a mezopotámiai síksággal, sőt akár déli kolóniák is lehettek. Más esetekben a kapcsolatok kereskedelem útján is kialakulhattak, és a helyi lakosság is utánozhatta virágzó szomszédaik kultúráját. Azt, hogy az uruki uralkodók mekkora politikai befolyással bírtak, nem tudjuk. Az Uruk-kultúra távoli állomásainak létrehozásában azonban a fontos nyersanyagforrások – például a fa, fémek vagy féldrágakövek – lelőhelyeinek ellenőrzése motiválhatta őket.

A korai városi kultúra hatása

A vágott peremű tálat (fent) szalmával soványított agyagmintába préseléssel sorozatosan gyártották. A tálat belsején gyakran látható a fazekasok ujjlenyomata. A késő Uruk- és Dzsemdet-Naszr-korszakból nagy mennyiségben kerültek elő Dél-Mezopotámiából és Szúsza körzetéből. Széles körű elterjedésük a dél-mezopotámiai befolyás jele. A legkorábbi írásos agyagtáblákat

(Uruk IV. típus) Urukban tárták fel, de a kicsit későbbi, Uruk III. táblák már feltűntek Dél-Mezopotámiá-szerre mindenütt. Korabeli és valamivel későbbi proto-elámi táblák Szúsztól keletre egészen Sahr-e Szokhtéig előfordulnak. Különös, hogy az írott táblák előzményeinek tartott agyag „számolóköveket” tartalmazó üreges agyagömbök és a számokkal benyomkodott agyagtáblák még szélesebb körből ismertek.

Szúsza és Irán

Délnyugat-Irán alluviális síkságát Szúsza után Szúszianának nevezzük. Az Ubaid-kor vége felé alapított Szúsza egymást követő királyságok fővárosa, majd az i. e. 4. században, Nagy Sándor idején a perzsák adminisztratív központja lett. Szúsziana története párhuzamosan halad Mezopotámiáéval, és a terület sok tekintetben a mezopotámiai alföld meghosszabbítása volt. A késő Ubaid-korban a 15 hektáros területet elfoglaló Csoga-Mis vált regionális központtá. Később, az Uruk-kor elejével egybeeső Szúsza I. (vagy Szúsza A) periódus során Szúsza is hasonló méretűre nőtt.

Szúsza ásatásai során feltárták egy nagy, 80×65 méteres alapú és több mint 10 m magas vályogtégla terasz maradványait, amelyet a homlokzatába nyomkodott terrakottahengerekkel díszítettek. Az emelvény felszíne erősen erodálódott, de néhány raktárhelyiségben elszenesedett gabonamagvakkal teli tárolóedényeket találtak, illetve sikerült feltárni néhány épületmaradványt, amelyek minden bizonnyal egy templomegyütteshez tartoztak. A terasz lábánál egy több mint 1000 felnött maradványait tartalmazó nagy temetőre bukkantak. Néhány halottat egészben temettek el, másoknak pedig (a hús lebomlása után) csak a csontjait helyezték festett kerámiaedényekbe. A sírok nagy része egyéb edényeket is tartalmazott, köztük néhány a valaha is gyártott legelegánsabb kerámiák közé tartozik. Más sírokban réztárgyak, laposbalták, nagy és kis vésők, tűk és valószínűleg tükörként szolgáló átlukasztott korongok is voltak.

Nagy a valószínűsége, hogy Szúszt vallási központként alapították. A hatalmas terazon egy látványos templom állhatott, amely mellett az adók tárolására szolgáló raktárak is voltak, és amely messziről látszhatott a sík vidéken. Ahogy ez más zarándokjáró helyek esetében is lenni szokott, a kor emberei szerettek volna ide temetkezni. A sírokban talált réztárgyak minden bizonnyal a templomot vezető papokéi lehettek. A síkság övezetében további vallási központok lettek környezetük központjai, összpontosítva gazdagságot és hatalmat a templomi ajándékokon és adókon keresztül. Az i. e. V. évezredben a városiasodás Csoga-Misben, Eriduban, Urukban, Nippurban és Tell-Uqairban nyilvánvaló jelensége az i. e. IV. évezred folyamán még fontosabbá vált.

Szúsza következő periódusa (Szúsza II.) a dél-mezopotámiai késő Uruk-kultúra egyértelmű hatását mutatja. Kerámiája között megtalálhatók a jellegzetes késő Uruk-kerámia, a kiöntőcsöves és a négyfülű edények, valamint a vágott peremű tálat. A kis méretű, durva kivitelű, kúpos, vágott peremű tálat különösen elterjedtek voltak, és ezrével kerültek elő a dél-mezopotámiai lelőhelyekről. Azt azonban, hogy pontosan mire használták ezeket a tálat, nem tudjuk. Lehet, hogy az állam által foglalkoztatott munkaerő fejadagmérő edényei, lehet, hogy templomi áldozatok felajánlására készített fogadalmi tálat voltak, lehet, hogy hivatalos ünnepeken, esetleg kenyérsütés alkalmával használták őket, vagy pedig valamilyen ételt, például joghurtot szolgáltak fel bennük. Mindenesetre nem a korábbi helyi, hanem nyugatról érkezett stílusokból alakultak ki. A Szúsza II. legkésőbbi rétegeiben emellett lepecsételt üreges agyagömbök és jelekkel benyomkodott agyagtáblák (számadások készítésének korai formái) is előkerültek.

Godin-Tepén, a Mezopotámiából Iránba vezető legfontosabb útvonal mentén fekvő telepen élt egy kis

közösség, amelyet szúszai vagy sumer kereskedők hozhattak létre. Az íves fallal körülvett településen középületek is álltak. A lelőhely – kerámiájával, pecsétlenyomataival, illetve Szúszából és Urukából ismert, benyomkodott jelű tábláival – a mezopotámiai síkság anyagi kultúrájához tartozott. A vágott peremű tálak formájában megjelenő uruki hatás az Iráni-fennsík lelőhelyein, így Tepe-Qabresztánban, Tepe-Jahján és a Dast-e Kavir-sivatag peremén lévő Tepe-szizjalkon is megfigyelhető volt.

Tepe-Gawra és Észak-Mezopotámia

Az Ubaid-kor végére Észak-Mezopotámia kialakította saját, Gawra-kultúra néven ismert helyi kultúráját. Tepe-Gawra a XIII. réteg kivételes Ubaid-templomait követő időszakban ismét egyszerű faluvá vált. A következő, egy hatalmas tűzvész által elpusztított XII. réteg után az újjáépített települést a nagy „Kerek ház” uralta, amelyről úgy vélik, hogy a főnök erődtett lakhelye volt. Találtak benne gabonaraktárakat, körte formájú buzogányfejeket, amelyek valószínűleg a háborúkban használt legkorábbi fegyverek közé tartoztak.

A felette lévő rétegekben egy új stílusú, háromszatú, előrenyúló előcsarnokkal ellátott nagy templomépület jelenik meg. A templomok körül és alatt számos sírt, köztük 80, a Gawra-korszakra datálható vályogtégla kamrát is feltártak. Néhány sírban gyöngyöket is találtak, amelyek a fejen, nyakon, karon, csuklón, derékon, térden és bokán viselt legelterjed-

tebb ékszerek voltak. Sok sírban gyöngyök ezreire bukkantak, az egyikből több mint 25 000 gyöngyszem került elő. Nyersanyaguk igen eltérő volt. Akadt közöttük türkiz, jade, karneol, lazúr és diorit, fehér fajszer, arany és elektron, kagylóhéj és elefántcsont. A lazúrgyöngyök e sötétkek féldrágakő legkorábbi ismert mezopotámiai példái. Mivel a lazúrkő legközelebbi ismert lelőhelye a 2000 kilométerre fekvő észak-afganisztáni Badakhsán tartományban van, az ebből a sírból előkerült 500 lazúrgyöngy a kiterjedt kereskedelmi hálózatok bizonyítéka. A sírokban aranyrozettákat és vaddisznóagyar fésűket is találtak. A legérdekesebb feltárt tárgy talán egy elektrontól, az arany és ezüst természetben is előforduló keverékéből készült miniatűr farkasfej volt. Egyetlen darab fémből készült, csak a fülét erősítették a fejhez réztűkkel, az alsó állkapcsát pedig egy elektronszegecs tartotta. Fogai elektrondrótól készültek. Szemgödreiben bitumen volt, amely egykoron színes féldrágakő szemeket tarthatott.

A Gawra-kor vége után Szúszánához hasonlóan Észak-Mezopotámia is egyre inkább a déli késő Uruk-kultúra hatása alá került. A Tigris egy fontos gázlója közelében fekvő és jellegzetesen déli, késő Uruk-kerámiát előállító Ninive valószínűleg déli kolónia lehetett.

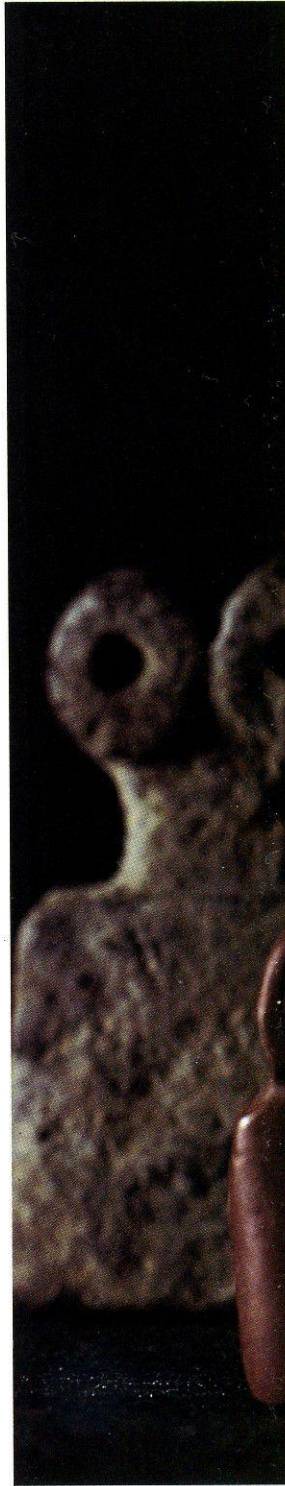
A Hábúr-síkságon fekvő Tell-Brák szintén szoros déli kapcsolatokról árulkodik. A „Szem-templom” például északi környezetbe helyezett déli templom volt. Egy kereszt alakú központi teremből állt és falait is köröztették és terrakotta szögmozaikok díszítették. Az oltárt aranyfejú ezüstszegekkel felerősített színes kőszavok közé ágyazott aranypántokkal fogták össze. A templom a nevét a romok között felfedezett több ezer kis faragvány után kapta, amelyeket néha kunyhószimbólumoknak, néha pedig szemidoloknak neveznek. A település mérete a késő Uruk-korban – magához Urukhoz hasonlóan – 110 hektár volt.

Az Eufrátesz felső folyása

Az Eufrátesz szíriai szakaszán, a Tabqa-gát körzetében folytatott ásások feltártak egy sor késő Uruk-települést, amelyek valószínűleg dél-mezopotámiai kolóniák voltak. Habúba-Kabíra lelőhelye, vallási akropoliszával, Tell-Qannasszal együtt több mint 1 km hosszan nyúlt el a folyó nyugati partján. A települést erődfal védte. A falhoz és az épületekhez használt téglá ugyanaz a szíjtégla (*Riemchen*) volt, amely a déli Uruk- és Dzsemdet-Naszr-periódusokat jellemzi.

Tell-Qannasszon a templomok és házak alaprajza hasonló volt az uruki és tell-uqairi házakéhoz. Ugyanúgy a kerámiák között is megtalálhatóak voltak az Urukhoz hasonlóan formátalban készült vágott peremű tálak, de más, jellegzetesen dél-mezopotámiai formák is gyakran előfordultak. Számlókövekkel benyomkodott és pecsétlenggerrel lepecsételt agyagtáblák mellett üregek, belül számlóköveket tartalmazó agyaggömbök is előkerültek. Ezek a lelőhelyek nagy valószínűséggel kereskedők vagy a sumer városok által alapított kolóniák voltak.

A késő Uruk-befolyás az Eufrátesz mentén egészen Törökországig elért. Szögmozaikot találtak Samsatban, Hassek Hüyükön pedig egy alig kevesebb mint 1 hektár területű erődtett településen számos szögmozaikkal díszített és jellegzetes késő Uruk-alaprajzot mutató épületet tártak fel. A még északabbra fekvő Arslantépén sok, jellegzetesen késő Uruk, és minden bizonnyal a helyi adminisztrá-

Balra: Szúszá temetőjéből előkerült és i. e. 4000 körülre datálható festett agyagserleg. Felül egy sor hosszú nyakú madarat láthatunk hosszú testű kutyák, talán agarak felett. Az alsó táblán egy szakállas kecske található. A szarvai között lévő szimbólum jelentése ismeretlen. Magassága kb. 25 cm.

Fent: Tell-Brák i. e. IV. évezred-i templomából több mint 300 ép (és több ezer töredékes), kő és terrakotta „szemidol” került elő. A becslések szerint körülbelül 20 000 ilyen, 2 és 11 cm közötti magasságú fogadalmi idollal volt a templomban elhelyezve. Hasonló tárgyak kisebb számban a kor más lelőhelyeiről is ismertek.

cióban is szerepet játszó pecséthenger-lenyomatot találtak. Vágott peremű tálak kerültek elő a hegyek között, a Tigris forrásának közelében fekvő Tepecikben is.

Egyiptom

Uruk hatása nyugaton még olyan messzire is elért, mint a késő Uruk- és Dzsemdet-Naszr-korral párhuzamos Nagada II.- (vagy gerzei-) kori Egyiptom. Néhány itt talált kerámiatípus, mint például a peremfogós korsók, a palesztinai khalkolitikumból erednek, más jellegzetességek, például a függőleges füles és kiöntőcsöves edények, a késő Uruk-kultúra hatásáról árulkodnak. A pecséthengerek is ekkor jelentek meg először Egyiptomban. Néhányat keletről importáltak, más darabok mezopotámiai és iráni motívumok felhasználásával helyben készültek. Mezopotámiához

hasonlóan, a távoli Afganisztánból származó lazúrt is találtak a sírokban.

Egyiptom késő predinasztikus (i. e. 2920 előtti) művészetében is érezhető a mezopotámiai hatás. Különösen a faragott elefántcsont késnyelek és palakó paletták tartalmaznak mezopotámiai motívumokat, bár a tárgyak maguk jellegzetesen egyiptomiak voltak. A gebel-el-araki késnyél „állatok urának” alakja például az uruki Oroszlánvadászat-sztélé jelenetének közeli párhuzama. Hasonlóképpen a korai Egyiptom erősen tagolt, rizalitos vályogtégla építészetét, illetve az írás megjelenését is a keleti hatásnak szokták tulajdonítani. Nagada II. kerámiát találtak Habúba-Kabíraban is, és legújabban a Nílus-deltában, Tell-al-Faráin lelőhelyén kerültek elő a késő Uruk-lelőhelyek épületfalainak díszítésére használt terrakottaszögek.

Palesztina

Az Uruk-korszakban a mezopotámiai fejlődés általában nem érintette Palesztinát és Anatóliát. Ahol csak a körülmények lehetővé tették, mindenféle földműves falvakon alapuló helyi kultúrák virágzottak. Ahol a környezet nem volt alkalmas a földművelésre, ott nomád állattenyésztők és vadászó-gyűjtögető közösségek éltek. Bár nem tekinthetők városiasaknak, bizonyos szempontból ezek a kultúrák is meglepően fejlettek voltak. Egy több mint 400 réztárgyból álló kincslelet felfedezése a júdeai hegyek között, a Nahal-Mismár-barlangban, teljesen átalakította a korai fémművességről alkotott korábbi képünket. Nyolc rézedény és egyéb eszközök mellett 240 buzogányfejet, 138 jelvényt és 10 „koronát” találtak. Hasonló tárgyakat tártak fel Neve-Noj i. e. IV. évezred első felére datálható késő khalkolitikus településén és kézműves központjában. Egyes elképzelések szerint a Nahal-Mismár-kincs egy templomi kincstárból való, amely talán a Holt-tenger melletti Én-gedi khalkolitikus szentélyéhez tartozott.

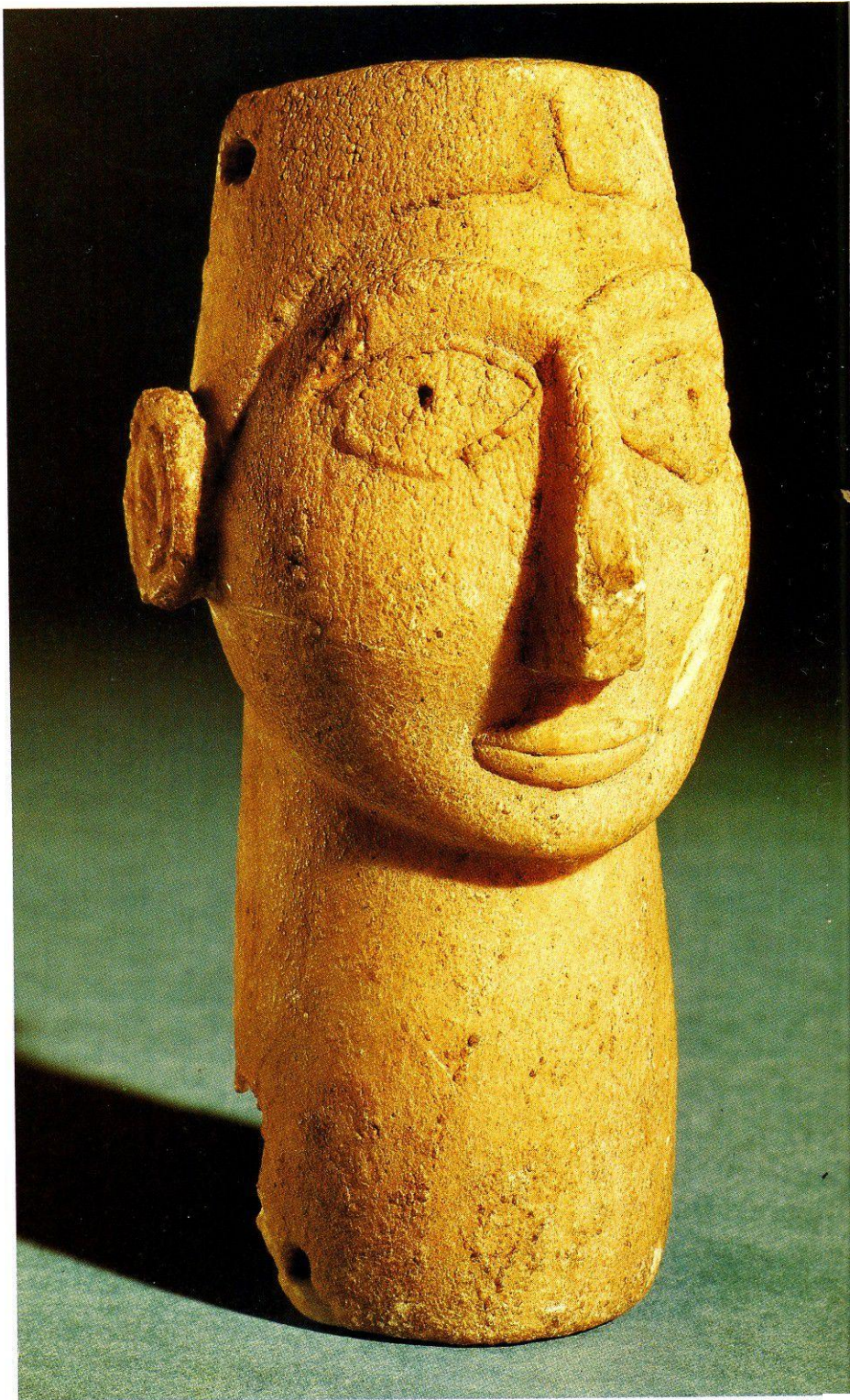
A Dzsemdet-Naszr-korszak

Dél-Mezopotámiában a késő Uruk-korszakot a Dzsemdet-Naszr-korszak (i. e. 3100–2900 k.) követte. Uruk továbbra is fontos volt, de építményeiből alig maradt meg valami. A babilóniai Dzsemdet-Naszr leőhelyén egy adminisztratív központnak tartott nagy épületben Uruk típusú írásos agyagtáblákat és gyönyörűen festett kerámiát találtak. E *Riemchen*-téglából épült építményhez tartozott még egy csaknem 90 m hosszú, stratégiai közökben tornyokkal ellátott kazamatás falszakasz is. Egy itt előkerült agyagtáblán talált pecsét-henger-lenyomaton számos város, köztük Ur, Larsza, Uruk, Zabalam és Umma vagy Aksak isteneinek jelképeivel találkozhatunk. Ebből sokan egy városállam-szövetség meglétére következtetnek. Az Urból, a kicsit későbbi kora dinasztikus I. periódusból származó archaikus pecsét-henger-lenyomatokon is szerepelnek hasonló városnévcsoporthok, de azt nem tudjuk, hogy ezek a szövetségek vajon politikai vagy kereskedelmi tömörülések voltak-e.

A festett Dzsemdet-Naszr-kerámia elsősorban Észak-Babilóniából ismert, és délebbre csak szórványosan fordul elő. Ennek ellenére csaknem azonos kerámiát találtak a Perzsa-öböl másik végén lévő korabeli ománi Hafit-kultúra sírjaiban. Az agyag vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy a kerámia valószínűleg Mezopotámiából származik. Néhány szakértő szerint az edényeket azok a sumer utazók hozták ide, akik kiaknázták a gazdag ománi rézleőhelyeket.

A Dzsemdet-Naszr-periódusban a más területeket Sumerhoz kötő erős kapcsolatok megszakadtak. Szúszianában Szúsza késő Uruk jellegű kultúráját az Iráni-fennsíkkal szorosabb kapcsolatokat fenntartó proto-elámi-kultúra váltotta fel. Ugyanakkor a Fárshban, Perszeopolisz közelében fekvő Ansan (mai Tell-e-Máliján) városa hatalmas növekedésen ment keresztül, és 45 hektáros területet ért el. Ansan és Szúsza uniója alkotta a későbbi elámi állam alapját. A proto-elámi-kultúra felemelkedése megváltoztatta a Közel-Kelet földrajzát. Különösen a pecsét-hengerek érezhető hatása Irán keleti határaitól – a Zagrosz-hegységen keresztül – Észak-Irakig terjedt, és még a kora dinasztikus korban is tovább élt.

Észak-Mezopotámiában néhány déli befolyás alatt álló települést lakói elhagytak, mások pedig saját, helyi kultúrát alakítottak ki, amely magába ötvözte a

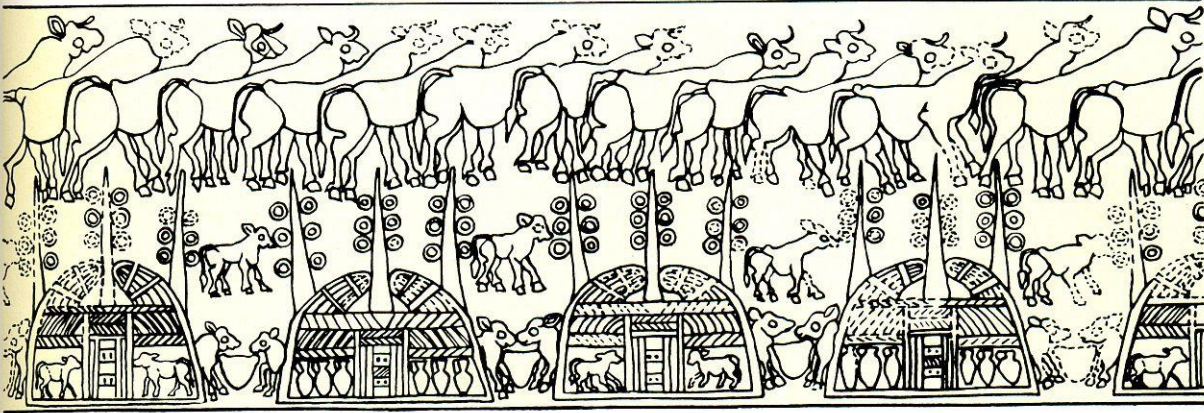

késő Uruk-kultúra elemeit is. Úgy tűnik, hogy ebben a körzetben a városok elnéptelenedtek, és csak az i. e. III. évezred közepén, valószínűleg ismét dél-mezopotámiai hatásra nyerték vissza jelentőségüket.

Az írott nyelv kezdetei

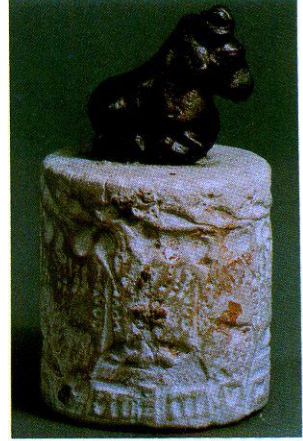
A késő Uruk-korszak idején Uruk már nagyváros volt. Jelentős gazdagságot halmozott fel, és monumentális középületei is voltak. Uruk volt az a hely, ahonnan a legkorábbi írott dokumentumok előkerültek. E szövegek nyelve ismeretlen, és nem lehet őket „elolvasni”. Ám mivel az írás nagyrészt piktografikus (valós tárgyak felismerhető képén és nem szimbólumán alapszik), legalább részben meg lehet őket érteni.

Az írás kialakulásának korai szakasza három részre osztható. Az első, Uruk IV.-nek nevezett fázisban a

Fent és jobbra: Pecséthenger és lenyomatának rajza. A jelenet egy tehén-csordát ábrázol, mely alatt nád-kunyhókban lévő borjakat és edényeket láthatunk. A kunyhók nagyon hasonlítanak azokra a nádépületekre, amelyeket Dél-Irak mocsarainak lakói ma is építenek. A pecséthenger fehér magnezitből készült, tetején pedig egy viaszveszejtéses eljárással készült kisméretű bronzos látható. A pecséthenger le-
lőhelye ismeretlen, de maga a tárgy valószínűleg a késő Uruk-korszakra datálható. Magassága 5,3 cm.

Balra: Ezt a valószínűleg i. e. 3100 körülől származó egyszerű és merev köveket a tell-bráki Szem-templom alatt találták. A fejdísz tetején és a nyak hátulján látható lyukak arra utalnak, hogy eredetileg fa háttérhez erősítették. A fej valószínűleg egy többféle anyagból készült szobornak volt a része, de azt sem tudjuk, hogy férfi vagy nő, emberé vagy istenségé lehetett. Valószínűleg a templomban tisztelt egyik istenség szobrához tartozott. Magassága 17 cm.

jeleket hegyes íróvesszővel rajzolták az 5 cm átmérőjű és feleekkora vastagságú agyag- (néha gipsz-) táblákra. Az írás nagyrészt ideografikus és logografikus volt, a jel tehát egy fogalom vagy egy szó, és nem egy betű vagy szótag helyett állt. A számok könnyen érthetőek, néhány jelet onnan ismerhetünk fel, hogy hasonlítanak az ábrázolt tárgyakra, míg más jeleket későbbi, ismert jelentésű jelek segítségével érthetünk meg. Jelek csoportját együtt írták be rekeszekbe (ezekre osztották a táblák felületét), de úgy tűnik, hogy nem volt szabott sorrendjük. Közel 600, ehhez az írásfázishoz tartozó táblát találtak Urukban, és még egyet a 150 km-re északnyugatra fekvő Kisben.

A második írásfázisban (Uruk III.) az írásjelek fejlettebbé és elvontabbá váltak, több egyenes és kevesebb görbe vonal jellemezte őket. A jeleknek a táblán való elrendezése is bonyolultabbá vált, és maguk a táblák is nagyobbak lettek. A szövegek legnagyobb része azonban még mindig gazdasági feljegyzés volt. Néhányuk kiutalási lista, bizonyos emberek számára kiutalt fejadagok jegyzéke volt, míg mások élőállat-tulajdonleltárokat, illetve az istenek számára a templomi vagy más ünnepségeken feláldozandó állatok elosztását rögzítették. Voltak olyan táblák, amelyek helységek, foglalkozások és állatok neveinek listáit tartalmazták. Ezek azoknak a listáknak a korai változatai, amelyeken az írnoképzés alapult, az ékírás használatának végéig.

A szövegváltozatokból a tudósok arra következtettek, hogy az Uruk III.-szövegek nyelve a sumer volt, amelyet Urukban az i. e. III. évezredben beszéltek. Ennek a fázisnak több mint 3000 tábláját tárták fel Urukban, 240-et Dzsemdet-Naszrban, négyet Tell-Ugairban és kettőt Esunnában. E táblák a Dzsemdet-Naszr-korra datálhatók, és egykorúak az Iránból ismert legkorábbi proto-elámi táblákkal. Ez utóbbiakat más jelekkel írták, de a számjelek rendszere megegyezett, az írás is a fejlődés azonos fokán állt.

A kora dinasztikus korban (i. e. 2900–2334) az írás sokkal lineárisabbá vált. A vonalak úgy jöttek létre, hogy egy éles íróvesszőt nyomtak az agyagba, és így létrehozták az ékírás jeleinek ék alakú alkotóelemeit. A kora dinasztikus korszak elejéről alig maradt ránk írásos emlék, de az i. e. III. évezred közepétől az ékírás széles körben elterjedt, és már mindenféle szöveges információ, így gazdasági és adminisztratív szövegek, levelek, történetek, imák, építési feliratok stb. feljegyzésére is használták.

Azt, hogy a korai Uruk-szövegek nagyszámú jelükkel vajon egy hosszú fejlődés eredményei vagy pedig egy hirtelen áttörés, esetleg egyetlen ember vívmányai voltak, sajnos nem tudjuk. Már a korábbi perió-

dusokból is ismerünk olyan jeleket, amelyek arra utalnak, hogy az írás alapelve kibontakozóban volt. Az Uruk-írásnak valójában számos lehetséges előzménye is lehetett. Voltak például olyan táblák, amelyekre a jeleket inkább benyomkodták, és nem íróvesszővel rajzolták. A jelek kapcsolatban álltak azokkal a mennyiségjelekkel, amelyek az Uruk-táblákon is előfordultak.

A tulajdonos jelölésére szolgáló pecsétnyomók és pecséthengerek, az árucikkek számontartására szolgáló számolókövek is további lehetséges előzményeknek tekinthetők. Ezek teremthették meg a lehetőséget a számolóköveket tartalmazó és pecséthenger-lenymatokkal borított üreges agyaggömbök használatára. A következő lépcsőfok, amikor a gömbök tartalmát külsejükön is megjelölték, idővel arra a következtetésre vezethetett, hogy a számolókövekkel benyomkodott és pecséthenger-lenymatokkal ellátott táblák, az agyaggömbökhöz hasonlóan, megbízható dokumentumok. A számokon kívül más dolgokat is jelölő jelek későbbi hozzáadása idézhette elő az Uruk-írás kialakulását. Ez az elmélet elfogadhatónak tűnik, de az még mindig kétséges marad, hogy milyen széles körben használták a számolóköveket árucikkek megjelölésére. Emellett a benyomott jelű táblák és az üreges agyaggömbök szélesebb körben és hosszabb ideig voltak használatban, mint szükség lett volna rá, ha pusztán csak az írás kialakulásának egy-egy szakaszát képviselték volna. Sőt a benyomott jelű táblákat és az agyaggömböket még a fejlettebb szövegekkel egy időben is használták bizonyos dolgok feljegyzésére. Az északnyugat-szíriai Tell-Bráknál előkerült két agyagtáblán korai piktogramok voltak, amelyek – az Uruk-táblákkal ellentétben – nemcsak az állatok fejét, hanem az egész testét ábrázolták. Ebből arra következtethetünk, hogy az írás kialakulása összetett folyamat volt. A tárgyak ábrázolására szolgáló jelek bevezetése fontos lépcsőfoknak tekinthető, de talán ugyanilyen fontossággal bírt később a hangokat visszaadó jelek megjelenése.

Művészet és propaganda

Az Uruk-kor előtt a naturalista vagy tematikus művészetnek csak kevés emlékét ismertük. Ide tartoztak például a késő paleolitikum délnyugat-franciaországi barlangfestményei, Çatal Hüyük falfestményei és a maguk szerény módján az umm-dabagijai onager-ábrázolások is. Ezek azonban mégiscsak kivételesek voltak, és a közel-keleti kultúra ezt megelőző évezredek alatt a művészet leginkább csak stilizált ember- és állatszobrocskákra korlátozódott. Északon, az Ubaid-korban a pecsételőkön bevésített ember- és állatalakok jelentek meg. Ekkor azonban a pecséthen-

Az írás eredete

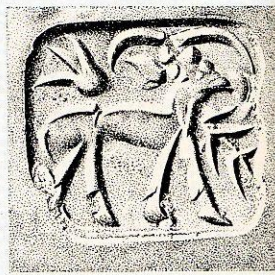
Az írás első példái i. e. 3300 körülre datálhatók, Urukban talált táblákról ismertek. Ekkor már létezett egy több mint 700, különféle jelből álló teljes rendszer. Így feltehető, hogy az írás kialakulásának voltak még számunkra ismeretlen, korábbi szakaszai is. Az első táblák olyan javak átruházását örökítették meg, mint a gabona, sör és élő állat, vagy pedig az írnokok gyakorlatára használt listái voltak.

Ugyanekkor a nyilvántartásnak egy másik, különféle alakú (kúpok, korongok, golyók, hengerek) és különféle méretű, agyagból készült „számolóköveken” alapuló módozatát ismerték. Ezek különféle mennyiségeket vagy különféle javakat, például gabonát vagy juhot is jelölhettek. A számolóköveket üreges agyaggömbökbe helyezték, a gömbökön pedig pecséthe- gert görgettek végig, így a számadáshoz csak úgy lehetett hozzájutni, ha az agyaggömböt feltörték. A számolóköveket néha az agyaggömbök vagy a táblák fel- színébe is belenyomkodták. Mivel az írott nyelvben a számokhoz használt jelek alakja hasonlít a számoló- kövek lenyomataihoz, valószínű, hogy az írás a koráb-

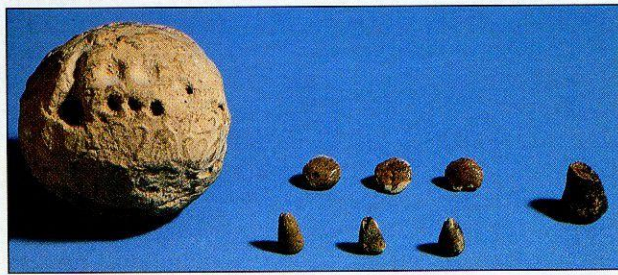
bi rendszernek piktografikus (képszerű) jelekkel tör- tént kiegészítésén alapul.

A piktografikus jelek gyakran egyszerű, nyilvánva- ló jelentéssel bíró képek voltak: a bikafej a szarvas- marhát, az árpakalász pedig az árpát jelentette. A jel jelentése néha gondolatársítás útján keletkezett: a tál az ételt vagy a kenyeret jelentette, a láb pedig az állás vagy menés fogalmát. A jelek kombinálásával még összetettebb fogalmakat is ki tudtak fejezni: egy fej és egy tál jele az evést jelentette. Idővel e jelek for- mája kicsit átalakult, hogy egy nádból készült, há- romszög végű íróvesszővel is le lehessen írni őket. En- nek következtében az íróvessző agyagba nyomásának eredménye egy ék alakú bemélyedés lett, amiről az ékírás a nevét kapta. A kora dinasztikus korban az írás iránya függőlegesről vízszintesre változott.

Az ékírás fejlettebb formájában a szójelek hangér- téket is kaptak, így már szótagokat is vissza tudtak velük adni. A szótagjeleknek szójelek mellé rendelé- sével az írnokok képessé váltak az emberi beszéd rö- gzésére is.

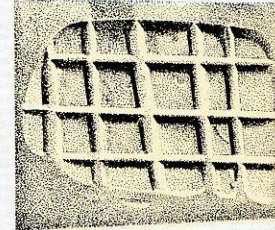
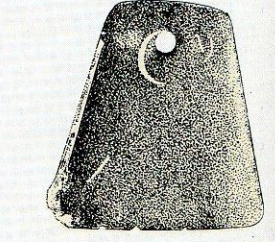
Fent: Nyeregűtetejű pecsétlenyomó és lenyomata. Mérete 4,6x3,9 cm, vastagsága 0,9 cm. Ilyen típusú pecsétlenyomók az i. e. IV. évezredtől Észak-Mezopotámiából és Dél-Törökországból ismertek. Az agyagba nyomásra használt pecsétlenyomók az i. e. VI. évezredtől fordulnak elő. Mintázatuk eltérései valószínűleg a tulajdonosukra utaltak.

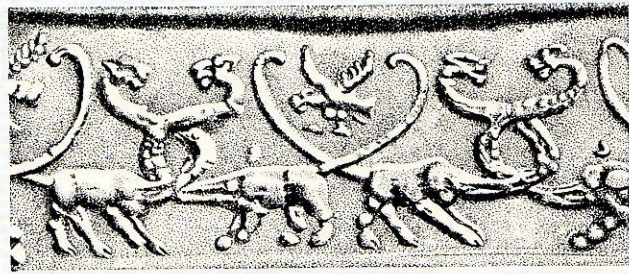
Fent: Üreges agyaggömb és agyag „számolókövek” Szűszázból. Több mint 100 ilyen tokeneket tartalmazó gömböt találtak Elámban és Sumerben, de néhányat Szíriában és az Iráni-fennsíkon is felfedeztek. Az egyik ilyen agyaggömb felszínébe számolóköveket nyomtak, míg to- vábbi 16 a belül lévő számolókövek- re utaló lenyomatokat vagy bekar- colt jeleket viselt a felszínén.

Balra: Ez az agyagtábla az írás ko- rai, talán még az urukinál is koráb- bi formáját mutatja, mivel jelei sok- kal naturalisztikusabbak, mint az Uruk IV. táblák jelei. Nem régészeti ásatásról került elő, így kora bizony- talan. Az alsó sor jeleit talán „en”, „nun” és „gal” formában olvashat- juk, melynek jelentése „pap”, „her- ceg” és „nagy” lenne.

Fent: Piramis alakú pecsétlenyomó és lenyomata. Mérete 2,9x2,1 cm, ma- gassága pedig 3 cm. Pecsétlenyomókat már a keramikus neolitikum elejé- től fogva ismerünk Anatóliából és Mezopotámiából. Ezeken a legelter- jedtebb motívum az egymást keresz- tező vonalak rendszere volt. E korai pecsétlenyomók funkcióját nem is- merjük.

Balra: Egy késő Uruk-kori pecsét- henger lenyomata. Pecséthengere- ket már a legkorábbi írásos emlékek előttről is ismerünk, de úgy tűnik, hogy mindkettőt a késő Uruk-kori bürokrácia számára fejlesztették ki. A pecséthengerek mérete (ez itt 4 cm magas) lehetővé tette, hogy nagy felületeket könnyedén borit- hassanak be lenyomatokkal. A kü- lönféle mintázatu pecséthengereket valószínűleg az adminisztráció kü- lönböző ágazatai használták.

PIKTOGRAFIKUS JEL i. e. 3100 k.									
MAGYARÁZATA:	csillag	napkorong a horizont felett?	folyó?	árpakalász	bikafej	tál	fej+tál	láb	lepelbe csavart test?
ÉKÍRÁSOS JEL i. e. 2400 k.									
ÉKÍRÁSOS JEL i. e. 700 k. (90°-kal elforgatva)									
HANGÉRTÉKE*	dingir, an	u ₄ , ud	a	še	gu ₄	nig ₂ , ninda	ku ₂	du, gin, gub	lu ₂
JELENTÉSE	isten, ég	nap, Nap(korong)	víz, mag, fiú	árpa	ökör	étel, kenyér	enni	menni, állni	férfi

* Néhány jelnek több mint egy hangértéke van, néhány hangalakot pedig több jel is jelölhet. Az u₄ például a negyedik jel a sorban, amelynek a hangértéke „u”.

Balra: Az ékírás fejlődését mutató táblázat. Az ékjelek későbbi alakjai absztraktabbak és függőleges, víz- szintes és ferde jelek csaknem tet- szőleges kombinációjából állnak. A korábbi feliratok vizsgálata bebizo- nyította, hogy e későbbi jelek nagy része valódi tárgyak azonosítható képeiből származik. Az évszázadok folyamán a jelek által képviselt sza- vak vagy hangértékek némelyike megváltozott.

ger, egy sajátosan mezopotámiai újítás, lehetőséget teremtett az összetettebb kompozíciók feltűnésére is.

Uruk IV. és III. rétegében a pecsétlenyomatok mind az agyag „edénydugó”-kon, mind a táblákon gyakoriak voltak. A jelenetek egy részén egy szakállas, fejpántot és szoknyát viselő férfi látható, amint állatokat etet, hajón utazik, lándzsájával meztelen foglyokat fenyeget, vagy áldozatot mutat be. Mellette egy nádkötegből álló embléma volt látható, amely később Inanna istennő, Uruk legfontosabb istenségének szimbólumává vált. A férfi minden kétséget kizáróan Uruk uralkodóját és egyben Inanna főpapját ábrázolja. Hasonló alakokat találtak szúszaiecsétlenyomatokon is, amelyek Szúsza, vagy ha a város ekkor uruki fennhatóság alatt állt, talán Uruk uralkodóját ábrázolják.

Az Urukban talált legkorábbi kő nagyplasztikai alkotások közül néhány nemcsak ösisége, hanem a modern szemléletben kiváltott művészi élmény miatt is fontos. Közöttük van például az Éanna szentélykörzet északnyugati részén, egy szemétködőben kidobva talált maszkszerű női arc, amelyet valaha berakott szemek és paróka díszíthetett. A közel életnagyságú maszk letört orra valaha meglehetősen jellegzetes lehetett. Egy másik jelentős darab az Oroszlánvadászat-sztélé. Bár pereme töredezett és hátlapja is kidolgozatlan, valószínűleg szabadon álló sztélének tekinthető. E műfaj egészen az i. e. I. évezredig használatban maradt. A ma 78 cm magas sztélén két jelenet látható: a felső jeleneten egy térdig erő szoknyát viselő szakállas férfi éles, hegyes lándzsájával egy a hátsó lábain ágaskodó oroszlánra támad. Az alsó jeleneten talán ugyanaz a férfi megfeszített íjával egy ágaskodó oroszlánra lő.

A korszak legizgalmasabb uruki lelete azonban az Uruk-Warka-váza. Az egy méternél is magasabb kővázán négy sávban, 92 cm magasságú reliefdíszítés látható. A váza átmérője a pereménél 36 cm volt. Egyszer összetört, de már az ókorban megjavították. A két alsó sávban növények és állatok sorakoznak. A harmadik sávban meztelen szolgák, valószínűleg áldo-

zati ajándékokkal vagy adóval töltött edényeket cipelő papok tűnnek fel.

A felső – és egyben legérdekesebb – sávban az a férfi szerepel újra, mint az Oroszlánvadászat-sztélén. Itt éppen Inanna istennőnek mutat be áldozatot. Szoknyájának rojtjait egy másik, rövid szoknyát viselő férfialak tartja, aki előtt pedig egy meztelen férfialak mutat be áldozatot az Inannát jelképező nádkötegek előtt álló nőalaknak. A nőalak fejdíszé a váza első javítása alkalmával megrongálódott, és ezzel lehetetlenné vált, hogy teljes bizonyosságot nyerjünk ruházata felől. Rövidebb később a mezopotámiai istenek és istennők már tehén- vagy bikaszarvkoronával jelennek meg. Ez a nőalak tehát vagy magát az istennőt, vagy pedig egy papnőjét ábrázolhatta. A nádkötegek mögött egy kos húzódik meg, a hátán két emelvényt tart, melyeken szobrok vagy emberek állnak. A bal oldali alak az *en*, a főpap sumer jelét tartja a kezében. A kos mögött halomba rakott ajándékok között két, az Uruk-vázához hasonló formájú váza, továbbá két állat alakú edény is található.

Az Uruk-vázával egykorú, kiemelkedő leletek közül való egy plasztikus oroszlán- és bikaalakokkal díszített, kőből faragott edény, amelyen az oroszlánok a kiöntőcső két oldalán foglaltak helyet, valamint egy bonyolult kagyló- és kőberakással díszített edény is. Szakállas férfialak szobrára bukkantak egy, a késő Uruk- vagy Dzsemdet-Naszr-korszakra datálható edényben egy későbbi, szeleukida fal alatt. A szobor már eltemetése előtt eltört, és az alsó fele hiányzik is. A szürke alabástromból készült, 18 cm magas szobor az Uruk-vázán láthatóhoz hasonló férfialakot ábrázolt. Szemei bitumenbe ágyazott kagylóból vannak, míg szemgolyói valószínűleg kék féldrágakőből, lazúrból készültek.

A művészetet Urukban használták elsőként az uralkodó szerepének kiemelésére és hatalmának megerősítésére. A művészet és az építészet együttese az erő és gazdagság benyomását kelte lenyűgözte a helyi lakosságot, és megerősítette az uralkodó csoport hatalmát. A művészeti alkotásokba öltöztetett politikai és vallási propaganda a Közel-Kelet kutatásának egyik legfontosabb információs forrása, amely sokat árul el a hatalom jellegéről.

Technika és szállítás

Az i. e. IV. évezred folyamán nagy fejlődés ment végbe a fémművesség terén. A Nahal-Mismár-kincs néhány tárgyát már valószínűleg a 150 km-re délre fekvő Timna-völgy bányáinak rézcérből öntötték. Ezek réz és arzén ötvözetéből készültek. Ezt az ötvözetet könnyebben lehetett önteni, és keményebb is volt a tiszta réznél. Az arzénbronzot gyakran használták, mielőtt az i. e. II. évezred folyamán az ónbronzt (réz és ón ötvözet) általánosan elterjedt volna. A tárgyak egy része több mint 1 kg-ot nyomott, és az úgynevezett viaszveszejtéses öntési eljárással készült. Ennek során a tárgyat először viaszból mintázták meg, majd agyaggal burkolták be. Az ezt követő hevítés során az agyag öntőminta kiegészített, míg a viasz kiolvadt belőle. Ezután az olvasztott fémeket a kiegészített mintába öntötték, majd a megszilárdulás után az öntőmintát szétvágták, a fémtárgyat pedig kivették belőle. Kérem, viaszveszejtéssel készült tárgyakat ismerünk az Urukban talált sokkal későbbi templomi kincsleletről is, és néhány meglepő szíriai szoborcsoport is erre a korszakra datálható.

A kor emberei a réz és ötvözetek mellett más fémeket is használtak. Arany és ezüst ékszereket is isme-

Lent: A Holt-tengertől keletre fekvő Nahal-Mismár barlangjában talált egyedülálló fémkincs részlete. Az i. e. IV. évezred első felére datálható lelet több mint 400 arzénbronz tárgyból állt. A háttérben a 10 „korona” egyike, melyen viaszveszejtéses öntési eljárással készült állatok láthatók. Egyes elképzelések szerint ezek inkább dobok voltak. Mellette fanyélre erősíthető jelvények vagy jogarok és buzogányfejek, valamint egy üreges, szarv formájú tárgy található.

rünk, az ezüstöt és ólmot pedig edények készítésére is alkalmazták. Vastöredékek is fennmaradtak a késő Uruk-kori Dzebel-Arudából és Uruk-ból, de az Uruk III-táblákon is említenek vastárgyakat. (Ez azonban valószínűleg meteorvas volt, vagy pedig a rézolvasztás véletlen mellékterméke lehetett.) A fémművesség fejlődését elősegíthette az uralkodó csoportok kereslete a ritka anyagok mint státusszimbólumok iránt.

Az eke legkorábbi közel-keleti használata is az Uruk-korra nyúlik vissza. Ekebarázdákat találtak a Szúsza I. időszakból, és ismerünk ekeábrázolásokat a késő Uruk-pecsétlenyomatokról és az Uruk IV-táblák jeleiből is. Ezeken a táblákon a szánok, illetve az első közel-keleti kerek járművek (szánok alatti körökkel ábrázolt) jelei is megtalálhatók. A járművek valószínűleg ökrök által vontatott ormótlán kordék voltak.

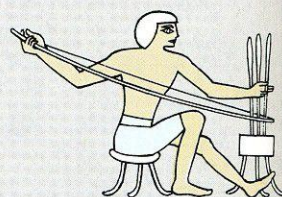
A télen nyirkos és sáros, továbbá számtalan csatornával behálózott Dél-Mezopotámiában a hajók sokkal praktikusabb szállítóeszköznek bizonyultak. Az Ubaid-korra datálható terrakotta hajómodell került elő az eridui temetőből, és az Uruk-, illetve Dzsened-Naszr-korszakokban a hajók a táblákon és a pecséthengereken lévő jelek között is feltűntek. A szárazföldi szállítás módja az állatkaraván volt, amely a Közel-Keleten századunkig megszokott maradt. A leghatékonyabb ókori közel-keleti teherhordó állatok a szamarak voltak, amelyeket ma is széles körben használnak. Háziasított szamarak csontjait már Tell-el-Rubeide Uruk-kori rétegeiben is találtak.

Ekét, kereket, hajót és szamarat csaknem biztos, hogy már az Uruk-korszak előtt is alkalmazták. Az Észak-Európában talált ekebarázdákat i. e. 3500 körülre datálják, és a Lengyelországban felfedezett kerek kordémodellek, illetve az Oroszország déli részén, sírokból előkerült valódi kordék is közel ugyanerre a korszakra tehetők. Az eke (amelyről egyes szakértők azt feltételezik, hogy i. e. 6000 előtt, valahol Észak-Mezopotámiában találták fel) és a kerek eredete azonban így is bizonytalan marad.

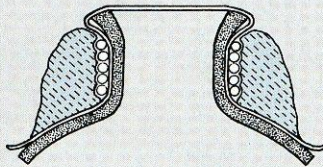
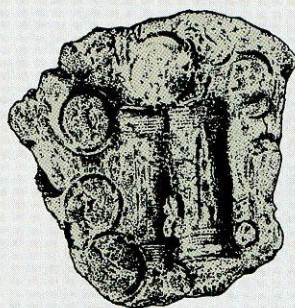
Pecséthengerek

Ahogy az a nevükből következik, a pecséthengerek olyan, általában kőből, néha viszont fajanszból, üveg-ből, kiégetett agyagból, fából, csontból, kagylóhéjból, elefántcsontból vagy fémből készült hengerek, amelyek oldalára mintákat vésnek. Ha egy agyagfelületen végiggörgetik őket, a minták folyamatos reliefet alkotnak. Átlagmagasságuk 2,5 cm, átmérőjük pedig 1,5 cm. Többnyire hosszában átlukasztották őket, hogy tűre vagy zsinorra felfüggesztve viselhessék vagy forgótengelyre húzhasák. A pecséthengereket az i. e. IV. évezred második felében Dél-Mezopotámiában (Uruk) és Délnyugat-Íránban (Szúsza) fejlesztették ki. A pecséthenger alkalmazása kényelmes módja volt annak, hogy raktárajtók, edényfedelek, zsákok, dobozok vagy kosarak lezárására szolgáló agyagfelületeket pecsételjenek le vele, vagy pedig, hogy – több mint 3000 éven keresztül – az ékírásos agyagtáblákat hitelesítsék segítségével.

Amikor az ékírást a Mezopotámia szomszédságában élő népek nyelveinek leírására is alkalmazni kezdték, a pecséthenger átvette a pecsétlenyomók szerepét. Az i. e. I. évezred folyamán az ábécé felváltotta az ékírásos szótagírást, és újra a pecsétlenyomó lépett a pecséthenger helyébe. A pecséthengerek díszítése fontos információkat árul el. Tudósít minket az istenek ikonográfiájában, a mitológiában és a mindennapi életben bekövetkezett változásokról. Olyan eseményekről is tudomást szerezhethetünk általa, mint például az első kupolás épületek, az első lantok megjelenése és a vízbívaly Indiából való behozatala. A pecséthengerek gyakran feliratosak voltak, így a tulajdonosuk apjára vonatkozó adatokat is hordoznak.

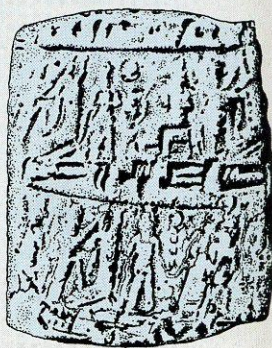
A pecséthengerek gyakran kemény kőből készültek, de ezeket jó csiszolóanyag segítségével kova- és rézeszközökkel fel lehetett darabolni. Szakkarából (i. e. 2450 k.) és Théaból (i. e. 1450 k.) (legfelül és fent) kézi és íjas fűrés jelenetét láthatjuk. Az íjas fűrés lehetővé tette a nagyobb sebesség, a vízszintes állásban pedig a nagyobb pontosság elérését.

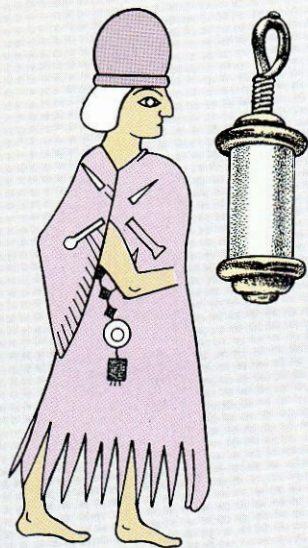

A pecséthengerekhez használt nyersanyagok a divat és az elérhetőség szerint változtak (legfelül). Késő Uruk-kori mészkőből készült pecséthenger (fent balra). Pecséthenger a Hamrín-medencében fekvő Tell-Szeiméből. Nyersanyaga afganisztáni lazúrkő. Először i. e. 2250-ben vészték, de későbbi tulajdonosa is felíratot vésetett rá. (Fent jobbra) I. e. 8. századi asszír kalcedon pecséthenger.

Assur-ah-iddina (i. e. 680–669) asszír király pecséthengere (legfelül). Lenyomatából egyértelmű, hogy két végére aranykupakot erősítettek, melyek egyikét pecsétlenyomóként is használhatták. Mind a henger, mind a pecsétlenyomó az oroszlánnal küzdő királyt ábrázolja. (Fent) A tárolóedények szájára egy vászon- vagy bőrdarabot feszítettek ki, amelyet zsinórral rögzítettek az edény nyakához, majd agyaggal letapasztották. Az agyagot végül pecséthengerral lepecsételték.

Lent: A pecséthengereket különféle jogi iratok, szerződések, adásvételi szerződések, kiutalási listák, szövetségi szerződések, kölcsönök stb. hitelesítésére használták. Bizonyos korszakokban magát a táblát is lepecsételték. Más táblákat lepecsételt „agyagborítékba” raktak. Az ezen a borítékon látható pecsétlenyomat egy ülő vízi istenséget ábrázol, akinek vállai patakok erednek. Előtte egy meztelen, szakállas hős és egy oroszlánnal harcoló bikaember látható. A borítékot a közép-törökországi Kanisban találták, ahol asszír kereskedők kereskedelmi telepet alapítottak.

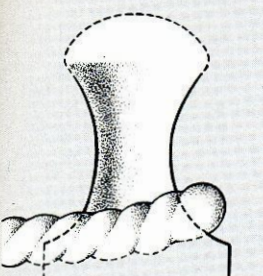
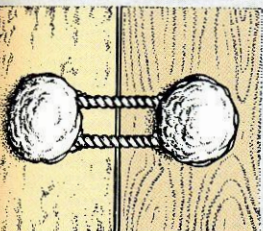

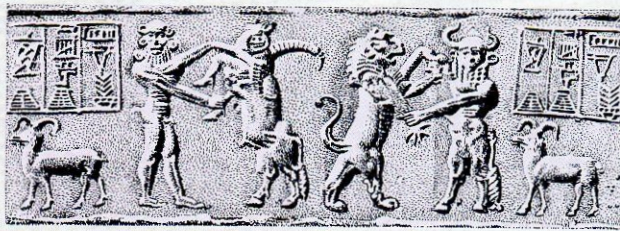
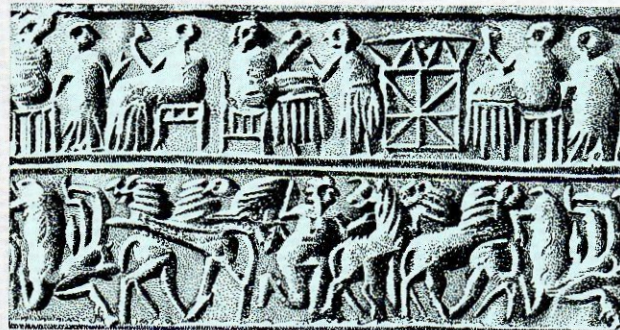
Lent: Mivel a pecséthengereket vagyonvédelemre és jogi ügyletek hiteltetésére használták, egyre inkább a tulajdonosuk védelméhez kötődő elképzelések kapcsolódtak hozzájuk. Így szerepet kaptak a betegség, az elvetélés, a fekete mágia és rágalmozás elleni szertartások során. A pecséthengerek alapjául szolgáló kövek is különféle tulajdonságokkal bírtak. A lazúr például a hatalmat és az isteni kegyeltséget jelentette. Erre, az i. e. 14. századi pecséthengerre a tulajdonos védőistenéhez írt hosszú imát vésték: *Ó Marduk, fenséges istenség, akinek kezébe helyezték a döntés hatalmát az égen és a földön; alázas szolgád pillantásod által legyen boldog.* Valószínűleg Marduk szimbólumokkal körülvevő alakját ábrázolja. Kalcédon, magassága 3,6 cm.

A pecséthengerek használata
Pecséthengerekkel elsősorban azokon a területeken találkozhatunk, ahol az agyagtáblákra való írásra az ékírást használták.

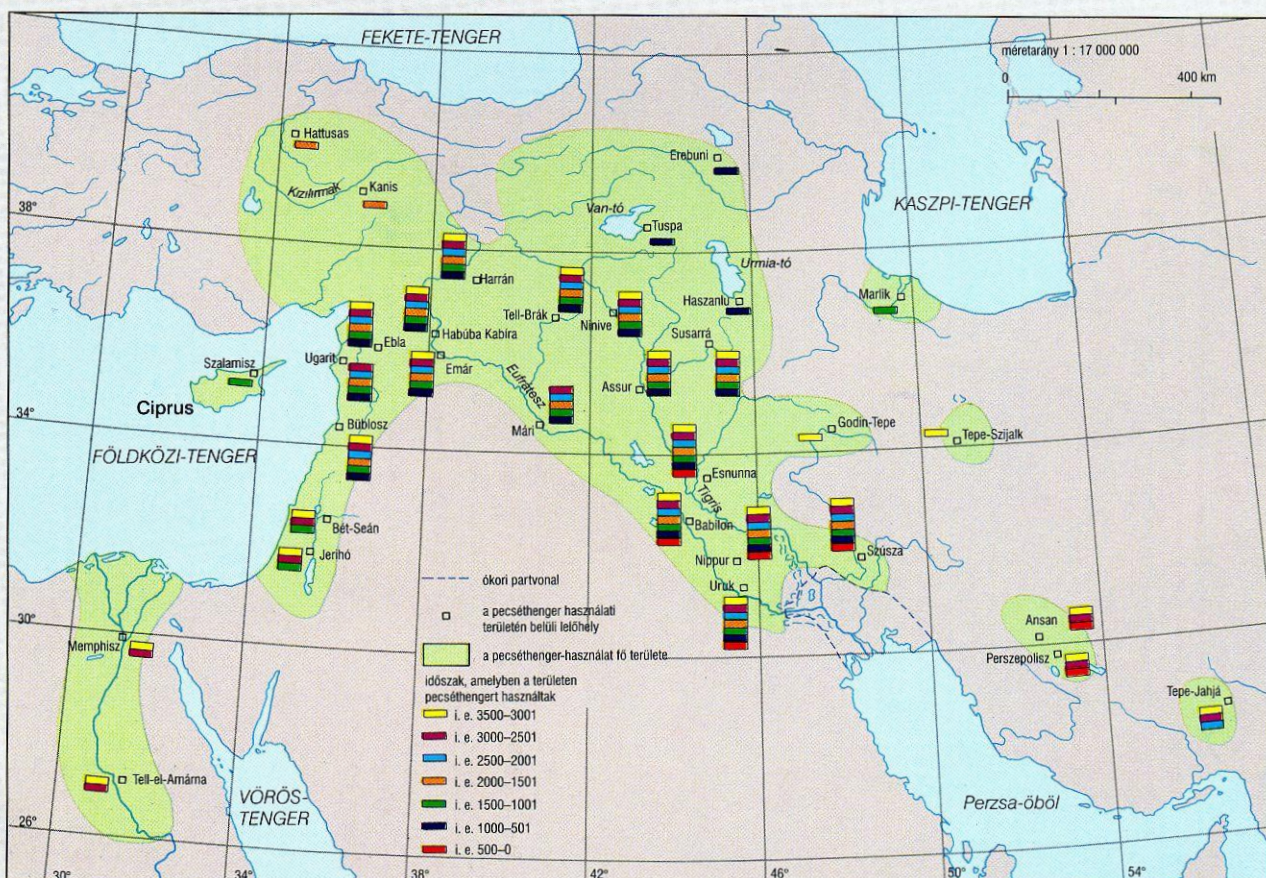
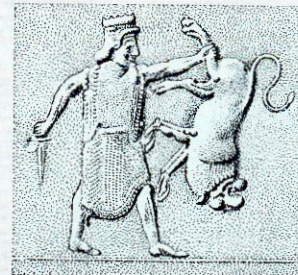
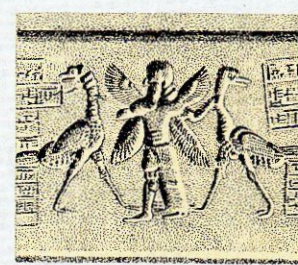

A lepecsételt agyagdarabok alján megmaradt azoknak a tárgyaknak, így edényeknek vagy kosaraknak a lenyomata, amelyeket lepecsétéltek velük. Néhány agyagdarabot zsinórral lezárt ajtók lepecsételése használtak (*legfelül*). Néhány bullán a fa sima felületének, erezetének, továbbá az ajtófogantyúnak és a zsinognek lenyomata is megtalálható (*fent*). Leplombált edényeket ugyan importálhattak is, de a raktárajtókat biztosan helyben zárták le. A bullák vizsgálata fényt deríthet a különböző pecséthengerstílusokra és kereskedelmi hálózatokra.

Pecséthengerek és lenyomataik.
(*Legfelül*) Uruk-kor (i. e. 3300 k.), Uruk közeléből. Márvány, fekvő juh alakú bronzfogantyúval; 5,4×4,5 cm. (*Középen*) Kora dinasztikus kor III. (i. e. 2600 k.). Zöld kalcit; 5,0×2,6 cm. (*Fent*) Akkád-kor (i. e. 2250 k.). Hegyikristály; 3,2×2,2 cm. (*Legfelül jobbra*) Obabiloni (i. e. 1750 k.). Hematit; 2,5×1,3 cm. (*Felülről a második jobbra*) Közép-asszír (i. e. 1300 k.). Kalcédon; 2,8×1,2 cm. (*Felülről a*

harmadik jobbra) Újasszír (i. e. 700 k.). Karneol; 3,65×1,7 cm. (*Jobbra*) Akhaimenida (i. e. 450 k.) az iraki Borszippából; részlet. Kalcédon; 4,75×2,2 cm.

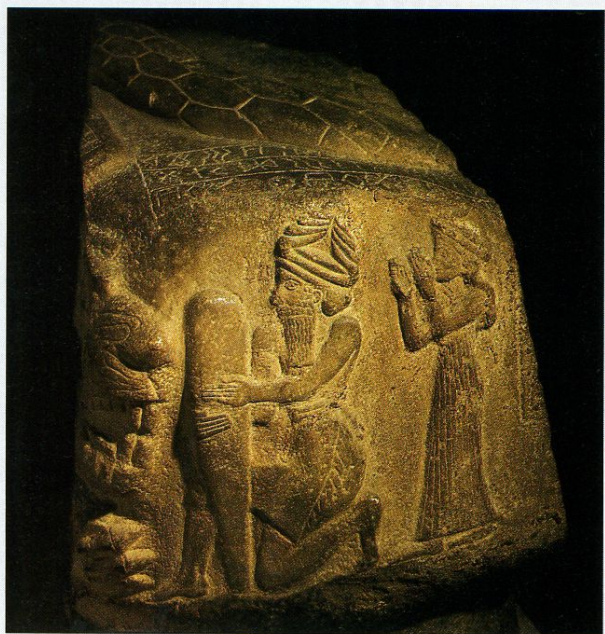
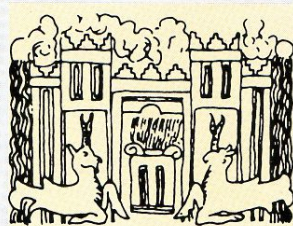
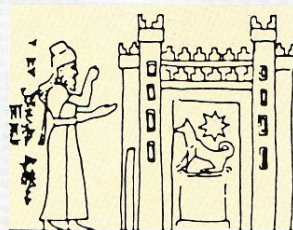
Vallás és szertartások

Lent: Ezt az emelvényt Istár istennő assuri templomában találták. Felajánlási felirata szerint I. Tukulti-Ninurta asszír király szentelte Nuszku istennek. A királyt kétszer is láthatjuk, amint áldozatot mutat be Nabü isten agyagtáblája és íróvesszeje előtt, melyet egy hasonló emelvényre állítottak. Magassága 57,5 cm.

Mint az Qermez Dere és Çatal Hüyük neolitikus házainak berendezéseiből is kiderül, a vallás és a szertartások már a kezdetektől fogva fontos szerepet játszottak az ősi Közel-Kelet lakóinak életében. Sőt, néhány kutató szerint maga a vallás volt a falusi életről a városi életre való áttérés fő mozgatórugója.

A vallási vezetők mind az istenségek földi képviselőinek tartották magukat, és feladataik között fontos szerepet játszott a gonosz távoltartása és a szertartások elvégzése, hogy elnyerjék az istenek jóindulatát. A szertartások tevékenység legfontosabb központjai a templomok voltak, bár némely kultúra a szent ligeteket és hegytetőket részesítette előnyben. Az istenségeket a templomokban szent szobraik képviselték, és a papok feladata volt, hogy gondoskodjanak róluk. A különféle papok különféle feladatokat végeztek: voltak közöttük hivatalnokok, ráolvasó papok, ördögűzők, jósok és jóvendőmondók stb. A rendelkezésünkre álló információk nagy része a palotával vagy a templommal foglalkozó szövegekből származik. A közemberek hétköznapi vallásosságáról nagyon keveset tudunk.

Lent: I. Tukulti-Ninurta (i. e. 1243–1207) egy Assurban előkerült tábláján lévő két pecsétlenyomat rajza. A kecskehal Éa, míg a kutya Gula istennő jelképe.

Fent: Mészáros dombormű Szűszából Puzur-Insusinak lineáris elámi felirattal (i. e. 2200 k.). Egy istenség cöveket tart, amellyel rituálisan biztosítja egy templom alapjait, miközben háta mögött egy közvetítő istennő áll. Hasonló szoborcákát használták alapító áldozatként a Narám-Szín, Akkád királya és Gudea, Lagas ura által valamivel később épített templomoknál. A cövek földbe verése valószínűleg a helynek, a templom megépítése előtti rituális megtisztítását célzó bonyolult szertartás része volt. A dombormű magassága 52 cm.

Fent jobbra: Silhak-Insusinak középelámi uralkodó számára készült bronz szoborcsoport (i. e. 1150 k.). A Szűszában talált és gipszbe ágyazott együttes az egyetlen háromdimenziós jelenet, amely az ókori Közel-Keletről ránk maradt. Két meztelen papot láthatunk, amint egy szertartást mutatnak be, talán hajnalban, mivel a felirat a kompozíciót „napkeltének” nevezi. A jelzett környezet fákból, nagy edényekből és egész sor különféle emelvényből és oltárból áll. Egyes elképzelések szerint a lépcsőzetes tárgyak *zikkurat*kat jelképeznek, de sokkal valószínűbb, hogy egyszerűen csak magas oltárok voltak. A szoborcsoport hossza 60 cm, szélessége 40 cm.

Balra: Esnunnában talált sumer szobrok, amelyek némelyike az esnunnai „Négyzetes templom” rejtékhelyére temetett együttes része volt. A szobrok imádkozókat ábrázolnak, és azért helyezték el őket a templomokban, hogy állandóan imádkozzanak adományozójuk életéért. Az összekulcsolt kezek valószínűleg a hódolat és az ima jelei voltak.

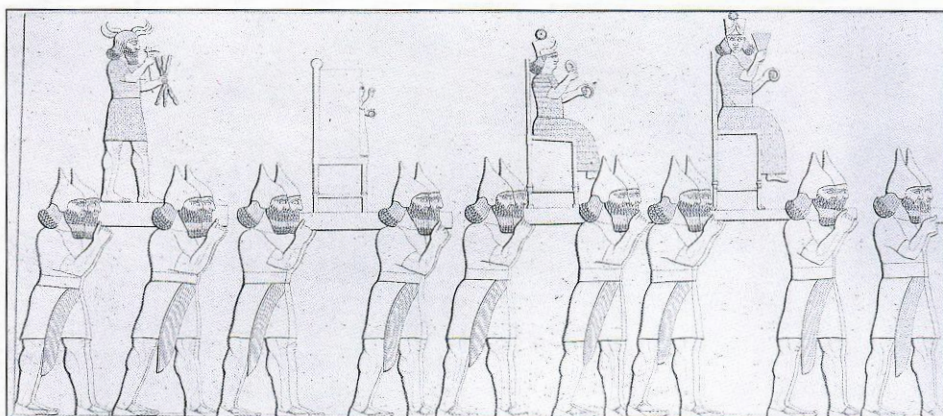
Lent: Ur-Nammu király (i. e. 2112–2095) Urban talált töredékes sztléjének részlete. A jeleneten a király látható, amint italáldozatot mutat be Nanna holdisten (az akkád Szín), a város főistene előtt. Az istenség pálcát és gyűrűt tart, amely eredetileg mérőpálca és mérőkötel lehetett. A másik tárgy valószínűleg egy nyaklánc. Italáldozatot (*libáció*) vízzel, sörrel, borral, olajjal vagy áldozati állatok vérével is végeztek.

Balra: Az i. e. IV. évezred végi uruki templomi kincsleletből előkerült la-zúrkó pecsétlenger lenyomata. Az uralkodó magas orrú hajóban bikát szállít, amely a hátán egy Inanna istennő (az ugyanabban a kincsben talált uruki vázán láthatóhoz hasonló) jelképét tartó lépcsőzetes emelvényt visz. A későbbi korokban az ünnepnapokon az istenek szobraikat a felvonulásokon egyik templomból a másikba vitték, és a babiloni újévi ünnep idején más városok istenszobraikat is Babilonba szállították. Magassága 4,3 cm.

Fent: Samas isten Máriban fekvő korai dinasztikus templomából származó mozaikberakás, amelyen egy kos feláldozása látható. Az áldozatok szerves részei voltak a templomi szertartásoknak, és bizonyos napokon különleges szertartásokat mutattak be. Állatokat jóvámondás-hoz is levágtak, hogy megvizsgálhassák belsőségüket.

Jobbra: Asszír katonák istenszobrokat hurcolnak el (i. e. 730 k.). A bal oldalon látható szobor Adadé, a viharistené, aki villámköteget tart a kezében. Egy elfoglalt város isteneinek elhurcolása megszokott gyakorlat volt Mezopotámiában.

Istenek és démonok

Az ókori Közel-Keleten istenségek százait tisztelték. Minden etnikai csoportnak, sőt minden városnak megvoltak a saját istenei. Általánosságban elmondható, hogy a vallási türelmetlenség ismeretlen volt, és egyik régió istenségeit gyakran azonosították egy másik régió istenségeivel. A sumer és akkád panteon már nagyon korán kialakult, és istenségeit nem tudjuk elkülöníteni. Az istenek presztízse gyakran városuk szerencsétől függött, így Babilon és Assur felemelkedésével Marduk és Assur tekintélye is megnőtt.

Az istenek általában emberi formát öltöttek, úgy vélték róluk, hogy emberek módjára is viselkednek, és annak ellenére, hogy természetfeletti erejük van, ugyanolyan érzelmek és szükségletek motiválják őket. Az istenek mellett számos – jó- és rosszindulatú – természetfölötti lény, démon, szellem, kísértet stb. létezésében hittek. Ezek a lények számos különböző, gyakran emberi és állati vonások keverékéből álló formát ölthettek magukra. A korabeli elképzelések szerint bizonyos démonok voltak felelősek a betegségekért és más szerencsétlenségekért, és bonyolult szertartásokra volt szükség a bajelhárítás érdekében.

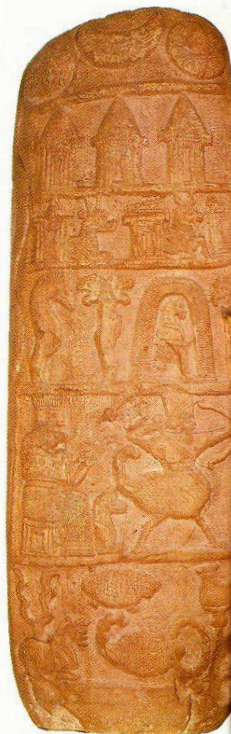

Balra: Szípparból előkerült, i. e. 700 körülre datálható babiloni terrakotta-talap. Az arc Humbaba démoné, akit az epikus hős, Gilgames ölt meg. Magassága 8 cm.

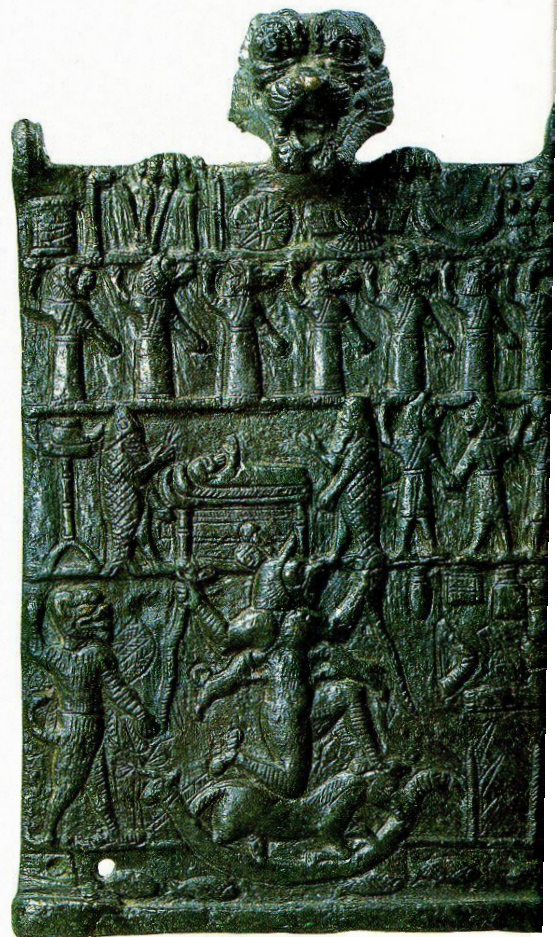
Balra: Erre, a Kalhuban talált főnői stílusú, elefántcsont löhomlok-lapra egy oroszlánokat és lótszimbókat tartó meztelen nő alakját faragták. A meztelen istennőket rendszerint a szerelem és háború, a sumereknél Inanna, az akkádoznál Istár, Levantében pedig Astarte istennőjével azonosítják. Magassága 16,1 cm.

Jobbra: I. Nabú-kudurri-uszur (i. e. 1124–1103) egy *kudurruja* (határköve), amelyre istenek jelképeit faragták. A felső sorban Istár csillaga, Szín félholdja és Samas napkorongja látható. Az alattuk állványokon álló háromszarvas koronák Anut, Enlilt és Éát jelképezhetik. Magassága 60 cm k.

Jobbra: E domborműves bronzlap (i. e. 700 k.) hátoldala Pazuzu démon ábrázolja, akinek feje és kezei a lap tetején láthatók. Valószínűleg Lamastu elleni védelemül szánták, aki a terhes anyákat és az újszülött gyermekeket támadta meg. A bronzlapon istenek szimbólumai, démonok sora, egy beteg, akire két, halnak öltözött pap vigyáz, alattuk pedig Pazuzu és az oroszlánfejű Lamastu démonok láthatók. Magassága 13,3 cm, szélessége 8,4 cm.

Balra: Szárnyas alak II. Assurnászir-apli (i. e. 883–859) kalhúti Északnyugati Palotájából. A fején látható szarvkorona az ókori Mezopotámiában már a kora dinasztikus kor óta az isteni szféra jelképe volt. A palota falaira sok hasonló, négy-szárnyú vagy sasfejű, esetleg halnak öltözött, és különféle tárgyakat, így növényeket, állatokat, vodrókat és tobozokat tartó alakot faragtak. Ezeket a természetfölötti lényeket az *apkallukkal*, a „hét bölccsel” azonosították. Szobrocskáikat a padló alá temették, hogy a palotákat és lakóikat megvédjék a gonosztól.

Lent: Pazuzu szeldémon bronzszobra. A démont rendszerint groteszk arccal, négy szárnyal, madárlábakkal, állatmancsokkal és skorpiófarokkal ábrázolták. Feliratán ez olvasható: „Én vagyok Pazuzu, Hanbi, a gonosz szeldémonok királyának a

fia”. Bár a gonosz szeldémonok királya volt, Pazuzut mégis jóindulatúnak tartották. A szülő nők nyakába Lamastu démonnő elleni védelmül akasztott Pazuzu-fejes bronzamulettek nagyon népszerűek voltak az újasszír és újbabiloni korokban.

Jobbra: Négyarcú istenség bronzszobra. Ugyan nem ásatásról került elő, de valószínűleg Neribtumból (Idzsáli) származik, és az i. e. II. évezred elejére datálható. Az istenség azonosíthatatlan. Magassága 17 cm.

Lent: Egy akkád kori (i. e. 2200 k.) zsirkő pecsétgyűrű lenyomatán a vizek istene, Éa és kétarcú vezírje, Uszmu látható. Előtte Samas napisten emelkedik ki a hegyek közül, akinek balján Istár áll. Magassága 3,9 cm.

Jobbra: Ezen a Tutubból (Tell-Hafádzi) származó terrakottalapon az egyszemű napistenséget leszűrő harcos istent láthatjuk. Az alakok sajnos nem azonosíthatók. A jelenet talán egy elveszett mítoszról származik. Az ilyen, isteneket ábrázoló formákban nyomott terrakottalapok nagyon népszerűek voltak az óbabiloni korban (i. e. 2000–1600), és mind templomokból, mint magánházakból előkerültek. Minden bizonnyal fogadalmi ajándékok vagy vallásos tárgyak voltak. E lap magassága 11 cm.

VETÉLKEDŐ VÁROSÁLLAMOK (i. e. 3000–2350)

A korai történelem feljegyzése

Az írás késő Uruk-kori felfedezésével Mezopotámia népei elérkeztek a történelem küszöbére. Ennek ellenére még közel ezer évet kellett arra várni, hogy olyan írott szövegek készüljenek, amelyek fényt vetnek a régió történelmére. A kora dinasztikus kor végén a városállamok uralkodóinak feljegyzései gyakran kevés információt hordoznak. Általában csak az uralkodó nevét és az istenségnek való ajánlást tartalmazzák, míg a korábbi korokra visszatekintő későbbi szövegek adatai torznak tűnnek. Az időrend szintén bizonytalan. A legelső, viszonylag megbízható dátum az akkád Sarrukín i. e. 2334-es trónra lépése, amely Mezopotámiában egyben a kora dinasztikus kor végét is jelöli. Ezt a dátumot azonban úgy számolták ki, hogy összeadták a Sarrukín és a 700 évvel későbbi babiloni uralkodó, Ammisadúqa közötti királyok uralkodási éveit, amelynek következtében az eltérés akár 200 év is lehet.

A késő Uruk kereskedő birodalom hanyatlása ürt hagyott maga után, amelyet mindenhol helyi kultúrák töltöttek ki: keleten a proto-elámi-kultúra, Dél-Mezopotámiában a Dzsemdet-Naszr és kora dinasztikus I., a Dijála- és Hamrín-medencében pedig a késő proto-literátus, illetve a kora dinasztikus I. Észak-Mezopotámiában az új kultúrák először a késő Uruk-kultúra származékaiként jelentek meg, majd jött a Ninive 5. kultúra, más területeken pedig a kora bronzkori kultúrák tűntek fel. A hatalomért versengő számos városával azonban Dél-Mezopotámia maradt a civilizáció központja. Csak a kevéssé ismert, de legalább egy nagyvárossal bíró proto-elámi-kultúrának sikerült – széles körű kapcsolataival – lépést tartania Mezopotámiával. A késő Uruk hatásra máshol kialakult nagyvárosok elnéptelenedtek. A kora dinasztikus kor végére azonban a sumer kultúra ismét rányomta a bélyegét Mezopotámiára, és éreztetni kezdte hatását az egész Közel-Keleten.

Proto-elámi-kultúra

Szúszában a Sumer késő Uruk kultúrájához hasonló Szúsza II. és a keletre fekvő Iráni-fennsíkkal szorosabb kapcsolatot tartó Szúsza III. időszak között változás következett be az anyagi kultúrában. Ekkor Szúsziana nagy része, sőt maga Szúsza is elnéptelenedett. Az emberek valószínűleg a jelentős népességnövekedést felmutató Dél-Mezopotámia vagy az Iráni-fennsík felé húzódtak. A Szúsza III. időszak Szúszában előkerült legjellegzetesebb emlékei a proto-elámi A írással írt táblák. Ez az írás általában hasonlóságot mutat a mezopotámiaival, sőt a benne használt súly- és mértékrendszer teljesen megegyezik. Ennek ellenére a nem számokat jelölő jelek eltérnek, és valószínűleg más nyelvek írására használták őket. Az Uruk III. és feltehetően az Uruk IV. szövegek nyelve is sumer volt. A proto-elámi szövegek nyelve minden bizonnyal az elámi egyik korai formája volt, amelyet Szúszianában, valamint az i. e. III–I. évezred között a tőle keletre fekvő hegyek között is használtak. Amíg a szövegeket meg nem fejtik, mindez csak feltételezés marad.

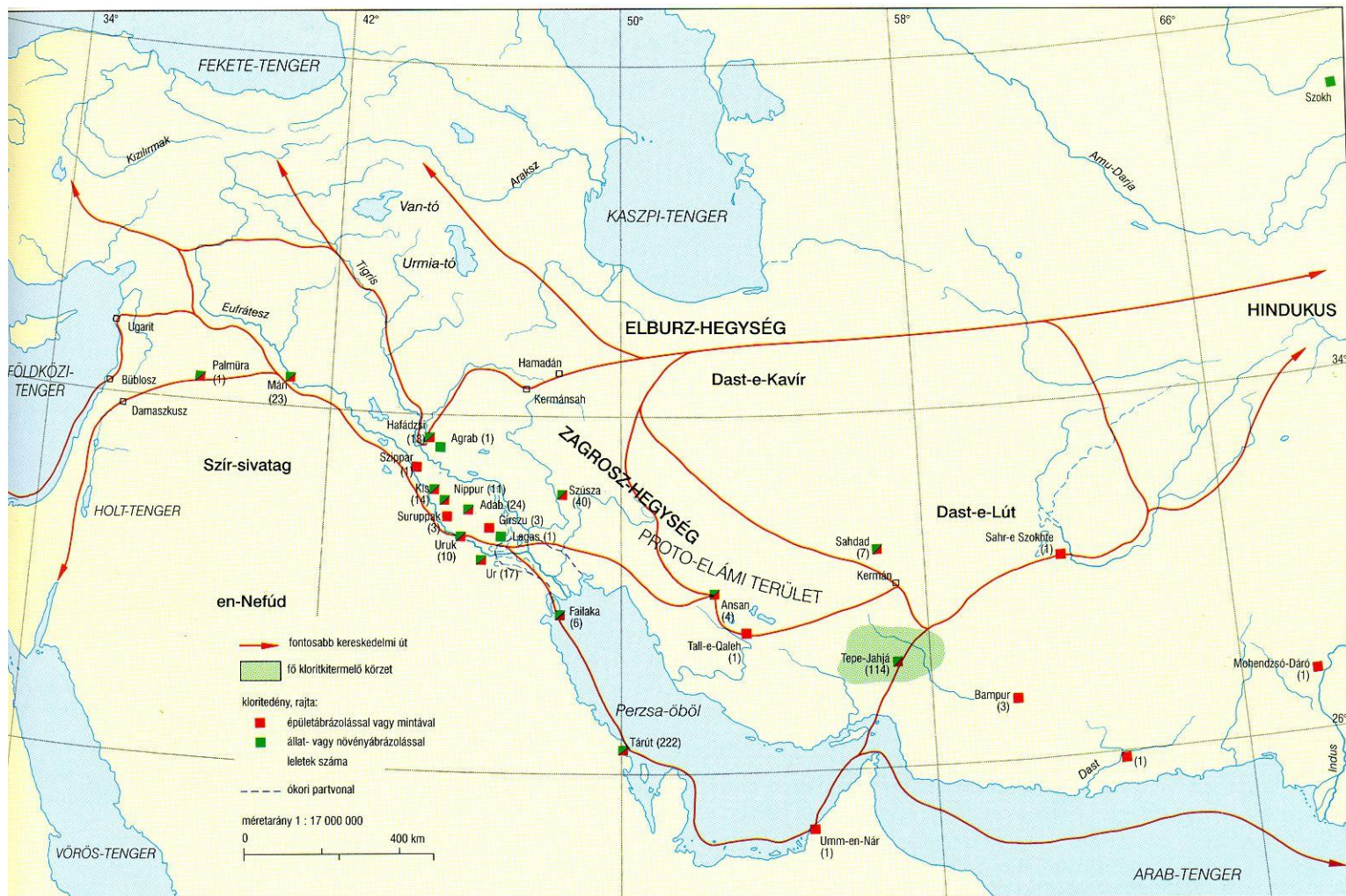
Szúszában 1400 proto-elámi táblát találtak, de ilyenek kisebb mennyiségben Tepe-Szizjalkból, Tepe-Jahjából és Tell-e-Málíjából is kerültek elő. Egy példányt keleten, az afgán határ mentén fekvő Sahr-e-Szokhtében is kiástak. A táblák mellett a mezopotámiai Dzsemdet-Naszr és kora dinasztikus I. típusokhoz kapcsolódó pecséthengereket és lenyomatokat tártak fel. Az egyik típus magas, vékony, kloritból (vagy szteatitból) faragott henger volt, amelyet a minta bevésése után a felszín megkeményítése érdekében felhevítettek. E pecséthengerek mintái között gyakran szerepeltek a rozetták, vonalkázott geometrikus minták, köztük háromszögek és körök, valamint ívek, árkádok és más motívumok, amelyek mind a proto-elámi táblák jeleihez hasonlítottak. Ezek az „üveges szteatit” pecséthengerek az egész proto-elámi övezetben elterjedtek, a Zagrosz nyugati szélé mentén egészen az észak-mezopotámiai Ninive 5.-kultúra területéig. Az a tény azonban, hogy ez a típus Dél-Mezopotámiában nagyon ritka, arra utal, hogy a kereskedelmi és politikai kapcsolatokat a hegyek vonalával párhuzamosan tartották fenn, és nem a síkságokról ágaztak szerteszét (mint a korábbi késő Uruk-korban).

A legnagyobb ismert proto-elámi település a Szúszától kelet–délkeleti irányban 450 km-re, a mai Fársz tartományban fekvő Tell-e-Málíján volt. A későbbi korokban Málíjánt Ansannak nevezték, és mind Szúsza, mind Ansan az Elámi Királyság határain belül feküdt. A Banes-korszakban, i. e. 3400 és 2600 között Málíján területe 50 hektár volt. Az i. e. III. évezred elején a város körüli védőfal már 200 hektárnyi területet vett körül, amelynek kb. egynegyedén létezett állandó település.

Az egyik körzetben az ásatások során előkerült egy nagy, 17 vagy még több szobás épület, amelynek falait vörös, fehér, sárga, szürke és fekete falfestmények díszítették. Más épületekben – amelyek némelyike proto-elámi táblákat és pecsétlenyomatokat is tartalmazott – raktárhelyiségek és műhelyek is voltak. Ezekből a helyben elérhető nyersanyagok (a kova, a rézérc és a bitumen) mellett importált természeti kincsek (obszidián, a Perzsa-öbölből származó gyöngyház és kagylóhéj, valamint az észak-afganisztáni Badakhsánból érkezett karneol és lazúr) is előkerültek. A lazúr két fő útvonalon érkezhetett a Közel-Keletre: a déli út áthaladhatott Sahr-e-Szokhtén, majd Dast-e-Kavírtól és Dast-e-Lúttól délre Kermánon, Fárszon és Khúzsztánon; az északi út, amelyet később a Selyemút is követett, Khorasánon, az Elburz és a Dast-e-Kavír közötti területen, majd délnyugatra fordulva, Hamadánt és Kermínsahot érintve érkezett Közép-Mezopotámiába. Mindkét út mentén vannak olyan lelőhelyek, ahol a féldrágakövek, köztük a lazúr feldolgozásának bizonyítékai bukkantak fel. Tepe-Jahjá közelében gazdag kloritlelőhelyek vannak, amelyek a kora dinasztikus korban nyersanyagot szolgáltatottak a pecséthengerek és tálak készítéséhez. 84 üres tábla mellett 26 proto-elámi tábla került innen elő. A felírt táblák árucikkek, mint például gabona, sör és

Interkulturális stílusú klorit-edények kereskedelme

Kloritból faragott kőedényeket a Közel-Kelet számos, i. e. III. évezred-i lelőhelyéről ismerünk. A klorit egyik legfontosabb forrása a nagy feldolgozó központ, Tepe-Jahjá körzete. Ezek a luxusedények Mezopotámiában templomokból, palotákból és sírokból kerülnek elő. A Perzsa-öbölben lévő Tárút-szigetről ismert edények valószínűleg szintén sírleletek, de sajnos nem tudományos ásatásokról származnak. Az edényekre vésett ún. interkulturális stílusú motívumok között az egyik leggyakoribb egy olyan épület ábrázolása, amelynek stílusa nem azonosítható. Az edényeken sokszor fordulnak elő állatok, amelyek közül a leggyakrabban egy harcoló kigyó jelenik meg. Egy ilyen edényt találtak a nippuri Inanna-templomban, amelynek ékirásos feliratán a következő állt: „Inanna és a kigyó”. A felíratot azonban valószínűleg az edény Mezopotámiába érkezése után vésték fel rá.

állatok kis mennyiségű kiutalásai, amiből arra következtethetünk, hogy a táblákat elsősorban a helyi adminisztrációban és nem a távolsági kereskedelemben használták.

Kora dinasztikus kor I.

A kora dinasztikus korban Dél-Mezopotámia kis városállamok konglomerátuma volt. Ezek legtöbbje egyetlen nagy településből és annak vonzáskörzetéből állt. Az eridui bizonyítékok arra utalnak, hogy az Ubaid- és az Uruk-kor között az átmenet folyamatos

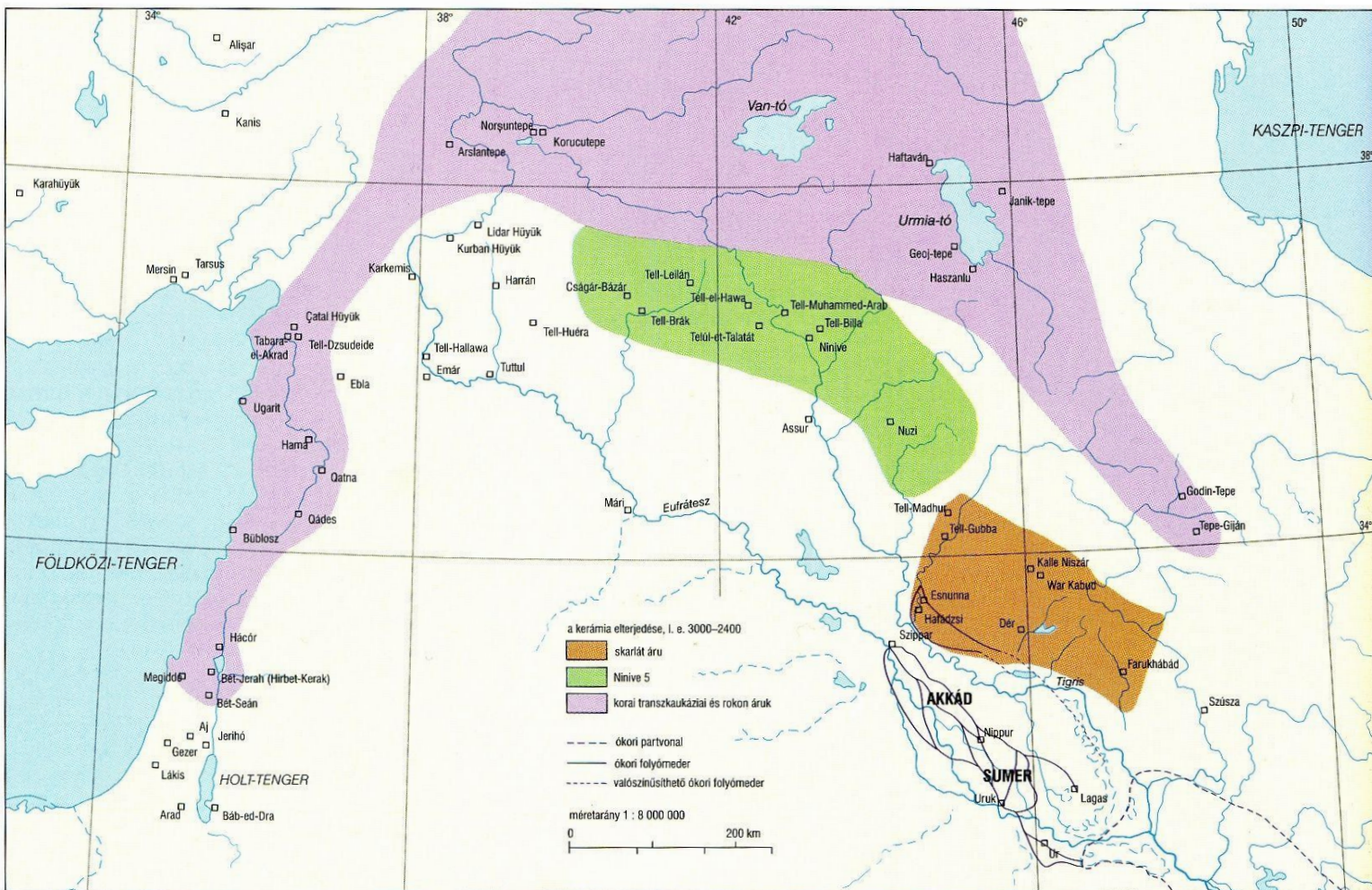
volt. Hasonlóképpen nem volt nagy törés az Uruk-, a Dzsemdet-Naszr- és a kora dinasztikus kor között sem. Különösen a templomok helye maradt változatlan, és a régészeti ásatások ezeknél az építészeti fejlődés évszázados, sőt évezredes rétegeit tárták fel. Ez idő alatt a kerámia új stílusok megjelenésével ugyan fokozatosan változott, de előállításának folyamatossága megmaradt.

Az időrendi keretet a régészeknek a Bagdadtól keletre fekvő Dijála-régió ásatásai során sikerült felállítaniuk. A kora dinasztikus periódust egy lényegében prehistorikus korai, illetve egy késői korszakra oszthatjuk, mely utóbbiban már történelmi alakokat és eseményeket is azonosíthatunk. Ezek a korszakok a Dijála-régióban a kora dinasztikus kori I.-t, illetve a kora dinasztikus kori III.-at jelentik, míg a kora dinasztikus kor II. a két előbbi közötti átmenetet képviseli. A kora dinasztikus kor I.-t, melyet a Hamrínból is ismert skarlát áru nevű kerámiával jellemezhetünk, leginkább a Dijála-övezetből ismerjük.

A templomok ismét hasznos adatforrásnak bizonyultak. A tipikus templom szentélye egy hosszú, keskeny szobából állt, amelybe az egyik hosszú oldal vége közelében lévő ajtón keresztül, az udvarról lehetett belépni, míg az oltár a szemközti rövid falnál kapott helyet. Ez a templomforma valószínűleg úgy alakult ki, hogy az Ubaid- és Uruk-kori háromosztatú templomokhoz a Dzsemdet-Naszr-kor folyamán egy külső udvart csatoltak. Hasonlóképpen az Ubaid-kor háromosztatú házából is udvaros ház lett, amelyben a fogadószoba az udvar egyik oldala mentén feküdt (ezt az alaprajztípust Irakban még ma is használják). A kora dinasztikus kor I. időszakban a templomok

Jobbra: Festett kerámiaedény a Dijála-övezetben fekvő Tell-Hafádszíron (az ókorban Tutub). Ezt a kora dinasztikus kor I. szakaszára jellemző fekete és vörös festésű kerámiatípust skarlát árunak nevezzük. Geometrikus és naturalisztikus motívumokkal is díszítették, de az itt láthatóhoz hasonló emberábrázolások ritkák. Az edény magassága 30 cm.

egy másik, később nagyon elterjedté váló jellegzetesége az volt, hogy a hívók az istenség előtt saját magukat helyettesítő kőszobrokat állítottak. Az esnunai (ma Tell-Aszmar) „Négyzetes templom” egyik szentélyének oltára alatt 12 ilyen szobrot találtak. Annak ellenére, hogy eredetileg istenszobroknak vélték őket, minden bizonnyal emberi lényeket ábrázolnak.

A Hamrín-körzetben a kora dinasztikus kor I. időszakból nem ismertek nagyvárosok. Tell-Gubba, a legkorábbi és egyben a leglátványosabb lelőhely (Dzsemdet-Naszr-periódustól a kora dinasztikus I. elejéig) valaha egy nyolc koncentrikus falból álló, 70 méteres átmérőjű épület volt. A falak között csúcsos tetejű álboltozatos folyosók voltak, míg a falak vastagságában lépcsőházak kaptak helyet. Ennek, a Hamrín-medencén kívül párhuzam nélküli épülettípusnak a funkciója ismeretlen. Az épületben lévő egyik gödör 16, egymás után bedobált halott csontvázát tartalmazta. A folyosókon talált és gabona tárolására szolgáló nagy edényekből arra következtethetünk, hogy az épületet élelmiszerraktárnak és kincstárnak használták.

Egy kicsivel későbbi építménynek, a tell-razuki „Kerek épület”-nek szintén koncentrikus falai voltak, míg közepén egy 10 m átmérőjű, tágas, nyitott tér állt. A teret körülvevő ívelt szobáknak, Gubbához hasonlóan, boltozatos mennyezetük volt, de az ívek ebben az esetben négy méteres távolságokat hidaltak át. Az épület valószínűleg valamelyik délnyugati városállam által alapított katonai helyőrség lehetett. Egy Heit-Qászimban feltárt temető a közeli, fallal körülvett településhez tartozhatott. A téglából épült sírokat négyszögletes téglamelvényekkel vették körül,

míg a nagyobb síroknak a déli oldalból induló hosszú, keskeny falai is voltak, amelyek között szűk folyosók húzódtak. A sírmellékletek nagyrészt kerámiából készültek, de néhány sírban az Iráni-fennsíkon bányászott rézből formált töröket, baltákat és vésőket is találtak.

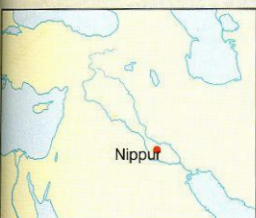
Észak-Mezopotámiában a késő Uruk-kultúra egyik utóda a Ninive 5.-kultúrába fejlődött tovább, amely egy Ninivében feltárt mélyásatás 5. rétege után kapta a nevét. Itt a festett kerámia mellett a későbbi, jó minőségű, bekarcolt, bonyolult motívumokkal díszített szürke árú is előkerült. Egyetlen eddig vizsgált és ehhez a korhoz tartozó település sem mutat városias jellegzetességet. Az épületek kisméretű falusi házak voltak, és a méretben és gazdagságban is változatosságot mutató sírok is nagyon szegények a délebbi síroknak eltemetett kincsekhez képest. A Ninive 5.-időszakból ismert legbonyolultabb fémtárgyak az öntött fejű egyszerű réztűk voltak. Egy ságír-bázári sírból előkerült vas késpengéről egyesek azt állítják, hogy vasércből olvasztott vasból készült, ám ez a vas valószínűleg véletlenül keletkezett, amikor a rézolvastáshoz salakosító adalékként vasércet használtak.

Kerámiastílusok elterjedése az i. e. III. évezredben

Bár az írást már az i. e. IV. évezredben feltalálták, az i. e. III. évezredben a Közel-Kelet nagy részéről nincsenek történeti forrásaink. A terület különféle kultúráinak meghatározásakor a régészek ezért az őstörténeti korszakokhoz hasonlóan, a kerámiastílusok elterjedésére támaszkodnak. Ezzel a módszerrel három nagy csoport különíthető el. Sumertől és Akkádtól északkeletre a vörös és fekete festésű skarlát árú terjedt el. Északnyugaton az ún. Ninive 5.-kerámiát használták. A kora Ninive 5.-időszakban a díszített kerámia festett volt. Ezt később a finom szürke kerámia váltotta fel, amelynek felületét bekarcolt minták díszítették. A Mezopotámia körül élő csoportok fekete vagy vörös fényezett kerámiát használtak, amelyet néha a bekarcolásba töltött domborműszerűen kiemelkedő fehér mintákkal díszítettek. Ennek a stílusnak az i. e. III. évezred folyamán a Kaukázus övezetétől délre terjedő korai transzkaukázusi kerámiastílus az öse.

Nippur

Lent: Az i. e. 2100 körül Ur-Nammu által épített zikkurattu az i. sz. 2. században egy erős erőd magját alkotta. Tetején az amerikai régészek 1900 körül épített háza látható, amelyet a helyi törzsek ellen menekül szántak.

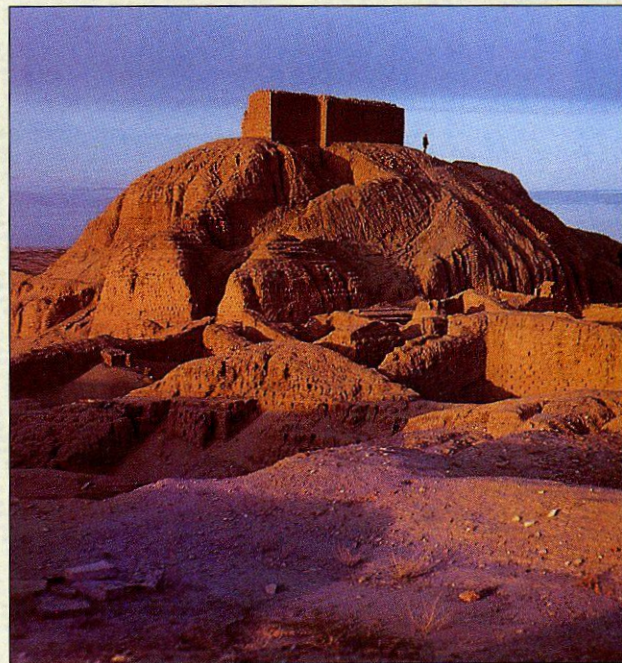

Lent: Ez a Dél-Íránban készített festett és berakással díszített kloritváza Nippurban, Inanna kora dinasztikus templomának romjai közül került elő. Díszítésén egy kigyóval harcoló nagy macska látható. Az ékírásos felirat szerint a kép címe: „Inanna és a kigyó”.

Nippur volt a sumerok legfontosabb vallási központja. Itt állt Enlil temploma, aki az i. e. III. évezredben Antól, az ég istenétől átvette az istenek vezetését. Bár a történeti korban egyetlen fontos dinasztiának sem volt itt székhelye, más városok uralkodói úgy vélték, hogy a Nippur feletti hatalom a Sumer és Akkád feletti jogot is jelenti.

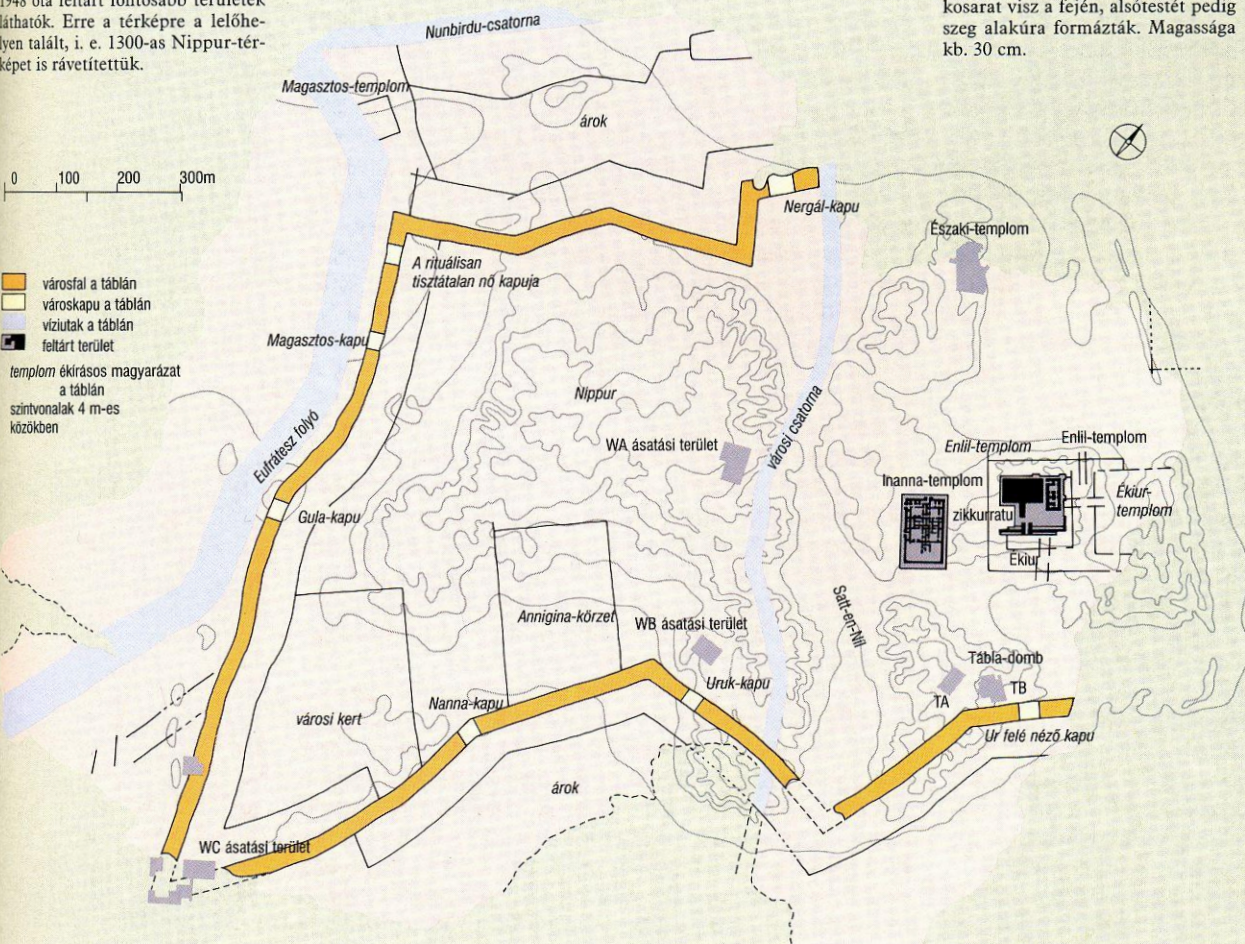
Nippurt az Ubaid-kortól fogva egészen kb. i. sz. 800-ig lakták, és a település 5000 évnél ideje alatt összegyűlt törmelék egy hatalmas, 2×1,5 km területű, és a környező síkság szintjéből 20 méternyire kiemelkedő dombrendszert hozott létre. Nippurnak fontos írnokiskolája volt, és több ezer ékírásos agyagtábla került elő e lelőhelyről. Egy i. e. 1300 körülre datálható különleges táblán a város térképe, benne Enlil temploma, a városfalak és kapuk, valamint a fő vízrendszerek szerepelnek. A városfalnak a táblán is látható éles sarkát napjaink ásatásain sikerült a lelőhely déli csücskében feltárni.

Jobbra: Egy, talán Ur-Nammut (i. e. 2112–2095) vagy Sulgit (i. e. 2094–2047) ábrázoló rézsztörz, amelyet a nippuri Inanna-templom alapjai között találtak. Az alak egy kosarat visz a fején, alsótestét pedig szeg alakúra formázták. Magassága kb. 30 cm.

Jobbra: Nippur térképe, amelyen az 1948 óta feltárt fontosabb területek láthatók. Erre a térképre a lelőhelyen talált, i. e. 1300-as Nippur-térképet is rávetítettük.

Korai transzkaukáziai kultúra

Északabbra, Kelet-Törökországban megjelent a korai transzkaukáziai kultúra. Valószínűleg Örményországban, az Arax völgyében alakult ki, de az i. e. IV. évezred végére már máshol is elterjedt. Úgy vélik, ez a kulturális expanzió egy nyugati és déli irányú népmozgás része volt, amelynek eredményeként települések jöttek létre Kelet-Törökországban, az Eufrátesz felső folyása völgyében és Észak-Iránban. A jellegzetes fekete, barna vagy vörös, fényezett kerámiát relief technikával díszítették, néha bekarcolt és fehér festékkel kitöltött motívumokkal látták el. Ilyet találtak a Mezopotámiából Iránba vezető főút mentén fekvő Godin-Tepe IV. rétegben is (i. e. 2700 k.). Hasonló és közel egykorú kerámiát fedeztek fel Nyugat-Szíriában, délen egészen a Galilea-tó magasságában is, ahol ezt Hirbet-Kerak-árunak nevezik.

Az e településeken lakó emberek közös szokása volt még a kerek házak és a formában készített doborművekkel díszített patkó alakú tűzhelyek használata is. Talán a hurri nép elődei voltak, akik az i. e. III. évezred végén és a II. évezredben Észak-Mezopotámia peremterületeit uralták. Azt, hogy ez a kerámia milyen mértékben utal politikai vagy kereskedelmi kapcsolatokra, sajnos, nem tudjuk, ám ez a Mezopotámia körüli gyűrű elvághatta az alföldet a hegyek gazdag nyersanyagforrásaitól, és elősegíthette a kora dinasztikus Perzsa-öbölbeli tengeri kereskedelem kialakulását.

Levante

Levantében a Hirbet-Kerak-kerámia csak egy volt a kora bronzkorban elterjedt sokfajta helyi kerámia közül. Ezek a változatok nem szükségszerűen népvándorlás következményei voltak, hanem sokkal inkább a korszakban lezajlott helyi fejlődés és békés külső hatás eredményei lehettek.

Levante kora bronzkora négy időszakra osztható, amelyek nagyjából egybeesnek a késő Uruk-, Dzsemet-Naszr- és a kora dinasztikus kor I.–kora dinasztikus kor III. időszakokkal, valamint az i. e. III. évezred végével. Az első kora bronzkori időszakban tíz vagy még több hektárra kiterjedő néhány település kivételével a települések zöme kisméretű volt. Az egyik leglátványosabb település az északkelet-jordániai sziklasivatagban fekvő Dzsawa. Ez a 12 hektáros, erősített város olyan területen épült az i. e. IV. évezred végén, ahol az évi csapadékatlag kevesebb volt, mint 150 mm. Ennek ellenére a téli esőzések vizének tározókba gyűjtésével az embereknek elegendő vizük volt, hogy kihúzzák vele a forró, száraz nyári hónapokat.

A második szakaszt, a kora bronzkor 2.-at az Egyiptomi Királysággal fennálló kapcsolatok megerősödése jellemzi. A talán olívaolaj-exportra használt palesztinai edényeket az egyiptomi 1. dinasztia abüdoszi sírjaiban is feltárták. Dél-Palesztinában és az Észak-Színájón az ott talált pecsétthenger-lenyomatok és vályogtégla épületek alapján sok lelőhelyről állapították meg, hogy valaha egyiptomi kolóniák vagy kereskedelmi lerakatok voltak.

Ebből a korból a városi települések szabályos erősítésének, valamint kapuk és tornyok használatának bizonyítékai is előkerültek. Vallási épületeket is sikerült azonosítani, de hogy a papok meghatározó szerepet játszottak-e a kormányzatban, az bizonytalan. A legtöbb szakértő úgy véli, hogy ez a városállamok kora volt, amelynek folyamán minden erősített központ uralma alatt tartotta a környező területeket. Ennek az

időszaknak a végén sok település elnéptelenedett, de a megmaradtak falai is vastagabbakká váltak. Szíriában olyan városok virágoztak, mint Mária, Ebla, Hama, Ugarit és Búblosz, miközben a hatalmas egyiptomi óbirodalmi állam a kora bronzkor 3. idején erős befolyást gyakorolt Palesztinára és Levante parti városaira.

Sumer és Akkád

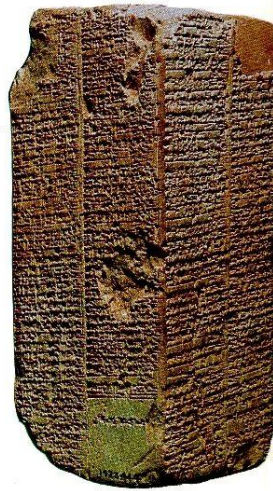
Dél-Mezopotámia két régióra oszlik: délen az Eridutól Nippurig terjedő Sumerra, északon pedig Abú-Szalábihtól az alluviális síkság északi pereméig terjedő Akkádra. Sumer és Akkád nevét először a kora dinasztikus kor vége felé jegyezték le. Sumerban a lakosság legnagyobb része a rokoníthatatlan sumer nyelvet beszélte. Északon a legtöbb ember az akkád nyelvet, a babiloni és asszír dialektus ősét, a héberrel és az arabbal rokon nyelvet használta.

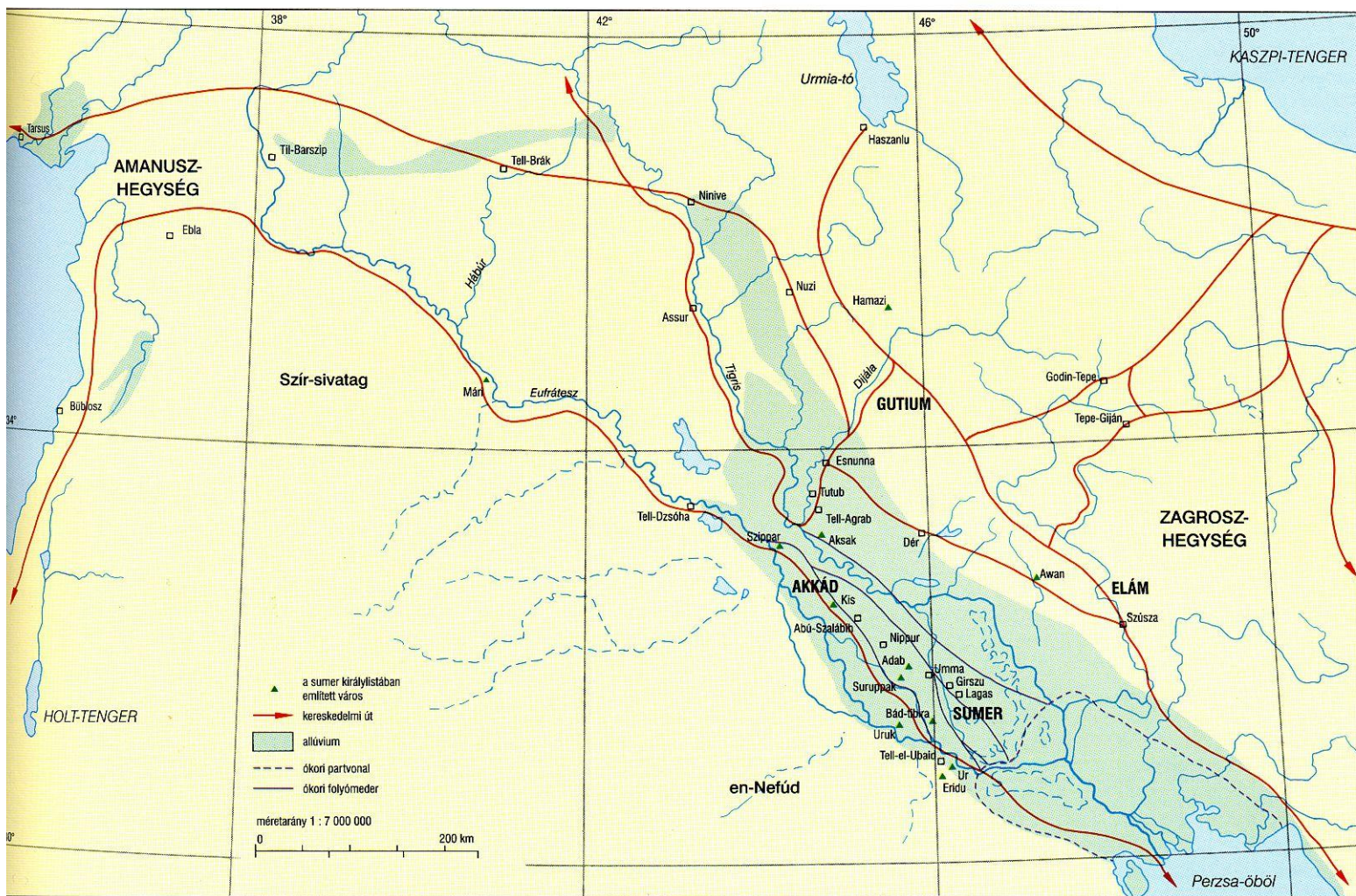
Sumer és Akkád modern értelemben véve nem voltak országok, hanem mindegyikük számos, már önmagában is politikai egységet alkotó és saját uralkodóval bíró városállamból állt. Néhány városállamhoz több kisebb város is tartozott. Lagas állama például magában foglalta Girszut (az állam főistenének, Ningirszunak az otthonát), a névadó Lagast és egy délkeletre fekvő kisebb várost, Ninát. Mind Sumer, mind Akkád körülbelül egy tucat városállamra oszlott. Ezek legnagyobb része az Eufrátesz folyóágai mentén feküdt, műveletlen földek (sumerul *edin*) övezete vette körül őket, mely övezet legelőül szolgált, de egyben ütközősáv is volt a városi települések között. A városok közel estek egymáshoz. Umma például mindössze 30 km-re feküdt a Lagas államhoz tartozó Girszutól, és Lagas uralkodóinak feliratai megörökítik a kettejük közötti földekért vívott állandó harc eseményeit. Fallal körülvett településeket már az ake-ramikus neolitikum korából, Jerihóból és Magzallijéből is ismerünk, de a kora bronzkor I időszakban Palesztinában mindenfelé találkozhatunk velük. A kora dinasztikus kor kezdetére valószínűleg már a legtöbb sumer város erősített volt. A városfalak legkorábbi dél-mezopotámiai bizonyítékát azonban csak a kora dinasztikus kor közepéről, Abú-Szalábihtól ismerjük. A váltakozó szövetségek és katonai hódítások következtében nagyon nehéz Sumer politikai térképét megrajzolni. Egy időben Kis királya sok más város uralkodójának legfőbb ura volt, más esetekben pedig egyetlen ember uralkodott két vagy több városállam fölött.

Uralkodók és istenségek

A városállamok uralkodóit három különböző néven – *en*, *enszi* és *lugal* – nevezték, amelyeket „úrnak”, „helytartónak” és „királynak” fordíthatunk. Azt, hogy pontosan mi különböztette meg őket egymástól, nem tudjuk pontosan. Különböző városokban különböző címeket használtak. Az *ennek* vallási kötelezettségei is voltak, és eredetileg pap lehetett. A *lugalnak* (a szó „nagy embert” jelent) már sokkal világibb szerepköre volt. A rang eredete talán abban keresendő, amikor a vének tanácsa – ahhoz hasonlóan, ahogy a babiloni Teremtés-eposz szerint az istenek gyülekezete a gonosz démonok elleni harc vezetőjévé választotta Mardukot – háborús vezetőt választott. Olykor a *lugalnak* alárendelt *enszije*i is lehettek. A kora dinasztikus kor végére a világi és vallási hatalom néhány városban már különvált, ám a világi uralkodók ennek ellenére egészen a mezopotámiai civilizáció legvégéig az istenek földi helytartóiként gyakorolták a hatal-

Lent: A sumer királylista legjobb állapotban megmaradt ékírásos példánya a Weld-Blundell-prizmán olvasható. A szöveg felsorolja Sumer uralkodóinak neveit az Özönvíz előtől egészen Szín-máig, Iszin királyáig (i. e. 1827–1817). A listának több mint egy tucat változatát ismerjük Babilóniából, Szűszából és Ninive i. e. 7. századi asszír fővárosának könyvtárából. Ám mindezek a másolatok valószínűleg i. e. 2100 körül, a III. uridinasztia uralkodásának elején vagy valamivel korábban készültek eredetire nyúlva vissza. A sumer királylista célja az volt, hogy világossá tegye, már a kezdetektől fogva, amikor „a királyság alászállt az égből”, mindig kiválasztott egy bizonyos város, amely a többi város fölött a hatalmat gyakorolta. A prizma magassága 20 m.

A sumer királylista városai

A kora dinasztikus kor III. szakaszában Sumer és Akkád egymással vetélkedő városállamokra oszlott. A sumer királylista szerint egy adott pillanatban mindig egyetlen város játszott vezető szerepet. Ez valójában a későbbi gyakorlat visszavetítése volt korábbra, hogy a dinasztiák legitimizálhassák hatalmukat. A Bibliához hasonlóan, a korai uralkodóknak itt is mitikusan hosszú, ezerévekben mérhető uralkodási időt tulajdonítottak. A sumer királylista az uralkodó városokat és a királyaik uralkodásának időtartamát jegyzi fel.

mat. Az uralkodó volt az istenség képviselője, és kisebb-nagyobb mértékben ellenőrzése alatt tartotta a város főtemplomának anyagi forrásait. Ez a templom volt a város legnagyobb földbirtokosa és a leggazdagabb intézménye. Létezett ugyan virágzó magángazdaság is, de mivel a táblák legnagyobb része templomi levéltárakból került elő, erről kevesebb az információnk. A rabszolgatartás (a rabszolgák egy része hadifogoly volt) szintén általános jellemvonása volt e városállamoknak.

Minden városnak megvolt a maga védőistensége, akinek a város főtemplomát szentelték. Néhány városi istennek csak helyi jelentősége volt. Szud isten Suruppakban székelt, Bau és férje, Ningirsu voltak Girszu főistenei, míg Kis városának istene Zababa volt. Más istenségeket – gyakran a városuk által szerzett befolyás következtében – már szélesebb körben tiszteltek. A késői évszázadokban például a babiloni Marduk és Assur város istene, Assur vált a panteon urává. A városokban a város istenségének szentelt templom mellett más isteneknek, különösen Inannának és Enlilnek ajánlott templomok is álltak.

A sumer istenek, a görög istenekhez hasonlóan, emberi formát öltöttek, és emberek módjára viselkedtek. Ugyanolyan emberi érzelmek mozgatták őket, és a mítoszok és legendák tanúsága szerint tetszőleges módon avatkozhattak be az emberek ügyeibe. Voltak istenei az égnek és a holdnak, voltak istenek, akik természeti erőket testesítettek meg, voltak istenei az emberi intézményeknek és eszközöknek. Volt istennője az írásnak és istene az ekének, sőt még a téglának is megvolt a saját istenük. A sumer írások istenek szavait jegyezték fel nagy gondgal.

An volt az ég, a csillagos ég ura. Temploma Kulában állt, amely később Uruk része lett. A város oltalmazó istensége azonban mégsem ő, hanem Inanna istennő volt. Az Uruk-korszakban An lehetett a főisten, de az i. e. III. évezredben helyét Enlil isten, a levegőég ura vette át, akinek feleségét Ninilnek hívták. Enlil Nippurnak, a legészakibb, de egyben kiemelt szereppel bíró sumer városnak volt az istene. Minden uralkodónak, aki igényt tartott a Sumer feletti uralomra, helyre kellett állíttatnia Nippur templomait.

Az istenek sorában a harmadik Enki (akkád nevén Éa) volt, akinek neve sumerul ugyan azt jelenti, hogy „a föld ura”, de valójában az édesvizek istene volt. Mindemellett ő volt Eridu főistene, továbbá a bölcsesség és a mágia istene is. A legfontosabb istennőnek Inannát (akkádul Istárt) tekintették, akivel a későbbi korok legtöbb istennőjét azonosították. Ő volt a szerelem és a háború istennője (Aphrodité és Athéné görög istennők együttes megfelelője), Uruk és Akkád városainak istennője. Eredetileg talán An felesége volt, de a későbbi mítoszokban Dumuzi hitveseként szerepel, aki Inannáért cserébe az Alvilágba is leszállt. A későbbi korokban Dumuzit Tammúznak vagy Adónisznak nevezték; ő minden évben meghalt, majd feléledt. Hasonlóképpen fontos volt Utu (Samas) napisten, az igazság Szippar és Larsza városainak istene, valamint Nanna (Szín), a holdisten, Ur városának ura.

Történelem és legenda

A kora dinasztikus kor szolgáltatta az első lehetőséget arra, hogy a régészeti leleteket az ékírásos források

történelmi eseményeivel egybevevük. E források közül a legfontosabb a sumer királylista, amely feljegyezte a legkorábbi idők óta Sumerben uralkodó királyi dinasztiákat. A szöveg legrégebbi ránk maradt másolata az i. e. II. évezred elején készült, bár egyik változatát még Bérósszosz, az i. e. 4. századi babiloni írnok idejében is használták. Az „Amikor a királyság alászállt az égből, Eridu városban volt a királyság” szavakkal kezdődő királylista szerint a következő négy dinasztia székhelye Bad-tibira, Larak, Szippar és Suruppak volt. Ez utóbbi városban Ubartutu uralkodott. Ezen első időszakot a következőként foglalja össze: „5 város volt, 8 király, 241 200 éven át uralkodott. A vízözön áradt el fölöttük” (Komoróczy Géza fordítása).

A későbbi hagyomány Ubartutut Ziuszudra (vagy Ut-napistim), a babilóniai Noé apjának tette meg. A Gilgames-eposz szerint Ut-napistim Enki tanácsára bárkát épített, és így túlélte az istenek által az emberiség elpusztítására küldött özönvizet. Néhány régész úgy vélte, hogy ez az özönvíz lehet a magyarázata az Ur, Kis és Suruppak mélyen fekvő rétegeiben talált vastag folyami hordalékregnek. Ezek azonban különböző korokban lezajlott helyi áradások következményei lehettek. A sumer királylista vízözön előtti részét gyakran azonosítják a kora dinasztikus kor I. időszakával, de mivel mind a mai napig ez a lista az egyetlen forrásunk, ez sajnos nem bizonyítható. A vízözön utáni korszak nevei egy részének létezését a régészeti bizonyítékok is megerősítik: „Azt követően, hogy a vízözön áradt el fölöttük, a királyság alászállt az égből, Kis városban volt a királyság.” A lista Kis 23 királyának a nevét sorolja fel. A 22. király Enmebarageszi volt, „aki Elám országának fegyvereit zsákmányként elhozta, király volt, 900 évig uralkodott”. Az írnok valószínűleg az *en* címet is a névhez írta, mivel Mebarageszinek két feliratát is felfedezték. Az egyik egy vázán olvasható, és ma az Irak Múzeumban van, míg a másikat a Bagdadtól keletre fekvő Khafádzsi Óvális-templomában, a korai dinasztikus kor III. elejére tehető rétegben találták.

A királylista szerint Mebarageszi után fia, Aka következett, és a királyság Kisből Urukba került. Uruk felsorolt királyai között számos olyan akad, akiknek nevét a sumer mítoszokból és legendákból is ismerjük. Köztük van Enmerkar, Lugalbanda, Dumuzi és Gilgames is. Egy későbbi sumer eposz említést tesz az uruki Gilgames és Kis királya, Mebarageszi fia, Aka összetűzéséről. Ebből viszont arra következtethetünk, hogy Uruk és Kis dinasztiai egykorúak lehettek, és nem egymást követték, ahogy azt a királylista sugallja.

Az I. uruki dinasztia félig legendás királyainak tetteit későbbi sumer és babiloni írnokok is feljegyezték. Az egyik ilyen legendában Enmerkar összetűzésbe keveredik Aratta városállamával, amelyet hét hegy választott el Sumertől, és így valószínűleg az Irán-fennsíkon feküdt. Enmerkarnak a sumer templomok díszítéséhez aranyra, ezüstre, lazúrra és karneolra lett volna szüksége. Végül gabonaszállítással, követek és ékírási levelek (a történet szerint Enmerkar találta fel az írást), valamint katonai nyomás segítségével sikerült célját elérnie és megszereznie a nemesfémeket Aratta enjétől.

A későbbi korokban az Enmerkar-legendához hasonlóan átdolgozott Gilgames-történetek is tartalmaznak igazságmagot. A Gilgames-eposz legteljesebb változata az i. e. II. évezred elején keletkezett. A korábbi legendák felhasználásával létrejött egy eposz,

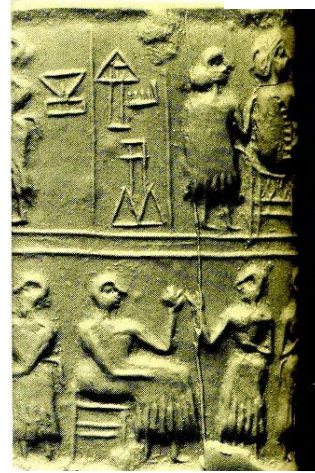
amelynek alaptémája az ember halhatatlanság utáni vágya volt. A történet elmeséli, hogy Uruk királya, Gilgames expedíciót indít az „élet földjére” (valószínűleg az Amanus-hegységbe), hogy templomépítéshez szükséges cédrusfát hozzon onnan. A hegységben megöli Humbabát, a szörnyet, és visszatérve Urukba elutasítja Inanna istennő közeledését, aminek következtében barátja, Enkidu életét veszti. A halál fenyegetésétől megriadva útnak indul, hogy megkeresse az Özönvizet túlélő, és így örök életet nyerő Ut-napistimet. Ut-napistim Dilmun szigetén él (amit a Perzsa-öbölben fekvő Bahrein szigetével azonosítanak). Ut-napistim feltárja előtte, hogy az örök élet titka az „élet füve”. Ez valószínűleg egy igazgyöngy lehetett, mivel Gilgamesnek a tenger fenekéről kellett felhoznia, és Gilgames a Perzsa-öböl gyöngyhalászáinak ma is használt módszerével merült le érte: követ kötött a lábára. Urukba való visszatérése közben azonban egy kígyó (amely bőre levedlésével megújítja életét) ellopja tőle az „élet fűvét”, és Gilgamesnek meg kell elégednie az örök hírnévvvel. Bár ezek a legendák nem történeti eseményeken alapulnak, mégis fényt vetnek a kora dinasztikus kor fő problémáira. Ezek: a városok közötti versengés, az isteneknek és képviselőiknek megbékítése és dicsőítése templomépítés és gazdag ajándékok által, valamint értékes és ritka nyersanyagok beszerzése kereskedelem és háború segítségével.

Az I. uri dinasztia

A sumer királylista következő dinasztiaja az uri volt. Királyának, Meszanepadának nevét ismerjük egy Urból és egy Tell-Ubaidból előkerült feliratról, valamint szerepel egy Máriban talált lazúrgyöngyön is. A gyöngy felirata szerint Meszanepada apja, a Kis királya címet is viselő Meszkalamdug volt. Meszkalamdug feliratai a híres régész, Sir Leonard Woolley (1880–1960) által feltárt uri királyi temető két sírjából is előkerültek.

A királyi temető a kor egyik legrádjósabb régészeti leletegyüttese. A legtöbb sírban a gyékénybe csavart vagy koporsóba zárt halott egy függőleges akna mélyén, az oldalán feküdt. A halott mellé személyes tárgyakat, ékszereket, egy-egy tört, esetleg egy pecséthengert helyeztek. A sírmellékletekhez ezenkívül kerámia-, kő- vagy fémedények is tartoztak, amelyekben ételt és italt temethettek a halott mellé, de találtak fegyvereket, valamint szívagyálókban tartott kozmetikumokat, illetve a használatukhoz szükséges eszközöket is. Hasonló sírok kerültek elő Abú-Szalábiában, Kisben és Hafádzsiban is. 17 sír azonban, mind szerkezete, mind a bennük talált mellékletek gazdagsága szempontjából is szokatlan volt. Néhányuk kőből vagy vályogtéglából épült, esetleg több kamrájuk is volt, többet pedig boltozattal fedtek. E sírok legtöbbjét már az ókorban kirabolták, de még így is lenyűgözőek voltak, nem is beszélve azokról, amelyeket érintetlenül találtak. Néhány királysírban a halottat kísértőinek tucatjai követték a másvilágra, akiket a temetési szertartás során öltek meg.

Az egyik királysírt csaknem pontosan a másik fölé építették. Az alsót, amelyet Woolley a király sírjának nevezett, egy lefelé lejtő folyosón lehetett megközelíteni. A rámpa aljánál hat, rézsisakot viselő és rézlándzsával felszerelt katona csontváza feküdt. Kicsit beljebb két darab négykerekű, három ökör vontakocsi maradványai kerültek elő. A gyeplőket lazúrgyöngyök díszítették, a száruk ezüstből készült, és

Fent: Ez a pecsétlengyel-lenyomat egy szép lazúr pecsétlengyeltől származik. Puabi királynő uri sírjából került elő, és „Puabi, a királynő” feliratot viseli. A kora dinasztikus korban a dél-mezopotámiai, férfiak által birtokolt pecsétlengyeket harcoló embereket és állatokat ábrázoló jelenetekkel díszítették, míg a nők pecsétlengyein gyakran ehhez hasonló lakomajelenetek voltak láthatók. Az ünneplésnek fontos szerepet jutott a mezopotámiai társadalomban, ahol a rituális ünnepeket az uralkodó elit hatalmának megszilárdítására is felhasználták. Az az elmelet, mely szerint a nőket azért hozták kapcsolatba ezekkel a pecsétlengyekkel, mert az ünnepek egy szent házassági szertartás részét képezhette, még bizonyításra vár. A tárgy magassága 4,9 cm.

Fent: Egy harcos kagylóberakásos alakja, mely a mári Istár-templomból került elő, és a kora dinasztikus kor végére datálható. Az alak egy nagyobb, harcosokból és megkötözött, meztelen foglyokból álló jelet része volt. A férfi kezében harci balta, fején pedig a kora dinasztikus királyok által viselt lapos fejtető látható. Magassága 11 cm.

Jobbra: Ez az oroszlánfejű sas a Märiban talált ún. ur-i kincs része volt, amely többek között egy Ur király, Meszanepada nevével ellátott gyöngyöt is tartalmazott. Sajnos nem tudjuk, hogy királyi ajándék vagy egy rajtaütés zsákmányának része volt-e. A függő afganisztáni lazúrkőből készült. Az aranyfejet és a farkat bitumen, valamint réz-tűk tartják a helyükön. Magassága 12,8 cm.

ökörszobrokat mintázó gyeplőkarikákon haladtak át. A kocsik mögött több mint ötven férfi és női csontváz hevert. A nők egyik csoportja közelében két hárfa maradványaira bukkantak. Az egyik hárfát aranyból és lazúrból készült bikafej, valamint egy Aesopus meséit életre keltő, zeneszerszámokon játszó, állatokat ábrázoló kagylóberakás díszítette.

A sírkamra kőből, boltozata pedig vályogtéglából épült. A sírkamrában számos halott maradványai mellett ugyanolyan hajók réz- és ezüstmodelljeire bukkantak, mint amilyeneket a mocsári arabok Dél-Irakban ma is használnak. A sírkamra tartalmának nagy részét azonban a pontosan fölötté lévő másik királysírből a mennyezetbe vágott lyukon leereszkedő sírrablók már elhurcolták. E másik sírnek is hasonló alaprajza volt, mint a király sírjának, de a sírkamrát és a külső árkot nem rabolták ki. Öt holttest feküdt a feljárón egy arany- és ezüstoroszlán, illetve bikafejek-

kel, valamint lazúr- és kagylómozaikkal díszített faszán előtt. A szánhoz két ökör tartozott, gyeplőjük egy szépen megmintázott, elektronszámmal díszített ezüst gyeplőkarikán haladt át. A szán mellett egy játéktábla, valamint számos, aranyból, ezüsből, rézből, obszidiánból, lazúrból, alabástromból és márványból készült edény hevert. A tárgyak között egy nagy, mozaikberakással díszített faláda volt, amelyet az alul lévő királysír mennyezetébe vágott lyuk fölé helyeztek. A felső sír építői minden bizonnyal rábukkantak a király alul lévő sírjára, és kirabolták azt.

A későbbi sír kamrájában, két szolgálja kíséretében, egy nő csontváza feküdt faravatalon. A nő jobb válla mellett egy lakoma jelenetét ábrázoló pecséthengeren a következő felirat állt: „Puabi, királynő”. Puabit teljesen felékszerezve, fején arany fejdísszel temették el. A halott mellett talált másik fejdísz egy pántból állt, amelyre apró lazúrgyöngyök ezreit varrták, tetejére

viszont szarvasok, gazellák, bikák és kecskék növény-motívumokkal elválasztott kis aranyfiguráit erősítették.

Egy másik sírkamrát szintén kiraboltak, itt a Woolley által „nagy halotti gödörnek” nevezett előtérben a 9×8 méteres területen nem kevesebb mint 74 önkéntes jelentkezőt áldoztak fel. Hat katona hevert a feljáró mellett. Négy zenésznőt találtak hárfáik közelében, amelyek egyikét egy aranyzakállas bikafej, másikat ezüst tehénfej, míg a harmadikat egy ezüst szarvasfej díszítette. A többi 64 nő sorokba rendezve feküdt. Nyakuk körül lazúr- és aranygallér, valamint más ékszerek voltak. Fülükben nagy, félhold alakú arany fülbevalókat, fejükön pedig Puabi fejdíszének egyszerűsített változatát viselték. 28 nőnek arany, a többinek pedig ezüst hajszalagjai voltak. Az egyik szerencsétlen asszony hajszalagja még mindig fel volt csavarva. Kétségkívül nem maradt már ideje a szalag felerősítésére, mert későn érkezett a saját temetésére.

Ur királyi temetőjének két sírjából is kerültek elő Meszkalamdug nevét említő feliratok. Az egyik sírban, mely egy nő földi maradványait tartalmazta, egy „Meszkalamdug, a király” felirattal ellátott kagylóhéj pecséthenger került elő, amely a temetésre felajánlott királyi ajándék lehetett. Egy másik sírban, amelyet – mivel nem volt épített sírkamrája és emberáldozatnak sem volt nyoma – nem soroltak a királysírok közé, két aranytálon és egy kagyló alakú aranymécsesen találták meg Meszkalamdug nevét, míg egy réztálon a „Ninbanda, a királynő” felirat állt. Egy Urban lelt pecséthengeren ugyanezt a nevet és rangot annak a Meszanepadának a felesége viseli, akiről viszont a mári gyöngy nyomán tudjuk, hogy Meszkalamdug fia volt. A sírban talált leglátványosabb tárgy azonban egy hajviseletet vagy parókát formázó aranysisak volt, amelyre minden egyes hajtincset gondosan rávéstek. Mellőle gyöngyök százai, sok aranyedény, egy ezüst-öv, valamint elektronbalták kerültek elő.

Nem mindenki ért egyet Woolley-val abban, hogy ezek az úgynevezett királysírok valóban Ur királyainak és közvetlen hozzátartozóiknak a sírjai lehettek. Néhány kutató szerint a sírok egy vallási szertartás során lemészárolt áldozatok tetemeit tartalmazzák. Emberáldozattal kísért királyi temetkezéseket a világ számos részéről, például a kora dinasztikus Egyiptomból, a későbbi Szudánból, a Sang-kori Kínából és az i. sz. 13. századi Melanéziából is ismerünk, de Me-

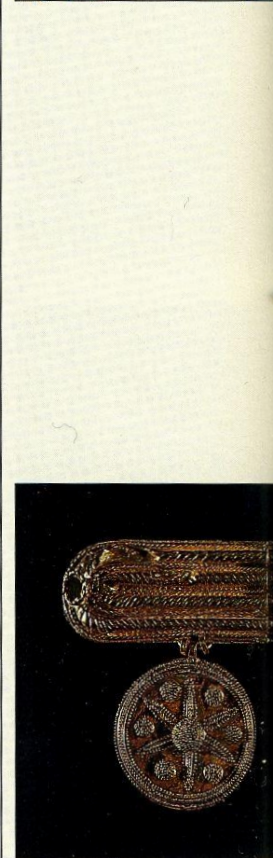
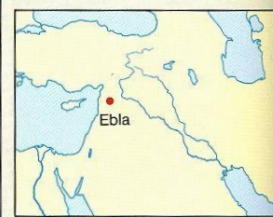
zopotámiából az uri királyi temetőn kívül nincs rá más bizonyítékunk.

Paloták és templomok

A királyi temető – a Mezopotámiában talált legkorábbi palotákhoz hasonlóan – a kora dinasztikus kor III. szakaszának első feléhez tartozott. Közülük kettő Kisben, egy pedig Eriduban állt, és bár az épületekben semmilyen feliratot sem találtak, amely utalna a funkciójukra, sok más sajátságukból mégis arra következtethetünk, hogy paloták lehettek. Nagy, monumentális épületek voltak, melyek alaprajza nem sokban különbözött a kora dinasztikus templomokétól, de azoktól eltérően, miután elhagyták őket, helyüket nem használták fel újabb építkezésekhez.

A Kisben feltárt „plánkonvex (síkdomború) épület” a kora dinasztikus korra jellemző négyzetes, domború tetejű téglából épült (innen ered neve is), és egy vastag, támpilléres fal vette körül. Közel ötven szobája – amelyek egy része raktárként szolgált, más részükben pedig valaha kemencék és bitumennel bevont medencék voltak – szűk folyosókkal elválasztott egységekbe rendeződött. Egy másik, a fő szentélykörtől délre fekvő kisi palota három nagyobb egységből állt, amelyek közül a legkorábbi 70×40 méteres volt. Négyzetes központi udvarát szobák vették körül. Az épületet körülölelő vastag fal monumentális bejáratát egy lépcsősoron keresztül lehetett megközelíteni. Ettől az épülettől délre egy másik, oszlopos portikuszból és egy 25 m hosszú oszlopcsarnokból kialakított épület húzódott meg. Agyagpala-, mészkő- és kagylóberakásos jelenetei az uri jelvény jeleneteihez hasonlítottak, de hasonló berakásos jelenetek kerültek elő Máriból és Eblából is. Az eridui palota két, csaknem teljesen azonos épületből állt. Helyiségeik a későbbi mezopotámiai palotákhoz hasonlóan udvarok köré csoportosultak, és mindkét épület körül szűk folyosók voltak.

A kora dinasztikus korból sokkal több templomot ismerünk, mint palotát. A hely szentsége és a vallás konzervativizmusa révén a templomokat évezredek keresztül egymás romjaira építették, és a régészek sok ilyen rétegsort fel is tártak. A korábbi, Ubaid- és Uruk-kori háromosztatú templomokat felváltották az udvaros és a „tört tengelyű” szentélyek. Egy másik jellegzetesség a teraszra épült templom volt, például az, amelyet Ubaidban, Úrtól 4 km-re nyugatra tártak fel. Ezt a templomot több mozaikbe-

Fent: Arany nyaklánc a „Kecskék Urának” a nyugati palota alatt talált, i. e. 1750-re datálható sírjából. A három részre osztott pánt sodrassal készült. A korongok hatágu csillogait filigramrészletekkel, a kora dinasztikus korban kialakított technikával díszítették.

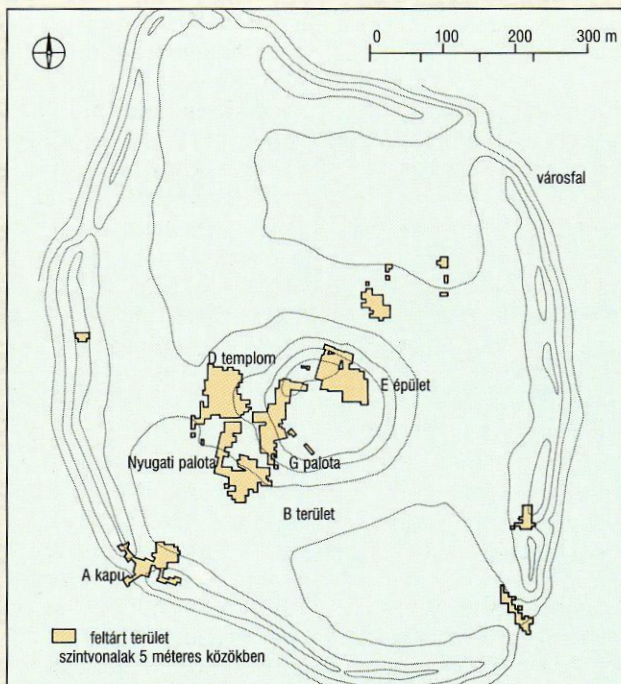
Jobbra: Néhány agyagtábla a G-palota levéltárából előkerült több ezer tábla közül. A szövegek sumerul, illetve ugyanazt az írást használva, helyi dialektusban íródtak.

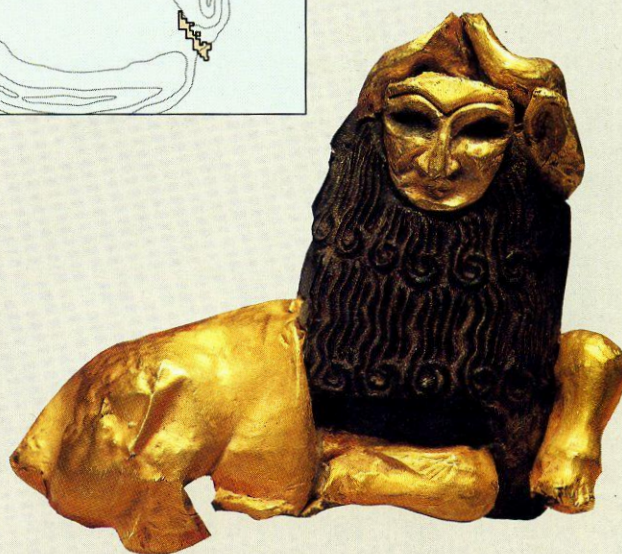
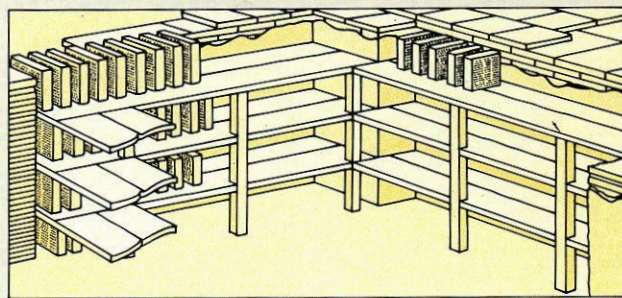
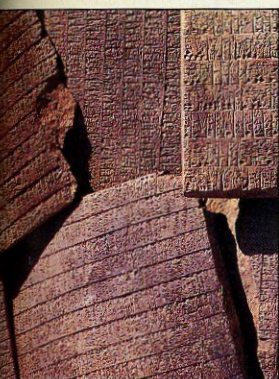
Balra: Rekonstruált dombormű az Ur melletti Ubaidban álló Nin-hurszag-templomból (a gyermekszülés istennőjének templomából). A templomot Aanepada, az I. uri dinasztia királya építtette i. e. 2500 körül. Épületdíszeit leszerelték, és a templom emelvényére felvezető lépcső mellett helyezték el. Ez a nagyméretű, faalapra erősített kalapált réz dombormű valaha egy ajtó fölött állhatott, és a szintén itt talált két, színes mozaikkal díszített oszlop tarthatta. Sajnos nem tudjuk, hogy a templomot miért oroszlánfejű sassal és két szarvassal díszítették. Magassága 1,07 m, szélessége 2,38 m.

Ebla

Egy 1968-ban a szíriai Tell-Mardíh lelőhelyén ásatásokat végző olasz expedíció bebizonyította, hogy a hely azonos az ókori Eblával. A települést az i. e. IV. évezredtől az i. sz. 7. századig lakták, de legfontosabb korszaka az i. e. III. évezred közepétől az i. e. II. évezred közepéig terjedő időszak. A kora bronzkori G palotából, amelynek lerombolása Akkád egyik királyának nevéhez fűződik, egy ékírásos szövegekből álló levéltár, valamint a meneküléskor hátrahagyott számos szép tárgy került elő. A középső bronzkori (i. e. 2000–1600) tárgyak sem kevésbé jelentősek. Eblát i. e. 1600 körül, talán a Babilon ellen vonuló I. Mursilis hettita király rabolta ki.

Balra: A lelőhely térképe a legfontosabb feltárt területekkel. A több mint 55 hektáros településnek volt egy külső városfala, és egy 15 m magas belső citadelladombja is. A város legnagyobb része továbbra is feltáratlan. A feltárt maradványok nagy része a G palota kivételével a középső bronzkorra vagy későbbre datálható.

Balra fent: A G palota levéltára. A táblák ott fekszenek, ahova a palota kirablásakor lehullottak. A felfedezés előtt nem is sejtették, hogy ezen a területen a kora dinasztikus kor végén egy írást használó civilizáció létezhetett.

Balra: A G palota levéltári polcrendszerének rekonstrukciója, amely a leégett maradványokon alapul. A táblákat a mai könyvekhez hasonlóan helyezték a polcokra. A szövegek nagy része gazdasági feljegyzés.

Fent: A G palotában talált emberarcú bika 5 cm hosszú aranszobrocskája. A szakálla kőből (valószínűleg kloritból) készült. Megjelenése jellegzetesen sumer: lehet, hogy Sumerből importálták, vagy Szíriában készült sumer stílusban. A szobrocska minden bizonnyal a napistennel, Samassal kapcsolatban álló mitológiai lényt ábrázol, és talán azoknak a hatalmas emberfejű bikaszobroknak az ikonográfiai előképe, amelyek a sokkal későbbi asszír paloták védtek.

rakásos oszlop, tehénfejet ábrázoló berakásos fríz, valamint egy oroszlánfejű sast és két szarvast ábrázoló kovácsolt rézlemezből való magasdombormű díszített. Az ovális fallal körülvelt templomot Anepada, Meszanepada fia építtette Ninhurszag tiszteletére.

Hafádsziban egy dupla kerítőfallal körülvelt, teraszon álló templom került elő az ásatások során. Mielőtt hozzáláttak volna a templom építéséhez, az építési területet 4,6 m mélyen kiásták, és mintegy 60 000 köbméter tiszta homokkal töltötték fel. Egy harmadik ovális templomot Lagasban tártak fel. Az Inanna Ibgáljának nevezett, és valószínűleg korábban alapított templomot Lagas királya, I. Enanatum építtette i. e. 2410 körül.

Balra: Ezen a Girszuból előkerült, kőből készült fogadalmi lapon Ur-Nanse, Lagas uralkodója (i. e. 2480 k.) látható családja társaságában. A felső sávban egy kosár téglával a fején láthatjuk mint építőt. Az előtte álló alak a felesége, az asszony mögött állók pedig a fiaik. Az alsó sávban a trónján ülő Ur-Nansét láthatjuk. A fallap magassága 40 cm.

Lent: Éanatum, Lagas királya (i. e. 2440 k.) Umma városállama fölötti győzelméről megemlékező sztéléjének részlete. A sztélé darabjai Girszuból kerültek elő. Ezen az oldalán Ningirszu, a város védőistene látható, amint buzogányával betöri egyik, hálójával foglyul ejtett ellensége fejét. A sztélé másik oldalán a hadsereget ábrázolták csata közben. Az elesettek testeit madarak marcangolják, ezért a sztélé gyakran Keselyű-sztélének nevezik. Hosszú feliratából megismerhetjük Lagas és Umma városállamai határvitájának részleteit. Az itt látható töredék szélessége kb. 40 cm.

A kora dinasztikus kor III. késői szakasza

A kora dinasztikus korszak végéről származó feliratokból kiderül, hogy a sumer királylista nem teljes. Számos városállam, köztük Lagas több mint öt nemzedéken keresztül ismert uralkodói is kimaradtak. Továbbá az Adabból és Girszuból származó feliratokból tudjuk, hogy Meszalam, Kis királyának alattvalói közé tartoztak Adab és Lagas enszije, a neve mégsem szerepel a királylistában.

Meszalam volt az, aki meghúzta Umma és Lagas közt a határt, de Ur-Nanse, Lagas uralkodójának idején ismét kiújult a határviszály, és egy felirat szerint Ur-Nanse Urt és Ummát is legyőzte. Ez idő tájt készültek el Lagas falai és templomai. Ur-Nanse unokája, Éanatum újra győzött Umma ellen. A győzelemről egy sztélé állításával emlékezett meg, amely a „Ningirszu, az úr, Luma koronája, a Pirigedana-csatorna élete” nevet kapta. Ma Keselyű-sztélé néven ismerjük, mivel domborművén a csatában elesetteket marcangoló madarak láthatók. Felirata szerint Éanatum legyőzte Urukot, Urt, Aksakot, Márit, Szúszát, Elámot, számos, valószínűleg az iráni Zagroszban található területet, sőt még az Észak-Mezopotámiában fekvő Szubartut is. Azt is megemlíti továbbá, hogy Inanna Kis királyának címével is megajándékozta. Ez azonban nem azt jelenti, hogy Éanatum széles körben hódított volna. Az igazság valószínűleg az lehet, hogy az óbabiloni uralkodókhoz hasonlóan csapatokat küldött a távoli országokba, hogy szövetségesei oldalán beavatkozzanak a helyi viszályokba.

Sumer befolyás külföldön

A sumer királylista szerint Sumeron kívüli királyok, így Awan és Hamazi keleti dinasztái, valamint Mári nyugati dinasztíja is uralkodtak Sumer fölött, bár más forrásokban erre nem találunk utalást. Sumer és az Iráni-fennsík között azonban mindenképpen létezett kapcsolat. Sahr-e-Szokhtéban a lakott terület a kora dinasztikus kor alatt több mint 45 hektárra nőtt, és az évezred vége előtt csaknem megduplázódott. A Kermántól keletre fekvő Sahdadban, a korszak egyik gazdag temetőjében fémedények, szobrok, réz- és bronzszerszámok, illetve fegyverek, pecsételők és pecséthengerek kerültek elő. Fémolvasztó kemencék mellett karneol-, achát-, kalcidon-, kalcit-, lazúr- és klorittárgyak készítésére szolgáló kézműves körzeteket is sikerült feltárni. A délebbre fekvő Tepe-Jahján a régészek számos klorittárgyat találtak, köztük félkészeket is. A jahjáihoz hasonló, ún. interkulturális stílusban díszített kloritedények kerültek elő a Perzsából körzetéből, valamint Szúsza, Sumer és Mári kora dinasztikus kor III. szakaszához tartozó rétegeiből. Alig néhány lelőhely utal a Fárshban ez idő tájt feltűnt településekre és valószínűleg Ansan is elnépteledett.

A Zagrosz körzetében a Godin-Tepe IV. rétegében talált korai transzkaukázusi árut új stílusú festett kerámia váltotta fel. Ez, a Godin III.-ként ismert stílus több mint 1000 évig maradt használatban. Szúszaiban a Szúsza III. időszak proto-elámi kutúráját a Godin III.-áru hatását mutató kerámiát használó kultúra váltotta fel, de a dél-mezopotámiai befolyás is egyre erősödött.

Észak-Mezopotámiában a bekarcolt Ninive 5.-kerámiát egy szilárd, fémesen csengő edényfajta (metalikus áru) váltotta fel, amelynek megjelenése párhuzamos a nagy, fallal kerített városok kialakulásával. Sumer stílusú szobrok kerültek elő Assurból és Tell-Huérából. A déli hatás a Hábúr-síkságon fekvő Tell-Brákban és Tell-Leilánon a pecséthenger-lenyomatok stílusán érződik. Márit már régóta szoros kapcsolatok fűzték a déli városállamokhoz. Meszanepada Máriból előkerült feliratos gyöngye mellett Urból is előkerült két felirat, amelyek valószínűleg Mária egyik királyától származtak. Mária istenei és templomai is a mezopotámiai kultúrához tartoztak, és számos, a mári templomokban talált szobor akár délebbre is előkerülhetett volna.

Érdekes módon, Nyugat-Szíriában is létezett egy rokon, írástudó civilizáció. Sumer és Egyiptom között félúton, az Aleppótól délre fekvő Ebla (ma Tell-Mardíh) királyi palotájában 8000 ékírásos agyagtáblára bukkantak. A táblák, amelyeket egy levéltárként szolgáló helyiségben élükre állítva tároltak a polcon, sumer ékírással, de a helyi nyelven íródtak. Kezdetben úgy vélték, hogy az eblai nyelv a héber korai dialektusa lehet, de később kiderült, hogy sokkal közelebb áll az akkádhhoz. A táblák több mint háromnegyed részén adminisztratív szöveg volt, míg a maradék az írnokképzés hagyományos anyagához tartozott. Voltak közöttük lexikális listák, valamint akadt több mint húsz, sumer és eblai dialektusban írt irodalmi mű is.

A szövegeket három eblai uralkodó korára datálhatjuk, akik a *malikum* címet viselték, és több *lugal* is szolgált alattuk. A három, feltehetően a kora dinasztikus kor vége felé uralkodó király Ar-Ennum, Ibrium és Ibbi-zikir volt. Ibbi-zikir uralmának valószínűleg az Eblát legyőző akkád Sarrukín vagy pedig Ebla elpusztításával kérkedő unokája, Narám-Szín vetett véget. Az eblai királyság kiterjedése bizonyta-

lan. Délen Damaszkuszig is elérhetett, keleten pedig kétségkívül szoros kapcsolatokat tartott fenn Máriával. A szövegek által említett istenek között voltak sumer-akkád istenségek is, de sokukat, köztük Baált, Limet, Raszapot és Élt a nyugati területeken a későbbi korokból is ismerjük.

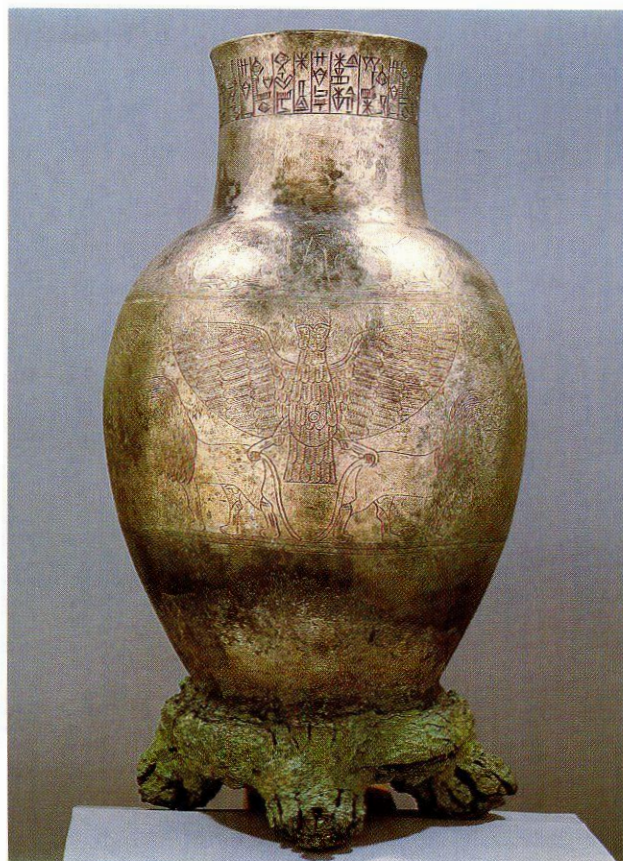
Az eblai szövegek nagy része textíliákkal, különösen gyapjúval – a királynak 80 000 juha volt – és lenvásznakkal foglalkozott. Az egyéb említett termények között az árpa, az olajbogyó és a szőlő is szerepelt. Egy másik, Ebla gazdagságára utaló szöveg megemlíti, hogy Ibbi-zikir minden évben 5 kilogrammnyi aranyat és 500 kilogrammnyi ezüstöt kapott. Az eblai civilizáció datálása szempontjából a palotából előkerült alabástrom edényfedő bizonyult a legfontosabbnak. A fedőn I. Pepi egyiptomi fáraó kartusa szerepelt, akinek uralkodását általában i. e. 2289 és 2255 közé teszik, és aki így talán Sarrukín (i. e. 2334–2279) és Narám-Szín (i. e. 2254–2218) mezopotámiai uralkodók kortársa is lehetett. A palota másik fontos lelete a kisi leletekhez hasonló mészkőberakás volt, amely emberfejú bikák és oroszlánfejú sasok sorával váltakozó, fegyvereket tartó, foglyokat kísérő, illetve azokat kivégző és levágott fejelet vivő katonák sorából állt. Ezek a jelenetek nagyon jellemzőek voltak a sumer korra, de ilyenek később is előfordultak egészen az újasszír korig. A palotából több mint 20 kilogrammnyi lazúrkő került elő, s ez ismét a korabeli hosszú távú kereskedelemre utal.

A kora dinasztikus kor vége

A kora dinasztikus kor utolsó éveiben Sumerban gyakoriak voltak a zavargások. Uruk és Ur Lugalkiginedudu uralma alatt egyesült, ő pedig felvette a Kis királya címet, és szövetséget kötött Lagas uralkodójával is. Lagas és Umma továbbra is a két városállam közötti földterületért háborúzott, ez a konfliktus még Meszalam korára nyúlt vissza. Számos uralkodó után Lugalzageszi került apja után az ummai trónra, és kirabolta Lagast. Lugalzageszi, mielőtt az akkád Sarrukín i. e. 2334-ben legyőzte volna, Uruk királyságát is megszerezte. Lugalzageszi uralkodásának krónikáját a Nippurban, Enlil városában talált több mint 50 kőedény töredékéről ismerjük.

„midőn Enlil, az országok királya, Lugalzageszinek ajándékozta az ország királyságát ...az országokat az ereje leigázta; napkeletől napnyugatig adót vetett ki rájuk. Abban az időben az Alsó-tengertől [Perzsa-öböl] az Idiglat [Tigris] és Purattu [Eufrátesz] területén, a Felső-tengerig [Földközi-tenger] az utakat egyenessé tette; napkeletől napnyugatig Enlil *[nem állított vetélytársat ellene]*. Az országok biztonságáról gondoskodott.”

(Komoróczy Géza fordítása)

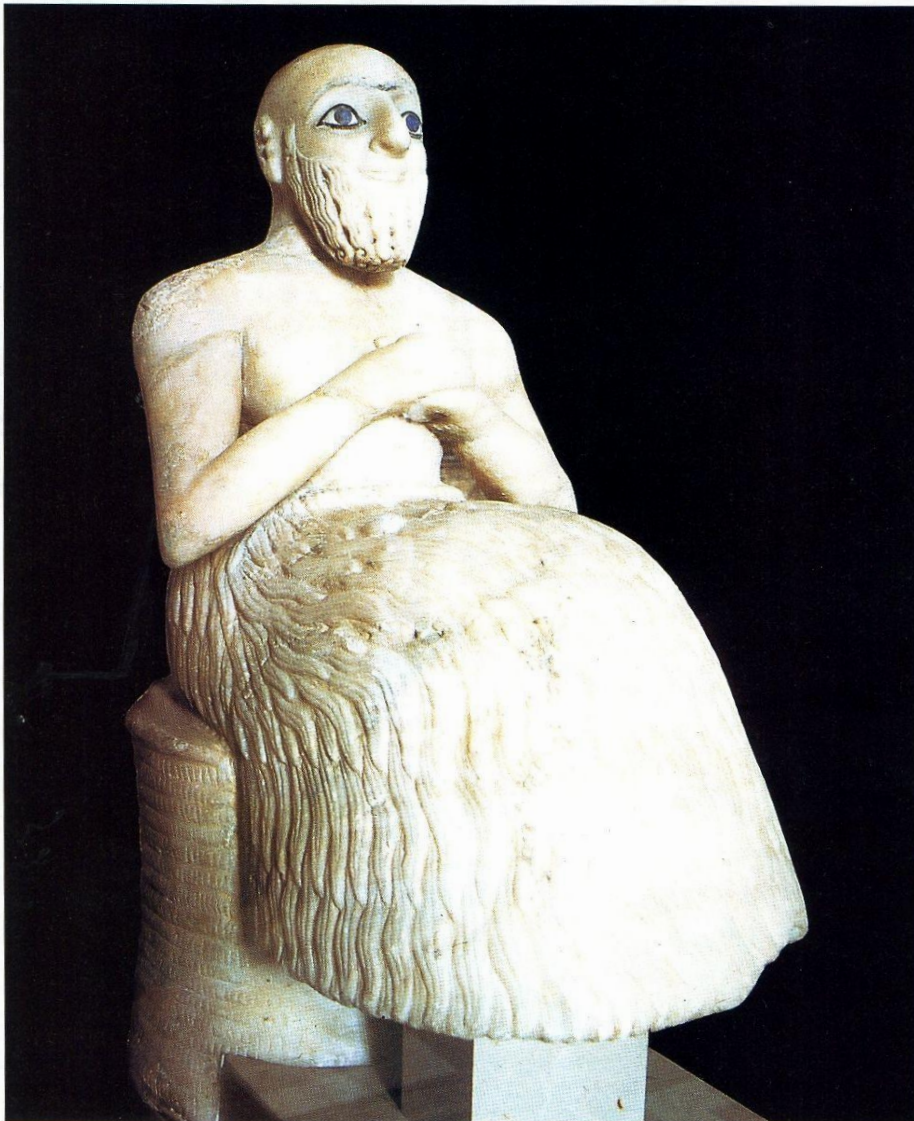
Jobbra: Entemena, Lagas királya (i. e. 2400 k.) által Ningirsu istenek ajánlott rézállványos ezüstváza. Ningirsut, a város istenét, aki eredetileg viharisten lehetett, később Inlil fiával, Ninurta hadistennel azonosították. Az e vázára finoman vésett oroszlánfejú sas alakja elerjedt motívum volt az i. e. III. évszázadban, és gyakran az Anzu mállal azonosították. Ez az oroszlánfejú viharhadár magát Ningirsut elképezheti. Később, amikor az istenségeket már csak emberi alakban brázolták, Ninurtának vagy Ningirsunak az oroszlánfejú sassal való kapcsolatát egy mítosszal magyarázták, amelyben Ninurta legyőzte az Anzu madarat.

Sumer szobrok

A kora dinasztikus kori Mezopotámiában (i. e. 2900–2334 k.) bevett szokás volt, hogy az uralkodók és más polgárok is elhelyezték saját szobraikat a templomokban. A szobrok állítójukat helyettesítve állandóan „imádkoztak” az istenség színe előtt. Ilyen szobrok kerültek elő Tell-Huérából, Máriból, Assurból, Szúszából, valamint Sumer és Akkád számos lelőhelyéről. Mind a sumer, mind az akkád nyelvű népesség között ugyanez a szoborstílus volt a népszerű.

A művészettörténészek rámutattak a kora dinasztikus sumerek stilizált szobrai és az Akkád-dinasztia (i. e. 2334–2154) naturalisztikusabb művészete közötti eltérésekre. A sumer művészetben azonban nagy a változatosság az erősen stilizált stílustól a teljesen élethű alkotásokig, és a szobrászati hagyomány a kora dinasztikus kortól egészen az óbabiloni korig folyamatos volt.

A sok kőszoborra jellemző terjedelmes, lekerekített formák valószínűleg a kötítűs (nagy folyami kötőmők) adottságaiból következtek.

Balra: Ebih-il, a mári Istár-templom egy hivatalnoká által felajánlott szobra (i. e. 2400 k.). A fehér kőből, talán alabástromból készült szobor szeméit bitumennel, kagylóval és lazúrral rakták be. A férfialak egy nádfonatos számlon ül, kezét pedig a tisztelet jeléül összekulcsolja. Bár Mári 450 km-nyire feküdt Sumer-től, az Eufrátesz mentén felfelé, mégis magán viselte a sumer civilizáció számos jegyét. A szobor magassága 52,5 cm.

Fent: Egy pár kisméretű gipszkő szobra, amelyet a nippuri Inanna-templom szentélye alatt találtak. A szemek bitumenbe ágyazott kagyló- és lazúrberakásból készültek. Hasonló szoborcsoport került elő a mári Istár-templomból is.

Balra: Emberfejű bika kőszobrocskája. Az általában isteni lények által hordott szarvkoronát viseli. Hasonló faragványokat ismerünk Gudea, Lagas urának korából (i. e. 2100 k.). Magassága 12 cm.

Jóbbra: E fején dobozt vivő férfi szobra arzenbronzból készült, mely az i. e. III. évezredben a legszélesebb körben használt ötvözet volt. A szobor lelőhelye ismeretlen. Hasonlít a Tell-Hafádzsiban (ókori Tutub), az „Ovális templomban” talált mezeten papot ábrázoló, viaszveszejtési eljárással készült szoborhoz. E szobrokat a templomi szertartások során állványokként használhatták. Magassága 38 cm.

Lent: Egy nő Girszuban talált mészkő szobra. Magassága 30 cm.

Lent: Egy gipszköböl készült, a mári Istár-templom közvetlen közeléből előkerült női szoborfej. Fejfedője a város nőlakosságának jellegzetes viselete volt. A tény, hogy számos sumer szobor ábrázol nőt, arra utal, hogy a sumer társadalomban a nők nagyobb egyenjogúságot élveztek, mint a későbbi korokban. A szoborfej magassága 15 cm.

Távolabb jobbra: Ezen a mári Istár-templomban talált ülő alakot ábrázoló szobron az „Ur-Nanse, az énekes” felirat olvasható. Bár neve férfinév, a szobor mégis nőies hatású. Lehet, hogy Ur-Nanse a templom szolgálatában álló eunuch volt.

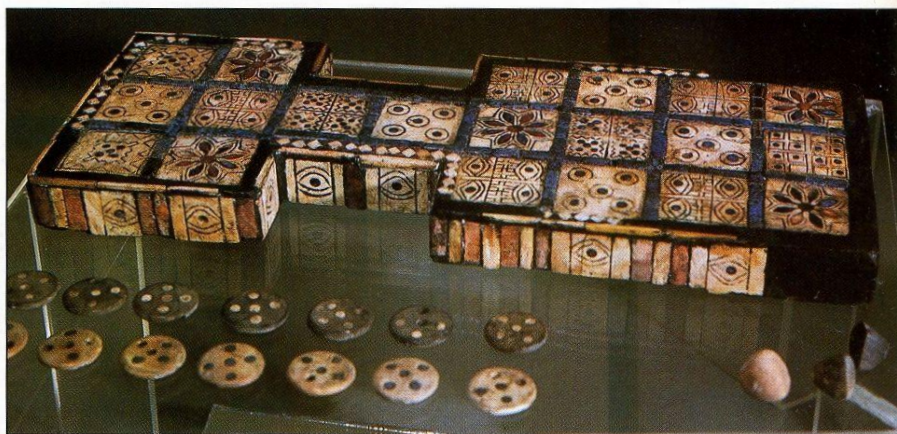
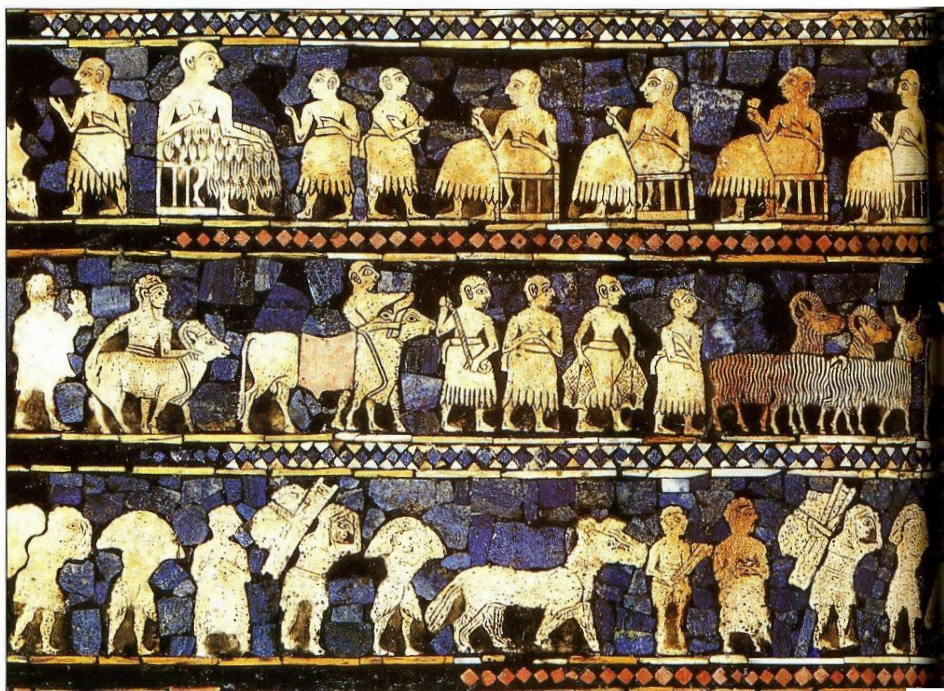
Ur királyi temetője

Sir Leonard Woolley több mint ezer, nagyrészt a kora dinasztikus kor késői szakaszára (i. e. 2600–2400) datálható sírt tárt fel az uri királyi temetőben. 17 különösen gazdag sírt királysírnak neveztek el. Közülük hármat, Puabiét, Akalamdugét és Meszkalamdugét sikerült azonosítani. A többi sírt úgy nevezték el: a „Király sírja”, a „Nagy sírgödör” vagy pedig egyszerűen csak a régész által adott számon ismerjük őket. Számos királysírban bukkantak emberáldozat nyomaira. A „Nagy sírgödör” nem kevesebb, mint 74 feláldozott ember maradványait tartalmazta. Bár a világ más tájairól ismerjük e szokást, Mezopotámiában semmilyen párhuzama sincs.

A királyi temető sírjainak gazdagsága és az itt talált tárgyak kézműipari színvonala megdöbbentő. Különösen a fémtárgyak mutatják az ékszerkészítés technikáinak magabiztos ismeretét. A kézművesek gyakran használtak különféle, faalapra applikált nyersanyagokból készült összetett tárgyakat. Elterjedtek voltak a kagylóval és különféle színű kővel készült, geometrikus motívumokat vagy ember-, illetve állatalakokat ábrázoló berakások jelenetek.

Lent: A Puabi királynő sírjából előkerült hárfa hangdobozát díszítő, aranyból és lazúrból készült tehénfej. A hangszer berakásokkal díszített fából készült. Woolley égetett gipszet és olvasztott paraffint használt, hogy a csodálatos tárgyakat egyben tudja kiemelni.

Jobbra fent: Az ún. uri jelvény „béke”-oldala, amely valójában valószínűleg egy hangszer hangdoboz volt. A bitumenalapba ágyazott lazúr háttérből és kagylóberakások alakokból álló jeleneteket és javakat cipelő embereket láthatók. A hangdoboz másik, „háborús” oldalán sikeres hadjárat utáni ünnepi felvonulást ábrázoltak. Hossza 47 cm, magassága 20 cm.

Fent: Kagyló, csont, lazúr, vörös paszta és vörös mészkő mozaikjából álló játéktábla. A játékot két, egyenként hétdarabos bábukészlettel játszották, de pontos szabályait nem ismerjük. E magánsírból előkerült játéktáblához hasonlókat a királysírokból is ismerünk. A játéktábla hossza 27 cm, szélessége 12 cm.

Balra: Kiöntőcsöves arany ivócsésze Puabi királynő sírjából. Számos bordázott és sima aranyedény került elő a királyi temetőből. Magassága 12,4 cm.

Jobbra: Aranypengéjű és aranszegesekkel díszített lazúrkő markolatú tör. Az aranylemez hüvelyt áttört és remekmű filigrandíszítéssel látták el. A tör hossza 37 cm.

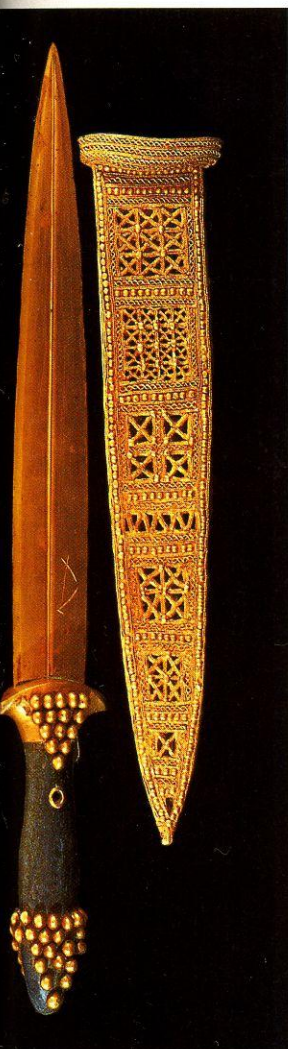
Lent: Puabi királynőt egy csodálatos, lazúrkövel, karneollal és három sor aranylevéllel díszített fejdíszben temették el. A fejdísz egy magas, hétágú és hét rozettában végződő aranylemez koronázta meg.

Balra: A „Nagy sírgödör” egyik sarkában két, nem egyforma méretű szobor került elő, amelyeket Woolley „bozótban fennakadt kosoknak” nevezett el. Világosan látható azonban, hogy a szobor egy aranybokr előtt hátsó lábán álló kecskét ábrázol. A kecske pófája és lábai aranyból, szarvai, szemei és vállán lévő szőre lazúrból, hasa ezüstműből, szőrének többi része pedig kagylóból készült. Magassága 47 cm.

Lent: A Meszkalamdug sírjában talált sisak elektronból (arany és ezüst 15 karátos ötvözetéből), belülről való kovacsolással, a domborított részeket későbbi befejezésével készült. A vászonbélést a sisak pereme mentén látható lyukakhoz rögzítették. Magassága 23 cm.

Túloldalt: Az uri jelvény „háborús” oldalának részlete. A felső sávban látható, a többi alaknál nagyobbak ábrázolt uri uralkodó győztes csapatait ábrázolja. A katonák gyalogosan vagy négy onager által vontatott harci kocsikon harcolnak. Az eredeti méret közel kétszerese.

KARIZMATIKUS KIRÁLYOK (i. e. 2350–2000)

Időrendi problémák

Az ókori Mezopotámia népei három különböző módszert használtak a dátumok rögzítésére. A legyszerűbb az volt, hogy számolták az uralkodási éveket, vagyis azt, hogy a király mennyi ideig uralkodik. Ezt a rendszert alkalmazták a kora dinasztikus Lagasban, és az i. e. II. évezred közepétől a Szeleukida-korig (i. e. 300–150 k.) Babilóniában is ez vált hivatalossá. Egy másik lehetőség az volt, hogy az évet arról a hivatalnokról nevezték el, aki abban az évben valamely fontos hivatalt viselt. Ezt a módszert alkalmazták a kora dinasztikus Suruppakban és Asszíriában. Az utóbbiban a hivatalnokot *limmunak* hívták, és a *limmu* nevek listáját az idő nyilvántartása végett feljegyezték. A harmadik lehetőség az volt, hogy az év az előző év egyik fontos eseménye, egy katonai győzelem, egy templom megépítése vagy egy pap kinevezése után kapta a nevét. Legkorábbi példái Ensakusana és Lugalzageszi uralkodásának idejéből valók, de ez a rendszer Akkád királyainak uralkodása alatt terjedt el széles körben.

Ezek az évnevek néha értékes történelmi információkat hordoznak. Sajnos a korai korszakok évneveinek teljes listájára mind a mai napig nem bukkantak rá, és az i. e. III. évezred királyai uralkodási éveinek számát csak a királylistákból ismerjük. Az évszámokat úgy kapjuk meg, hogy az óbabiloni kortól visszaszámoljuk az uralkodási éveket, mivel általánosan elfogadott, hogy Hammurapi, a legfontosabb óbabiloni király i. e. 1792 és 1750 között uralkodott. A királylistákban feljegyzett uralkodási éveket összeadva kiderül, hogy a III. uri dinasztia hatalma Ur-Nammu i. e. 2112-es trónra lépésétől i. e. 2004-ig tartott, amikor az elámiak elfoglalták Ur városát. A sumer királylista szerint az Ur-Nammu és Akkád utolsó királyja közötti periódusban a királyságot „Gutium hordái” ragadták magukhoz. Az egyik ilyen guti uralkodó legyőzését Sar-kali-sarri, Akkád ötödik királyának egyik évneve is megemlíti, de sajnos nem tudjuk, hogy 25 éves uralkodásának melyik évnevéről van szó. Az uralkodási éveket a továbbiakban összeadva megkapjuk, hogy Sarrukín, Akkád első királyja valamikor i. e. 2340 és 2310 között kerülhetett trónra. Uralkodói időszakának hagyományos dátuma (i. e. 2334–2279) ezért akár egy negyedszázadot is csúszhat. Amennyiben Hammurapi uralkodásának

elfogadott évszámai – ahogy azt néhány szakértő véli – túl későinek bizonyulnak, akkor Sarrukín uralkodása is korábban kezdődhetett.

Sumerek és akkádok

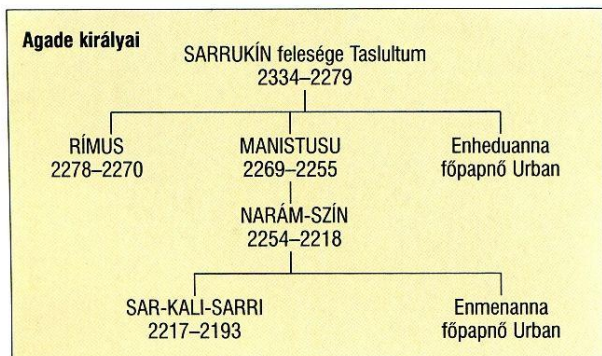
Sarrukín hódításaival a történelem folyamán először egész Mezopotámia egyetlen uralkodó alatt egyesült. Az Akkád Birodalom olyan modellé vált, amelyet a későbbi uralkodók is szerettek volna utánozni. A hatalom a sumer ajkú népességtől a sémi nyelvet beszélőkhez került. Ezt a változást egészen napjainkig etnikai különbségekkel igyekeztek magyarázni, így a királyság természetében, a politikai szervezetben, sőt még a művészetekben bekövetkezett átalakulásokat is az uralkodók etnikai hátterével magyarázták. Ma azonban már úgy tűnik, hogy az akkád uralkodók és sumer elődeik hagyományai között a folyamatosság sokkal nagyobb volt, mint azt korábban feltételeztük.

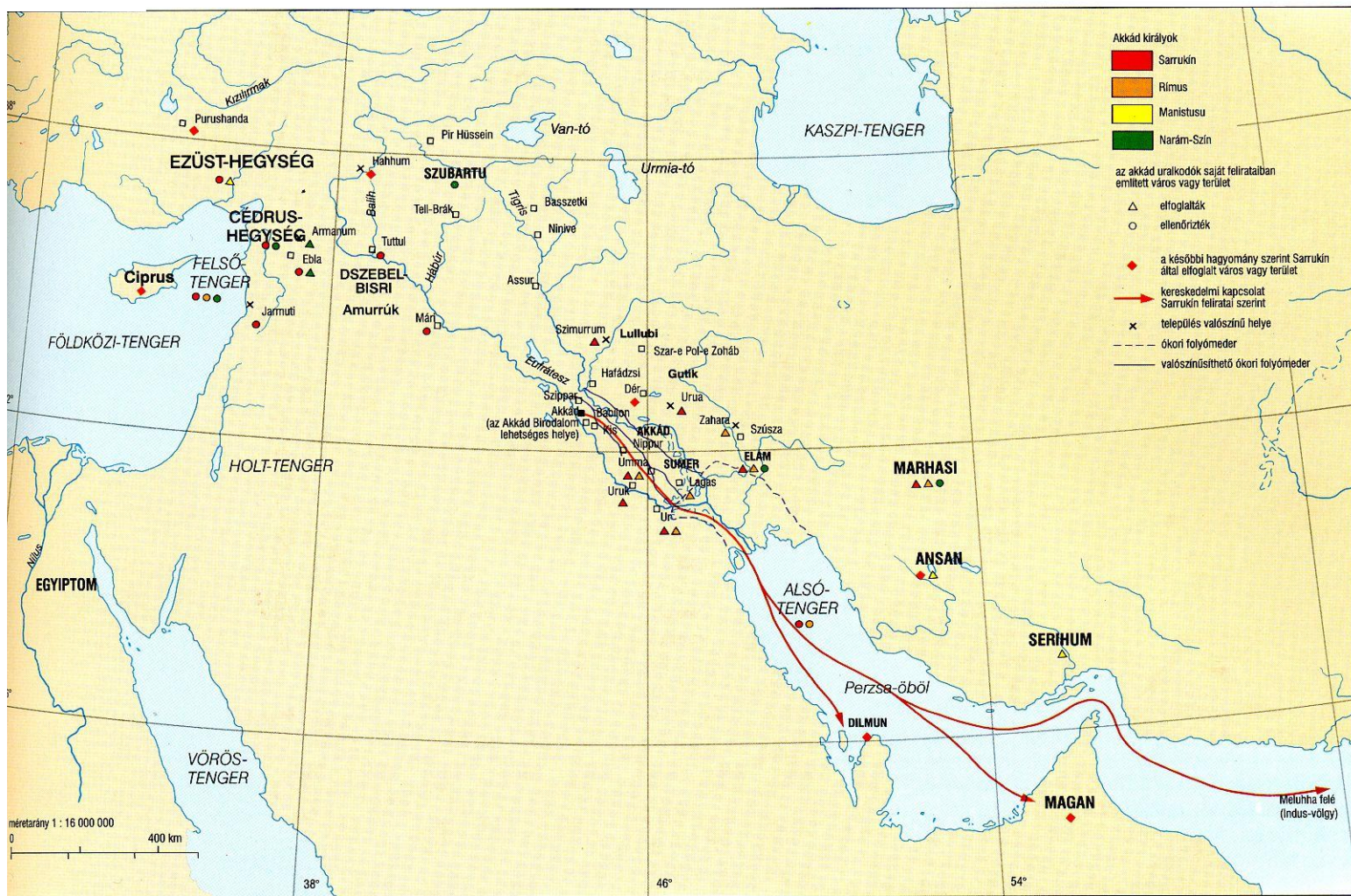
A kora dinasztikus korban nehéz a sumereket az akkádoktól elkülöníteni. Évszázadokon át szoros kapcsolatban álltak egymással, és az akkád nyelvből átvett szavakat a sumer szövegekben is felismerhetjük. Az északra élő akkádok felirataikhoz a sumer írást használták, ám mivel a logogrammak (a szavakat jelentő jelek) sumerul és akkádul is olvashatók, a rövid feliratokról nem mindig sikerült eldönteni, hogy melyik nyelven íródtak. A Mári városának néhány feliratán megjelenő akkád nyelvtani elemekből arra következtethetünk, hogy akkádul olvasták őket.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy délen a sumer, északon pedig az akkád név a több. Puabi királynőnek azonban, akit az uri királyi temetőbe temettek, inkább akkád, mint sumer neve volt, és Kis helybeli uralkodóinak nevei közt is voltak sumer és akkád nevek. Mebarageszi például sumer, de Enbi-Istár már akkád. A Közel-Kelet mai kevert népességéhez hasonlóan sok ember kétnyelvű lehetett. Erre jó példák Abú-Szalábi kora dinasztikus írtnokai, akik bár akkád nevük volt, mégis sumerul írtak. Annak ellenére, hogy a nevekből általában megtudjuk az etnikai hovatartozást, bizonyos esetekben ez sem mérvadó. Mégis ez az egyetlen módszer, amelynek segítségével meghatározhatjuk egyes csoportok etnikai összetételét, és így a későbbi századokban felhasználhatjuk az amurrúkat, a hurrikat, a kassúkat és az arámiakat beszivárgásának nyomon követésére Közel-Kelet írást használó térségeibe.

Az akkád Sarrukín

Az Akkád-dinasztia első uralkodóját Sarrukínnak hívták, ami akkádul azt jelenti, hogy igaz vagy törvényes király, s ez arra utal, hogy trónbitorló volt. Származásáról számos történet maradt ránk. Egy későbbi változat szerint nádkosárba helyezték, a kosarat bitumennel lezárták, és Mózeshez hasonlóan, a folyó (az Eufrátesz) vizén leúsztatták. A gyermeket azonban megmentették, kertésznek nevelték, végül Istár szerelmének elnyerésével király lett. A sumer királylista sokkal tömörebben fogalmaz: „Sarrukín – apja datolyakertész –, Urzababa pohárnoka, Akkád város kirá-

Akkád királyainak hódításai

Akkád királyai nemcsak Sumer és Akkád fölé terjesztették ki hatalmukat, hanem távoli, keleti és nyugati területekre is vezettek hadjáratokat. Felirataik szerint Sarrukin, Rímus, Manistusu és Narám-Szín is a Földközi-tenger partvidékétől egészen a Perzsa-öböl túloldaláig hódított meg városokat. Sarrukint, akinek feliratai és emlékművei a korábbi sumer stílushoz tartoznak, néha még kora dinasztikus királynak tartják. Hódításainak méretei és a királyságról alkotott elképzelései azonban éles ellentétben állnak a legtöbb kora dinasztikus uralkodó szűkebb céljaival. A későbbi hagyományok és legendák szerint Sarrukin „napkeletől napnyugatig” az egész világ ura volt. Ezek közül a történetek közül néhány azonban valószínűleg II. Sarrukin asszír királyt (i. e. 721–705) szándékozott dicsőíteni, aki felvette híres elődje nevét.

lya, aki Akkád várost építette, király volt, 56 évig uralkodott.” (Komoróczy Géza fordítása)

A nippuri Enlil-templom egyik emlékművén talált felirat óbabiloni másolata nem említi származását, hanem csak azt állítja, hogy Akkád, Kis, valamint az ország királya volt, és feljegyzí, hogy az istenek segítségével miként győzte le egy ütközetben Urukot, és fogta el királyát, Lugalzageszit. Sarrukin meghódította Urt, Ummát és Lagast egészen a tengerig. Ennek vagy a hasonló emlékműnek egyik darabja Szúszában is előkerült, ahova a Babilóniát az i. e. 12. században meghódító elámiak hurcolták. A töredéken egy baldachin alatt a csapatai élén haladó Sarrukin látható. Egy másik töredéken, amely akár ugyanehhez az emlékműhöz is tartozhat, egy istenség látható, amint hálójában legyőzött ellenségeit tartja, a Girszuban talált Keselyű-sztélé jelenetéhez hasonlóan.

Egy másik, szintén óbabiloni átiratban ismert felirat Sarrukinnak távoli országokkal fennálló kapcsolataira utal. Meluhha, Magan és Dilmun (az Indus-völgygel, Ománnal és Bahreinnel azonosított területek) hajói kötöttek ki Akkád városának partján. Tuttulban (valószínűleg Tell Bi’a a Balih és Eufraatesz folyók összefolyásánál) Sarrukin Dagan istenhez imádkozott, aki neki adta a Felső-Föld (Nyugat-Szíria), Mária, Ebla (minden bizonnyal a Földközi-tenger part), Jarmuti fölötti hatalmat, egészen a Cédus-erdőig és az Ezüst-hegyig.

A Sarrukin nevéhez kötődő történetek kibogozása nagyon nehéz, mivel sokat közülük az újasszír korban II. Sarrukin, asszír király dicsőítésére átdolgoztak. E késői legendák szerint meghódította az Anató-

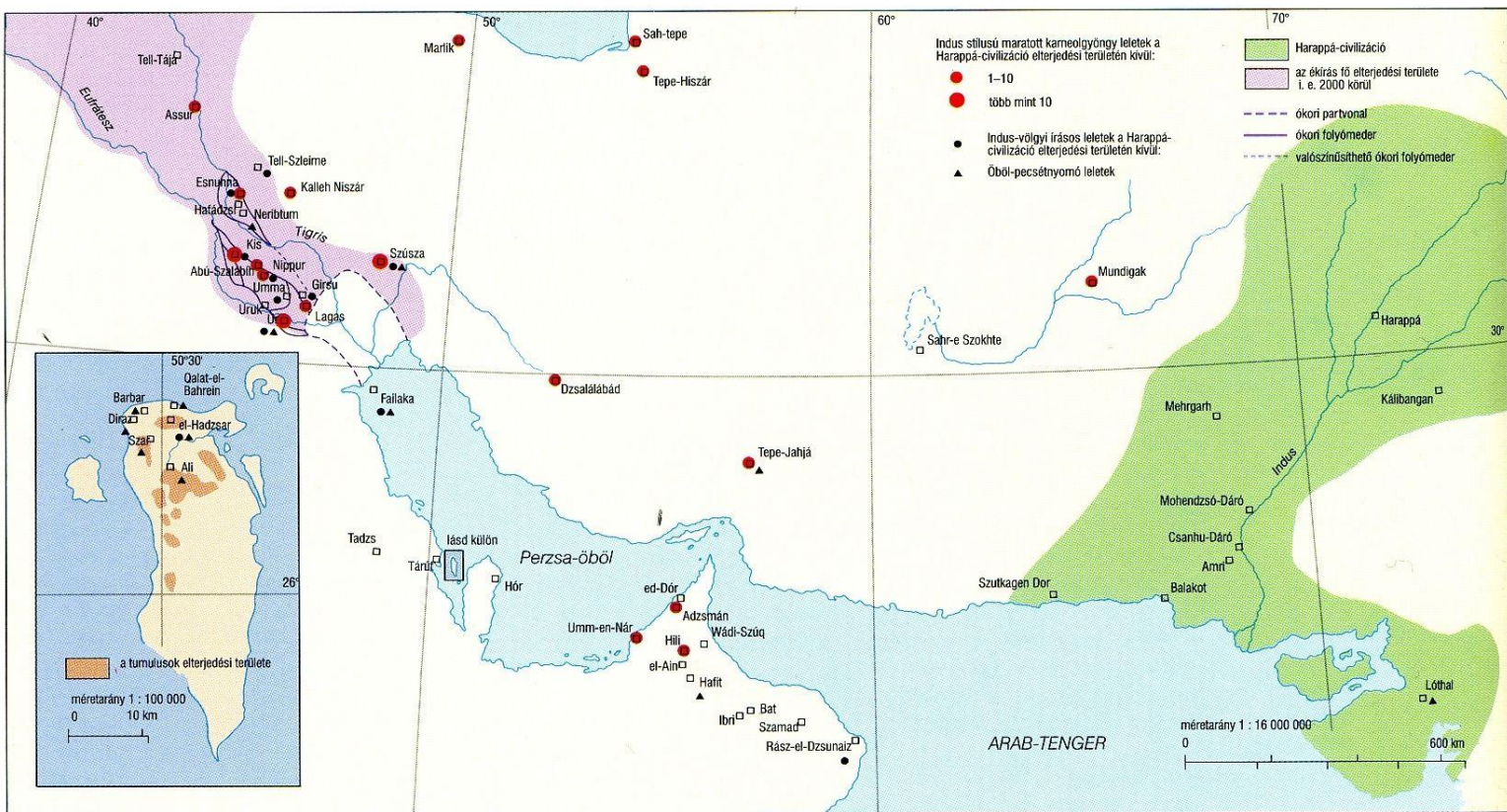
liai-fennsíkon lévő Purushandát, megtámadta és meghódította Elámot és az iráni hegyek között fekvő Marhasit, valamint Dilmunt is. Későbbi hagyomány, hogy Sarrukin Akkád néven új fővárost alapított, ahol palotát épített, és templomot emelt Istárnak, valamint Kis város hadistennek, Zababának. Akkád pontos helyét a mai napig nem ismerjük, de valószínűleg Babilon, Kis és Szippar térségében állhatott. E városról nevezték el a dinasztiát és a nyelvet is.

Sarrukin lányát, Enheduannát tette meg Nanna, az uri holdisten főpapnőjévé. Urból előkerült egy kerek mészkőlap is, mely az oltárnál áldozatot bemutató Enheduannát ábrázolja. Későbbi uralkodók, egészen az i. e. 6. századi Nabúnaidig megőrizték azt a szokást, hogy lányukat nevezték ki Ur főpapnőjévé. Enheduannának tulajdonítanak továbbá két, Innát dicsőítő himnusz is. Így őt tekinthetjük a mezopotámiai irodalom kevés ismert nevű szerzője közül a legkorábbinak.

Sarrukin fiai

Sarrukin fia, Rímus követte a trónon, aki folytatta apja katonai vállalkozásait. Ő – másolatokból ismert feliratai szerint – leverte a Sumerban és Akkádban kirobbant lázadásokat, meghódította Elámot és Marhasit (amelyet Barahsi néven is ismerünk). Ebből a hadjáratból származó zsákmányt találtak Nippurban, Hafádzsiban, sőt még a távoli Tell-Brákban is (bár lehet, hogy ennek a leletnek az anyaga később került ide).

A feliratok szerint Rímus hatalma alatt tartotta a Felső-tengert (Földközi-tenger), az Alsó-tengert (Perzsa-öböl) és az összes hegyet. Egy későbbi szö-

vegből viszont megtudjuk, hogy Rímust egy palota-összeesküvés során hogyan ölték meg szolgálai. Rímus után fivére, Manistusu került a trónra. Manistusu egyik feliratában azt állítja, hogy expedíciót vezetett a Perzsa-öblön át egészen az (eddig azonosítatlan) ezüsbányáig, és szoborkészítéshez való követ is hozott haza magával. (Ez a kő valószínűleg az Ománban található diorit volt, amelyet az Akkád-dinasztia uralkodói szobraik készítéséhez használtak.) Ansan és Serihum meghódításával is dicsekedett, sőt azt is leírta, hogy „ez nem hazugság. Ez mind igaz!” Manistusu egy másik, Szúszában előkerült, és Espum, a város helytartója által a királynak ajánlott szobra arra utal, hogy az akkád uralom Szúszára is kiterjedt. Északon Manistusu Assurt és Ninivét is ellenőrzése alatt tartotta, sőt – mint azt a későbbi asszír király, I. Samsi-Adad is tanúsítja, aki a templomok helyreállítása során Manistusu szobrai is megtalálta –, még az Istár-templomot is restauráltatta.

Narám-Szín, az istenkirály

Manistusu fiának, Narám-Színnek 37 éves uralma jelentette az Akkád Birodalom fénykorát. Elődeihez hasonlóan Narám-Szín is harcot folytatott hatalma fenntartása és kiterjesztése végett. Úgy tűnik azonban, hogy ő a királyság jellegét is megváltoztatta, és ahelyett, hogy az istenek földi helytartója lett volna, magát is istenné nyilvánította. Uralkodása egyik szakaszában Narám-Szín elhatározta, hogy a „négy világtáj királyának, a világmindenség királyának” fogja nevezni magát, és neve elé az isteneknek kijáró jelet is odaillesztette. Hivatalnokai „Akkád istene” névvel is tisztelték őt. A surupaki szövegekből úgy tűnik, hogy néhány korai uruki királyt, mint például Lugalbandát és Gilgamest is istennek tartottak, de valószínűleg Narám-Szín volt az első mezopotámiai uralkodó, akit már életében istenítettek.

Hatalmas birodalom fölött uralkodott. Feliratai szerint elpusztította Eblát, és a Szúszából előkerült

felíratos téglák bizonyítják, hogy uralma a városra is kiterjedt. Tell-Brákban, egy nagy, 90×85 méter alapterületű, 10 méter vastag külső falakkal körülvett épületet emeltek az ő névfeliratával ellátott téglákból. Az épület raktár, katonai helyőrség vagy pedig a Hábúr menti fontos kereskedelmi útvonalakat ellenőrző adminisztratív központ lehetett. Még a távoli Pir Hüseinnél, a délkelet-törökországi Diyarbakirtól északra is előkerült Narám-Szín egyik kő domborműve.

A Basszetki körzetben, Ninivétől 50 km-re északra egy rézszobor talapatát és alját fedezték fel, amely Narám-Szín feliratát viseli. A felirat azt állítja, hogy a király egyetlen év alatt kilenc csatát is nyert, és megemlékezik építkezési munkálatairól. A szobor övet viselő férfit ábrázol, aki kezében egy alapcöveket tart; a sumer alapáldozatokból ismerünk ehhez hasonlót. A ránk maradt 160 kg súlyú töredék csaknem teljesen tiszta rézből készült, viaszveszejtési eljárással öntött üreges szoborhoz tartozott.

Az akkád kor másik csodálatos öntötttréz tárgya – egy életnagyságú fej – Ninive újasszír kori pusztulási rétegéből került elő. A szobrot a mész hódítók valószínűleg rituálisan megcsönkítették. A hajviselet részletei Meszkaladug ur aranyisakjára emlékeztetnek, de naturalizmusa és finom kidolgozása arra utal, hogy az akkád korban készült. Az alak kiléte sajnos nem állapítható meg, de a szakértők szerint a fej Narám-Színét ábrázolja. Narám-Szín leghíresebb emlékműve azonban Szúszában előkerült győzelmi sztéléje. A Sarrukín-sztéléhez és Hammurapi törvényoszlopához hasonlóan ezt is az elámik vitték hadizsákmányként Szúszába. A sztélé Narám-Színnek Szatuni, a Közép-Íránt elfoglaló lullubi törzs királya felett aratott győzelme emlékére készült. A történelmi eseményeket új módon ábrázolja: a kora dinasztikus fallapokon és Éanatum, illetve Sarrukín sztéléjén található sávokon alapuló régi ábrázolási rendszerrel szakítva, egyetlen, összefüggő kompozíciót tár elénk. A kőlap teteje és alja sajnos megsérült. A tetején való-

Kereskedelem a Perzsa-öböllel és az Indus-völgygel

A Perzsa-öböl a kora dinasztikus kortól kezdve egészen az óbabiloni korig fontos tengeri kereskedelmi útvonal volt. Ezen útvonal egyik végén Dél-Mezopotámia városai fekvtek, ahonnan az árucikkeket nyugatra és északra továbbították, a másik végén pedig a nagy valószínűséggel a Harappá-civilizációval azonosítható Meluhha volt. A szövegek emellett két fontos kereskedelmi partnert említenek: az egyik Dilmun (amely valószínűleg magában foglalta mind Bahrein, mind Failaka szigetét), a másik pedig Magan (talán Omán) volt. E kereskedelem részleteiről a királyfeliratok és az Urból hajóval útnak indult kereskedők gazdasági feljegyzései tudósítanak.

A Perzsa-öbölben végzett ásatások is egyre több bizonyítékkal szolgálnak a kereskedelem létezésére. Bahrein és Failakán virágzó civilizáció létezett, amely tumuluszokba temette halottait. E sírhalmok számát Bahrein 150 000 körülre becsülhetjük. A valószínűleg Dilmunon készült Öböl stílusú pecsénymok Mezopotámiában és Indiában is megtalálhatók. Harappá-típusú súlyokat használtak Bahrein, és Indus-völgyi feliratok, pecsénymok és gyöngyök (köztük gravírozott karnelgyöngyök) kerültek elő Ománban, Bahrein, Failakán és Mezopotámiában. A perzsa-öbölbeli kereskedelem Dél-Mezopotámia óbabiloni ellenőrzésének összehasonlításával és a Harappá-civilizáció hanyatlásával ért véget.

Fent: A ninivei Istár templomkörzetében talált öntöttbronz szoborfej. Az üreges fej viaszveszejtéses öntési eljárással készült. A királyi alakot kezdetben Sarrukinnal, az Akkád-dinasztia megalapítójával azonosították, de figyelembe véve stílusát, valószínűbb, hogy unokáját, Narám-Szín-t ábrázolta. Magassága 36,6 cm.

színűleg az isteneket szimbolizáló hét csillag lehetett. A dombormű központjában Narám-Szín íjat és baltát tartó és a mezopotámiai istenekéhez hasonló, szarvakkal díszített koronát viselő alakja áll. A környezet – a mezopotámiai művészetből ismert legkorábbi tájbrázolás – erdőségekkel borított hegyvidék volt. A győzelmes akkád jelvényhordókat és a legyőzött, haldokló, copfos lullubi harcosokat úgy faragták meg, hogy a néző tekintetét a magasságokban álló győztes felé vezesse. A Basszetki-szoborhoz és a ninivei fejhez hasonlóan, az emberalakok ábrázolásában itt is megfigyelhető a korábbi alkotásokból hiányzó naturalizmus. Ez a relief hatással volt a későbbi uralkodókra is, akik különféle változatait a sziklákba vésték a Zagrosz nyugati részén Derbend-e Gawrnál, Saikhánnál és Szar-e Pol-e Zohábnál. Ezek közül azonban egyiknek a minősége sem vetekszik az eredetiével.

Sarrukínhoz hasonlóan, Narám-Szín is későbbi legendák szereplőjévé vált. Tragikus hősként ábrázol-

ják, aki saját büszkeségének áldozata lett, amely lázadásához, a keleti törzsek betöréséhez és Akkád lerombolásához vezetett. Ezeket a történeteket azonban egyetlen, Narám-Szín korából származó bizonyíték sem támasztja alá. Narám-Szín fiának és utódjának, Sar-kali-sarrinak az évszámai azonban arra utalnak, hogy az ő birodalma már a nyugati amurrú és a keleti hegyek guti törzseinek kettős nyomása alatt állt. A sumer királylistában Sar-kali-sarri uralkodásának leírásait anarchiára valló szakasz követi: „ki volt király? ki nem volt király? Igigi király volt? Nanum király volt? Imi király volt? Elulu király volt? Négyen királyok voltak, három évig uralkodtak.” (Komoróczy Géza fordítása) Akkád két utolsó királya Dudu és Súdurul volt. Az ő korukra a birodalom már csak az Akkád körüli területekre és az északra fekvő Dijála-síkságra korlátozódott, míg a többi déli városállam, köztük Lagas is, ismét elnyerte függetlenségét.

A sumer reneszánsz

Az Akkád Birodalom összeomlása után a Lagas felett uralkodó dinasztia leghíresebb tagja Gudea volt. A Lagas állama adminisztratív központjává váló Girszuban 15 templomot építtetett újjá. Ezek közül a legfontosabb a város istenének, Ningirszunak a temploma volt. Nagy agyaghengerekre írt két hosszú szövegében Gudea leírja az építkezés részleteit. Először is álmot látott, amelyben Ningirszu felfedte előtte, hogy a templomot újjá kell építeni, és a tervrajzt is megmutatta neki. Gudea rituálisan megtisztította a helyet, majd a felirat szerint távoli országokból hozott kézműveseket és nyersanyagot a templom falainak felhúzásához.

„Jöttek az elámiak Elámból, a susaniak Susanból; a maganiak, meluhabeliek messzi országukból hátton hozták a fát: ... Gudeához seregelték Girszuba, városába.

A cédrushegyre, ahova ember még nem hatolt be, Ningirszu úr utat nyitott Gudea előtt; a cédrusok legszebb szárait döntötte ki; ... A cédrushegyről cédrustörzseket ... sudár fenyőket ... szálfákat, vaskos gerendákat raktak halomba a Ragyogó kapu rakpartján. A diorit hegyére, hová ember még nem hatolt be, Ningirszu úr utat nyitott Gudea előtt: nehéz diorit tömböket szállított el onnan. ... az érc hegye Kimasban magához hívta őt ... az enszihez por alakban jött hegyéből az arany; országából Gudeához jött a csillogó ezüst; Meluhából eléje terült a halavány karneol.”

(Komoróczy Géza fordítása)

Girszu ásatásai során e templomok maradványait még nem sikerült azonosítani, de Gudea és Lagas más uralkodóinak dioritszobrai ránk maradtak, hogy tanúskodjanak mind az állam gazdagságáról, mind művészeinek képességeiről.

Sajnos nem tudjuk, hogy Gudea királysága milyen messzire nyúlt. Egyetlen megemlített katonai sikere egy Ansan és Elám feletti győzelem volt, de valószínűleg Ur felett is gyakorolt valamiféle hatalmat. Uralkodási évei is bizonytalanok, de valószínűleg Utuhegál és Ur-Nammu kortársa lehetett. Utuhegál (i. e. 2019–2013) Uruk királya volt, aki véget vetett a gutik uralmának. Ő nevezte ki Ur-Nammut – néhány kutató úgy véli, hogy a fia volt – Ur katonai helytartójává. Utuhegál után Ur-Nammu lépett az örökébe, és megalapította a III. ur-dinasztiát. Ő már erős férfinak, Uruk urának, Ur urának, Sumer és Akkád ki-

inkább úgy tűnik, hogy diplomáciai szövetségek és vallási befolyás segítségével vonta fokozatosan érdekszférájába őket.

Uralkodásának leglátványosabb emléke az uri *zikkurratu* volt. Alsó-Mezopotámia templomait már az Ubaid-kor óta teraszokra építették, amelyek a századok folyamán egyre növekedtek, míg csak a szentély el nem törpült a tetejükön. Az Ur-Nammu által Urban, Eriduban, Urukban és Nippurban épített *zikkurratuk* voltak az ilyen típusú építmények első biztos példái. A kora dinasztikus korban és az Akkád-dinasztia alatt létezésük kétséges.

Ur-Nammu Urban, más templomok mellett, székelyhelyet is épített az *entu*-papnőnek, és palotát is emeltetett. Újjáépíttette a városfalakat, és csatornákat is ásott. Előkerültek egy kb. három m magas, lekerekített tetejű sztélének a maradványai is, amelyeken Ur-Nammu néhány építkezési vállalkozását ábrázolták. A sztélé mindkét oldalának legfelső sávja kétszer is ábrázolja a királyt. A jobb oldalon Nanna holdisten, Ur város istene előtt áll, míg a bal oldalon egy istennő, valószínűleg Ningál, Nanna hitvese előtt látható. Az egyik oldal második sávjában a király egy istennő társaságában italáldozatot mutat be. Ez a jelenet a korszak pecsétengereinek legelterjedtebb motívumára hasonlít. A sztélé alsó sávjai nagyon rossz állapotban maradtak ránk, de a töredékeken a király kezében a templom újjáépítéséhez szükséges szerszámok láthatók, alatta pedig egy magas fal, létrák és kosarakat cipelő munkások körvonalait lehet kivenni. A sztélé másik oldalának jelenetei minden bizonnyal vallási szertartásokat ábrázoltak. A teljes mértékben kiegyensúlyozott kompozíció nélküli Narám-Szín győzelmi sztéléjének dinamizmusát, és ezzel megteszteli a két dinasztia közötti különbséget: a késő sumer dinasztia statikus és kimért, míg az akkád mozgékony és vállalkozó volt.

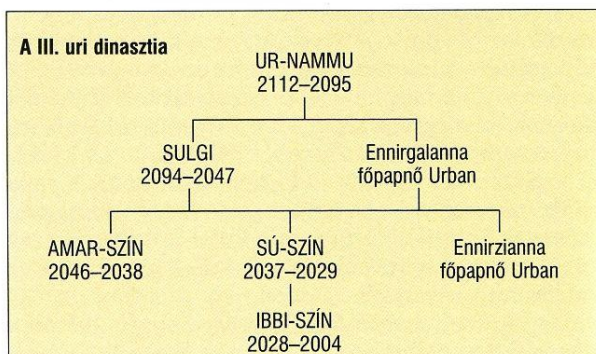
Balra: Felirata szerint ezt a szobrot Gudea, Lagas uralkodója (i. e. 2100 körül) készítette Gestinanna istennő temploma számára. Gudea felújította a girszui templomokat, és az ásások során összesen 11 szobra került innen elő. Kilenc másik, köztük ez is, a műkereskedelemben bukkant fel. Egyes vélemények szerint ez a szobor hamisítvány. Az ásásokon előkerült példányok kemény dioritjával szemben puha kalcitból készült, és egy vázából eredő forrással ábrázolja az uralkodót. A mezopotámiai művészetben így ki zárólag az isteneket szokták megjeleníteni. A feltárt szobrok felirataitól stílusztikai szempontból is különbözik. Másrészt a sumer felirat eredetinek tűnik, és nagyon nehéz lenne hamisítani.

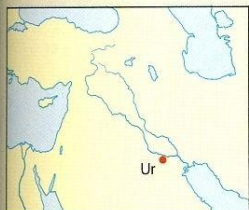
Gudea szobrai álló és ülő helyzetűek. Az egyikben az általa építendő templom alaprajza fekszik a térdén. Több szobor Gudeát kopaszra borotvált fejjel mutatja, míg az itt láthatóhoz (amelynek magassága 61 cm) hasonló más szobrok (valószínűleg a szörme alapanyagra utaló) spirálokkal borított fejjel ábrázolják.

rályának nevezte magát, de később az Uruk ura címet elhagyta.

A III. uri dinasztia

Ur-Nammu ellenőrzése alatt tartotta Urt, Eridut és Urukot, továbbá épületeket emelt Nippurban, Larszában, Kesben, Adabban és Ummában. Egy Nippurban talált felirat szerint közvetített az észak-akkádi Girtab, Apiak, Marad és Aksak városállamok közötti vitában. Urban lányát, Ennirgalannát nevezte ki Nanna *entu*-papnőjévé, míg egyik fia lett Urukban Inanna *en*-papja. Egy másik fiának (valószínűleg utódjának, Sulginak) házassági megállapodása volt Mária király lányával. Nincs rá bizonyítékunk, hogy Ur-Nammu háborút viselt volna szomszédai ellen,

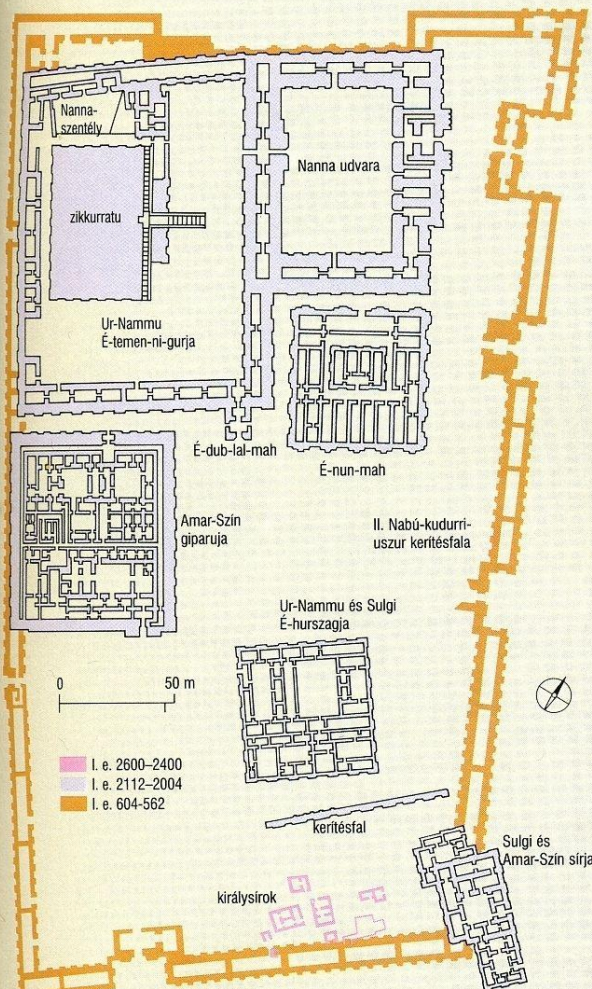
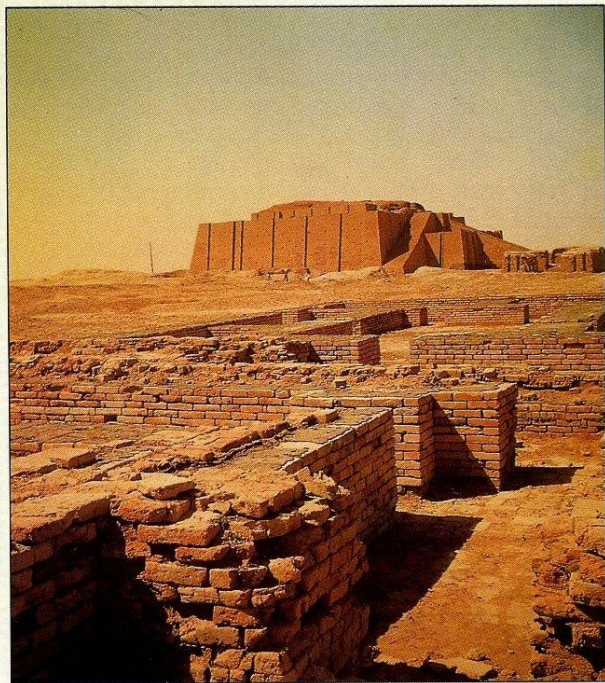

Ur

Ur (a modern Tell-el-Muqajjer) városát az Ubaid-kor elején alapították. Őskori rétegei mélyen a későbbiek alatt fekszenek, de néhány szelvényben sikerült elérni őket. Közülük az egyiket a régészek Vízözön-gödörnek nevezték el, mivel úgy vélték, hogy a bibliai Özönvíz nyomaira bukkantak (valószínűleg ez csak egy helyi áradás volt). A város egyedülálló kora dinasztikus kori gazdagságára Ur királyainak nyugvóhelye, a királyi temető vetett fényt.

Királyai, Ur-Nammu, Sulgi és Amar-Szín mint a III. uri dinasztia (i. e. 2112–2004) fővárosát teljesen újjáépítették. Ur egészen az i. e. 18. századig, amikor a Tengerföldi-dinasztia hatalma alá nem került, a Perzsa-öböllel és az azon túl fekvő területekkel fennálló kereskedelem mezopotámiai kikötője volt. Az i. e. II. és I. évezredben Ur a holdisten, Nanna (Szín) fontos kultuszhelye maradt, és a babiloni uralkodók helyreállították templomait. Urt lakói valószínűleg az i. e. 4. században, talán a folyók medre megváltozásának következtében hagyták el.

Balra: Ur városát a zikkurratu és a Nanna-templom körüli szentélykörzet uralta. Az épületeket a III. uri dinasztia királyai építették, későbbi uralkodók pedig helyreállították őket. A giparu foglalta magában az entu-papnő székhelyét és Ningálnak, Nanna feleségének a templomát. Az É-nun-mah templom és kincstár lehetett, az É-hurszag pedig palota. Az i. e. 6. században új fal épült a szentélykörzet köré.

Fent: Az ég felé magasodó zikkurratu helyreállított maradványai Ur városában. Az Ur-Nammu által egy korábbi templom helyén kezdett építkezést fia, Sulgi fejezte be. Az építménynek valószínűleg három szintje volt, a legfelső tetején állt a szentély. A zikkurratut 1500 évvel később Nabú-naid állította helyre, aki különösen tisztelte a holdistent. Nabú-naid zikkurratujának akár hét szintje is lehetett.

Lent: Ez az uri Akhaimenida-kori (i. e. 5. század) ház romjai között talált díszes kötél az i. e. IV. évezredben készült. A bikák és az árpakalászok a korszak más műalkotásán is megtalálhatók, és valószínűleg az ország gazdagságát szimbolizálják. Magassága 5,5 cm.

Sulgi, a reformer

Ur-Nammut fia, Sulgi követte a trónon. 47 éves uralkodása első felének évnevei, apjához hasonlóan, kegyes cselekedetéről tudósítanak minket. A 20. uralkodási éve körül azonban Sulgi hozzájárult az III. uri dinasztia államának átszervezéséhez, és birodalma határait is kiterjesztette. Narám-Színhez hasonlóan, ő is isteni „rangra” tartott igényt, és számos himnuszt is komponáltak tiszteletére. Hódítások és diplomácia segítségével északra és Sumertől keletre is kiterjesztve királysága határait, az Assur és Szúsza közötti területek felett is uralkodott. A gyakran a helyi vezető családokból származó és közvetlenül a királynak felelősséggel tartozó *enszike* (helytartók) és *saginokra* (katonai parancsnokok) támaszkodva átszervezte Sumer és Akkád – a birodalom magja – közigazgatását is. A birodalom peremterületeit katonai parancsnokok kormányozták. Közvetlen ellenőrzése alá vonta a templomi földeket, és új adórendszert vezetett be. A *bala* olyan adó volt, amelyet a III. uri dinasztia állama magjának tartományai fizettek. Ezzel szemben a *gun mada*-t a peremterületek katonai kormányzói szolgáltatták be élő állatok formájában.

Az állami bevételek összegyűjtésére, feldolgozására és elosztására számos fontos központot létesített. Ilyen volt például az állatokra szakosodott Puzris-Dagan (Drehem, Nippurtól 10 km-re délre). Egyetlen év alatt adóként 28 000 szarvasmarha és 350 000 juh érkezett a tartományokból Puzris-Daganba, hogy

azután újraelosztva az ország nagyobb templomaihoz, hivatalnokokhoz és a királyi udvartartáshoz kerüljenek. Egy másik központ, Duszabara a mezőgazdasági terményeket gyűjtötte be.

Ezen adók adminisztrációja több írnok kiképzését tette szükségessé, és az írásmódszerek továbbfejlesztéséhez, illetve új nyilvántartási gyakorlat kialakításához vezetett. Sulgi azon kevés uralkodó közé tartozott, akiről úgy véljük, hogy mestere volt az ékírásnak. Mindezek mellett újjászervezte a súly- és egyéb mértékegységek rendszerét, és egy új naptárt is bevezetett, amely a III. uri dinasztia uralkodása idején használatban maradt. Ma egyértelműen úgy tűnik, hogy Sulgi volt a legkorábbi ránk maradt, előzőleg Ur-Nammunak tulajdonított törvénytár elkészítője is.

A törvénykezés minden mezopotámiai uralkodó legfontosabb feladatai közé tartozott. Néhány, erre való utalást Lagas legutolsó kora dinasztikus uralkodója, Uruinimkina reformjaiban is találhatunk, amelyek kísérletet tettek a hagyományos jogrendszer túlkapásainak kiküszöbölésére. Bíróági tárgyalások feljegyzései már az Akkád-dinasztia korából is maradtak ránk, de ezek száma Sulgi uralkodása alatt sokszorosára nőtt. Bár Sulgi törvénykönyve nagyon töredékes, formája megegyezik Lipit-Isztár és Hammurapi későbbi – és jobb állapotban fennmaradt – kódexeivel. A történelemben először ő szabott ki bizonyos bűnökért előre megállapított büntetési tételeket.

A III. uri dinasztia birodalma

A III. uri dinasztia birodalmának központját Sumer és Akkád 23 városállama alkotta. Ezeket az államokat a király által kinevezett polgári vagy katonai helytartók vezették, akik havonta fizették a *bala* adót. A 90 vagy még több, északra és keletre fekvő település katonai helytartók parancsnoksága alatt állt, akik adókat élő állatokban, évente fizették (*gun mada* adó). Ezek közül a települések közül sokat még nem sikerült azonosítani. Az Ur királyai által ellenőrzött területeken kívül lévő államok uralkodói gyakran dinasztikus házasságok vagy szerződések révén váltak Ur szövetségeseivé.

Sulgi folytatta és befejezte az apja által megkezdett építkezési munkákat. Egy közvetlenül az uri szentélykörzeten kívül álló építmény az ő nevével ellátott téglából épült, míg a hozzá kapcsolódó két kisebb épület téglái fia, Amar-Szín nevét viselték. Erről az épületről úgy vélték, hogy ez volt Ur királyainak temetkezési helye, mivel az alatta lévő boltozott kamrákból emberi csontok töredékei kerültek elő. Az épületek kincseit és díszait már az ókorban elrabolták, de a fennmaradt töredékekből arra következtethetünk, hogy az ajtókat aranyfüsttel vonták be, a falakat achát- és lazúrberakásos aranylemezek borították, a mennyezetet pedig apró, aranyból, illetve lazúrból készült csillagok és napsugarak díszítették. Az egyik szobában talán italáldozat céljaira szolgáló, bitumennel és aranyfüsttel bevont padkákat és csatornákat találtak. Valószínű, hogy a felső szobák a halott uralkodó halotti templomaiként szolgálhattak.

Sulginak legalább 12 fia és 8 lánya volt, akik közül az egyik Ur *entu*-papnője lett. Három másik lánya Marhasi, Ansan és Basime iráni fejedelemségek uralkodóihoz ment feleségül. Sulgit két fia követte a trónon: először Amar-Szín, majd Sú-Szín. Már Sú-Szín uralkodásának kezdetétől fogva mutatkoztak jelei annak, hogy a birodalomban nincs minden rendben. Sú-Szín negyedik uralkodási évében falat építtetett a Tigris és az Eufrátesz között a portyázó amurrúk, egy sémi törzs vagy törzsszövetség távoltartására, akik északnyugatról szivárogtak be Mezopotámiába. Fia, Ibbi-Szín alatt a birodalom összeomlott. Második uralkodási évében fellázadt Esnunna, majd a harmadik évben Ibbi-Szín elvesztette Szúszát is. A birodalom összeomlását a különféle városokban az okmányok datálására használt évnevekben követhetjük nyomon. Ibbi-Szín évnevei harmadik uralkodási éve után eltűnnek Puzris-Daganból, az ötödik után Ummából, a hatodik után Girszuból és a nyolcadik után Nippurból. Tizedik évében egyik katonai parancsnoka, Isbi-Erta magához ragadta a hatalmat Nippurban és Észak-Babilóniában, és Iszin fővárossal új uralkodódinasztiát alapított. Csak Urban sikerült Ibbi-Színnek uralkodása mind a 24 éve alatt megtartania a hatalmat, míg végül i. e. 2004-ben az elámiak lerohanták Urt, feldúlták és kirabolták a várost, és Ibbi-Szín Ansanba fogságba hurcolták.

Elám felemelkedése

Miközben Szúza Akkád királyainak vazallusa volt, Awan megtartotta függetlenségét. Awan pontos helyét nem ismerjük, de valószínűleg Szúszától északra feküdt. I. e. 2200 körül Puzur-Insusinak, Awan királya kiterjesztette hatalmát Szúszára, és a városban talált feliratai szerint kiterjedt hódításokkal is dicsekedhetett. Ezen feliratok némelyike lineáris elámi írással, az elámi nyelv írására alkalmazott egyszerűsített szótagírással íródott. Nagyon kevés ilyen feliratot ismerünk. 17 került elő Szúszában, egyet találtak Sahdad temetőjében, és egyről úgy tudjuk, hogy Fárszból származik.

Ur királya, Sulgi anektálta Szúszát és a síkságot, de a hegyvidéki övezetek, bár házassági kötelékek kapcsolták őket Urhoz, függetlenek maradtak. Ibbi-Szín uralkodása alatt Simaski vidékének – Ansant már korábban meghódító – ura vette át a hatalmat Szúszában is. I. e. 2004-ben Kindattu, Simaski, Szúza és Ansan királya lerohanta és elpusztította Urt. Az elámiakat i. e. 1995 körül kiverték Urból, a Simaski-dinasztia pedig még további száz évig uralkodott Szúza felett.

Anatólia és a nyugat

Az akkád királyok által áhított nyersanyagok között volt az anatóliai bányákból származó ezüst is. Egy alabástromrelief Nasirjében vásárolt, két töredéke is ilyen rablóhadjáratot ábrázol. Az egyik töredéken meztelen foglyok felvonulása, míg a másikon zsákmányt vivő katonák láthatók. Az egyik katona kezében egy fémedény, amely az anatóliai kora bronzkor 2. fázisában készülhetett.

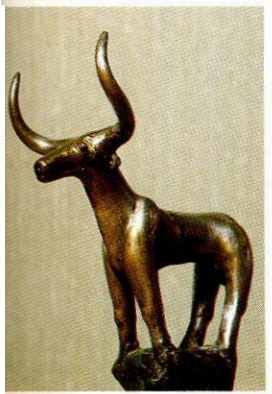
A közép-anatóliai Alaca Hüyükben 12 gazdag sírt tártak fel. Bár királyszerűként emlegetik őket, az uri királyszerűségekre hasonlóan, tulajdonosaik királyi voltát nem tudjuk bebizonyítani. A sírok nagyméretű, 8 m hosszú és 3,5 m széles gödrök voltak, amelyek férfiak és nők maradványait is tartalmazták. A halottat az északnyugati sarokba helyezték, és egyes elképzelések szerint fabútorokkal együtt temették el őket. Az itt talált legszebb tárgyak fémből, aranyból, elektronból, ezüsből és rézből készültek. Voltak közöttük edények, tűk és fegyverek is. Két, aranyozott markolatú vastőr az anatóliai fémművesek nagy ügyességére és tudására vall. A leglátványosabb tárgyak az öntött bikákban, illetve geometrikus formákban végződő jelvények voltak. Ezek rézből készültek, és elektronborítás vagy -berakás díszítette őket, de funkciójuk sajnos nem ismert. Erős csapjaik arra utalnak, hogy valamely fakerethez, talán a sír fölött álló mennyezethez erősítették őket. A sírok valószínűleg egykorúak voltak Akkád királyaival, de időpontjuk bizonytalan. Nyugatabbra, az anatóliai kora bronzkor 2. periódusába tartozó lelőhelyek pusztulási rétegeit korábban az Anatóliát az i. e. II. évezredben uraló luwi és hettita csoportok megérkezéséhez kötötték, de eddig ezt sem sikerült még bebizonyítani.

Észak-Mezopotámiában Mária már valószínűleg a kora akkád uralkodók hatalma alá került. Ennek ellenére két, Narám-Szín lányai által felajánlott bronztárgyon kívül alig utal valami arra, hogy Akkád királyai beavatkoztak volna a város ügyeibe. A III. uri dinasztia alatt Mária uralkodói felvették ugyan a *sakkanakku* címet, a *sagin* akkád megfelelőjét, de Mária nem kapcsolódott be a III. uri dinasztia birodalmának gazdasági vérkeringésébe. Mária uralkodóinak híres palotája évszázadokon keresztül épült, néhány szép falfestményt az Ur-Nammu-sztéléhez való hasonlóságuk alapján a III. uri dinasztia korára datálnak.

Ebla elpusztulása egybeesett a levantei települések hanyatlásával. Délebbre a kora bronzkor 3. periódusát felváltotta a kora bronzkor 4. periódusa (i. e. 2350–2000 k.), és a korábbi korszak legtöbb városi központja elnéptelenedett. Úgy tűnik, hogy a földműves és városi életforma a pásztorkodásnak adta át a helyét, amelyet viszont valószínűleg nomád csoportok, mint például az amurrúk keletebbre vándorlásával hozhatunk kapcsolatba. Az egyiptomi Óbirodalom vége felé az egyiptomiak hadjáratokat indítottak az ázsiaiak ellen, és északon talán a Karmel-hegyig is eljutottak. Leginkább azonban a Libanonban fekvő Búblosz érdekelte őket, amely a gyanta, a fa és más áruk kereskedelmében is a legfontosabb kikötőjük volt. Az Óbirodalom i. e. 2150 körüli végével azonban a Levante és Egyiptom közötti kapcsolatok megszakadtak, és 150 éven keresztül szüneteltek.

Lent: Urban talált kacsa formájú fekete kőszülő. Felirata szerint Sulgi „(súlyát) öt manában állapította meg Nanna (a holdisten) számára”. Másik oldalán Nanna holdsarlója látható. Hossza 14 cm.

Legalul: Aranyberakásos öntött ezüstbika. Hasonló szobrocskák kerültek elő a közép-anatóliai Alaca Hüyük gazdag sírjaiból. Ezek a sírok valószínűleg az i. e. III. évezred végéről származnak, bár néhány tudós korábbra datálja őket. Az alacai fémművészek nagy technikai tudásra vall, bár az uri királyi temetőben talált leletek készítésére használt technikák, mint például a granulálás vagy filigrán, az Alaca Hüyük-i sírokból nem ismertek. A szobor magassága 24 cm.

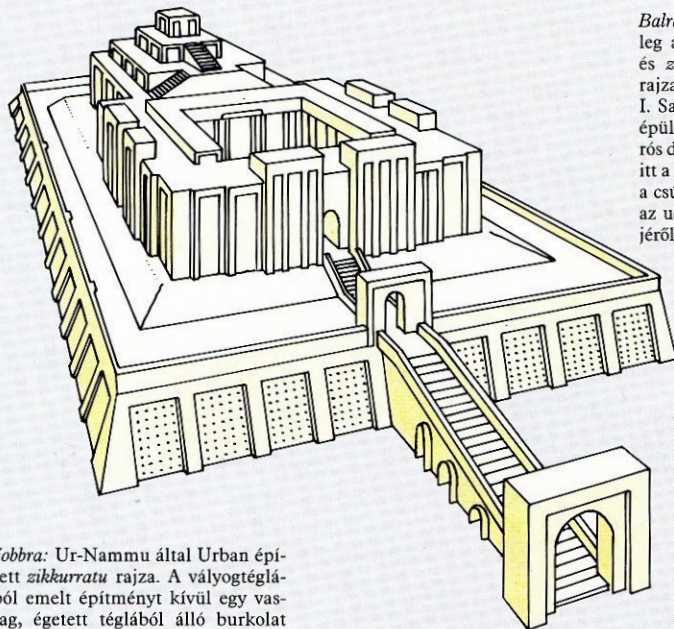

Zikkurratuk

A zikkurratuk voltak az ókori Mezopotámia legfontosabb jellemzői. Sok városban a város istenének templomához egy több, egymásra épített szintből álló, a legfelső szinten pedig szentéllyel bíró zikkurratu is tartozott. Emelvényekre épített templomokat már i. e. 5000 körülről, az Ubaid-kori Eriduból is ismerünk. Az első valódi zikkurratukat Ur-Nammu (i. e. 2112–2095), a III. uri dinasztia első királya építtette Urban, Eriduban, Urukban és Nippurban. Mindegyikük hasonló tervek alapján épült: egy négyzetes alaprajzú teraszból, illetve három, egymást derékszögben metsző és a felső szentélyhez vezető lépcsőfeljáróból álltak. Ugyanezt a tervet használták a leghíresebb, Babilonban álló, Marduknak szentelt zikkurratuhoz is, amely a Babel tornya történetből ismert. Első változata az i. e. 18. században épült. Neve, Étemenanki azt jelentette, hogy „Az ég és a föld alapjainak temploma”.

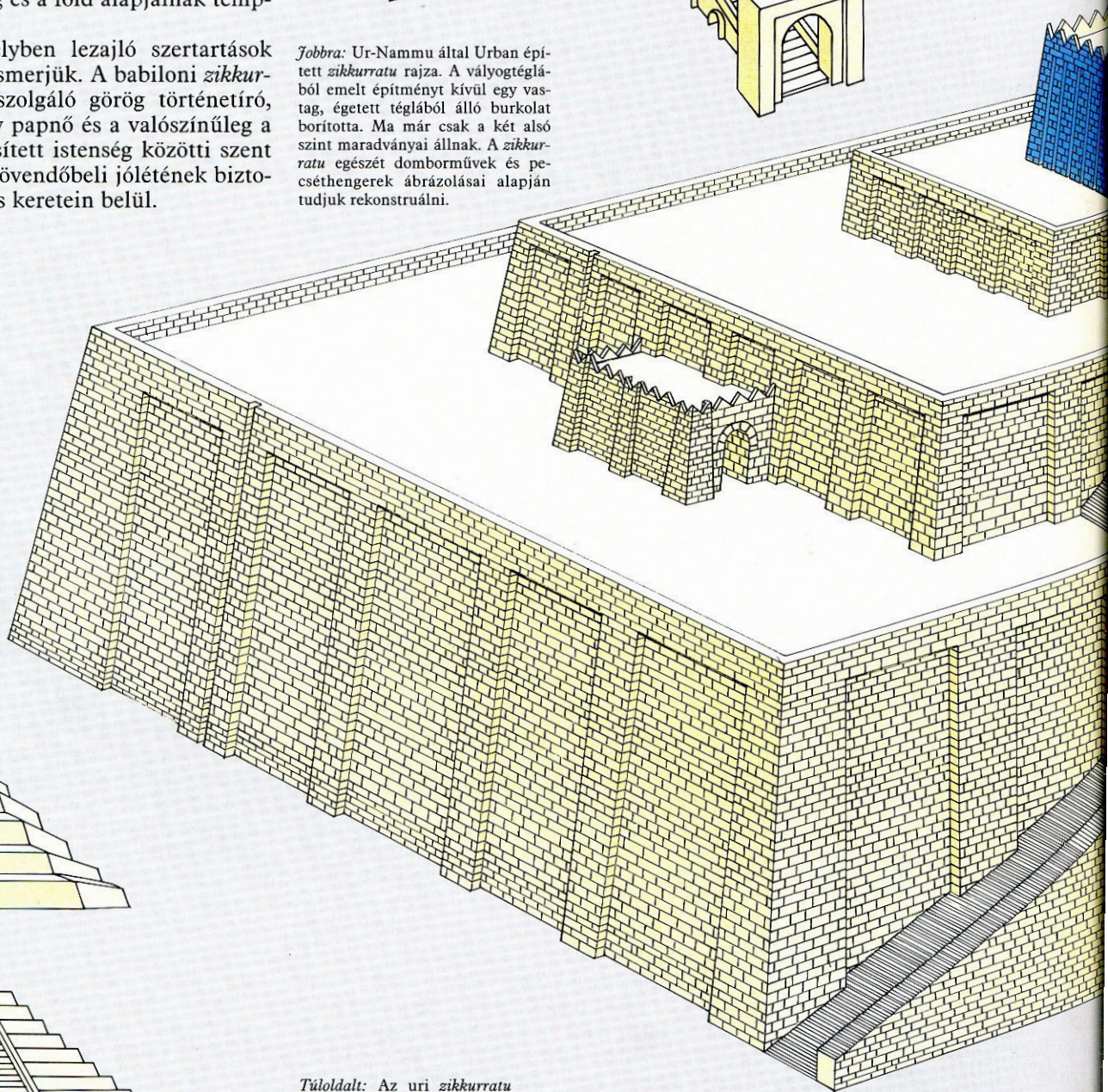
A csúcson álló szentélyben lezajló szertartások pontos természetét nem ismerjük. A babiloni zikkurraturól pontos leírással szolgáló görög történetíró, Hérodotosz szerint itt egy papnő és a valószínűleg a király által megszemélyesített istenség közötti szent nász zajlott le, az ország jövődöbeli jólétének biztosítására szolgáló szertartás keretein belül.

A zikkurratuk formailag ugyan hasonlóak voltak az egyiptomi piramisokhoz, például a szakkarai lépcsős piramishoz (lent, felső rajz), rendeltetésük azonban eltért. A piramisok sírok voltak az építmény belsejében elrejtett sírkamrával, és semmilyen építmény sem állt a tetejükön. A tömör téglaeépítmény zikkurratuk, amelyek tetején szentélyek voltak, sokkal inkább a közép-amerikai templomokhoz, mint például az itt (alul) látható Chichén Itza-i templomhoz voltak hasonlóak. A nagy tömegű piramidális építmény elképzelése azonban feltehetően Egyiptomból származik.

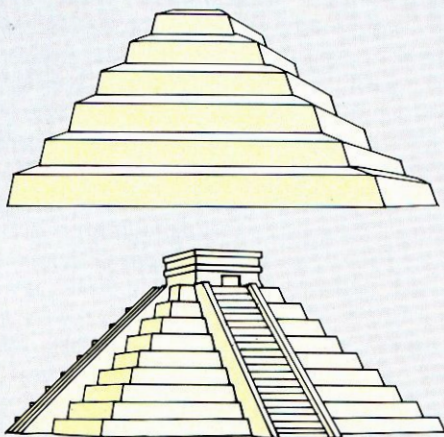

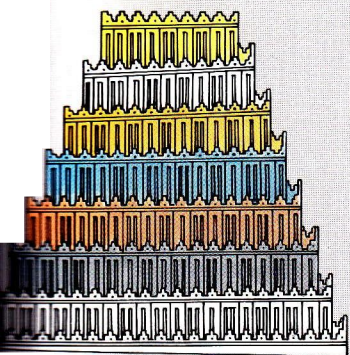
Jobbra: Ur-Nammu által Urban építtet zikkurratu rajza. A vályogtéglából emelt építményt kívül egy vastag, égetett téglából álló burkolat borította. Ma már csak a két alsó szint maradványai állnak. A zikkurratu egészét domborművek és pecséthengerek ábrázolásai alapján tudjuk rekonstruálni.

Balra: A tell-er-rimahi (valószínűleg az ókori Qatara) templomának és zikkurratujának rekonstrukciós rajza. Az együttes minden bizonnyal I. Samsi-Adad (i. e. 1800 k.) idején épült. A korábbi, három lépcsőfeljárós déli típustól eltérően, a zikkurratu itt a templomépület részét alkotta, és a csúcson álló szentélyt valószínűleg az udvarral körülvett templom tetejéről lehetett megközelíteni.

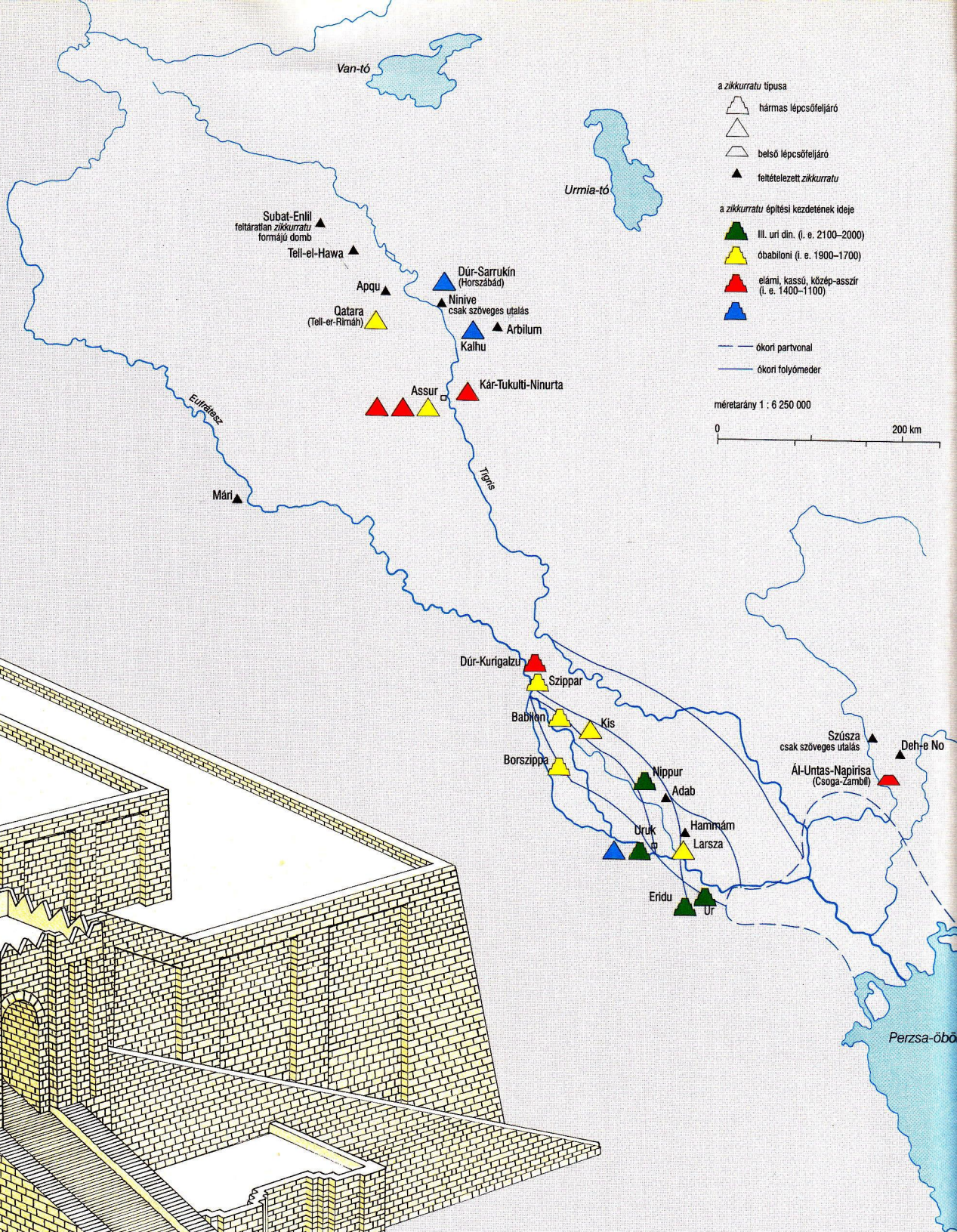
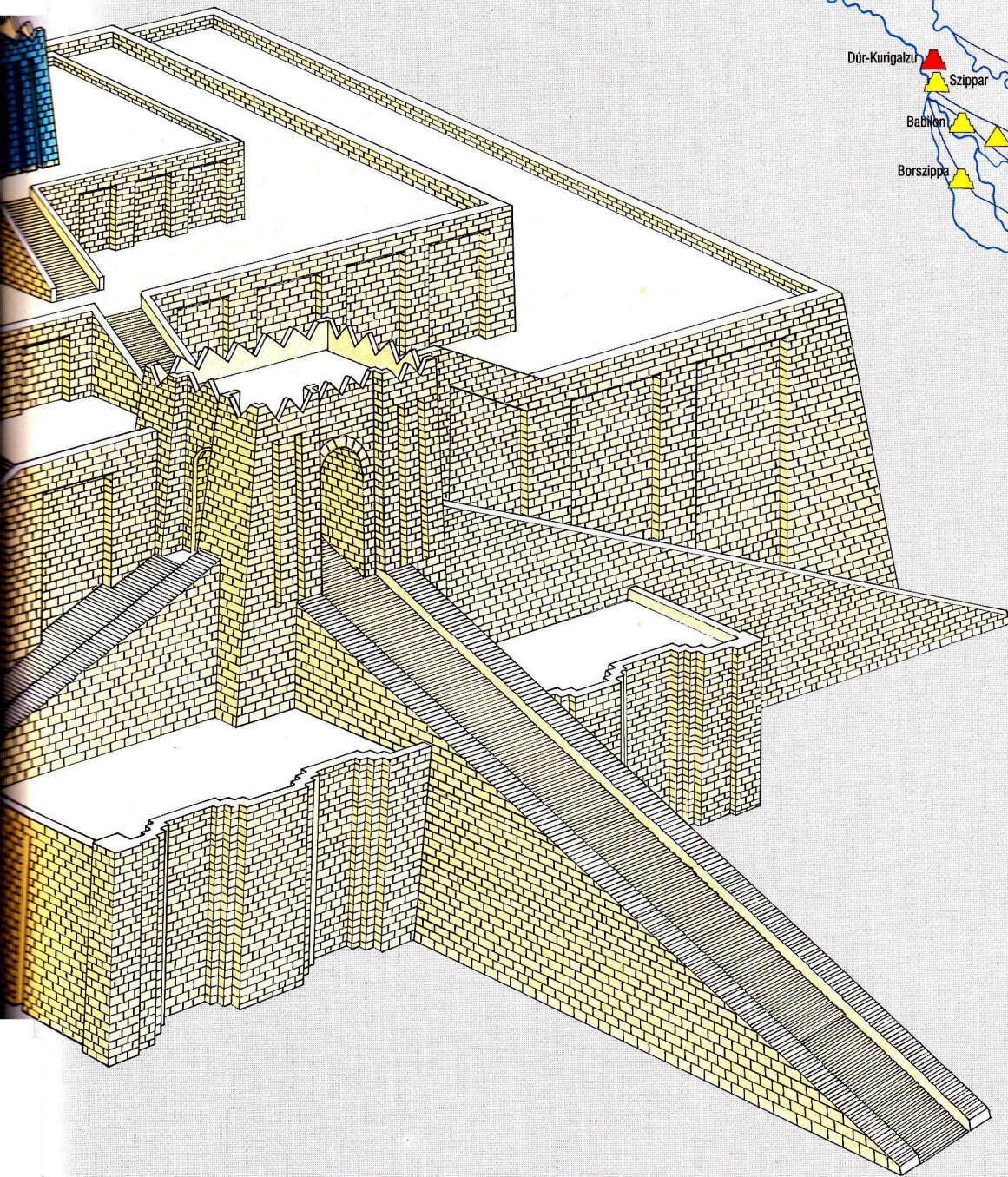

Túloldalt: Az uri zikkurratu helyreállított maradványai.

Fent: Az egyik asszír fővárosban, Dúr-Sarrukinban álló zikkurratu volt az első között feltárt ilyen építmény. Egyes elképzelések szerint egy körbefutó út vezetett fel a tetejére, és három alsó szintjét fehérre, feketére és vörösre festették. A felső szintek ugyan nem maradtak ránk, de kék, narancs-, ezüst- és aranszínűek lehettek.

Mezopotámiai zikkurratuk

Zikkurratu-maradványokat 16 helyen tártak fel, de írásos forrásokból (mint például az azonosítatlan helyen fekvő Akkád zikkurratúja) és a dombok alakjából következtetve még többet is ismerünk. Két nagy zikkurratu-típus létezett: az egyik a korai déli típus négyzetes alaprajzzal és három lépcsőfeljáróval, a másik a későbbi északi típus, amelynek nem voltak lépcsőfeljárói, és amelyekben a zikkurratu gyakran egy nagyobb együttes része volt. Az elámi lelőhelyen, Ál-Untas-Napirisan épített (i. e. 13. század közepe) zikkurratu egyedülálló. Egy szobákkal körülvett négyzetes udvart felülre építették fel a magas zikkurratut, amelynek lépcsőfeljárói mind a négy oldalon az építmény falában kaptak helyet.

KERESKEDELEM ÉS HÁBORÚSKODÁS (i. e. 2000–1600)

Rivális városállamok

Sumer és Akkád egyesítése először az akkád királyok, majd a III. uri dinasztia alatt kivételes eset volt. Bár nem voltak komoly földrajzi akadályok, Mezopotámia áradmányos síksága csak igen ritkán került egyetlen uralkodó ellenőrzése alá, és még ritkábban mondhatta el egy király magáról, hogy királysága a Felső-tengertől az Alsó-tengerig (a Földközi-tengertől a Perzsa-öböl) ér. Mégis sok későbbi mezopotámiai uralkodó törekedett arra, hogy túlszárnyalja az akkád királyok tetteit. Az i. e. III. évezred végén, ahogy Ur szorítása lazult, birodalma számos királyságra esett szét. Assur, Ešnunna, Dér és Szúsza függetlenné vált.

Isbi-Erra, Ibši-Szín egyik korábbi tisztje, i. e. 2017-ben Iszinben új dinasztiát alapított, és ellenőrzése alá vonta azoknak a területeknek nagy részét, amelyek korábban Ur birodalmának magját alkották. Az elkövetkező két évszázad folyamán Iszin megkísérelte területének védelmét az északi és déli fenyegetéssel szemben. Iszin első számú riválisa Larsza állama volt, ezért a korszakot Iszin–Larsza-korszaknak nevezzük. Mellettük azonban létezett még egy sor, hasonlóképpen erős állam is a Közel-Keleten, köztük Jamhad (Aleppó fővárossal), Ešnunna, Szúsza és Babilon.

A korszakra vonatkozó szöveges emlékeink különösen gazdagok. Mára több mint 20 000 táblás levéltárának anyaga a palota életének minden területét átfogta. Asszíriával kereskedő különféle árusok feljegyzéseire bukkantak a közép-anatóliai Kanisban. Már több mint 4000 táblát publikáltak közülük, de legalább kétszer ennyi, új ásatásokról származó szöveg vár még feldolgozásra. Kisebb szövegegyüttesek kerültek elő Qatnában, Alalahban, Terqában, Hara-dumban, Ságár Bázárban, Kahatban, Subat-Enlilben, Qatárában, Ninivében, Assurban, Susarrában, Szúszában, Ansanban, valamint az esunnai királyság, illetve Sumer és Akkád számos városában. Ezek a szövegek politikai, közigazgatási, gazdasági, vallási, szertartási, teológiai, kereskedelmi, jogi és tudományos kérdésekkel foglalkoznak. Az általuk megvilágított, Anatóliától a Perzsa-öbölhöz terjedő világot távoli országokkal árucikkeket cserélő kereskedők számarokavános expedíciói kötötték össze. Délről és nyugatról a nomád pásztorok veszélyeztették a letelepült lakosságot, míg északról és keletről vad hegyi törzsek dúlták a síkság városait.

Amurrúk és hurrik

Az i. e. III. évezred utolsó évszázadaiban új népek teremtetek kapcsolatot a Közel-Kelet letelepedett népességű övezeteivel. Közöttük voltak a nyugati sémi dialektust beszélő amurrúk, és az egyetlen közel-keleti nyelvvél sem rokonítható nyelvet beszélő hurrik. Az amurrúk – a későbbi arámiához és arabokhoz hasonlóan – először az Arab-sivatag peremén jelentek meg. Sar-kali-sarri (i. e. 2217–2193) legyőzte őket Baszarban (egy elképzelések szerint a Máritól nyugatra fekvő Dzebel-Bisrivel azonos), ezzel azonban nem sikerült megállítania az amurrúkat. A III. uri di-

nasztia utolsó éveiben Sú-Szín 4. éve „az év, amelyben megépült az Amurrú-fal” nevet kapta. Egy másik szöveg részletesebb tájékoztatást ad erről az erődítményről, amely az Eufrátesz és a Tigris között, az alluvialis síkság északi részén ázott árokból és sáncból állt. Kezdetben létezett egyfajta ellentét a városlakók és a nomádok között. Az amurrúkat azzal vádolták, hogy nem ismerik a gabonát, nem temetik el halottaikat, és általánosságban is civilizálatlanok. Visszatartani azonban nem lehetett őket, és pár éven belül az amurrúk Mezopotámia sok városában megtelepedtek, sőt még az irányítást is átvették, és sok korai i. e. II. évezred uralkodónak volt amurrú neve.

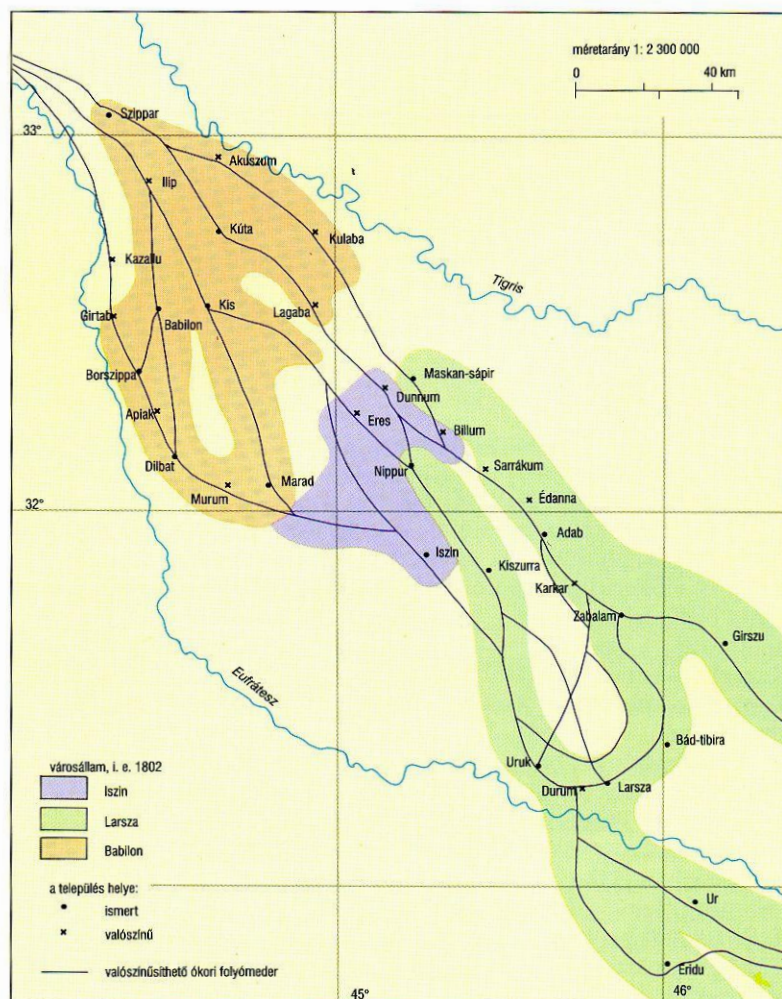
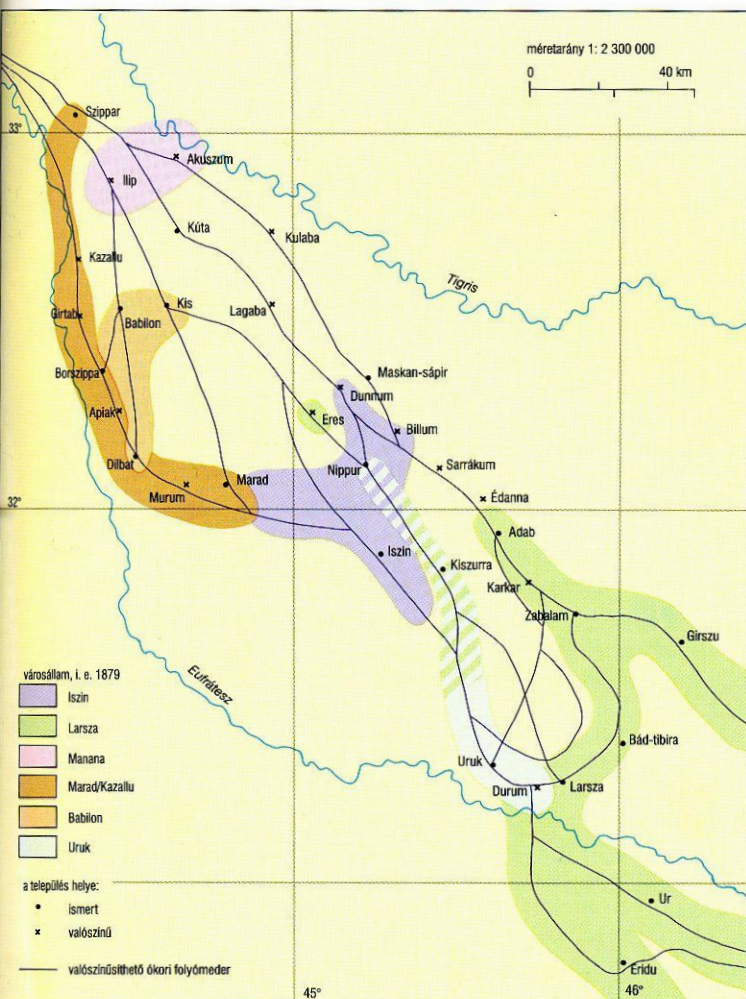
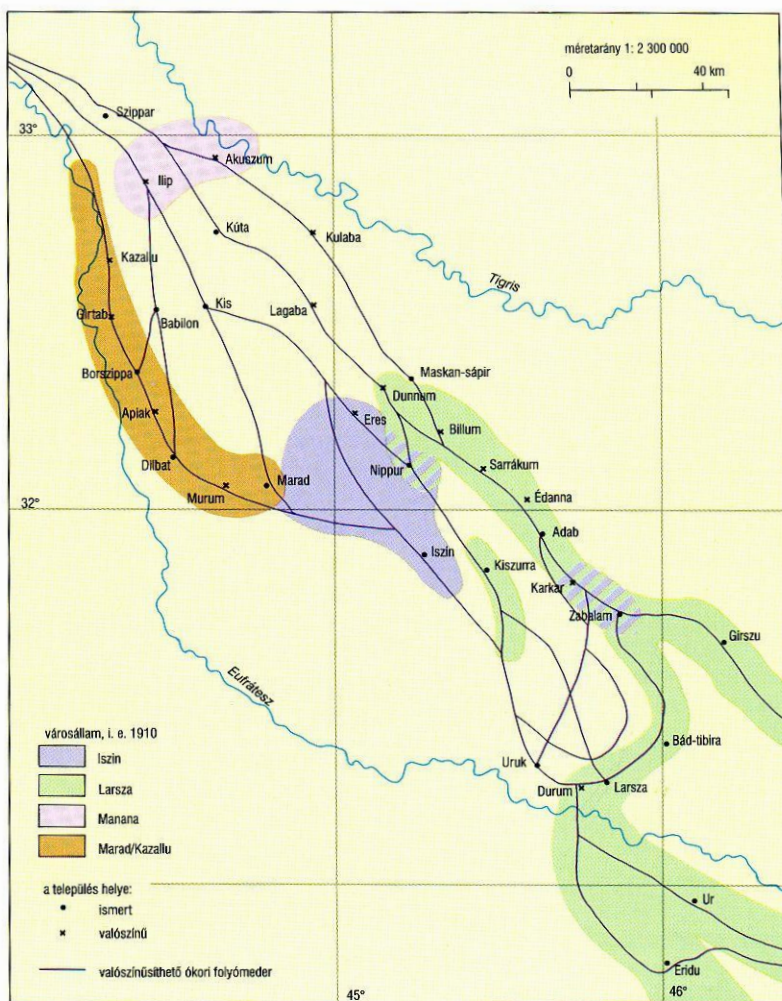
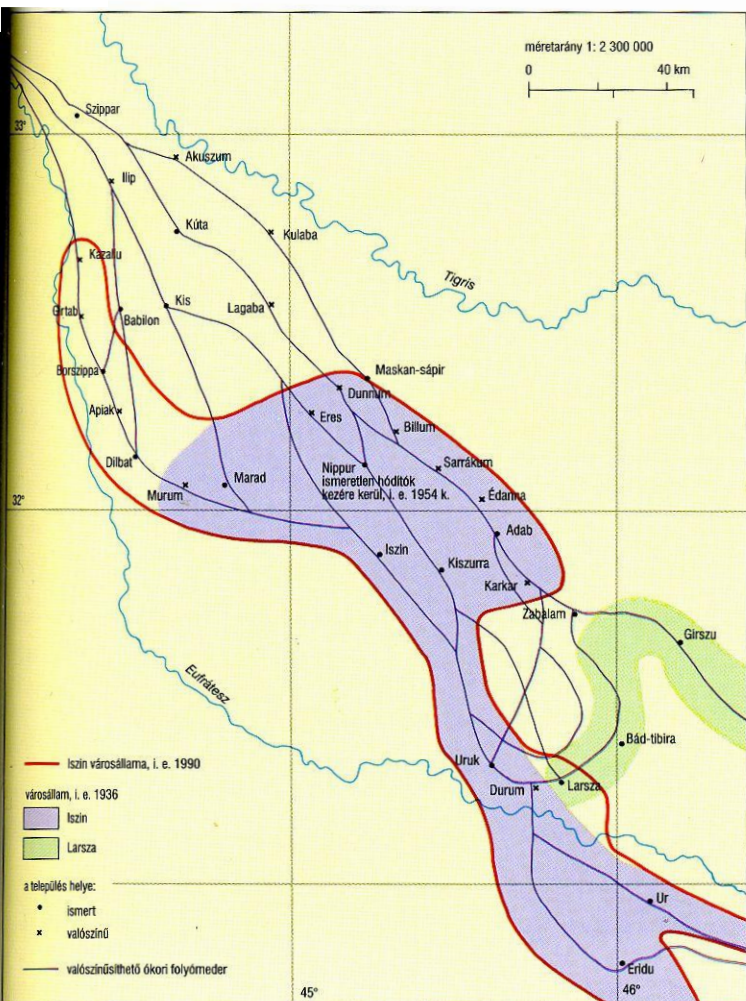
A hurrikat a korai transzkaukázusi kultúrával szokták kapcsolatba hozni. Subartu az akkád kori szövegekben egy észak-mezopotámiai hurri államra utal. Sőt, egy hurri nevet már egy korabeli nippuri táblán is sikerült azonosítani. A III. uri dinasztia idején hurri nevű uralkodókkal (mint például Urkis, melyet újabban a szíriai Tell-Móránál azonosítottak, és Nawar királya, Atal-sen, illetve Karahar királya, Tis-atal) találkozhatunk Észak-Mezopotámiában és a Tigristől keletre. Egy másik vagy ugyanaz a Tis-atal, Urkis királya a Nergál-templom építéséről megemlékező hurri nyelvű feliratot vésetett egy kőtáblára. Az i. e. II. évezred elején hurri (vagy legalábbis hurri nevű) királyok uralták a Mezopotámia északi pereme mentén húzódó államokat a zagroszi Szimurrutól, Tukristól és Susarrától az Eufrátesztől északnyugatra fekvő Hassumig és Ursumig. Hurri nevekkal találkozunk Nuzi, Ekalátum (Assur közelében), Qatár (Tell-er-Rimah) lakossága között. Ságir Bázárban a lakosság legalább egyötödének volt hurri neve, míg Nyugat-Szíriában, az Orontész partján fekvő Alalahban a szövegekben szereplő nevek csaknem felét hurrinak tartják a tudósok. A hurrik az asszír kereskedőkkel egyenrangúként kereskedtek Anatóliában, és isteneiket más népek is átvették. Jamhad uralkodója Hepa istennőhöz fohászkodott, és a hurri panteon fejét – az időjárás istenét, Tesupot – Tispaq néven Ešnunna főisteneiként tisztelték.

Hatalmi harc Mezopotámiában

Mezopotámia központi területeinek lakossága nagyrészt sumer és akkád maradt, annak ellenére, hogy uralkodóiknak amurrú nevük volt. Ebben a korszakban a politikai helyzet szinte napról napra változott. Egy karizmatikus vezető sok más államra is kiterjeszthette hatalmát, míg kevésbé tehetséges utódja alatt ezek a vazallus államok másik vezetőt választhattak. A kaotikus helyzetet legjobban egy i. e. 1770 körül Máriba küldött levél jellemzi, amely egy beszédet idéz. A beszéd célja az volt, hogy a nomád törzseket rávegye Mári királya, Zimri-Lim fennhatóságának elfogadására.

„Egyetlen király sem elég erős egymaga. Hammurapi, Babilon ura után 10–15 király vonul fel, ugyanannyi Rím-Szín, Larsza ura után, ugyanennyi Ibál-pi-Él, Ešnunna ura után, ugyanennyi

Az Iszin–Larsza-kor városállamai
A III. uri dinasztia bukása után Dél-Mezopotámia városállamai egymással vetélkedtek a hatalomért. Kezdetben Iszin, majd Larsza, végül pedig Babilon ért el sikereket. Az itt látható térképek Douglas Frayne munkáján alapulnak, aki a különböző városokban használt évszázadokból rekonstruálta a városállamok által ellenőrzött területek határait. Azok a városok, amelyek esetében az adatok nem voltak elegendőek helyzetük megállapítására, nem kerültek a színezett területen belülre, így ebből a szempontból a térképek nem teljesek. Azonban még így is értékes képet festenek a korszak államai közötti állandó ellentétekről.

Amut-pí-El, Qatna ura után. Jarim-Lim, Jamhad ura után viszont 20 király vonul fel.”

(Komoróczy Géza fordítása)

A Dél-Mezopotámiáért folyó harcra a korszak énekei utalnak. Ha egy város az uralkodója által kiadott énevét egy másik város is átvette, az azt jelenti, hogy ez utóbbi város az előbbi vazallusa volt. Hasonlóképpen, ha egy király egy másik városban helyreállított egy templomot, vagy kinevezett egy papot, illetve papnót, ez azt igazolja, hogy ez utóbbi város is a fennhatósága alatt állt. Az általános minta ellenére információink gyakran hiányosak, és néhány város helye is bizonytalan. Egyes szakértők például Eres városát Abú-Szalábihhal azonosítják, míg mások Erest 90 km-rel délebbre helyezik. A győztesnek meghirdetett ütközetek is lehettek a valóságban eredménytelenek, és egy város elfoglalását sem követte feltétlenül idegen uralom, továbbá a királyfeliratokban említett uralmi igények néha csak a vágyakat tükrözték.

A déli városok virágzása sem csak uralkodók katonai és politikai bátorságán, hanem gazdasági erején is múlt. A kereskedelem és ipar fontos volt, de egy város számára nem annyira lényeges, mint a bőséges és megbízható vízellátás. A víz legnagyobb része, a mai állapothoz hasonlóan, az egymással összefüggő csatornában folyó Eufráteszből származott. Az évszázadok folyamán az Eufrátesz folyásának vonala sokat változott, de ókori medreinek egy részét az ókori települések fekvéséből meg tudjuk állapítani.

Iszin felemelkedése

Az i. e. 20. század első 70 évében Iszin volt a déli területek ura. A dinasztíát Isbi-Erra (i. e. 2017–1985) alapította az uri királyság romjain. Uralkodásának vége felé kiszorította az elámiakat Urból, míg a trónon őt követő fia, Sú-ilisu (i. e. 1984–1975) visszaszerezte Ur főistenének, Nannának az elámiak által elhurcolt és Ansanba szállított szobrát. Sú-ilisu felvette az Ur királya címet, és isteni rangra emelte magát.

A számos királyság között fekvő fontos vallási központ, Nippur mindig is versengés tárgyát képezte. Az i. e. 19. század közepén Iszin idegen hódítókkal szemben néhány évre elvesztette Nippurt. Délkeleten, a magát amurrú törzsfőnek nevező Zabája (i. e. 1941–1933) Larszában újjáépíttette Samas templomát. A királylista szerint a larszai dinasztia a III. uri dinasztia korára nyúlt vissza, de Zabája vagy talán apja volt e dinasztia első tagja, akinek uralkodásáról bizonyítékaink vannak. Zabáját fivére, Gungunum (i. e. 1932–1906) követte a trónon, aki kiterjesztette Larsza hatalmát, hadjáratot vezetett Szúza ellen, ahonnan az egyik élvénvét tartalmazó tábla is előkerült, és valószínűleg ellenőrzése alá vonta Nippurt is.

Kereskedelem a Perzsa-öbölben

Nyolcadik uralkodási évében Gungunum elfoglalta Urt, és ezzel felügyelete alá vonta a Perzsa-öböl értékes kereskedelmét, mely már a kora dinasztikus kor óta virágzott. A perzsa-öbölbeli tengeri kereskedelmi út állomásai Dilmun, Magan és Meluhha országai voltak. Dilmun valószínűleg magában foglalta az öböl végében lévő Failaka szigetét, a tőle kétnapi vitorlásútra fekvő Bahrein szigetét és talán Szaúd-Arábia keleti partvidékét is. Az i. e. III. évezredi rézfeldolgozó központjai alapján Magant Ománnal azonosíthatjuk, míg Meluhha a Harappá – más néven In-

Mezopotámia és Elám királyai i. e. 2000–1600 k.

	ISZIN	LARSZA	URUK
2000	Isbi-Erra 2017–1985	Naplánum 2025–2005	
	Sú-ilisu 1984–1975	Emiszum 2004–1977	
	Iddin-Dagan 1984–1975	Szamium 1967–1942	
	Ismé-Dagan 1953–1935	Zabája 1941–1933	
	Lipit-Istár 1934–1924	Gungunum 1932–1906	
1900	Ur-Ninurta 1923–1896		
	Búr-Szín 1895–1874	Abíszaré 1905–1895	
	Lipit-Enlil 1873–1869	Szumu-El 1894–1866	
	Erra-imitti 1868–1861	Núr-Adad 1865–1850	Szín-kásid
	Enlil-báni 1860–1837	Szín-iddinam 1849–1843	Szín-eribam
1800	Zambija 1836–1834	Szín-eribam 1842–1841	Szín-gamil
	Iter-pisa 1833–1831	Szín-iqisam 1840–1836	Anam
	Urduka 1830–1828	Szilli-Adad 1835	Irdanene
	Szín-mágir 1827–1817	Warad-Szín 1834–1823	Rim-Anum
	Dámiq-ilisu 1816–1794	I. Rím-Szín 1822–1763	Nabi-ilisu
1700		1763	1802
		II. Rím-Szín 1740–1736	
1600			

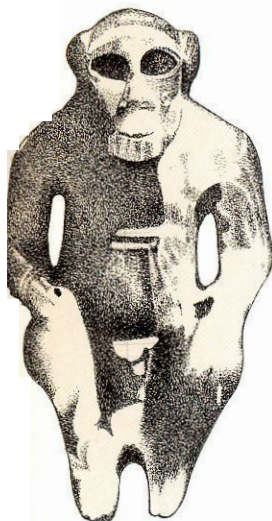
dus-völgyi civilizáció – részét képezte. A kora dinasztikus korban Dilmun látta el fával a lagasi Ur-Nansét, a későbbi lagasi szövegek pedig rézérc behozataláról és gypjű, ruhaneműk, ezüst, zsír és gyanta kiviteléről tudósítanak. Sarrukín azzal dicsekedett, hogy Dilmun, Magan és Meluhha hajói Akkád rakpartjainál horgonyoztak. Fia, Manistusu (i. e. 2269–2255) és unokája, Narám-Szín (i. e. 2254–2218) is azt állította, hogy meghódította Magant, és drágakövekkel megrakva tért onnan haza. Manistusu és Gudea, Lagas uralkodója dioritszobrai is a Mezopotámia és Omán közötti kapcsolatról tanúskodnak. Gudea feliratai is említik a magani rezet, dioritot és fát, valamint Meluhha gerendáit, aranyát, ónját, lazúrját és vörös követ (valószínűleg karneol). Az Urban talált szövegek rámutatnak, hogy a perzsa-öbölbeli kereskedelmet az uri Nanna-templom által finanszírozott kereskedők bonyolították le, és hogy e kereskedelem nagyrészt – a meluhhai áruk lerakatául is szolgáló – Magannal folyt.

A III. uri dinasztia bukása után Gungunum és két utódja (i. e. 1932–1866) uralkodása idejére datálható uri táblákból kiderül, hogy a kereskedelem a korábbi központi bürokratikus ellenőrzési rendszer helyett hogyan vált a gazdag polgárok jövedelemforrásává, akik befektetett tőkéjük után megszabott jutalékban részesültek. A város temploma és a palota is megkapta a részét. A kereskedőket – a keletebről érkező áruk átrakóhelyéül is szolgáló fő kereskedelmi kikötő után – *alik Dilmunnak* („Dilmun-járók”) hívták. A mezopotámiai kereskedők legfontosabb üzletága a rézimport volt. Egy szöveg több mint 18 tonnányi réz megérkezéséről tudósít Dilmunból. A többi importáru között voltak luxuscikkek, mint például az arany, a lazúr, a gyöngyök, az elefántcsont és a „halszem”, amelyet a Perzsa-

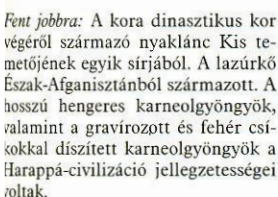
Lent: I. e. II. évezred elejére datálható larszai kerámiaváza. Díszítése bekarcolt állatokból és Inanna/Istár istennő meztelen alakjának kisméretű reliefsjeiből áll. A többi alak valószínűleg más istenség szimbóluma. A teknős és a hal a vizek istenével Enkivel/Éával, a szakállas bika Adad viharistennel, míg a madarak a hírnökistennel, Papszukkallal azonosíthatók. Magassága 26,3 cm.

	ESNUNNA	ELÁM		
	Itúrija Ilsu-ilija Núr-ahum Kirikiri Bilalama Azuzum I. Ipiq-Adad	Kindattu Idaddu Tan-Ruhuratir Ebarti Idattu Ebarat Silhaha Addahusu		
BABILON			ASSUR	
Szumu-abum 1894–1881 Szumu-la-El 1880–1845	Siqlánum Abdi-Erah Bélákum Warassza I. Ibál-pí-El II. Ipiq-Adad Narám-Szín Dadusa II. Ibál-pí-El 1762		I. Puzur-Assur Salim-ahum Ilu-súma I. Érisum Ikúnum I. Sarrukín II. Puzur-Assur II. Érisum I. Samsi-Adad kb. 1813–1781 Isme-Dagan	2000
Szabium 1844–1831 Apil-Szín 1830–1813				1900
Szín-muballit 1812–1793 Hammurapi 1792–1750 Szamszuilúna 1749–1712 Abí-ésuh 1711–1684 Ammiditána 1683–1647 Ammiszadúqa 1646–1626 Szamszuditána 1625–1595 1595		Siruktuh Simut-wartas Sziwepalarhuhpak Kuduzulus Kuk-nasur	MÁRI Jaggid-Lim Jahdun-Lim Jaszma-Adad 1796–1780 Zimri-Lim 1779–1757 1757	1800
				1700
				1600

Fent: Ezt az Iszin–Larsza-korra datálható, szépen megmunkált alabástrom majomszobrot a Dijálától keletre fekvő Neribum (Tell-Isdzáli) Istár-Kítum templomában találták. A majomok nem voltak ösönösök a Közel-Keleten, de Indiában és Egyiptomban sok volt belőlük. A szoborcscsa emberi és majom jellemvonásokát ötvözi, amin nem is csodálkozhatunk egy olyan művész esetében, akinek kevés közvetlen tapasztalata volt az állatról. Magassága 8 cm.

őből híres termékével, az igazgyönggyel azonosítanak. A kereskedők cserébe ezüstöt, olajat, textíliákat és árpát exportáltak.

A bahreini és failakai ásatások az i. e. II. évezred elejére tehető virágzó civilizáció nyomaira bukkantak. E kultúrát a vörös Barbar-kerámia, nagyszámú tumulusz és karakterisztikus pecsétnyomók jellemezték. A Kelet-Szaúd-Arábiában és Katarban talált Barbar-kerámia talán az ókori Dilmun nagy kiterjedésére utal. Egyedül Bahrein szigetén kb. 200 000 tumulusz (sírhalom) van, de az arab szárazföldön is előfordulnak. Néhány újabban feltárt tumuluszban a helyi Barbar-kerámia mellett az indus-völgyi Harappá-kultúrából ismert kerámiatípusok is kerültek elő. Más, harappái import tárgyakban dús lelőhelyeket Ománban és az Egyesült Arab Emírségek területén is feltártak. Az előkerült pecsétnyomók háta lekerekített vagy kónikus, és faragási stílusuk is jellegzetes. Az Öböl-pecsétnyomók néven ismert típusok a Barbar-kultúra jellegzetes emlékei voltak, de példányaik ismertek Szúszából, az Iráni-fennsík-ről és Dél-Mezopotámiából is. Egy darabot még az indiai Lóthál harappái lelőhelyén is találtak. Faragási stílusukat egy szúszai pecséthengeren és az ezüstereszkedelem másik végpontján, a törökországi Acemhüyükben talált több pecséthenger-lenyomaton is azonosították.

Harappá típusú súlyokat használtak Bahreinen, és Indus-völgyi pecsétnyomók kerültek elő Bahreintről, Failakáról, Urból és Esnunnából. Jellemző, és egészen az Akkád-dinasztia korára visszanyúló Harappá-gyöngyöket fedeztek fel Dél-Mezopotámiában is.

Az India és Mezopotámia közötti időrendi kapcsolat bizonytalan. A Harappá-kultúra végét i. e. 2000 és 1700 közé tehetjük, de azt még ma sem tudjuk, hogy

a perzsa-öbölbeli kereskedelem változó mintái mezopotámiai szempontból hogyan tükrözték a 2500 kilométernyire az Indus-völgyben lejátszódott eseményeket.

Iszin hanyatlása

Miközben Gungunum délről veszélyeztette Iszint, amurrú uralkodók kerültek hatalomra a dél-mezopotámiai Babilonban, Kisben, Kazalluban, Maradban és Malgiumban. Még a Larsától 20 km-re fekvő Uruk is egy amurrú dinasztia székhelye lett, amely i. e. 1880 körül rövid időre még Nippurt is az ellenőrzése alá vonta. Az északról és délről is körülzárt Iszin az áradmányos síkság közepére szorult vissza, ahol azonban sikerült még több mint egy évszázadon keresztül megőriznie függetlenségét. Isbi-Erra dinasztiáját egy trónbitorló űzte el, és 60 évvel később egy másik iszini uralkodót váltottak fel a későbbi *Babiloni Krónika*-ban leírt körülmények között.

„Erra-imitti, a király, trónja helyettes királyává tette Enlil-bánit, a kertészt. A királyi tiarát fejére helyezte. Erra-imitti azonban meghalt a palotájában, miközben forró levest szűrösölgetett. A trónt elfoglaló Enlil-báni nem lépett vissza, és így király lett.”

Az újasszír korból tudjuk, hogy ha egy ómen szerencsétlenséget jósolt a király számára, akkor kineveztek egy helyettes királyt, akit azonban utána megöltek. Így az ómen is beteljesült, és az igazi király is a trónján maradhatott. Itt azonban nem úgy történt, ahogy Erra-imitti eltervezte, mert ahelyett hogy megölték volna, Enlil-báni (i. e. 1860–1837) még 24 évig maradt a trónon, sőt még istennek is megtette magát.

Larsza, Iszin nagy riválisa

Larszában – talán a város akadozó vízellátása által kiváltott növekvő elégedetlenséget kihasználva – i. e. 1865-ben egy közember, Núr-Adad szerezte meg a trónt. Színkásid, Uruk királya, aki Szumu-la-El babiloni uralkodó lányát vette feleségül, és Larszától is független maradt, elzárta az Eufráteszen a Larszából Nippurba vezető közvetlen utat. A Nippur feletti fennhatóság – ahogy azt az évnév változásai is tükrözik – Iszintól fokozatosan Larszához került. A nippuri szövegeket i. e. 1838-ban, 1832-ben és 1828-ban larszai évnévvel, i. e. 1836-ban, 1833-ban, 1830-ban és 1813 és 1802 között néhány évig iszini évnévvel keltezték. Mindez jól bizonyítja Iszin nagy riválisának, Larszának megerősödését.

Ebben az időszakban Kudur-Mabuk, Emutbál (a Tigristől keletre, Esnunna és Elám között fekvő terület) királya fiát, Warad-Szint (i. e. 1834–1823) ültette a larszai trónra, lányát pedig az uri Nanna-templom *entu*-papnőjévé nevezte ki (ami hagyományosan Sumer és Akkád királyának feladata volt). Kudur-Mabuk és Warad-Szín hozzálátott az Urban, Larszában, Zabalamban, Maskan-sápirban, Nippurban és más városokban fekvő templomok helyreállításának ambiciózus programjához. Kudur-Mabuk (annak ellenére, hogy ő maga és apja is elámi nevet viseltek) Emutbál atyjának és Amurrú atyjának nevezte magát (mindkettő amurrú törzsi csoportok neve volt). Két fia, Warad-Szín és Rím-Szín akkád, lánya azonban sumer nevet kapott. Ez a keveredés Mezopotámia lakosságának összetett etnikai képére vall (és azt is világossá teszi, hogy milyen nehéz kizárólag nevek alapján az etnikai hovatartozást meghatározni).

Rím-Szín (i. e. 1822–1763), aki fivérét Warad-Szint követte a trónon, a mezopotámiai történelem egyik leghosszabb ideig uralkodó királya volt. I. e. 1804-ben Rím-Szín legyőzött egy uruki, iszini, babiloni és rapiquumi egységekből, illetve szutú nomádokból álló egyesült sereget, és véget vetett Uruk függetlenségének. I. e. 1794-ben, 29. uralkodási évében elfoglalta Iszint, és ezzel megszüntette az I. iszini dinasztia hatalmát is. Győzelme olyan hatással volt rá, hogy hosszú uralkodása hátralévő éveinek ugyanazt a nevet adta: „első év: Iszin meghódítatott” egészen addig, hogy „harmincadik év: Iszin meghódítatott”. Ekkor azonban Hammurapi, Babilon királya, akinek neve még Rím-Színénél is híresebb lett, magát Larszát is legyőzte.

Assur sorsának változása

Assur északabbra, az esőzései földművelés övezetének határán, a Tigris egyik fontos átkelőhelye fölé

Balra: Oroszlán alakú festett kerámiaváza a törökországi Kanis kereskedőtelepéről. Az effajta festett edényeket minden bizonnyal az isteneknek szánt italáldozat bemutatására használták. Az edényt a hátán lévő nagy beöntőnyíláson töltötték meg, és az oroslán orrán lévő lyukon keresztül öntötték ki. A Kanisban élő kereskedők Assurból és más városokból érkeztek, de kerámiájuk és egyéb felszerelési tárgyaik is meggyeztek a helyi lakossággal.

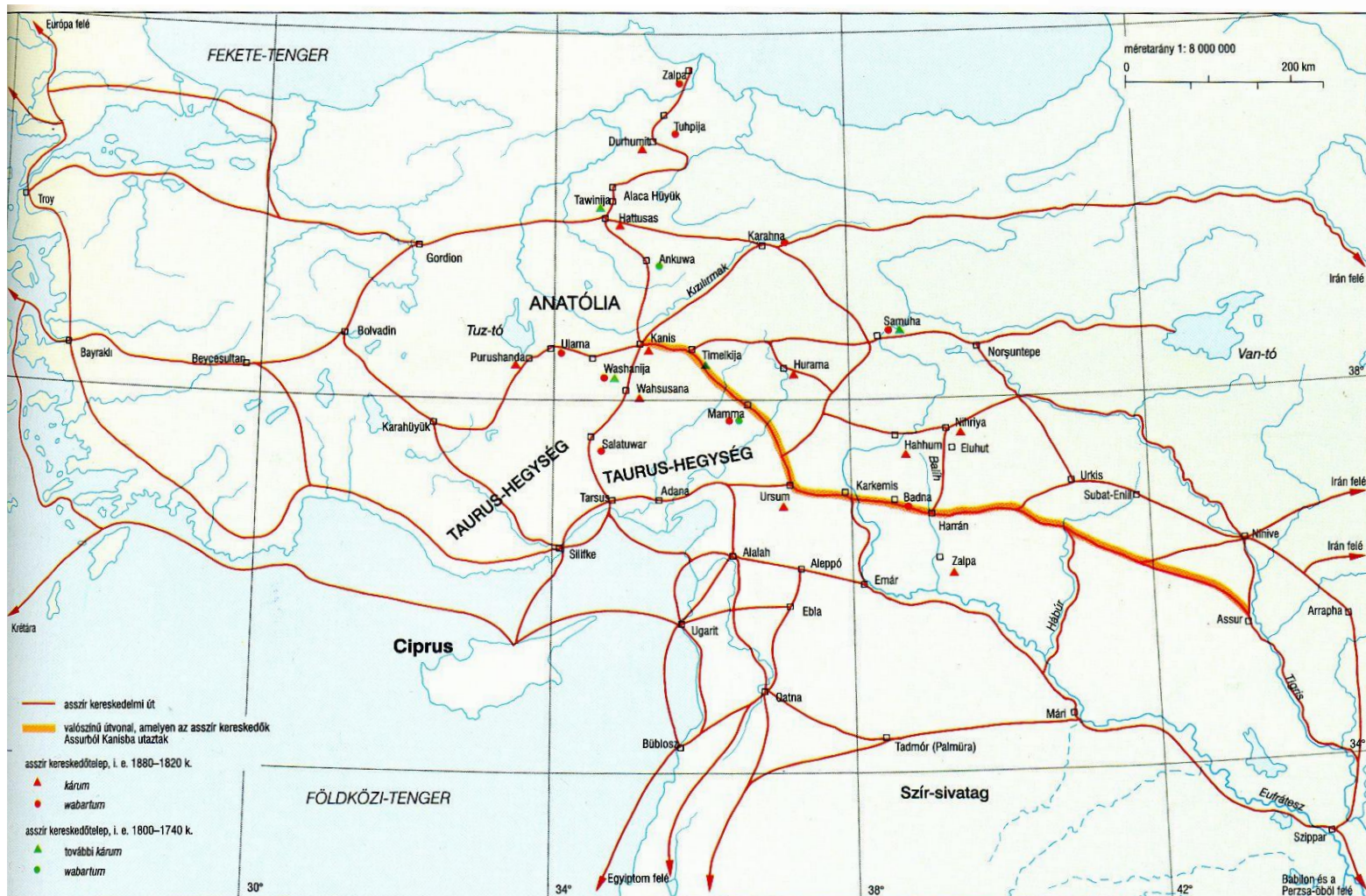
Lent: Warad-Szín, Larsza királya Girszuban talált, fején kosarat vivő bronzszobra. Bár Warad-Szín ősei nem voltak dél-mezopotámiai őslakosok, ő – sok korabeli uralkodóhoz hasonlóan – Sumer és Akkád hagyományait átvéve helyreállította az ősi templomokat. Ez a szobor teljesen olyan, mint amilyeneket a III. uri dinasztia uralkodói csaknem 300 évvel korábban alapítási áldozatként eltemettek.

emelkedő sziklás magaslaton feküdt. Fekvése mindig sebezhetővé tette a sztyepei pásztorkodó nomádok betöréseivel szemben. Nehezen védhetőségét fokozta, hogy a Tigris mentén futó és a Dzsebel-Hamrín és a Dzsebel-Szindzsár hegyeit követő fontos kereskedelmi út mentén terült el. Assur azonban, mivel kevés megművelhető földje és embere volt, nem bizonyult tökéletes birodalmi fővárosnak. Amikor Assur uralkodói már egy nagyobb birodalmat ellenőriztek, hatalmi központjukat gazdagabb területekre, például a Hábúr-síkságra (I. Samsi-Adad alatt) vagy pedig Ninive körzetébe (az újasszír korban, i. e. 9–7. század) helyezték át.

A korai korszakokban – ahogy azt a kora dinasztikus szobrok és az akkád királyok feliratai is bizonyítják – Assur a déli befolyás egyik előretolt, északi bástyája lett. Az Istar-templom egyik korai rétegéből előkerült Zariqumnak, Sulgi és Amar-Szín alatt Assur helytartójának egyik felirata, illetve egy másik, helyi uralkodónak, Ilu-súmanak a felirata is. Ilu-súma neve szerepel az i. e. I. évezredben összeállított asszír királylistán is. 29 uralkodó után (köztük voltak olyanok, akikről a hagyomány azt tartja, hogy sátrakban laktak), illetve Samsi-Adad amurrú elődei után jönnek az akkád nevű királyok: I. Puzur-Assur, Salim-ahum, Ilu-súma, I. Érisum, Ikúnum, Sarrukín és II. Puzur-Assur. Uralkodásuk ideje azonban bizonytalan. Egy későbbi krónika szerint, amelyet Ilu-súma, Szumu-abum, Babilon első királyának (i. e. 1891–1884 k.) kortársa készíttetett, illetve az asszír királylista szerint az esunnai Narám-Szín előtt II. Puzur-Assur volt Assur királya.

Assurból – mivel ez a réteg mélyen, a későbbi épületek romjai alatt fekszik – alig maradt ránk e korra vonatkozó régészeti leletanyag. Assurtól 800 kilométernyire, a törökországi Anatólia szívében, a Kanis városában egykor működő gazdag asszír kereskedőtelep levéltárában talált táblák ezrei közül azonban előkerült I. Érisum építési feliratának egy másolata, illetve egy I. Sarrukín pecséthengerével lepecsételt bírósági ítélet.

Anatólia és az asszír kereskedelem

Az anatóliai Kanisban (ma Kültepe) előkerült táblák leírják egy kiterjedt kereskedelmi hálózatot, amely Assurból indulva, a Taurus hegyein át érte el Kanist, ahol egy fontos *kárum* vagy kereskedőtelep működött. Az Anatóliai-fennsíkon és Észak-Mezopotámiában egyeb *kárum*ok és *wabartum*nak nevezett kisebb lerakatok is voltak. A táblák nagy része i. e. 1880 és 1820 között, sokkal kisebb részük pedig kb. i. e. 1800 és 1740 között íródott. A későbbi korszakban további településeket neveztek *kárum*nak, míg *wabartum*ból már kevesebbet említenek. Kanis és Hattusas voltak az egyedüli kereskedelmi telepek, amelyeket biztonsággal sikerült azonosítani. A többi *kárum* és *wabartum* helye a térképen bizonytalan.

Asszír kereskedelem Anatóliával

A Kanis városfalán kívüli kereskedő külvárosban, a *kárum*ban folytatott ásatások során, egy Assur városával három generáción keresztül (kb. 60 év), Érisumtól II. Puzur-Assurig (kb. i. e. 1880–1820), majd Samsi-Adad és Szamszuilúna uralkodásával (kb. i. e. 1800–1740) párhuzamosan zajló távolsági kereskedelem bizonyítékai kerültek elő. A korábbi korszakból több mint 10 000, a későbbiből viszont kevesebb mint 200 táblát ástak ki.

Assurból szármakaravánok segítségével gyapjúszöveteket és *annakum* néven ismert fémeket szállítottak Észak-Mezopotámia széles síkságain, majd a Taurus meredek hágóin keresztül Kanisba, ahonnan az árut más kereskedőtelepekre továbbították. Az *annakum* kétségkívül az ón, a bronzötvözés nélkülözhetetlen kelléke lehetett, ami ekkorra már felváltotta a korábbi évszázadokban e célra használt arzént (arzenbronz). A valamivel későbbi mári és szippari szövegek szerint az *annakum*ot Elámból hozták Máriba, ahonnan továbbszállították nyugatra. Mivel Elámban nyomát sem találták ónbányászatnak vagy ónlelőhelyeknek, valószínűleg maguk az elámiak is még keletről importálták a fémeket. Az Ur és Dilmun közötti tengeri kereskedelem árucikkei között nem találkozunk *annakum*mal. Az Asszíriától keletre, a hegyek között fekvő Susarában talált szövegek azonban arra utalnak, hogy az *annakum*ot az Iráni-fennsíkről, vagy még azon is túlról, talán Afganisztánból hozták, ahol egyes elképzelések szerint az ónércet már az i. e. III. évezred óta bányászták.

Minden számár 90 kg súlyú terhet vitt, amely 30 tekeres szövetből vagy pedig 10 tekeres szövetből és

130 *mana* (65 kg) ónból állt, ehhez még 10 *mana* tartalék ón is járult az út közben felmerülő kiadások és vámok fedezésére. Assurt elhagyva, az áru értéke 1/120 részét kifizették a soros *limmu* hivatalnoknak (akik után Asszíriában az éveket elnevezték). A kanisi belépési vám a helyi uralkodónak fizetendő 2/65 rész volt. Egy kivételesen nagy szállítmány 14 számar által vitt 350 textilbálából állt, ám a feljegyzések szerint az átlagos szállítmányok ennél sokkal kisebbek voltak. Nagyobb szállítmányok esetén a kereskedők hosszú karavánokba tömörültek.

Míg a csempészés jól ismert tevékenység volt, úgy tűnik, hogy a rablás nem jelentett problémát a hosszú út során. A már kiadott szövegek (az előkerültek közel egyharmada) 13,5 tonna ónról, 17 500 textilbáláról, közel 800, Assurból Kanisba indított szármakaravánról szólnak. Ez valószínűleg nem lehetett több mint a valós forgalom egytizede. A visszaúton ezüstöt és aranyat hoztak Assurba, de mivel számarokról mint teherhordó állatokról visszafelé már nem esik szó, valószínű, hogy Anatóliába érkezve legtöbbjüket az áruval együtt eladták. Az asszír kereskedelem családi vállalkozások kezében volt. A család feje Assurban élt, míg egy fiatalabb tag a kanisi *kárum*ban mint ügyvivő intézte az ügyeket. A vállalkozást rendszerint a család finanszírozta, de néhány alkalommal a szükséges tőke előteremtéséért más partnereket is bevettek.

E kereskedelem központja Kanis volt, de kilenc más városban, köztük Hattusasban (Boğazköy), Alisarban (talán Ankuwa) és Acemhüyükön (Purushanda) is voltak *kárum*ok. Ezeken kívül még tíz kisebb anatóliai asszír kereskedelmi lerakat is működött.

dött. Önálló, saját önkormányzattal rendelkező települések voltak, amelyek adót fizettek a helyi uralkodónak.

Kormányzat és kereskedelem Anatóliában

Az Anatóliában élő helyi lakosságon belül nem az asszírok voltak az egyedüliek, akik a *kárum*-ban éltek. Az asszírok a feltárt terület északi részén és központjában laktak, és ipari negyed választotta el őket a déli oldalon élő anatóliaiaktól. Az árucikkek behozatalán és kivitelén kívül az asszír kereskedők bekapcsolódtak a helyi kereskedelembe is. A legfontosabb árucikk a réz volt. Az egyik kanisi szövegben 30 000 *mana* (15 tonna) mennyiségű rézrendelést említenek. Az asszírok az alábbi népekkel folytattak kereskedelmet: hattik (Anatólia őslakói), hurrik és indoeurópaiak, közöttük a később *nesili* (talán Kanisból eredő) néven ismert dialektust beszélő hettiták és a luwiak, akiknek hieroglif írással írt nyelvét a hettiták *luilinek* nevezték.

Az anatóliai városokat rendszerint indoeurópai nevet viselő hercegek uralták, akik Mezopotámiához hasonlóan, harcban álltak egymással. Kanis korábbi városát és *kárum*-át (II. szint) i. e. 1820 körül tűz pusztította el. Egy 500 évvel később írt szokatlan hettita szöveg leírja, hogy Pithana, Kussara királya és fia, Anitta hogyan hódította meg és tették fővárosukká Nesa városát (talán Kanissal azonos). Emellett legyőzték Zalpát, Purushandát, Salatuwart és Hattit (valószínűleg Hattusast, a későbbi hettita fővárost). Feltehetően Pithana és Anitta volt felelős a II. szint *kárum*-ának elpusztításáért, mivel mindkettőjük neve előfordul a második korszak (Ib. szint) tábláin. Egy „Anitta, a herceg palotája” feliratos tör is előkerült Kanisból.

Az Anitta és a hettita királyok kora közötti időszakból alig tudunk valamit az anatóliai helyzetről. A hettita királyok I. Labarnast (i. e. 1650 k.), Kussara királyát tartották ősüknek. Fia, akit szintén Labarnasnak neveztek, Kussarából Hattusasba helyezte át a fővárost, és felvette a Hattusilis nevet. Unokája és utódja, Mursilis átvezette a hettita sereget a Taurus-hegységen, és azon az úton végigvonulva, amelyet 300 évvel korábban az asszír szármárkaravánok kitaposnak, elpusztította Hammurapi egykor nagy babiloni királyságának maradványait.

Az esnunai palota

Esnunna volt az első város, amely helytartója, Itúrija vezetésével levetette magáról a III. uri dinasztia igáját. Itúrija fia, Ilšu-ilija, aki azelőtt Ibni-Szín őrnöke volt, a Sú-Szín (Ur isteni tiszteletben részesített királya) számára emelt templomot beépítette az esnunai uralkodók székhelyének szánt palotába. Ez a palota az óbabiloni építészeti jellegzetes példája. Része volt egy templom is, amelynek udvara egy széles *antecellába*, majd a *cellába* (az istenség szobrát tartalmazó terembe) vezetett, és az épületegyüttes magán viselte a mezopotámiai paloták minden jellegzetes vonását. A külső udvar egyik hosszú oldala mellett volt egy nagy fogadóterem, amely mögött a belső udvar és az uralkodó magánlakosztályai kaptak helyet. Ugyanezzel az elrendezéssel találkozhatunk az újasszír királyok ezer éven későbbi palotaiban is.

Az i. e. 19. század vége felé, tizenöt kevéssé ismert uralkodó után Narám-Szín, II. Ipiq-Adad fia meghódította Assurt, és nyugati irányba, a Hábúr-síkság felé nyomult. Narám-Szín úgy foglalták az asszír királylistába, mintha tősgyökeres asszír király lett volna.

Samsi-Adad, a hódító

Az asszír királylista szerint

„Samsi-Adad, Ila-kabkabi fia Narám-Szín idején Babilonba ment. Ibni-Adad *limmu*-jában Samsi-Adad feljött Babilonból, elfoglalta Ekallátumot, és három éven keresztül Ekallátumban maradt. Atamar-Istár *limmu*-jában Samsi-Adad feljött Ekallátumból. Letaszította a trónról Narám-Szín fiát, Erisumot, elfoglalta a trónt, és harminchárom éven keresztül uralkodott.”

Samsi-Adad származása bizonytalan. Valószínűleg egy közép-eufráteszi amurrú volt, mivel a mári szövegek szerint Jaggid-Lim és Jahdun-Lim uralkodása idején a Máritól nyugatra fekvő Terqa körzetében egy Ila-kabkabuhu nevű amurrú törzsfő tevékenykedett. Sajnos nem tudjuk, hogy hogyan sikerült Samsi-Adadnak Assurt bevennie, de talán kihasználta a Narám-Szín hódításából eredő zűrzavart. Samsi-Adad, egy valószínűleg Jahdun-Limet elűző trónbitorlótól a Mári feletti uralmat is megszerezte. Jahdun-Lim fia, Zimri-Lim apósánál, Jamhad királyánál, Jarim-Limnél keresett menedéket, és Samsi-Adad halála után visszatért Mári trónjára. Samsi-Adad nem Assurt tette meg fővárosává, hanem egy általa Subat-Enlilnek elnevezett városban élt, amelyet a közelmúltban azonosítottak Tell-Leilánnal. Idősebb fiát, Ismé-Dagant Ekallátumba, kisebb fiát, Jaszmah-Adadot pedig Máriba küldte.

Felirata szerint Samsi-Adad hódításai során egészen a Földközi-tengerig eljutott: „egy nagy, nevemmel ellátott sztelét állítottam fel Labán [Libanon] országában, a Nagy Tenger partján”. Úgy tűnik, nem gyakorolt közvetlen hatalmat a nyugati területek felett, bár fia Qatna királyának lányát vette feleségül. Egy ékirásos szöveg felsorolja a nászajándékokat, amelyek között négy vagy öt talentum (200 kg) ezüst is szerepelt.

Samsi-Adadnak az Eufrátesztől a Zagroszig, sőt szövetségi hálózata keresztül még távolabbra is kiterjedő birodalmát valójában két, Ekallátumban és Máriban székelő fia irányította. Az idősebb, Ismé-Dagan megörökölte apja tehetségét, de a fiatalabb fivér, Jaszmah-Adad, úgy tűnik, hogy gyengekező és tehetetlen uralkodó volt. A hármuk közötti levelezés előkerült Máriban, köztük ez a levél:

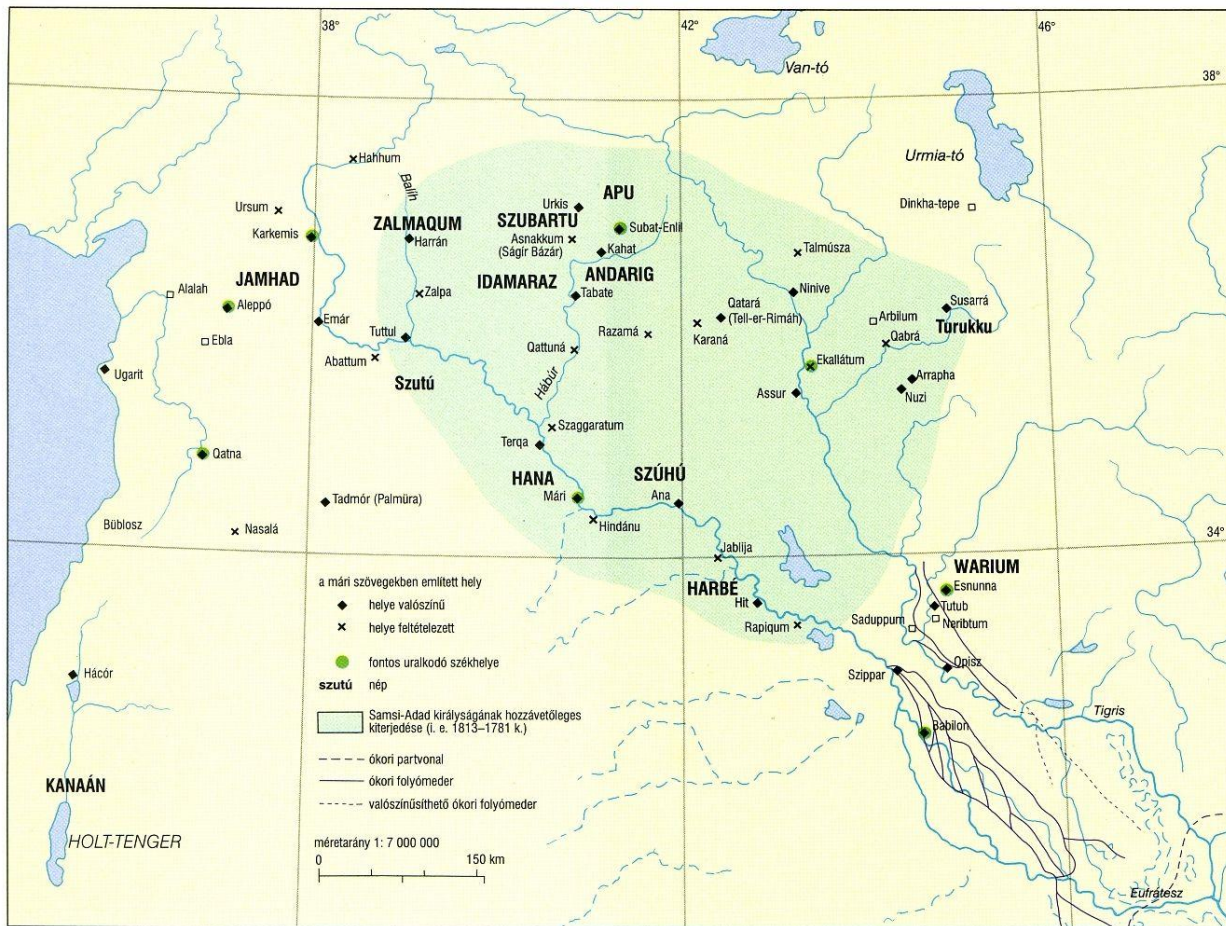
„Meghallgattam a levelet, amit te küldtél nekem, Apám, és amelyben így szóltál: »*Meddig kell még nekünk irányítanunk téged? Gyermek vagy még, nem férfi? Nincs még arcodon szőr? Mikor veszed már kézbe házad irányítását? Nem látod, hogy fivéred már hatalmas hadsereg felett rendelkezik? Vedd kézbe palotád és házad irányítását!*« Ezt üzented nekem, Apám. Te neveztél ki erre a tisztségre, most mégis azt mondd, hogy gyermek vagyok és képtelen a vezetésre. Bár Apámmal együtt voltam gyermekkorom óta, most néhány szolgának mégis sikerült kiűzni engem apám szívéből... Elindulok Apám színe elé, hogy szívem keserőségét Apám elé tárjam.”

(Kalla Gábor fordítása)

Samsi-Adad keleti frontján Esnunna és az elámiak voltak a legaktívabbak. Egy susarai vazallusától Samsi-Adadnak írt levél beszámol arról, hogy Siruktuh elámi király 12 000 főnyi serege van jelen a városban. Felirata szerint a fivére, Narám-Szín után Esnunna trónjára kerülő Dadusa győzelmet aratott Isme-

Jobbra: A kanisi kereskedőtelep vagy *kárum* a város falain kívül fektült. Az itt élő asszír kereskedők helyi tervezésű házakban laktak, és helyi kerámiát használtak. Ha nem kerültek volna itt élő kereskedelmi tevékenységük részleteit rögzítő agyagtáblák ezrei, városuktól, Assurtól ilyen távoli felbukkanásukra senki sem gondolt volna. Az asszírokon kívül más mezopotámiai és anatóliai városokból származó kereskedők is éltek a *kárum*-ban. A *kárum* házainak kőalapjai és a közöttük lévő sikátorok, bár már évekkel ezelőtt feltárták őket, még ma is láthatók.

A Mári-levelek világa

A Máriban talált agyagtáblák fantasztikusan részletes képet festenek a palota és a környező területek i. e. 19–18. századi életéről. Az eddig kiadott szövegekben több mint 400 helységnév szerepel, de ezeknek csak töredékét lehet megnyugtató módon azonosítani. Ez volt az a korszak, amikor I. Samsi-Adad (kb. i. e. 1813–1781) a semmiből megteremtette királyságát, amely Észak-Mezopotámia legnagyobb részére kiterjedt. Fővárosában, Subat-Enlilben székelve, egyik fiát Ekallátumba küldte, hogy a keleti területeket irányítsa, a másikat pedig Mári trónjára ültette, hogy onnan felügyelje a délnyugati részeket. Halála után Samsi-Adad királysága összeomlott. Hammurapi i. e. 1757-ben lerombolta Márit, és az elkövetkező 300 év észak-mezopotámiai eseményeiről már alig van forrásunk.

Dagan felett, és a körzet több más városával együtt elfoglalta Arbilumot is. Apja, Samsi-Adad halála után Isme-Dagan annak ellenére vereséget szenvedett, hogy biztosította fivérét afelől, hogy az elámiakat és szövetségesüket, Ibál-pí-Elt, Ešnuna királyt is „pórázon tartja”. Subat-Enlil elámi kézre került, és az elámi és esnunai seregek Idamaraz földjére (Észak-Szíria) vezettek hadjáratot. Eközben Zimri-Lim is visszaszerezte Mári trónját, amelyet röviddel azelőtt vesztett el, hogy i. e. 1757-ben Hammurapi végleg elpusztította a várost.

Mári Zimri-Lim uralkodása alatt

Márit – paradox módon – az őrizte meg a jövő régészei számára, hogy Hammurapi elpusztította. A város elnéptelenedett, Zimri-Lim palotájának a leszakadt felső emelet által betemetett romjai pedig megmenekültek a későbbi építkezők rombolásaitól. A mári palota bejárata északi oldalon volt. Széles kapu vezetett egy kis udvaron keresztül a sokkal nagyobb második udvarba, amelyből egy félkörös lépcsőfeljárón keresztül megközelíthető szentély vagy trónterem nyílt. A trónterem falfestményeinek stílusából arra következtethetünk, hogy a palota ezen részét i. e. 2000 előtt építették, és több mint 250 éven keresztül használatban maradt. Zimri-Lim palotája alatt Mári kora dinasztikus uralkodóinak palotái feküdtek. Nyugatra egy másik nagy udvar nyílt, amelyet szintén falfestményekkel díszítettek. Központi jelenetén a király alakja volt látható, amint átveszi Istar istennőtől a királyság jelvényeit. Mindkét oldalán magas fák, isteni alakok és mágikus vadállatok álltak. Az udvar déli oldalán két, egyenként 25 m hosszú terem helyezkedett el. A külső teremből egy vázát tartó istennő nagy szobra került elő. A vízköpőként szolgáló váza a szo-

bor talapzatán lévő lyukon keresztül kapta a vizet. A második terem nyugati végében lévő emelvényen egykor a király trónja emelkedett, míg a szemközti oldalon lépcsők vezettek fel egy szűk *cellá*ba. A lépcsők lábánál Mári egy korábbi uralkodójának ledőlt szobra került elő. E hivatali helyiségek körül raktárak, műhelyek, konyhák és lakószobák voltak.

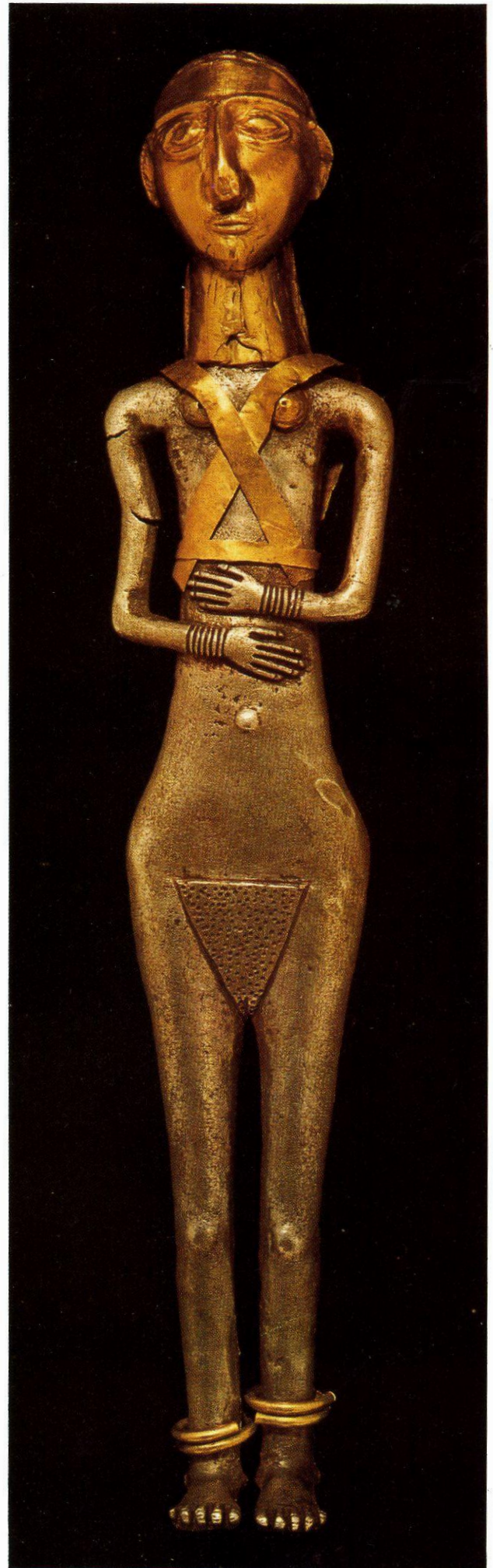
A Máriban előkerült több mint 20 000 táblának csak körülbelül egynegyedét publikálták eddig, ezek azonban részletes képet adnak a kor mindennapi életéről. A megzabolázhatatlan nomád törzsek miatt a települések állandóan veszélynek voltak kitéve. E törzsi harcosok egy részét besorozták a hadseregbe, más részüket pedig megvesztegették vagy erővel tartották kordában. A legtöbb gondot a jaminiták (akiket néha benjaminitáknak, szó szerint: „a dél fiainak” is neveztek) és a szutúk jelentették. Komoly szerepet játszott rajtuk kívül a törvényen kívüliek hapirnak nevezett csoportja. (Amikor a szövegeket először megfejtették, arra gondoltak, hogy a hapiruk a héberek ősei lehetnek, de ez a meghatározás valószínűleg téves.)

A szemben álló hadseregek gyakran ütköztek meg egymással. Ekkorra már az ostromharcászat is elterjedt, és a szövegek tíz-húsz ezer fős seregekről tesznek említést. A következő ezer év harcászatát uraló lövontatta harci kocsi is ekkor, az i. e. II. évezred elején jelent meg. A lovat már több mint 2000 évvel korábban, Oroszországban háziasították, de lócsontokat Izrael és Törökország khalkolitikus és kora bronzkori rétegeiből is ismerünk. Elvértve már az i. e. 2000 előtt írt szövegekben is találunk a lovakra való utalásokat, de a ló csak a következő évszázadokban terjedt el, amikor már nemcsak a Közel-Keleten, hanem Egyiptomban és Európában is ismert lett. A lovakat kezdetben úgy ülték meg, mint a szamarakat, és az ökrökhöz hasonlóan, orrkarikával fogták igába és irányították őket. A zablát valamikor i. e. 1700 előtt fejlesztették ki, és a könnyű, de erős küllős kerekek bevezetése a lövontatta harci kocsit ütőképes fegyverré tette.

Zimri-Lim palotájának életéről részletes feljegyzések maradtak ránk, mivel a király mindenféle témáról hosszú leveleket váltott hivatalnokaival. Az egyik ház tetején például elfogtak egy oroszánt, és egy faketreben elküldték Zimri-Limnek; az egyik csatorna partjait helyre kellett volna állítani; a Terqát ellepő sáskákat a helyi kormányzó összegyűjtette és elküldte a királynak. Egy másik levélben Zimri-Lim figyelmezteti feleségét, hogy betegség ütötte fel a fejét a családban.

„Már mondtam, hogy Nanna valamilyen fertőzéssel kapott, és mivel sokat jár be a palotába, meg fogja fertőzni a vele lévő többi asszonyt is. Ezért adj ki határozott parancsokat. Senki sem ihat abból a pohárból, amelyiket ő használt; senki sem ülhet arra a helyre, ahol ő ült; senki sem feket arra az ágyra, amelyiken ő feküdt; nehogy megfertőzze a vele lévő asszonyokat. Ez egy nagyon ragályos betegség.”

A királynak volt egy hűtőháza is, ahol a hegyekből hozott és elraktározott jeget a nyári hónapokban az italok hűtésére használták. A táblákból értesülünk a király asztalánál felszolgált étel- és italfeleségekről, továbbá hallunk a palotaszolgák által végzett munkákról: így szövésről, asztalosmunkákról és fémművességről. A nők által gyakorolt mesterségek közé tartozott a fonás, szövés, főzés, éneklés és zenélés, de találkozzunk női írnokokkal, sőt egy orvosnővel is.

Balra: Egy kocsi terrakottamodellje, mely valószínűleg Észak-Szíriából származik. Ez a kocsi hasonlít a kanisi pecséthenger-lenyomatokon láthatóakhoz, és valószínűleg az i. e. 19. századra datálható. A könnyű, két ló által húzott harci szekér megjelenése átalakította a közel-keleti hadművészetet. A modell kerekén lévő bekarcolt vonalak a küllőket jelképezhetik. A korábbi, szamarak által húzott kocsinak tömör fakerekei voltak. Magassága 19,6 cm.

Jobbra: Ennek a nőt ábrázoló ezüstszobornak a feje, a nyaka és mellei aranyból készültek, és felsőtestét is aranypántok keresztezik. Azt tartják róla, hogy Anakara közelében, Hasanoglannál került elő egy sírból. I. e. 2000 körül készülhetett. Magassága 20,4 cm.

Nem lehet meglepő, hogy a vallás fontos szerepet játszott a mindennapi életben. Vallási szertartásokat, így az istenek etetését, az ünnepeken való előadásokat és varázslatokat, illetve a halottak lelkeinek megbékítését rendszeresen végezték. Mielőtt akármilyen komoly döntést hoztak volna, jóslatot kértek. A jóslás legelterjedtebb módja az volt, hogy feláldoztak egy juhott, és megvizsgálták a máját. A májjóslás nagyon fejlett tudomány volt, és a máj részeinek többezerféle elváltozása mind különböző jóslatra utalt. Agyagból készült és jóslatmagyarázó feliratokkal ellátott – valószínűleg oktatási és referenciacélokat szolgáló – májmodellek Máriból is előkerültek. Egy Tell-er-Rimahban talán Samsi-Adad uralkodása alatt épített templom és *zikkurratu* fényt derít a vallás korabeli szerepére. Az istenség temploma és *zikkurratuja* uralta a települést, míg a palota szerényen húzódott meg a lábuknál.

Levante és Palesztina

A mári és kisebb mértékben a Qatnában, illetve Alalahban talált táblák fényt vetnek a nyugaton lezajlott eseményekre is. A két legnagyobb királyság az Aleppo fővárosú Jamhad és Qatna volt, de kisebb városok, mint például Ugarit és Hácór neve is felbukkan. Az i. e. III. évezred végén a levantei és palesztinai városi települések visszaestek, de i. e. 2000 körül, a középső bronzkor kezdetén ez a folyamat a visszájára fordult. A kor egyiptomi forrásai szerint, I. Amennemhet (i. e. 1991–1962) uralkodása idején Színuhe, egy egyiptomi utazó meglátogatta az ázsiai területeket, amelyeket nagyrészt nomád törzsek népesítettek be. A XII. dinasztia „átokszövegeiből” azonban más kép tárul elénk. Ezek a szövegek a lázadók és Egyiptom ellenségeinek névfeliratával ellátott agyagszobrocskákon vagy edényeken voltak találhatóak, amelyeket azután rituális keretek között összetörtek. A korábbi, i. e. 1900 körülre datálható szövegek Jeruzsálem, Askelón, Bét-Seán és Büblosz nevét tartalmazták. A körülbelül száz évvel későbbre datálható szövegekből kiderül, hogy csaknem minden fontos kanaáni

város virágzott. (Érdekes módon Megiddó neve nem bukkan fel, de ennek valószínűleg az volt az oka, hogy Megiddó baráti kapcsolatokat tartott fenn Egyiptommal.) E városok uralkodóinak nevei kivétel nélkül nyugati sémiak voltak. A szövegek első csoportja több mint egy uralkodót említ városonként, míg a második csoportban városonként már csak egy név szerepel. Ennek oka a törzsi szervezetről a városi szervezetre való áttérés lehetett.

A régészeti leletek is segítségünkre sietnek a kép teljessé tételében. I. e. 1800 után csaknem mindegyik középső bronzkori települést – nemcsak a nagyobb városokat, de az egy hektárnál kisebb falvakat is – megerősítették Levantében. Az erődítések jellegzetessége a hatalmas, 2–3 m hosszú, és egy tonnánál is nehezebb kövekből álló küklopikus falazás volt. A falakon kívül egy meredek, földből vagy síma, keményre tapasztott vakolatréteggel borított, kőből készült lejtő húzódott, amelyet *glacis*nak nevezünk. Ezt a töltést valószínűleg a falak aláaknázásának megakadályozására alkalmazták, de jó volt a faltörő kosok és az ostromlétrák ellen is. Qatna ma is 12–20 m magasban álló falai egykor 1 km szélességű négyzetet fogtak közre. A kazamatás falak és a háromkamrás kapuk további védelmet nyújtottak. Az Eblában, Sekemben és Hácórban végrehajtott ásatások toronyerődtemplomokat (Migdál-templomokat) tártak fel, amelyek a késő bronzkori templomok, és rajtuk keresztül Salamon templomának prototípusai voltak.

Levante az egyiptomi és a mezopotámiai hatások ütközőzónája volt, bár olyan bizonyítékok, amelyek az egyes egyiptomi és mezopotámiai uralkodók uralkodását egymáshoz viszonyíthatnák, eddig még nem kerültek elő. Megiddóban, Qatnában és Ugaritban egyiptomi középbirodalmi fáraók felirataival ellátott szobrokat találtak. Büblosz népe szintén szoros kapcsolatban állt az egyiptomiakkal: uralkodóik sémi neveit egyiptomi hieroglifákkal írták le, és átvették az egyiptomi „helytartó” címet is. A Középbirodalomnak az i. e. 18. század elején bekövetkezett összeomlásával az északi és keleti hatások váltak fontosabbá.

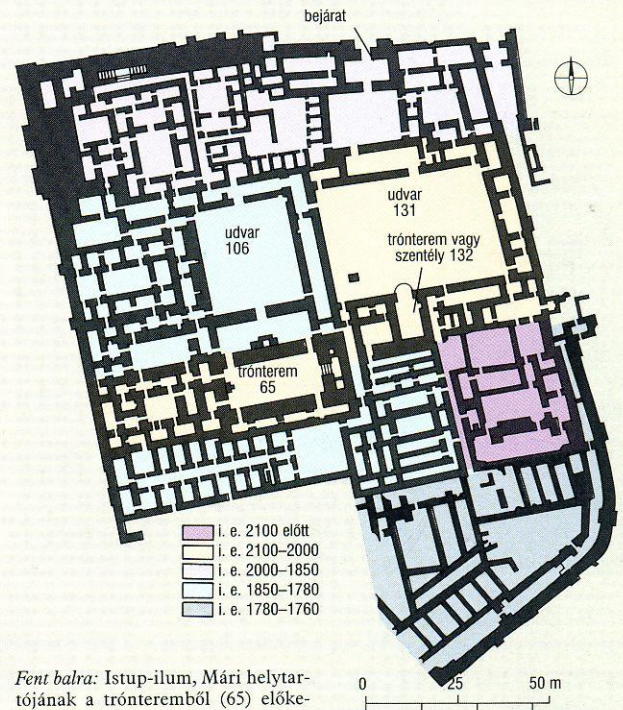
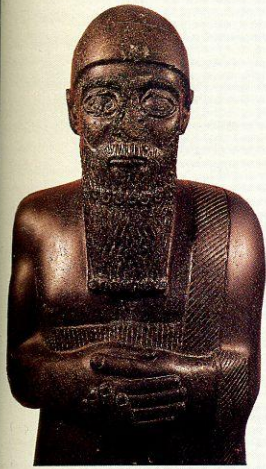

Batra: Büblosz sémi uralkodói szoros kapcsolatot tartottak fenn az egyiptomi 12. dinasztia fáraóival. Értékes ajándékokat kaptak tőlük, és átvették az egyiptomi kultúra finomságait. Uralkodóik sziklasírait Büblosznál, a parti sziklába vágták. Hármat érintetlenül, értékes tárgyak gazdag választékával tártak fel, míg a többi már kirabolták. Ez az arany pektorálé (melldísz) az egyik érintetlenül talált sírból származik. A melldísz az egyiptomi sólyomistenség, Hórusz képével díszítették, de a részletekből arra következtethetünk, hogy helyben készült. Szélessége 20,5 cm.

Mári

Mári (a modern Tell-Haríri) romjai az Eufrátesz nyugati partján fekszenek. A várost az i. e. III. évezredben alapították. A kora dinasztikus korban Mári fontos városállam volt, és uralkodó dinasztiája még a sumer királylistában is szerepel. Az Istár-templomban számos szép, sumer stílusú szobor került elő. Az i. e. III. évezredi sémi uralkodók palotája az i. e. II. évezred eleji palota romjai alatt fekszik, amelyet a korábbi alaprajz szerint építettek fel és használtak még évszázadokon keresztül. Mári uralkodói az Eufrátesz menti kereskedelemnek köszönhetően számottevő gazdagságra tettek szert. Az i. e. 19. században a város amurrú uralkodóit az asszír Samsi-Adad elűzte, és ifjabb fiát, Jaszmah-Adadot ültette a trónra. Samsi-Adad i. e. 1780 körüli halála után Zimri-Lim, a korábbi amurrú uralkodó fia visszaszerezte a város fölötti ellenőrzést. Zimri-Lim palotájának ásatásai során a romok közül előkerült az uralkodó nagyméretű és nagyon érdekes levéltára. Húsz évvel később Zimri-Limet legyőzte korábbi szövetségese, Hammurapi, Babilon királya, aki i. e. 1757-ben lerombolta a palotát és a várost. A település elnéptelenedett, bár a közép-asszír korban temetőnek használták.

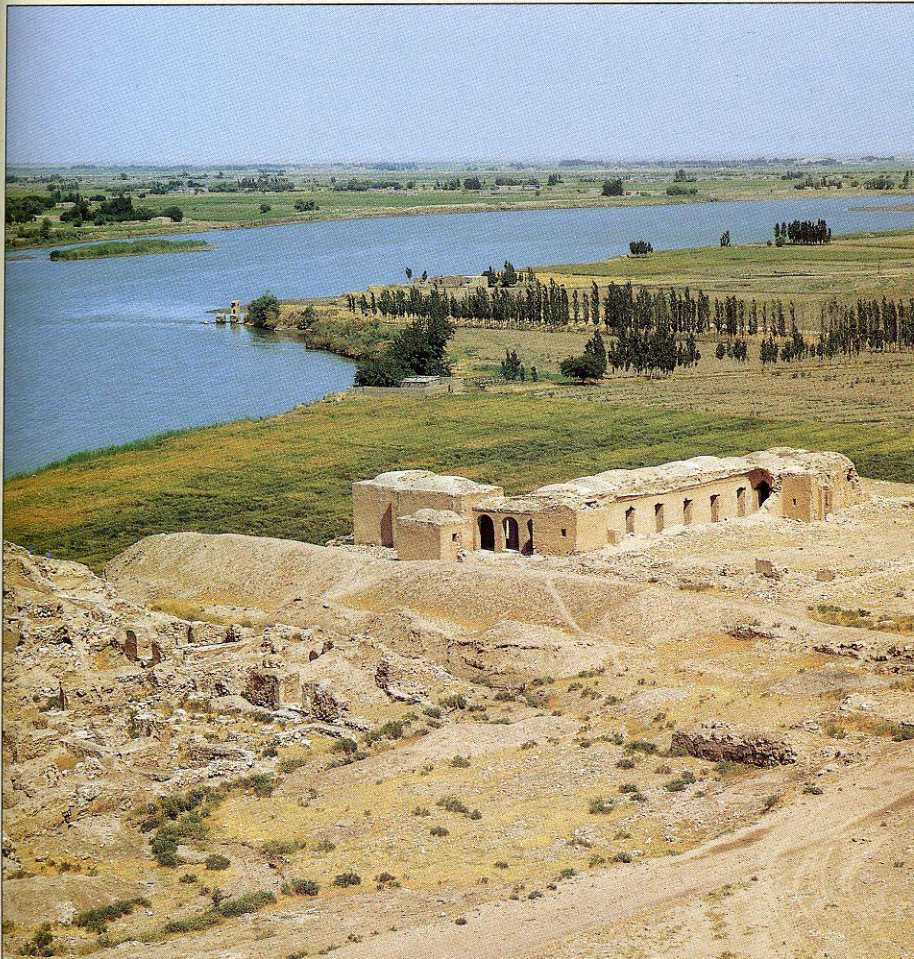
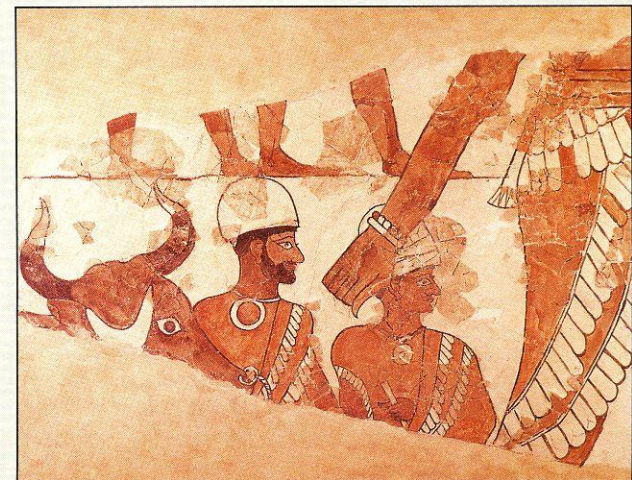

Fent balra: Istup-ilum, Mári helytartójának a trónteremből (65) előkerült feketekő szobra. A szobor a terem keleti végében lévő lépcsőn gurult le. Istup-ilum valószínűleg i. e. 2100 körül volt Mári ura. Szobrának magassága 1,52 m.

Balra: Az Eufrátesz Márinál.

Jobbra: Ennek az istennőszobornak a testét a trónterem előterében (64), fejét pedig az udvaron találták meg. A váza kifolyócsatornája a testen keresztül a talpához vezetett, és lehetővé tette, hogy a vázából csorogjon a víz. Magassága 1,4 m.

Lent: Az udvar déli fala (106) mentén lehullott festett vakolatdarabokon a királynak az áldozati bikát vezető s a többi férfi fölé magasodó alakját láthatjuk. A falfestmény valószínűleg Samsi-Adad vagy Zimri-Lim korára datálható. Szélessége kb. 1,35 m.

Egy évszázaddal később Észak-Egyiptomot már az „idegen hegyvidék törzsfőiként” emlegetett hükszósok uralták, akik szoros kapcsolatban álltak Palesztina középső bronzkor III. periódusának lakosságával. A középső bronzkori Palesztina talán legmeglepőbb és legmaradandóbb vívmánya az ábécé feltalálása volt, amelynek használata a késő bronzkor folyamán széles körben elterjedt.

Hammurapi, Babilon királya

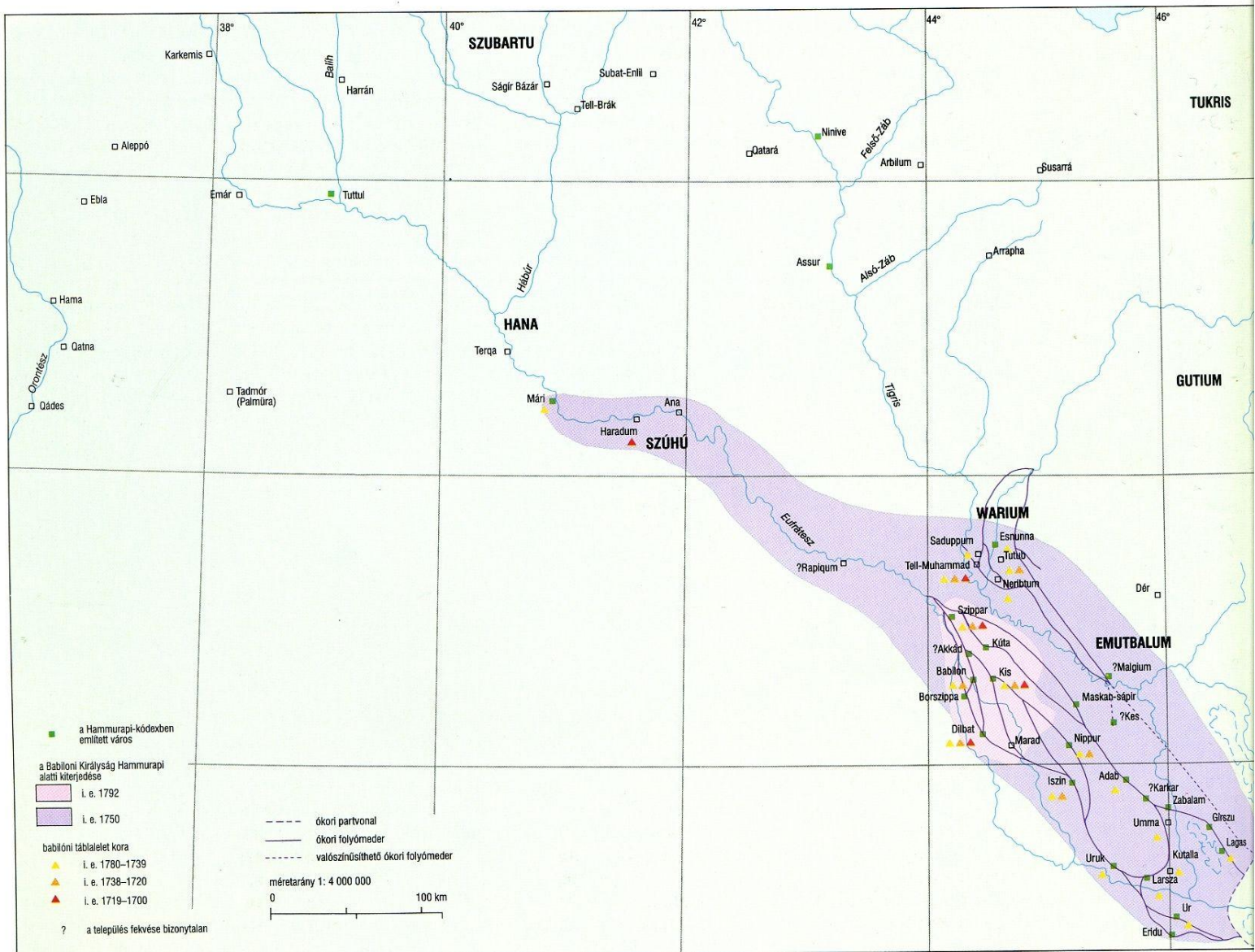
Az i. e. II. évezred elejének legkiemelkedőbb alakja Hammurapi, Babilon i. e. 1792 és 1750 között hatalmon lévő királya volt. Türelmes és nagyravágyó, óvatos és elszánt uralkodóként létrehozott egy olyan birodalmat, amely rövid élete ellenére meghatározta Mezopotámia jövőjét. Babilon vált a Folyóköz politikai, kulturális és vallási központjává. Évnevei szerint Hammurapi i. e. 1787-ben elfoglalta Urukot és Iszint, majd i. e. 1784-ben Rapiqum és Malgium ellen vezetett hadjáratot. Egy i. e. 1783-ban kelt szerződés arra utal, hogy Hammurapi ekkoriban Samsi-Adad vazallusa lehetett.

Évneveiből arra következtethetünk, hogy az elkövetkező 20 évet Hammurapi templom- és csatornaépítésnek szentelte. 29. évében azonban győzelmet aratott Elám, Subartu, Gutium, Esnunna és Malgium

Balra: Szűszában talált, de valószínűleg csak az i. e. 12. században ide szállított dioritfej. Ezt a típusú fejfedőt a mezopotámiai városok uralkodói hordták i. e. 2100 és 1700 között. Oszlopán Hammurapit ugyanezzel a fejfedővel ábrázolták, így ezt a fejet is sokan a nagy babiloni uralkodó portréjának tartják. Ugyanakkor lehetséges az is, hogy a korszak egy másik nagy királyát, például Esnunna ábrázolja, mivel számos eszunnai uralkodó szépen faragott szobrát hurcolták el Szűszába. Magassága 15 cm.

Jobbra: E bronz- és aranszobor felirata szerint Lu-Nanna egy imádkozó rézsobrot készíttetett istene, Martu számára, Hammurapi, Babilon királya életéért. A szobor arcát arannyal fedette, és az isten szolgájának rendelte. Valószínűleg Larszából került elő, és így Hammurapi uralkodásának végére (i. e. 1750) datálható. Magassága 19,5 cm.

Hammurapi királysága

Uralkodásának második felében Hammurapi (i. e. 1792–1750) kiterjesztette hatalmát Mezopotámia legnagyobb részére, és véget vetett sok városállam függetlenségének. Kódexének bevezetőjében azt állítja, hogy sok mezopotámiai város, köztük az általa lerombolt Mária és Ešnunna, valamint Tuttul, Ninive és Assur templomait is helyreállította.

Hammurapi fia, Szamszuilúna leverte a larszai II. Rím-Szín felkelését, amely után úgy tűnik, hogy Babilónia déli része elnéptelenedett. I. e. 1739 után nincs adatunk arra, hogy Urt, Larszát, Kutallát, Urukot, Ummát, Adabot és Lagast (Babilónia legdélebbi városait) látkák volna. I. e. 1721-ben Iluma-ilu, Tengerföld királyának uralkodása idejére datált táblák készültek Nippurban, de egyetlen, a következő 2000 évre keltezett tábla sem került elő Iszínból és Nippurból. A források teljes hiányának oka a folyók medrének katasztrofális megváltozásában, Tengerföld királyainak hódításában vagy a bürokratikus gyakorlat változásában, esetleg mind a háromban együtt keresendő.

seregei felett. A következő évben Mária és Ešnunna segítségével meghódította Larszát, és véget vetett I. Rím-Szín hosszú uralkodásának. Két évvel később Márit is legyőzte, majd 1757-ben teljesen lerombolta. 1755-ben a várost körülvevő csatornák vizének elterelése után elfoglalta Ešunnát, és ezzel legyőzte utolsó mezopotámiai riválisát is. Ítéletgyűjteményének bevezetőjében Hammurapi felsorolja az őt támogató isteneket és városait is, a nyugaton fekvő Máritól és Tuttultól kezdve, a Tigris menti Assuron és Ninivén keresztül, délen egészen Urig, Eriduig és Girszuig.

A Hammurapi larszai igazgatási ügyeiről ránk maradt kb. 150 levélből világos, hogy komoly érdeklődést mutatott a megszállt állam napi ügyeinek intézése iránt, és nagyon kevés felelősséget ruházott csak át másokra. Hammurapi azonban ítéletgyűjteménye („törvénykönyve”) kapcsán vált híressé. Hasonló mintát követő törvénykönyveket korábban már Ur királya, Sulgi, Iszín királya, Lipit-Istar és Ešnunna királya, Dadusa is életbe léptetett. Ítéletgyűjteményének célját Hammurapi a következőképpen határozta meg: „hogy az igazság az országban felragyogtassék, a gonosz s elvetemült kiirtassék, és hogy a hatalmas a gyöngét meg ne károsíthassa”. Az igazságot keresőket arra bátorította, hogy az ítéletgyűjteményt vizsgálva találják meg az ő esetükhöz legjobban illő jogi döntést. Valójában nincs rá bizonyítékunk, hogy az ítéletgyűjteményt – egy talán Hammurapi által állított sztléle jogi szövegeiben való véletlenszerű említésén kívül – az igazságtalanságok orvoslására alkalmazták volna. Az ítéletgyűjtemény 282 paragrafusa sokféle tárggyal, köztük kereskedelmi joggal, családjoggal, vagyonjoggal, rabszolgákra vonatkozó rendszabályokkal, valamint illetékekkel, árakkal, bérekkel is foglalkozik, de mint törvénykönyv se nem teljes, se nem átfogó mű.

Hammurapi törvényei idealizált képet festenek az óbabiloni társadalomról. A csúcson a király foglalt helyet, aki beleszólhatott és bele is szólt királyságának minden ügyébe. Alatta három társadalmi réteg volt: az *awilum* (akkádul „ember”) vagy szabad ember, a *muskénium*, akinek pontos helyzete bizonytalan, de aki valamilyen módon függött az államtól, végül pedig a *wardum* vagy szolga. A szolgák azonban alanyi jogon birtokolhattak tulajdont, és úgy tűnik, gyakran jobb életet éltek, mint az *awilum* réteg némely tagja, akiknek saját magukat vagy gyermekeiket el kellett adniuk rabszolgának, hogy fizethessék adósságaikat. Kölcsönök esetében az árpáért 33%, az ezüstért pedig 20% állandó kamatot kellett fizetni. Az *awilum*oknak is voltak állampolgári kötelezettségeik, alkalomadtán adót is kellett fizetniük és katonai szolgálatot is kellett teljesíteniük a királyi hadseregben. Haláluk után javaikat felosztották fiaik között, ami birtokaprózódáshoz vezetett.

A rendelkezésre álló forrásokból nagyon nehéz megbecsülni, hogy a templom, a palota és a magánszemélyek milyen arányban részesedtek a gazdaságból. Általánosságban azonban elmondhatjuk, hogy a palota (királyi tulajdon) az óbabiloni városok egyre fontosabb részévé vált, és a királyoknak a templomok felett gyakorolt hatalma már nem a város istensége mellett betöltött főpapi szerepükből, hanem megnövekedett világi hatalmukból adódott. Erre utalt az egyre világibb címek felvétele, bár a királyok még ekkor is azt vallották, hogy isteni hatalom választotta ki és támogatja őket, uralmuk ezért megtámadhatatlan. Ám ahogy azt az Iszín–Larsza-kori és az óbabiloni ko-

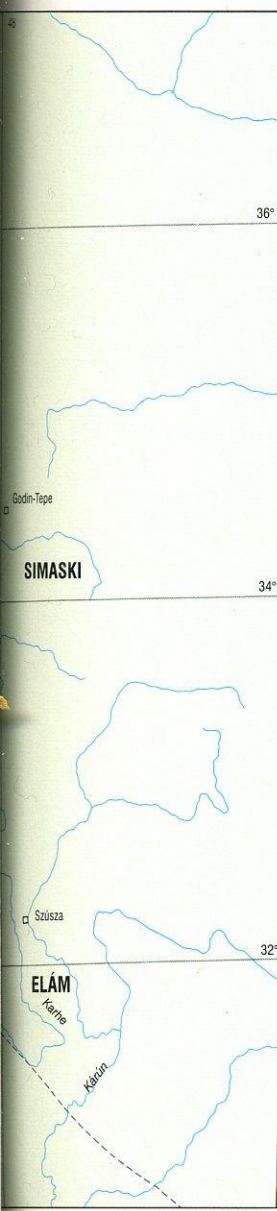

ri, magánszemélyek között kötött szerződések, valamint kölcsönügyleti és ingatlanértékesítési dokumentumok növekvő száma is bizonyítja, a palota hatalma növekedésével párhuzamosan a magánszemélyek szerepe is tért hódított a mezőgazdaságban, az iparban és a kereskedelemben.

Hammurapi utódai

Hammurapi trónja minden incidens nélkül került fia, Szamszuilúna kezére. I. e. 1742-ben, Szamszuilúna 9. uralkodási évében azonban egy déli trónbitorló, a larszai II. Rím-Szín elfoglalta Nippurt. Sikere azonban kérészerű volt, mivel Szamszuilúna a következő évben ismét kiterjesztette hatalmát a városra. Két évvel később, i. e. 1739-ben katasztrófa sújtott le Dél-Mezopotámiára. A nippuri dokumentumokból világos, hogy gazdasági válság ráta meg ekkor a területet. Az ingatlanárak esni kezdtek, az ingatlanforgalom és a papi hivatalok adásvételének forgalma viszont hatalmas méreteket öltött. Ennek oka talán az lehetett, hogy Szamszuilúna Babilontól délre elterelte az Eufrátesz vizét, hogy kiéheztesse Rím-Színt. Szamszuilúna uralkodásának 11. éve Uruk és Larsza falainak lerombolásáról kapta a nevét, és az uri ásatások bebizonyították, hogy ekkor a város is elpusztult. Rím-Szín végül i. e. 1737-ben szenvedett döntő vereséget. Nippur ugyan átvészelte a válságot, de 20 évvel később a város is elnéptelenedett, és évszázadokon keresztül elhagyatottan feküdt.

A későbbi hagyomány szerint az I. tengerföldi dinasztia uralta a délvidéket, de ebből a korból mind a mai napig nem került elő létezésükre utaló szöveges vagy régészeti bizonyíték. A babiloni amurrú eredetű dinasztia azonban tovább uralkodott, és tovább gyakorolta hatalmát az Eufrátesz mentén fekvő városok fölött egészen Máriig. A folyó mentén felfelé terült el Hana királysága, mely Mária elpusztulása után függetlenné vált. Hana fővárosa, Terqa korábban Mária irányítása alatt állt. Terqában, egy szerény épület feltárása során előkerült agyagedényben szegfűszeget találtak, amelyből arra következtettek, hogy Mezopotá-

Szállítás

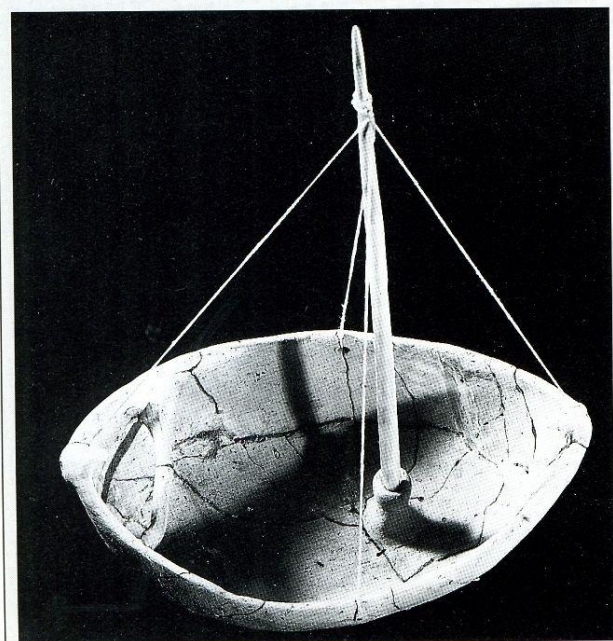
Az áruk szállításának leggazdaságosabb módja a vízi szállítás volt. Mezopotámia legtöbb települését folyók vagy csatornák hálózatán keresztül is el lehetett érni. Hajók vitorláztak a Perzsa-öbölben és a Földközi-tengeren is, de valószínű, hogy a föníciaiak még Afrikát is körbehajózták. Ahol a vízi közlekedés lehetetlen volt, ott rendszerint szamarakat vagy öszvéreket használtak teherhordó állatként, néha pedig hordárokat alkalmaztak. A ló i. e. 2000 körüli megjelenése lehetővé tette a hírnökök számára, hogy gyorsabban utazzanak. A tevék a sivatagi törzsek i. e. I. évezredi felemelkedésével váltak egyre fontosabbá.

A kerek járműveket i. e. 3500 óta ismerték a Közel-Keleten. Az áradmányos síkságok mocsaras körülményei között azonban a szánok gyakran hasznosabak voltak, és a kerek járműveket a hegyekben a megfelelő utak elkészülte előtt (amelyek közül a legkorábbiak az i. e. 800 körül datálható urartui utak voltak) nem lehetett használni. A rövid távú utazásokat gyakran – a Közel-Keleten ma is használt – tömör, fakerekű kordékon tették meg. A sumereknek onagerek (vadszamarak) által húzott négykerekű harci kocsijaik is voltak.

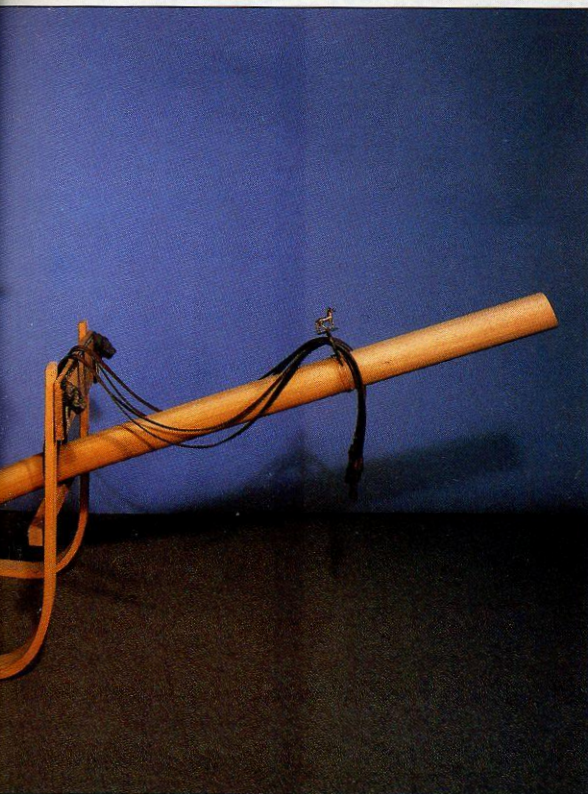
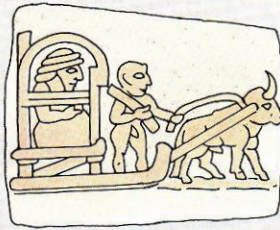
Balra: A mezopotámiai vízi szállítás legkorábbi bizonyítéka ez az i. e. 4000 körülre datálható, a dél-iraki Eriduban feltárt, Ubaid-kori sírból előkerült terrakotta hajómodell. A modellen egy árbocfoglalat és a kötélzet rögzítésére szolgáló lyukak is vannak, így valószínűleg vitorlás hajó lehetett. Az Ubaid-kerámia előkerülése a mai Egyesült Arab Emírátsok területén azt bizonyítja, hogy a kor hajósai képzett tengerészek voltak. A hajómodell hossza 26 cm.

Lent: Az uri királyi temetőben (i. e. 2600–2500), a „király sírjában” talált ezüsthajó. A pecséthengereken gyakran ábrázolják az isteneket (vagy szobraikat), amint evezőkkel vagy tolórúddal hajtott hasonló hajókon utaznak.

Lent: Még ma is ugyanazt a csónak-típust használják a dél-iraki mocsarakban, mint amelyet az uri királyi temetőben találtak. Bár általában a csónakot halászhoz veszik igénybe, de áruk (például nád) szállítására is alkalmas.

Legfelül: A kordén az Uruk-kori táblákon látható piktografikus jele ugyanaz volt, mint a száné, csak két, a kerekeket jelképező kört tettek hozzá. Ez a kölap, amelyen egy ökör vontatta szánon utazó uralkodót láthatunk, valószínűleg i. e. 3000 körülre datálható.

Felül, középen: Egy ponyvás kocsi észak-szíriai modellje az i. e. III. évezred második feléből. Ponyvás kocsikat a Közel-Keleten az i. e. I. évezred közepén a megszálló szkíták is használtak.

Fent: A domborművön a lüdiaiak által i. e. 485 körül a perzsa király perzsepoliszi udvarába hozott kocsit láthatjuk. Kocsikat csatában, felvonulásokon és a hírvívésben is használtak.

Balra: Az uri királyi temetőben, Puabi királynő sírjában talált szán rekonstrukciója. Valószínűleg egy pár szarvasmarha húzta. Szánokat a különösen nehéz rakományok (mint például az asszír paloták hatalmas szárnyas kőbikái) szállítására is használták.

mia kereskedelmi kapcsolatai egészen a Távol-Keletig nyúltak – a szegfűszeg természetes előfordulási övezete ekkor még Délkelet-Ázsia volt (Kelet-Afrikában csak jóval később honosították meg).

Az óbabiloni uralom utolsó száz évének évineiben nem találunk katonai hadjáratokra való utalást. Mégis két fontos írott forrást, Ammiszadúga rendeletét és a Vénusz-táblákat erre a késői korszakra, pontosabban Ammiszadúga uralkodásának (i. e. 1646–1626) idejére tehetjük.

Az első egy Ammiszadúga 1. uralkodási évére datálható királyi rendelet volt, amelyben az uralkodó eltörölte az *awilum*oknak az évek során felhalmozódott személyes adósságait. Korábbi uralkodók, mint például Hammurapi is adtak ki ilyen, az állam gazdasági aktivitását elősegítő rendeleteket.

A Vénusz-táblák (amelyek Ammiszadúga egyik évenévét is tartalmazták, így valószínűleg az ő uralkodása alatt készültek) a Vénusz bolygó fel-, majd eltűnésének megfigyeléseit tartalmazó gyűjtemény részei voltak. A megfigyelésekben leírt jelenségsorozat csak bizonyos időpontokban fordulhatott elő, mivel hozzávetőlegesen 60 évenként ismétlődött meg. Ez lehetőséget teremtett arra, hogy Ammiszadúga és a dinasztia többi uralkodójának uralkodási idejét 60–120 éves eltérésekkel megállapítsuk.

A könyvünkben is használt ún. középső kronológia i. e. 1792–1750 közé helyezte Hammurapi uralkodását, az egyre népszerűbbé váló magas kronológia viszont i. e. 1848–1806 közé teszi. Az alacsony kronológia szerint, melyet sok, Anatóliával és Levantéval foglalkozó tudós fogadott el egykoron, és amelynek már kevesebb követője akad, Hammurapi i. e. 1728–1686 között uralkodott. A jövőben remélhetőleg találunk a korszak több ezer táblája egyikén valamiféle utalást, amely egy jobban datálható asztronómiai jelenséghez – például napfogyatkozáshoz – köti az eseményeket, vagy pedig a Levantében végzett kutatásoknak sikerül a mezopotámiai időrendet a sokkal megbízhatóbb egyiptomi kronológiával összekapcsolnia.

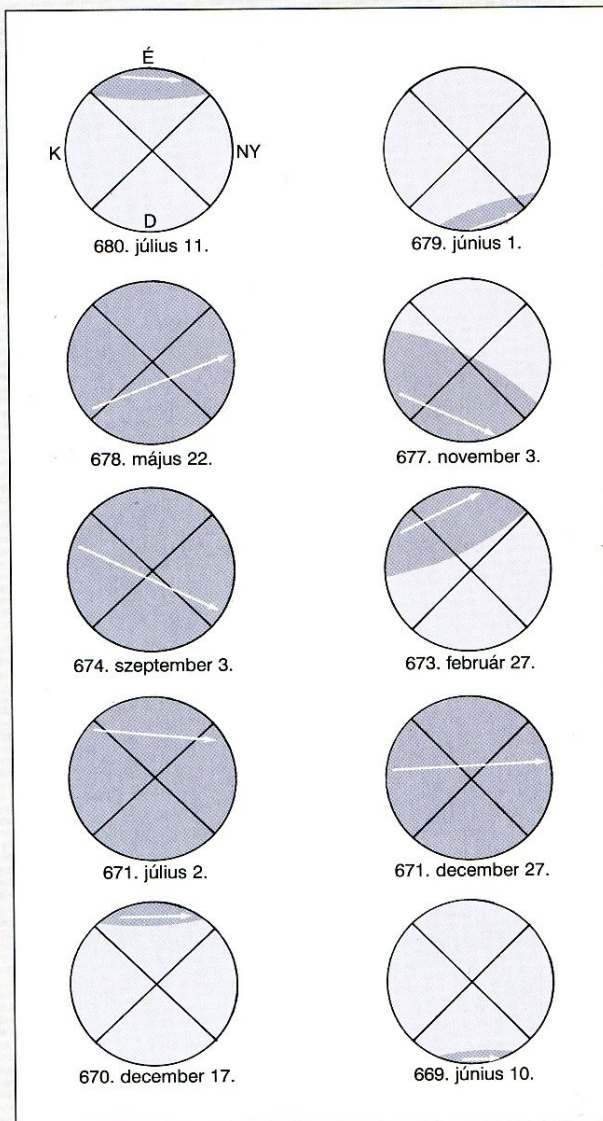
Az amurrúkat és hurrikat Mezopotámiába sodró népvándorlások – ahogyan arra az óbabiloni szövegekből is következtethetünk – új népek megjelenésével folytatódtak. Szamszuilúna 9. uralkodási évében találkozunk például a kassák első említésével, míg a hettiták az i. e. 16. század elején bukkantak fel először Mezopotámiában. Mursilis, hettita király i. e. 1595-ben végigvonult az Eufrátesz folyása mentén, és kirabolta Babilont. Ezzel véget vetett az I. babiloni dinasztia uralkodásának, és egy 150 évig tartó „sötét korb” taszította Babilont, amely korszakról gyakorlatilag alig áll rendelkezésünkre írott forrás.

Az írás i. e. IV. évezredre feltehetően a Közel-Kelet lakossága számára, hogy az utókor számára feljegyezzék tudásukat a körülöttük lévő világról. A legkorábbi szövegek között bizonyos kategóriákba tartozó szavak, így madarak, városnevek és foglalkozások listái is szerepeltek. E listákat elsősorban írónkönyvendékek gyakoroltatására használták, de a bennük lévő tudásanyag rendszerbe foglalása a korai tudományos megközelítés bizonyítéka.

A legkorábbi szövegek számrendszere a hatvanas egységeket használó hatvanas számrendszer elemeit is tartalmazza. Mivel a 60-nak számos osztója van, a rendszer sok számítást nagyon egyszerűvé tesz. Az idő és a szögek mérésére valójában még ma is ezt a rendszert használjuk. Két típusú matematikai szöveg maradt ránk az i. e. II. évezred elejéről: táblázatok és feladványok. Az előző csoportba szorzótáblák, valamint reciprok-, négyzet-, négyzetgyök-, köb-, sőt még néhány 2 és 16 alapú logaritmustáblázat is tartozik. A feladványok sok tárggyal, köztük első- és másodfokú egyenletek megoldásával, valamint különböző geometriai alakzatok területének vagy térfogatának kiszámításával foglalkoznak. A babiloni matematika a fejlődés egészen magas fokára ért el. Bár általában 3-nak vették a π értékét, de tudták, hogy valójában $3\frac{1}{8}$ -nak felel meg (ez három tizedesig számolva a 3,142-es értékhez közel álló 3,125). A gyök 2 értékét pedig 0,000007-os pontossággal határozták meg. Egy kivételes tábla a számoknak olyan püthagorászi hármait sorolja fel, amelyekben a legnagyobb szám négyzetének értéke megegyezik a másik két szám négyzetének összegének értékével. Ezek a számhármak a 45, 60, 75 sorozattól a 12 709, 13 500, 18 541 sorozatig terjedtek. A babiloni matematika egyik legfantasztikusabb jellegzetessége az volt, hogy bár gyakorlati oldalról közelítették meg, alapjában azonban mégis elméleti matematika maradt.

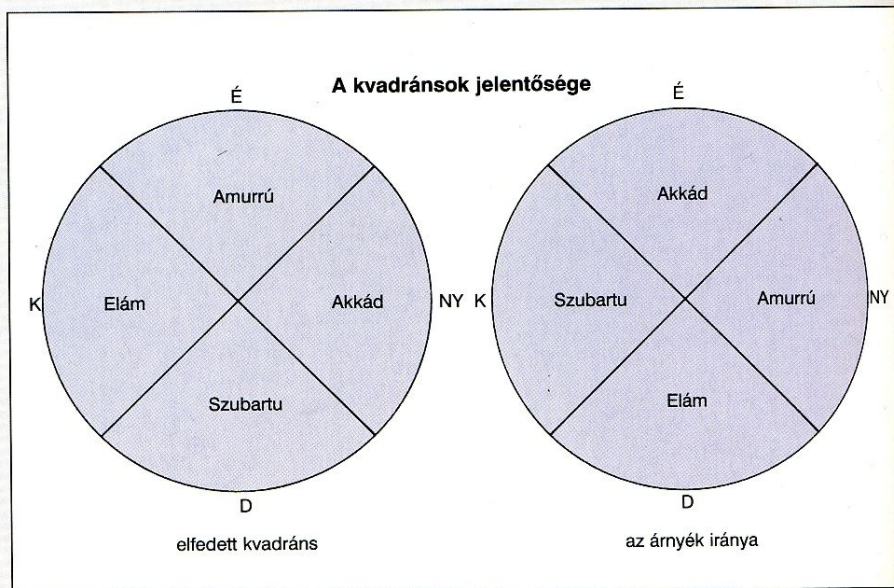
Az i. e. II. évezredben csillagászati megfigyeléseken alapuló előjeleket (ómen) is feljegyeztek, és néha az égitestek megfigyelését is megkísérelték. Az i. e. I. évezredben azonban az asztronómia szerepe különösen fontosá vált. I. e. 700 körülre már a zodiákus elemeit is meghatározták, és néhány csillagkép ma is ugyanazt a nevet viseli. Rendszeres csillagászati feljegyzéseket őriztek, és i. e. 500 körülre a babiloniak a Hold mozgását és fogyatkozásait is nagy pontossággal előre tudták jelezni. Babilóniából származik a legkorábbi ránk maradt horoszkóp, amely valaki jövőjét az égitesteknek a születésükori állásából határozta meg, és i. e. 410. április 29-ére keltezték. A következő fél évszázadban olyan almanachokat készítettek, amelyek a Nap, a Hold, a bolygók és a csillagok mozgásának előrejelzésével foglalkoztak. Az egyik ilyen i. sz. 75-re datálható szöveg egyben a legkésőbbi fennmaradt ékírásos tábla is.

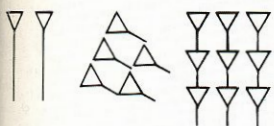
A mezopotámiai tudomány egy másik, jól dokumentált ága az orvostudomány. Két típusú specialista foglalkozott a betegségekkel: az egyik az *ásipu* volt, aki a mágia segítségével gyógyított, a másik pedig az *aszú*, az orvos volt, aki gyakorlati, gyógyszeres gyógymódokat alkalmazott. A különböző betegségek százait ismerték.

Balra és lent: Az utolsó asszír királyok alatt a csillagászati jelenségek, elsősorban a nap- és holdfogyatkozások magyarázatának tudománya indult fejlődésnek. A holdfogyatkozásokon alapuló jóslat a fogyatkozás idejétől, a hónap napjától, a hónaptól, valamint attól függött, hogy az árnyék a Holdnak melyik részét takarja el, és hogy melyik irányban mozog. A bolygók, különösen a Jupiter láthatósága is hatással volt a jelenség magyarázatára. Egy fogyatkozás által előrejelzett katasztrófa idején az uralkodó néha egy helyettes királyt nevezett ki maga helyett, akit 100 nap elteltével, amikor az igazi király visszatért a trónra, megölték. Ha az előjel Asszíriára és Babilóniára is vonatkozott, a helyettes királyt előbb Ninivében, majd 50 nap elteltével Babilonban is megkronázták.

A Holdnak i. e. 678. május 22. estéjén bekövetkezett teljes fogyatkozásából a királyi asztrológus arra következtetett, hogy a hónap és a nap Elámra utalt, a fogyatkozás iránya pedig balsort jósolt Elám és Amurrú számára, míg szerencsét jósolt Szubartu (Asszíria) és Akkád (Babilónia) részére. Az i. e. 673. február 27-i fogyatkozás nem érintette Asszíriát, míg az i. e. 669. június 10-i fogyatkozás rossz előjel volt Asszíria számára. Az asztrológusoknak egyértelműen a fogyatkozások magyarázatára kellett alapozniuk jóslataikat, de a gyakorlat, mely szerint először feljegyezték a megfigyelést, majd pedig elfogadott elméleteket alkalmaztak a következmény előrejelzésére, ma is a tudományos módszerek alapját képezi.

Fent: Az ékírásban a számokat 1–9 között függőleges ékekkel, a tízese-
ket 10–50 között ferde ékekkel írták.
A 60 jele egy függőleges ék volt,
amely megfelelt az 1-nek is. Ez a
pozicionális vagy helyi érték szerin-
ti rendszer, amelyet i. e. 2000 előtt
fejlesztettek ki, és amelyet mai na-
pig is használunk. Mai terminoló-
giánkban a 111,1-ben az 1-es szám a
100-as, a 10-es, az 1-es és $\frac{1}{10}$ -es
helyen áll. Az ékírásban ugyanezt
a rendszert alkalmazták, de a tízes
helyett inkább a hatvanas szám-
rendszerrel. A hatvanas számrend-
szerben a tízedest nem használták,
és nullát sem írtak i. e. 300 körül.
A rajzon látható számot a következő
módokon lehetett olvasni: $2 \times 60 +$
 $5 \times 10 + 9 \times 1 = 179$, vagy $2 \times 1 + 5 \times \frac{1}{60}$
 $= 2 \frac{59}{60}$, sőt még úgy is, hogy
 $2 \times 60^2 + 59 \times 60 = 10\,740$, vagy $2 \times 60^2 +$
 $0 + 59 = 7259$. A gyakorlatban a szö-
vegkörnyezetből könnyű volt meg-
mondani, hogy melyik lehetőségre
gondoltak.

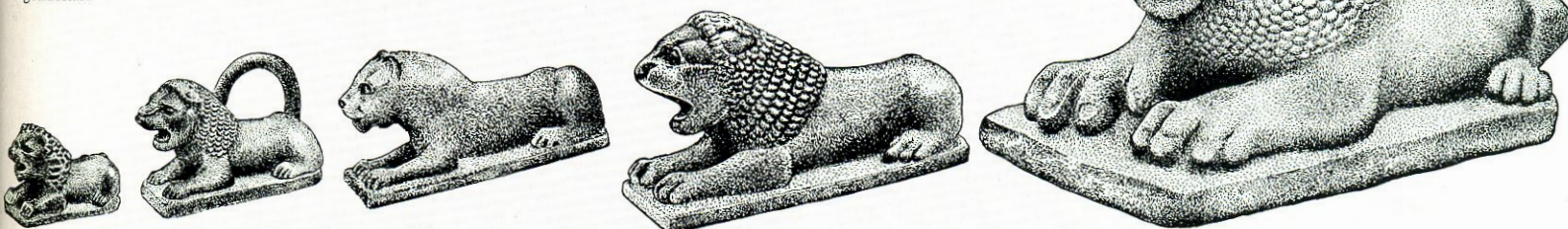

Balra: Ezt az agyagtáblát babiloni
világtérképnek nevezik. A térképen
egy óceán felirattal ellátott kör lát-
ható, amelyen kívül a szövegben le-
írt csodálatos területek fekszenek.
A körben az ismert világ áll, nyugati
iránnyal a kör teteje felé. A fent
középen látható keretben Babilon
neve szerepel, a jobb oldalon pedig
Urartu, Asszíria és Dér neve olvas-
ható. Szúsza neve legalul van. A Ba-
bilon nevét átszelő függőleges vona-
lak az Eufráteszt jelképezik. A tér-
képet eredetileg i. e. 700 körül állí-
tatták össze, bár ez a másolata ké-
sőbb készült.

Fent: A Kalhuban talált Rassam-
obeliszsk részletén azt láthatjuk,
amint II. Assur-nászir-apli (i. e.
883–859) előtt lemérik a hadisarcot.
A modern tudománynak a pontos
megfigyelés és mérés az alapja.
A mezopotámiai súlyrendszer alap-
ja a hatvanas számrendszer volt. 60
siqlum (sékél) volt 1 manú (mina), 60
manú pedig 1 biltumnak (talentum)
felelt meg. A manú súlya kb. 0,5 kg
volt. Az egyes városokban eltérő sú-
lyok lehettek használatban. Egy i. e.
1900 körül íródott szöveg szerint a
dilmuni manú megegyezett az In-
dus-völgy Harappá-civilizációjának
súlymértékységével.

Lent: Egy Kalhuban talált, 17 darab,
oroszlán alakú súlyból álló készlet
öt darabja. A legnagyobb súlya csak-
nem 20 kg, hossza pedig kb. 30 cm.
A legkisebb súlya kb. 50 g, hossza
pedig mindössze 2 cm. Némelyikü-
kön Szín-ahhé-eriba asszír király
(i. e. 704–681) neve és a súly szere-
pel akkád és arámi nyelven. A leg-
korábbi, biztonsággal azonosított
súlyok a kora dinasztikus periódus-
ból, az i. e. III. évezred közepéről is-
mertek. A súlyok általában kacsa
vagy oroszlán formájúak, illetve
gömbölyűek vagy henger alakúak
voltak.

pel akkád és arámi nyelven. A leg-
korábbi, biztonsággal azonosított
súlyok a kora dinasztikus periódus-
ból, az i. e. III. évezred közepéről is-
mertek. A súlyok általában kacsa
vagy oroszlán formájúak, illetve
gömbölyűek vagy henger alakúak
voltak.

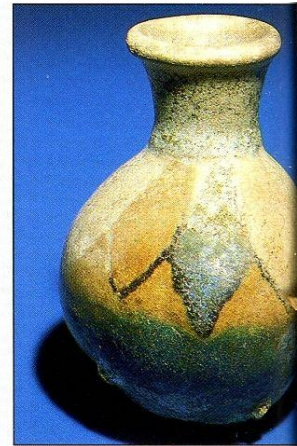

A neolitikus forradalom előtti időkből kevés adatunk akadt a technológiai szakértelemre. A kova- és obszidiánmegmunkálás kétségkívül magas színvonalon állt, de a fejlettebb iparágakhoz letelepült életformára volt szükség. Az elkövetkező 6000 év folyamán a Közel-Kelet népei kifejlesztették csaknem az összes olyan technikai vívmányt, amely az ipari forradalom előtt a civilizált élet alapját alkotta: építészetet, szállítás, fémműveséget, ácsmesterséget, fazekasságot, üveg- és textilgyártást, bőrműveséget. Emellett sok, a földműveléssel és élelmiszer-előállításával kapcsolatos módszert is kidolgoztak.

Az öntözés és az élelmiszertermelés ellenőrzése is kulcsfontosságú volt. Ez tette lehetővé Dél-Mezopotámia fejlődését, és teret nyitott számos kiegészítő technológia, így például a – csatornaépítést, víztározást és a felesleges víz elvezetését is magába foglaló – vízgazdálkodás előtt.

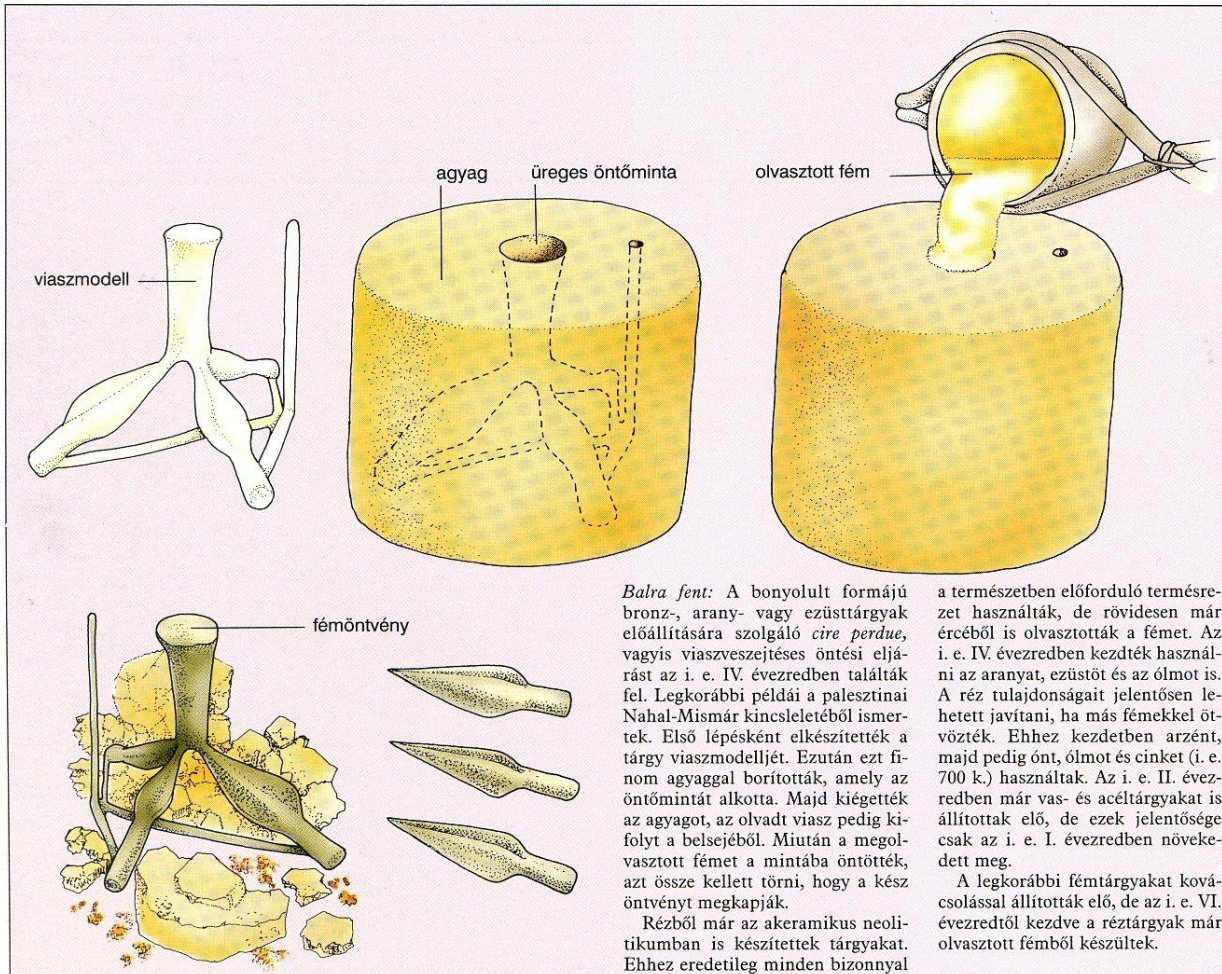
Több iparág, így például a fazekasság és fémműveség esetében a fennmaradt eszközök és termékek segítségével lehetőségünk nyílik a gyártási eljárások meghatározására. Néhány szöveg részletes információkkal szolgál az üvegyártásban, a parfümkészítésben, a sörfőzésben, a cserzésben használt módszerekről, míg más szövegek az iparágak gazdasági hátteréről adnak részletes képet.

Lent: Ez a Marlikban, a Kaszpi-tenger déli partvidékén előkerült és i. e. 1200 körülre datálható aranyvaza az aranyművesek technikai tudásának szép bizonyítéka. A szárnyas bikák fejeit is a váza aranylemezből domborították ki, és csak a fülek és a szarvak készültek külön. Magassága 18 cm.

Fent: A Babilóniából és Asszíriából az i. e. I. évezredből ismertekhez hasonló üvegmázaz edény. I. e. 4000 körül a fajanszot (mesterségesen üvegesre égetett anyag) már Mezopotámiában is készítették, de az üvegmázát a kerámiára csak az i. e. II. évezredtől kezdték alkalmazni. Azt a problémát kellett megoldani, hogy az üvegmázát úgy vigyék fel a kerámiatestre, hogy az az égetéskor ne repedjen meg.

Lent: Ezen a Sín-ahhé-eriba (i. e. 704–681) ninivei palotájából származó palotadomborművön az látható, hogy hogyan szállították az asszír paloták kapuiiban álló hatalmas kőszobrokat. A szobrokat a kőbányában kinagyolták, majd egy hatalmas, fagörgőkön nyugvó szánra helyezték. A szánt hadifogllyokkal a folyóhoz húzták, majd leúszatták a városig.

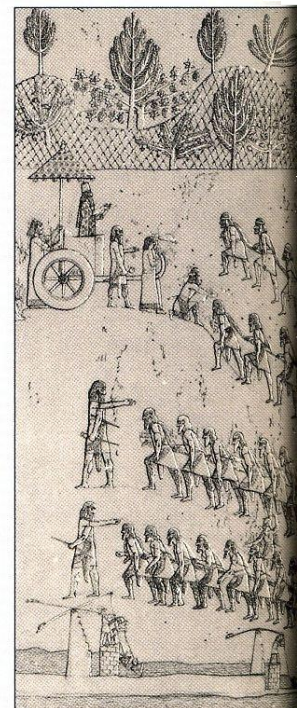

Balra fent: A bonyolult formájú bronz-, arany- vagy ezüsttárgyak előállítására szolgáló *cire perdue*, vagyis viaszveszejtési öntési eljárást az i. e. IV. évezredben találták fel. Legkorábbi példái a palesztinai Nahal-Mismár kincsletéből ismertek. Első lépésként elkészítették a tárgy viaszmodelljét. Ezután ezt finom agyaggal borították, amely az öntőmintát alkotta. Majd kiegészítették az agyagot, az olvadt viasz pedig kifolyt a belsejéből. Miután a megolvadt fém a mintába öntötték, azt össze kellett törni, hogy a kész öntvényt megkapják.

Rézből már az akadémikus neolitikumban is készítettek tárgyakat. Ehhez eredetileg minden bizonnyal

a természetben előforduló természetes bronzot használták, de rövidesen már ércből is olvasztották a fémeket. Az i. e. IV. évezredben kezdték használni az aranyat, ezüstöt és az ólmot is. A réz tulajdonságait jelentősen lehetett javítani, ha más fémekkel ötvözték. Ehhez kezdetben arzént, majd pedig ónt, ólmot és cinket (i. e. 700 k.) használtak. Az i. e. II. évezredben már vas- és acéltárgyakat is állítottak elő, de ezek jelentősége csak az i. e. I. évezredben növekedett meg.

A legkorábbi féműveket kovácsalással állították elő, de az i. e. VI. évezredtől kezdve a réztárgyak már olvasztott féművekből készültek.

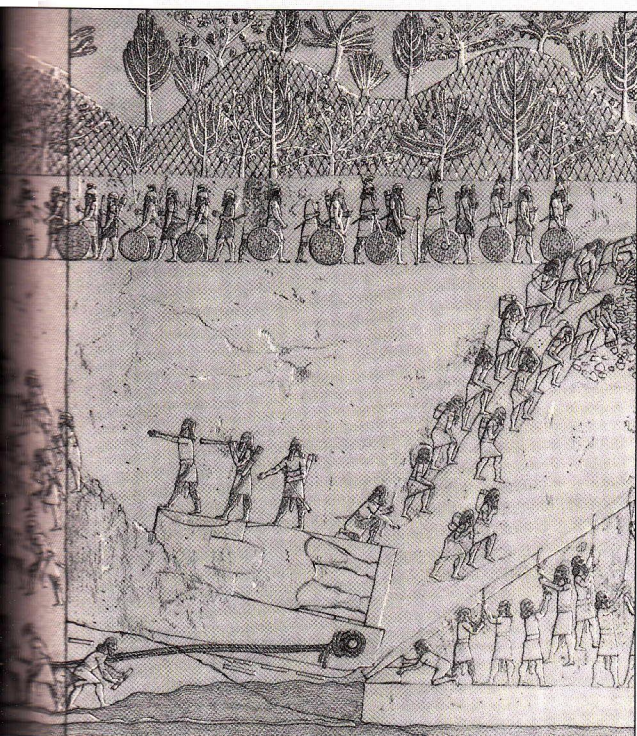
Lent: A mezopotámiai kézművesek egyik legnagyobb vívmánya az üveg. i. e. 1600 körüli feltalálása volt. Ugyan már korábról is ismerünk néhány üveggyöngyöt, de ezek valószínűleg csak megüvegesedett fajanszgyöngyök voltak. Az itt látható, az i. e. 15. századra datálható edényt Tell-er-Rimahban találták. Formája

a korszak kerámiakelyheit idézi. Készítésekor anyagát egy magra olvasztották rá. A még mindig képlékeny felszínbe színes üvegrudakat nyomtak, majd fel- és lehúzogatva azokat, létrehozták a cikcakkmintát. Az edény magassága 13,4 cm.

Fent: Dél-Mezopotámia síkságait csatornák és azok töltései hálózák be. Néhány – a termékeny talajra életető vizet hozó – ókori csatornát még ma is használnak. Mások már régen kiszáradtak. A csatornákat gondosan kell megtervezni, hogy ne iszaposodjanak el túl gyorsan.

Balra: Szín-ahhé-eriba ninivei palotájának ezen a domborműrészletén egy munkást látunk, aki egy *sadú*-val vagy ellensúlyos vízemelő berendezéssel vizet emel egy csatornába. Ezt az egyszerű eszközt, bár ritkán ábrázolták, már az i. e. III. évezredtől fogva használták.

Fent: Ezen az i. e. 1900 körüli mintába préselt terrakotta reliefen egy ma is használt vágóbaltával dolgozó ácsot láthatunk. A kivételesen száraz területektől eltekintve ókori közel-keleti asztalostermékek általában nem maradtak fenn. A relief magassága 8 cm, szélessége 7,6 cm.

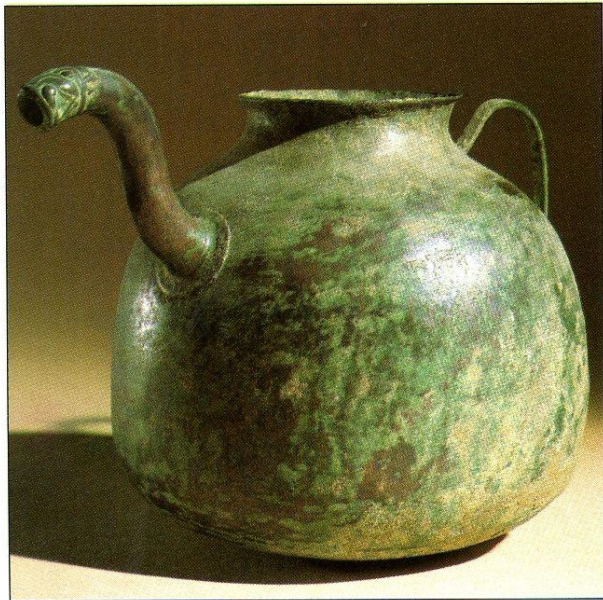
Jobbra: I. e. 9. századi palotadombormű Kalhuból. Az asszír ostromgép előreálló faltörő kosát a város védői egy lánccal segítségével megpróbálják felhúzni. Sok technikai vívmány a hadiiparban született.

Mindennapi élet

A régészeti ásatások során az előkerülő leletek nagy része olyan tárgyakból – mint például kerámiatöredékek, állatcsontok stb. – áll, amelyeket a vizsgált kor emberei kidobtak. E szemét legnagyobb része a házimunkák során keletkezett, de az emberek életének még számos olyan területe van, amelyet nem ismerünk. A múlt emlékeit gyakran lehet a mai gyakorlattal egybevetve magyarázni. Azt azonban szem előtt kell tartanunk, hogy a Közel-Kelet népeinek szokásai az évezredek folyamán lassan, de észrevehetően változtak, és ami ma igaz, az nem volt mindig érvényes.

A kutatások általában az ókori világ kiváltságos, és a ránk maradt szövegekben gyakran említett rétegeire – a királyokra, nemesekre, papokra és tábornokokra – összpontosítottak, míg a közemberek mindennapi életének vizsgálatát nagyrészt elhanyagolták. Sokkal többet tudunk a templomokról és palotákról, mint azokról a házakról, amelyekben a közemberek éltek. A legtöbb ókori közel-keleti társadalmat a férfiak irányították, és csak néhány nő emelkedik ki önálló személyiségként. A régészeti leletek csak alkalmanként vetnek fényt a nők és a gyermekek életére.

Fent: A fémedények általában kalapált fémlemezből készültek. Mivel nyersanyaguk és elkészítésük drága volt, a szegényebb embereknek meg kellett elégedniük a kerámia és bőr tárolóedényekkel. Ez a bronzedény öntött, oroszlánfejben végződő kiöntőcsővével olyan, mint egy modern teáskanna, de valószínűleg nem használták vízforralásra. Nyugat-Íránban, az i. e. I. évezred elején készült. Magassága 20 cm.

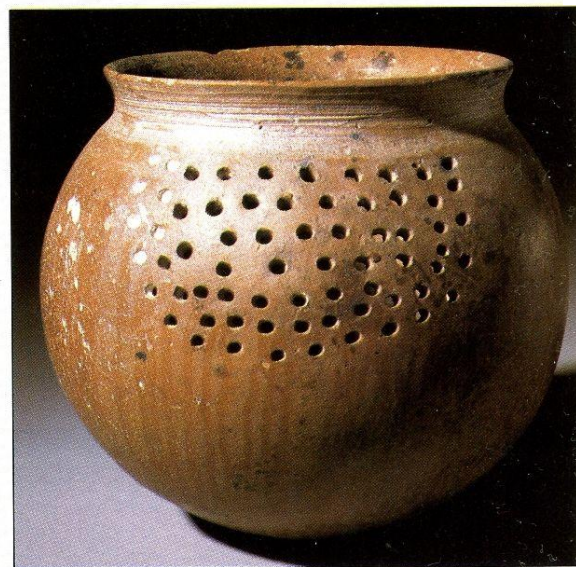
Jobbra: A halottakról való gondoskodás az élők fontos feladata volt. Ez az i. e. 1750 körülre datálható csont- vagy elefántcsont lap az eblai nyugati palota alatti temetőben, a „Kecskék urának sírjából” került elő. A lapon valószínűleg egy halotti tor részét képező lakomajelenetet láthatunk. A faragott csont- vagy elefántcsont alakokat bronztűk rögzítették a hátlaphoz. Magassága 4 cm.

Jobbra: Egy akkád kori (i. e. 2200 k.) kagylóhéj pecsétlő lenyomatán egy ökör által húzott vetőekét láthatunk. A magot a csövön keresztül adagolták, és így egyenesen a barázdába hullott. Magassága 3,2 cm.

Lent: Számos ilyen forma került elő a mári palota konyhájának körzetéből (i. e. 18. század). Némelyikük kerek volt, és állatminták díszítettek, mások viszont hal alakúak voltak. Az ásatók szerint valószínűleg a király asztalára szánt ételek – talán sajt, kenyér vagy más nyenyecség – tálalására használták őket.

Jobbra: Valószínűleg a Kaszpi-tengertől délnyugatra eső területekről származó, és az i. e. II. évezred végére datálható szűrőedény. A különböző – és a mindennapi élet leggyakoribb leleteinek számító – kerámiadények formája céljuknak megfelelően változott. A szűrő magassága kb. 11 cm.

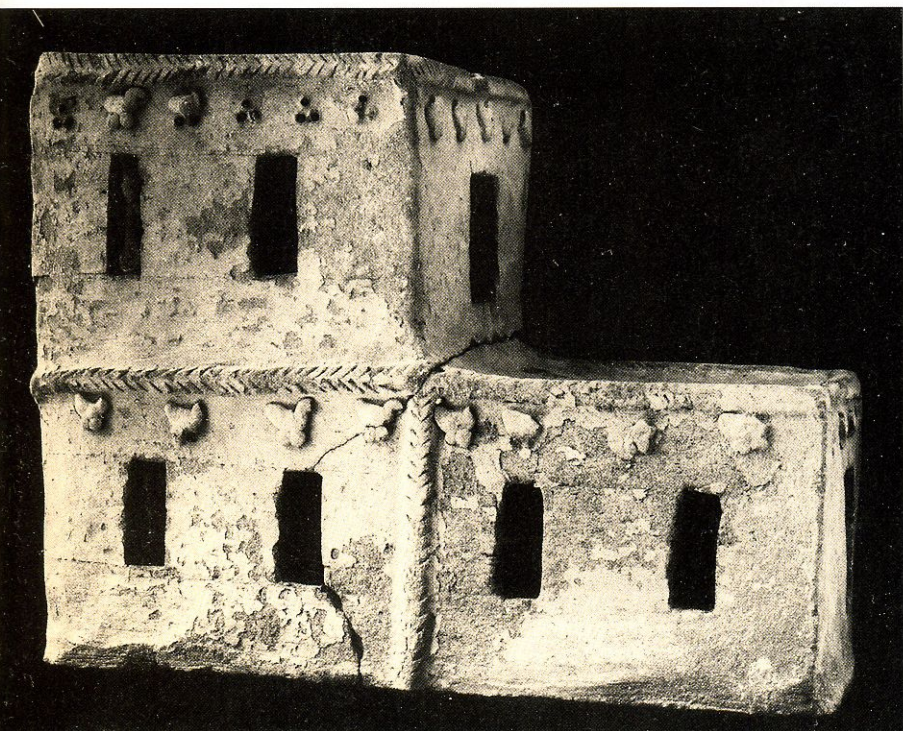
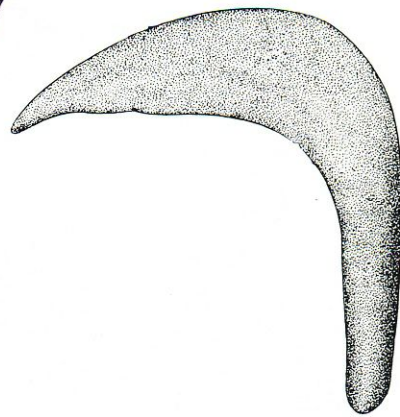

Balra: Ezen az Assur-nászir-apli (i. e. 883–859) kalhúji palotájából származó domborműrészleten egy kör alakú táborban a király számára ételt készítő szolgákat láthatunk.

Alul balra: Ez az i. e. III. évezredre datálható terrakotta házmodell állítólag a szíriai Hama közelében került elő. Falára madarak sorát erősítették. Valószínűleg fogadalmi áldozat volt, és így a ház részletei nem feltétlenül pontosak. Magassága kb. 42 cm.

Lent: Az Ubaid-kori Dél-Mezopotámiában a sarlókat nem kovakőből vagy obszidiánból, hanem égetett agyagból formálták. Ahogy a fém egyre olcsóbb lett, a szerszámokat és fegyvereket először bronzból, majd vasból készítették.

Alul jobbra: Ezen a szűszai pecsét-henger-lenyomaton egy létrára mászó, és hátán valamit cipelő férfi alakja látható. Valószínűleg egy gabonasilót megtöltő munkás. Az i. e. IV. és III. évezredben különleges, párhuzamos alapfalakon nyugvó helyiségeket építettek a gabona tárolására. Később már a talajba ástott nagyméretű gödröket használtak erre a célra. A pecsét-henger magassága 3,4 cm.

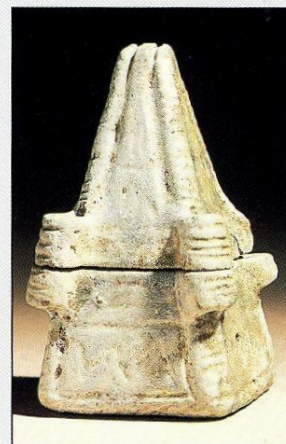
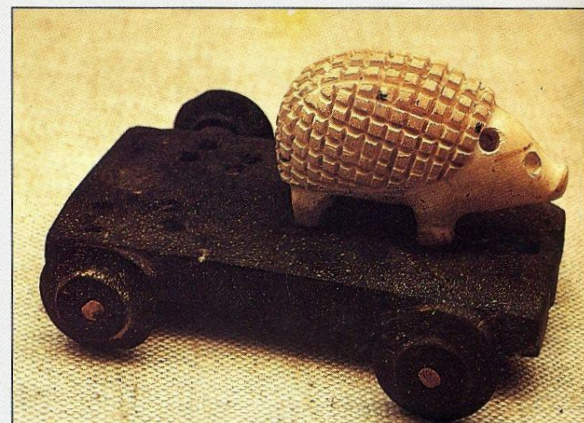
Fent: Az ókori Közel-Keleten a fonás és szövés általában a nők dolga volt. Ahogy a térség sok területén napjainkban is megfigyelhető, a háziszőttes a család egyik fontos bevételi forrása volt. Itt egy elámi hölgyet láthatunk legyezős szolga kísé-

retében, amint orsójával éppen fonalat fon. Ez az i. e. 8. vagy 7. századi dombormű a szűszai akropoliszból került elő. Magassága 9,3 cm, szélessége 13 cm.

Lent: Egy ágyon fekvő nő mintában készült terrakottareliefe. Az ilyen szobrocskákat a szent házasság megtartásával szokták kapcsolatba hozni. Az itt látható terrakottarelief valószínűleg i. e. 1750 körül, Elámban készült. Hossza 12 cm.

Lent: A ninivei délnyugati palota itt látható domborművén (i. e. 630-612 körül) egy babilóniai hadjárat után deportált nőket láthatunk. Az egyik nő egy börtömlőből inni ad gyerekeinek.

Fent: Az itt láthatóhoz hasonló tárgyakat játékként vagy fogadalmi ajándéktárgyként szokták meghatározni. A sünné mészakőből, a kordé egyfajta bitumenes kőből készült. A sünn mögött eredetileg egy másik állatalak is állt. A kordé hossza 6,7 cm.

Balra: Az ókori Közel-Keleten a férfiak és a nők is használtak kozmetikumokat. Ez a fajanszedény egykor fekete szempillafestéket tartalmazhatott. Az i. e. I. évezred elejére datálható hasonló téglék kerültek elő az északnyugat-iráni Haszanluban is. Magassága kb. 7 cm.

HARMADIK RÉSZ

A BIRODALMAK

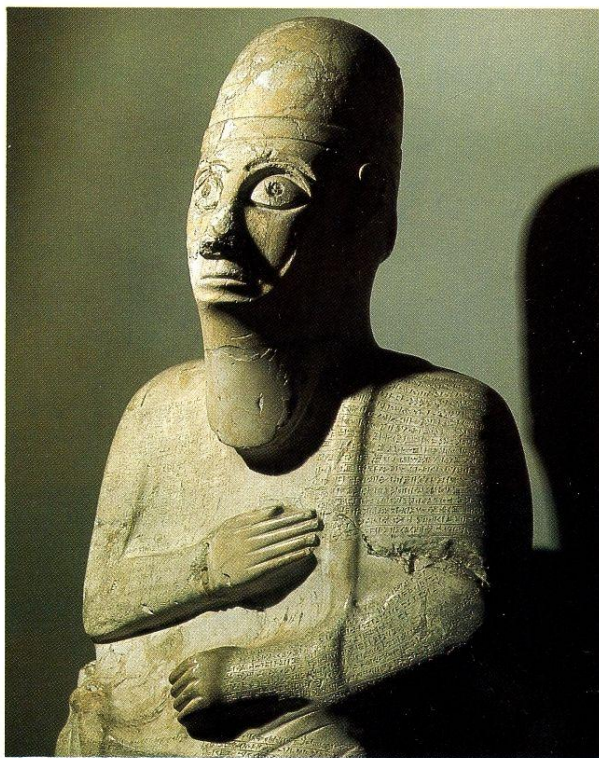
SZÖVETSÉGESEK ÉS ELLENSÉGEK (i. e. 1600–1000)

Egyiptom felemelkedése

Az i. e. 16. század elején Mursilis hettita király lerombolta Aleppót, és megszakította a Hammurapi-dinasztia uralmát Babilóniában. Anatóliába való visszatérése közben Mursilist sógora megölette, és maga ült a trónra. A belső ellentétek és a hurri betörés rövid idő alatt a főváros környékére szorította vissza a hettiták királyságát. A Közel-Kelet hanyatlásnak indult, vagy legalábbis az ismeretlenség homálya lengte körül. Gyakorlatilag semmilyen forrás sem áll rendelkezésünkre, amely a Közel-Kelet ezt követő száz évének történéseire utalna, és amit mégis tudunk róla, azt is későbbi beszámolókból ismerjük. Az ókori Közel-Keletet öt-hat nagyhatalom területe alkotta. Az alvó óriás, Egyiptom délnyugaton feküdt, míg Mittani hurri királysága tartotta kezében Levantét, Észak-Mezopotámiát (benne Asszíriát) és a Tigristől keletre fekvő területeket. Anatólia középső területeit a hettiták, a nyugati területeket pedig az arzawaiak uralták. Dél-Mezopotámia a kassuk hatalma alatt állt, Délnyugat-Iránban pedig az elámi állam virágzott.

Egyiptom volt az első hatalom, amely magához tért. Miközben a Nílus-deltát a hükszoszok ázsiai dinasztiaja uralta, Felső-Egyiptom ellenőrzése az egyiptomi 17. dinasztia kezében volt. I. e. 1555 körül a 17. dinasztia utolsó fáraója, Kamósze támadást indított a hükszoszok ellen. Utódja és egyben fivére, Jahmesz (Ahmósze) (i. e. 1550–1525) folytatta a harcot, és körülbelül húszévi háborúzás után sikerült kivernie a hükszoszokat. A 18. dinasztia első uralkodójának tartott Jahmesz délen és északon is helyreállította Egyiptom határait, és létrehozta az egyiptomi Újbirodalmat.

I. Thotmesz (i. e. 1504–1492) alatt Egyiptom kitört hagyományos határai közül. Thotmesz seregei Thébától 800 kilométerre délre, Núbiában, északon pedig 1200 kilométerre, az Eufrátesznél folytattak hadjáratokat. Az egyiptomiak, akik megszokták, hogy a Nílus délről északra tart, meg voltak döbbenve az Eufrátesz láttán, amely leírásuk szerint olyan „folyó, amely alulról felfelé folyik”. Visszatértében Thot-

Balra Idrimine, Alalah királyának szobra, melyet a templomban eltemetve találtak. Egyfajta fehér kőből készült, szemeit és szemhéjait azonban fekete kővel rakták be. A király egy bazaltlapra állított magas trónon ül. Idrimi testét az életének részleteiről szóló felirat borítja. Csalládja Aleppóból származott, de onnan el kellett menekülnie, és sokévi vándorlás után végül Alalah királya és Mittani vazallusa lett. A szobor magassága 1,04 m.

mesz részt vett a Níja (talán az Orontész folyó) mocsaraiban lezajlott elefántvadászon. Az meglepő lehet, hogy ekkoriban elefántok éltek Szíriában, de Thotmesz hadjáratának korára datálható elefántcsontok kerültek elő az Orontész menti Alalahból és a libanoni Kumiduból. Az a faj, amelyre Thotmesz vadászott, az afrikaitól és az indiaitól is különböző szíriai elefánt volt, de a Rehmire sírjában lévő falfestményeken ábrázolt elefántok indiaiak voltak, és Arslantepe (Malatya) egyik későbbi rétegében talált agyar is egy indiai elefánté volt. Sajnos az bizonytalan, hogy ezeket az elefántokat betelepítették, vagy pedig egy sokkal korábbi korszak túlélői voltak. (Érdekes módon nem említik őket a mári szövegekben.)

Thotmesz nem nevezte meg ellenségeit, de a csapatai által elért területet Nahrin, azaz „folyóföld” névvel illette. Az egyik – valószínűleg az ő uralkodása idejére keltezhető – töredékes felirat tartalmazta a Maítettani szó, annak a későbbi Mittani néven ismert országnak a nevét, amely az i. e. 14. század közepéig versengett Egyiptommal a Levante feletti uralomért.

Mittani és a hurri dinasztia

Mittani országát az asszírok Hanigalbatnak nevezték, míg a hettiták számára „a hurrik országa” volt. A hurrik először több mint 700 évvel a mittani állam megalapítása előtt jelentek meg, és az i. e. II. évezred elején már számos kisebb fejedelemséget hoztak létre Mezopotámiától északra és keletre. I. e. 1480 körül Parrattarna, Idrimi király hűbérura egyesítette ezeket a területeket. Idrimine Alalahban talált szobrán lévő önéletrajzi felirata leírja, hogy hogyan kellett a királynak és idősebb fivéreinek Aleppóból (Halabból),

Az egyiptomi 18. dinasztia fáraói

Jahmesz	1550–1525
I. Amenhotep	1525–1504
I. Thotmesz	1504–1492
II. Thotmesz	1492–1479
III. Thotmesz	1479–1425
Hatsepszut	1473–1458
II. Amenhotep	1427–1401
IV. Thotmesz	1401–1391
III. Amenhotep	1391–1353
IV. Amenhotep (Ehnaton)	1353–1335
Szemenhkaré	1335–1333
Tutanhamon	1333–1323
Aj	1323–1319
Horemheb	1319–1307

Jobbra: A Bibliában Eszdralon néven is ismert Jezreel-völgy volt a Jordán-völgy és a tengerpart közötti legrövidebb út. Emellett ott található a legfontosabb észak-déli útvonal is. A völgy birtoklása így komoly sikert jelentett az egyiptomi hódítók számára. Megiddó városa a Jezreel-völgyből a tengerparti Sárón-síkságra a Karmel-hegyen keresztül vezető legfontosabb hágó kiindulópontjánál feküdt.

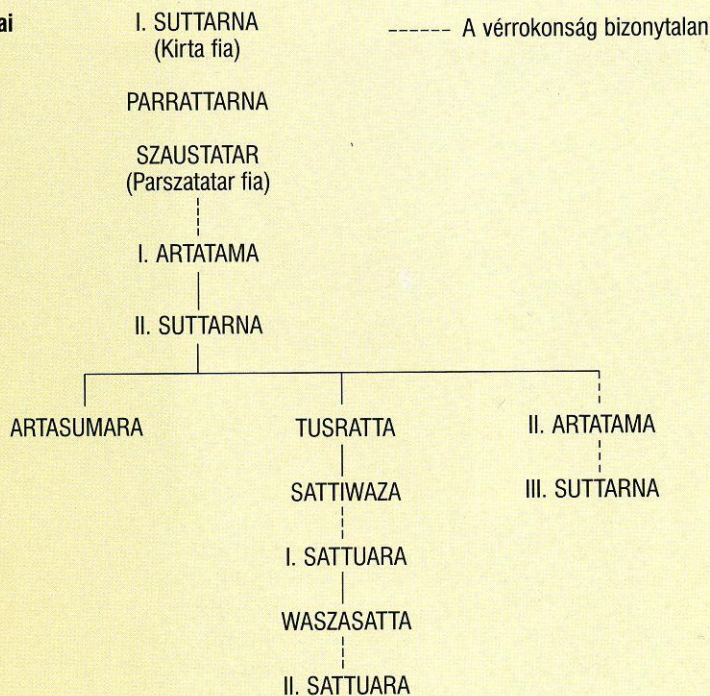
őseik földjéről Emárba, anyjuk rokonaihoz menekülniük. Idrimi anélkül, hogy kockázatvállalásra vagy haszonszerzésre gondolt volna, „lovát, kocsiját és lovászát” maga mellé véve elindult Kanaánba szerencsét próbálni. Hét évet töltött a habiruk között, mielőtt elhajózott volna Mukis országba, ahol letelepedett. További hét év elteltével követet és ajándékot küldött Parrattarnának, a hurri királynak, és hűségüket téve Alalah királya lett, és 30 éven keresztül hűséges vazallusként uralkodott. Egy Parrattarna nevű király halálát a Mezopotámiától keletre fekvő Nuziban talált szövegek is megemlítik, de ez a Parrattarna egy későbbi uralkodó lehetett. Az tény, hogy Idriminek el kellett menekülnie Aleppóból, ám hogy

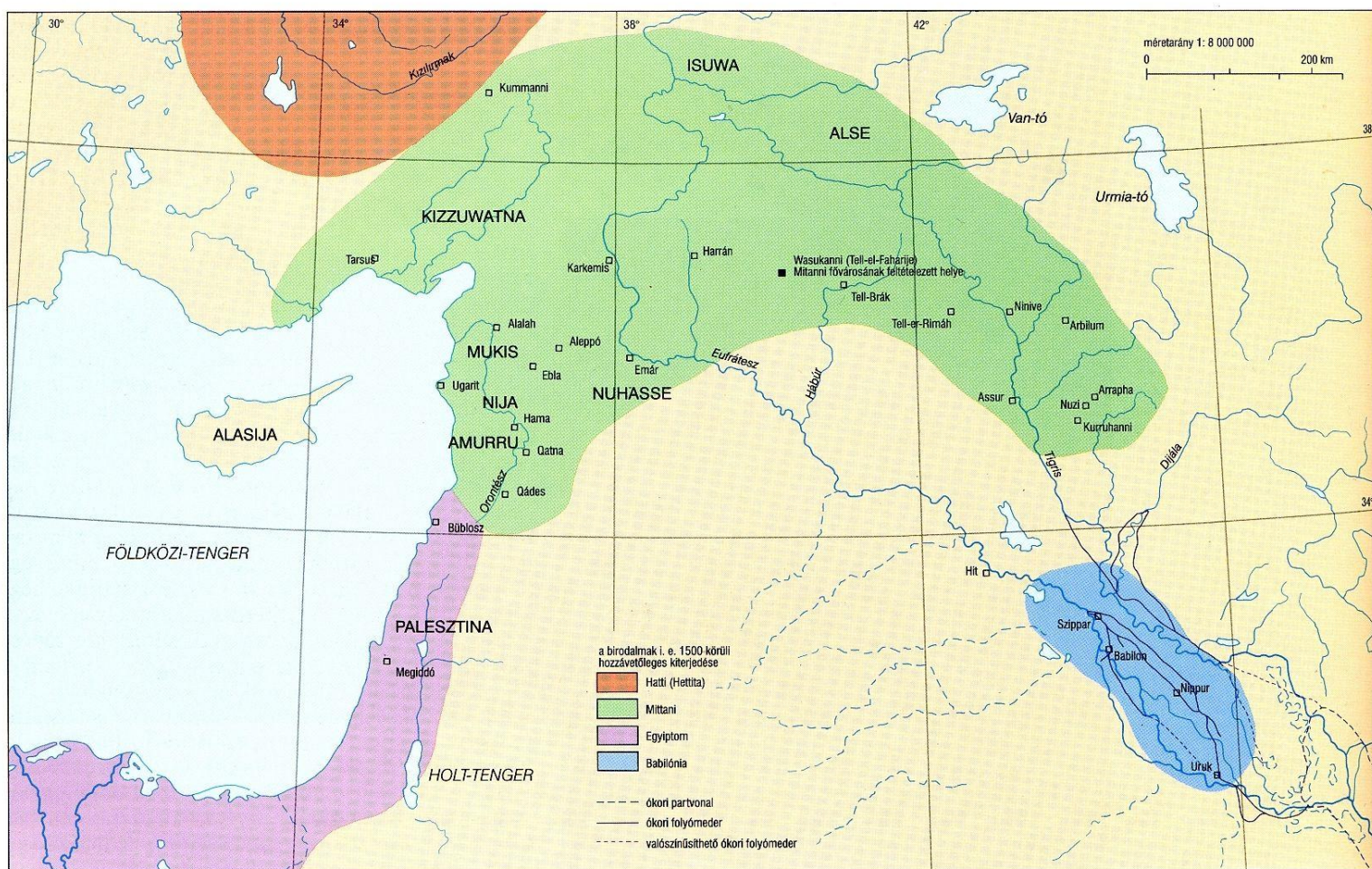
milyen okokból, azt nem tudjuk biztosan, talán az I. Thotmesz invázióját követő hurri betörés miatt. Az egyiptomi fáraó fia, II. Thotmesz (i. e. 1492–1479) Núbiában és Palesztinában hadakozott, de már akkor meghalt, amikor fia még kiskorú volt. Özvegye, Hatsepszut lett az uralkodó, és kikiáltotta magát fáraónak. Röviddel halála után mostohafia, III. Thotmesz (i. e. 1479–1425) hadjáratok sorát indította Levantéba, amely hadjáratokról részletes beszámoló készült a thébai nagy Amon-templom falán.

22. uralkodási évében Thotmesz lerohanta Palesztinát. Az Egyiptomból Levantéba vezető legjobb út a római *Via Maris* vonalát követte a tengerparton, átkelt a Karmel-hegyen a Jezreel-völgybe (Eszraelon), majd vagy a tengerparton haladt északi irányba Türosz és Szidón felé, vagy pedig a Jordán-völgy törésárka mentén a Beqa-völgyön keresztül az Orontész felé tartott. A Jordán-völgyből egy másik utat is ismerünk északkeletre, Damaszkusz felé, ahol csatlakozott az észak-déli irányú, az Akabai-öbölből a sivatag peremén haladó „királyi főúthoz”. Thotmesz a *Via Maris* követte, ám amikor hírért vette, hogy Qádes uralkodója szövetségeseivel együtt a Jezreel-völgyben lévő Megiddóba érkezett, felirata szerint tábornokai tanácsa ellenére úgy döntött, hogy a hegyen átvezető három lehetséges út közül a legrövidebb, ámde egyben a legnehezebb utat választja. Ezzel a manőverrel az ellenséges vonalak hátába érkezett. Az egyiptomiak megnyerték a kibontakozó ütközetet, és a várost is elfoglalhatták volna, ha nem állnak neki a csatatéren a legyőzöttek által otthagytott értékek fosztogatásának. A város ezután csak hét hónapos ostrom után esett el.

Thotmesz uralkodásának hátralévő 20 évében is folytatta palesztinai és levantei hadjáratait, elmozdította a lázadókat, és hozzá hű helyi uralkodókat nevezett ki a helyükre. Legnagyobb sikerét 33. uralkodási évében érte el, amikor 8. hadjárata során átkelt az Eufráteszen. Hazatértében nagyapjához hasonlóan a Nija területén leterített egy elefántcsordát. Ezen had-

Mittani királyai

járatái során Thotmesz ajándékot (többek között az asszír és hettita uralkodóktól), illetve adót és hadisarcot is kapott, amelyekről részletes feljegyzések készültek. Thotmesz feljegyzései említést tesznek a ritka és egzotikus növények és állatok iránti gyűjtőszennvedélyéről. Megemlítenek például egy idegen madarat, amely minden nap tojást rak (valószínűleg egy háziasított tyúk lehetett). A vörös talagellatyúkot először a Távol-Keleten, i. e. 6000 körül háziasították, de az első, a Közel-Keletről származó megbízható csirkecsontleletek (egy asszír elefántcsont fésűn fennmaradt első ábrázolásukhoz hasonlóan) csak az i. e. II. évezred utolsó évszázadaira datálhatók.

A megiddói csatában Thotmesz több mint 300 herceget sorol fel, és több mint 100 meghódított városról tesz említést. E települések legnagyobb része Palesztinában volt, de csak közel felüket sikerült azonosítani. Csaknem mindegyik középső bronzkor III. periódusú lelőhelyen megfigyelhető egy, erre a korra datálható – és valószínűleg az egyiptomi betöréseknek köszönhető – pusztulási réteg, amelyet késő bronzkori rétegek követnek. Így Thotmesz uralkodásának végére Palesztina területét egyiptomi szövetségben álló kis városállamok alkották. Északabbra, Levántében az egyiptomi befolyás már ütközött Mittani királyainak hatalmi érdekeivel.

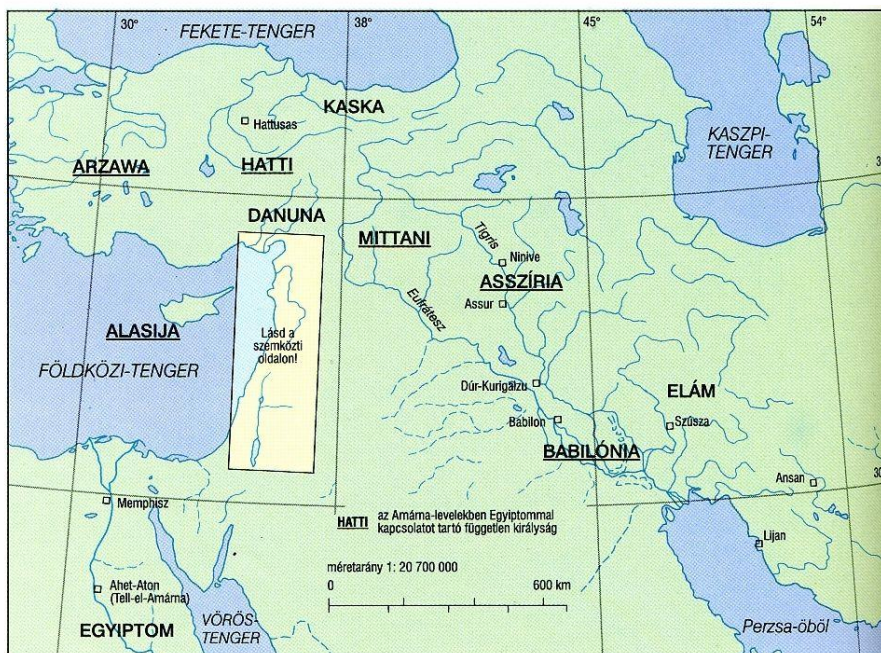
Az összecsapások Thotmesz fiának, II Amenhotepnek az (i. e. 1427–1401) uralkodása alatt is folytatódtak. II. Amenhotep i. e. 1421-ben átkelt az Eufráteszen, elfoglalta Niját és Qádest, míg hazatérében, a Kármel-hegytől délre eső parti síkságon „rábukkant Nahrin hercegre követére, akinek agyagtábla lógott a nyakában, és elfogta őt”. Ezután Amenhotep felsorolja hadjárata zsákmányát: „550

A Mittani Birodalom (fent)

Mittani történelméről keveset tudunk. Az előkerült források elsősorban a birodalom peremvidékeiről, nyugaton Alalahból, keleten pedig Nuziból származnak. A birodalom központi területe valószínűleg a Hábúr felső folyása mentén lehetett. Fővárosa, Wassukanni helyét nem

ismerjük pontosan. Gyakran a Tell-Bráktól nyugatra fekvő Tell-el-Faharijével azonosítják, de ez vitatható. A hettiták i. e. 14. századi felemelkedéséig Mittani volt a Levante ellenőrzéséért folytatott küzdelemben az egyiptomiak legfontosabb riválisa. Az i. e. 14. századra a hettiták szereztek meg Mittani nyugati terü-

leteit, míg keleten Assur városa ismét függetlenné vált. Babilóniára vonatkozó tudásunk egy évszázadnyi hiánya után az i. e. 15. században a kassú dinasztia uralma alatt álló Babilon ismét elkezdett felemelkedni.

A Közel-Kelet az Amárna-levelek korában

III. Amenhotep (i. e. 1391–1353) és fia, az ereinek fáraó, Ehnaton (IV. Amenhotep, i. e. 1353–1335) uralkodása alatt az egyiptomi befolyás északon egészen Ugaritig terjedt. Az Ehnaton fővárosában, Ahet-Atonban (a mai Tell-el-Amárna) előkerült babiloni akkád dialektusban írt ékirásos levelek fényt derítenek a fáraónak vazallusaival és a távolabbi, független államok uralkodóival (térkép lent balra) fennálló kapcsolataira. A szövegekben említett városoknak több mint felét sikerült azonosítani, de a többi a mai napig ismeretlen maradt.

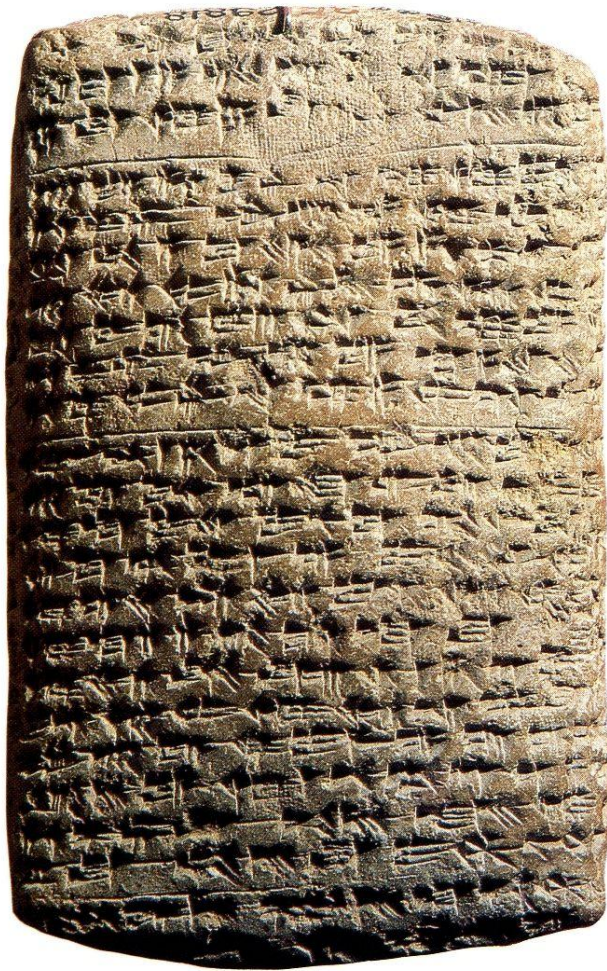
marjannu (nemes), feleségeik közül 240 640 kanaáni, 232 hercegi fiúgyermek, 323 hercegi leánygyermek, 270 zenésznő az idegen hercegek udvaraiból, ... ezüst és arany ... 820 ló, 730 harci kocsi, teljes fegyverzetével". A beszámoló szerint, amikor fényes győzelme híre elérte Nahrin, Hatti és Szangar hercegeit, mind sarcot küldtek neki. Nahrin Mittanival, Hattit a hettitákkal, Szangart pedig (nem teljesen megbízhatóan) Babilonnal azonosítják.

Mittani királya ez idő tájt Szaustatar lehetett. Két, Alalahban talált táblán Szaustatar által hozott ítéletek olvashatók, míg a táblákon lévő pecséthenger-le nyomatokon a következő felirat áll: „Suttarna, Kirta fia, Maitani királya”. Suttarnát más forrásból nem ismerjük, de az a szokás, hogy valaki saját uralmának legitimizálása érdekében egy korábbi uralkodó pecséthengerét használta, a későbbi mittani uralkodók közül Idrimi fia, Alalah királya és az asszír királyok között is ismert volt. Szaustatar közvetített vazallusai, az alalahi Niqmepa és a kizzuwatnai (kilikiai) Sunasura között, de valószínűleg nem tartotta meg Kizzuwatna fölötti hatalmát, mivel egy Sunasura nevű kizzuwatnai királyról tudjuk, hogy olyan szerződést kötött a hettitákkal, amely érvénytelenített egy korábbi, Mittanival kötött szerződést. Szaustatar pecséthengerének lenyomatát Nuziban és Tell-Brákon előkerült táblákon is megtalálták, ahol Mittani két későbbi királya, Artasumara és Tusratta, Szaustatar utódja unokáinak dokumentumait hitelesítette velük. Egy Sattiwaza és a hettita király, Suppiluliumas közötti szerződés említést tesz arról, hogy Szaustatar hogyan rabolta ki Assurt, és szállított el egy ezüsből és aranyból készült ajtót fővárosába, Wasukanniba.

Wasukanni helye ismeretlen. A közép-asszír szövegekben a várost Usukanninak nevezik, és a nevek hangalakja hasonlósága folytán megpróbálták Szikanu i. e. 9. századi városával azonosítani. Szikanu – uralkodója egyik szobrának felfedezése óta – az Északkelet-Szíriában, Rász-el-Ain mellett fekvő mai Tell-el-Faharijével azonosítják. Az itt végzett ásatásoknak azonban mind a mai napig nem sikerült kiterjedt mittani kori megtelepülési rétegeket a felszínre hozni. Továbbá a Tusratta – minden bizonnyal Wasukanniban írt – tábláihoz használt agyag különbözőzett attól, amelyet a tell-el-faharijei középasszír kori táblákhoz használtak. A mittani államra vonatkozó adataink idegen – egyiptomi, hettita vagy asszír – archívumokból, illetve az ország peremterületeiről, így Alalahból és Nuizból származnak. A Tell-Brákon végzett újabb ásatások során előkerült egy kis templom és egy palota néhány terme, amelyekben a mittani uralkodó jelenlétében tett tanúvallomásokat tartalmazó táblákat találtak. Egy nagyobb mittani levéltár hiánya azonban komoly határt szab a Mittani Királyságról kialakult tudásunknak.

Az Amárna-levelek

IV. Thotmesz (i. e. 1401–1391) uralkodása idején Egyiptom és Mittani kapcsolata az ellenségeskedésből békés szövetségé alakult, amelyet diplomáciai házasságokkal is megerősítettek. Egy, két generációval később íródott levél szerint a fáraó hétszer kérte meg Artatamának Mittani királya lányának kezét, mielőtt a király válaszolt volna neki. Ez a szövetség, amely valószínűleg a növekvő hettita és asszír fenyegetés hatására jött létre, körülbelül negyven évig tartó békét eredményezett a két királyság között, s ennek során még két további mittani hercegnő csatlakozott a fáraó

háreméhez. A korszakot az egyiptomi III. Amenhotep (i. e. 1391–1353) és IV. Amenhotep (i. e. 1353–1335) diplomáciai levelezéséből ismerjük.

350. ékirással agyagtáblára írt levél került elő Tell-el-Amárnában, más néven Ahet-Atonban, amely akkor lett IV. Amenhotep fővárosa, amikor a fáraó nevét Ehnatonra változtatva bevezette vallási reformjait. Több mint 300 levél Palesztina és Levante kormányzati ügyeivel foglalkozik. A terület három tartományra oszlott, melyek mindegyikének élén egy egyiptomi helytartó állt: a déli Kanaán, amelynek helytartója Gázában székelt, a levantei partvidéken lévő Amurrú, melynek helytartói központja Szimurru volt, és a belső területeken fekvő Apu, amelyet Kumiduból irányítottak. (Ezeket kívül valószínűleg Jáfóban és Bét-Seánban is állomásozott egyiptomi helyőrség.)

E helytartóknak tartoztak felelősséggel az egyiptomi hivatalnokok mellett Askelón, Lákis, Jeruzsálem, Gezer, Sekem, Pella, Megiddó, Aksáf, Simrón, Akkó, Hácór, Türosz, Szidón, Beirut, Damaszkusz, Büblosz, Qádes, Qatna, Ugarit és más városok uralkodói, akik mind a fáraó alattvalói voltak. Ezen uralkodók legtöbbjének sémi neve volt, de néhányuknak – mint például Jeruzsálem urának – még Kanaánban is hurri neve volt, amely a hurri befolyás méreteiről tanúskodik. Sőt, az egyiptomi források megemlékeznek egy Palesztinában élő hurri nevű törzsről.

Az említett uralkodók és helytartók által írt levelek hűségnyilatkozatokat, valamint a szomszédos uralkodókkal szembeni segítségkérést és vádakat tartalmaznak. A letelepült lakosságra állandó veszélyt jelentettek a nomádok, akik közül a két legfontosabb csoporttal, a szutúkkal és a hapirukkal már a korábbi

Mári-levelek is foglalkoztak. Az, hogy a hapiru törzsek és Izrael héber törzsei között kapcsolat lett volna, kétséges. Nagyon valószínű azonban, hogy a héber nép maga is vándorló, otthontalan, birtokfosztott volt.

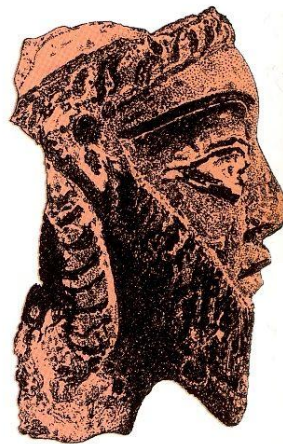
Az Amárna-levelek között független országok, így Mittani, Hatti, Arzawa (Kis-Ázsia nyugati részén), Ciprus (Alasija), Asszíria és Babilón uralkodóival váltott levelek is szerepelnek. Ezek az uralkodók egyenlő feleként tárgyaltak a fáraóval, és a levelekben „fivérüknek” szólították. Míg egy vazallus uralkodó a következőképpen fogalmazott: „A királynak, a napnak, uramnak mondja Abdi-Asirta, a te szolgád, a por lábad [nyomán]. A király, az én uram lábához hétszer és hétszer leborultam” (Komoróczy Géza fordítása). Némely levél egyiptomi segítséget kért a szomszédos ország fenyegetésével szemben; más levelek az egyiptomi fáraók babiloni és Mittani-beli hercegnőkkel kötött házasságairól szólnak.

III. Amenhotepnek Kelu-Hepával, I. Artatama fia, II. Suttarna lányával kötött házasságát uralkodásának 10. évében (i. e. 1381) ünnepelték. A fáraó rajta kívül feleségül vette még Suttarna fiának, Tusrattának a lányát, Tatu-Hepát is, aki később IV. Amenhotep (Ehnaton) háremének is tagja lett. A pontosan részletezett hozományért cserébe gyakran egyiptomi ajándékokat vártak. Tusratta például Tatu-Hepáért a lányról készült aranszobrot kért, hogy gyermeke ne hiányozzék neki annyira! A kapzsi apa ezt nyilvánvalóan meg is kapta.

Amikor III. Amenhotep megbetegedett, a mittani uralkodók kétszer is elküldték a ninivei Istár szobrát Egyiptomba. Úgy tűnik, hogy az első esetben, Suttarna uralkodása alatt az istennő hatásos orvosságnak bizonyult, ám a második alkalommal, Tusratta uralkodása alatt már kevesebb sikerrel járt, mivel III. Amenhotep i. e. 1353 körül meghalt. Néhány tudós ezt az eseményt olyan korai időpontra teszi, mint i. e. 1479, míg mások későbbre, i. e. 1340-re. Az eltérés alapja egyrészt a III. Thotmesz és II. Ramszesz uralkodása alatt végzett csillagászati megfigyelések eltérő datálása, másrészt pedig a fáraók együttes uralkodásának eltérő becslése. A nem egyiptomi uralkodók uralkodási évszámai is hasonlóképpen bizonytalanok. Ami az asszír királyokat illeti, egy i. e. 763-ban bekövetkezett napfogyatkozás olyan biztos pontot szolgáltatott, amelyből kiindulva az asszír királylistában feljegyzett uralkodási évek visszaszámolásával ki lehetett számolni a korábbi királyok uralkodásának időpontjait. Az asszír királylista két fennmaradt változata azonban az egyik, i. e. 12. századi király esetében eltérő uralkodási időtartamot ad meg, így a kiszámolt évszámok 10 évvel korábbiak lehetnek a valódinál. A hettita, mittani, babilóni és elámi uralkodók datálása az egyiptomi és asszír kronológiákon alapul, és így még megbízhatatlanabb.

Az indoárja kapcsolat

Bár Alalah és Nuzi lakossága közül a legtöbb embernek hurri neve volt, néhány uralkodójuké azonban nem hurri, hanem valószínűleg indoárja (védikus szanszkrit) eredetű volt. Tusrattáé például azt jelenti: „akinek harci kocsija vadul tör előre”, Artatamáé: „akinek otthona az igazság”, Sattiwazáé pedig: „zsákmányszerző”. A Sattiwaza és a hettita király, Suppiluliumas között kötött szerződésben a tanúként megemlített istenek neveinek egy része – például Mitraszil, Arunaszil, Indar, Naszattjana – közel áll Mitra (Mithrasz), Varúna, Indra és Nasztajasz indoárja iste-

Fent: Ez a festett terrakottafej Dür-Kurigalzuból, a babiloni kassák fővárosából került elő. Stílusa eltér a kor mezopotámiai műalkotásaitól, és inkább a 18. dinasztia egyiptomi terrakottáira hasonlít. Magassága 4 cm.

Balra: A közép-egyiptomi Amárnában (ókori Ahet-Aton) talált levelek egyike. Ezek az akkád nyelven, ékírással agyagtáblára írt levelek a fáraó diplomáciai levelezésének részét képezték. Legtöbbjük a palesztinai helyzettel foglalkozott. Ebben a levélben Amurrú királya megpróbálja megmagyarázni, hogy miért nem fogadta a fáraó követét. A levél mellett egy hajót, olajat és gerendákat is küldött ajándékba a fáraónak.

Felirat: Muwatallis, az i. e. 1285-ben Qadesnél II. Ramszesszel csatát vívó hetiti király pecsételője. Ez az agyagbulla a hetiti főváros, Hattusas citadellájában került elő. A lenyomaton a hetiti panteon vezéralakja, Hatti viharistene látható, amint átöleli a királyt. A hieroglif felír tartalmazza a király nevét és címeit, és ugyanez a felír olvasható ekírásos változatban a pecsét pereme körül. Átmérője 5,6 cm.

nek neveihez. Továbbá a Mittani-beli Kikkuli által írt lótenyésztési kézikönyv a szanszkrit formákhoz közel álló számokat használt. A mittani harcikocsi-tulajdonos nemesekre vonatkozó *marjannu* kifejezés is hasonlít a szanszkrit *marja*, fiatal férfit vagy harcost jelentő kifejezésre.

A feltételezések szerint az indoáriják északról hódították meg Indiát az i. e. II. évezred közepén. A későbbi szakákhhoz (szkíták) és mogulokhoz hasonlóan, Kelet-Irán–Afganisztán útvonalon keresztül érkezettek Indiába Közép-Ázsia sztyeppéiről, ahonnan a médek és perzsák indoárja ősei is származhattak. Mittani uralkodó dinasztiája néhány tagjának azonban jellegzetesen hurri neve van. Közéjük tartozik például Sattiwaza király is, akit, mielőtt a trónra került volna, valószínűleg Kili-Tesupnak neveztek. Az árja kapcsolatok így minden bizonnyal még azelőtt szövődtek, hogy Mittani Észak-Mezopotámia urává vált volna.

A hetiták hatalma

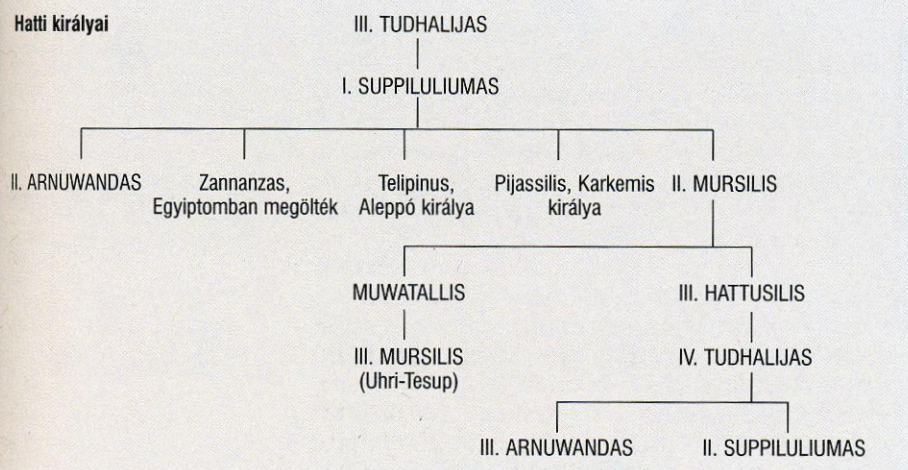
Az egyik Amárna-levelet Suppiluliumas hetiti király azért írta, hogy népe és az egyiptomi nép között fenntartsa „a fáraó apjának uralkodása alatt” kialakult békés viszonyt. (A fáraó kiléte bizonytalan, de valószínűleg IV. Amenhotep lehetett.) A hetitákról

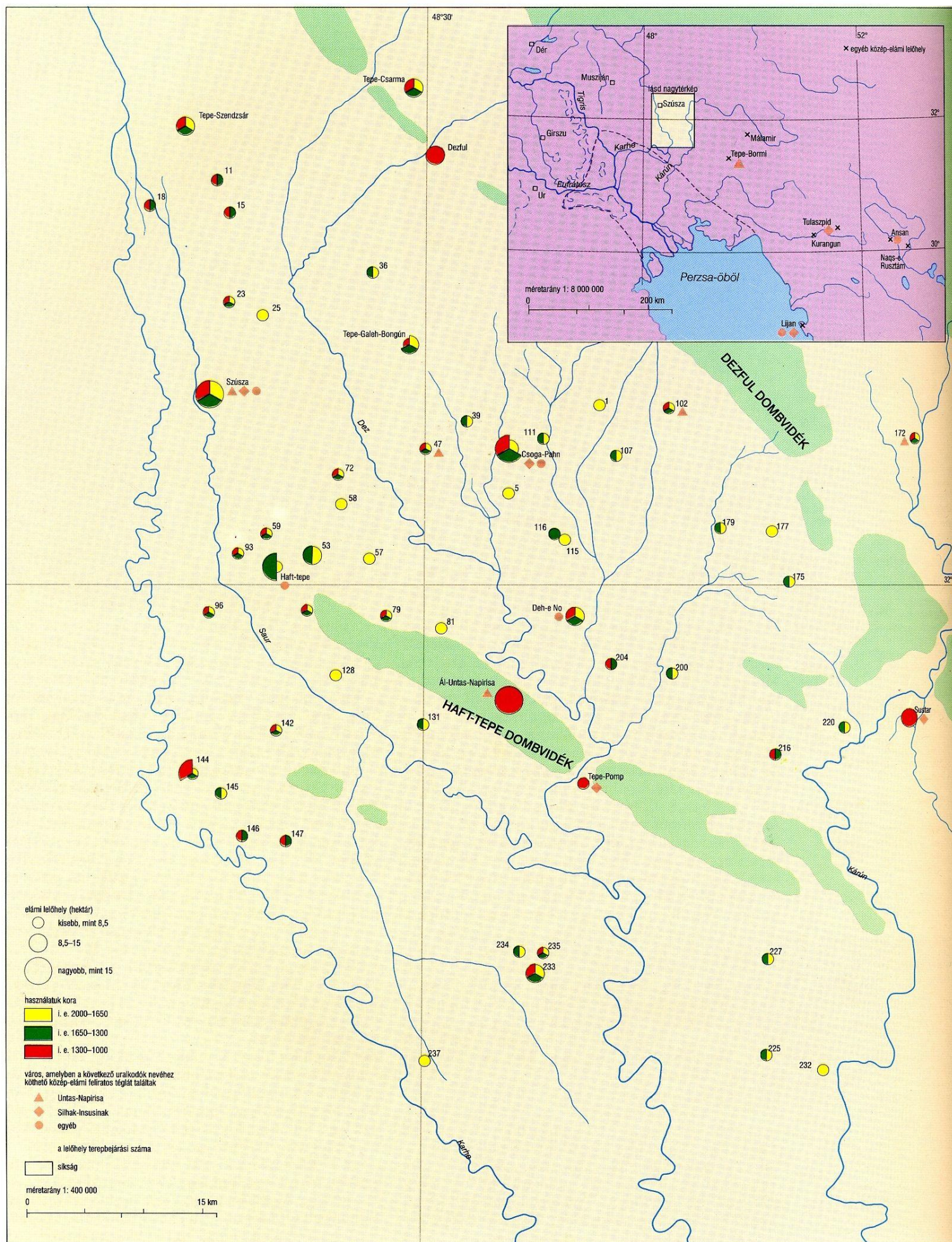
Babilon i. e. 1595-ös kirablása és az i. e. 14. század közepe között eltelt időben alig tudunk valamit. Az egyiptomi források említik őket, és tudjuk, hogy Mittanival vetélkedtek Kizzuwatna (Kilikia) és Isuwa (az Eufrátesz felső folyásának körzete) ellenőrzéséért. Későbbi történelmüket a fővárosuk, Hattusas palota- és templomi levéltáraiban fennmaradt, több mint 10 000 tábláról ismerjük. A levéltárak sokféle, nagyrészt hetiti és akkád nyelven írt szövegekből álltak. Ezek egy része a mezopotámiai írni és szójegyzékeket, szótárakat, orvosi szövegeket, valamint ómen-sorozatokat és a jósláshoz használt agyag májmodelleket is tartalmazott. Néhány babiloni eposz – mint például a Gilgames-eposz, valamint az akkád Sarrukínról és Narám-Színról szóló történelmi legendák – hetiti (elvétve hurri) fordításai is előkerültek innen. Más szövegek vallási és temetési szertartások leírásait, imákat és himnuszokat őriztek meg. A levéltárakban királyi rendeletek és a hetiták valamint szomszédaik között kötött megállapodások másolataira, II. Mursilis (Suppiluliumas fia) idejéből pedig királyi évkönyvekre is bukkantak. Ezekben olyan részek is találhatóak, melyek leírják a hetiti hatalom felemelkedését Suppiluliumas uralkodása alatt.

I. Suppiluliumas apja, III. Tudhalijas halála után került a trónra. Uralkodásának első éveiben megszállította anatóliai hatalmát. A hetiták legfőbb ellenségei nyugaton Arzawa független állama, északon és északkeleten a kaskák félelmetes hegyi törzse, délen Kizzuwatna, keleten pedig Isuwa államai voltak. Suppiluliumas anatóliai győzelmeit a Levante és Észak-Mezopotámia ellen vezetett hadjáratok követték, amelyek végül Mittani megszűnéséhez vezettek.

III. Amenhotep uralkodása alatt Mittani királyát, Artasumarát (II. Suttarna fiát) fivére, Tusratta megölette, majd maga foglalta el a trónt. Tusratta trónigényét azonban II. Artatama, minden bizonnyal egy másik fivér is vitatni kezdte. II. Artatama szövetséget kötött mind a hetitákkal, mind az I. Assur-uballit (i. e. 1363–1328) vezette asszírokkal. Amikor Suppiluliumas hetiti király feleségül adta lányát Babilon királyához, Egyiptomot pedig IV. Amenhotep (Ehnaton) vallási reformjai, illetve a gyermekkirály, Tutanhamon (i. e. 1333–1323) trónra lépését követő belső problémák kötötték le, Tusratta szövetségesek nélkül maradt. Királysága hamar szétesett, őt pedig meggyilkolták. Az erősen lecsökkent területű Mittani királya II. Artatama lett. Tusratta fia, Sattiwaza először Babilonba, majd a hetiti udvarba menekült, ahol Suppiluliumassal vazallusi szerződést kötött, amelynek értelmében II. Artatama halála után ő lehet majd Mittani királya. Vele szemben azonban a valószínűleg asszír támogatást élvező III. Suttarna, Artatama saját fia is igényt tartott a trónra. Ennek eredményeként Mittani királysága az asszírok és a hetiták között oszlott meg. A hetiták így már egészen az Orontész mentén fekvő Qadesig ellenőrzésük alá vonták Levantét.

Egy hetiti forrás szerint, amikor Suppiluliumas éppen Karkemist ostromolta, megérkezett hozzá az egyiptomi fáraó özvegyének követe, és így szólt: „Férjem meghalt, és nincs fiam. Azt mondják, neked sok fiad van. Küldhetnél nekem egyet a fiaid közül, aki a férjem lehetne.” A királynő (és a fáraó) kiléte bizonytalan. A lehetőségek között szerepel Ehnaton felesége, Nefertiti, valamint lánya, Szemenhkaré felesége, Meritaton, és talán a legvalószínűbb változat – Tutanhamon felesége, Anheszenamon. (Amennyiben a királynő Tutanhamon felesége volt, az epizód i. e.

A Hettita Birodalom (fent)

A hettiták I. Suppiluliumas és utódai alatt kiterjesztették hatalmukat az Anatóliai-fennsíkra és Észak-Levantéra. Anatólia történeti földrajzát a mai napig sem ismerjük pontosan. A hettita fővároson, Hattusason kívül gyakorlatilag nincs biztos pont, és még olyan országok, mint Arzawa és Ahhijawá fekvése is bizonytalan. Levantében a fontosabb városok, így Karkemis és Aleppó helye már nagy biztonsággal azonosítható.

Elám az i. e. II. évezredben (balra)

Elám országának két legfontosabb városa Szúsza és Ansan volt. Annak ellenére, hogy a két központ 400 km-re volt egymástól, ez a kettős királyság közel 2000 éven keresztül fennmaradt. Az elámi királyság kiterjedését az elámi uralkodók névfelirátával ellátott téglák jelölik. Az 1960-as és 1970-es évek intenzív régészeti kutatásainak eredményeként a Szúsziána-síkság a Közel-Kelet legjobban ismert körzete, ahol lehetőség nyílik a településszerkezet évezredek alatt bekövetkezett változásainak figyelemmel kísérésére.

1323-ra datálja Karkemis elfoglalását.) A hettita király követet indított az egyiptomi királynőhöz, és miután újabb levelet kapott tőle, elküldte egyik fiát. A herceget azonban útközben megölték, és Egyiptom trónját az idős Aj szerezte meg, akinek felesége Nefertiti dajkája volt. Suppiluliumas másik két fiát Karkemis, illetve Aleppó trónjára ültette. Az ő utódai még akkor is tovább uralkodtak Levantében, amikor a Hettita Királyság Anatóliában i. e. 1200 körül már megsemmisült.

Suppiluliumas a hadserege által Szíriából behurcolt járvány során veszítette életét, és nem sokkal utána legidősebb fia és utódja, II. Arnuwandas is meghalt. Suppiluliumas halálakor Arzawa, Kizzuwatna, Muttani és Kaska környező népei kísérletet tettek a hettita iga lerázására. A trónon fivérét, Arnuwandast követő II. Mursilis leverte Arzawát, és mindenhol lojális bábkirályokat segített hatalomra. Szíriát is sikerült visszaszereznie, de a Kaska területtel már sokkal nehezebben boldogult. Csaknem negyedszázadot felölő évkönyvei szerint Mursilis 10 hadjáratot vezetett a kaskák ellen.

Asszírok és kassúk

A Muttani Királyság összeomlásából a legnagyobb hasznot a muttani állam nyugati területeit átvevő hettiták, valamint az asszírok húzták, akiknek – a Muttani Királyság igáját ledobva – sikerült Egyiptommal, Hattival és Babilonnal egyenjogú nagyhatalommá válniuk. I. Assur-uballit alatt Asszíria az Assurtól északra és keletre fekvő gazdag mezőgazdasági terü-

letekre is kiterjesztette hatalmát. Ez az asszír anyaországnak nevezett, Ninivétől Arbeláig terjedő terület ettől kezdve az Asszír Birodalom i. e. 612-es bukásáig asszír kézen maradt.

Assur-uballit Amárnában talált két leveléből meg tudhatjuk, hogy miként küldött a fáraónak egy harci kocsit fehér lovakkal és egy lazúr pecséthengert ajándékba. Cserébe új palotája díszítéséhez aranyat kért, ebből szavai szerint „országodban annyi van, mint a por”. Későbbi krónikák szerint Assur-uballit leányát Babilon kassú királyához adta feleségül, és amikor a babiloniak fellázadtak a királynő fia ellen, és megölték őt, az asszír király közbelépett, és a trónbitorlót eltávolítva II. Kurigalzut (i. e. 1332–1308) ültette a kassú trónra.

A babiloni királylista szerint 36 kassú király 576 évig és 9 hónapig uralkodott Babilóniában. Az asszír királyokkal való egybevetésből arra következtethetünk, hogy a dinasztia uralma i. e. 1155 körül ért véget. Ha ez így van, akkor viszont az első kassú király Szamszuilúna (i. e. 1749–1712) kortársa kellett hogy legyen, akinek uralkodásától kezdve nem ismerünk keltezett táblákat Dél-Babilóniából, ahol az ún. Tengerföldi-dinasztia kerülhetett hatalomra. Valószínű, hogy a babiloni királylistában megjelenő korai kassú királyok csak ősök, és nem igazi királyok voltak, vagy esetleg máshol uralkodtak. Maguknak a kassúknak az eredete is bizonytalan. Első említésüket Szamszuilúna idejéből ismerjük, és valaha azt gondolták róluk, hogy Irán hegyeiből előtörő kegyetlen és civilizálatlan barbárok voltak. Az újabb kutatások azon-

Fent: A dūr-kurigalzu *zikkurratu* erodálódott maradványai a mai napig is Bagdad külvárosának sík környéke fölé emelkednek. A korai utazók úgy vélték, hogy ezek Babel tornyának romjai. A *zikkurratu* azonban Kurigalzu kassú király építtette az i. e. 14. században. Az építmény a jellegzetes déli mintát követte: tetejére egy hármass lépcsőfelfutó vezetett fel. A romok tetején jól láthatók a minden hetedik sor téglá közé fektetett nádgyékények vízszintes rétegei. A *zikkurratu* alsó részén éppen restaurációs munkálatok folynak.

A „házak” és a kassú uralkodóház közötti viszony ismeretlen.

A kassú kor a korábbi babiloni civilizáció folytatását jelentette. Valószínűleg a korábbi korszakokhoz viszonyított eltéréseket sem a népesség-összetétel etnikai megváltozásának tulajdoníthatjuk. A kassú királyok feliratait sumerul, levelezésük és szerződéseik pedig akkádul íródtak. Néhány késői kassú királynak már babiloni neve volt.

Kassú királyok

Az első, korabeli feliratokból ismert kassú király Karaindas (i. e. 1415 k.) volt, aki az uruki szentélykörzetben egy kisméretű templomot építtet Inannának. A templom külső fala az óbabiloni és óasszír templomok gyakorlatára emlékeztető égetett téglából készült, de a díszítése föld- és vízistenségek változó alakjainak sorából állt. Ezen alakok prototípusai még egy korábbi korszakból ismertek. Hasonló, töredékes példányokat más kassú lelőhelyeken (Urban, Nippurban és Dūr-Kurigalzuban) is találtak, de a technikát az elámiak, asszírok, babiloniak és perzsák is átvették és továbbfejlesztették.

Karaindas utódaihoz, I. Kadasman-Enlilhez (i. e. 1374–1360) és II. Burnaburiashoz (i. e. 1359–1333) hasonlóan levelezett az egyiptomi fáraókkal. Úgy tűnik, hogy elsősorban a dinasztikus házasságok és értékes ajándékok cseréje foglalkoztatta őket. Burnaburias felpanaszolta, hogy az egyiptomiak nem adták meg a kellő tiszteletet családjának, hiszen mindössze öt kocsit küldtek, hogy leányát Babilóniából az egyiptomi esküvőre elszállítsák. A házasságkötés ennek ellenére megtörtént, és hosszú listák sorolják fel azokat az értékes ajándékokat, amelyeket a kassúk és az egyiptomiak egymással váltottak. Burnaburias emellett az asszírok feletti fennhatóságát hangsúlyozta, és tiltakozott az ellen, hogy az

asszírok közvetlenül tárgyalhassanak IV. Amenhoteppelel.

Burnaburias halála után fiát és utódját egy lázadás során megölték. Ahogy azt a korábban már említett krónika feljegyezi, I. Assur-uballit ekkor közbelépett, és II. Kurigalzu (i. e. 1332–1308) ültette a babiloni trónra. Kurigalzu ezt követően kiterjedt újjáépítési munkálatokba kezdett, és helyreállította Ur, Uruk és Iszin templomait (bár sajnos az bizonytalan, hogy ez valójában I. vagy II. Kurigalzu munkája volt-e).

Hasonló kétségek merülnek fel a Babilontól 90 kilométerre északra fekvő Dūr-Kurigalzu templomával és palotájával kapcsolatban is. Itt egy jó állapotban megmaradt, 57 m magas *zikkurratu* is áll, amelynek maradványai között még mindig jól láthatók a minden hetedik téglasor közé helyezett gyékényfonatrétegek, továbbá az építményen keresztülfutó csavart kötelek. A *zikkurratu*tól 700 méterre fekvő, és közel 300 m² (9 hektár) alapterületű palota számos épületegységből állt, mindegyik közepén egy udvarral. A központi egység mérete közel 140 m² volt, amelyből a szobák három párhuzamos sorával körbevett udvar területe 65 m² volt. A palotát többször is átépítették, és használata még a kassú kor után is folytatódott.

II. Kurigalzu sikeres hadvezér is volt. Egy későbbi krónika szerint győzelmet aratott Elám, AsszírIA és talán Tengerföld fölött is. Saját felirata szerint meghódította Szúszát, Elámot és Marhasit, és Szúszában valóban előkerültek az ő nevét viselő feliratok.

Kassú kulturális vívmányok

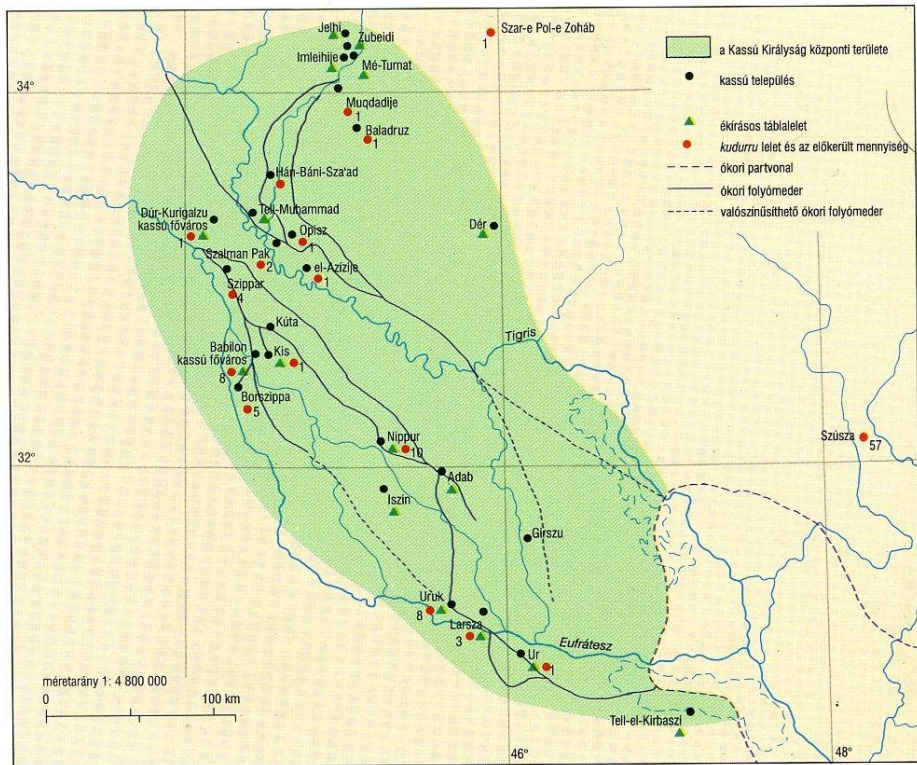
A II. Kurigalzu uralkodásától IV. Kastiliasig (i. e. 1232–1225) terjedő évszázad volt a kassú hatalom fénykora. Nippurnak, Sumer ősi vallási központjának ásatásai során 12 000, nagyrészt ehhez a korszakhoz tartozó agyagtáblát tártak fel. A jórészt gazdasági feljegyzéseket tartalmazó szövegeket már nem a korábbi korokból megszokott évnevekkel, hanem a király uralkodási éveivel keltezték. A kassúk végezték el az akkád és sumer irodalmi szövegek kanonizálását. A hagyományos irodalomnak az i. e. I. évezred i. könyvtárakban megtalálható szövegváltozatait a kassú korban állították össze, vagy legalábbis másolták át, és a későbbi babiloni írnokok őseiket a kassú korban élt írnokokra vezették vissza.

A kassúk mellett bevezettek egy új típusú feliratot, a királyi földadományokról megemlékező *kudurrut*. Ez gyakran egy szépen faragott, kb. 1 m magas kőstél volt, amelyet az adományozás tanújaként hívtak istenségek szimbólumai díszítettek. Legkorábbi példányai i. e. 14. századiak, de igazán az i. e. 13. és 12. században terjedtek el.

Az elámi civilizáció

A III. uri dinasztia i. e. III. évezred végi összeomlását követően az elámi uralkodók – az egykor Lagasban székelő és a keleti területek ellenőrzéséért felelős hivatalnok címe után – *szukkalmah*oknak vagy „nagyvezíreknek” nevezték magukat. Ezek a *szukkalmah* uralkodók I. Samsi-Adad (i. e. 1813–1781) birodalmának összeomlása után már beavatkoztak a mezopotámiai események menetébe. Ezután azonban a királyok nevén és néhány állandóan ismétlődő feliraton kívül, 400 évig semmit sem hallunk az elámiakról.

A Szúsától 15 kilométernyire délre fekvő Haft-Tepe ásatásai feltártak egy Tepti-Ahar, Szúsza és Ansan királya által az i. e. 14. század elején épített várost, amelyet az ókori Kabnakkal azonosítottak. A 30 hektáros lelőhely legfontosabb építménye két terasz és egy templom volt a hozzájuk tartozó két téglaboltozatos sírral. Mindegyik sírban 23 csontvázat találtak, némelyiküket szépen lefektetve, másokat viszont halomba rakva. A templomban felfedezett sztélé fel-

sorolta és feljegyezte a papok feladatait, valamint az áldozati és temetési szertartásokhoz szükséges élelmiszerek kiutalásait. Egy négyzetes, 60 m oldalhosszúságú és 14 m magas terasz olyan műhelyeket tartalmazott, amelyekben a kultusz céljaira készítettek értéktárgyakat.

A lelőhelyen előkerült kb. 600 agyagtábla jórészt a templomi adminisztrációval foglalkozott. A táblák évinevei a templom építésére, illetve Elám és Babilónia közötti diplomáciai követjárásokra utaltak. Egy, valószínűleg I. Kadasman-Enlil kassú királyra utaló szöveg táblája Tepti-Ahar pecséthengerének lenyomatát viselte.

II. Kurigalzu kassú király inváziója után új dinasztia került hatalomra Elámban. Első uralkodója Igehalki volt, akinek egyik felirata Deh-e Nóban (talán az ókori Hupsen vagy Adamdun) került elő. Igehalki unokája, Humban-nimena a Perzsa-öböl iráni partszakaszán, a Szúsától 400 kilométerre fekvő Lijánban épített egy templomot.

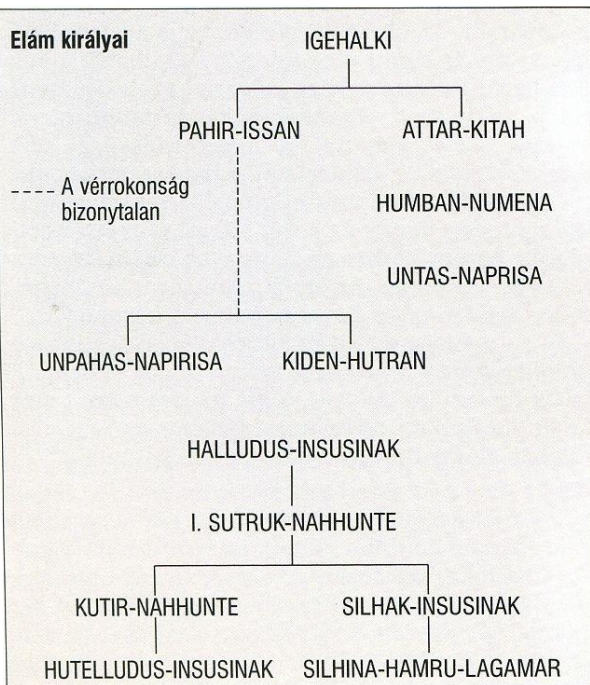
Az elámi istenek teljesen mások voltak, mint a mezopotámiaiak. Úgy tűnik, hogy az i. e. III. évezredben Pinikir istennő volt a legfontosabb istenség. I. e. a II. évezredben helyét Humban isten (más néven a „nagy isten” jelentésű Napirisa) vette át, akinek női párja Kiririsa (jelentése: „nagy istennő”), Liján istennője volt. Utánuk következett Szúsza városi istene, Insusinak (jelentése: „Szúsza ura”), aki az i. e. II. évezred végére átvette a vezető szerepet, és Nahhunte napisten, aki a babiloni Samas napistennel hasonlóan, az igazság istene is volt. Számos olyan elámi istenség volt még, akiknek nevei megjelentek az elámi királyok neveiben is. Az elámiak mellett babiloni isteneket, így Adadot és hitvesét, Salát, valamint Sziint és Nuszkut is tisztelték, bár őket minden bizonnyal helyi istenségekkel azonosították.

Humban-nimena fia, Untas-Napirisa Elámban sok templomot állíttatott helyre (egymagában Szúsában húszat), de legnagyobb művének egy teljesen új város, a Szúsától 40 kilométerre délkeletre fekvő és ma

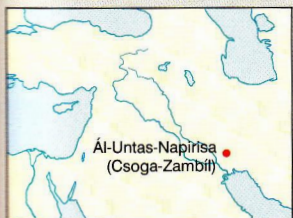
A kassúk királysága

A későbbi hagyomány az iráni hegyekhez kötötte a kassúkat, de uralmuk keleti határai bizonytalanok. Babilónia sok ősi városa kelt életrre a kassúk alatt. A néha babiloni határköveknek nevezett *kudurruk* a kassú kor jellegzetességei voltak, de használatuk még az i. e. I. évezredben is folyamatos volt. Sok ilyen kő került elő Szúsából, ahova a Babilóniát lerohanó elámiak hurcolták őket.

Lent: II. Melisipak (i. e. 1186–1182) Szúsában talált mész kudurruja. A *kudurruk*ra gyakran az istenek szimbólumait és attribútumait faragták. Magassága 68 cm.

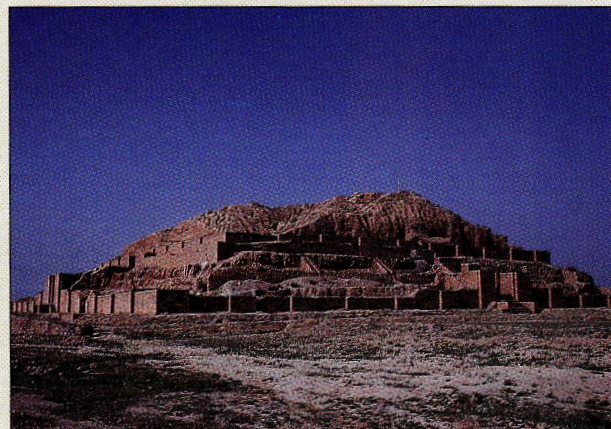

Ál-Untas-Napirisa

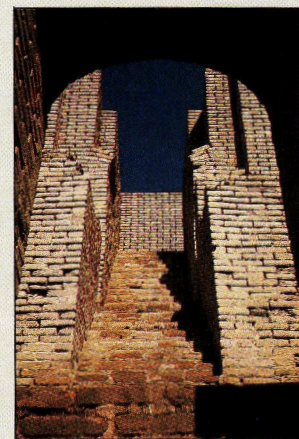

Szúszától 40 kilométerre délkeletre találhatók Csoga-Zambít romjai. A név azt jelenti, „Kosár-hegy”, és a lelőhely közepén lévő *zikkurratu* erodálódott maradványaira utal, amelyek az ásatás előtt úgy néztek ki, mint egy felfordított kosár. Itt állt valaha Ál-Untas-Napirisa (amelyet néha Dúr-Untas-Napirisanak vagy Dúr-Untas-Galnak is neveznek), Untas-Napirisa (i. e. 1260–1235) elámi király fővárosa. Más késő bronzkori uralkodókhoz hasonlóan – mint például Ehnaton egyiptomi fáraó, Kurigalzu kassú király és I. Tukulti-Ninurta asszír király –, Untas-Napirisa is elhagyta királysága ősi vallási fővárosát, hogy a régi főváros felváltására szánt új várost építsen. A vállalkozás azonban egyik említett esetben sem járt teljes sikerrel.

Az Untas-Napirisa által választott hely 1,5 kilométerre fekszik a Dez-folyótól, alacsony dombok peremén. A város vízellátásának érdekében a király egy 50 kilométeres csatornát ásatott a Kerhah-folyótól, amely Szúszától északra folyt. A város építését röviddel halála után befejezték, és a későbbi elámi királyok ismét Szúszába tették át székhelyüket. Ál-Untas-Napirisa azonban nem néptelenedett el, hanem egészen addig királyi város maradt, míg Assur-bán-apli asszír király i. e. 640 körül el nem pusztította.

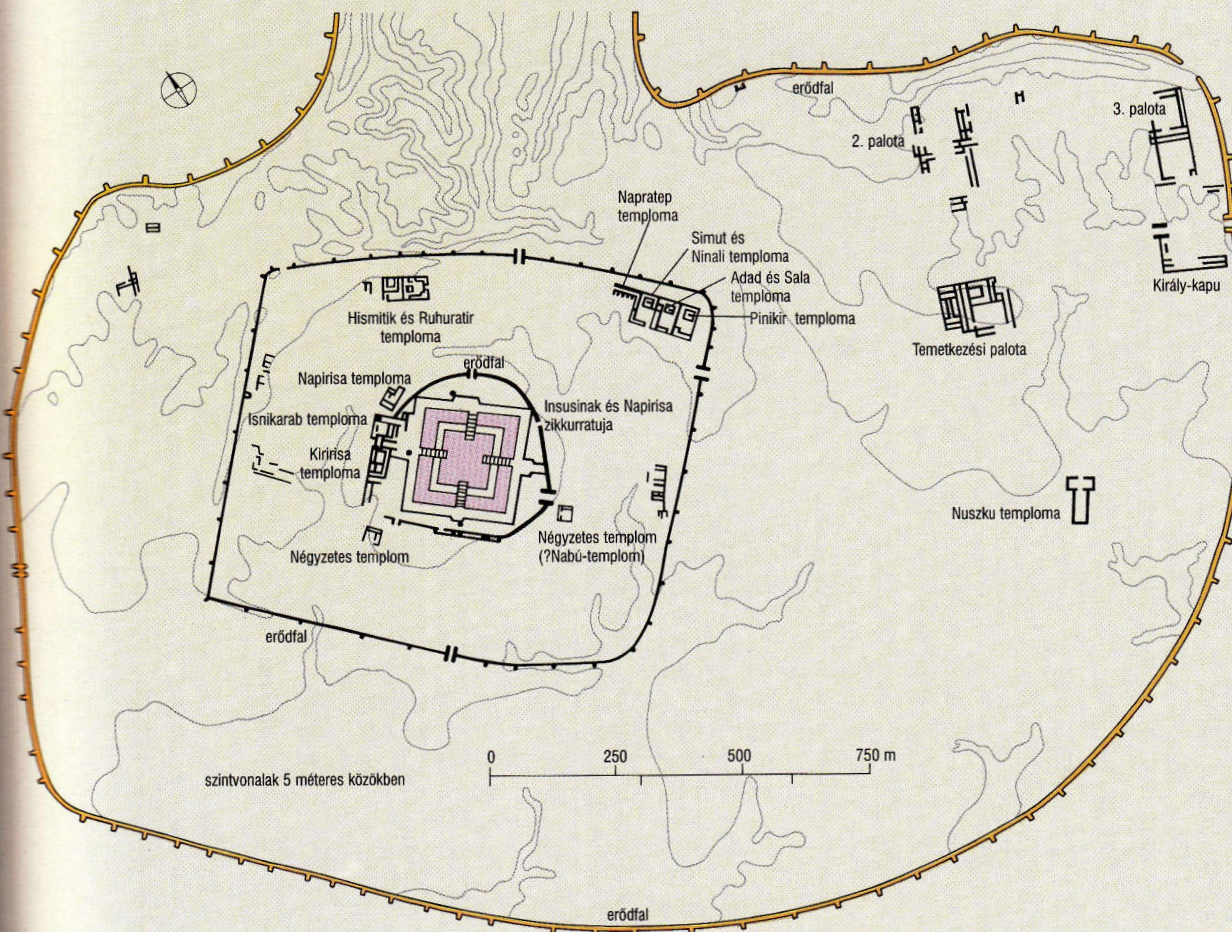
Fenn: Az ál-untas-napirisai *zikkurratu* szerkezete nagyon szokatlan volt. A terv első fázisában megépítettek egy nagy, központi udvarral ellátott, 100 m oldalhosszúságú négyzetes épületet. Egy későbbi fázisban az udvart feltöltötték, és felfalazták benne a *zikkurratu*t.

Fent: A *zikkurratu* mind a négy oldalára egy boltíves kapuval induló lépcsőfeljárót építettek.

Balra: Ál-Untas-Napirisa nagy városa több mint 100 hektárnyi területű volt. A városkép jellegzetességét a szentélykörzet közepén álló *zikkurratu* jelentette. A *zikkurratu* tövében egy íves kerítésfal volt. A közte és egy második, négyzetes fal közötti területen számos templom szolgált az elámi istenek tisztelését. A várost egy harmadik fal vette körül. A város keleti sarkában nagy városkapu vezetett a király palotáihoz és az udvarhoz. A temetkezési palotában öt boltozott, föld alatti sírkamra került elő, amelyekben számos elhamvasztott halottat és egy csontvázat találtak. Egyes elképzelések szerint ezek az elámi királyi család tagjainak temetkezései voltak. A város fallal körülvett területének legnagyobb részét be sem építették.

Lent: Üvegmasz kerámia fallap elámi ékírásos felirattal: „Én vagyok Untas-Napirisa”. Több száz hasonló darabdal együtt a *zikkurratu* egyik termében tárolták, és valószínűleg az építmény homlokzatának díszítésére szánták. Hasonló fallapok Asz-sziriából is ismertek, s történetük egészen az Uruk-korig nyúlik vissza.

Csoga-Zambıl néven ismert Ál-Untas-Napirisa meg-alapítását tarthatjuk. A város kiterjedt volt, kerítésfa-la 1200×800 méteres teret ölelt körül. Keleti oldalán, a bejárat közelében található egy nagy kapuház és három palota maradványai, amelyek közül az egyik-ben meredek lépcsők vezettek le a hamvasztásos tem-kezések maradványait tartalmazó dongaboltoza-tos sírkamrákhoz. Ezek lehettek az elámi király és családjának sírjai.

A város központjában egy templomoknak és egy *zikkurratunak* helyet adó nagy, négyszögletes szent-élykörzet helyezkedett el. Eredetileg a szobákkal kör-ülvevény alakú udvar épült meg, amelyet kés-őbb feltöltöttek, és megépítették a templom egymást követő szintjeit. A *zikkurratu* négyzetes alapjának hossza 67 m volt, és még ma is 28 m magasan áll, pe-dig öt vagy hat emelete valaha kétszer ilyen magas lehetett. Az első épülethez tartozó feliratos égetett agyagtégla csak Insusinak istent említik meg, ám a későbbi fázisban az építményben elhelyezkedő, lép-csőkön keresztül elérhető tetőtemplomot már Insu-sinaknak és Napirisának szentelték. A *zikkurratu* lá-bánál helyezkedett el számos más istenség temploma. Az egész együttes – a száz évvel korábban Haft-tepén épülthöz hasonló – hatalmas halotti templom része lehetett, és a dūr-kurigalzu palotára és *zikkurratura* emlékeztetett, amely talán hasonló szerepet játszott a kassú királyok életében.

Egy Szúszában talált kősztlé töredékén Untas-Napirisa és felesége Napiraszu látható. A királynő ru-házátát és testtartását viszont láthatjuk Napiraszu Szúszában talált különös, életnagyságú öntött bronz-szobrán. Bár a szobor feje hiányzik, a súlya így is 1750 kilogrammot nyom, és valószínűleg két fázisban öntötték. Először a 9 centiméter vastag héjat öntötték ki, majd az egészet feltöltötték bronzal. A szobrot készítő fémművesek technikai képességei igazán fi-gyelemreméltóak voltak.

A qádesi csata

Miközben Elám és Babilónia egymás ellen harcolt, Egyiptomnak Levante ellenőrzéséért folytatott hosz-szú harca is a végéhez közeledett. I. Suppiluliumas Levantéra is kiterjesztette a fennhatóságot, amely halála után is szilárd maradt. Az i. e. 14. század végén Egyiptomban új dinasztia váltotta fel a gyen-gélkedő 18.-at. A 19. dinasztia második fáraója, I. Széti (i. e. 1306–1290) helyreállította a Kanaán feletti egyiptomi uralmat, és felirata szerint qádes és amurrú államokat is elpusztította. I. Széti Bét-Seánban, Türoszban és Qádesban előkerült sztéléi is alátámasztják néhány haditettének valódiságát. Qádes feletti uralma azonban nem tartott sokáig. I. Széti fia és utódja, II. Ramszesz (i. e. 1290–1224), Abú-Szimbel hosszú életű, megalomániás építtetője, uralkodásának 4. évében elindult, hogy helyreállítsa Egyiptom tekintélyét. Ezen a hadjáratán egészen a Beírt mellett Nahr-el-Kelbig jutott el, ahol sok elődjéhez hasonlóan sziklafeliratot készíttetett.

A következő évben az Orontész melletti Qádes el-len vonult. E hadjárat részletes leírását és ábrázolá-sait a fáraó által építtetett számos emlékműről is-merjük. Beszámolója szerint útközben két törzsi ve-zetőtől azt az információt kapta, hogy a hettiták messze, Aleppónál állomásoztak. Ahogy azonban kés-őbb kiderült, ez a hettiták által küldött hamis infor-máció volt. Qádesnél a fáraó elfogott két hettita hírs-zerzőt, akik bevallották – miután megkorbácsolták őket –, hogy a Muwatallis vezette hettita sereg Qádes

Hattusas

Hattusas, mai nevén Boğazköy vagy Boğazkale volt a Hettita Birodalom fővárosa. E helyen először az i. e. III. évezred végén települtek le, és az i. e. 19. század-ban egy asszír kereskedőtelepet is alapítottak itt. I. e. 1650 körül Labarnas hettita király fővárosául válasz-totta, és a város után felvette a Hattusilis nevet.

Hattusas egy folyó két ága által kialakított magas-laton feküdt. A folyó két meredek domb, a Büyü-kaya és a Büyükkale közötti szoroson fut keresztül. A város citadellája a Büyükkale tetején volt. A várostól két kilométerre északkeletre található a Yazılıkaya-barlang, ahol hettita istenségek alakját vésték a szik-lafalba. Hattusas röviddel i. e. 1200 után pusztult és néptelenedett el, de a phrüg korban (i. e. 7. század kö-rül) Pteria néven újra betelepült.

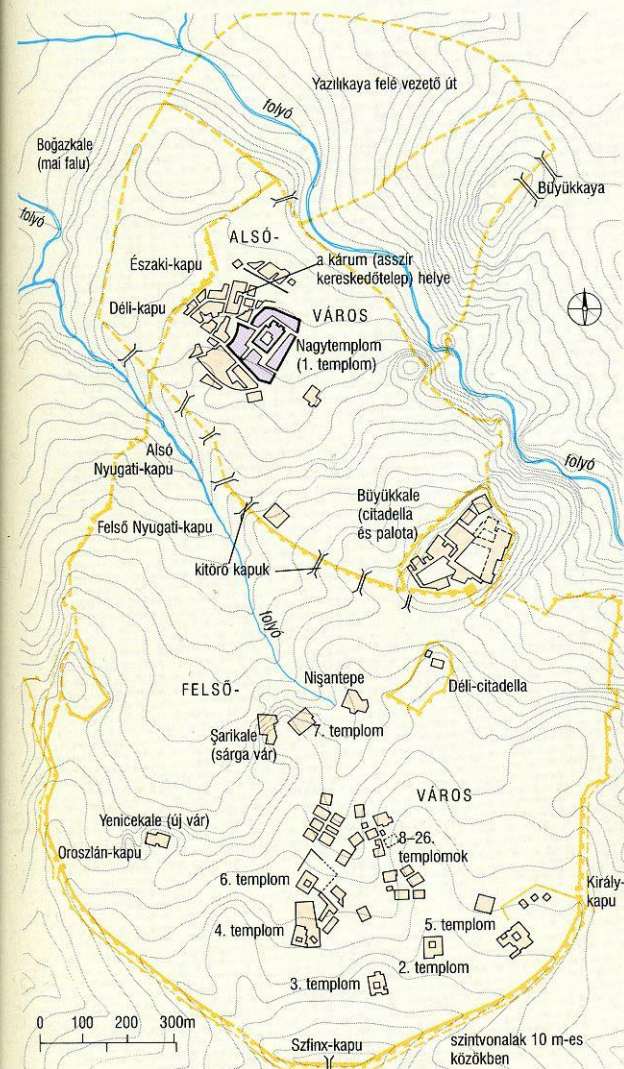
Lent: A kép előterében a 3. temp-lom, a Felsővárosban épült számos templom egyike látható. A 3. temp-lom mögött a Büyükkale, Hattusas citadellája, amögött pedig a Büyü-kaya-domb húzódik. A hettita kor-ban az erőrendszer a Büyükkayát is magában foglalta, és a fal egy hi-don ívelt át a szakadék felett.

keleti oldalán rejtőzködik. Ez a hettita sereg – kb. 20 000 fő – volt a legnépesebb ellenfél, amellyel Egyiptom fáraójának valaha is szembe kellett néznie. Muwatallis csapatait kiegészítették mindazok a se-gédnépek, amelyeket a katonáskodásra kényszeríteni tudott, azonkívül zsoldosok, sőt a rettegett lykiai ten-geri kalózok is. Ekkor azonban már nem volt lehető-ség a biztonságos visszavonulásra. II. Ramszesz fel-irata méltán azzal dicsekszik, hogy bár „egyedül volt, egyetlen kapitány, harcikocsizós, katona vagy pajzs-tartó sem segítette”, mégis legyőzte a hettitákat és szövetségeseiket.

A szövetségeseik között találjuk az arzávákat, a nyugat-anatóliai lukkákat, az északkeleti kaska tör-zseket, valamint Kizzuwatna, Aleppó, Ugarit és Qádes csapatait. A nyugatról éppen időben érkező egyiptomi erősítés arra készítette a hettitákat, hogy felhagyjanak a további előretöréssel, és visszavonul-janak a folyó mögé. A következő napon II. Ramszesz ismét támadást indított, és békekötésre kényszerítet-te a hettita királyt.

Hatti viharistenének (más néven a mennyek viharistene) Nagytemploma az Alsóvárosban állt. A várost valószínűleg I. Suppiluliumas idején erősítették meg és terjesztették ki. Az új déli városrészben, a folyóktól a hegyek felé eső oldalon több mint két tucat templom épült.

Balra: Egy agyag tárolóedény peremének Hattusában talált töredéke, amelyből képet alkothunk arról, hogy hogyan nézhetett ki egy erősített hattita épület. Jól látható, hogy a dupla gerendavégek hogyan állnak ki a pártázat alatt a falból.

Lent balra: Hattusában a Nagytemplom nemcsak az áhítat helye volt, hanem – ahogy arra kiterjedt raktáraitól is következtethetünk – fontos szerepet játszott a gazdaságban is.

Lent: Ennek a sisakos harcosnak az alakját eredetileg egy hattita királlyal azonosították, így azt a városkaput, ahol állt, Király-kapunak nevezték el. Mai elképzelésünk szerint az alak egy istenséget ábrázol.

Ramszesznak az ütközetről szóló beszámolója azonban megbízhatatlan. Csaknem biztos, hogy az egyiptomiak vereséget szenvedtek, ahogy arról az események leírásának hattita változata is tanúskodik. Az egyiptomiak visszavonultak, és Amurrú, Qádes és Apu, a Damaszkusz körüli körzet újra hattita kézre került.

Diplomáciai sikerek és kudarcok

Ugarit uralkodói átvészelték az Egyiptommal folytatott harcokat, sőt azzal, hogy előbb Mittaninak és Egyiptomnak, majd Hattinak ajánlották szövetségüket, a város virágzásnak indult. A zavaros nemzetközi helyzet közepette házasságokkal és szerződésekkel biztosították a stabilitást. Az Amárna-levelekben szerepel egy jelentés, mely szerint Ugaritot tűz pusztította el, de hogy ennek oka ellenséges támadás vagy természeti csapás volt, sajnos nem tudjuk. Ugarit virágzásának alapja a kereskedelem volt, elsősorban ciprusi rezet, de illatszereket, gabonát, fát, sőt és bort is exportáltak. A mezőgazdaság, valamint a fémművesség, textilgyártás, illetve a bíborfesték előállítás is hozzájárult Ugarit gazdagságához.

Mittani királyainak – a hattiták AsszírIA növekvő hatalma elleni kijátszására tett kísérletei során – nem sikerült felülmúlniuk Ugarit uralkodóinak diplomáciai sikereit. I. Adad-nírari (i. e. 1305–1274) délkeleti irányba Ludbu felé, délnyugaton pedig egészen az Eufráteszig terjesztette ki AsszírIA határait. Elfoglalta Mittani fővárosát Wasukannit, és I. Sattuárát AsszírIA vazallusává tette. Amikor Sattuara fia, Waszasatta fellázadt, és a hattiták megtagadták tőle a segítségnyújtást, az asszírok ismét kirabolták Mittanit, királyát pedig fogságba hurcolták Assurba. Az asszír expanzió Adad-nírari fia, I. Sulmánu-asaridu (i. e. 1273–1244) alatt is folytatódott. Az asszír király leverte II. Sattuara, Mittani uralkodó felkelését, és legyőzte Mittani és Hatti egyesített seregeit. 14 400 foglyot ejtett, Hanigalbatot (ahogy az asszírok Mittanit nevezték) pedig AsszírIAhoz csatolta.

Az egyiptomi–hettita békeszerződés

Valószínűleg az asszír győzelmek hatására Hattusilis hettita király előbb Kadasman-Turgu kassú uralkodóval, majd i. e. 1269-ben Egyiptommal is szövetséget kötött. II. Ramszesz ekkor még mindig a trónon ült, és ott is maradt még közel fél évszázadig. Ő és Hattusilis is harcoltak 16 évvel korábban Qádesnél. A szerződés szövegének egyiptomi változatát a karnaki templom és a Ramesszeum falára is felvésték, míg a hettita változat egyik másolata a hattusasi levéltárból került elő. Az eredeti, Ramszesznek küldött szerződést egy ezüsttáblára írták, amelyet Hattusilis és felesége pecséthenger-lenyomatával is elláttak. Ez a megnevezési szerződés megoldotta a levantei területi vitákat, a jószomszédi viszony tartósságát pedig Hattusilis lánya és II. Ramszesz 13 évvel később kötött házassága biztosította.

IV. Tudhalijas, Hattusilis fia Levantében továbbra is fenntartotta a baráti viszonyt, de megszállta Ciprust (talán délkeleti veszteségei kárpótlásaképpen). Amurrú királlyal kötött szerződésben Tudhalijas felsorolja azokat a királyokat, akiket magával egyenrangúnak tart: Egyiptom, Babilon, Asszíria és Ahhijawá királyait, bár ez utóbbi nevét később kitörölték. Ahhijawá egy Hattitól nyugatra, Arzawán túl lévő ország volt, amelynek neve először I. Suppiluliumas idején tűnt fel a hettita forrásokban. Korábban a műkenéi Görögországban lévő Akhajával azonosították, de Ahhijawá minden bizonnyal az Égei-tenger ázsiai oldalán feküdt. A korszak műkenéi kerámiája az Égei-tenger törökországi, valamint Levante és Palesztina földközi-tengeri partvidékének számos jelentős lelőhelyén bukkant fel. Ebből a mediterráneumi tengeri kereskedelemnek a korszakban betöltött igen fontos szerepére következtethetünk.

A hettiták anyagi kultúráját elsősorban a fővárosuk, Hattusas ásatásai során előkerült leletekből ismerjük. Itt, a 6 km hosszú erődfalakon belül állt a hettita királyi család palotacitadellája és több temploma. Körülbelül 1,5 kilométernyire a falakon kívül volt Yazılıkaya barlangszentélye, ahol IV. Tudhalijas uralkodása idején istenek és istennők felvonulását faragták a sziklafalba. A legfőbb hettita istenségek Arinna istennő és hitvese, az egek viharistenei voltak, ők a hurri Hepának és Tesupnak feleltek meg. A hettita királyok nagyon komolyan vették vallási kötelezettségeiket, és mielőtt trónra kerültek volna, sokan közülük papok voltak. Még egy katonai hadjáratot is félbeszakítottak, ha egy vallási ünnep megkívánta a király jelenlétét.

Tudhalijast két fia, II. Arnuwandas és II. Suppiluliumas követte a trónon, az utóbbi uralkodása alatt, egy i. e. 1200 körül bekövetkezett katasztrófa során Anatólia hettita városai leégtek és elnéptelenedtek. A Hettita Birodalom bukása egy sokkal szélesebb körű jelenség, a „tengeri népek” vándorlásának része volt.

Új népek vándorlásai

Az i. e. 12. század korai évtizedeiben a Mediterráneum széles körű népvándorlások színtere volt. Az egyiptomiakat szárazföldön és tengeren is az általa „tengeri népeknek” nevezett törzsszövetség fenyegette. Először Merneptah (i. e. 1244–1214), majd III. Ramszesz (i. e. 1194–1163) verte vissza őket. A törzsek egy része, például a *meswes*, a *sardan*, valamint a *denjen* már korábban is jelen voltak a Közel-Keleten, míg mások újonnan érkeztek. III. Ramszesz

felirata 8. uralkodási évében (i. e. 1186) írja le támadásukat:

„Az idegen országok összeesküvést szőttek szigeteiken. Minden ország egyszerre tűnt el és szóródott szét a küzdelemben. Egyetlen ország sem tudott szembeszállni fegyvereikkel. Hattit, Kodét [valószínűleg az Orontész-völgy], Karkemist, Arzawát és Alasiját [Ciprus] is egyszerre pusztították el. Amurrúban egy helyen tábort állítottak fel. Megölték az embereket, és országuk olyanná vált, mintha sohasem létezett volna. Egyiptom felé indultak, és előttük minden lángba borult. Szövetségük a *peleset* [filiszteusok], *tjeker*, *sekeles*, *denjen* és *meswes* egyesített országaiból állt.”

Egyiptom ellenállt, Hatti és Ugarit azonban – Levante és Görögország számos városához hasonlóan – elesett. A Hettita Királyságot valószínűleg a muski, más néven phrüg nép pusztította el, amely lerohanta, majd megszállta az Anatóliai-fennsíkot. Levantében csak Karkemis és Malatya hettita államai maradtak meg független fejedelemségnek. Egyiptom palesztinai uralma végéhez közeledett, és az egyiptomiak által *peleset* néven ismert nép telepedett le a Földközi-tenger Egyiptomtól északra eső partvidékén. A terület róluk kapta a Philisztea, majd Palesztina nevet. Az i. e. 12. század végére teljesen megszűnt az egyiptomi uralom.

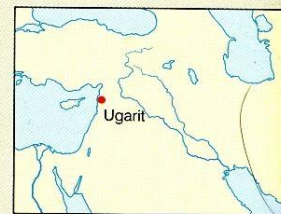
Nem Philisztea lakói, a filiszteusok voltak az egyetlen nép, amely új területre vándorolt. Az izraeliek is pontosan ekkor tűntek fel a forrásokban. Először Merneptah egyik győzelmi stéléjén szerepel a nevük:

„Kánaán gonoszul ki van fosztva. Askelónt elhurcolták, Gezert megragadták, Jenoámot nem létezővé tették. Izrael el van pusztítva, nincsen termete.” (Kákosity László fordítása)

Ebben a hieroglif feliratban az „Izrael” nevet a nép, és nem a város vagy ország előzi meg. Kánaán izraeli meghódításának részletei bizonytalanok. Józsué hódításainak leírását az Ószövetségen kívül máshonnan nem ismerjük, és valószínű, hogy az izraeli törzsek egészen addig csak békésen telepedtek be, amíg nem voltak elég erősek ahhoz, hogy legyőzzék a helyi kanaáni uralkodókat.

Az izraeliekhez hasonlóan, más sémi népek is a sivatagi sztyeppékről származtak. Az Amárna-levelek a szutúkat és ahlamúkat is a civilizált világ peremén élő barbár törzseknek nevezték. I. Sulmánu-asarídu asszír király harcolt az ahlamúk ellen, akiket i. e. 1100 körül a kortársak az északnyugati sémi népcsoporttal, az arámiakkal azonosítottak. Az amurrúk ezer évvel korábbi terjeszkedéséhez hasonlóan, az elkövetkező évtizedek alatt az arámiak is elfoglalták Levante és Mezopotámia legnagyobb részét, nyelvük pedig végül felváltotta a babilon és asszír ékírásos akkád dialektusokat.

Északon I. Sulmánu-asarídu legyőzte a forrásokban először említett Uruatri Királyságot. A később Urartu néven ismert, romlott formában pedig az Ararat-hegy nevében fennmaradt Uruatri állandó szállka volt Asszíria szemében. Keletebbre, az Iráni-fennsíkon a Godin III.-kultúra vége és a vaskor I. periódusa sűrű árú néven ismert kerámiájának elterjedése az iráni törzsek északról vagy keletről való megérkezésének jele lehet. Ők voltak azoknak a

Jobbra: Ugarit ásatásainak 60 éve során a város jelentős részét feltárták. A lelőhely két legfontosabb körzete a főtemplomoknak helyet adó akropolisz és a királyi palota nyugatra fekvő együttese. A városban tisztelt két legfontosabb istenség Baál és apja, Dagan volt. A mítoszokból arra következtethetünk, hogy a két isten keletről érkezve vált a helyi panteon részévé.

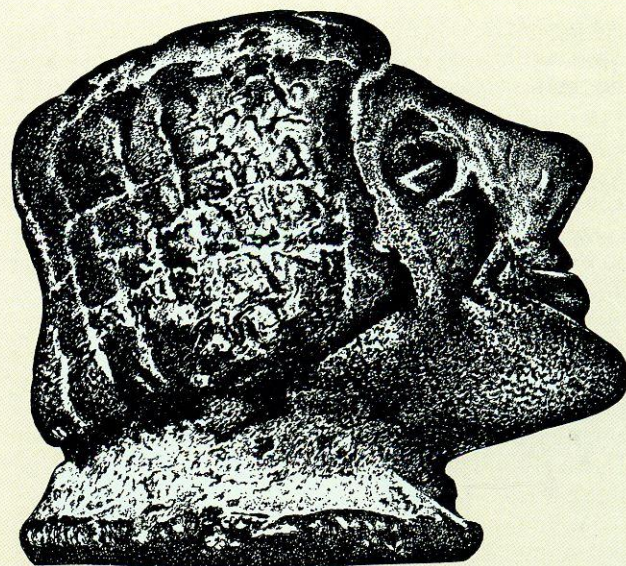
Távolabb jobbra: A királyi palota egy kisméretű i. e. 16. századi épületből fénylő, hat nagy udvar köré rendeződő, 90 szobából álló építménnyé fejlődött. Némelyik udvarban díszes vízmedencék kaptak helyet.

Ugarit

Ugarit városának romjai alkotják a Rász-Samra néven ismert halmot, és a Minet-el-Beida néven ismert kikötőt. A települést az akeramikus neolitikum óta lakják. A város az i. e. II. évezred elején – ahogy azt a középbirodalmi fáraók nevével ellátott tárgyak is bizonyítják – egyiptomi fennhatóság alatt állt. Igazi virágkora azonban az évezred második felére esik, amikor a királyság fővárosa volt, az egész Kelet-Mediterráneumra kiterjedő kereskedelmi hálózattal. A város gazdaságának alapját a ciprusi rézzel, a hátszág fájával, valamint a gabonával, borral és sóval folytatott kereskedelem biztosította. Ugaritnak azonban saját ipara is volt. A fémművesség mellett fontos szerep jutott a gypjúkermék festésére használt birodalmi vagy türoszi bíbor nevű festék előállításának is, melyet a murex kagylóból nyertek. A kikötő melletti raktárak mindenféle árukkal voltak tele: az egyik romjai között 1000 flaska illatosított ciprusi olajra bukkantak.

Az ásatások talán legfontosabb felfedezése azonban az ékírásos táblákból álló levéltárak megtalálása volt. Ezek a számos nyelven, különféle írásjelekkel, köztük a helyi ékírásos ábécével írt szövegek fontos információkat tartalmaztak az ugariti vallásról és mítoszokról, amelyek segítettek megérteni a Bibliában leírt kortárs vallási gyakorlatot is.

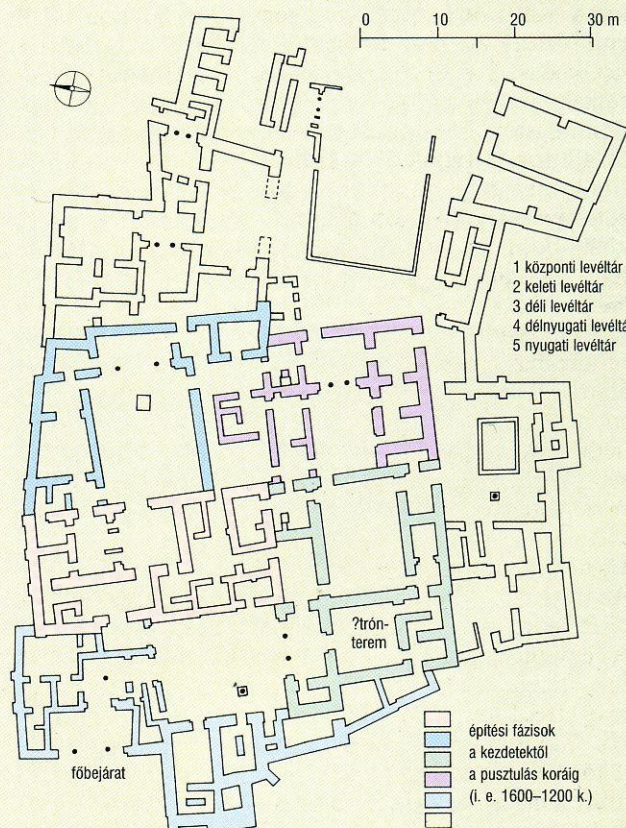
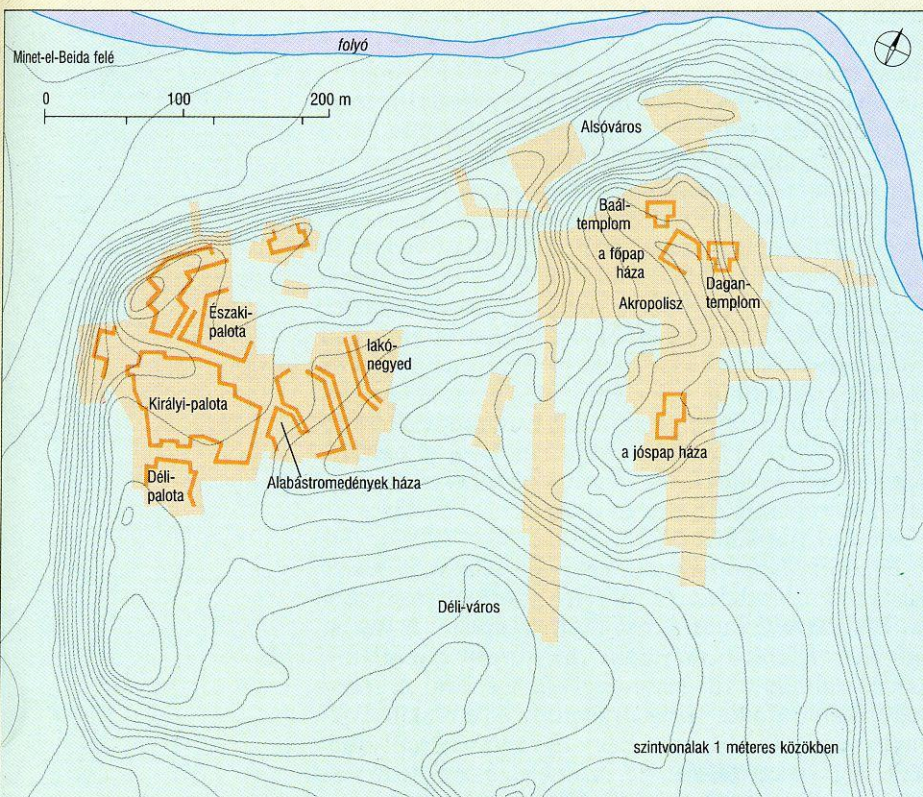
Ugarit ugyan névlegesen Egyiptom vazallusa volt, de elismerte a hettiták fennhatóságát is. Uralkodói járatosak voltak a diplomácia útvesztőiben. Ugaritot i. e. 1200 körül – valószínűleg a „tengeri népek” – pusztították el.

Fent: Ezt a bronzfejet két mérlegserpenyővel és egy súlykészlettel együtt az ugariti templomkörzettől északnyugatra találták. A helyi súlyrendszerben egy *siqlu* (*sékel*) 9,5 g volt, és 50 *siqlu* alkotott egy *manút* (*minát*). A fej súlya 190 g, így valószínűleg 20 *siqlumos* súlyként használták. Magassága 3,8 cm.

Jobbra: Női arccal díszített fajanszváza az i. e. 14–13. századból. Minet-el-Beidában, 28 ember maradványait tartalmazó közösségi sírban találták. Hasonló edényeket ismerünk Ciprusról is. Magassága 16 cm.

Balra: Ennek a Minet-el-Beidában előkerült bronzszobornak az arcát és fejdíszét aranyfóliával borították. A mellén, karokon és lábakon lévő ezüstborítás talán páncélzatra utal. Előkerülésekor Resef isten szobrának tartották, ma azonban már inkább Baállal azonosítják. Magassága 17,9 cm.

médeknek és perzsáknak az ősei, akik végül elpusztították az Asszír és Babiloni Birodalmat, és az i. e. 6. század folyamán Közel-Kelet egészére kiterjesztették hatalmukat.

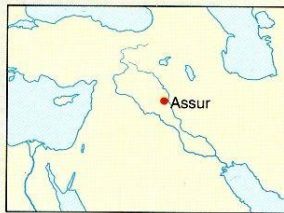
Asszír katonai hatalma

Az asszírok egymást követő uralkodóik, I. Adad-nirári, I. Sulmánu-asarídu és I. Tukulti-Ninurta (i. e. 1243–1207) uralkodása alatt ellenállhatatlan erőnek bizonyultak. Tukulti-Ninurta leírta, hogy ő személyesen hogyan támadta meg IV. Kastilias kassú királyt:

„Seregeit szétvertem, harcosait legyőztem. A csata forgatagában kezem elfogta Kastiliast, a kassú királyt. Királyi nyakára, mint zsámolyra, lábammal ráléptem. Uram, Assur színe előtt levetkőztettem, és megkötöztem őt. Sumert és Akkádót is legtávolabbi határáig hatalmam alá vontam. Országom határát a felkelő nap alsó tengeréig kiterjesztettem.”

Tukulti-Ninurta Assur-nádin-sumit ültette Nippur trónjára. Egy későbbi babiloni krónika szerint azonban a trónon az Untas-Napirisa örökébe lépő elámi király, Kiden-Hutran egy éven belül kirabolta Dért, elfoglalta Nippurt, és eltávolította a trónról az asszír bábkirályt. Kedin-Hutran Ada-suma-iddina uralkodása alatt másodszor is megtámadta Babilóniát, és elpusztította Iszint és Maradot. Adad-suma-iddinát, aki szintén asszír bábkirály volt, i. e. 1216-ban saját nemesei fosztották meg a trónjától.

Babilóniai hadjáratai mellett Tukulti-Ninurta harcolt keleten, északon és nyugaton is, ahol felirata szerint átkelt az Eufráteszen, és 28 800 hettita foglyot ejtett. Fővárosában, Assurban indított nagyszabású építkezési programja keretében árkot ásott a város körül, újjáépítette az Istár-templomot, és a város északnyugati sarkában hozzálatott egy új palota építéséhez. Miután azonban lefektette az épület kőalapjait, felhagyott az építkezéssel, és inkább egy új várost alapított Kár-Tukulti-Ninurta néven, Assurtól 3 kilométerre északra, a Tigris szemközti oldalán. Itt megerősített egy négyzetes területet, amelynek oldalhosszúsága 700 m volt, és egy *zikkurratuval* ellátott templomot épített Assur istennek. Egy szép, falfestményekkel díszített palotát is állíttatott. Tukulti-Ninurta talán azért alapított egy új várost magának, mert az uralkodása vége felé bekövetkezett területveszteségek miatt Assurban népszerűtlenné vált. I. e. 1207-ben fia fellázadt ellene, az asszír nemesség tá-

Assur

Assur városa a Tigris folyóra néző sziklás magaslaton feküdt. A ma Qalat-Sirgát néven ismert lelőhelyet legalább i. e. 2400 óta lakták, Istár-templomából korai dinasztikus stílusú szobrok kerültek elő. Az i. e. II. évezred elején Assur kereskedői kereskedőtelepeket hoztak létre Anatóliában. Assur része volt I. Samsi-Adad (i. e. 1813–1781 k.) birodalmának is, majd a mittani uralkodók kezére került.

I. Assur-uballit (i. e. 1363–1328) alatt, a Mittani Birodalom összeomlása után Asszíria ismét terjeszkedni kezdett, és Assur az Eufrátesztől az iráni hegyekig terjedő királyság fővárosa lett. II. Assur-nászir-apli ugyan egy új fővárosba, Kalhuba költözött, de ő és utódjai is folytatták Assur, az Asszír Birodalom vallási központja templomainak és más épületeinek helyreállítását. Az asszír királyokat az assuri palotába temették.

A város istenét szintén Assurnak nevezték, és mivel az asszír állam virágzásával az istenség is tekintélyre tett szert, Assur átvette Enlil és Marduk helyét az asszír panteonban. Assur temploma a városban, egy sziklanyúlvány végén állt. Az asszír király abból a tényből merítette hatalmát, hogy ő volt egyben Assur isten főpapja is. Az Asszíriát i. e. 614-ben és 612-ben lerohanó médek és babiloniak kirabolták a várost, amely később elnéptelenedett. A város az i. sz. 1. és 2. században újra benépesült, de neve ekkor már Labbana volt.

Lent: Az Assur-templom kútjában talált mészko dombormű. Egy istenséget láthatunk rajta, amely két, kecskék által rácsált növényt tart a kezében. Az istenség ruházatán és fejdíszén látható pikkelyminta talán arra utal, hogy egy hegyi istenséget, esetleg magát Assurt láthatjuk. A dombormű sarkaiban két, forrás-vázát tartó istennő áll. Magassága 1,36 m.

mogatásával ostrom alá vette, és palotájában megölte őt.

Elám hanyatlása

Körülbelül 41 évvel később (i. e. 1165 k.) Sutruk-Nahhunte került Elám trónjára, és ezzel beköszöntött Elám nagyságának korszaka. Egy sztléje szerint átkelt az Uláj folyón, lerohanta Mezopotámiát, elfoglalta több mint 700 városát, és súlyos hadisarc fizetésére kényszerítette Dúr-Kurigalzut, Esnunnát, Szippart, Opiszt, Dúr-Sarrukint és talán Akkádót is. A szűsai leletek között ott voltak e hadjárat zsákmányai is: esnunnai szobrok, Narám-Szín Szipparból elhurcolt győzelmi sztléje, Melisipak kassú király emlékműve, szobrok Akkádból, valamint a leghíresebb emlék, Hammurapi oszlopa. Hatalmas királyságában Sutruk-Nahhunte helyreállíttatta a Perzsa-öböl partján, Busire közelében fekvő Liján templomát, és ellenőrzése alatt tartotta Ansant és Fároszt is.

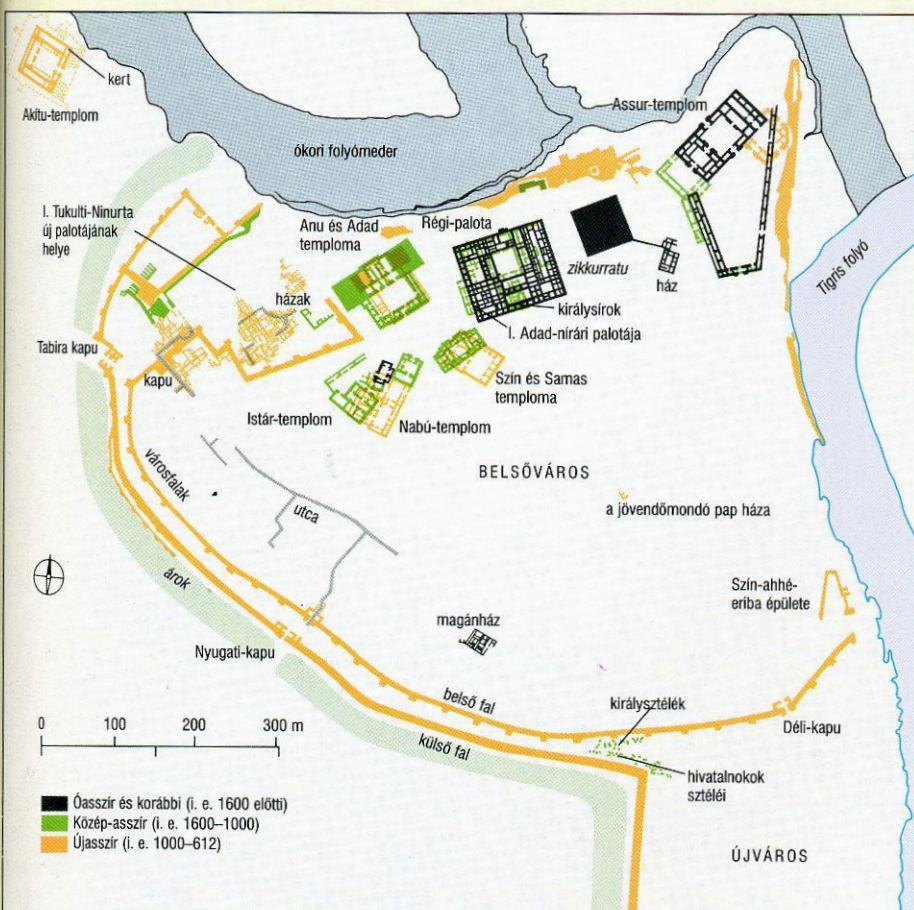
Amikor fia, Kutir-Nahhunte került a trónra, ő is lerohanta Mezopotámiát, és véget vetett a kassú dinasztia uralmának. Elhurcolta Marduk isten szobrát Babilonból, és az uruki Inanna-szobrot is magával vitte Elámba. A trónon őt követő fivére, Silhak-Insusinak a Zagrosz-hegység lábainál vezetett nagy hadjáratokat. Északnyugaton – Halman, Mé-Turnat és Epih (Hamrín-hegység) érintésével – egészen Arrapháig és Nuziig jutott, és ezzel betört az asszír területekre is. Silhak-Insusinak fivére özve-

Közép-asszír királyok

I. Assur-uballit	1363–1328
Enlil-nirári	1327–1318
Arik-dén-ili	1317–1306
I. Adad-nirári	1305–1274
I. Sulmánu-asarídu	1273–1244
I. Tukulti-ninurta	1243–1207
Assur-nádin-apli	1206–1203
III. Assur-nirári	1202–1197
Enlil-kudurri-uszur	1196–1192
Ninurta-apil-Ékur	1191–1179
Assur-dán	1178–1133
Assur-rés-isi	1132–1115
Ninurta-tukulti-Assur	1115
Mutakkil-Nuszku	1115
I. Tukulti-apil-Ésarra	1114–1076

Lent: Assur lelőhelyét egy német expedíció tárta fel az I. világháború előtt. A lelőhelyen ástott hosszú árkok segítségével megállapították, hogy a nagyobb épületek a város északi részén álltak. Közöttük volt Assur, Istár és Nabú temploma, Szín és Samas, valamint Anu és Adad dupla temploma, a *zikkurratu* és az

asszír királyok több palotája. A várost észak és kelet felől meredek sziklák védték. A települést az i. e. II. évezred elején megerősítették, a közép-asszír korban pedig déli irányba kiterjesztették.

gyét vette feleségül, és befejezte a szúszai Insusinak-templomon elkezdett újjáépítési munkálatokat. Ezen kívül Lijánban és Tulaszpidban, valamint 20 további településen is építkezett. A Silhak-Insusinak uralkodása idejéből ránk maradt leletek között volt egy szokatlan, szertartási jelenetet ábrázoló bronzplasztika is, amely a napkelte (*szt samsi*) nevet viselte.

Silhak-Insusinakot – a hagyományos elámi fivéri leszármazási rendet követve – unokaöccse, Huteludus-Insusinak követte a trónon. Huteludus-Insusinak helyreállította Szúsza templomait, és Ansanban is építkezett, ahol egy középületben 250, elámi nyelven írt és valószínűleg az ő uralkodásának korára keltezhető adminisztratív szöveg került elő. Huteludus-Insusinak összetűzésbe keveredett I. Nabú-kudurri-uszurral (i. e. 1125–1104), az utolsó kassú király Enlil-nádin-ahi (i. e. 1156–1154) elhurcolása után hatalomra került II. iszini dinasztia tagjával is. Nabú-kudurri-uszurnak Elám elfoglalására tett első kísérletei kudarcba fulladtak, ám a nyári forróságban végrehajtott erőltetett menetnél váratlanul megjelent Szúsza közelében, és legyőzte az elámi sereget. A babiloniak kirabolták Szúszát, és visszaszerezték Marduk elrabolt szobrát. Elám történelmét ezután egy ideig homály fedi, és a következő évszázadban a források sem említik.

Nabú-kudurri-uszur keleti katonai sikereit északon – ahol először Assurrés-isi (i. e. 1132–1115), majd

Lent: Assur lát képe északnyugati irányból. A jobb oldalon a még mindig a magasba emelkedő *zikkurratu* romjai láthatók. Középen a 19. századi rendőrs jelöli az Assur-templom helyét. A Tigris folyó a háttérben húzódik.

Alul: Az assziri palota alatt öt királysírt fedeztek fel. Közöttük volt Assur-bél-kala (i. e. 1074–1057) a kép közepén látható, a kőszarkofágot még mindig tartalmazó sírja, valamint II. Assur-nászir-apli (i. e. 883–859) és V. Samsi-Adad (i. e. 823–811) sírja is.

I. Tukulti-apil-Ésarra (i. e. 1114–1076) alatt összezsugorított az asszírokkal – már nem tudta megismételni. I. Tukulti-apil-Ésarra nagy hódító volt. A Tigris felső folyása mentén legyőzte egy 20 000 muski harcosból álló sereget (ugyanannak a népnek a harcosait, akiket a Hettita Birodalom elpusztítójának tartanak). Megtámadta a később Urartu néven ismert területen fekvő Nairit, és a Van-tótól északnyugatra ünnepi sziklafeliratot készíttetett. Nyugaton az Eufráteszen huszonnyolcszor kelt át, s harcolt az ahlamúk (arámiak) ellen. Egyik nyugati hadjárata során Arvánál elérte a Földközi-tengert, és az asszír források szerint hajóra szállva elejtett egy „tengeri lónak” nevezett élőlényt, amely valószínűleg narvál vagy delfin volt.

Tukulti-apil-Ésarra hódításai nem éltek túl halálát, és az asszír hatalom a következő évszázadokban alig terjedt ki nagyobb területre, mint az Assur–Ninive–Arbailu asszír háromszög. Tukulti-apil-Ésarra hadjáratai azonban lehetővé tették Asszíria számára, hogy túlélje a muski és az arámiak kemény támadásait, és így két évszázaddal később a Közel-Kelet vezető hatalmává válhasson.

Tudomány és technológia

Az i. e. II. évezred második felének véget nem érő konfliktusai ellenére ez az időszak a nagy gazdagság és haladás kora volt. A kereskedelem és ipar virágzása biztosította a luxusjavakat a királyi udvarok szá-

mára, amelyek mindegyike arra törekedett, hogy ragyogásával felülmúlja a másikat.

A színes köveket mindig értékes ékszernek tartották, és már a korai időkől fogva erőfeszítéseket tettek mesterséges kövek előállítására. Az egyik ilyen célra használt anyag a fajansz volt, amelyet úgy készítettek, hogy a megőrölt kvarckavicsot hamuval és rézércel keverték, majd a keveréket felhevítve ragyogó kék, üveges felületű tárgyakat nyertek. A technika legkorábbi példái egészen az Ubaid-korig nyúlnak vissza, de az i. e. III. évezred végére már széles körben alkalmazták gyöngyök, amulettok, pecséthengerek és berakások készítésére.

Néhány edény is készült ez idő tájt fajanszból, de a fajanszedények az i. e. II. évezredben váltak igazán elterjedtté. Szűszában a közép-elámi korban mintába préselt fajanszmázás téglákat használtak Insusinak templomának díszítésére.

Az üveggészítés feltalálása az i. e. II. évezred közepén technológiai áttörés volt. Néhány korai üvegdarabot véletlenül, a fajanszgyártás során korábban is előállíthattak, de ekkor még nincsenek bizonyítékaink a széles körű üvegyártásra, és semmiképpen nem üvegedények készítésére. A legkorábbi, Észak-Mezopotámiából előkerült üvegedények az i. e. 15. századra datálhatók. Ezeket egy magra dolgozták rá, vagy pedig rövid üvegrudakat használtak a mozaikszerű megjelenés eléréséhez. Üveget pecséthengerek, fűgők és lapok előállításához is alkalmaztak. Ettől a kortól kezdve üvegmázás kerámiaedényekkel (felületüket vékony üvegréteg borította) is találkozhatunk, és a középasszír királyok palotáit is üvegmázás téglák díszítették.

Néhány vastárgyat már az i. e. IV. évezredből is ismerünk, de ekkor még nagyon ritkák voltak. Az i. e. II. évezred elején az anatóliai óasszír kereskedelem kapcsán is megemlíti a vasat, de vastárgyak – köztük egy Tutankhamon sírjából előkerült vastör – csak évszázadokkal későbből ismertek. Néhány szövegükben a hettiták vasszobrokról, vas írótablákról és vasszobrokról is megemlékeznek. Egy III. Hattusilis hettita király által írt levél megemlíti, hogy az uralkodó vastört küldött ajándékba Asszír királyának. A vas ez idő tájt még az aranyból is értékesebb volt. Értéke azonban elsősorban ritkaságában rejlett, és a vas egészen annak felfedezéséig, hogy szén hozzáadásával acélt lehet belőle készíteni, nem tudott versenyezni a bronz használhatóságával.

Az i. e. 12. század nagy zűrzavarát általánosan a bronzkor végének és a vaskor kezdetének jelölésére szokták alkalmazni. Bár ekkorra tudtak már vasat olvasztani, magából a folyamatból még nem sokat érthettek. Az acél csak az i. e. 9. században vált olyan elterjedtté, hogy szerszámok és fegyverek előállítására is felhasználhatták.

Írás

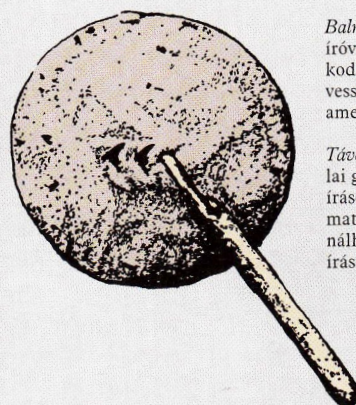
Lent: Az olyan lelőhelyekről, mint például a sínai-félszigeti Szerabit-el-Hadím, az ismert proto-kanaáni ábécét átvéve alakították ki a többi sémi nyelv, így a föníciai, arámi, majd később a héber és az arab írására szolgáló ábécét. Ezt vették át a görögök, és ezt használták az európai nyelvek írására is. Valójában a világ összes, manapság használatos ábécéje az ókori Közel-Keleten felalt ábécéből származik.

Az ékírást az i. e. IV. évezredben, Dél-Mezopotámiában találták fel. Mivel több száz különböző jel szolgált a szótagok és a szavak leírására, az írnokoknak évekbe telt, amíg elsajátították az írás művészetét. A harmincnál is kevesebb betűt tartalmazó ábécét a kanaániak fejlesztették ki valamikor i. e. 1600 előtt. Ez az írásrendszer a következő évezredben fokozatosan felváltotta az ékírást. A legkorábbi ábécé betűinek alakja az egyiptomi hieroglifákból eredt, de hangértéke a megfelelő kanaáni szavak első mássalhangzójának felelt meg. A ház képe így például a „b” betűt, a kanaáni *bet* (ház) első betűjét jelölte. A korai ábécé 27 vagy 28 betűt használt, de az i. e. 13. század

PROTO-KANAÁNI	KORAI BETŰNEVEK ÉS JELENTÉSÜK	FÖNÍCIAI	KORAI GÖRÖG	KORAI FELÍRATOS LATIN	MAI NAGY-BETŰK
𐤀	<i>alp</i> ökörfej	𐤁	Α	Α	A
𐤂	<i>bet</i> ház	𐤃	Β	Β	B
𐤄	<i>gaml</i> hajítóbot	𐤅	Γ	Γ	C
𐤆	<i>digg</i> hal	𐤇	Δ	Δ	D
𐤈 𐤉	<i>ho(?)</i> kiáltó ember	𐤊	Ε	Ε	E
𐤋	<i>wo (warw)</i> buzogány	𐤌	Ζ	Ζ	F
	<i>ze(n)</i> ?	𐤍	Ι		
𐤎	<i>he(t)</i> kerítés?	𐤏	Θ	Η	H
	<i>te(t)</i> orsó?	𐤐	⊗		
𐤑	<i>yad</i> kar	𐤒	Ζ	Ι	I
𐤓	<i>kapp</i> kéz, marok	𐤔	Χ	Κ	K
𐤕	<i>lamd</i> ösztöke	𐤖	Ι	Λ	L
𐤗	<i>mem</i> víz	𐤘	Μ	Μ	M
𐤙	<i>nahs</i> kígyó	𐤚	Υ	Ν	N
𐤛	<i>cen</i> szem	𐤜	Ο	Ο	O
𐤝	<i>pi't</i> sarok?	𐤞	Τ	Ρ	P
𐤟	<i>sa(d)</i> növény	𐤠	Μ		
𐤡	<i>qu(p)</i> ?	𐤢	Φ	Ο	Q
𐤣	<i>ra's</i> emberfej	𐤤	Ρ	Ρ	R
𐤥	<i>tann</i> összetett íj	𐤦	Σ	Σ	S
𐤨 𐤩	<i>to (tauw)</i> birtokjegy	𐤪	Χ	Τ	T

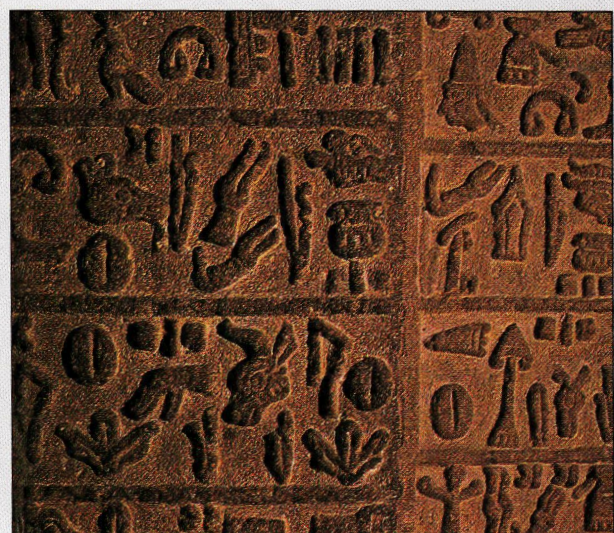
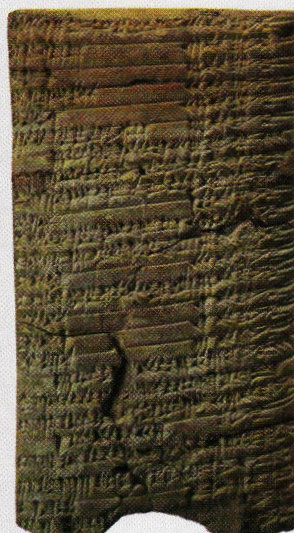
ra számuk 22-re csökkent. Amikor a görögök az i. e. I. évezred legelején átvették az ábécét, néhány betűjével mássalhangzók helyett magánhangzókat adtak vissza.

Az ékírást sok nyelvhez is alkalmazták, de az ókori Közel-Keleten más – például a hattita hieroglif vagy az elámi lineáris – írásrendszereket is használtak. Ugaritban és más levantei lelőhelyen a kanaáni ábécét az ékírástos jelekre is adaptálták, így az ugaritinak nevezett helyi sémi dialektust is ezzel az írással írták. Lényegében véve az Akhaimenida- királyok feliratainak írására kifejlesztett óperzsa írás is egyfajta ékírással írt ábécé volt.

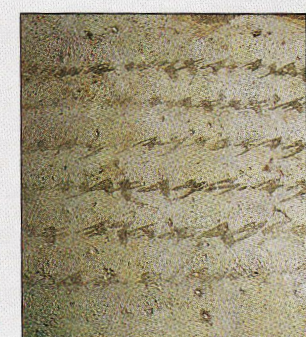
Balra: Az ékírástos jeleket egy nád íróvesszőnek az agyagba való nyomkodásával állították elő. A nád-vessző ék alakú lenyomatot hagy, amelyről az írás a nevét kapta.

Távolabb balra: I. e. 18. századi iskolai gyakorló tábla Szipparból. Az ékírástos írnokok oktatása hosszú folyamat volt. Az írnokok újra felhasználható kerek táblákon tanulták az írást.

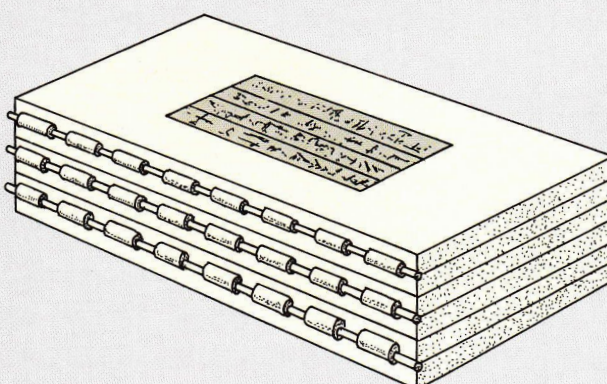
Fent: Szavak listája Assur-bán-apli ninivei könyvtárából. Az ilyen listák képezték a mezopotámiai írnoki hagyomány alapját. A listák gyakran két- (legtöbbször sumer-akkád) nyelvűek voltak.

Lent: A kalhúti Északnyugati-palota kútjában lelt kihajtható író tábla. A szöveget a táblákat borító színes viaszra írták. Egy i. e. 11. századi példányt a Dél-Törökország partjainál előkerült egyik hajóroncsban is találtak.

Fent: A ninivei Délnyugati-palota egyik domborművén írnokok egy sikeres babilóniai hadjárat után összeírják a zsákmányt (i. e. 630–620). Az egyik írnok akkád nyelven, ékírással ír egy agyagtáblára, míg a másik arámi betűírással ír egy papirusz- vagy bőrtékeresre. Az i. e. 7. századra az arámi nyelvet és írást már széles körben használták az Asszír Birodalomban, de alig maradt ránk néhány lelet, mivel az agyagtáblával ellentétben, a papirusz és a pergamen elbomlik.

Balra: Annak érdekében, hogy senki se hamisíthassa meg a szöveget, az agyagtáblákat olyan agyagborítékokba helyezték, amelyeknek a külsejére ugyanazt a szöveget írták, mint ami a benne lévő táblán állt. Ez az i. e. 18. századi példány Alalahból származik.

A Közel-Kelet legszélesebb körben fennmaradt írását, az ékírást nyomkodhatták agyagba, véshtették fémbe (*fent balra*) vagy kőbe is. Az i. e. I. évezredben azonban elterjedtek a betűírások is. Ezeket ecsettel és tintával írták papiruszra vagy pergamenre, ritkábban összetört edénycserepekre (*fent jobbra*). A monumentális királyfeliratokhoz a hattiták, valamint levantei és anatóliai utódaik hieroglif képirást használtak (*középen jobbra*).

Mezopotámia felfedezése

Asszíria, Babilónia és Perzsia későbbi birodalmairól a Biblia és a görög szerzők is megemlékeznek, de semmi sem utalt Mezopotámia korábbi történelmére. 17. és 18. századi európai utazók leírták Perszepoliszt, az I. Dareiosz (i. e. 521–486) perzsa király által épített citadella romjait, és másolatokat készítettek az ott talált ékírási feliratokról. Egy német tudós, Georg Grotefendnek (1775–1853) 1802-ben sikerült részben megfejtenie az óperzsa írást. 1835 és 1837 között Henry Rawlinson (1810–1895) lemásolta I. Dareiosznak a biszutúni sziklába vésett hosszú feliratát, és sikerült befejeznie a megfejtést. Tíz évvel később egy kurd fiú segítségével Rawlinson lemásolta a babiloni vázlatot is, és 1850-ben közzétette az ékírás megfejtését.

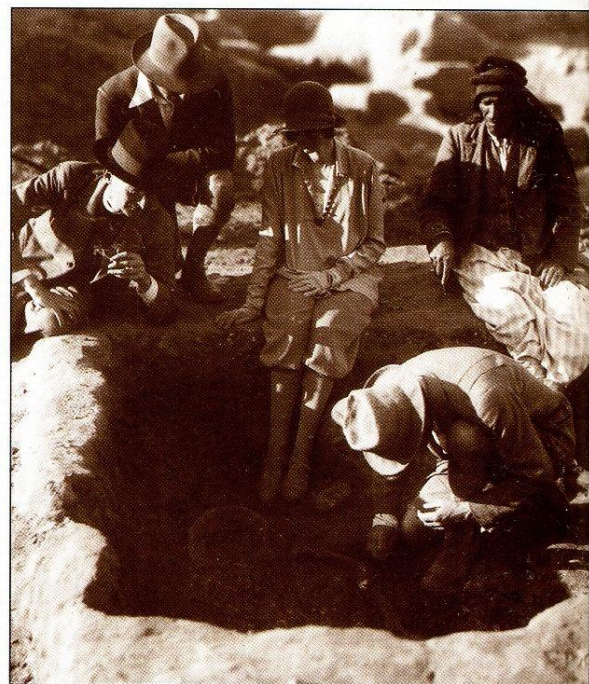
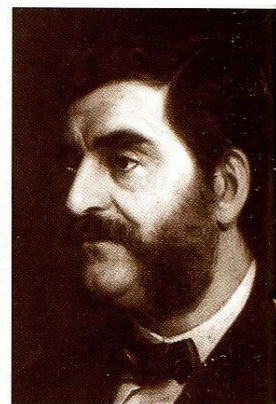
Eközben a mezopotámiai lelőhelyek is feltárták titkaikat a régészek előtt. Claudius James Rich (1787–1820), a Brit Kelet-Indiai Társaság bagdadi ügyvivője végezte Babilon első, 1815-ben publikált részletes vizsgálatát. Az 1840-es években feltárták az asszír királyi palotákat is, és a következő évtizedekben Közel-Kelet-szerte megindultak a múzeumi kiállításra vagy vizsgálatra szánt tárgyak utáni régészeti kutatások. A régiségek megszerzésére indított 19. századi hajszának Robert Koldewey (1855–1925) Babilonban, 1895 és 1917 között végzett aprólékos ásatásai vetettek véget.

Jobbra: Sir Henry Creswicke Rawlinson vezérőrnagy viaszportréja. Neki sikerült I. Dareiosz biszutúni háromnyelvű feliratát lemásolnia, és ezzel mind az óperzsa, mind a babiloni ékírást megfejtenie.

Távolabb jobbra: Hormuzd Rassam (1826–1910), egy moszuli keresztény volt Layard első számú asszisztense Nimrudban és Ninivében (lásd szemközt), és Layard Angliába való visszatérése után is folytatta az ásatásokat. 1877-ben Rassam engedélyt kapott arra, hogy a Perzsa-öbölől az Anatóliai-fennsíkig az összes lelőhelyen ásatást folytasson. Számos felfedezése között szerepelt Assur-bán-apli ninivei Északi-palotájának és a balawati kapuknak a feltárása is.

Jobbra: Sir Leonard Woolley (1880–1960) osztozott a legjobb 19. századi kutatók néhány erényében. Lelkiismeretesen feljegyzett mindent, amit talált, és tehetsége volt a nyilvánossághoz és a népszerűsítéshez. 1922 és 1934 között végzett, példás részletességgel publikált úri ásatásai feltárták a városnak az Ubaid-kor és a perzsa kor közötti történelmét. A királyi temető ásatásai – amelyek során égetett gipsz és olvasztott paraffin keverékével bevonva sikerült megmentenie számos felbecsülhetetlen értékű műtárgyat – bebizonyították kiemelkedő technikai képességeit.

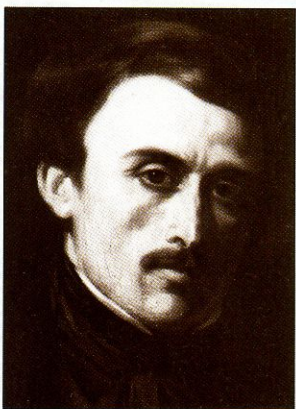
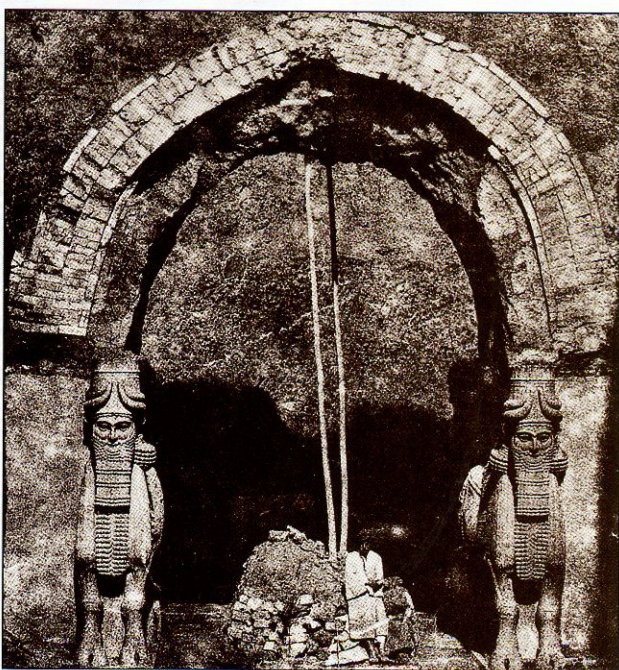
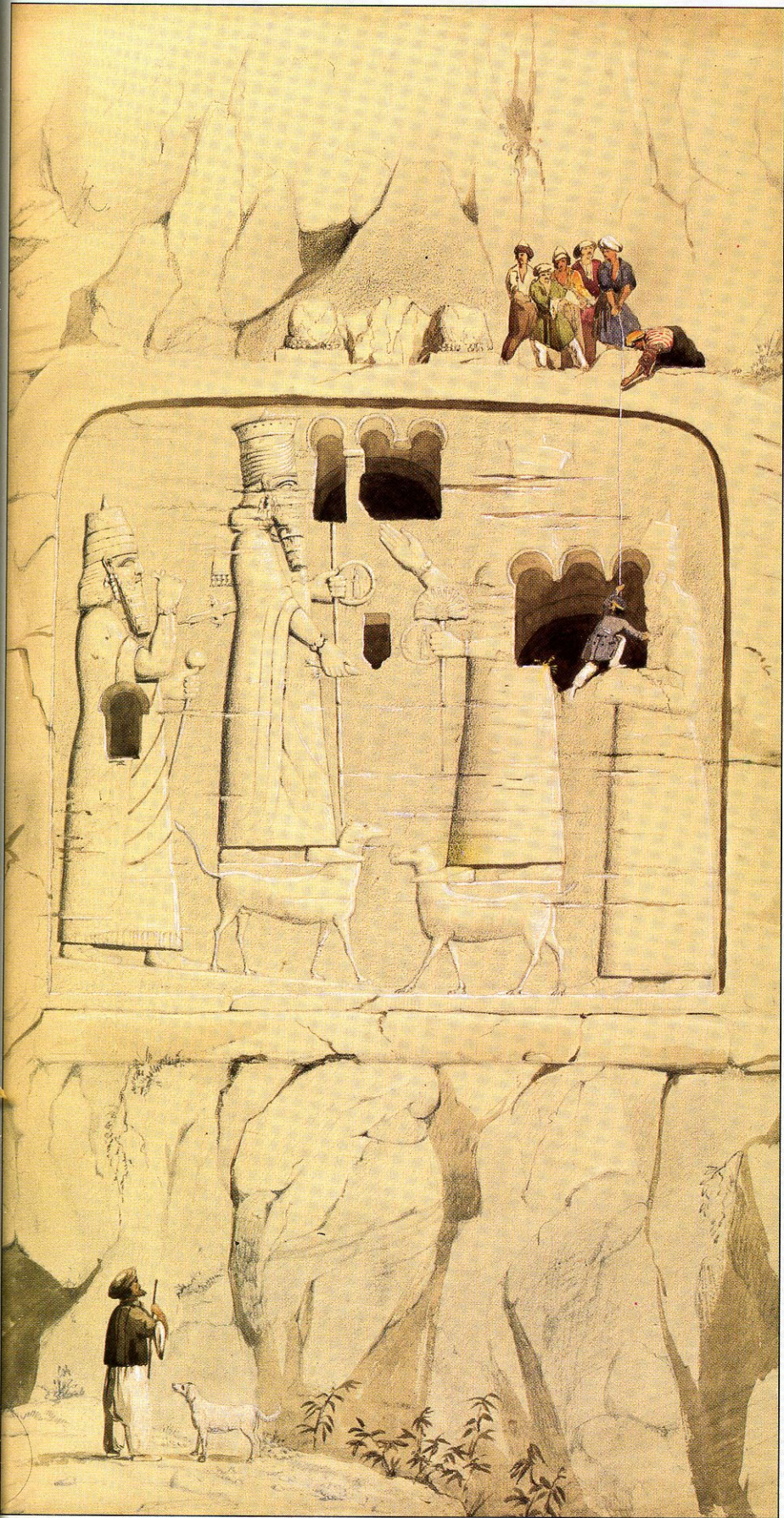
Lent és balra: A Woolley által Puabi királynő sírjában felfedezett hárfák közül kettő. Minden fa alkatrészük elporladt már, és a berakásos díszítés a talajba ágyazódva hevert. Woolley-nek sikerült kiemelnie a tárgyakat, amelyeket azután a laboratóriumokban eredeti formájukban restauráltak.

Lent: Sir Austin Henry Layard (1817–1894) utazásairól és felfedezéseiről írt színes beszámolója megragadta a viktoriánus Anglia képzeletét, és még ma is lenyűgöző olvasmány. Ötévnyi közel-keleti utazás után a 28 éves Layard 1845 novemberében ásásokat kezdett Tell-Nimrúd (az ókori Kalhu) lelőhelyén,

ahol felfedezte II. Assur-nászir-apli palotáját. Layard figyelme 1846-ban Ninive felé fordult, ahol felfedezte Szín-ahhé-eriba palotáját. Számításai szerint egyedül ebben az épületben 3 km hosszúságú faragott kő domborművet tárt fel. 1851-ben Nimrúdot is végleg elhagyta. Miután megírta ásatairól szóló részle-

tes beszámolóját, a politika kedvéért felhagyott a régészettel, és végül törökországi brit nagykövét lett. Ezen a festményen Layardot láthatjuk, amint Szín-ahhé-eribának a Ninive vízellátására épített csatornarendszer kiindulópontjánál, Baviánnál látható szikladomborművén a sziklába vágott egyik kamrát vizsgálja.

Fent: Paul Émile Botta (1802–1870) orvos, illetve arábiai és jemeni utazó volt. 1840-ben kinevezték moszuli francia konzullá. 1842 decemberében Botta ásásokat kezdett Tell-Qūjundzsikon, az ókori Ninive citadelladombján, de nem sok sikert ért el. A következő tavaszon ásatait áthelyezte Horszábádba, és feltárta Dūr-Sarrukín, II. Sarrukín asszír király fővárosának lenyűgöző maradványait.

Fent: Layard perzsa viseletben. Keleten töltött első éveiben Layard sokfelé utazott, így megfordult Lurisztánban is, amely akkoriban nagyon veszélyes vidék volt. Layardnak a helyi lakosok iránt tanúsított megértése és szimpátiája lehetővé tette számára, hogy sok nehéz helyzettel megbirkózzon.

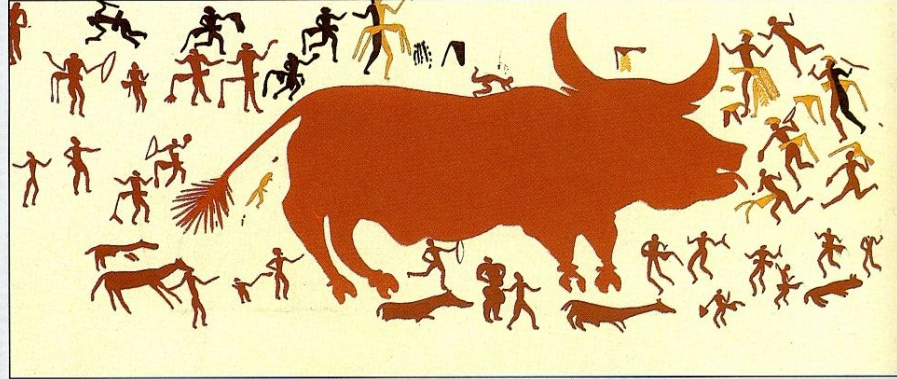
Legfelül: Ezen a korai, 1852–1853-ban készült fényképfelvételen Dūr-Sarrukín egyik kapuja látható, amelyet Botta Franciaországba való visszatérése után már Victor Place (1818–1875) tárt fel.

A vadászat királyi művészete

Lent: Az anatóliai Çatal Hüyük (i. e. 6500 k.) egyik szentélyének falát vadászcenétet ábrázoló falfestményel díszítették. Ezen a színes rekonstrukción egy kb. 2 m hosszú vadbika körül egy egész csapatra való, párdubőr ágyékkötőt viselő és íjjal felfegyverzett vadászt láthatunk.

A neolitikus forradalom után a vadászat már nem volt nélkülözhetetlen módja az élelemszerzésnek, de a vadállatok mint hatásos szimbólumok továbbra is fontos szerepet játszottak a prehistorikus korok vallási ikonográfiájában. A királyság kialakulásával az uralkodók hatalmuk legitimizálására használták a vadállatok kulturális jelentőségét: a sikeres vadász képe a királyt egyrészt az istenek kegyével, másrészt az evilági sikerességgel hozta kapcsolatba.

A vadállatok gyakran tömeges vadászata iránti királyi vonzalomról a szövegek is tanúskodnak. I. Tukulti-apil-Ésarra közép-asszír király például azt állítja, hogy egyetlen alkalommal 4 vadbikát, 10 elefántot és 920 oroszlánt ölt meg – 800-at harci kocsijáról, 120-at pedig gyalog. A vadászatokat gondosan megszervezték. A Mária-levelekből (i. e. 18. század) értesülünk róla, hogy vad oroszlánokat fogtak be, amelyeket ismét szabadon engedve a király leteríthetett. Hasonló jeleneteket láthatunk az asszír palotadomborműveken is. Ez a hagyomány a perzsák alatt is folytatódott. Valójában a „paradicsom” szó is a perzsa királyok vadasparkjának nevéből ered.

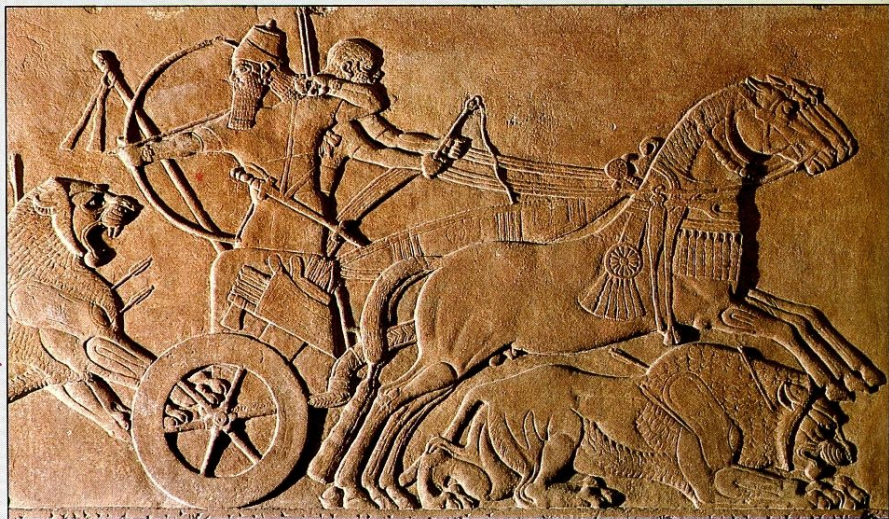
Lent: Egy ókori uralkodó egyik legkorábbi ábrázolása ez a dél-iraki Urukban talált bazaltsztélé (i. e. IV. évezred vége). A sztélén egy fejpántos, szoknyás alak kétszer is feltűnik: felül egy oroszlánt terít le lándzsájával, alul pedig nyilat lő egy

másik oroszlánra. A háttérben két további, valószínűleg már leterített oroszlán látható. Az alakot a város enjével vagy papkirályával azonosították. Magassága 78 cm.

Fent: Egy I. Dariosz (i. e. 521–486) névfeliratával ellátott pecsétgyűrű lenyomata. A király harci kocsijából oroszlánra vadászik. A jelenetet korábbi dinasztiai művészetéből vették át.

Jobbra: A til-barszipi újasszír tartományi székhely palotájában talált falfestményen egy oroszlánvadászatot láthatunk.

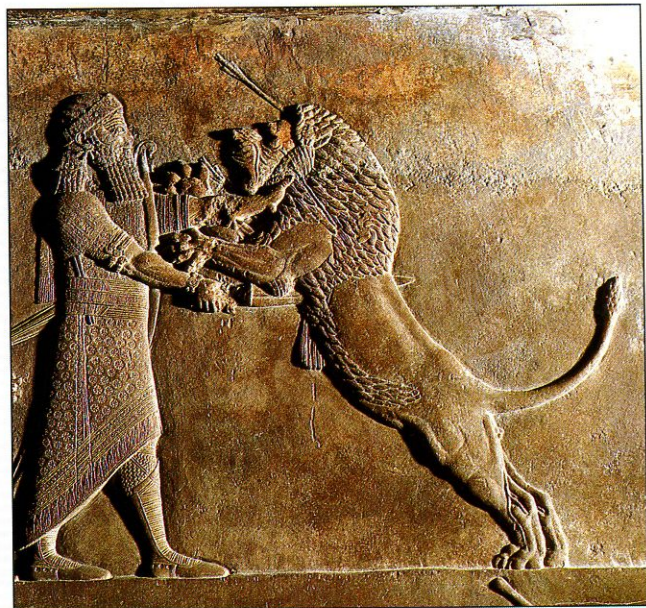
Lent: II. Assur-nászir-apli (i. e. 833–859) kalhui palotája tróntermének falait szertartás-, háborús és vadászcenékkel díszítették. Itt éppen egy oroszlánra lő íjjal, míg az általános művészi hagyománynak megfelelően egy másik, döglött oroszlán a lovak lába alatt hever.

Balra: A Földközi-tenger parti Ugartban talált i. e. 14. századi aranytálon egy harcikocsizót, talán magát a város uralkodóját láthatjuk, amint kutyájával egy kecskét és vad szarvasmarhák csordáját üldözi. A tál átmérője 18,5 cm.

Jobbra és lent: Az ókori Közel-Kelet legéletteliőbb vadászjeleneteivel Assur-bán-apli (i. e. 668–627 k.) nini-vei Északi-palotájának fali domborművein találkozhatunk. A hátsó lában ágaskodó oroszlánt leszűrő király jelenetét az asszír királyok királyi pecsétként is használták, de ugyanez a faragott jelenet a perzsepoliszi perzsa palotákban az ajtónyílásokon is megtalálható. Bár az oroszlánok és más állatok vadászata bizonyos mértékig királyi és vallásos feladat volt, de a szövegekben és a domborműveken való gyakori megjelenése arról tanúskodik, hogy a király örömét is lelte e sportban.

Elefántcsont-faragás

Az elefántcsont már a paleolitikum óta kedvelt luxuscikk volt. Tartóssága és rugalmassága mellett tetszetős és praktikus is. Az elefántcsontot a keményfához hasonlóan lehet faragni, és számos darab összeillesztésével nagyobb tárgyak is készíthetők. Az ókorban az elefántcsontot rendszerint színezték, aranyfóliával borították, pácban áztatták, illetve fél-drágákó- vagy üvegberakással díszítették. Az i. e. II. és I. évezredben még éltek elefántok Szíriában, de a legtöbb elefántcsontot Egyiptomból vagy Indiából importálták.

Annak ellenére, hogy az i. e. 14. századi Amárna-levelekben gyakran említik az elefántcsontot, viszonylag kevés i. e. II. évezredi elefántcsont tárgy ke-

rült elő. Az újasszír korban azonban részletes leírásokat olvashatunk az asszír királyok által zsákmányolt elefántcsontokról, és sok lelőhelyről kerültek elő elefántcsont tárgyak. Az egyik asszír fővárosban, Kalhuban (a mai Nimrúd) például több ezer elefántcsont tárgyat sikerült feltárni.

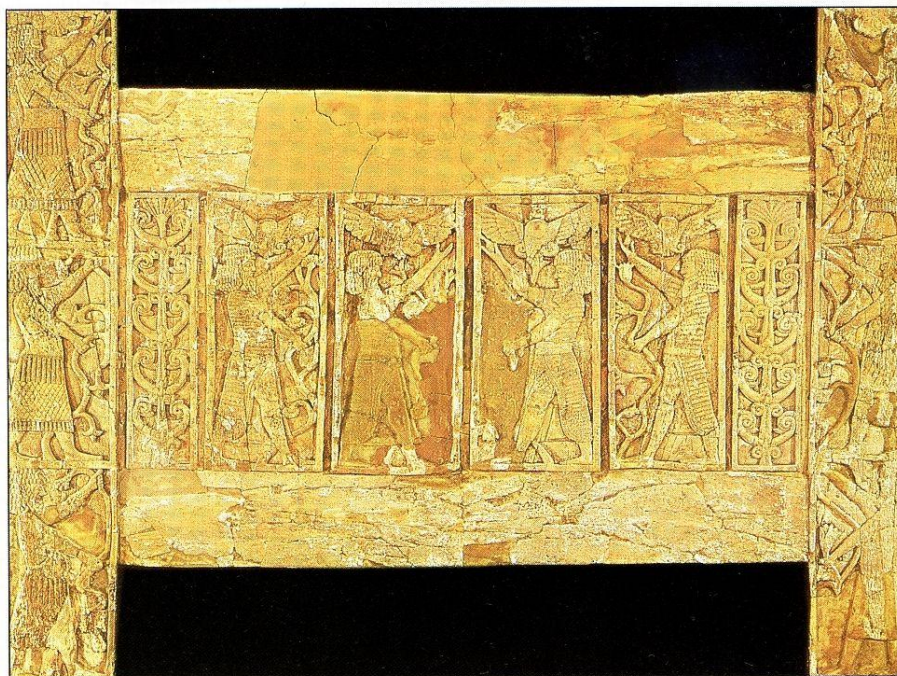
Sok levantei városnak saját elefántcsont-faragó iskolája volt, és a nimrúdi elefántcsontok között is több eltérő stílusra találhatunk példát. E stílusok az egyiptomi művészethez közel álló föníciai stílustól az arámi és újhettita királyságok kőplasztikájának erőteljes alakjaihoz hasonló, szíriaiinak nevezett stíluson át a jellegzetes asszír stílusú elefántcsont-faragványokig terjednek.

Lent: A két, magas koronát, nyakláncot és hosszú hajfürtöket viselő meztelen nőalakot egymásnak hátul faragták ki. Talán egy – az asszír domborműveken is gyakran látható – legyező vagy légycsapó nyele volt. Ezt a szíriai stílusban faragott darabot a kalhui citadellában találták. Magassága 13,2 cm.

Legfelül: Ezt az elmúlt évtizedben a kalhui Északnyugati-palota egyik kútjában talált, egyedülálló és különös alkotást egyetlen nagy darab elefántcsontból faragták ki. Minden elérhető felülete díszített. A tetején lévő tálka alakú mélyedés valószínűleg kozmetikum tárolására szolgált, míg a két másik vájatban keféket tarthattak. Hossza 24,7 cm, szélessége 12,2 cm, magassága 9,4 cm.

Fent: Az áttört szfinx sok szempontból hasonló a gyönyörűen faragott illatszerezes palettához, és az Északnyugati-palotában ugyanannak a kútnak az alján találták. Ez az egyetlen ismert példája a teljes egészében szemközt faragott szfinxnek. Arca kifejezéstelen, karmaiban egy keselyűk által marcangolt kecskét tart. Magassága 9,9 cm, szélessége 14,6 cm.

Balra: Az áttört, mindkét oldalán faragott elem egy négy darabból álló, valószínűleg széket vagy ágyat díszítő készlet egyik darabja volt. Ez a darab stílusuk és technikájuk alapján egymáshoz kapcsolódó csoport tagja, amelybe kisméretű faragványok és nagy elemek egyaránt beletartoznak. Talán a Hábúr folyó menti Gúzanában (Tell-Halaf) faragták. Magassága 14 cm.

Lent balra: Liliomok és papiruszvirágok háttére előtt egy núbiai fiút megölő oroszlán: a kalhúi Északnyugati-palotában talált két teljesen azonos, klasszikus föníciai stílusú elefántcsont lap egyik darabja. Az ellenségei felett diadalmaskodó fáraó témája egyiptomi eredetű. A lapot aranykeretbe foglalt lazúr- és karneolberakás díszítette, és a fiú haját és szoknyáját is aranyozással emelték ki. Magassága 10,3 cm, szélessége 9,8 cm.

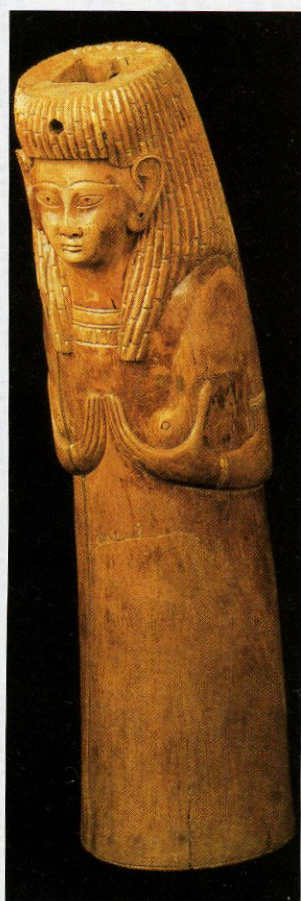
Lent: Hat áttört körplasztikából álló készlet egyik eleme. Az állatokat vezető adóvivők felvonulásának darabjait a kalhúi „Sulmánu-asarídu-erőd”-ben tárták fel. Eredetük bizonytalan, de talán Egyiptomból vagy Föníciából származnak. Az elem magassága 14,4 cm, szélessége 7,7 cm.

Legalul középen: Egy nő stilizált, elefántagyarhoz idomított alakja az Északnyugati-palotából. Alját egy korong zárta le. Magassága 30 cm.

Balra: A „Sulmánu-asarídu-erőd” egyik raktárhelyiségében talált ágyvég. A díszítőelemeken kanyargós növény indát megragadó férfiak és néha nők is láthatók. Az elemek valószínűleg Észak-Szíriában készültek. Magassága 67 cm, szélessége 76 cm.

Fent: Az „ablakon kitekintő hölgy” az ókori elefántcsont-faragók kedvelt motívuma volt, és sokféle stílusban megfaragták. Ez az Austen Henry Layard által az Északnyugati-palotában talált példány egy hasonló elemekből álló készlet egyik darabja volt. Magassága 10,8 cm.

ASSZÍRIA ÉS RIVÁLISAI (i. e. 1000–750)

A „sötét kor” vége

I. e. 1200 és 900 között eltűntek a Közel-Kelet, Egyiptom és Görögország történetére vonatkozó írott források, ezért nevezik ezt az időszakot sötét kornak. Az övezet ugyan nem néptelenedett el, de a letelepült földművesek közül többen ismét nomád pásztorok lettek. A nagyobb városokat azonban tovább lakták. A későbbi beszámolókból világos, hogy az olyan városokban, mint Karkemis, Malatya, Assur, Babilon és Szúsza, a fontosabb intézmények annak ellenére tovább működtek, hogy róluk szóló korabeli forrásanyag alig maradt ránk. Kétség sem férhet hozzá, hogy a Közel-Kelet a gazdasági hanyatlás korát élte, és nem tudott többé a bő aratásokból származó olyan gazdagságot felhalmozni, amely a paloták – a múltból korábban oly sok értékes információval szolgáló – fényűző életének alapja volt. Ez a hanyatlás talán a mezőgazdasági terméshozamokat lecsökkentő éghajlatváltozás miatt következett be. Az ennek következtében kialakuló politikai bizonytalanság a nomád pásztorkodás előretörésének kedvezett.

Az i. e. I. évezred elejére vonatkozó legfontosabb egykorú forrásaink azok a terjedős asszír királyfeliratok, amelyek különösen az asszír királyoknak szomszédaik felett aratott győzelmeivel foglalkoznak. A Hettita Királyság eltűnése, Asszíriának I. Tukulti-Ninurta i. e. 1207-es meggyilkolását követő visszaszorulása és az egyiptomi 20. dinasztia i. e. 1070-es bukása után egyetlen erős külső hatalom sem maradt, amely kiterjeszthette volna befolyását Palesztinára és Levantére. I. Tukulti-apil-Ésarra i. e. 1100 körül készült feliratain kívül az asszír források egészen II. Assur-nászir-apil (i. e. 883–859) koráig hallgatnak a nyugatról, amikor a terület már kis városállamok között aprózódott fel. Izrael és Júda uralta Palesztinát, míg tőlük keletre Edóm, Moáb és Ammón kis államai feküdtek. Északabbra a tengerpartot a föníciai városok foglalták el. A Damaszkusztól Amidáig (Diyarbakır) húzódó szárazföldi övezetet arámi államok, a Taurus-hegység mentét pedig újhettita királyságok uralták.

Az újhettita uralkodók, a hettita királyok leszármazottai monumentális felirataikhoz az ékírás helyett a hettiták által is használt hieroglif írást alkalmazták. Több mint száz, i. e. 1000 és 700 közé datálható hettita hieroglif feliratot ismerünk. Az arámiak és a föníciaiak az arámi ábécét használták. A kilikiai Karatepén (ókori Azitawandas) egy hosszú, két nyelvű föníciai és hettita hieroglif felirat nagyban hozzájárult a hieroglif írás megfejtéséhez. A legtöbb hieroglif és arámi felirat rövid, és alig tartalmaz több adatot, mint az emlékművet állítató személy nevét és címeit. Csak a későbbi asszír hódítás idejéből vannak részletesebb információink történelműkről.

Izrael és Júda

A Biblia szerint i. e. 1000 és 930 között a Dávid és Salamon alatt egyesített izraeli és júdai monarchia volt Palesztina vezető hatalma. E beszámoló történelmi valóságalapjának annak ellenére nagy a valószínűsége,

ge, hogy a régészet és a több ezer egyiptomi és közkeleti forrás segítségével sem sikerült ezt alátámasztani. Olyan korszakban, amikor a szomszédos államok hanyatlásnak indulnak, egy energikus vezér, mint például Dávid, valóban létrehozhatott valamilyen kisebb birodalmat.

A Biblia szerint Józsué hódítása után a zsidók 12 törzse összecsapott a Délnyugat-Palesztinát elfoglaló filiszteusokkal. Ezek a filiszteus támadásokkal szembekeverülő törzsek Saul uralma alatt egyesültek. Saul azonban összetűzésbe keveredett vejével, Dáviddal, aki elmenekült, és miután egy ideig törvényen kívüliként élt, szövetséget kötött a filiszteusokkal. Amikor Saul az egyik filiszteusokkal vívott ütközetben életét veszítette, Dávid lett a zsidók királya. Dávid megbékelítette királyságát, és Jeruzsálemet tette meg fővárosául. Csatákat nyert a damaszkuszi arámiak, a moábiak és edómiai ellen is.

Sajnos azt nem tudjuk, hogy a valóságban milyen messzire terjedt ki Dávid birodalma. A hagyomány szerint fia, Salamon az Eufrátesztől nyugatra fekvő valamennyi királyságra kiterjesztette a befolyását, és – flottát építve – kereskedői a Vörös-tengeren Sába királynő országával kereskedtek. Uralkodása idején nagy építkezések indultak Hácórbán, Megiddóban és Gezerben. Jeruzsálemben ekkor épültek fel a városfalak, készült el a palota és az Úr temploma. Az említett városokban feltárt, és erre a korra datálható nagy mennyiségű tárgyi emlék is – mint például a hácóri, megiddói és gezeri háromkamrás városkapu – Salamon nevéhez köthető. Hasonló kapuk a Salamon halála utáni időszakból Lákisban és Asdódban is előkerültek.

Salamon halála után birodalma kettévált Izrael északi és Júda déli királyságára. Öt évvel később I. Sosenk (i. e. 945–924), a 22. dinasztia első fáraója megszállta Palesztinát. Karnaki feliratában 150 meghódított hely nevét sorolja fel, és egy szteléjének töredékei Megiddóban is előkerültek. Ugyanő volt az a fáraó is, aki – a Bibliában Sisák néven szerepel – megtámadta Jeruzsálemet, és elhurcolta a palota és a Templom kincseit. „Rechabeám királyságának 5. évében történt, hogy Sisák, Egyiptom királya felvonult Jeruzsálem ellen. Elvitte a kincseket az Úr templomából, s ugyanígy a királyi palota kincseit is elvitte, s egyáltalán, mindent elvitt. Az aranypajzsokat is elvitte, amelyeket Salamon veretett. Rechabeám király bronzpajzsokat csináltatott a helyükbe, és a testőrök kapitányaira bízta őket, akik a királyi palota kapuit őrizték.” (Kosztolányi István fordítása)

Az i. e. 9. században egy polgárháború után Omri (kb. 882–871) lett Izrael királya, és áthelyezte a fővárost Szamariába. Fia, Aháb Jezebelt, Türosz királyának lányát vette feleségül, és csatlakozott a helyi uralkodók Damaszkusz királya, Hadad-ezer (a bibliai Ben-Hadad) által vezetett szövetségéhez. A szövetség az Orontész menti Qarqarnál i. e. 853-ban vívott ütközetben együttes erővel állította meg az asszír hadsereget. Izrael, Júda és Asszíria történelme ettől kezdve elválaszthatatlanul összefonódott.

Izrael és Júda

A bibliai régészet két évszázadnyi kutatási eredményeinek köszönhetően Palesztina a Közel-Kelet egyik legjobban ismert területe. A Bibliában említett városok legnagyobb részét sikerült viszonylagos biztonsággal azonosítani. Néhány kutató nem hajlandó a Bibliában leírt eseményeket történelmi tényként elfogadni, hacsak nem támasztja alá azokat más bizonyíték is. A zsidók királyságát Saul és Dávid alapította, Dávid választotta fővárosává Jeruzsálemet. A királyság Salamon alatt élte fénykorát, ő építette meg a jeruzsálemi templomot is. Salamon i. e. 928 k. bekövetkezett halála után a királyság az északi Izraelre és a déli Júdára szakadt szét. Júda fővárosa Jeruzsálem maradt, Izraelnek azonban több fővárosa is volt, mielőtt Szamaria városát kiválasztották volna. I. e. 924-ben Sosenk egyiptomi fáraó lerohanta Izraelt és Júdát, de annak ellenére, hogy állítólag számos várost elfoglalt, Izrael és Júda egészen addig fennmaradt, amíg az asszírok végül az i. e. 8. és 7. században birodalmukba nem olvasztották őket.

Asszír újjáéledése

Asszír, bár meggyengülve, de átvészelte az i. e. II. évezred viharos eseményeit. A középasszír korban felállított minta, mely szerint az erős katonakirályokat gyengekező uralkodók követik, az újasszír korban is megismétlődött. Az asszír uralkodók részletes évkönyvekben emlékeztek meg hadjárataikról. E feliratok – a király címeinek és építési tevékenységének felsorolásával együtt – sztéleken, szikladomborműveken voltak olvashatók, esetleg alapító áldozat részeként ásták el őket. Nem meglepő, hogy ezek a feliratok egyoldalúak és gyakran megbízhatatlanok. Csak az asszír győzelmeket jegyezték fel, míg az asszír vereségeket elhallgatták, vagy győzelemként tüntették fel. Más források, mint például a Biblia vagy a babiloni krónikák másként írkák le ugyanazokat az eseményeket. Az asszír királyok levelei, melyeket sokkal gyakorlatibb célból és kevésbé elfogultan írtak, segítségünkre vannak egy sokkal tárgyilagosabb kép kialakításában.

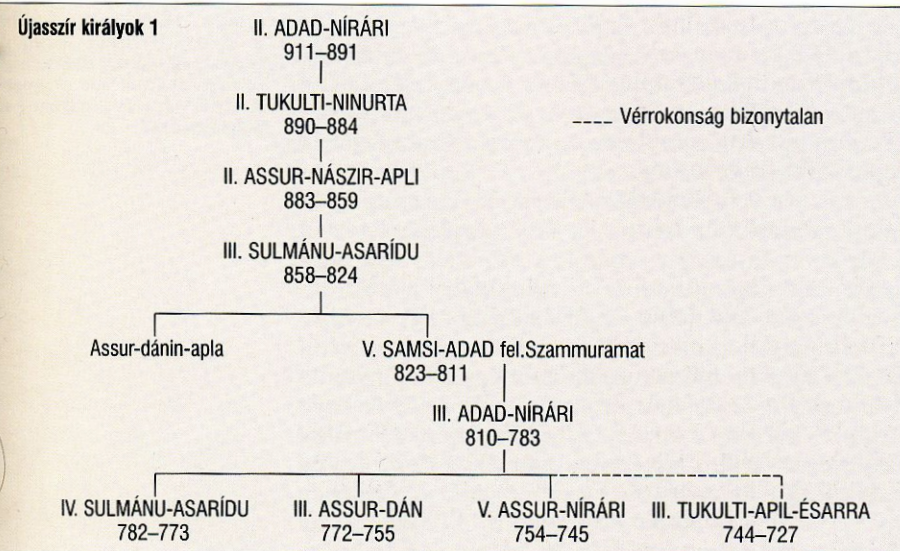
A többfelől érkező arámi betörések ellenére az asszír anyaország többé-kevésbé érintetlen maradt. Asszír csillaga az i. e. 10. század végére kezdett ismét emelkedni, amikor II. Adad-nírári (i. e. 911–891) visszaállította királyságuk erős hatalmát. Először délen legyőzte Babilóniát, majd hadjáratok sorozatával elfoglalta Katmuhit, Naszibínát és Hanigalbatot, és ezzel megszerezte a Hábúr-régiót. Győzelmei hatalmas zsákmányt és hadisarcot – aranyat, ezüstöt, drágaköveket, harci kocsikat és lovakat, férfi és női foglyokat, szarvasmarhát, juhot és gabonát – jelentettek a számára. Adad-nírári büszke volt vadászsikereire. Állítása szerint hat elefántot terített le, további négyet pedig befogott, és – a közép asszír királyok szokása szerint – állatkertbe zárta őket, ahol oroszlánokat, tulkokat, szarvasokat, vadkecskéket, vadszamarakat és struccokat is tartott. Azt állította, hogy több földet szántatott fel és több gabonát halmozott fel, mint előtte bárki. Az asszír anyaország mezőgazdasági virágzása csak erősítette katonai sikereit, és egy bölcs király legalább annyit foglalkozott a földekkel, mint a hadsereggel.

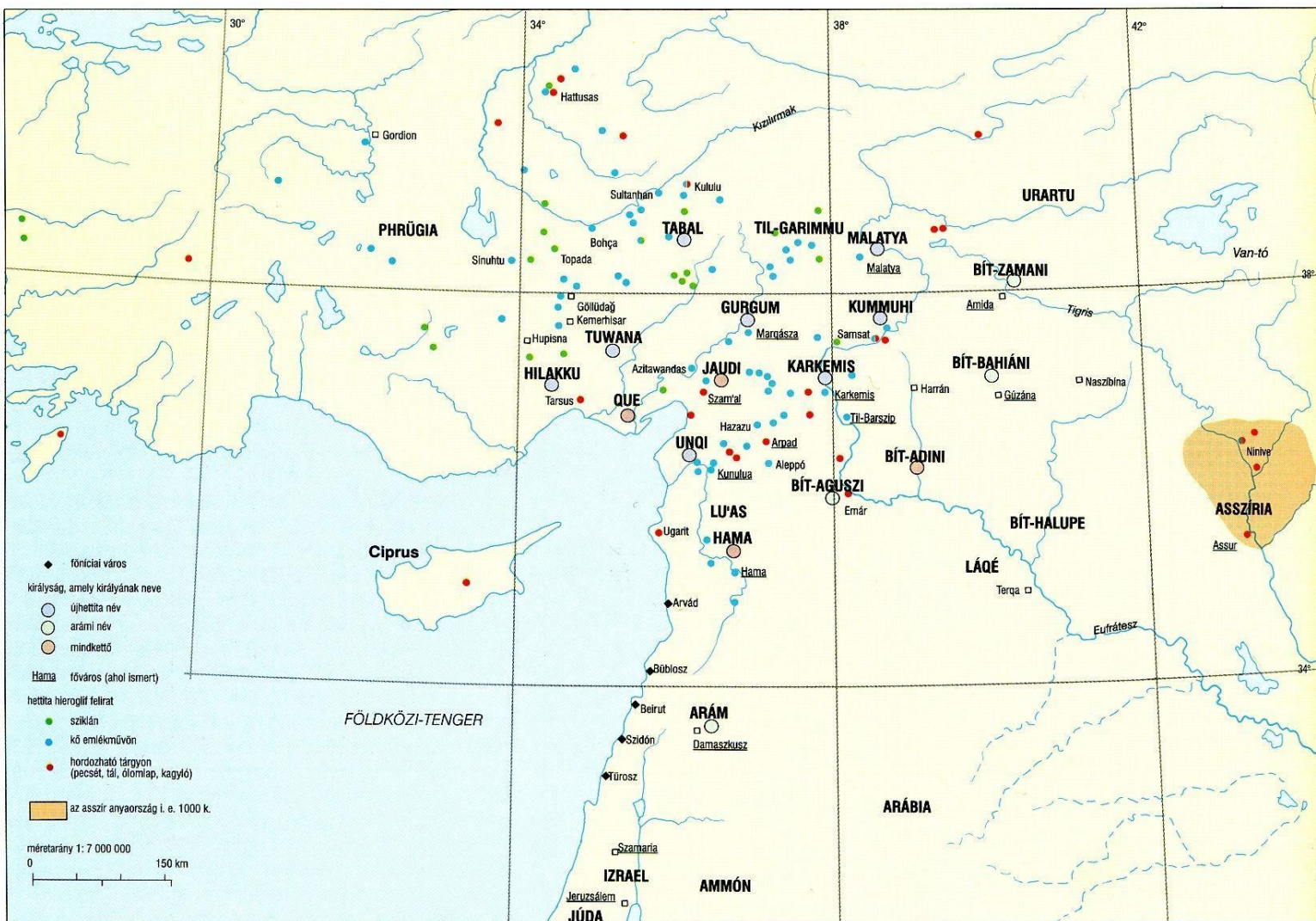
Fia, II. Tukulti-Niruta (i. e. 890–884) keletre és északnyugatra indított hadjárataival megerősítette apja katonai sikereit. I. e. 885-ben déli irányban, Babilónián keresztül (valószínűleg a babiloni király beleegyezésével, mivel Asszír nem kapott adót a babiloni ellenőrzés alatt álló városokból) hajtott végre csapataival egy hosszú menetelést, majd az Eufrátesz és a Hábúr mentén visszatért Asszíriába. Útjáról részletes feljegyzést készítettett, amelyben felsorolták minden helynek a nevét, ahol egy éjszakát eltöltött, és leltárt állítottak össze a helyi uralkodóktól beszédett hadisarcról.

II. Assur-nászir-apli uralkodása

II. Assur-nászir-apli apja, II. Tukulti-Ninurta és nagyapja nyomdokain haladt. Uralkodásának első éveiben északra, keletre és délre, de elsősorban nyugatra, Szíriába és Levantéba vezetett hadjáratokat, ahol a helyi uralkodók uralma alatt álló kis városállamok nem nagyon tették próbára az asszírokat. I. e. 877-ben Assur-nászir-apli elérte a Libanon-hegységet és a Földközi-tengert, amelyet Amurrú ország nagy tengerének nevezett. Így ír erről:

„Megmostam fegyvereimet a Nagy Tengerben, és áldozatot mutattam be az isteneknek. Adót kaptam a tengerpart királyaitól, Türosz, Sziddón, Búblosz,

Mahallata, Maiza, Amurrú és a tengerben lévő Arwad országainak népeitől: aranyat, ezüstöt, ónt, bronzot, egy bronzüstöt, színes szegésű lenvászon ruhákat, egy nagy nőstény majmot és egy kis hím majmot, ébenfát, puszpángfát, elefántcsontot és mindenféle tengeri élőlényeket.”

A hadjárat célja valójában nem hódítás volt, csak az asszír befolyási övezet határait jelölte ki. A következő évszázadokban a szomszédos területek asszír meghódítása adott mintát követett. Első lépésben az asszírok ajándékokat kaptak független uralkodóktól, akik később vazallusaikká váltak. Később, ha a megfelelő mennyiségű adó beszolgáltatását elmulasztották, ez az asszír katonai gépezet beindulásához és csaknem biztos vereségükhöz vezetett. A hódítás után vagy egy helyi uralkodót neveztek ki vazallus királlyá, vagy pedig az országot Asszíriához csatolták, és az asszír uralkodó kormányzót nevezett ki a tartomány irányítására. Amikor Assur-nászir-apli kísérletet tett az Eufrátesz mentén fekvő Szúhú leverésére, melynek fővárosa Ana volt, állítása szerint győzelmet aratott, a valóságban azonban valószínűleg vereséget szenvedett. Szúhú az i. e. 8. század közepéig független maradt, de uralkodói ennek ellenére bölcs dolognak tartották, hogy adót fizessenek az asszír királyoknak.

Kalhu, Assur-nászir-apli új fővárosa

Uralkodásának elején II. Assur-nászir-apli elhatároz-

ta, hogy királyi székhelyét Assurból a Tigris és a Felső-Záb összefolyásának közelében fekvő Kalhuba (a mai Nimród) helyezi át. I. e. 878-ban már elkezdődtek a városfal, egy csatorna és a palota építésének munkálatai, de még 15 évig tartott, amíg a palota nagy megnyitó ünnepségét megrendezhették.

II. Assur-nászir-apli Kalhut kis közigazgatási központból a birodalom fővárosává alakította át. (Főváros is maradt még közel 150 évig, amíg II. Sarrukín el nem határozta, hogy Ninivétől északra egy teljesen új királyi székhelyet nem épít magának.) A csaknem 8 km hosszú városfalak közel 70 millió, egyenként 40 cm-es oldalú négyzetes téglából álltak. A falak 360 hektárnyi területet öleltek körbe. A város délnyugati sarkába kerültek az óváros maradványai, amelyeket Assur-nászir-apli templomokat és palotákat magában foglaló fellelővárrá alakított át.

Assur-nászir-apli fő építménye, az Északnyugati-palota a szokásos asszír palotaalaprajzot követte. A közügyek intézésére szolgáló külső udvart egy nagy trónterem választotta el az udvarok köré csoportosuló szobákból álló belső együttestől. A nagy udvarra valószínűleg a keleti falon lévő kapun keresztül lehetett kijutni, bár az erózió ennek minden nyomát eltüntette. A déli falat faragott domborművek borították, és három hatalmas, emberfejű kőoroszlán által szegélyezett átjáró törte meg, melyek a trónterembe vezettek. A trónteremtől balra elhelyezkedő fülkében egy 1,3 m magas homokkötömb állt. A király alakja és egy hosszú felirat volt rávésve, amely az Északnyu-

Arámi és újhetita királyságok

A Hettita Birodalom összeomlását követő három évszázad folyamán Levante városai önálló városállamokat hoztak létre. Egy részüket a hettiták leszármazottjai, más részüket pedig a területet előzőlő arámi törzsek uralták. Néhány uralkodócsaládban hettita és arámi nevek egyaránt előfordultak. Az újhetita királyok hettita hieroglif feliratokat készíttettek, amely írást az egykori Hettita Birodalomban ünnepi és pecsétfeliratok készítésére használták, de nem hettita, hanem inkább luwi nyelven. III. Tukulti-apil-Ešarra (i. e. 745–727) trónra lépéséig az asszíroknak – annak ellenére, hogy számos hadjáratot vezettek nyugatra – nem voltak területi igényeik az Eufráteszen túl.

Jobbra: Ez a dombormű, amelynek részletén egy adóvivő egy majmot vezet, olyan nagyobb kompozíció része volt, amely II. Assur-nászir-apli kalhui palotája nagy udvarán, a trónterem külső homlokzatát borította. A teljes jelenet az udvartartásának tagjai által kísért királyt ábrázolta, amint adót vesz át birodalmának alattvalóitól. Annak a hadisarcnak, amelyet a Földközi-tenger partvidékének városai adtak a Föníciát megszálló II. Assur-nászir-aplinak, két (egy nagy és egy kicsi) nőstény majom is a része volt, bár az itt látható példány kétségtelenül hímnemű.

gati-palota elkészültéről, Kalhu átépítéséről, és az Assur-nászir-apli által ez alkalomból rendezett fényes ünnepségről tudósít minket.

A felirat Assur-nászir-apli címeinek és őseinek felsorolásával kezdődik, majd hódításainak és építkezéseinek leírásával folytatódik. Eszerint az uralkodó készíttetett egy 120 téglasor magasságú teraszt, amelynek tetejére emeltette a nyolc szárnyból álló – és nyolc, különféle gerendatípus felhasználásával épített – palotát. Az ajtókat bronzpántokkal és reteszekkel látták el, a falakat pedig falfestmények és kék mázas téglák díszítették. Assur-nászir-apli templomokat hozott létre új fővárosában, Kalhuban, és feliratai szerint Asszíria-szerte helyreállította az elhagyott városokat és templomokat. Az új főváros vízellátására csatornát ásított, amely azt a kertet öntözte, melyben a hadjáratai során gyűjtött fákat és növényeket elhelyezte. Az északról, keletről és nyugatról származó hadifoglyokat is Kalhuban telepítette le.

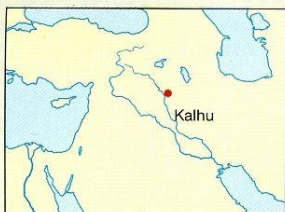
A király vadászsikereiről is megemlékezik. Feliratai szerint 450 oroszlánt, 390 vadbikát ejtett el harci kocsijáról, és számos elefántot, oroszlánt, bikát és struccot is befogott. A szöveg végül leírja azt a 10 napig tartó ünnepséget, amelynek során a palota felavatására összesen 69 574 férfi és női vendég – köztük Kalhu 16 000 polgára – „gyűlt össze az ország minden szegletéből”. Az ünnepségek során 14 000 juhot és 10 000 tömlő bort fogyasztottak el.

Assur-nászir-apli palotadomborművei

A palotaudvar és a mögötte fekvő hatalmas, 10×47 méteres trónterem falait faragott kőlapok díszítették. Az alapelv valószínűleg a hettita nyugatról származott, ahol például Hattusas kapuit is ilyen kőlapok díszítették. A hagyomány az újhettita államokban is folytatódott: Karkemis, Gúzána és Ain-Dara épületeinek falait is ilyen díszítések borították. Ezt a technikát átvéve, a puha helyi gipszkő felhasználásával, Assur-nászir-apli egyik termet a másik után burkol-tatta domborművekkel. A domborművek témájának egy része vallásos volt, a többi pedig a királyt ábrázolta a mezopotámiai uralkodók hagyományos szerepeiben: főpapként, harcosként és vadászként.

Az asszír szobrászatban a körplasztika ritka volt. A domborművek nagy része viszont lényegében kőben kivitelezett festmény – domborműben megfogalmazott kétdimenziós rajz – volt. Ha előfordult, a körplasztika is inkább szögletes, semmint kerek volt. A reliefeken a fontos részleteket eredetileg fekete, fehér, vörös és kék színekkel emelték ki, a felettük lévő falfelületet pedig falfestményekkel díszítették. A mázas téglák további színt adtak az épületeknek. Az asszír műemlékek mai egyhangú megjelenése hamis képet ad arról, hogy valaha hogyan nézhettek ki.

Assur-nászir-apli palotájában a trónterem három bejárata közül a középső volt a főbejárat. A hatalmas kőoroszlánok között átsétálva látogató egy domborművet láthatott maga előtt, amelyen a király két, védő géniusz által védett alakja állt egy stilizált fa két

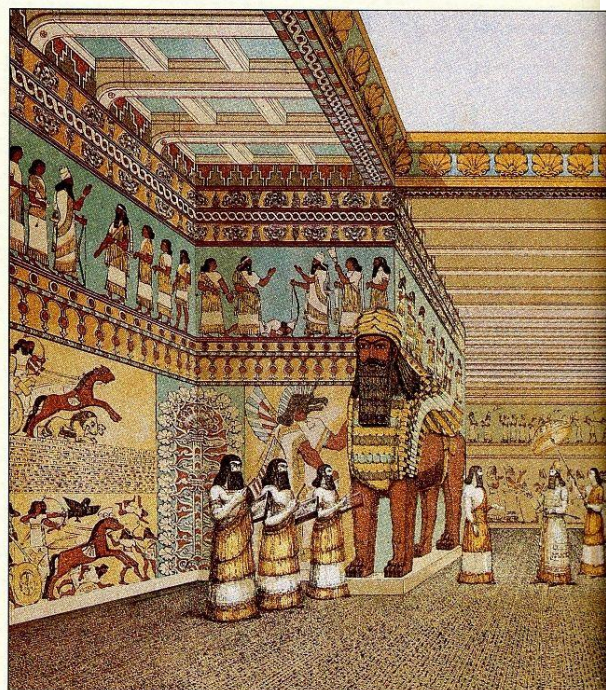
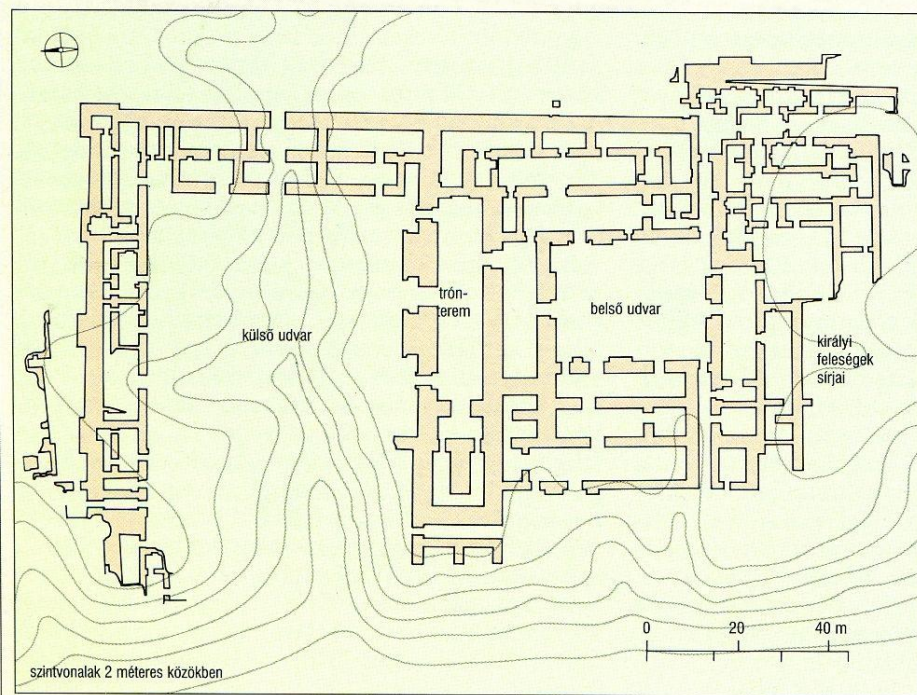
Kalhu

1845 novemberében Sir Austin Henry Layard ásátásokat kezdett Tell-Nimrúd lelőhelyén. Bár Layard azt gondolta, hogy Ninive romjaira bukkant, az akkád nyelv megfejtése bebizonyította, hogy Kalhu (a bibliai Kalah) városát fedezte fel. Kalhu a közép-asszír korban tartományi központ volt, de II. Assur-nászir-apli (i. e. 883–859) fővárosává tette. 150 éven keresztül maradt AsszírIA fővárosa.

Assur-nászir-apli csatornát ásátott a Felső-Zábtól a környék öntözésére és a lakosság vízellátására, és egy 8 km hosszú, erős városfalat is építtetett. A város délnyugati sarkában állt a citadella, amelyen belül a templomok és a király palotái a régi város dombján emelkedtek. Északnyugaton helyezkedett el a *zikkurratu*, valamint a Ninurta-, az Istár- és a Kidmuru-templom. A *zikkurratu*tól délre épült a csodálatos Északnyugati-palota. Bejáratait hatalmas kőoroszlánok és kőbikák védték, falait pedig a király katonai és vadászsikereit, valamint isteni lényeket ábrázoló domborműves kőlapok borították. Délebbre álltak III. Sulmánu-asarídu (i. e. 858–824), III. Tukulti-apil-Ésarra (i. e. 744–727) és Assur-ah-iddina (i. e. 680–669) palotái. A citadella délkeleti sarkában volt a Nabú-templom, és itt építették fel az udvari hivatalnokok által használt különböző kisebb palotákat is. II. Sulmánu-asarídu a város délkeleti sarkában létesítette hatalmas arzenálját. Az angol ásatók által „Fort Shalmaneser” névre keresztelt erőd adott otthont az asszírok által felhalmozott zsákmánynak, közte az Asszír Birodalom nyugati tartományaiból származó elefántcsont-faragványoknak. Kalhu AsszírIA i. e. 612-es bukásakor pusztult el, bár egy falu egészen az i. e. 2. század közepéig fennmaradt a citadellán.

Jobbra: Szárnyas, sasfejú génusz az Ninurta-templomból. Kezében valószínűleg egy tisztulási szertartásnál használt kúp alakú tárgyat és vödröt tart.

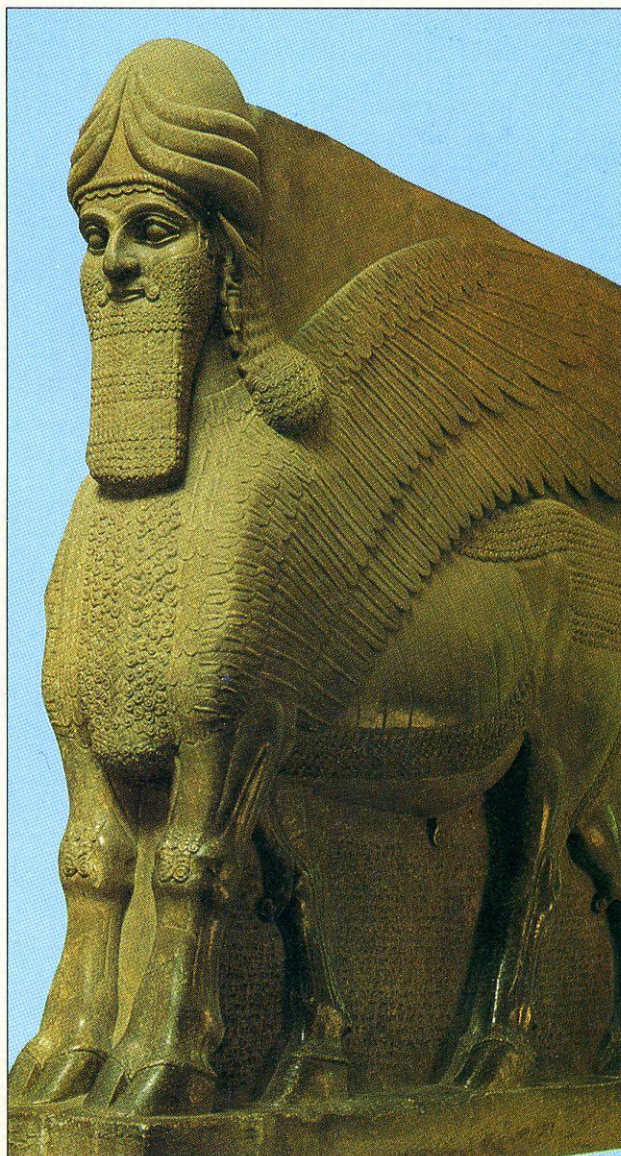
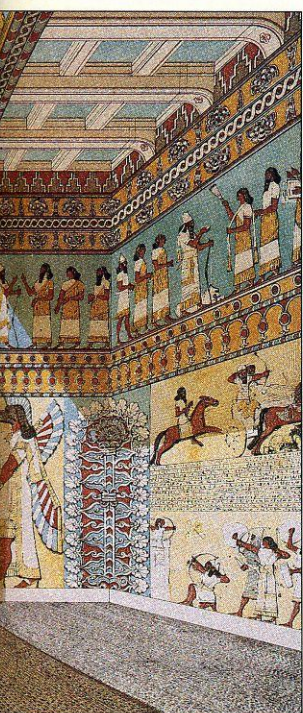
Lent: Az Assur-nászir-apli által a kalhui citadellán épített Északnyugati-palota volt a legfontosabb épület, és ez maradt fenn a legjobb állapotban. A valószínűleg az északkeleti oldalon álló eredeti főbejárat egy nagy, hivatali helyiségekkel szegélyezett külső udvarra vezetett. Az udvar déli oldalán állt a nagy, faragott kőlapokkal díszített falú trónterem, amely mögött a palota többi terme húzódott meg. Ezek a termek valószínűleg hivatali célokat szolgálták, mivel falaitak főleg vallásos jellegű domborművek díszítették. A palota déli szárnyában helyet kapó kisebb szobákat valószínűleg konyháknak és kiszolgáló helyiségeknek használták. Ebben a szárnyban számos asszír királyi feleséget is eltemettek. Nemrégiben tárták fel közülük kettőnek érintetlen sírját, amelyekből ékszerek és más értékes tárgyak mesés gyűjteménye került elő.

Jobbra: Hatalmas méretű emberfejú szárnyasbika az Északnyugati-palota belső udvarának déli oldaláról. Őt lába volt, hogy szemből és oldalról is lehessen nézni. Magassága 3,28 m.

Lent: A. H. Layardnak az Északnyugati-palota trónterméről készített festménye. Annak ellenére, hogy néhány részlete pontatlan, atmoszférája mégis hiteles.

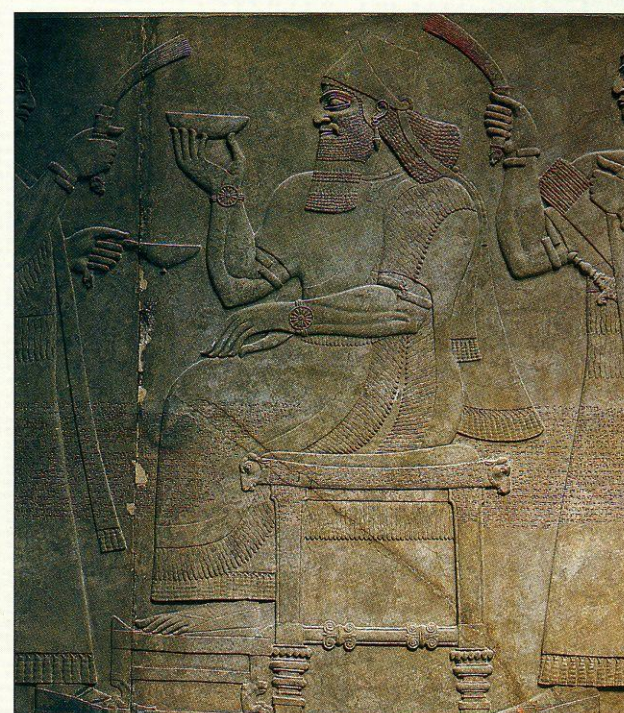
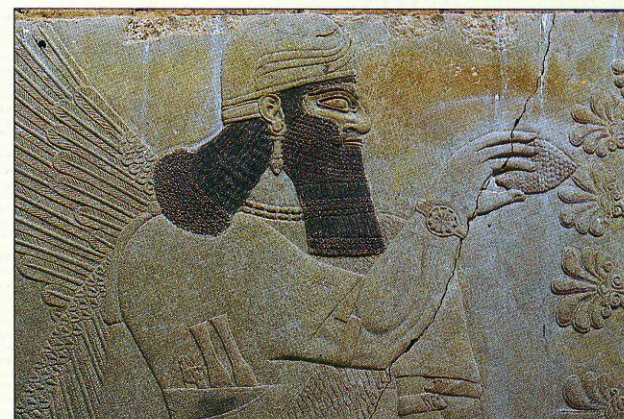
Balra: Az Északnyugati-palota tróntermének főjelenete két helyen ismétlődik: először a külső udvarról nyíló középső bejáratnál szemben, másodszor pedig a terem keleti végében, a trón mögött. Assur-nászir-apli alakját kétszer is láthatjuk, az életfa két oldalán. A fa fölött, a szárnyas napkorongban látható istenség minden bizonnyal Samas vagy Assur. Magassága 1,78 m.

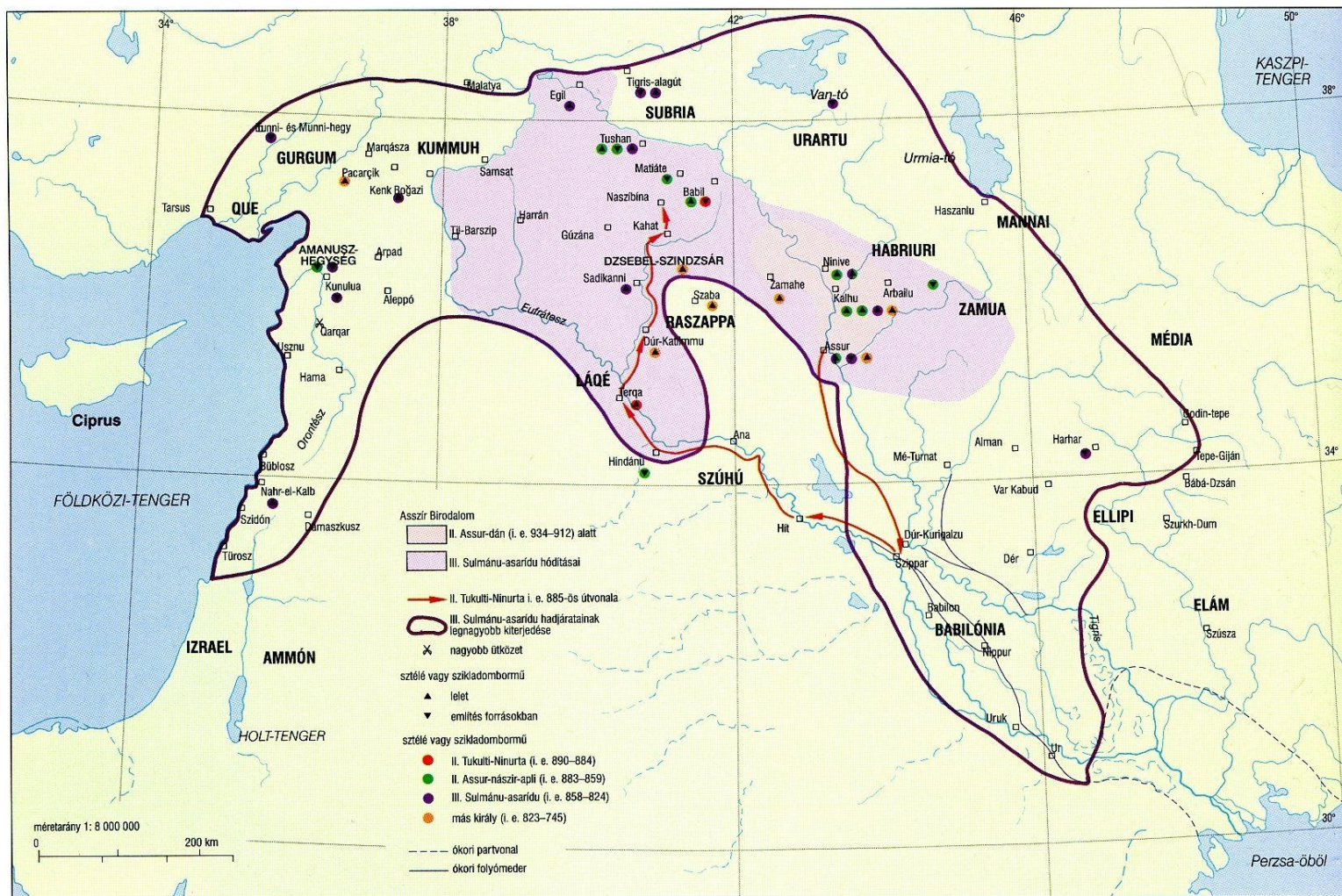
Jobbra: II. Assur-nászir-apli mészkő szobra a Ninurta-templomból. Az Asszíriában nagy mennyiségben található domborművek mellett a körplasztika ritka. A király által viselt kendő arra utal, hogy a domborművön papi minőségében szerepel. Magassága 1,06 m.

Lent: Az Északnyugati-palota egyik belső termének domborműrészletén egy szárnyas géniusz látható. Jól ki lehetetlen megmaradt a szakáll és a haj fekete festése.

Alul: A trónon ülő II. Assur-nászir-apli egy tálat tart a kezében. Körülötte udvaroncok és eunuchok láthatók.

oldalán. A teremben balra volt a király trónja, amely mögött a falon hasonló, az istenek szarvkoronáját viselő két szárnyas génusz által keretezett jelenet húzódott. A falak hosszú oldalait két sávra osztott domborművek díszítették. A felső sávok a királyt harc és vadászat közben ábrázolták. A csatajelenet alatt a király hadifoglyokat tekint meg, és a zsákmányt veszi át. A vadászejelenet alsó részében az uralkodó az elejtett állatok tetemére önt italáldozatot. A domborművek a királynak a feliratokban is megfogalmazott szerepeit hangsúlyozták, mely szerint az istenek földi képviselője, nagy harcos és híres vadász volt.

A tróntermen kívüli falat díszítő domborművek a királyi audienciára érkező emberek számára készültek. Ezeken a reliefeken az íját és nyilát tartó, valamint idegen követek menetét fogadó győzedelmes királyt ábrázolták. Az ékszerekből, fémedényekből és textíliákból álló adót hozó felvonulók üdvözlésére emelik kezüket. Az egyik alak két majmot vezet, talán azokat, amelyeket feliratában Assur-nászir-apli a Föniciából kapott adó részeként említ. Az adóvivőket – jellegzetes hosszú ruhát és bal vállukra, illetve derekukra csavart gypjúkendőt viselő – két asszír hivatalnok vezeti a király elé. Ők ketten az asszír udvar két hivatalnokcsoportját jelképezik: az első a „százi”-ket, akik – mint a nevük is mutatja („a szakállas”) – nem eunuchok voltak, a második az uralkodó közvetlen kiszolgálására rendelt „sa rési”-ket (a [király] fejéhez tartozó) eunuchokat. A héber és arámi nyelvben az eunuch szó az akkád „sa rési” kifejezésből származik.

A palota belső termeinek domborművei a királyt és

udvartartását mutatják, valamint stilizált fákat beporzó szárnyas génuszokat. Ezek a szobák valószínűleg nem magánlakosztályok voltak, hanem az uralkodó hivatalos tevékenységét szolgálták.

Assur-nászir-aplit és más asszír királyokat az asszír palotában temették el, de sírjaikat kirabolták. Legújabbban azonban a kalhúti Északnyugati-palota déli termeiben fedezték fel négy királyi feleség érintetlen sírját. A sírokban talált ékszerek mennyisége (57 kg arany) és gazdagsága is rendkívüli volt, bár ez nem tekinthető teljesen váratlannak, mivel a korszak szövegei és domborművei az Asszíriába hurcolt óriási mennyiségű nemesfémről és ékszerről tanúskodnak. A domborművek felbecsülhetetlen értékű információt adnak az Asszíriában és a tartományokban az i. e. 9. és 7. század között használt ruházat, ékszerek, szerszámok és fegyverek terén bekövetkezett stílusváltozásokról.

Sulmánu-asarídu nyugati hadjáratai

Az Asszíriától északra és keletre fekvő magas és ritkán lakott hegyvonulatok nem tették lehetővé, hogy az asszírok tartósan elfoglalják az Iráni-fennsík völgyeit és Kelet-Anatóliát. Az asszír hadseregek, hogy megbüntessék és kirabolják ellenségeiket, végigvonultak ugyan e hegyek néhány nehezebben járható útvonala, de amint a hegylakókat megleckéztették, és asszírbarát uralkodókat ültettek a nyakukra, az asszír seregek hazatértek. Asszíria legfontosabb területi ambíciója a termékeny nyugati és déli síkságok ellenőrzése volt.

III. Sulmánu-asarídu (i. e. 858–824) átvette apjá-

Asszíria újjáéledése

Az arámi betelepülés az Asszír Királyságban olyan súlyos károkat okozott, hogy a népesség az i. e. 10. században alig valamivel volt nagyobb, mint 400 évvel korábban. II. Adad-nirári (i. e. 911–891) és utódai alatt Asszíria (elsősorban nyugati irányba) terjeszkedni kezdett, és III. Sulmánu-asarídu uralkodása alatt elérte az Eufráteszt. A Sulmánu-asarídu uralkodása végén kitört polgárháború ugyan meggyengítette Asszíriát, de így is sikerült fenntartania a névleges hatalmat a korábbi uralkodók által meghódított területek legnagyobb része felett. Az asszír királyok feliratai a történeti földrajz szempontjából felbecsülhetetlen értékűek. E feliratok néhány esetben rendkívül részletes útleírást adnak, mint például II. Tukulti-Ninurta i. e. 885-ös hadjárata esetében, amikor az uralkodó feljegyezte minden helynek a nevét, ahol éjszakára megszállt. A király parancsára készített sztlék és szikladomborművek is utalnak az asszír katonai hatalom kiterjedésére, és gyakran az asszír hódítás legtovábbi pontjait jelölik.

Fent: Kőberakásos arany karperec a közelmúltban Kalhuban felfedezett királynésírok rengeteg értéktárgya közül. Hasonló karpereceket ábrázoltak a palotadomborműveken is, amelyeken az asszír udvar tagjai és isteni lények viselik őket.

Jobbra: A kalhúli Sulmánu-asaridu-erőd nagy tróntermében álló tróntalapat előoldala. Középen III. Sulmánu-asaridu (jobbra) és Marduk-zákir-sumi babiloni király (balra) látható olyan tartásban, mintha egymás kezét ráznák, bár valószínűleg nem ez a gesztus helyes magyarázata. Ennek az ábrázolásnak, amelyben egy idegen uralkodót az asszír királlyal egyenlőnek tüntetnek fel, nincs párhuzama, és az Asszír, valamint Babilónia között ez idő tájt fennálló különleges kapcsolatokra utal. Magassága kb. 21 cm.

nak, Assur-nászir-aplinak a gyakorlatát. Ahogy azt megszoktuk, felirataiban a király mindig győztesnek tüntette fel magát, de az ugyanazon terület ellen végrehajtott ismétlődő hadjáratok másra utalnak. III. Sulmánu-asaridu uralkodásának legfontosabb eseményeit katonai, különösen nyugati katonai sikerei jelzik. Uralkodása első négy évének hadjárait Ahuni, Bít-Adini arámi államának uralkodója ellen vezette. Sulmánu-asaridu harmadik uralkodásának évében Ahuni elmenekült az Eufrátesz keleti partján lévő fővárosából, Til-Barszipból, amelyet az asszír csapatok gyorsan megszálltak, és Kár-Sulmánu-asaridu névvel láttak el. A következő évben az asszírok elfogták Ahunit, akit isteneivel, harci kocsijaival, lovaival, fiaival, lányaival és katonáival Assur városába hurcoltak.

Ez a győzelem azonban csak rövid pihenőt biztosított Sulmánu-asaridu számára, mivel i. e. 853-ban seregeit 12 király – köztük Hamat királya, Irhuleni, Izrael királya, Aháb, kilikiaiak, egyiptomiak, arabok és más hercegségek – Hadad-ezer, damaszkuszi uralkodó által irányított szövetsége ellen kellett vezetnie. A seregek az Orontész menti Qarqarnál csaptak össze. Sulmánu-asaridu teljes győzelemmel dicsekszik, és azt állítja, hogy az összesen 60 000 főnyi ellenséges seregből 14 000 (egy későbbi beszámoló szerint 20 500) katonát ölt meg. Hadad-ezer azonban hat évvel később is az asszírelles szövetség élén állt, és Sulmánu-asaridu még i. e. 838-ban is Damaszkusz uralkodói ellen harcolt. Erre az időre azonban a terület legtöbb uralkodója már úgy döntött, hogy inkább adót fizet az asszíroknak, mintsem hogy megkockáztassa az asszír hadsereg támadását. 20 évi uralkodás után Sulmánu-asaridu Que országa (Kilikia) és Taurus szomszédos államai felé fordította a figyelmét. A következő évtizedben ellenük vezette hadjáratát.

Az, hogy mi volt Sulmánu-asaridu katonai vállalkozásainak célja, nem teljesen világos. Nem tett kísérletet arra, hogy az Eufráteszen túli területeket közvetlen asszír irányítás alá vonja, és még néhány, az Eufrátesztől keletre fekvő város, mint például Gúzána is megőrizte függetlenségét. A célok között a hadisarc, valamint a kereskedelmi utak és nyers-

A baláwáti kapuk

1876-ban bronz domborművek töredékei bukkantak fel a londoni és párizsi műkereskedelemben. Ezek a töredékek hatalmas kapukról származtak, amelyeket III. Sulmánu-asarídu (i. e. 858–824) parancsára bronzpántokkal díszítettek. A következő évben Hormuzd Rassam, aki korábban Layard asszisztense volt, ekkor pedig a British Museum közel-keleti ásatásait vezette, felfedezte, hogy a töredékek a Kalhutól 16 km-re északkeletre fekvő Baláwátból (Imgur-Enlil) származnak. Rassam itteni ásatásait egy mohamedán temető nehezítette, de végül sikerült megtalálnia Sulmánu-asarídu kapujának többi bronzpántját, és emellett feltárta egy Sulmánu-asarídu apja, II. Assur-nászir-apli (i. e. 883–859) által állíttatott kapu bronzpántját is. Ezenkívül kiásott még egy templommaradványt is, amelyet II. Assur-nászir-apli alapító kőtáblájával láttak el.

Később kétségek merültek fel Rassam ásatási jelentésével kapcsolatban, de beszámolója teljes mértékben igazolódott, amikor 1956-ban ismételten egy II. Assur-nászir-apli által állíttatott ajtóról származó bronzpántok kerültek Baláwátban napvilágra.

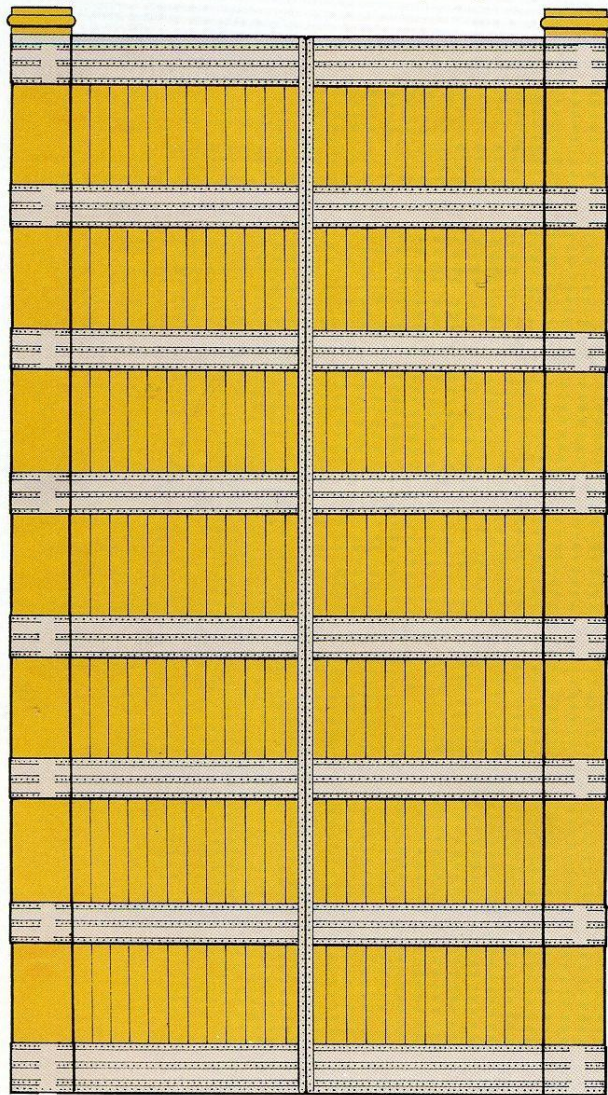
Jobbra: Részlet a baláwáti kapuk egyik bronzpántjáról: asszír ostromgép támad egy észak-szíriai várost. Az ostromharcászat az asszír katonai stratégia nagyon fontos része volt. Az asszír domborműveken figyelemmel kísérhetjük az ostromgépek szerkezeti változásait.

Lent balra: Mindegyik kapunak az ajtószárnyakra szegezett nyolc bronzpántja volt. A bronzpántokat a hátoldalukról domborított domborművekkel díszítették, amelyek apró részleteit kívülről vették be. A legjobb állapotban III. Sulmánu-asarídu bronzpántjai maradtak fenn. Mindegyik pánt 27 cm magas volt, és két sávból állt, amelyek a király hadjáraitak részleteit ábrázolták. Az ajtószárnyak nem zsanérosak voltak, hanem erős, függőleges gerendákhoz voltak rögzítve, amelyek a földre süllyesztett perselyköveken forogtak. A bronzpántok helyét a gerendára való ráhajlásuk mérete adja meg, mivel a tengelyként szolgáló gerendák a tetejük felé vékonyodtak. A kapuk kb. 6 m magasak és 2,3 m szélesek lehettek.

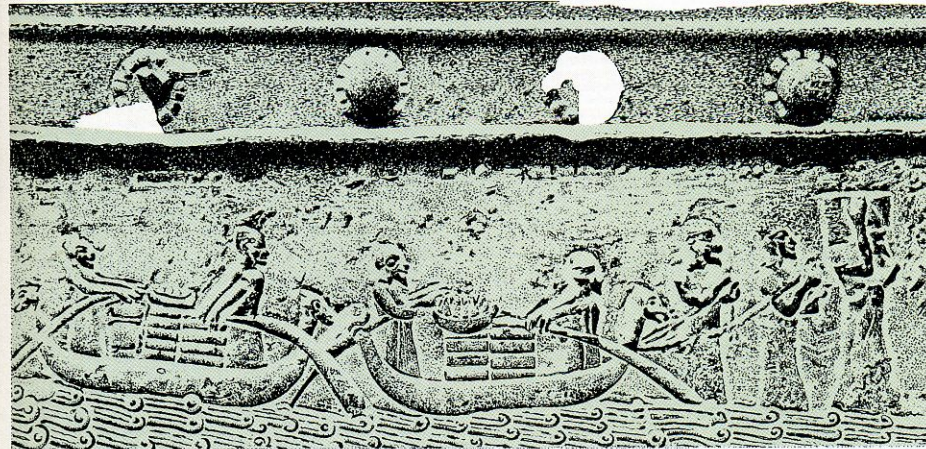
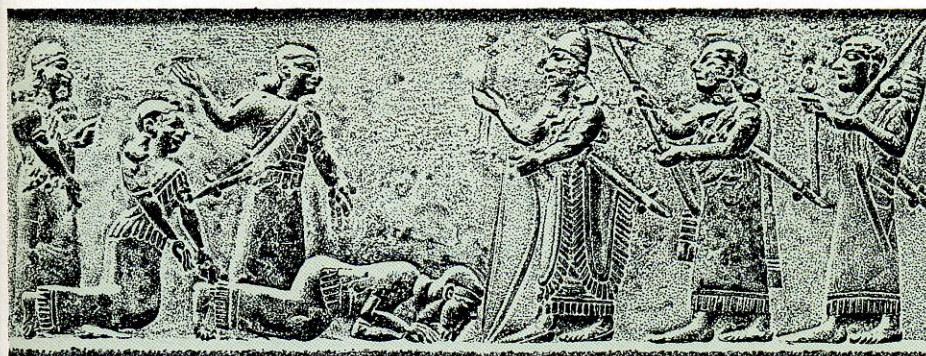
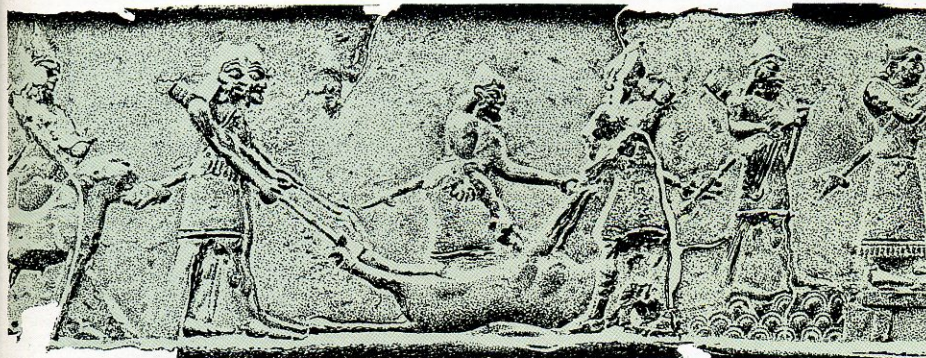

Lent: Harci kocsik hadjáraton. A babilóniai helyszínről a pálmák utalnak. A harci kocsik személyzete általában három főből, a hajtóból, a harcosból és a pajzstartóból állt. Az i. e. 9. századi harci kocsiknak hatküllös kerekük volt. Az i. e. 8–7. századra a kerek nagyobbak lettek, és már nyolc küllőjük volt.

Jobbra: Az Eufrátesz felső folyásának környékéről származó uralkodókat egy szakálltalan hivatalt (valószínűleg egy eunuch) vezeti Sulmánu-asarídu elé. Az idegen uralkodók leborulnak a király előtt. A királyt harcosként, kezében íjjal, egy szolga és fegyverhordozója társaságában ábrázolják.

Lent: Áldozatbemutató az Asszíriától északnyugatra fekvő hegyek között. Az asszír királyokat Assur isten földi helytartóinak tartották. A fontos döntésekhez a sereggel tartó jóspapok véleményét is kikérték, akik jövőre utaló jeleket kerestek az áldozati állat beleit tanulmányozva.

Fent: Első teljes uralkodási évében (i. e. 858) Sulmánu-asarídu nyugatra vonult, és megsarcolta Türosz és Szidón városait. Mivel Türosz sziget volt, hadisarcát hajókon hozták ki a szárazföldre. A föníciai haditengerészetet mind az asszír, mind a későbbi perzsa hűbérurak is felhasználták.

Balra: Sulmánu-asarídu korában a harciokocsizók voltak a hadsereg elitcsapatai. A harci szekereket azonban vadászatokra és ünnepi felvonulásokra is használták. Az i. e. 8. század végén – különösen a hegyvidéki harcokban – a lovasság fontosabbá vált.

anyagforrások ellenőrzése játszhatta a legfontosabb szerepet. Sulmánu-asarídu feljegyeztette, hogy hány alkalommal vágott cédrusfát az Amanus-hegységben. Utalt egy ezüsthegyre, a Taurus-hegységben fekvő Tunni-hegyre, valamint a Munni-hegyre, a márványhegyre vezetett katonai expedícióra is. A földek megműveléséhez és a palotaépítéshez szükséges munkaerő előteremtése is szerepelhetett az okok között. Az asszír évkönyvek szerint i. e. 881 és 815 között összesen 193 000 embert deportáltak Asszíriába, akik közül 139 000 arámi volt.

Asszíria kapcsolatai Babilonnal

Asszíria és Babilónia királyai azóta voltak szövetségesek, amióta II. Adad-nirári (i. e. 911–891) király – felirata szerint győztes csata után – házasság céljából kölcsönösen ki nem cserélte lányát I. Nabú-suma-ukín lányával. Ez idő tájt Asszíria és Babilónia meg egyezett a két ország közötti határvonalról, majd később Sulmánu-asarídu Nabú-suma-ukín fiával, Nabú-apla-iddinával is szövetséget kötött. Amikor Nabú-apla-iddina fia, Marduk-zákir-sumi i. e. 851-ben Babilon trónjára került, öccse, Marduk-bél-uszáte fellázadt ellene, és arra kényszerítette Marduk-zákir-sumit, hogy Sulmánu-asaríduhoz forduljon segítségért. Sulmánu-asarídu elfoglalta a Dijála menti Mé-Turnatot, de nem sikerült a babiloni lázadót foglyul ejtenie. Marduk-bél-uszáte a keleti hegyekben, Almanban (ma Szar-e Pol-e Zoháb) keresett menedéket, de Sulmánu-asarídu és Marduk-zákir-sumi együttesen lerohanta a várost, s megölte a lázadót.

Sulmánu-asarídu ezután meglátogatta Babilónia legfontosabb vallási központjait, Nergál kútait, Marduk babiloni és Nabú borszippai templomát. Itt áldozatokat mutatott be, és ajándékokat is adományozott a templomoknak. Sőt, Babilon és Borszippa polgárainak még fogadást is adott. Ezen események leírásakor Sulmánu-asarídu nem említi a babiloni királyt. Sajnos, nem világos, hogy a babiloni uralkodó hűbérura lett volna, vagy pedig mindent Marduk-zákir-sumi szervezett. Érdekes módon a pár évvel későbbi származó kalhui trónbázison III. Sulmánu-asarídot és Marduk-zákir-sumit – valószínűleg kézírás vagy kézfogás közben – mint egyenlő feleket ábrázolják. Az ilyen jelenet nagyon ritka az asszír művészetben, ahol az asszír királyt általában mindenki másnál hatalmasabbnak mutatják be.

Sulmánu-asarídu délkeleten három erős káld törzsszel került összetűzésbe. Az egyiket, Bít-Dakkurit legyőzte, a másik kettőtől, Bít-Amukanitól és Bít-Jakintól pedig hadisarcot kapott. A káldok éppúgy nyugati sémiiek voltak, mint a Dél-Mezopotámia egyes részei már az i. e. 11. században megszálló arámi törzsek. Mezopotámiai jelenlétükről először az i. e. 9. században, Sulmánu-asarídu hadjárata előtt 30 évvel hallunk. Azt sem tudjuk, hogy a káldok és az arámiak között a rokoni kapcsolat milyen fokú volt. A káldok az arámiak egyik ága lehettek, de az ókori források következetesen különbséget tesznek közöttük.

Urartui fémművesség

Lent: Egy szárnyas kentaurbika tömör bronzszobra. Arca, szarvkoronája és szárnyai eredetileg berakások voltak, és az egész szobrot aranyfüsttel vonták be, amelynek mára már csak néhány nyoma maradt meg. Valószínűleg egy csodálatos, feliratos aranyozott trón része lehetett, amelyet a feljegyzések szerint az 1870-es években a Van melletti Ruzahiniliben (Toprakkale) találtak. 20 évvel később ugyanezen a lelőhelyen további bronz bútordíszeket is sikerült feltárni. Ezt a darabot A. H. Layard, akkor isztambuli brit nagykövet vásárolta meg a British Museum számára. Magassága 20,3 cm, szélessége 16,4 cm.

Az i. e. 9. és 7. század között Urartu királyságának területe túlnyúlt a mai Törökországon, Iránba, Irakba és Örményországba. E hegyvidékes körzet urartui citadelláinak és sírjainak vizsgálata bebizonyította, hogy az urartuiak remek fémművesek voltak, és különösen a díszített bronzok terén alkottak maradandót. Amikor II. Sarrukín asszír király (i. e. 721–705) i. e. 714-ben elfoglalta Muszaszir urartui városát, nagy mennyiségű drágakövet, elefántcsontot, szálfat, aranyat, ezüstöt és bronzot zsákmányolt. Haldi templomából 3600 talentum (kb. 108 tonna) nyersrezet, 25 212 bronzpajzsot, 1514 bronzlándzsát, 30 5412 bronztört, 607 bronzkádát, Urartu királyainak bronzszobrait, valamint több más bronz- és értéktárgyat zsákmányolt. Az urartui ásatásokon emellett ékszerek, bútordíszek, páncéltöredékek, ló- és kocsidíszek kerültek elő.

Az urartui bronzművesség sokat köszönhetett az asszírnak, de ahogy azt a motívumok és ikonográfia részleteiből is láthatjuk, saját stílusa volt. Néhány tárgyat urartui királyok névfeliratával láttak el, más tárgyakat viszont stílusuk alapján tartanak urartuinak. Sok urartui lelőhelyet raboltak ki, és rengeteg urartui fémműves termék – amelyek egy része valószínűleg nem eredeti – került a műkereskedelembé.

Legfelül: Egy bikaháton álló urartui feistenség (valószínűleg Teiseba) alakjával díszített bronzkorong. A két koncentrikus frízben különféle mitológiai lények láthatók. Egy részük ugyan a mezopotámiai művészetből is ismert, más részük viszont jellegzetesen urartui. A korong célja és lelőhelye ismeretlen. A peremé mentén látható lyukak azonban arra utalnak, hogy vagy szövet-, vagy bőr alapra varrták. Átmérője 25,5 cm.

Fent: Egy erődített épület bronzmodellje, amelyről azt tartják, hogy Ruzahiniliben került elő. A pártázatos homlokzatok az urartui katonai építészet jellegzetességei voltak, de hasonló épületeket láthatunk az asszír domborműveken is. A pártázatot tartó gerendapárok végei világosan kivehetők. Magassága 28 cm, szélessége 36 cm.

Jobbra: Ez a szobor – amelynek fehérből készült az arca – egy nagyobb együttes része volt, ahogy az az oldalain lévő lyukakból kiderül. Szemeit, szemöldökeit, nyakláncát, valamint a vállán átvett és bal kezében tartott szalag végét is berakás díszítette, de a testén aranyfüstbevonat maradványai is megfigyelhetők. A szobor viaszveszejtési öntési eljárással készült, és feltehetőleg papot ábrázol (bár valószínűleg egy szolga lehetett). A tárgyat a 19. században egy olyan műkereskedő adta el, aki azt állította, hogy a szobortest és az arc együtt került elő Ruzahiniliben. Magassága 36 cm.

Fent: Teishebainiban (Karmir Blur) szovjet régészek 20 olyan csúcsos sisakot tártak fel, mint amilyent az asszír és urartui katonák viseltek. Néhányukon I. Argisti és II. Szarduri urartui királyok neve volt olvasható. Némelyik sisak homlok-részt közepre hajló állatfejen végződő domborított ívek díszítették. Az itt látható, ismeretlen lelőhelyű sisakon harci szekeres vadászjelenet van. Aranyozás nyomai figyelhetők meg rajta. Magassága 27,5 cm, átmérője 18–23 cm.

Fent: Az itt láthatóhoz hasonló, bikalábakon álló és négy madárszárnyal, farokkal, bikafejvel díszített üsttel ellátott tripusz került elő a törökországi Erzincan melletti Altintépében egy urartui sírból. Ezt a tripuszt és (a három bikafejes) üstöt ennek nyomán restaurálták. Azt mondják róla, hogy Kelet-Törökországból való, de lelőhelye, sőt még eredetisége is bizonytalan. Teljes magassága 94 cm.

Sulmánu-asarídu palotája

Uralkodásának elején III. Sulmánu-asarídu nekilátott, hogy Kalhu külső városának délkeleti sarkában új palotát építsen. I. e. 846-ban, uralkodásának 13. évében az építkezés befejeződött. Az ásatói által Fort Shalmanesernek (Sulmánu-asarídu-erőd) nevezett palota királyi lakhelyként, kincstárként és erődként is szolgált. Az i. e. 7. században *ékal masartínak*, az „őrség palotájá”-nak nevezték, és „a hadsereg szemléztetésére, a harci ménék, harci kocsik, fegyverek és hadfelszerelés, illetve mindenféle hadizsákmány elraktározására” szolgált. Ebből a fegyverraktárból fegyverek, páncélok és más hadfelszerelés mellett nagy mennyiségű, az ellenségtől szerzett hadizsákmány is napvilágra került.

A palota 7,5 hektáros, fallal körülvett területen fekt. Oldalai 350, illetve 250 m hosszúak voltak. Az épületegyüttes maga két részre oszlott: az északi részen négy nagy udvar köré csoportosult, míg a déli részen kapott helyet a palota a magánlakosztályokkal. A külső udvarokban voltak a hadfelszerelés karbantartására és javítására szolgáló műhelyek, különböző hivatalnokok lakosztályai, illetve sok más mellett a hadizsákmány befogadására szolgáló raktárak. A délkeleti udvar déli oldalát a királyi lakosztály nagy termei foglalták el, melyek közül a legnagyobb trónteremként szolgált. A keleti fal fölkéjében a hatalmas trónemelvényt még mindig a helyén állva fedezték fel. Az emelvény két sárgás mészkőlapból állt. A tetején lévő három sor kerek, szimmetrikus bemélyedés három egymást követő trónszék és zsámoly felállításáról tanúskodik. (Amikor egy trónt egy másik cseréltek fel, a korábbi lyukakat bitumennel töltötték meg.)

A trónemelvény felső felületének legnagyobb részét geometrikus virágmintával díszítették, melyet eredetileg fehér színnel emeltek ki, oldalán és hátán III. Sulmánu-asarídu hosszú felirata olvasható, mely uralkodásának válogatott eseményeit sorolja fel. A felirat a történeteket a 13. uralkodási évig, valószínűleg az emelvény felállításának időpontjáig követi nyomon. Egy rajta olvasható megjegyzés szerint az emelvényt Samas-bél-uszur, Kalhu helytartója állította ura számára. Oldalait 21 és 29 cm közötti változó magasságú képművekbe rendezett domborművek díszítik. Az északi és déli oldal frízei azt a jelenetet ábrázolják, amikor a szíriai és káld uralkodók átnyújtják a hadisarcot Sulmánu-asaridunak. (Erről a tróntalapat felirata is beszámol.) Sulmánu-asarídu megemlékezik a damaszkuszi király által vezetett szövetség feletti győzelemről, és meglegegedéssel ír arról, hogy szövetségeseit, Marduk-zákir-sumit visszaültette Babilon trónjára. A trónemelvény elején az egymást üdvözlő Sulmánu-asarídu és Marduk-zákir-sumi látható.

A baláwáti kapuk

Apjától eltérően, Sulmánu-asarídu nem díszítette palotáját faragott palotadomborművekkel. A Kalhutól 16 km-re északra fekvő Imgur-Enlilben (ma Baláwát) azonban felállított egy hatalmas, bronzpáncokkal díszített kaput. Szárnyai 2 m szélesek és 4 m magasak voltak, melyek egy-egy talajba süllyesztett kőperselyben forgó, függőleges gerendatengelyre voltak erősítve. Az ajtószárnyakra szegelt 16 darab, domborított bronzpánc Sulmánu-asarídu hadjáratainak és expedícióinak egyes jeleneteit ábrázolták. A helyszíneket rövid ékirásos feliratok azonosították. A legtöbb jelenet Sulmánu-asarídu nyugati hódítá-

sait és az onnan kapott hadisarcot ábrázolta, de a káldok feletti győzelmét és különféle északi hadjárait is megörökítették. Sulmánu-asaridu északon meglátogatta a Tigris forrását, ahol szikladomborművet és feliratot készíttetett, és ahol harcolt az urartuiak ellen. Egészen Nairi tengeréig (Van-tó) eljutott, ahol megmosta fegyvereit a vízben, és áldozatot mutatott be az isteneknek. Összesen öt hadjáratot vezetett Urartu ellen.

Urartu királysága

A középasszír királyok már az i. e. 13. század óta harcoltak Nairi ellen, ahogy Urartut akkoriban nevezték. A terület ekkor még számos önálló vezető között oszlott meg, de az i. e. 9. században egyetlen király alatt egyesült. Az egyesítés az Asszír Birodalom egyre növekvő fenyegetésének következménye lehetett. Urartu központi területe a Van-tó környéke volt. Az ország legnagyobb része magasan, meredek hegyek között feküdt, és télen, hónapokon keresztül több méter vastag hó borította. A Van-tó és Asszíria közötti hegyek akadályt gördítettek az asszír hódítás útjába, így az Urartui Királyság a betöréseket mindig túlélte, és tovább virágzott. Amikor az asszír seregeknek sikerült a hegyek között fekvő urartui városokat elérniük, akkor sem tudták vagy nem akarták meg szállni őket.

Az urartui történelem legnagyobb részét az asszír forrásokból ismerjük, de az i. e. 9. századtól az urartui királyok feliratai is megjelennek. Ezek közül a legkorábbiak akkádul (AsszírIA nyelvén) készültek, és a királyok címei is II. Assur-nászir-apli címeit idézték. A későbbi urartui királyok is az asszír ékírást használták, de már a hurruval rokon saját nyelvükön írtak. Saját nyelvükön Urartut Biainilinek nevezték, amelyből valószínűleg a Van-tó neve is származik. Az első nyolc (minden esetben a trónon apját követő) urartui király nevét és címeit az urartui és asszír feliratokból rekonstruálni tudjuk, de a dinasztia utolsó négy tagjának sorrendje nem világos.

Arra, hogy az urartui királyok mekkora területek felett uralkodtak, felirataik elterjedéséből következtethetünk. Feliratai szerint III. Sulmánu-asarídu lerombolta Aramu urartui király fővárosait, Szuguniát és Arzakunt, de sem e városok helyét, sem Aramu-

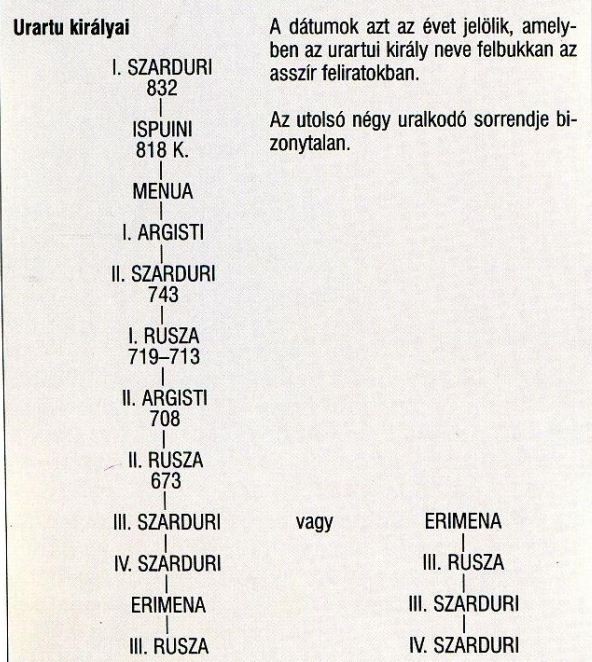
nak a későbbi urartui királyokhoz való viszonyát nem ismerjük. I. Szarduri – aki III. Sulmánu-asaridu egyik felirata szerint i. e. 832-ben Urartu királya volt – az első olyan urartui uralkodó, aki feliratokat készíttetett. Ezek mindegyike fővárosában, Tuspában (a mai Van városa mellett lévő Van Kale) került elő, amely azután válhatott székvárossá, hogy a többi központot az asszírok lerombolták.

Szarduri fia, Ispuini a Van-tótól északra és keletre, míg fiával, Menuával közösen Tuspától 200 km-re északra és 250 km-re keletre, Kelisinnél, valamint a iráni Urmai-tótól délre, Qalatgahnál állítatott feliratokat. Menua feliratai Tuspától 300 km-re nyugatra, az Eufrátesz felső folyása mentén, északon az Araxész mentén, valamint az Urmai-tótól délre is megtalálhatók. Az i. e. 8. század közepén I. Argisti északon egészen a Szeván-tóig terjesztette ki Urartu hatalmát. A terjeszkedés korszaka egybeesett az asszír hanyatlás időszakával. Bár az urartuiak által megszállt területek sohasem voltak Asszíria részei, a dél felől fenyegető inváziós veszély hiánya mindenképpen hozzájárult az urartui sikerekhez.

Az urartui kultúra

Az urartuiak ugyan sokat köszönhettek az asszíroknak, kultúrájuk mégis más volt. A legtöbb ránk maradt urartui település meredek, sziklás csúcsok tetején pártázattal, illetve tornyokkal ellátott kőfalak védelmében húzódott meg. Főistenük, Haldi valószínűleg hadisten volt, akinek főtemploma az Asszírria és az Urmia-tó között fekvő Muszaszirban (urartui névén: Ardini) állt. Teiseba urartui istenséget a hurri Tesup viharistennel azonosíthatjuk. Temploma Qumenuban volt, amelynek elhelyezkedését nem tudjuk pontosan meghatározni. Tuspa városának istene a napisten, Siwine volt. Az urartui szövegek számos vallási építményt említenek, amelyek legnagyobb részét Haldinak ajánlották. Ezeket *szuszinak* („templomnak” vagy „kapunak”) hívták, és gyakran a „Haldi kapuiként” utaltak rájuk. A számos urartui lelőhelyen feltárt templom szokásos alaprajzául nagyon vastag falakkal ellátott négyzet szolgált. A belső kamra kb. 5×5 m-es volt, míg külső oldalhossza a 15 métert is elérte. E templomok alaprajza hasonlít a perzsa királyok által az i. e. 6. század végén épített magas toronyépítményekhez. Talán azért, mert eredetileg maguk is magas tornyok lehettek.

Az Urartui Királyságot Menua teremtette meg, akinek több mint 70 feliratát találták már meg. Ezeknek csaknem mindegyike különféle építkezésekről – paloták, városok, öntözőcsatornák, raktárak és templomok létesítéséről – tudósít minket. Urartu gazdagsága a gabonatermesztésen, gyümölcskertészen, szőlőművelésen, állat- és lótarászon alapuló mezőgazdaságból származott. Az urartuiak a bronz- és vasművességnek is mesterei voltak.

168–169. oldal: Bronz dombormű-részlet. III. Sulmánu-asaridu Im-gur-Enlilben (Balawát) feltárt kapu-járól. A felső sávban az asszír harci kocskák az Orontész menti Hama körzetében fekvő egyik város ellen vonulnak. Az alsó sávban a trónján ülő Sulmánu-asaridu a qarqari csata után megelégedetten szemléli a zsákmányt.

Haszanlu pusztulása

Menua délkeleti terjeszkedése során az urartui seregek minden bizonnyal elérték Haszanlu városát is, amely az i. e. 9. század végén egy hatalmas tűzvész során pusztult el. I. e. 1500 és 1000 között Haszanlut jellegzetes szürke vagy fekete fényezett kerámiát használó népcsoport lakta. Az i. e. I. évezredben épületeik egy széles oszlopcsarnokból (amelyekben az oszlopok a szemöldökfákat tartották), két sor faoszloppal díszített teremből és a kettő között lévő előtérből álltak. Ebből az előtérből egy csigalépcső vagy rámpa indult felfelé. A város délnyugati csücskében feltárt négy ilyen épület valószínűleg négy, egymást követő uralkodó által épített palota lehetett. Haszanlu pusztulásának korára azonban némelyiküket már nem palota céljaira, hanem raktárként, egy esetben pedig istállóként használták. Haszanlu harc közben pusztult el, a halottak tetemei ott feküdtek, ahol elesetek, és a város még azelőtt leégett, hogy teljesen kirabolhatták volna.

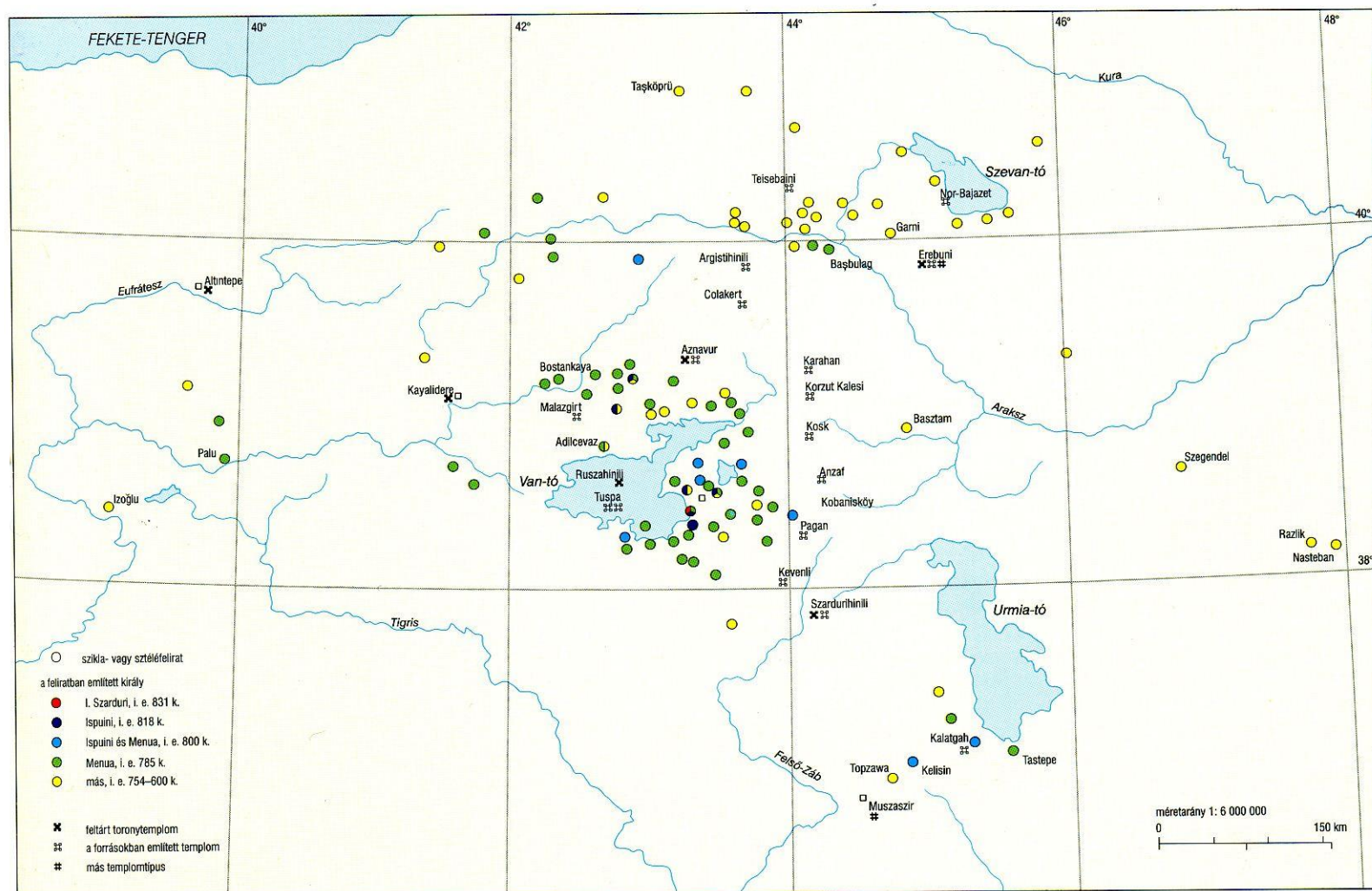
A leghíresebb lelet egy díszes aranytál volt, amely mellett három ember csontváza feküdt. Az emberek minden bizonnyal az épület emeletén tartózkodtak, amikor a mennyezet leszakadt, ők meghaltak, az aranytál pedig a romok alá került. Azt nem tudjuk, hogy a férfiak az edényt őrizték, vagy pedig a citadella kincseit fosztogató hódítók voltak. A tál maga valószínűleg a Haszanlu pusztulását több évszázaddal megelőző korszak terméke volt, mivel isteneket, istennőket, állatalakokat és kocsikat ábrázoló jeleneteket a hurri mitológiával lehet kapcsolatba hozni. A Haszanluban előkerült tárgyak a város és palota korabeli életének számos területét tárják elénk. Fegyve-

rek, páncélok, lószerszámok, ékszerek, bronz- és ezüstedények kerültek elő a romok közül azoknak a maradványaival együtt, akiket a város kirablása közben öltek meg.

Bár valószínűleg a Menua által vezetett urartuiak lehettek a támadók, feliratok hiányában ezt nem állíthatjuk biztosan. Néhány szakértő szerint a pusztítást mintegy száz évvel később az asszírok voltak felelősek. Az elnéptelenedés korszaka után erős erődíjat épült a romokon, mely urartui falazási módszerrel készült, ez pedig az első elméletet támaszthatja alá, miszerint az urartuiak foglalták el a várost.

Nyugat-Irán ókori civilizációi

Haszanlu azon a területen feküdt, ahol az asszírok szerint a mennajok laktak. A számos olyan nép egyike volt, akikkel keleti hadjáratai során III. Sulmánú-asaridu szembekerült. A térség két másik népét a később a Közel-Keletet uraló médekkel és a perzsákkal azonosíthatjuk. I. e. 843-ban Sulmánú-asaridu átvonult Parszua országán. I. e. 835-ben, mielőtt továbbment a médek országa felé, Parszua 27 királyától kapott ajándékot. Bár Parszua és Perzsia (az i. e. 6. században Parsza) neve nagyon hasonló, Parszua Sulmánú-asaridu által említett földje távol esett a perzsák későbbi, Szúsától délkeletre fekvő központi területétől. Egy korai elmélet szerint a perzsák az i. e. 9. és 6. század között vándoroltak délre, de sokkal valószínűbb, hogy két hasonló nevű területről van szó. „Parszua” a perzsa nyelvben határvidéket jelent, így számos terület nevét jelölhette. Ugyanaz a szó mintegy háromszáz évvel később az északkelet-iráni Parthia ország nevében bukkant fel ismét.

Az szintén nem ismert, hogy mekkora területre terjedt ki Parszua és Média, de közel kellett lenniük ahhoz a Babilóniát a hegyeken keresztül az Iráni-fennsíkkal összekötő legfontosabb úthoz, amely érintette Hamadánt, a médek későbbi fővárosát. Mivel i. e. 1000 és 800 közötti korból eddig nem tártak fel lelőhelyeket, egyedüli forrásaink az ékírásos szövegek. Ezek a szövegek arra utalnak, hogy ekkor még nem létezett Médiában vagy Parszuában egységes királyság, hanem mindkét területet több kisebb csoport uralta.

Délebbre az asszírok Ellipi királyságával csaptak össze, amely valószínűleg a mai Lurisztán hegyei között feküdt. Az i. e. I. évezred első három évszázadában Lurisztán a fejlett bronzművesség központja volt. A lurisztáni bronzok egyik része ún. jelvények, mitológikus vadállatokat ábrázoló, finoman kidolgozott szimmetrikus öntvények voltak. Másik része lószerszám vagy stilizált állat- és démonalakokkal díszített lószerszámdísz lehetett. A legtöbb ránk maradt lurisztáni bronztárgyat sírbrólok ásták ki és adták el a műkincspiacon, de néhány ásatások során is előkerült.

Sulmánu-asarídu utódai

II. Assur-nászir-apli és III. Sulmánu-asarídu uralkodása alatt Asszíria fokozatosan kiterjesztette hatalmát a Közel-Kelet síkvidéki területeire. Seregeik akadály nélkül meneteltek az északi és keleti hegyvidékeken is, de később némely esetben már nagyobb ellenállásba is ütköztek. A Kalhuban talált Fekete-obelisztk feliratai szerint i. e. 832-ben Sulmánu-asarídu fővezíre, Dajján-Assur vezette az asszír seregeket, és a következő négy évben a király Kalhuban maradt. A 30 éve trónon lévő Sulmánu-asarídu talán már belefáradt az évente indított hadjáratokba, és a már több mint 20 éve fővezíri rangban lévő Dajján-Assurt állította maga helyett a sereg élére. Az is valószínű, hogy Sulmánu-asarídu legidősebb fia, Assur-danin-apla megsértődött, amikor nem ő részesült ebben a tisztségben.

Az asszír *limmu*-jegyzékek (olyan asszír hivatalnokok listája, akikről az egyes évek a nevüket kapták) szerint i. e. 828-ban kirobbant egy Assur-danin-apla által vezetett felkelés, amely elhúzódott jóval a Sulmánu-asarídu i. e. 824-ben bekövetkezett halála utáni időkre. Kalhu kivételével Asszíria minden nagyobb városa, köztük Imgur-Enlil, Ninive, Assur és Arbailu is csatlakozott a felkeléshez. Ennek ellenére nem Assur-danin-apla, hanem Sulmánu-asarídu egy másik fia, V. Samsi-Adad (i. e. 823–811) szerezte meg a trónt. Győzelmének körülményei nem ismertek, de valószínűleg Marduk-zákir-sumi sietett a segítségére, akit még III. Sulmánu-asarídu támogatott a babiloni trón jogos megszerzésében. Samsi-Adad valójában szerződést kötött Marduk-zákir-sumival, amelyben kénytelen volt alárendelt szerepét elismerni. Ennek talán az volt az oka, hogy ez idő tájt a bátyja elleni harccal volt elfoglalva.

Néhány évvel később azonban Samsi-Adad megbosszulta sérelmeit, amiket a megalázó szerződés okozott. Foglyul ejtette Marduk-zákir-sumi fiát, Marduk-balasszu-iqbit, és Asszíriába hurcolta. A következő hadjárat során Samsi-Adad deportálta Marduk-balasszu-iqbi utódját, és Sulmánu-asaríduhoz, illetve a babiloni királyokhoz hasonló áldozatokat mutatott be Babilon, Borszipa és Kúta szentélyeiben. Samsi-Adad halála után, amíg fia, III. Adad-nirári még kiskorú volt, felesége, Szammuramat

Balra: V. Samsi-Adad (i. e. 823–811) Kalhuban talált és eredetileg minden bizonnyal a Nabú-templomban felállított sztéléje. A király udvari viseletben, fején az asszír királyok jellegzetes fejdíszével és diadémjával látható. Bal kezében jogar, jobb kezének mutatóujját pedig a tiszteltetés gesztusában tartja. Arca előtt a főistenek szimbólumai láthatók: a szarvkorona valószínűleg Assurt, a napkorong Samast, a félhold és kör Szint, a villámvilla Adadot, a csillag pedig Istárt jelöli. A felirat 4. hadjárata után készült, és tartalmazza apja, III. Sulmánu-asaridu uralkodásának végén az Asszír-szerbe kirombant lázadás részleteit. A dombormű magassága 1,98 m, szélessége 0,94 m.

Jobbra: III. Sulmánu-asaridu (i. e. 858–824) Fekete-obeliszkjének részlete. A felső sáv szövege a következőképpen hangzik: „Humri fia, Jaua adója”. Jauát Sulmánu-asaridu előtt, térdre borulva láthatjuk. Jauát Izrael királyával, Jéhuval azonosíthatjuk, aki elbitorolta a trónt, és megölette Omri leszármazottait. Az alsó sávban Muszri ország (valószínűleg Egyiptom) adóját viszik Sulmánu-asaridunak. Az adónak – érdekes módon – része volt két, Iránban elterjedt kétpúpú teve is.

királynő ült öt évig az asszír trónon. Keveset tudunk Szammuramat tetteiről, de híre fennmaradt, s a görög legendákban mint a gyönyörű, de kegyetlen Szemiramisz királynő élt tovább. Bár nagy katonai hódításokat tett, nevét mégsem győzelmei őrizték meg, hanem nevezetes függőkertjei, melyeket az ókori világ hét csodája egyikének tartottak. E függőkertek Babilonban, az Eufrátesz partján, a „Déli erőd” közelében kiképzett teraszokon terültek el, s az öntözést – ötletes szivattyúszervezetek segítségével – a folyamból kiemelt vízzel végezték. Az ugyan nem bizonyított, hogy létesítésük valóban Szemiramisznak tulajdonítható, de az tény, hogy a múlt század végén Robert Koldewey német régész megtalálta az alapozás és a szivattyúberendezés maradványait.

Asszír-ország hanyatlása

A következő 60 évben Asszír-ország viszonylagos gyengeség korszakát élte meg. Az uralkodó hatalma háttérbe szorult, mivel a tartományi helytartók bitorolták azokat a jogosítványokat, amelyek korábban kizárólag a királyi voltak. Palil-iris (nevét néha Nergál-eresnek is olvassák), Raszappa helytartója saját nevében állított sztéléket és alapított városokat, míg Bél-Harrán-bél-uszur helytartó a saját alakját faragtatta az em-

lékművekre a királyé helyett. E helytartók közül a leghatalmasabb azonban a nagyvezír, Samsi-ilu volt. Az Asszír Királyság nyugati felét az Eufrátesz menti Kár-Sulmánu-asariduból (korábban Til-Barszip) irányítva, hadjáratait saját nevében, a király nevének említése nélkül jegyeztette fel.

Az i. e. 9. század közepén az Eufrátesz mentén, az Ana körül fekvő Szúhú felett, amely sikeresen állt ellen Assur-nászir-apli támadásainak, Samas-rés-uszur uralkodott. Tetteit egy sztélére vésette, amely ugyan Babilonból került elő, de valószínűleg csak egy későbbi király szállította oda. Arra volt talán a legbüszkébb, hogy sikerült méz- és viasztermelés céljából méheket meghonosítani Szúhú földjén.

A hanyatlás korszakában a *limmu*-jegyzékek járványokról és felkelésekről adnak hírt. Búr-szagale, Gúzána helytartója *limmu*-jének évében lázadás tört ki Assur városában, és Szimánu hónapban megfigyeltek egy napfogyatkozást is. Ezt a napfogyatkozást azzal a teljes napfogyatkozással hozzák kapcsolatba, amelyet Ninive lakói i. e. 763. június 15-én reggel 9.33 és 12.19 között figyelhettek meg, s amely rendkívül nagy riadalmat okozott. Ez az azonosítás adta a biztos pontot, amelyen az asszír és babiloni királyok kronológiája alapul, s amely egészen az i. e. II. évezred közepéig nyúlik vissza.

GYŐZEDELMEK ASSZÍRIA

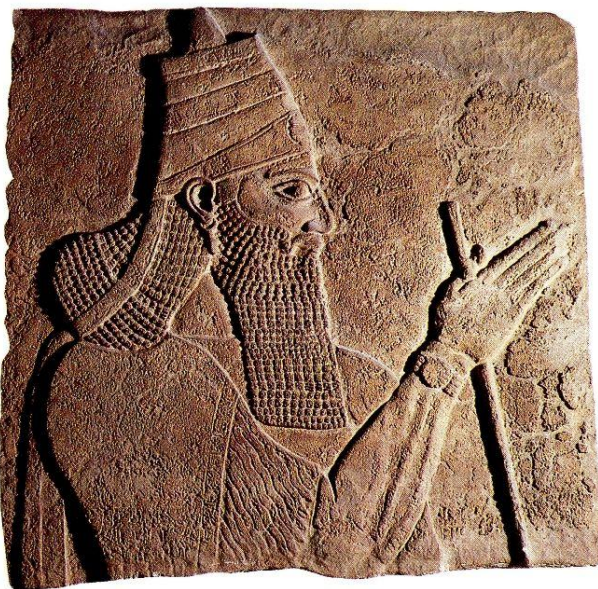
(i. e. 750–626)

Asszír újjáéledése

Asszír i. e. 9. századi gyors terjeszkedését az i. e. 8. század első felében a stagnálás korszaka követte. Asszír határai nagyrészt változatlanok maradtak, és a tartományi helytartók úgy viselkedtek, mintha független uralkodók lettek volna. Asszír szomszédai, mint például Urartu és Fönícia, olyan külpolitikát folytattak, amely nem vette figyelembe Asszír királyának érdekeit. A gyengeség e korszaka III. Tukulti-apil-Ésarra (i. e. 745–727) trónra lépésével ért véget. A *limmu*-jegyzékek szerint i. e. 746-ban, röviddel Tukulti-apil-Ésarra trónra lépte előtt lázadás tört ki Kalhuban. Az bizonytalan, hogy a két esemény között volt-e kapcsolat, de az új király nagy valószínűséggel trónbitorló volt. Az asszír királyok trónigényüket hagyományosan az isteni kiválasztottság és az előző királytól való származás hangoztatásával támasztották alá. Tukulti-apil-Ésarának azonban – valószínűleg törvénytelen trónra kerülése miatt – egyetlen felirata sem említi származását. Az Assur-templomban talált egyik feliratos téglát Adad-nírári fiának nevezi őt, aki csaknem 40 évvel Tukulti-apil-Ésarra trónra lépése előtt halt meg.

Tukulti-apil-Ésarra nem vesztegette az időt, és Asszíriát ismét a Közel-Kelet vezető hatalmává tette. Uralkodásának kezdetén délre vezette hadseregét, és legyőzte az Észak- és Kelet-Babilóniát benépesítő arámi törzseket. Bevonult Dúr-Kurigalzubá és Szipparba, és átvette Babilon, Borszipa és Kúta templomaiban az áldozati ajándékok maradványait, amelyet általában csak a babiloni király kaphatott meg. Felirata szerint egészen az Alsó-tenger (a Perzsa-öböl) menti Uqnú folyóig (talán a Kerha) jutott. Eltérve a korábbi asszír királyok politikájától, a birodalomhoz csatolta az Eufrátesz (ez volt Asszír hagyományos határa) túloldalán lévő államokat. Egy *sa-rési* (eunuch) hivatalnokot nevezett ki Babilónia városainak helytartójává, ő maga pedig felvette a Sumer és Akkád király címet. Ugyanakkor lehetővé tette Nabú-nászirnak, Babilon királyának (i. e. 747–734), hogy megtartsa trónját. I. e. 743-ban Tukulti-apil-Ésarra Urartu, Arpad, Malatya, Kummuh és Gurgum II. Szarduri, urartui király által vezetett koalíciójával került szembe. Tukulti-apil-Ésarra egy Kummuhban (dél-törökországi Kommagéné) vívott ütközetben legyőzte ellenfeleit. Szarduri a hegyek közé menekült, Tukulti-apil-Ésarra üldözőbe vette őt, és az urartui fővárost, a Van-tó menti Tüspát elérve, szétlét állítatott, de nem ostromolta meg azt.

Az elkövetkező 12 évben Tukulti-apil-Ésarra nyugatra vezetett hadjáratokat, ahol először Arpad esett el i. e. 740-ben, majd az Amuq-síkságon fekvő Ungi és Arám (Damaszkusz). A meghódított államok egy részét már meglévő provinciákhoz csatolták, a többiből viszont új asszír tartományt hoztak létre. Más államokban asszírbarát uralkodót ültettek a trónra, aki éves adót fizetett az asszír királynak. Tukulti-apil-Ésarra uralkodásának végére az adófizető körzetekbe tartoztak már Szíria és a Taurusz arámi és újhettita államai, a föníciai városok, Izrael, Júda és Gáza,

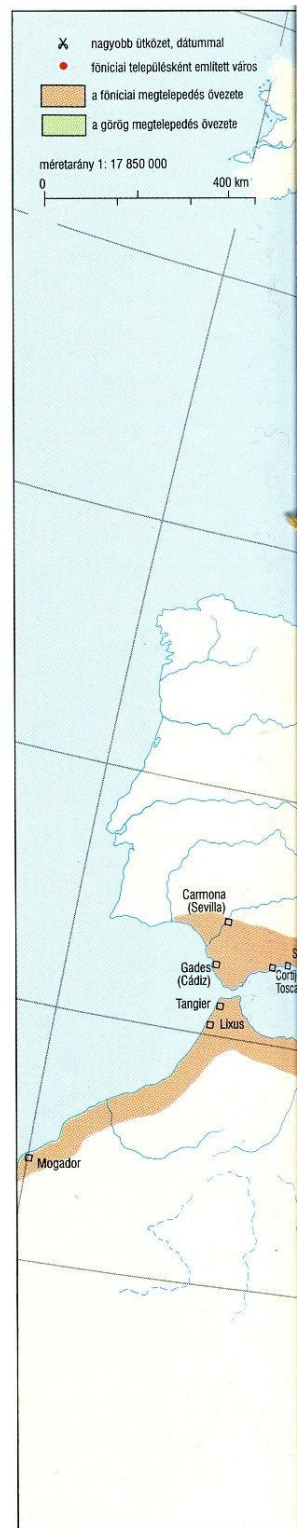

Ammón, Moáb és Edóm államai, valamint a belső területek, köztük Téma és Szaba (Sába) arab törzsei. E hódítások mellett az asszírok gyakran avatkoztak be olyan kisebb szomszédos államok harcaiba, amelyek uralkodói önkéntes szövetségeseik lettek. Kilamuwa, Szamal király feljegyezte, hogy felbérelte az asszír királyt (talán V. Samsi-Adadot, i. e. 823–811), hogy Adana (Danuna) közeli királysága ellen harcoljon. Áház, Júda király is segítséget kért Tukulti-apil-Ésarától, és Bár-ráhib, Szamal egyik későbbi uralkodója megemlíti, hogy apja „megragadta Tukulti-apil-Ésarra ruhája szegélyét”, és hogy „Asszír király kocsijának kereke mellett szaladt”. Meghódolása következtében királysága virágzott.

A föníciaiak

A föníciaiak, akik az i. e. I. évezredben a Földközi-tenger partvidékének városait lakták, valószínűleg a bronzkori Levante kanaáni lakosságának leszármazottai voltak. A Fönícia név görög eredetű volt, és ezt használták a murex kagylóból kivont bíborfesték megnevezésére is, amelyről a föníciaiak hírnévre tettek szert. A föníciaiak rendszerint szülővárosuk nevével nevezték meg magukat. Híres tengerészek voltak, és gazdagságuk elsősorban a parti városok mögötti hegyvidék értékes fájával, a cédrussal folytatott kereskedelemről származott.

Az i. e. II. évezred utolsó évszázadai alatt Ciprus egyes részei a később kolóniákat is alapító föníciaiak befolyása alá kerültek. A ciprusi réznek a bronzkorban Ugariton át lebonyolódó kereskedelmét most Türosz, Szidón, Búblosz és Arvád föníciai városai vették át. A klasszikus szerzők szerint a föníciaiak a Mediterráneumban mindenfelé kolóniákat hoztak létre, és megalapították i. e. 1110-ben Gadest (Cadiz), i. e. 1101-ben Uticát, egy kicsit korábban Lixust, az i. e. 8. század közepén, még a görög gyarmatosítás előtt Szicília nyugati részén több telepü-

Balra fent: III. Tukulti-apil-Ésarra asszír királynak a kalhúti Középső-palotában talált életnagyságúnál nagyobb domborműve. Magassága 1,08 m, szélessége 1,07 m.

Balra: Egy búbloszi érmetípus, amelyet az i. e. 4. században vertek először. A föníciai hadihajó alatt egy mesebeli tengeri szörny látható. Fönícia hatalma az i. e. I. évezred folyamán a tengerek ellenőrzésén alapult.

A föníciaiak világa

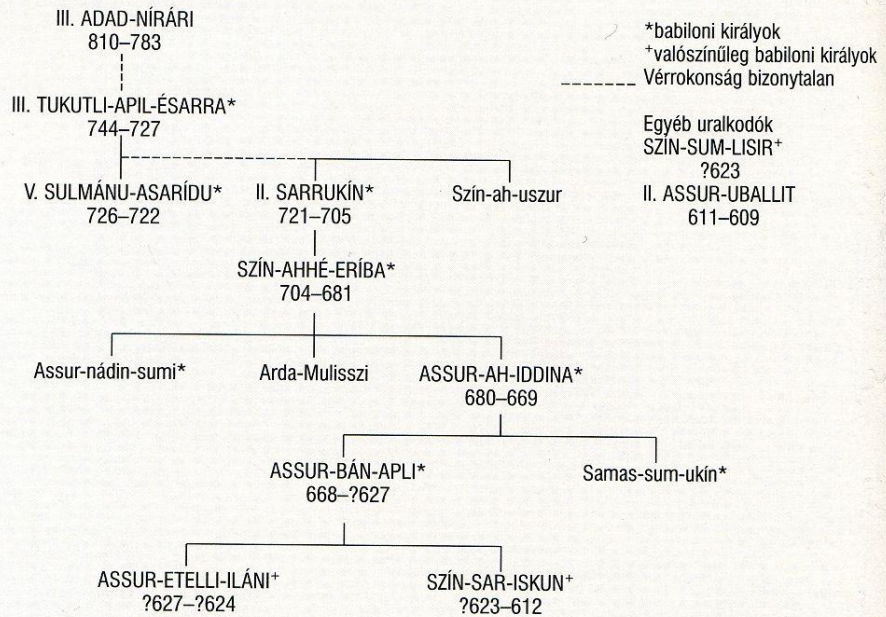
A föníciai anyaország a Földközi-tenger keleti partvidékén feküdt. Legfontosabb városai Türosz, Szidon, Búblosz és Arvád voltak. Az i. e. I. évezred elején a föníciaiak és a görögök Mediterráneum-szerte gyarmatvárosokat hoztak létre. A föníciaiak általában a déli, a görögök pedig az északi területeket igyekeztek hatalmuk alá vonni. A legfontosabb föníciai kolónia Karthágó volt, amely fokozatosan addig terjeszkedett a Nyugat-Mediterráneumban,

amíg Róma meg nem állította. A föníciaiak tengeri nagyhatalom voltak. Hadiflottájukat az asszírok és a perzsák is saját szolgálatukba állították. Föníciai hajók messze, a Földközi-tengeren túl is hajóztak. Hérodotosz szerint II. Neko egyiptomi fáraó megbízásából föníciai hajók i. e. 600 körül Afrikát is körbehajózták. Három évbe került, mire a Vörös-tengertől a Gibraltári-szorosig eljutottak. A karthágóiak is nagy felfedezők voltak, és már az i. e. 5. században elérték Britannia partjait.

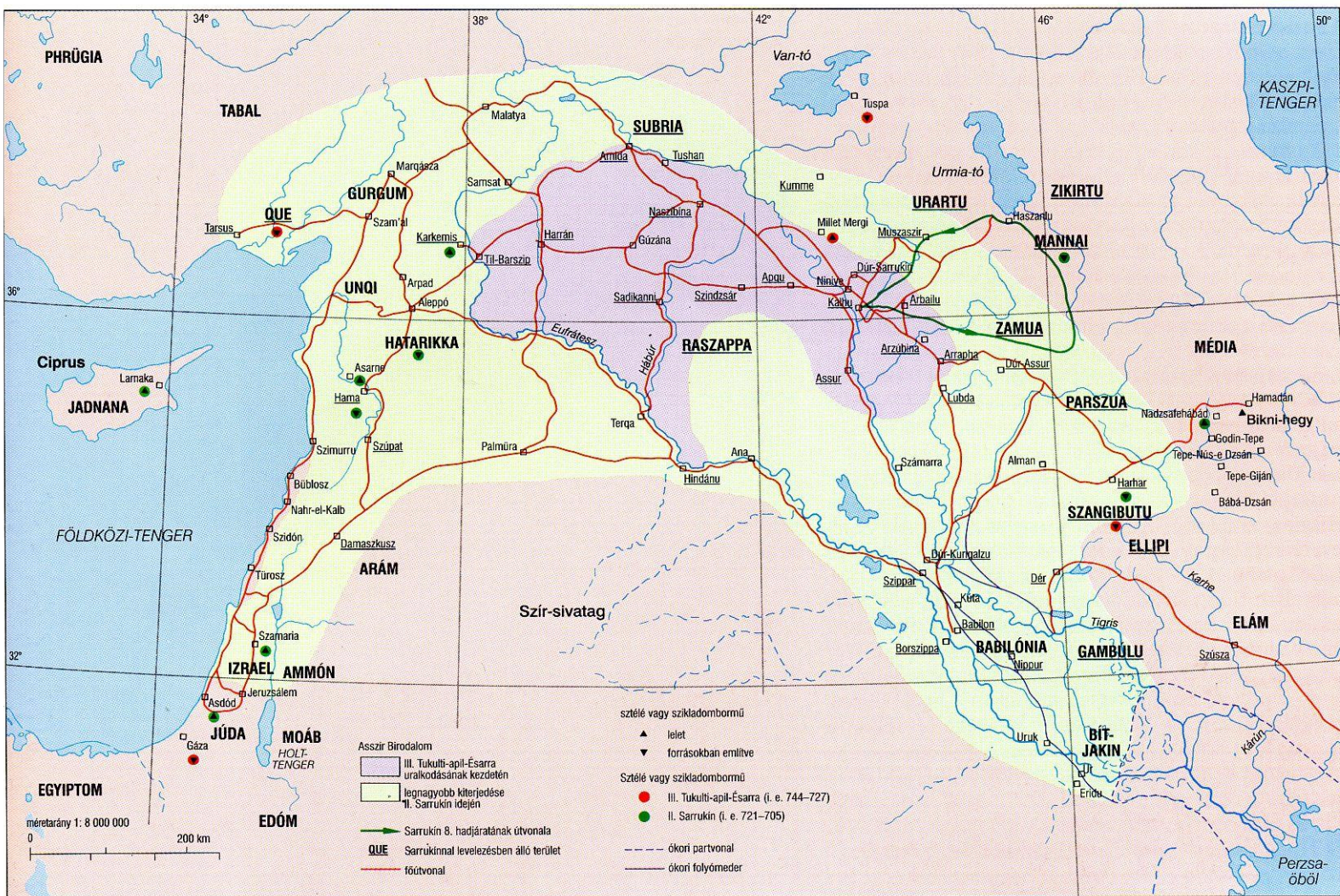
lést, i. e. 814-ben pedig Karthágót. Ezeket a dátumokat azonban mind a mai napig nem sikerült régészeti bizonyítékokkal alátámasztani. A legkorábbi Cipruson előkerült föníciai felirat i. e. 850 körülre datálható, míg a bizonyítékok máshol i. e. 800 utáni föníciai megtelepedésre utalnak. A gyarmatvárosok alapításának egyik oka AsszírIA növekvő hatalma lehetett, amely adófizetésre kötelezte a föníciai városokat. Az i. e. 7. században az asszírok elfoglalták Szidont és Türoszt, a nyugati gyarmatok pedig Karthágó ellenőrzése alá kerültek.

Az asszír–babiloni viszony

I. e. 734-ben meghalt Nabú-nászir, Babilon királya. Fiát két év múlva elűzték, és a Bít-Amukani, egy Nippurtól délre élő káld törzs főnöke szerezte meg a babiloni trónt. Tukulti-apil-Ésarra válaszul a káldok ellen vonult, és egy győzedelmes hadjárat után fogadta az arámi és káld törzsfők behódolását. Közöttük volt Marduk-apla-iddina, a Bít-Jakin törzs főnöke is, aki később összetűzésbe keveredett Tukulti-apil-Ésarra utódaival. I. e. 729-ben Tukulti-apil-Ésarra úgy döntött, hogy inkább maga ül Babilon trónjára, mintsem hogy kinevezzen egy vazallust, vagy a szent és tiszteletre méltó várost tartományi rangra süllyessze. I. e. 728-ban és 727-ben az újévi ünnepeken átvette a babiloni király szerepét. Babilon és Asszíria kapcsolatának nagy jelentősége volt. Babilon fontos vallási és kulturális központnak számított, amely katonai gyengesége ellenére is hatással volt az asszír politikára. Az asszírok egy babiloni akkád dialektust használtak irodalmi műveikhez, sőt még királyfelirataikhoz is, miközben leveleiket és szerződéseiket az akkád nyelv asszír dialektusában fogalmazták. Az asszír uralkodók vagy Babilon-pártiak, vagy Babilon-ellenesek voltak, és az elkövetkező évszázad alatt Babilon-politikájuk annak megfelelően ment át gyökeres változá-

Újasszír királyok 2

Balra: Ezen a Szamalban talált szté-lén a város (Zincirli) asszírbarát uralkodója, Bár-rákib ül az asszír királyéhoz hasonló trónján. Előtte egy írnok áll tolltartóval és írótable-val, amely eszközöket minden bi-zonnyal a sztélén is látható arámi betűíráshoz használt. Szamal egyes uralkodóinak arámi, más uralkodói-nak hettita vagy luwi neve volt. Bár-rákib i. e. 732 körül került a trónra, amikor III. Tukulti-apil-Ésarra asz-szír király szövetségeseiként harcoló apja elesett. Uralkodóinak asszírba-rát politikája ellenére Szamal már i. e. 681 előtt asszír tartománnyá süllyedt. A sztélé magassága 1,14 m.

Az Asszír Birodalom az i. e. 8. század végén

III. Tukulti-apil-Ésarra és II. Sarrukín uralkodása alatt az asszír külpolitika gyökeresen megváltozott, és a korábbi Asszír határain kívül eső nagy területeket vontak az asszír tartományi adminisztráció irányítása alá. E hatalmas területen belüli hírközlést a fűtök mentén felállított váltóállomások rendszerével tették hatékonyabbá. A III. Tukulti-apil-Ésarra és II. Sarrukín által létrehozott birodalom még csaknem egy évszázadon át fennállt. A hódítás eszközei a királyfeliratokban is feljegyzett éves katonai hadjáratok voltak. A feliratok között olvashatjuk II. Sarrukín i. e. 714-ben lezajlott, és Urartu vereségét hozó 8. hadjáratának részletes leírását is. Hadjáratának pontos útvonala, mint az a térképen is látható, nem teljesen biztos, sőt néhány szakértő szerint az asszírok megkerülték az Urmia-tavat.

sokon, hogy milyen módszerrel próbálták biztosítani uralmukat délen.

Tukulti-apil-Ésarra reformjai

Tukulti-apil-Ésarra katonai és politikai sikerei az asszír államapparátus teljes átszervezésén alapultak. Reformot hajtott végre a hadseregben is. Felállított egy állandó, hivatásos zsoldosokból, elsősorban arámiakból álló gyalogossereget. A harcikocsizók és a lovasság nagyrészt asszír volt, de akadt közöttük néhány idegen alakulat is. A harcikocsizó egységeket a *rab sa resé*, a főeunuch vezette. Tukulti-apil-Ésarra az asszír nemesség visszaszorítására eunuchokat nevezett ki tartományi kormányzókká. Ennek az volt az oka, hogy mivel az eunuchoknak nem voltak leszármazottaik, hűségesen szolgálták az uralkodót. A király kormányzati eszközként nagy méretekben alkalmazta a száműzetést és az áttelepítést. A források szerint 155 000 káldot és 65 000 médet deportált. Sokat közülük Asszírba vitetett, ahol a király szolgálatában vagy földművesként dolgoztak. Néhány esetben egész csoportokat telepített át egyik régióból a másikba, hogy a helyi vagy nemzeti alapon szerveződő ellenállást megtörje.

Tukulti-apil-Ésarrát fia, V. Sulmánu-asarídu követte a trónon. Rövid uralkodása (i. e. 726–722) alatt folytatta apja politikáját, és Asszír mellett őt is Babilon királyává koronázták. A babiloni királylistában Sulmánu-asarídot és apját Ululájá, illetve Pulu néven említik, és ezt a nevet találhatjuk a Bibliában és a görög forrásokban is. Valószínűleg ez volt az eredeti nevük, amelyet az asszír trónra kerülve valamivel jobb

hangzású uralkodási névre változtattak. Sulmánu-asarídu évkönyvei nem maradtak ránk, de a Biblia szerint ő foglalta el Szamariát, Izrael fővárosát, és száműzte az izraelieket.

II. Sarrukín trónra lépése

Azok a körülmények, melyek között Sarrukín i. e. 722-ben felváltotta V. Sulmánu-asarídot a trónon, rejtélyesek. Sarrukínt – egyik felirata szerint – Assur polgárai támogatták, akik megtagadták a Sulmánu-asarídu által kivetett adók befizetését. Feliratában Sarrukín nem említi leszármazását, és elkerüli elődjének – akit egyszerűen csak úgy említ, mint „a herceg, aki előttem ment (uralkodott)” – néven nevezését. A Sarrukín név azt jelenti, hogy „törvényes király”, ami arra utal, hogy nem Sulmánu-asarídu kijelölt utódja volt.

Sarrukín uralkodásának első két évéből nincsenek hadjáratokról szóló beszámolók. Ennek az lehet az oka, hogy teljesen lekötötte uralmának megszilárdítása. Későbbi évkönyvei már neki tulajdonítják Szamaria Sulmánu-asarídu által történt elfoglalását, és ezt – akárcsak későbbi hadjárait – uralkodásának elejére teszik. I. e. 720 tavaszán Sarrukín valószínűleg azzal a céllal vonult délre, hogy visszaszerezze Babilóniát, amely a Sarrukín trónra lépését követő zavaros időszakban a káld Bít-Jakin törzs főnöke, Marduk-apla-iddina kezére került. Dér szomszédságába érve az asszírok megütköztek az elámiakkal, akiket királyuk, I. Humban-nikas (i. e. 743–717) vezetett. A babiloniak már csak elkésve, az ütközet után érkeztek a helyszínre. Sarrukín teljes győzelméről számol be,

míg a babiloni krónika szerint az elámiak nyertek. A csata valójában döntetlen lehetett, mivel az asszírok ugyan megtartották Dér városát, de az elkövetkező 10 évben elkerültek minden Elámmal vagy Babilonnal való összetűzést.

Sarrukín ekkor nyugat felé fordította figyelmét, ahol Hama, Arpad, Szimurru, Damaszkusz és Szamaria uralkodói az alkalmat kihasználva felmondták az asszír szövetséget. Sarrukín Qarqarban ostromolta meg őket, ahol i. e. 853-ban hasonló koalíció nézett szembe III. Sulmánu-asaríduval. Amikor az Egyiptom tevékeny támogatását élvező Gáza is fellázadt, Sarrukín egészen az egyiptomi határig terjesztette ki Asszíria hatalmát.

Az asszírok kísérletet tettek arra, hogy ellenőrzésük alá vonják az Eufrátesztől északra és nyugatra fekvő területeket is, de itt az Anatóliai-fennsík két nagyobb hatalma, az északnyugaton lévő Muski és az északkeleten fekvő Urartu befolyásával kellett vetekedniük. Közel 400 évvel korábban, I. Tukulti-apil-Ésarra (i. e. 1114–1076) már harcolt a Muski állam ellen. Közép-Anatólia lelőhelyein nincs régészeti bizonyítéka az i. e. 12. és 8. század közötti megtelepedésnek, de i. e. a 8. században a muski nép a görögök által Phrügia néven ismert területen élt. A görög legenda szerint a phrügök a trójai háború idején, a késő bronzkorban érkeztek Európából Anatóliába. Néhány tudós szerint ők voltak felelősek a hettita főváros, Hattusas i. e. 1200 körüli lerombolásáért és a Hettita Birodalom megbuktatásáért. Sajnos, nincsenek bizonyítékaink, amelyek megerősítenék a régióban ilyen korai jelenlétüket. Az viszont lehet, hogy Phrügia és Muski ugyanannak a népnek a neve volt. Akárhogy is történt, az i. e. 8. századra egy uralkodó alatt egyesültek.

Phrügia királya, Midasz

A területen Sarrukín riválisa az az uralkodó volt, akit az asszír források a muskibeli Mitának neveznek, és aki kétségtelenül azonos volt Phrügia királyával, Midasszal, akinek az érintése a görög legenda szerint mindent arannyá változtatott és számárfülei nőttek. Midasz fővárosának neve Gordion volt, amelyet apjáról, Gordiaszról, a város feltételezhető újjáalapítójáról nevezett el. A feltárások eredményeként elmondhatjuk, hogy Gordion épületei általában egy előkamrából és egy téglalap alakú teremből álltak (ún. *megaron* alaprajz). A nagyterem oldalai mentén a faoszlopok galériákat tartottak. Egy másik *megaron*-ban színes kavicsokból készült geometrikus mintájú mozaikot tártak fel.

Gordion citadelláját 75 tumulusz vette körül, amelyek közül a legnagyobb ma is több mint 50 m magas. A helyi hagyomány szerint ez volt Midasz sírja. Mérete miatt a sírhalom megmenekült a sírrablók pusztításától, és csak úgy lehetett feltárni, hogy először a tetejéről fúrásokkal meghatározták a sírkamra helyét, majd oldalról alagutat ástak bele. A kamra nagy szálfákból készült, és egy 60 év körüli, 159 cm magas férfi holttestét tartalmazta. A sírban gyönyörű berakásos faasztalok és állványok mellett három nagy bronzüst, több mint 100 bronzfibula (díszes mellű), valamint kb. 150 egyéb fémedény és serpenyő volt. Az egyik bronzvödör – a II. Sarrukín palotadomborművein ábrázoltakhoz hasonlóan – kosfejben, a másik pedig oroszlánfejben végződött. A sír furcsa módon nem tartalmazott egyetlen fegyvert, egyetlen nemesfém-ből, így aranyból, elektronból vagy ezüsből készült tárgyat sem. Nem volt benne elefántcsont, üveg vagy

féldrágakő, és a fibulákon kívül egyetlen ékszer sem. A fibulák és edények egy része sárgarézből (rész és cink ötvözetéből) készült, amely a fémnek egyik legkorábbi megjelenése. A tárgyak fénylő sárga csillogásából arra következtethetünk, hogy a hagyományos bronz (rész és ón ötvöze) helyett a sárgaréz tárgyak előállításának felfedezése adhatott Midasz legendájának alapot, miszerint érintésétől a tárgyak arannyá válnak. Ennek ellenére még mindig vitatott, hogy a sír vajon Midaszé vagy apjáé volt-e. A későbbi hagyomány szerint Midasz öngyilkosságot követett el, amikor i. e. 695 körül királyságát lerohanták a kimmerek, egy valószínűleg Közép-Azsiából származó nép tagjai. Az ásatások bebizonyították, hogy ez idő tájt Gordion is elpusztult.

Sarrukín uralkodásának első felében Midasz az ellenfele volt. A félelem, hogy Muski és Urartu uralkodóinak támogatásával lázadás készül, elég volt ahhoz, hogy kiváltsa Asszíria haragját, és i. e. 717-ben Karkemis megszállásához vezessen. Amikor Tabal ura, Ambarisz követeket küldött Urartu királyához, Ruszához és Phrügia királyához, Midaszhoz, az asszírok elmozdították őt, és i. e. 713-ban beolvasztották országát a birodalomba. I. e. 709-ben azonban Que (Kilikia) asszír helytartójának támadásait követően Midasz is Asszíria szövetségesévé vált. Egy Sarrukín által Que eunuch helytartójának, Assur-sarra-uszurnak írt levél másolata hírt adott a Sarrukín és Midasz

Fent: Az újonnan alapított fővárosában, Dür-Sarrukinban előkerült domborművén II. Sarrukín egy udvari főhivatalnokkal, valószínűleg a trónörökösével, fiával és egyben utódjával, Szín-ahhé-eribával néz szembe. A király az asszír királyi koronát viseli, ruháját pedig valószínűleg aranyzállal a kelmébe himzett rozetták díszítik. Hasonló ruhát találtak egy kalhui sír kőszarkofágjának két csontvázán is. A sírban III. Tukulti-apil-Ésarra felesége, Jaba, V. Sulmánu-asaridu felesége, Baniti és II. Sarrukín felesége, Atalia lehetett eltemetve. A dombormű magassága 2,9 m, szélessége 2,3 m.

Jobbra: Midasz gordioni sírjában eltemetett férfi fejének rekonstrukciója. A rekonstrukciónál ugyanazt a technikát alkalmazták, amelyet a gyilkosságok vagy tüzesetek azonosítatlan halottai esetében használnak. Az izmok és bőr rétegeit a koponya egyik öntvényére felvive sikerült a király portréját rekonstruálni.

Lent: Egy Ivriz közeli forrás mellett található szikladomborművön Warpalawaszt, Tuwana (klasszikus Tüana) uralkodóját láthatjuk egy istenség előtt. Warpalawaszt, vagy ahogy az asszír források nevezik: Urbala, III. Tukulti-apil-Esarra adófizetője, és talán Midasz, Phrügia királya szövetségese lehetett. Amikor Midasz békét kötött II. Sarrukinnal, Warpalawaszt ismét az asszírok hűbérese lett. A Warpalawaszt által viselt félkörös díszített fibula (díszítő) hasonlít a phrüg fibulákhoz, amelyekből több mint 100 került elő Midasz gordioni sírjából. Az istenség magassága 4,2 m.

közötti ismételt közeledésről, és felvázolta ennek az asszír politikára gyakorolt hatását a jövőben. AsszírIA és Phrügia közé szorulva, a régió uralkodóinak a levél szerint nem volt más választásuk, mint hogy behódoljanak, és „szakállukkal fényesítsék az asszír helytartó saruját”.

Az asszír királyi posta

Nem lepődhetünk meg azon, hogy az asszír évkönyvek a történelem elfogult változatát tárják eléünk. Némely esetben AsszírIA ellenfeleinek és szomszédainak feliratait lehetőséget teremtenek a kiigazításra. Hasonlóképpen a királyi udvar levelezése is sokkal tárgyilagosabb képet fest az eseményekről. Több mint 1300 levél maradt ránk II. Sarrukín, illetve birodalma minden területének hivatalnokai és az AsszírIA határain kívül élő ügynökök közötti levelezésből. Sok levél töredékes, pontatlanul datált, és nehezen magyarázható a levélváltó felek által ismert, így a levélből kimaradt háttérinformációk híján. Ennek ellenére fényt vet olyan, az asszír bel- és külpolitikát érintő ügyekre, amelyek a hivatalos propagandából kimaradtak. A királyfeliratok a kétségbevonhatatlan politikai siker benyomását keltve arra utalnak, hogy senki sem szállt szembe a király akaratával, aki előtt – mivel az istenek az oldalán álltak – mindenkinek meg kellett hódolnia. A levelezés ezzel szemben megkérdőjelez mindent, leírja, hogy hogyan kértek jóslatot minden döntés előtt, és a sikerek mellett a kudarcokat is megemlíti.

Az egyik probléma, amivel az asszírok szembekeverültek, hatalmas birodalmuk kormányzása volt. A helyi adminisztráció a király utasításait végrehajtó és a királynak jelentésekben beszámoló tartományi kormányzó ellenőrzése alá tartozott. A hírközlésben előforduló hosszú késések azzal a veszéllyel jártak, hogy a kormányzó túl nagy függetlenségre tehetett szert vagy létfontosságú döntéseket kellett elhalasztani. Ezen problémák leküzdésére az asszírok egy jól működő út- és hírnökhálózatot hoztak létre. A fontosabb útvonalak mentén, körülbelül egynapi járóföldnyi távolságokban (30 km) váltóállomások voltak, ahol a király követe megpihenhetett, és friss öszvéreket fogathatott kocsijába. Ezen a módon csak pár napig tartott, amíg a király parancsa a birodalom legtávolabbi csücskébe is eljutott. Ez a hírközlési rendszer volt az alapja a későbbi Perzsa Birodalom sokkal jobban ismert úthálózatának.

Az urartui háború

Az asszír hadigépezetnek ember-, állat- és hadianyagutánpótlásra volt szüksége. Ezeket adók, hadisarc vagy zsákmány formájában szerezték be, és a király vagy főhivatalnokai által vezetett éves hadjáratok biztosították, hogy AsszírIA alattvalói vagy szövetségesei ne késlekedjenek a fizetéssel. Egyedül Urartu, az Asszíriától északra fekvő erős királyság állt az asszír tervek megvalósításának útjában. Ahogy AsszírIA egyre erősödött, és megpróbálta hatalmát az Urartu szomszédságában lévő területekre kiterjeszteni, a két állam között az összeecsapás egyre elkerülhetetlenebbnek látszott. A térképen AsszírIának és Urartunak ugyan közös határa van, de a valóságban ezt csaknem áthághatatlan hegyek képezték, amelyek lehetetlenné tették minden közvetlen katonai támadást. Ha az asszíroknak sikerült is átkelniük a hegyeken, vagy a keletre és nyugatra fekvő, könnyebben járható hágókon keresztül elérniük Urartut, az urartuiak visszavonulhattak hegyi erődjeikbe, amíg a hideg téli idő-

járás a terület elhagyására nem kényszerítette őket. Urartu elfoglalása nem szerepelt az asszír célok között, és Sarrukín – Egyiptomhoz és Muskihoz hasonlóan – elkerülte az Urartuval való közvetlen összecsapást. A háborúskodásra okot vazallus vagy szövetséges államaik szolgáltattak.

I. e. 716-ban I. Rusza, Urartu királya legyőzte a Nyugat-Iránban, az Urmia-tótól délre fekvő Mannaj ország királyát, és Bagdattit ültette a helyére. Sarrukín számára, aki szerint Mannaj – az a terület, ahonnan az asszír hadsereg a lóútánpótlását szerezte – az asszír érdekszférába tartozott, Urartu beavatkozása tehát háborús ok volt. Lerohanta Mannajt, Bagdattit elevenen megnyúzatta, és fivérét Ulluszunut ültette helyette a trónra. Erre válaszul Urartu elfoglalt 22 mannaj erődöt, amelyeket az Ulluszunu segítségére siető Sarrukín visszafoglalt. I. e. 714-ben Sarrukín Médiába ment, és mielőtt északra Mannajba vonult volna, adót kapott a Közép-Zagrosz vidékének uralkodóitól. Mannajban Ulluszunu rávette az asszír királyt, hogy támadja meg I. Ruszát. Amikor az asszír és urartui csapatok valahol az Urmia-tó délnyugati sarkánál összecsaptak, Sarrukín maradt győztesen a csatatéren. Rusza legyőzése után betört az urartui területekre, és Muszasziron, Haldi isten városán, az urartui uralkodók koronázó székhelyén keresztül tért haza Asszíriába. Sarrukín kirabolta a várost, és óriási mennyiségű zsákmányt szerzett. Egy Assur istenhez írt és az Assurban megtartott győzelmi ünnepség során valószínűleg hangosan felolvasott levelében részletesen beszámolt a hadjárat eseményeiről. Feljegyezte a hadjárat minden történést, az összes zsákmányt és hadisarcot, végül pedig megadta az asszír veszteséglistát is (amely pont annyira valószínűtlen, mint napjaink haditudósításainak adatai): eszerint mindössze egy harcikocsizó, egy lovas és három gyalogos esett el.

Sarrukín Urartu felett aratott győzelme azonban nem volt olyan teljes vagy döntő, mint azt feliratai sugallják. Rusza visszaszerezte Muszaszir feletti hatalmát, és Sarrukín, feliratának állításával szemben, valószínűleg nem „szúrta le magát vastörével, mint ahogy a disznót szokták”. Törekény fegyverszünet jött létre Asszíria és Urartu között. Az asszír kémek továbbra is jelentéseket küldtek az urartui állam belső helyzetéről, és egy ízben tudósítottak arról, hogy egy kimmer támadás során az urartuiak vereséget szenvedtek. Ilyen körülmények között Urartu és Asszíria számára is tanácsosnak látszott, hogy megőrizték a békét, és az elkövetkező száz év alatt nincs tudomásunk arról, hogy közöttük további háborúk zajlottak le.

Sarrukín uralkodásának vége

Urartutól délre, a Mezopotámiába vezető legfontosabb kereskedelmi út mentén élt a médek néven ismert nép számos törzsi csoportja. Sarrukín feliratai erős médeknek vagy a Bikni-hegy mentén élő távoli médeknek nevezik őket. A Bikni-hegyet a későbbi méd fővárostól, Hamadántól délre fekvő Alvand-heggyel azonosíthatjuk. Az i. e. 5. századi görög történetíró, Hérodotosz szerint a médeket Déiokész egyesítette, aki Hamadánban építette fel fővárosát. Az asszír források szerint a médek az i. e. 7. század második felében egyesültek egy vezető alatt. Csak kevés méd lelőhelyet sikerült feltárni, és úgy tűnik, hogy ezeket mind az i. e. 8. század végén alapították. Az egyik lelőhely, Tepe-Nús-e Dzsán látványos szentély maradványait tartalmazta. Egy másik lelőhelyen, Godin-Tepén oszlopcarnokos erődített palota került

elő, amely valaha egy helyi méd törzsfője lehetett. A Sarrukín által állítottatott és Nadzsafehábádban előkerült sztlé is Godin-Tepéről származhat, és így a Zagroszba történt asszír benyomulás legtávolabbi határát jelölhette.

I. e. 710-ben, miután nyugaton, északon és keleten megoldotta problémáit, Sarrukín minden energiájával dél felé fordult, ahol II. Marduk-apla-iddina uralkodott Babilon felett. Két hadjárat során elűzte és arra kényszerítette a babiloni uralkodót, hogy a déli mocsarakban keressen menedéket. I. e. 709-ben, az újévi ünnepségek során kikiáltotta magát Babilon királyává. I. e. 707-ben elfoglalta Dúr-Jakint, annak a Bít-Jakin törzsnek a székhelyét, amelynek II. Marduk-apla-iddina volt a főnöke, de őt magát nem sikerült elfognia. Végül az Asszír Birodalomhoz csatolta Babilóniát. Kormányzót nevezett ki Babilonba, egy másikat pedig az elámi határon lévő Gambuluba. Az ország megbékéltetésére tett kísérlet során több mint 108 ezer arámit és káldot száműzött Babilóniából.

Ahogy egy őseit megtagadó uralkodóhoz illik, Sarrukín elhatározta, hogy új fővárost épít. Teljesen új helyet választott, amelyet Dúr-Sarrukínnek, vagyis Sarrukín-erődnek nevezett el. Az alapokat már i. e. 717-ben lerakták, és i. e. 707-ben, a város felavatása előtt egy évvel, Dúr-Sarrukín istenei is bevonultak templomaikba. I. e. 705-ben Sarrukín a Taurus-hegységben lévő Tabal földjére vezette seregét, ahol egy, az anatóliai hercegségek között gyakran előforduló nevű emberrel, Gurdival (Gordiasz) vívott ütközet során életét vesztette. Sarrukín ekkor hatalmának csúcsán állt, és legyőzhetetlennek tűnt. Uralma alá hajtotta a Közel-Keletnek a Perzsa-öböltől a Taurus-hegységig, illetve a Zagrosztól a Sínai-félszigetig terjedő magterületét. Legyőzte Urartut, más uralkodókat, köztük Phrügia királyát, Midaszt, az egyiptomi fáraót, Uperit, Dilmun királyát, Jadnána (Cípus) hét királyát pedig adófizetésre kötelezte. Az ütközetben bekövetkezett halála és holttestének eltűnése – amelynek következtében nem lehetett palotájában eltemetni – az asszír közfelfogás szerint nagy csapást jelentett.

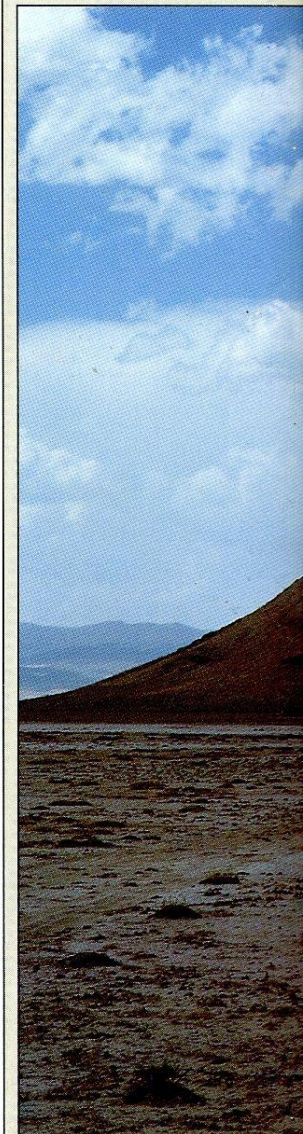
Ninive, Asszíria természetes fővárosa

Amikor Sarrukín fia és utódja, Szín-ahhé-eríba a trónra lépett, jóslatot kért, hogy megtudja, vajon mik lehetnek apja vétkei. El akarta határolni magát apja balsorsától, ezért kihagyta apja nevét a feliratairól és az újonnan alapított Dúr-Sarrukínból Ninivébe helyezte át a fővárost. Ninive volt Asszíria természetes központja. Termékeny gabonatermő síkságon feküdt, ellenőrizte a Tigris egyik fontos gázlóját, és itt állt Istár istennő asszír kultuszának központi szentélye is. Szín-ahhé-eríba újjáépíttette Ninivét, és az ősi településhalmon (Tell-Qújundzsík) fellegvárat építtetett, mely palotákat és templomokat is foglalt magában. Központi palotáját nagyrészt katonai győzelmeit ábrázoló palotadomborművek díszítették. Kalhuhoz és Dúr-Sarrukínhoz hasonlóan a helyőrségi palota (arzenál) a citadellán kívül állt (mai neve Tell-Nebí-Júnusz, ahol az iszlám hagyomány szerint Jónás próféta sírja található). A több mint 7 km² alapterületű várost egy 12 km-nél hosszabb erős fal vette körül.

Szín-ahhé-eríba hatalmas csatornaépítési munkálatokba kezdett. A vízre Ninive, a jelentősen megnövekedett területű város körüli földek és kertek, valamint egy királyi park öntözéséhez volt szükség, ahová Káldeából és az Amanus-hegységből származó

Lent: Tepe-Nús-e Dzsán vályogtégla épületei egy hegyektől körülvett síkság közepén emelkedő, természetes sziklás domb tetején álltak. Ezen, az ásások korai szakaszában készített felvételen az erőd falai éppen hogy csak kiemelkednek a lelőhely tetején.

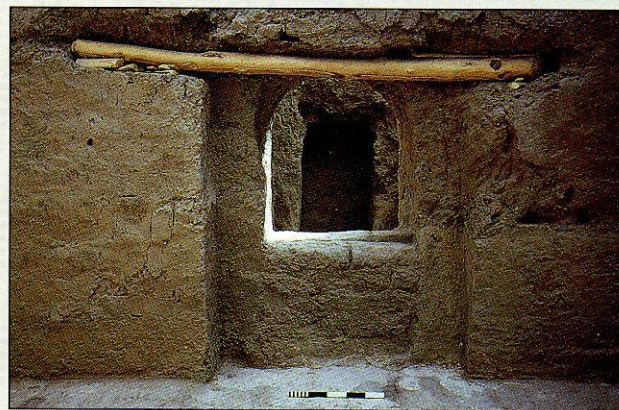
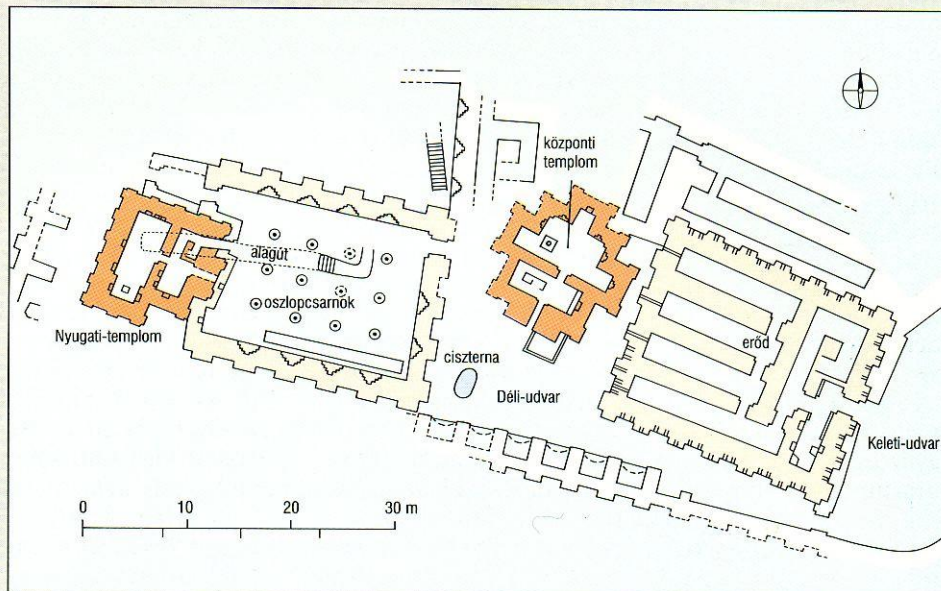

Tepe-Nús-e Dzsán

Lent: Tepe-Nús-e Dzsán legfontosabb építményei a központi és a Nyugati-templom voltak. Később egy erőd, egy négyzetes erődített raktárépület és egy oszlopcsarnok is épült. Az oszlopcsarnokokat palotáikhoz felhasználták az akhaimenida perzsák is.

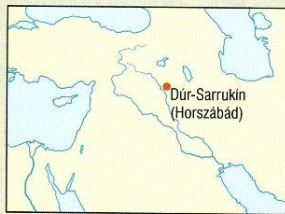
Annak ellenére, hogy a médek kiterjedt, Közép-Anatóliától Afganisztánig terjedő birodalom felett uralkodtak, alig ismertek régészeti emlékeik. Az 1960-as és 1970-es években az egykori méd főváros, Hamadán közelében két lelőhelyet tártak fel. Mindkettőjük nagyméretű, i. e. 8. és 6. század között lakott méd fedelmi és vallási központ volt.

A médek – valószínűleg a zoroasztriánusokhoz hasonlóan – a tüzet imádták. Tepe-Nús-e Dzsán i. e. 8. században épült és szokatlan, lépcsőzetes alaprajzú központi templomában volt egy oltár, amelyen tüzet gyújtottak. I. e. 600 körül – valószínűleg egy átépítési terv részeként – az egész épületet gondosan feltöltötték kövekkel, aminek következtében a falak 8 m magasságig megmaradtak. Az átépítést azonban sohasem fejezték be, és a monumentális épületek romjai közé később egy falu lakói költöztek be.

Fent: Tepe-Nús-e Dzsán épületei kapuikkal és boltíveikkel együtt kivételesen jó állapotban maradtak meg. A nyugati templomnak ezt a bejáratát az épület elhagyásakor részben lezárták. Az ókori szemöldökfát egy mai gerendára cserélték ki.

Fent középen: I. e. 600 körül az erődben 321 ezüsttárgyat temettek el egy bronzedényben. Voltak közöttük i. e. 2000 körül készült spirálgyöngök és függők, gyűrűk, ezüstrudak, amelyek talán a pénz egyik korai formájának tekinthetők. A felső sorban lévő ezüstrúd hossza 5,35 cm.

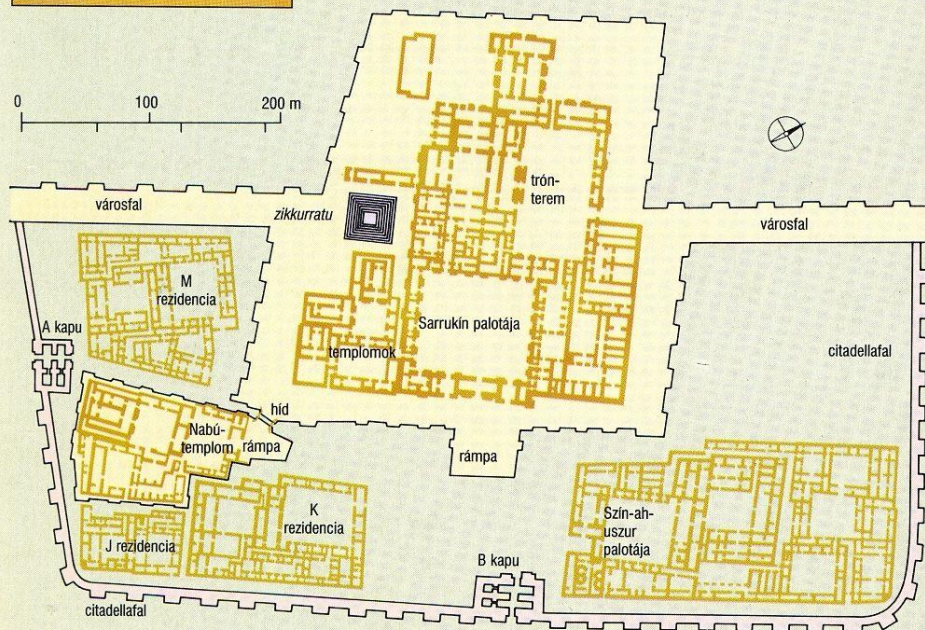
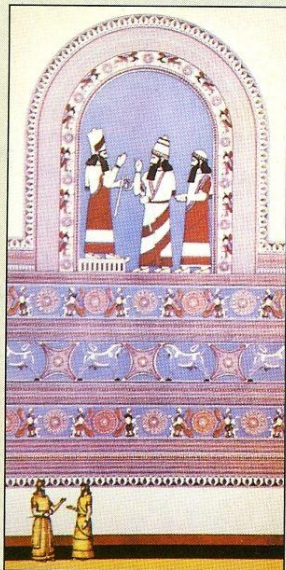

Dūr-Sarrukín

I. e. 717-ben a trónbitorló Sarrukín, aki kikiáltotta magát Asszíria és a világ királyává, új fővárost alapított. A Ninive régi városától északra kiválasztott új helyet Dūr-Sarrukínnak („Sarrukín-erőd”) nevezte el. Dūr-Sarrukín isteneit i. e. 707-ben hozták be az új főváros templomaiba, amikor Sarrukín „minden ország hercegeinek, a tartományi helytartóknak, gondnokoknak és felügyelőknak, nemeseknek és eunuchoknak, illetve Asszíria véneinek kíséretében áthelyezte székhelyét a palotába és ünnepet tartott”. Két évvel később azonban Sarrukín egy ütközetben el-esett, mire az udvar Ninivébe költözött.

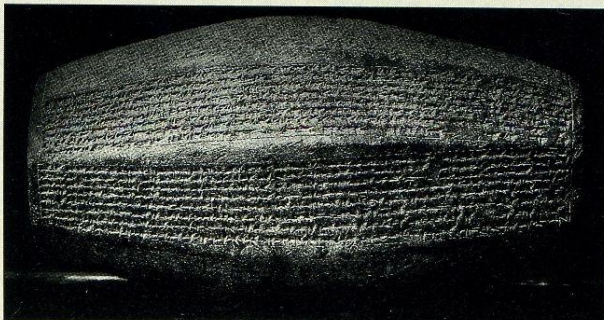
A nagyjából téglalap alaprajzú város falai egy kb. 1600×1750 méteres területet fogtak körül. A városba hét kapun keresztül lehetett bejutni. Sarrukín nagy palotája és a szentélykörzet az északnyugati városfalhoz kapcsolódó teraszra épült, míg a helyőrségi palota a déli sarokban állt.

A ma Horszábad néven ismert lelőhelyet Paul Botta és Victor Place tárta fel a 19. században. Nagy mennyiségű, a palota falait díszítő domborműre bukkantak, amelyek jó része azonban elveszett, amikor hajójuk elsüllyedt.

Fent: A citadella magasabb részén állt a király palotája, és ott volt a zikkurattut is magában foglaló szentélykörzet is. Ezek alatt emelkedett a Nabú-templom, amelyet egy hídon át is meg lehetett közelíteni, mellette húzódtak a főhivatalnokok, köztük Sarrukín *turtánu* vagy nagyvezíri rangot betöltő fivérének, Szín-ah-uszurnak a rezidenciái.

Jobbra: Ez a Dūr-Sarrukínban előkerült terrakottaprizma tartalmazza Sarrukín szavait: „Éjjel-nappal ennek a városnak a tervein dolgoztam.”

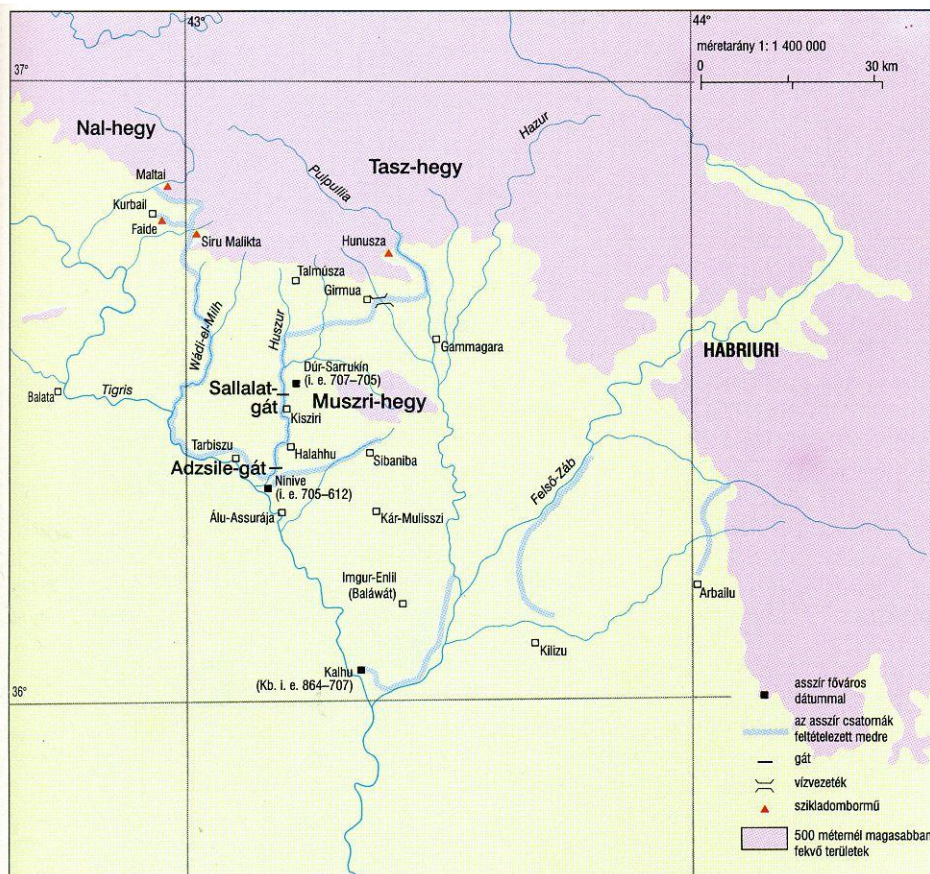

Balra: Falfestmény a K rezidenciából (lásd térkép). Ebben a csodálatos festményekkel díszített teremben nem voltak palotadomborművek. A rekonstrukciós rajzon valószínűleg a trónörökösztől kísért király látható a rudat és karikát, az isteni hatalom szimbólumait átadó valamilyen istenség előtt. Az alakokat vödröt és talán tobozt tartó génuszok fríze keretezi. Alattuk térdelő szárnyas génuszok és bikák sorai láthatók. Magassága kb. 13 m.

Jobbra: Dūr-Sarrukínban talált festett, napon szárított agyagszobor. Ez a gyakran tévesen Gilgamesselel azonosított figura valójában Lahmu istenség („a szörös”). Ehhez hasonló szobrocskákat ástak a házak alapjaiba a gonosz elleni védelemül.

Lent: Dūr-Sarrukín egyik kapujára faragott, vödröt és talán tobozt tartó négyszárnyú istenség. Magassága kb. 3,65 m.

Asszír fővárosok és csatarendszerek

II. Assur-nászir-apli i. e. 864 körül Assur helyett Kalhut tette meg Asszír fővárosának. II. Sarrukín új fővárosa, Dür-Sarrukín röviddel azelőtt készült el, hogy a király i. e. 705-ben, egy ütközetben elesett. Babonás fia, Szín-ahhé-eriba Ninivébe helyezte át a fővárost. Az asszír uralkodók a természetes vízmedrek mellett csatornákat is építettek városaik vízellátásának biztosítására. Szín-ahhé-eriba programja volt a legnagyobb. Az Arbailuhoz vezető csatorna egy darabon a föld alatt halad, a hunuszai (baviáni) csatorna pedig egy vízvezetéken szeli át a Girmua (Dzserwán) melletti völgyet. Az északnyugati irányból Ninivébe vezet csatorna oldalát bizonyos közökben istenalakok faragott panelljei díszítették.

Jobbra: Júdai foglyok karóba húzása Lákis falai alatt. Bár Lákis ostromát Szín-ahhé-eriba évkönyvei nem említik, ninivei palotájának domborművei azonban részletesen ábrázolják. Lákis (Tell-ed-Duweir, Izrael) ásatásai megerősítették az asszír ábrázolás hitelességét és pontosságát. A várost egy ostromoltatás segítségével vették be, amelyet az ásatások során a védőknek a falon belül épített ellenrámpájával együtt sikerült feltárni.

növényeket telepítettek. Az egyik egzotikus növény egy „gyapjútermő fa” volt, amelyet az Indiában már az i. e. III. évezred óta termesztett gyapottal azonosít-hatunk.

Szín-ahhé-eriba sikerei és kudarcai

Szín-ahhé-eribát feliratai és domborművei sikeres és legyőzhetetlen uralkodóként mutatják be. A valóságban uralkodását felkelések és vereségek sorozata jellemezte. I. e. 701-ben Szín-ahhé-eriba Levante és Palesztina ellen vonult, hogy leverjen egy felkelést. Philisztea parti síkságán, Eltekénél megütközött a felkelők segítségére siető egyiptomi sereggel. Szín-ahhé-eriba felirata szerint az asszírok nyerték az ütközetet. Ennek ellenére nem vonultak tovább déli irányba az egyiptomi határ felé, hanem a szárazföld belseje felé fordultak, és egy hadjárat során – melyet Szín-ahhé-eriba palotájában élettel képek ábrázolnak – megostromolták Lákist. Ezután ostrom alá vették Jeruzsálemet, Hiszkijának (Ezékiás), Júda királyának a székhelyét, de nem sikerült elfoglalniuk a várost. A Biblia és Hérodotosz görög történetíró szerint az asszírok vereséget szenvedtek az egyiptomiaktól (bár néhány történetíró úgy véli, hogy ez a vereség egy későbbi hadjárat során következett be, amelyet Szín-ahhé-eriba évkönyvei nem említenek).

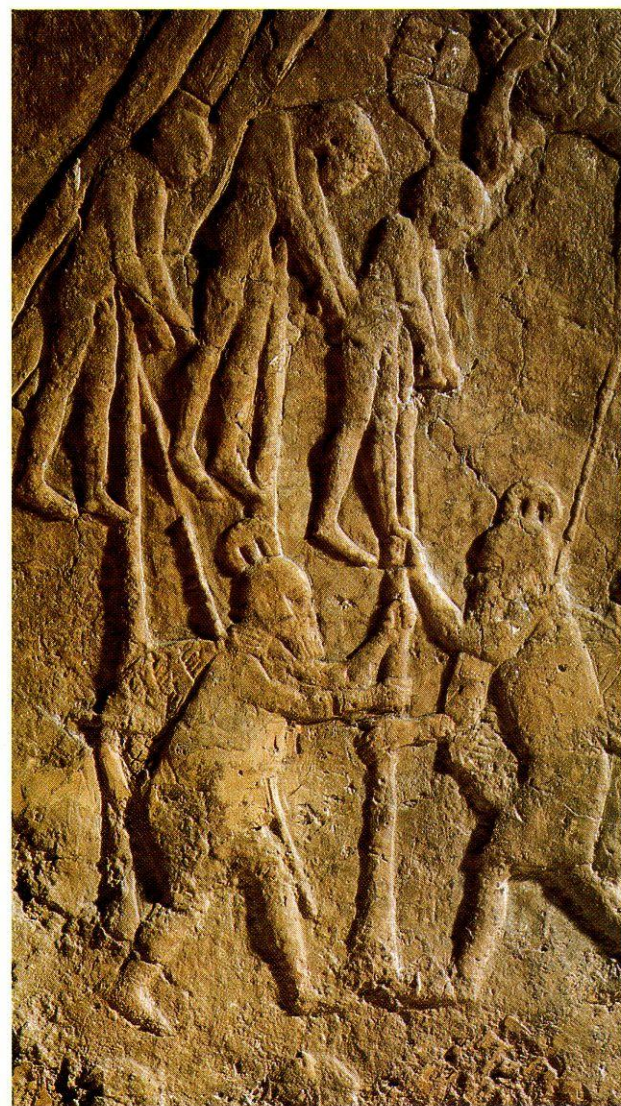
Apjától eltérően, 24 éves uralkodása alatt Szín-ahhé-eriba nem hajtott végre területi hódításokat, hanem a Sarrukín által felállított határok védelmére összpontosította erejét. Babilónia elfoglalása Sarrukín számára visszatérő problémák forrásává vált, és a külpolitikában a déli kapcsolatok kezelése volt a legfontosabb Szín-ahhé-eriba uralkodása idején. I. e. 703-ban a kitartó II. Marduk-apla-iddina ismét fellázadt, és másodszor is megszerezte a babiloni trónt. Szín-ahhé-eriba délnek vonult, és Kúta mellett legyőzte a babiloniakból, káldokból, arámiakból, elámiakból és arabokból álló szövetséget. Elfoglalta

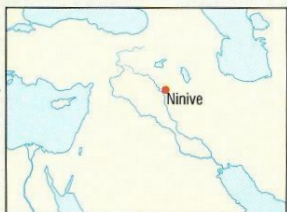
Babilont, és foglyul ejtette Marduk-apla-iddina családját és udvartartását, de a káld vezérnek ismét sikerült a mocsarakba menekülnie. Szín-ahhé-eriba Bél-ibni személyében egy babilonit ültetett a trónra, és káld területen folytatta tovább a hadjáratot. Végül 208 000 fogollyal tért vissza Asszíriába. A káldok azonban továbbra is lázadoztak, mire i. e. 700-ban Szín-ahhé-eriba újra Babilóniába vonult, menesztette Bél-ibnit, és legidősebb fiát, Assur-nádin-sumit ültette helyére a trónra.

Babilon lerombolása

I. e. 694-ben Szín-ahhé-eriba újabb támadást indított a káldok és elámi szövetségeseik ellen. Ez alkalommal a föníciaiak által épített, a Tigrisen és az Eufráteszen leúsztatott hajókat használt arra, hogy a mocsarakon keresztül betörjön az elámi területekre. Az asszírok fényes győzelemről számolnak be, de röviddel ezután az elámiak ellentámadást hajtottak végre Észak-Babilónia ellen, elfoglalták Szippart, és elhurcolták Assur-nádin-sumit.

A következő három év eseményei meglehetősen zavarosak. Az asszírok foglyul ejtették az elámiak által a babiloni trónra kijelölt személyt, de közben egy káld szerezte meg Babilónia felett a hatalmat. Egy lázadás során magát az elámi királyt is elűzték a trónról, egy évvel később utódja is ugyanerre a sorsra jutott. Asszírriának e felfordulás közepette nem sikerült visszaszereznie Babilon felett az ellenőrzést, és így i. e. 691-ben egy déli koalíció seregei indultak a Tig-

Ninive

Ninive ma Tell-Qújundzsík néven ismert fellegrvárát már a Haszúna-korszak óta (i. e. VII. évezred) látták, és a domb háromnegyed része is őskori romokból épül fel. Az Uruk-korban (i. e. 4000–3000 k.) Ninive szorosan kapcsolódott a dél-mezopotámiai fejlődéshez. Az i. e. II. évezredben, bár nem volt Asszíria fővárosa, Ninive mégis fontos város volt, és itt állt Istár istennő tekintélyes temploma. Szín-ahhé-eriba (i. e. 704–681) az i. e. 8. század végén Ninivét választotta fővárosául, és megépítette a Délnyugati-palotát, amelyet úgy nevezett el: „palota, melynek nincs párja”. Falait faragott domborművekkel díszítette. Kalhuhoz és Dúr-Sarrukínhoz ha-

sonlóan, itt is épült egy helyőrségi palota, amely a mai Tell-Nebí Júnusz helyén állt. A későbbi hagyomány szerint ezen a dombon található Jónás próféta sírja.

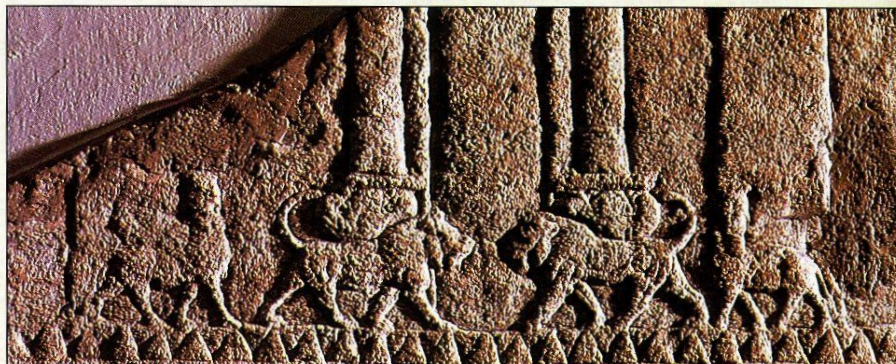
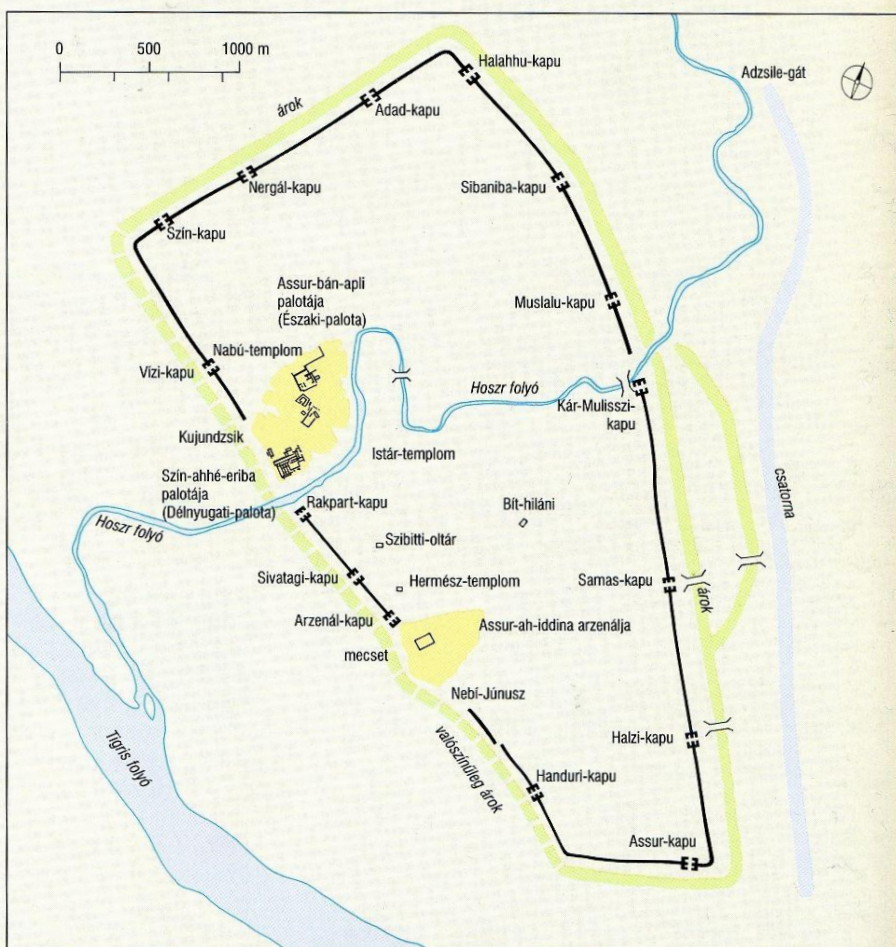
Szín-ahhé-eriba unokája, Assur-bán-apli (i. e. 668–627) egy másik palotát is épített a Tell-Qújundzsíkon. Ebben, az ún. Északi-palotában találtak rá a híres oroszlánvadászatot ábrázoló domborművekre. I. e. 612 nyarán Ninive a médek és babiloniak kezére került, akik kirabolták és lerombolták az asszír palotákat és templomokat. Ninive városa azonban még ezer évig tovább élt, mielőtt a Tigris túloldalán fekvő Mószul városa be nem kebelezte.

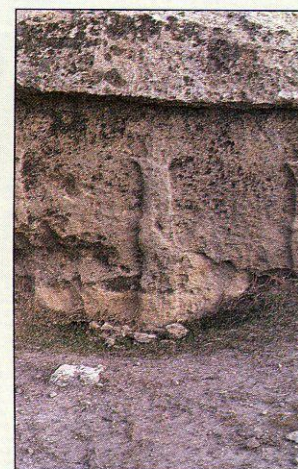

Fent: E domborműrészleten, melyet a Délnyugati-palotában találtak, egy asszír király látható harci kocsi-jában baldachinja alatt. Mellette áll a hajtója és egy légycsapót tartó eunuch udvaronc. A dombormű egy babiloni hadjáratot ábrázol, így a király talán Szín-sar-iskun, Asszíria egyik utolsó uralkodója lehet.

Lent jobbra: Ez az Északi-palotából származó dombormű i. e. 645 körül készült, és minden bizonnyal az 50 évvel korábban épült Délnyugati-palota homlokzatát ábrázolja. Felirataiban Szín-ahhé-eriba azzal dicsekedett, hogy olyan portikuszt épített, amelynek bronzoszlopai egyenként 43 tonnát nyomó, tömör öntöttbronz, oroszlán és bika formájú oszloptalapatokon álltak.

Jobbra: Ninive falait Szín-ahhé-eriba építtette, és ő nevezte el a város 15 kapuját is, amelyek helyét a városfal vonalán elhelyezkedő dombok jelzik. A városfalon belül lévő terület nagy részét is házak foglalták el, de a legfontosabb épületek a Tell-Qújundzsíkon és a Tell-Nebí Júnuszon álltak. A keleti oldalon húzódó földhányások a korábbi elképzelésekkel ellentétben, nem egy további erődvonal vagy mőd és babiloni ostromfal maradványai, hanem egy csatorna kitermelt földjének töltései voltak.

Fent: Faragott szikladombormű Szín-ahhé-eriba csatornájának oldalában. Csatornák bonyolult rendszerre szállította a vizet Ninive városának és a király kertjeinek, illetve vadasparkjának. A víz egyrészt csatornákból, másrészt természetes medrekben folyt. A rendszer az északi hegyekben indult, és Dzserrwánnál egy völgyet aquaeductusszal kellett áthidalni. Ninivétől 45 km-re északra, a Dzsebel-Faidehnél a csatorna vonala világosan kivehető a hegy lejtőjén. Itt mindössze 3 m széles, és oldalában bizonyos közökben istenalakok faragott domborművei láthatók. A domborművek erősen megkoptak, és részben a talajszint alá kerültek, de azért jól kivehetők.

Fent: Ninive restaurált északi külső fala. Nyugati irányban a távolban a Nergál-kapu látható. A pártázattal és kiugró tornyokkal védett fal külső felszíne kőből épült. Emögött egy sokkal magasabb vályogtéglafal állt. Ninive falainak kerülete közel 12 km volt. Szín-ahhé-eriba úgy nevezte, hogy a „fal, amely elborzasztja az ellenséget”. A fal egy mély vár-árok mögött állt, amely mára már feltöltődött.

Jobbra: A Hoszr folyón, Ninivétől 13 km-re felfelé Sallalattnál álló gát. Ez a gát valószínűleg Szín-ahhé-eriba csatornarendszerének egyik elemét alkotta. A helyi lakosság 1970-ben helyreállította, és a mai napig is duzzasztógátként üzemel.

ris mentén Asszíria megtámadására. A két hadsereg Halulénél (valószínűleg Számarra közelében) találkozott. Az asszír források győzelemről szólnak, míg a megbízhatóbb babiloni krónika szerint az asszíroknak vissza kellett vonulniuk. A következő évben azonban az asszírok átvették a kezdeményezést, és megostromolták Babilont. A város 15 havi ostrom után végül i. e. 689 novemberében megadta magát.

Szín-ahhé-eriba bosszúja kegyetlen, de előre látható volt. Elhurcolta a város kincseit, összetörte az istenek szobrai, lerombolta a város házait, templomait és palotáit, és csatornákat ásott a hely vízzel való elárasztására. A törmelék egy részét az Eufráteszbe szórták, és a folyó egészen Dilmunig vitte, de Babilon romjainak földjéből az Asszír Birodalom legtávolabbi csücskeibe is küldtek, és még Assur templomaiban is helyeztek el belőle, amelyeket Szín-ahhé-eriba azzal a céllal építtetett újjá, hogy Babilon vallási központ szerepét Assur városáéval váltsa fel.

Bár Szín-ahhé-eriba uralkodásának hátralévő éveiben az Asszír Birodalomban béke honolt, ő maga mégis erőszakos halált halt. I. e. 680 februárjában fia, Arda-Mulisszi megölette őt. A zsidók számára ez a Jeruzsálem elleni támadásért járó büntetés, a babiloniak számára pedig a Babilon ellen elkövetett szentségtörés megtorlása volt. Talán valóban számolhatunk az összeesküvésben való babiloni részvétellel, de valószínűleg csak dinasztikus harcról volt szó.

Örökösödési háború

Miután Szín-ahhé-eriba legidősebb fia, az elámiak i. e. 694-es babiloni betörése során elhurcolt Assurnádin-sumi eltűnt Elámban, Arda-Mulisszi, aki valószínűleg a második legidősebb fiú volt, joggal reménykedhetett abban, hogy ő lesz Szín-ahhé-eriba kijelölt örököse. Szín-ahhé-eriba egyik felesége (az arámban Naqia néven ismert), Zakútu azonban saját fiát, Assur-ah-iddinát támogatta, akit bátyjai háttérbe szorításával trónörökössé neveztek ki.

II. Sarrukín kora óta az volt a szokás, hogy a király választotta trónörökössé egyik (nem feltétlenül a legidősebb) fiát. Ezután Samas és Adad istenektől kértek jóslatot, és ha a válasz kedvező volt, a trónörökös bevonult a *bít redútíba* (a trónutódlás vagy kormányzás házába), hogy felkészítsék az uralkodásra. Ebben a fázisban az örökös új nevet is felvehetett. Assur-ah-iddina az Assur-etelli-iláni-mukín-apla nevet választotta (amelyet azonban csak elvéve használt). A választás e módja azt a célt szolgálta, hogy a király fiai közül lehetőleg a legalkalmasabb kerüljön a trónra; hogy a szükséges tudnivalókat kellőképpen elsajátíthassa; és hogy ne kísérje vita trónra lépését. Assur-ah-iddina esetében azonban a dolgok nem így alakultak. Fivérei rágalmai és intrikái kivetették őt apja kegyéből, és i. e. 681 tavaszán el kellett menekülnie, vagy száműzték az udvarból. Miután fivérei megölték apjukat, Assur-ah-iddina Ninive ellen vonult, és legyőzte a lázadók hadseregét, amelynek katonái közül sokan átláltak az ő oldalára. Arda-Mulisszi és társai elhagyták a birodalom területét.

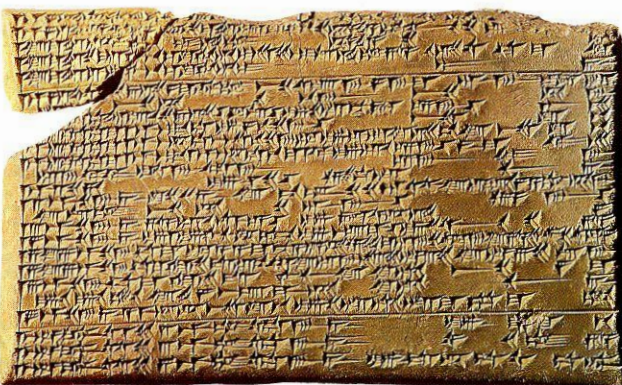

Fent: Ezen a fekete kőtáblán Assur-ah-iddina Babilon újjáépítéséről szóló beszámolója olvasható. A kölapon egy vetőgépes eke szép ábrázolása látható, valószínűleg Assur-ah-iddina nevének titkosírásos változata, amelyben minden egyes szimbólum a név leírására használt egy-egy ékírásos jelhez kötődik.

Balra: Assur-ah-iddina i. e. 671 után állított szételje Szamal (Zincirli) egy külső tornyának kapukamrájából került elő. A szertartási viseletben ábrázolt asszír király kezét az isteni hódolat jeleként felemeli. Másik kezében két legyőzött (közülük az egyik negroid vonásokat mutató) ellensége ajkaiba fűzött gyepőt tart. Egyiküket Taharqával, Egyiptom és Nubia fáraójával, vagy fogságba esett és Asszírziába szállított fiával, Usanahuruval, másikukat pedig Abdimilkuttival, Szidon királyával azonosítják. A szétél oldalain Assur-ah-iddina két örökösének, Assur-bán-aplinak, az asszír trónörökösnek, és Samas-sum-ukinnab, a babiloni trón várományosának kisebb alakjai láthatók. Magassága 3,18 m, szélessége 1,35 m.

Jobbra: Az asszír udvar szakértő asztrológusai a ninivei királyi könyvtárban található, és csillagászati megfigyeléseket, illetve jóslatokat tartalmazó, ehhez hasonló táblákat tanulmányoztak.

Assur-ah-iddina babonái

Assur-ah-iddina (i. e. 680–669) nem örvendett jó egészségnek, és gyakran kellett visszatérő betegségeiről tanácsadóival konzultálnia. A tünetek – ahogy saját maga leírja – lázból, gyengeségből, étvágytalanságból, ízületi merevségből álltak, szemfertőzéseket, fülfájást kapott, valamint meghűlésben és bőrbajokban szenvedett. Különböző kezelésekkal – lemosásokkal, balzsamokkal, pihenéssel, étrendváltással, továbbá vallási szertartásokkal – sem sikerült állapotán javítani, amelynek következtében minden bizonnyal depressziós rohamai is lehettek. A korabeli hit szerint a betegségek az istenek cselekedeteinek következményei voltak, így Assur-ah-iddina mindent elkövetett annak érdekében, hogy megtudja, mit óhajtanak tőle az istenek. Mielőtt király lett, az udvari asztrológusok jelentéseket írtak a csillagok állásából kikövetkeztetett jóslatokról. A Merkúr (a trónörökös bolygója) és a Szaturnusz (a király bolygója) i. e. 681. május 18-án megfigyelt együttállása előre megjósolta, hogy a királyt meg fogják ölni, és utódja helyre fogja állítani a

nagy istenek templomait. Ennek a jóslatnak és egyéb asztrológiai jelenségeknek figyelembevételével Assur-ah-iddina már uralkodása elején szakított apja babiloni politikájával, és elrendelte a város és templomai újjáépítését.

A nap- és holdfogyatkozásokat a királyra nézve különösen veszélyes időszakoknak tartották, amelyek gyakran a király halálát vetítették előre. Az asztrológia tudománya nagyon fejlett volt, és az asztrológusok előrejelzései pontos asztrológiai megfigyeléseken alapultak. Ha a Jupiter látható volt, a király biztonságban volt. Ha a holdfogyatkozás a Hold felső részét takarta el, akkor Amurrú, vagyis a nyugat királya meghalhatott. Ha az egyik alsó része sötétedett el, akkor Asszír királyának sorsa pecsételődött meg. A király azonban tehetett óvintézkedéseket: a baljóslatot magára vevő helyettes királyt ültetett a trónra, akit a fogyatkozást követő 100 napon belül megöltek, és teljes királyi pompával eltemettek. A helyettes király alkalmazásának legkorábbi példája Enlil-báni, Iszin királya i. e. 1861-es trónra lépése volt, bár az esemény emlékét csak egy olyan krónika őrizte meg, melynek egy újbabiloni kori másolata maradt ránk. A hettitáknál is volt egy hasonló, kétségkívül Mezopotámiából kölcsönzött szertartás. Assur-ah-iddina trónra lépése előtt azonban csak egyetlen jól dokumentált esetet ismerünk: a kalhú listák említenek egy helyettes királyt, aki i. e. 782 körül fejadagokat utalt ki. Assur-ah-iddina uralkodásának idejéből hat, fia, Assur-bán-apli idejéből pedig legalább két helyettes királyról tudunk.

Röviddel felesége halála után Assur-ah-iddina fiait, Assur-bán-aplit és Samas-sum-ukint tette meg örökösévé: Assur-bán-apli kapta Asszír, Samas-sum-ukin pedig Babilon trónját. I. e. 672 tavaszán saját trónra lépésének nehézségeire emlékezve és bizonytalan egészségi állapota miatt aggódva Assur-ah-iddina Kalhuba hívatta Asszír főhivatalnokait és vazallsait, és az öröklés meghatározott rendjét elismerő hűségesküt vett tőlük.

Az egyiptomi hadjáratok

Assur-ah-iddina uralkodása alatt a betörő szkíták és kimmerek lekötötték Asszír keleti és északi szomszédainak erejét. Sőt még magát Asszíriát is fenyegették, ami arra kényszerítette Assur-ah-iddinát, hogy Samas jóslatának engedelmeskedve, a békéért cserébe feleségül adja lányát Bartatua (Hérodotosznál Prothüész), szkíta törzsfőhöz. Azt nem tudjuk, hogy ez a gesztus meghozta-e a várt eredményt. Assur-ah-iddina ugyan azt állította, hogy Asszíriától északra és keletre is legyőzte a kimmereket és szkítákat, de legnagyobb sikerét mégis nyugaton érte el.

I. e. 679-ben elfoglalta az egyiptomi határon fekvő Arzát, de i. e. 674-ben a babiloni krónika szerint vereséget szenvedett Egyiptomban. I. e. 672-ben Assur-ah-iddina megbetegedett, felgyógyulva azonban már a következő évben inváziós sereget vezetett Egyiptomba, és ez alkalommal legyőzte Taharqa (i. e. 690–664) egyiptomi fáraót. Taharqa a núbiai (egyiptomi forrásokban Kus, asszír forrásokban Meluhha) Napatából származó 25. dinasztia fáraója volt. A Hold i. e. 671. július 2-án bekövetkezett teljes fogyatkozása Asszír királyának (egyik helyettes király trónra ültetésével elhárított) halálát és az egyiptomi fáraó vereségét jóslta meg. Három ütközet után, július 11-én az asszírok elfoglalták Taharqa fővárosát, Memphiszt, de a fáraónak – fiát, háremét és kincstárát hátrahagyva – sikerült délre menekül-

124920

nie. Az egyiptomi zsákmányt Assur-ah-iddina Babilon újjáépítési költségeinek fedezésére költötte. Az asszírok új uralkodót, helytartókat és hivatalnokokat neveztek ki, és adót vetettek ki az egyiptomiakra.

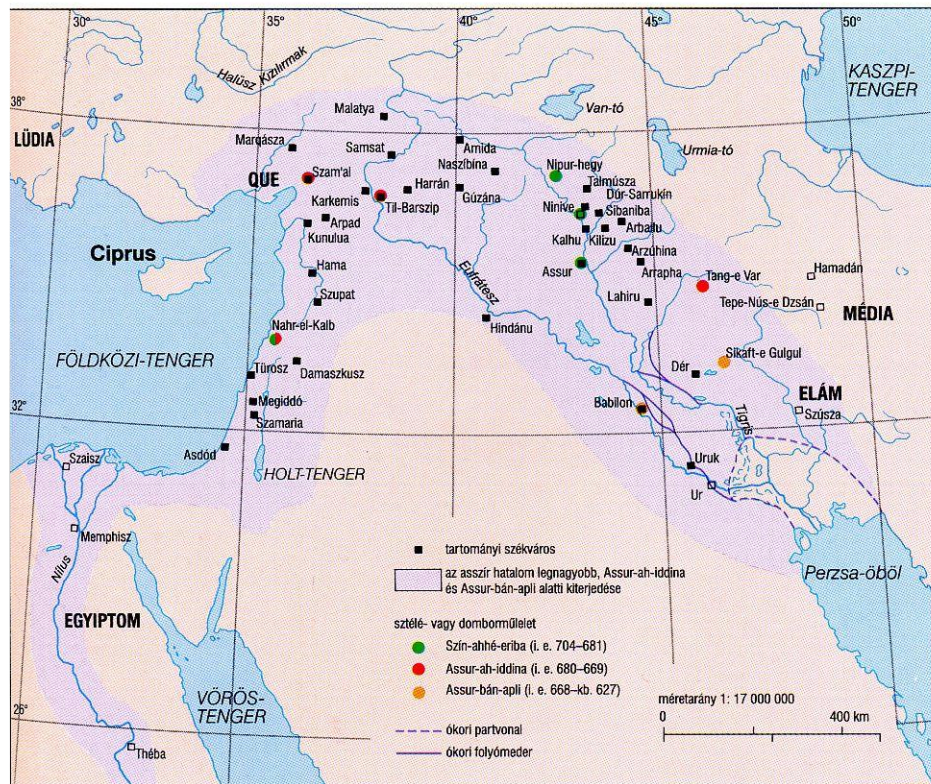
Ekkorra Assur-ah-iddina egészsége már megrendült, és birodalmán belüli és kívüli fenyegetéssel is szembesült. I. e. 670 tavaszán felfedezett egy összeesküvést, melyet hatalmának megdöntésére szőttek, és kivégeztette az összeesküvőket. A következő hónapban ismét ágyának esett, de felgyógyult. A következő évben újra felkerekedett, hogy visszahódítsa a másodszor is Taharqa uralma alá került lázongó Egyiptomot, de i. e. 669. november 1-jén meghalt, és a hadjárat abamaradt.

Egyiptom meghódítása

Assur-ah-iddina halála után anyja, Zakútu megeskette unokáit, hogy hűségesek lesznek Assur-bán-aplihoz, Assur-ah-iddina kijelölt örököséhez. A hatalom átvétele zavartalanul folyt le, és az új király már i. e. 669 vége előtt elfoglalta az asszír trónt. Bátyja, Samas-sum-ukín babiloni királlyá koronázásával azonban meg kellett várni az újévi ünnepeket (i. e. 668 tavasza), így az ő babiloni uralkodási éve egy évvel öccse uralkodási éve után kezdődtek.

I. e. 667-ben Assur-bán-apli hozzálátott Egyiptom visszahódításához, melyet apja kezdett el. Memphisz falain kívül legyőzte Taharqa fáraót, aki ismét délre, Thébába menekült. Assur-bán-apli maga Ninivében tartózkodott, de a hatékony futárszolgálat segítségével Taharqa után küldte hadseregét. Mielőtt azonban katonái a parancsot végrehajthatták volna, Egyiptom Assur-ah-iddina által kinevezett vazallus uralkodói is fellázadtak, így az asszír hadseregnek először őket kellett levernie. Az összeesküvés vezetőit elfogták, és Ninivébe kísérték, de egyiküknek, I. Nekónak (Szaisz urának) nagy nehezen sikerült hűségéről meggyőznie Assur-bán-aplit, aki megerősítette őt királyságában, és visszaküldte Egyiptomba. Amikor Taharqa i. e. 664-ben tisztázatlan körülmények között meghalt,

Az Asszír Birodalom az i. e. 7. században

A III. Tukulti-apil-Ešarra és II. Sarrukín által létrehozott birodalom maradt utódai alatt is az Asszír Birodalom alapja. Assur-ah-iddina rövid életű egyiptomi hódításai, valamint Elámnak Assur-bán-apli által történt elpusztítása e birodalom hatalmának megőrzését szolgálta. Az Asszír Birodalomnak késői korszakában két problémával kellett megbirkóznia: az egyik a trónutódlás kérdése, a másik pedig a Babilon-politika volt. I. e. 652-ben a két probléma együtt merült fel, amikor polgárháború robbant ki Assur-bán-apli és fivére, Samas-sum-ukín, Babilon királya között. Egy pusztító harc után, amelyből Asszíria már sohasem tért igazán magához, Assur-bán-apli győzedelmeskedett. A birodalmat i. e. 612-ben a babiloniak és médek semmisítették meg.

Fent balra: Ezen a ninivei Északi-palotából előkerült domborművön Assur-bán-aplit és feleségét, Assur-sarratot láthatjuk egy kerti ünnepségen. Teummának, Elám királyának a til-tubai ütközet után Asszíriába küldött feje a bal oldalon, egy fenyőfa ágán lóg.

Balra: Assur-bán-apli i. e. 653-ban, az Uláj folyó melletti Til-Tubánál győzelmet aratott az elámiak felett. A ninivei Északi-palotából való domborművön egy asszír katonát láthatunk, amint levágja az elámi király, Teumman fejét.

unokaöccse, Tantamani lett a fáraó (i. e. 664–657), aki megtámadta Egyiptomot. Thébát tette meg fővárosává, és a memphiszi asszír helyőrség ellen vonult. Itt nagy győzelmet aratott a Nílus-delta egyiptomi hercegeinek seregei felett. Valószínűleg I. Neko is ebben az ütközetben vesztette életét. A híreket meghallva, Assur-bán-apli egy újabb, feltehetőleg a saját vezetése alatt álló sereget küldött Egyiptomba, és visszavonulásra kényszerítette Tantamanit. Assur-bán-apli visszafoglalta Memphiszt, kirabolta Thébát, és óriási mennyiségű zsákmánnyal, győzedelmesen vonult be Memphiszbe. Az asszír források hallgatnak a későbbi egyiptomi eseményekről, de szinte biztos, hogy Assur-bán-apli már akkor elhatározta a kivonulást, amikor Egyiptom uralkodói még kötötte a hűségkü, és még mindig baráti viszonyt tartottak fenn Asszíriával.

Nyugat-Anatóliában a Phrügiai Királyság I. e. 7. század eleji összeomlása után Lüdia vált a vezető hatalommá. Hérodotosz szerint Gűgész (kb. i. e. 680–650) úgy lett Lüdia királya, hogy megölte elődjét, és feleségül vette annak feleségét. Assur-bán-apli egyik feliratából tudjuk, hogy Assur isten álmot látott Gűgészszel, amelyből a lüd uralkodó megtudta, győzedelmeskedhet ellenségei felett, ha behódol Assur-bán-aplinak. Távoli országából, amelynek nevét (legalábbis a felirat szerint) Assur-bán-apli elődei nem is hallották, követet küldött az asszír királyhoz, és ezután sikerült is legyőznie a kimmereket. Amikor Gűgész az egyiptomi fáraó asszírelles lázadásának (i. e. 665) támogatására sietett, a kimmerek lerohanták királyságát. A Lügdamisz (az asszír forrásokban Dugdamme) vezette kimmereket később, i. e. 640 körül, Kilikiában maguk az asszírok verték le.

Assur-bán-apli könyvtára

A hadvezérség mellett Assur-bán-apli egyben tudós is volt. Felirataiban feljegyezte, hogyan tanulta ki a teljes írni tudományt, hogyan tudott megoldani összetett matematikai feladatokat, és hogyan tudta elolvasni a legbonyolultabb sumer és akkád szövegeket.

Állítása szerint még az özönvíz előtt íródott szövegeket is megértette.

Uralkodása alatt a legkülönbözőbb ékírásos szövegekből hatalmas könyvtárat gyűjtött össze. Megbízottakat küldött, hogy kutassák végig Babilónia templomainak levéltárait és iskoláit, és hozzanak az ott talált táblákról másolatokat Ninivébe. Assur-bán-apli könyvtárában megtalálhatók voltak a mezopotámiai tudósok és írnokok által használt kézikönyvek és egy-egyesített listák, kétnyelvű szótárak, szójegyzékek, jelek és szinonimák listái, orvosi diagnózisok jegyzékei, jóslatok tömör kivonatai, szertartások és varázslatok szövegei, és olyan irodalmi alkotások, mint például az Teremtés-eposz vagy a Gilgames-eposz. Valójában az Assur-bán-apli könyvtárából előkerült szövegek váltak a mezopotámiai írni hagyományról kialakult mai tudásunk alapjává.

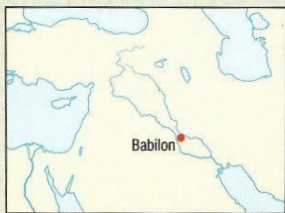
Polgárháború és Szúsza pusztulása

Assur-ah-iddina Babilon politikája 16 éven át jól működött. Samas-sum-ukín Assur-bán-aplinak a babiloni belügyekbe való állandó beavatkozása ellenére is elfogadta alávetett szerepét. I. e. 652-ben azonban hirtelen polgárháború robbant ki a két fivér között, amelynek okai nem teljesen világosak. A lázadás négy éven keresztül tartott, amelynek során a babiloniakat az elámiak, az arabok és a déli törzsek is támogatták. Az asszírok kezükben tartották a déli városokat, és i. e. 650-re már maga Babilon is ostrom alá került. Samas-sum-ukín életét vesztette, amikor a város kigyulladt, és i. e. 648-ra Assur-bán-apli visszaszerezte a Babilónia feletti ellenőrzést. Ugyanabban a templomban végeztette ki a lázadókat, ahol annak idején Szín-ahhé-eriba meghalt, fej nélküli holttesteiket pedig kutyákkal, disznókkal, madarakkal és halakkal etette fel.

Samas-sum-ukín Kandalánu követte a babiloni trónon. A vélemények eltérnek a tekintetben, hogy a Kandalánu vajon Assur-bán-apli babiloni trónneve, vagy pedig Assur-bán-apli megbízottjának a neve volt. Semmit sem tudunk Kandalánu tetteiről, de uralkodásának 21 éve alatt Babilóniában béke honolt.

A polgárháború kirobbanása előtt Elám két ízben, i. e. 667-ben és 653-ban is asszír hadjáratok célpontjává vált. A második hadjárat során az Uláj folyó partján vívott ütközetben elesett Teumman (az elámi nyelvben Tempt-Humban-Insusinak) elámi király. Levágott fejét Assur-bán-apli elé vitték, aki Arbailuban és Ninivében is közszemlére tette azt ki. A polgárháború végén Assur-bán-apli ismét a fivére lázadását támogató Elám felé fordította figyelmét. I. e. 648-ban és 647-ben az elámi trónt megszerző Ummanaldas (III. Humban-haltas) ellen vezette seregeit, és végül legyőzte őt. Az asszírok kirabolták és kifosztották Szúszt, lerombolták a templomokat, elhurcolták az istenszobrokat, meggyalázták a sírokat, és lefejezték az elámi királyok szobrai. Még a földet is felsózták, hogy semmi sem teremjen meg rajtuk. A Szúszaiból származó zsákmányban ott volt Inanna istennő egyik szobra, amelyet, Assur-bán-apli állítása szerint, az elámiak 1635 évvel korábban, Urukából raboltak el.

Assur-bán-apli uralkodásának végéről alig vannak adataink, még halálának éve is bizonytalan, bár ezt általában az i. e. 627-es évre teszik. Véletlenül Kandalánu (aki valójában Assur-bán-apli lehetett) is ugyanebben az évben halt meg. Ezzel lázadások egész sora vette kezdetét Babilóniában, amely végül Asszíria pusztulásához vezetett.

Babilon

Babilon, amelynek neve azt jelenti, hogy az istenek kapuja, Marduk isten kultuszának központja volt. A III. uri dinasztia egykori tartományi központja, az i. e. 18. században Hammurapi (i. e. 1792–1750) amurrú király uralkodása alatt vált Dél-Mezopotámia fővárosává. Az I. babiloni dinasztia uralma i. e. 1595-ben ért véget, amikor a hettiták kirabolták a várost. Az őket követő kassú uralkodókat Babilonban koronázták meg.

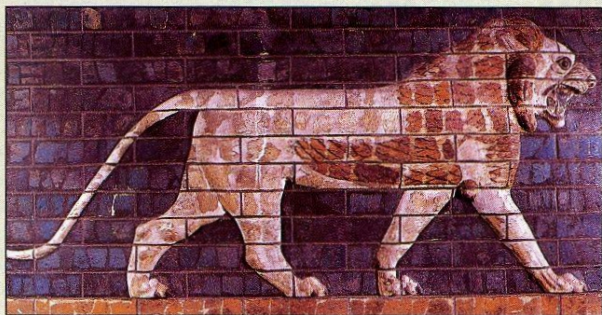
Az i. e. I. évezredben az asszír királyok tettek kísérletet az ősi szent város irányítására, miközben Babilóniában az arámi és káld törzsek a függetlenségükért harcoltak. Szín-ahhé-eríba i. e. 689-ben lerombolta a várost, de utódja, Assur-ah-iddina újjáépítette. Végül Nabú-apal-uszur (i. e. 625–605) legyőzte az asszírokat, és fiával, II. Nabú-kudurri-uszurral (i. e. 604–562) együtt helyreállította a város korábbi dicsőségét.

Az i. e. 6. században Babilon a Perzsa Birodalom része lett, majd Nagy Sándor és utódai kezére került, végül pedig a Tigris-parti Szeleukeia görög városával szemben végleg elvesztette vezető szerepét.

Babilonban állt a világ hét csodája közül kettő: a függőkertek és a városfalak. A függőkertek helye bizonytalan, de a falak vonalát ismerjük. A külső fal több mint 8 km hosszú volt, és Hérodotosz szerint tején elegendő hely volt ahhoz, hogy egy négylovas kocsi megforduljon.

Jobbra: Assur-bán-apli sztéléje. A király egy földdel teli kosarat visz a fején. Az asszír király – ahogy a sztélén olvasható – visszavittette Babilonba Marduk isten szobrát, amelyet nagyapja, Szín-ahhé-eríba hurcolt el, és helyreállította a Marduk-templomot is. Assur-bán-apli annak ellenére magának tulajdonította a helyreállítási munkákat, hogy bátyja, Samas-sum-ukin volt Babilon királya. A sztélé magassága 36,8 cm.

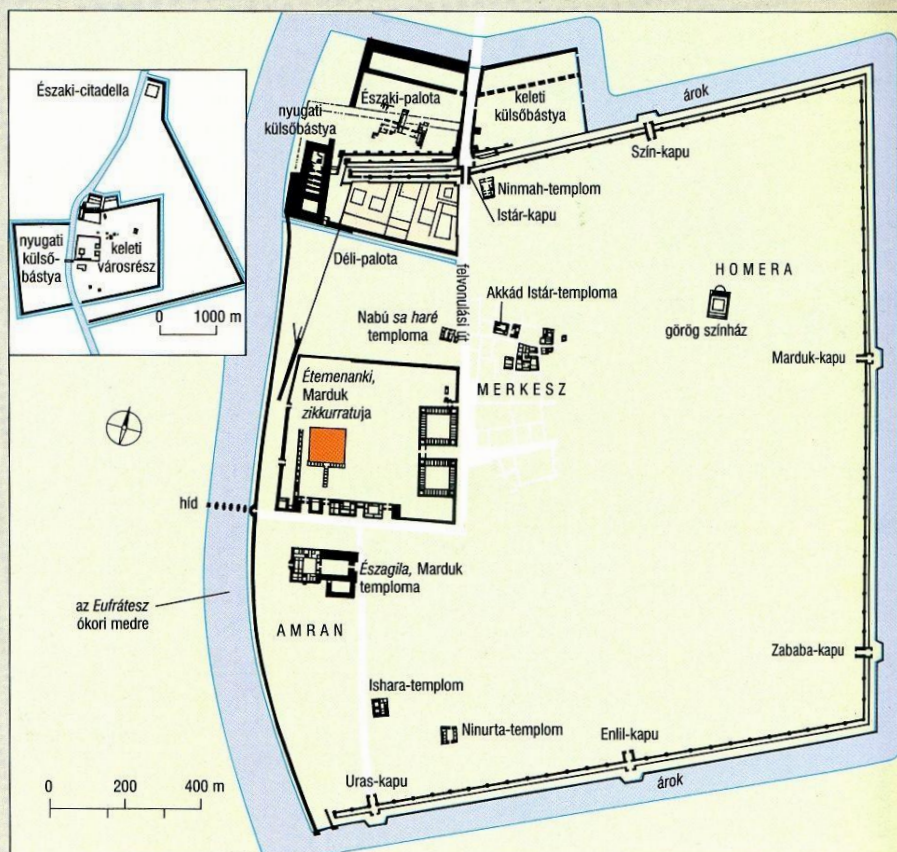

Legfelül: Egy istenség vagy egy megistenült uralkodó dioritszobra (i. e. 2040 k.). Felirata szerint a szobrot Méri királya, Puzur-Istár és fivére, Milaga állíttatta. Ez a szobor egy csaknem teljesen ugyanilyen, ám felirat nélküli szoborral együtt a babiloni Északi-citadellában került elő, és minden bizonnyal az ún. múzeumhoz tartozott. A múzeumban a sok egzotikus tárgy mellett egy hatalmas újhettita kőoroszlán és Samas-rés-uszurnak, Szűhü asszír helytartójának egyik sztéléje is látható volt. Magassága 1,7 m.

Fent: II. Nabú-kudurri-uszur alatt a Marduk-templomtól az Istár-kapun keresztül az Akitu-templomig érő felvonulási út falait lépő oroszlánok mázas téglá domborművei díszítették. Az oroszlán magassága 1,05 m.

Fent jobbra: Az Istár-kapu alapjainak bikái és sárkányai olyan mintába nyomott és bitumenbe ágyazott égetett téglából készültek, melyeket nem fedett máz.

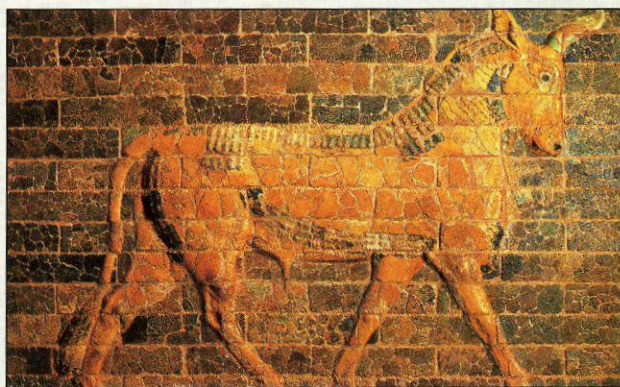
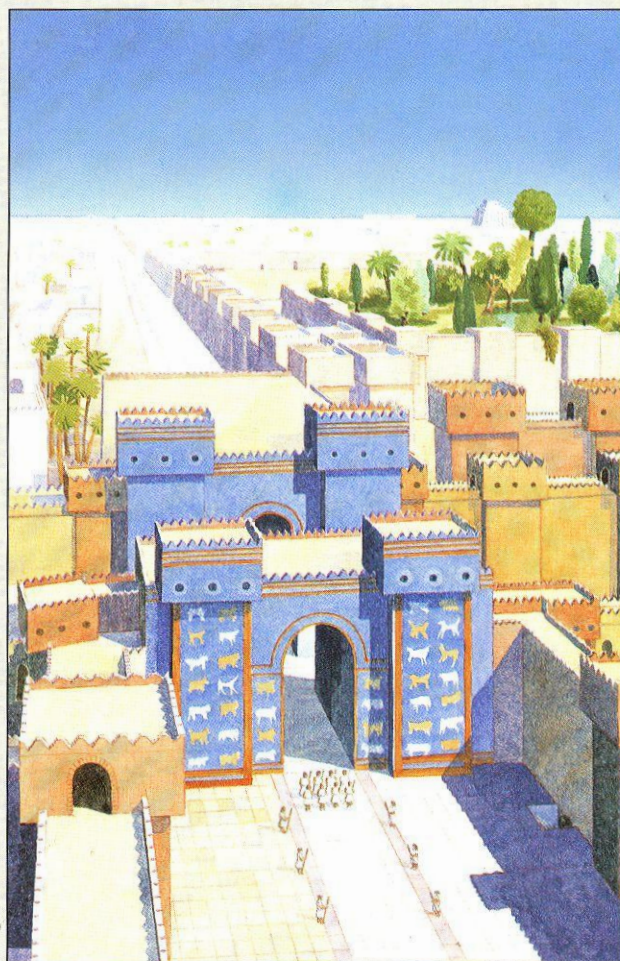
Jobbra: Az Eufrátesz két részre osztotta Babilon városát, amelyeket egy csónak alakú pilléreken nyugvó híd kötött össze. Robert Koldewey-nek 1899 és 1917 között végzett ásatásai során sikerült a keleti városrész újbabiloni kori alaprajzának nagy részét feltérképezni. Középen, a folyó mentén állt Marduk temploma és a zikkuratu. „Bábel tornyát” (Étemenanki) égetett téglái miatt bányaként használták, így helyén ma csak az alap árkai láthatók a talajban.

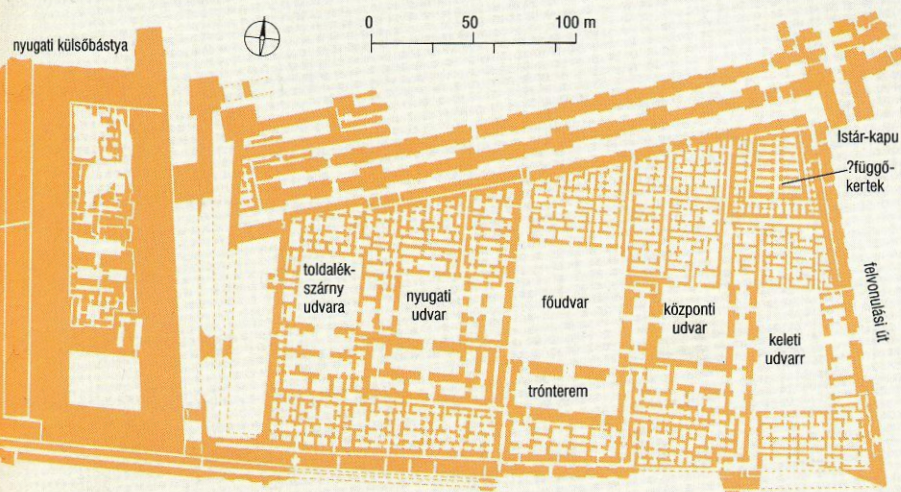
Lent és balra: Az „amelyen az ellenség nem juthat át” elnevezésű felvonulási út a Marduk-templomtól a belsőváros nyolc kapujának egyiken, az Istár-kapun keresztül az Akítu-templomhoz vezetett. A kapunak csak a 15 m mélyre lenyúló, máz nélküli téglá domborművekkel díszített alapjait sikerült feltárni. A talajszint feletti sávban mázas, fe-

lettük pedig domborműves mázas állatfrízek voltak láthatók. A kaput a lelőhelyen talált mázas téglákból rekonstruálták, így eredeti magasságát csak találgatni tudjuk. Rekonstruált magassága 14,3 m.

Balra: A Déli-citadella öt udvar köré épült, amelyek mindegyikének déli oldalán babiloni szokás szerint egy fogadóterem állott. Építője, II. Nabú-kudurri-uszur „az emberiség csodájának, a föld középpontjának, fényes palotájának, a fenség lakóhelyének” nevezte. Az épület-együtttest később Perzsia királyai használták. Valószínűleg ez volt az a hely, ahol Bélsaccár (Bél-sarri-uszur) ünnepe lezajlott, amelyen egy szellemkéz tűzzel irt a falra, és valószínűleg itt halt meg Nagy Sándor is.

Fent: Az Istár-kaput bikák, valamint kígyó, oroszlán, sas testrészeit ötvöző sárkányok alakjai díszítették. A bikát Adad viharistennel hozták kapcsolatba, míg a sárkány Marduk szent állata volt. Istár istennő oroszlánja itt nem szerepelt, de a felvonulási út falait oroszlánok díszítették. A domborműves mázas téglákat felső oldalukon megjelölték, hogy tudják, miként illeszkednek a kompozícióba. A bika magassága kb. 1,3 m.

Mezopotámiai hadművészet

A háborúskodás első egyértelmű közel-keleti bizonyítékai az i. e. IV. évezred végéről származnak. Urukban és Szűszában előkerült pecsétlengerek-lenyomatokon harci jeleneteket és hadifoglyokat láthatunk. Korábbi korok erődítéseinek feltárt maradványai arra utalnak, hogy háborúkat már az őskorban is vívtak.

A legkorábbi fegyverek – lándzsák, buzogányok, íjak és nyilak, valamint parittyák – megegyeztek a vadászatokon használt fegyverekkel. Az i. e. III. évezredben azonban új fegyvereket – réztőröket és baltákat, pajzsokat, illetve sisakokat – használtak. A sumer hadseregeknek vadzsamarak által húzott harci kocsijai is voltak.

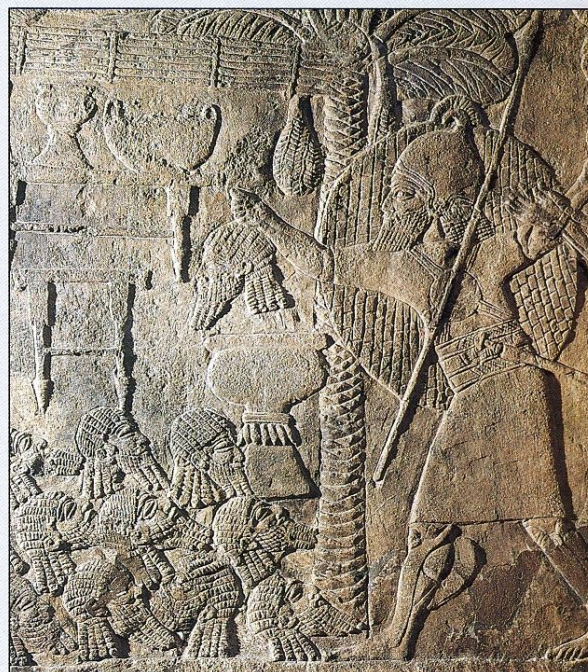
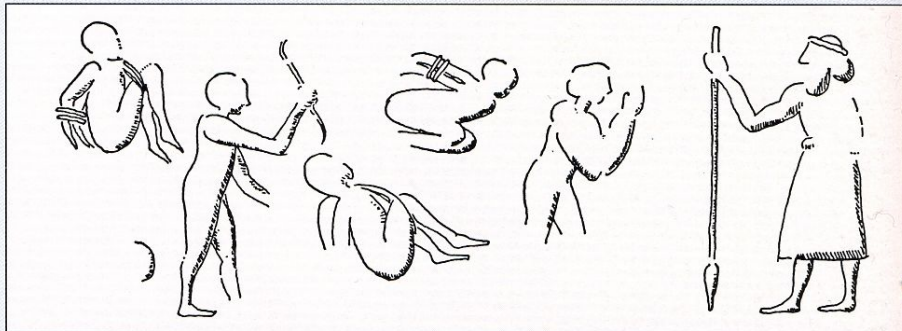
Az i. e. II. évezredben a hadművészet komoly fejlődést mutat, és már 10 000 fős vagy még nagyobb seregekről is hallunk. Ebben a korban alakult ki az ostromharcászat, és az erődépítészet is fejlődésnek indult. A katonák bronz pikkelypáncélt viseltek, a katonai vezetők pedig ló vontatta harci kocsikon harcoltak.

A következő évezredben sok fegyvertípusnál a vas váltotta fel a bronzot, és a harcikocsizó alakulatokat már lovassággal is kiegészítették. A lélektani hadviselés – így a vallási megtorlások és jóslatok, a kitelepítéssel és kínzással való fenyegetés – széles körben elterjedt, és fontos szerepet játszott Assíria katonai sikereiben.

Lent: A Girszuban előkerült Keszelyű-sztélé (i. e. 2450 k.) részlete. Lagas sisakos katonáinak-uralkodójuk, I. Éanatum által vezetett phalanxa Umma katonáinak holttestein gázolt át. Az alsó sávban Éanatumot láthatjuk, amint egy hosszú lándzsát tartva harci kocsijáról harcol, miközben lándzsákkal és harci baltákkal felfegyverzett katonái mögötte menetelnek.

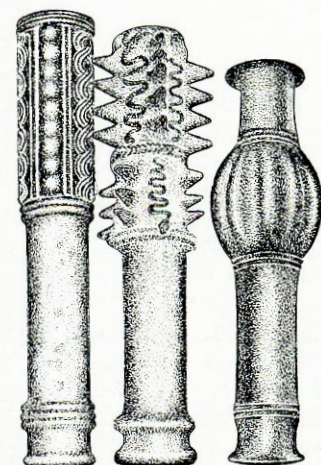
Fent jobbra: Ez az uruki pecsétlenger-lenyomat (i. e. 3200 k.) a lándzsát tartó uralkodót ábrázolja megkötözött kezével hadifoglyok előtt.

Jobbra: Az uri jelvény (i. e. 2500 k.) e részletén egy sumer harci kocsit láthatunk.

Balra: Az i. e. 9. században a lovas katonák párokban harcoltak. Egyikük a lovakat irányította, miközben a másik az íjával lőtt. A nyeret és a kengyelt még nem ismerték. Dombormű a kalhui Északnyugati-palotából.

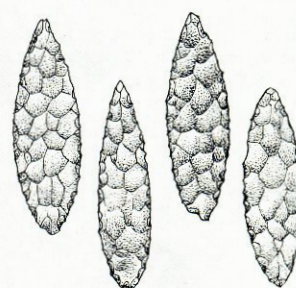
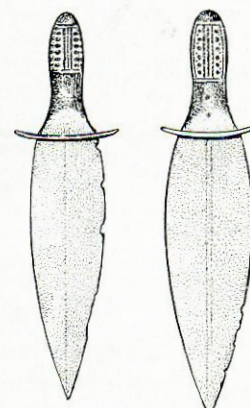
Fent: Dombormű a ninivei Északipalotából. Az elámi Hamanu elfoglalása (i. e. 647) után Assur-bán-apli katonái kirabolták, majd felgyújtották a várost, erődtetését pedig csákányokkal és feszítővasakkal rombolták le. Az elrettentés volt az asszírok által alkalmazott egyik legfontosabb fegyver.

Balra: Asszír katona egy babilóniai ütközet után levágott fejet hoz, hogy azt is a zsákmányhoz számolják. A királyfeliratok feljegyzik az elesett ellenséges katonák számát, de úgy tűnik, hogy a számadatok nem mindig a fejek pontos összeszámlolásán alapulnak. A ninivei Délnyugati-palota egyik domborműve (i. e. 630-612 k.).

Fent jobbra: I. e. 2400 körülre datálható öntöttbronz félhold alakú baltafej. A baltákat vagy a fanyél vajatába erősítették (esetleg ehhez a példányhoz hasonlóan szegcselték), vagy pedig egy nyéllyukkal készítették el őket. Magassága 14 cm, szélessége 7,3 cm.

Jobbra: Dombormű a ninivei Délnyugati-palotából. Egy asszír katona a Zagrosz-hegységből származó egyik hadifogoly szakállát markolja, miközben törével fenyegeti. A hadifoglyok sorsa változó volt. Néha kivégezték, máskor deportálták őket, hogy a királynak dolgozzanak, vagy pedig a birodalom egy távoli szegletében telepítették le őket.

Legfelül: Az i. e. III. évezred végére datálható buzogányfejek. A buzogány fegyver és egyben a hatalom jelképe is volt. Az itt látható buzogányok valószínűleg díszfegyverek voltak. A legnagyobb hossza 20 cm.

Fent középen: Ilyen török kerültek elő az i. e. 2500 körülre datálható uri királysírokból. A pengét és a markolatot külön öntötték, majd összezszegecselték. A nagyobbik tör hossza 26,1 cm.

Fent: Az i. e. III. évezred végére datálható közel 150 ková nyílhegy került elő Tell-Brákról. Bár a rezes és bronzot használtak a legtöbb fegyverhez és szerszámhoz, a kovakó mégis olcsóbb volt.

AZ UTOLSÓ BIRODALMAK (i. e. 626–330)

Babilónia újjáéledése

I. e. 900 és 681 (Sín-ahhé-eriba asszír király meggyilkolásának éve) között 24 király ült Babilon trónján. Közülük mindössze hatról tudjuk, hogy apját követte a trónon. Ezalatt legkevesebb 15 (de valószínűbb, hogy 21) dinasztia váltás zajlott le. Az uralkodók között voltak asszírok és káld törzsfők, babiloni nemesek és hivatalnokok is. Babilónia a bizonytalanság korát élte, mivel virágzása a szilárd és eredményes kormányzatot igénylő csatornarendszerétől függött. Assur-ah-iddina Babilon-politikájának változása, amelyet Samas-sum-ukín és Kandalánu hosszú uralkodása követett, elősegítette a Babiloni Királyság gazdasági fejlődését. A rá következő évszázadban Babilónia átvette Asszíriától Közel-Kelet első számú gabonatermelőjének szerepét.

Kandalánunak, Babilon királyának és Assur-bán-aplinak, Asszíria királyának i. e. 627 körül bekövetkezett halála után egy ismeretlen származású babiloni vezér tűnt fel, aki a Nabú-apal-uszur nevet vette fel. I. e. 626. november 23-án foglalta el a babiloni trónt, és ezzel megalapította az újbabiloni vagy káld dinastiát. A későbbi hagyomány azt tartotta róla, hogy káld származású volt, és az asszír uralom idején a Tengerföld helytartója címet viselte. Felirataiban Nabú-apal-uszur azonban azt állította magáról, hogy ő a nép fia, „egy senki fia”.

A babiloniak és asszírok 10 éven át harcoltak egymással Babilóniában. Ebben a vészterhes korszakban a városok számos alkalommal estek el és cseréltek gazdát. Egy ízben Nippur polgárai rabszolgának adták el gyermekeiket, hogy megmeneküljenek az ostrom alatti éhhaláltól. I. e. 616-ra Nabú-apal-uszur megszilárdította hatalmát Babilóniában, és készen állt az asszír anyaország elleni támadásra. A babiloniak az Eufrátesz mentén felfelé vonulva legyőzték egy egyptomi szövetségeseiktől is támogatott asszír sereget. Egy másik asszír sereget Arrapha körzetében vertek meg.

I. e. 615-ben a babiloniak támadást indítottak Assur ellen, de kudarcot vallottak. A következő évben a Küaxarész vezette médek az asszír főváros, Ninive ellen fordultak, és elfoglalták a várostól kb. 4 km-re északra fekvő Tarbiszut, majd Assur ellen vonultak, és kirabolták a várost. Nabú-apal-uszur már csak Assur eleste után érkezett a helyszínre, és szövetséget kötött a médekkel. I. e. 612-ben a médek és a babiloniak megostromolták Ninivét, amely három hónap után, mikor Sín-sar-iskun asszír király is meghalt, megadta magát. A hódítók lerombolták a várost, és kirabolták a templomokat. Kivésték az asszír királyok arcát a paloták domborműveiről, és lefejezték a valószínűleg akkád Naram-Szint (i. e. 2254–2218) ábrázoló rézsobrot is. A kalhuni Nabú-templomban összetörték a nyugat-iráni vazallus uralkodók által Assur-ah-iddinának tett hűségükük másolatait, és a törmelékkel felszörták a padlót.

Az asszírok egyik csoportja Harránba menekült, ahol egyptomi támogatással pár évig még kitartottak, de úgy tűnik, hogy i. e. 609 után az asszír ellenállás megszűnt. Valójában nincs információnk arról,

hogy i. e. 612 után mi történt Asszíriában. Ennek oka vagy abban keresendő, hogy a feljegyzéseket már nem tartós agyagtáblákra, hanem pergamenre vagy papiruszra írták, vagy pedig abban, hogy a közigazgatás rendszere teljesen összeomlott. Még azt sem tudjuk, hogy ez idő tájt a babiloniak vagy a médek ellenőrizték-e Asszíriát.

Következő feliratában Nabú-apal-uszur szemléletes módon írja le gyűlölt asszír ellensége feletti győzelmét.

„Levertem Szubartu (Asszíria) országát, az ellenséges földet romhalmazzá és pusztulássá változtattam. Az asszírok, akik a távoli napok óta uralkodtak minden nép felett, és akik nehéz igájukkal szenvedést okoztak a föld népének, lábát Akkád földjéről visszafordítottam, igájukat levetttem.”

Nyugaton az asszírok szövetségeseiként harcoló egyiptomiak kísérletet tettek a terület megszerzésére. I. e. 610-ben az asszírok támogatására indulva a megiddói ütközetben (I. e. 609) megölték Jósiját, Júda királyát, aki megpróbálta útjukat állni, majd Karkemisben táborot vertek. A babiloniaknak i. e. 605-ben sikerült kivenniük őket, és egy Nabú-apal-uszur legidősebb fia, Nabú-kudurri-uszur trónörökös által vezetett hadjárat során Hama körzetében hadseregüket is megsemmisítették.

Jeruzsálem elpusztítója

Amikor Nabú-apal-uszur i. e. 605. augusztus 16-án meghalt, Nabú-kudurri-uszur azonnal visszatért Babilonba, ahol szeptember 7-én királlyá koronázták. Ez a gyors visszatérés azt jelentette, hogy neki is és a híreket hozó követnek is napi 50 km-t kellett megtennie. Megkoronázása után II. Nabú-kudurri-uszur folytatta nyugati hadjáratát, és csak azért tért vissza Babilonba, hogy a babiloni naptárban tavasszal tartott fontos ünnepi ünnepségeken részt vehessen. A következő években folytatta szíriai és palesztinai hadműveleteit, és i. e. 601-ben támadást indított Egyiptom ellen, ahol azonban ellenállásba ütközött. E hadműveletéről az egyik krónika így írt: „nyílt ütközetben összezsúrtak, és nagy veszteséget okoztak egymásnak”.

I. e. 598 decemberében ismét egy nyugati hadjárat kedvéért hagyta el Babilont. Ostrom alá vette a három évvel korábban fellázadt Jeruzsálemet, amely 597. március 16-án elesett. Jehójakint és sok alattvalóját Babilonba hurcolta, Júda királyának trónjára pedig Cidkiját ültette helyette. Néhány évvel később azonban Cidkija is fellázadt. A babiloniak ismét megostromolták Jeruzsálemet, az ostrom több mint egy évig tartott. A falakat végül I. e. 587 (vagy 586) nyarán sikerült áttörni, és a város egy hónappal később megadta magát. Jeruzsálem legnagyobb része ekkor elpusztult, és még több zsidót hurcoltak el. Nabú-kudurri-uszur helytartókat nevezett ki Júda élére, de további felkelések törtek ki, amelyeket a babiloniak megtoroltak, és i. e. 582–581-ben újabb deportálások következtek. Júdát ekkor valószínűleg Szamaria tartományhoz csatolták.

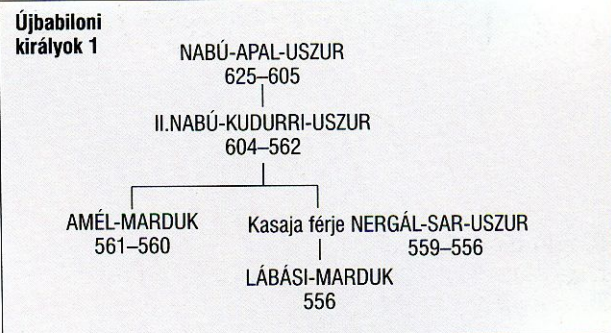
Babilónia

Az i. e. I. évezred elején Babilóniát arámi törzsek népesítették be. Később káld törzsek is csatlakoztak hozzájuk, amelyek a városokon kívüli vidék legnagyobb részét elfoglalták. Babilónia az i. e. 7. és 6. században, az asszír, újbabiloni és perzsa uralkodók alatt – valószínűleg a kiterjedt csatornaépítések miatt – virágzásnak indult. A folyók medrének vonala bizonytalan, és sok olyan kisebb vízfolyás volt, amely a térképen nincs feltüntetve.

Az újbabiloni uralkodók gazdagságuk legnagyobb részét fővárosuk, Babilon, valamint Babilónia ősi szent városai, például Borszipa és Kúta szépítésére fordították. II. Nabú-kudurri-uszur említésre méltó vállalkozása volt az Eufrátesz és a Tigris közötti futó, égetett agyagtégla- és bitumenből készült két fal megépítése. Az egyik fal közvetlenül Szippartól északra, a másik pedig Babilon és Kis között futott. Abból a célból készült, hogy lezárják a szárazföldi útvonalakat, és így erősítsék Babilon védelmét.

Az előző két oldalon: Szarvakkal, szárnyakkal, saslábbal ábrázolt oroszán Darciosz szüszai palotájának mázas reliefségéről.

Nabú-kudurri-uszur zsidópolitikáját a Bibliából (1. Királyok könyve 24,1; Judit könyve 1,1; Jeremiás könyve 27,1; Ezékiel könyve 17,3,29; Dániel könyve 5,25) ismerjük, de a többi idegen országhoz való viszonyáról már sokkal kevesebbet tudunk. I. e. 596-ban, egy évvel egy babilóniai lázadás leverése előtt valószínűleg Elám is vereséget szenvedett. Uralkodásának hátralévő részében már alig volt szükség hadjáratokra, bár Egyiptom ellen valószínűleg vezetett még egy katonai expedíciót. Hérodotosz szerint a babiloni király i. e. 585-ben fegyverszünetet közvetített a méd Küaxarész és Alüattész, Lüdia királya között. Mivel a babiloni királyt megfelelő közvetítőnek tartották, valószínűleg mind Lüdiával, mind Médiával baráti viszonyt tartott fenn.

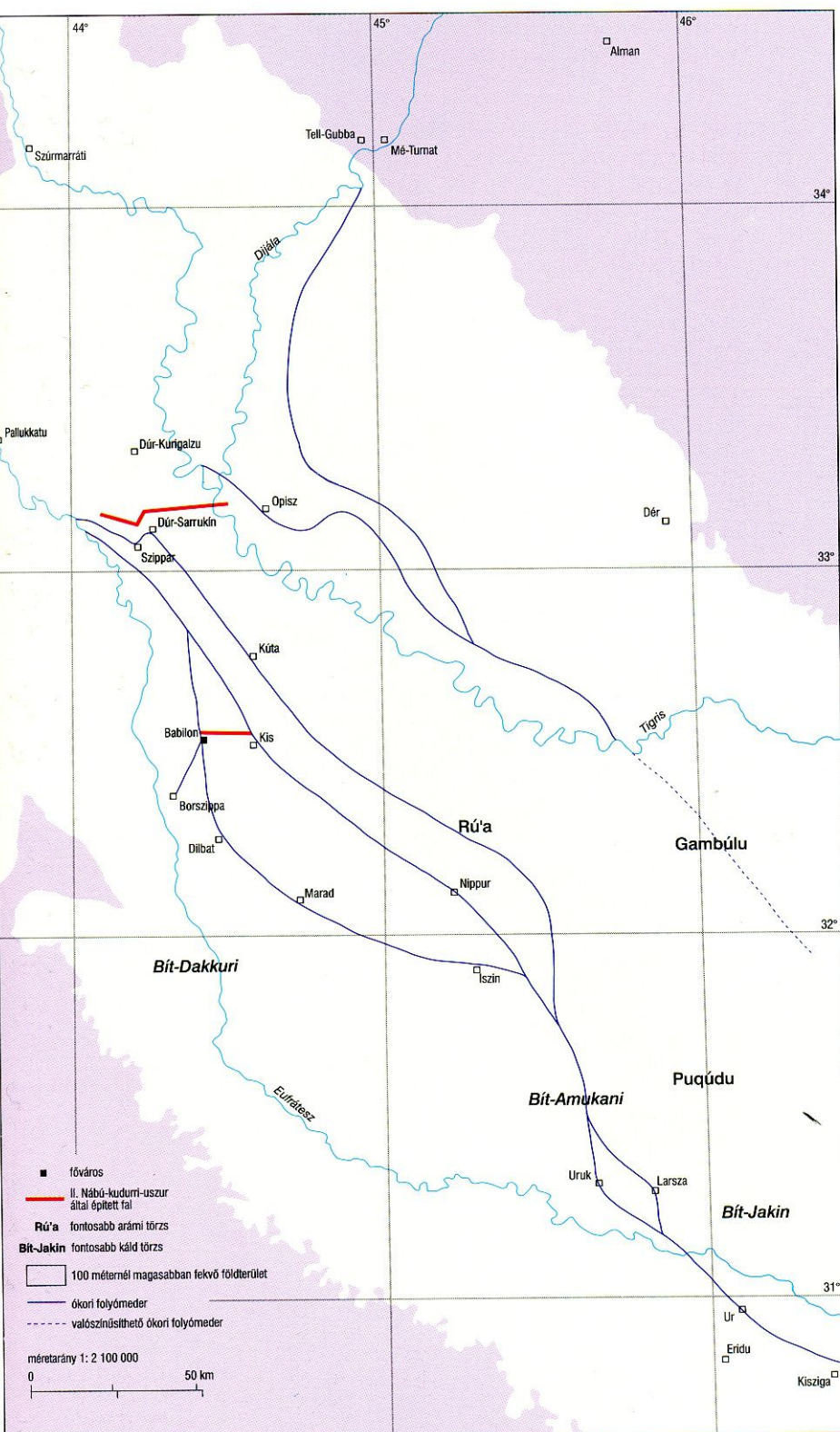
Nabú-kudurri-uszur az asszírokéhoz hasonló birodalmat épített ki, és birodalma anyagi forrásainak legnagyobb részét fővárosa újjáépítésére fordította. A Babilont az I. világháború előtt feltáró Robert Koldewey (1855–1925) szerint ehhez a feladathoz több mint 15 millió darab, 33 cm oldalú és 7 cm vastagságú, négyzetes égetett téglát használt fel. Nabú-kudurri-uszur az Észagila (Marduk temploma) és az Étemenanki (a *zikkuratu*) mellett sok más kisebb templomot is átépíttetett, és hatalmas méretűre bővítette és felújította a királyi palotákat is. A híres függőkerteket állítólag azért építtette meg, hogy feleségének, Küaxarész méd király lányának ne hiányozzanak hazája hegyes vidékei. Nabú-kudurri-uszur megerősítette Babilon védműveit is. A belsővárost és a külsővárost is falakkal vetette körül, amelyek több mint 8 négyzetkilométernyi területet fogtak körbe. Ezeken kívül két, bitumenhabarcsba ágyazott, égetett téglából álló hosszú falat is épített a Tigris és az Eufrátesz között, és így a várost csak a két folyón átkelve lehetett megközelíteni. Az északi, később méd fal néven ismert védelmi vonalról az utóbbi időben sikerült kimutatni, hogy Szippartól északra húzódott.

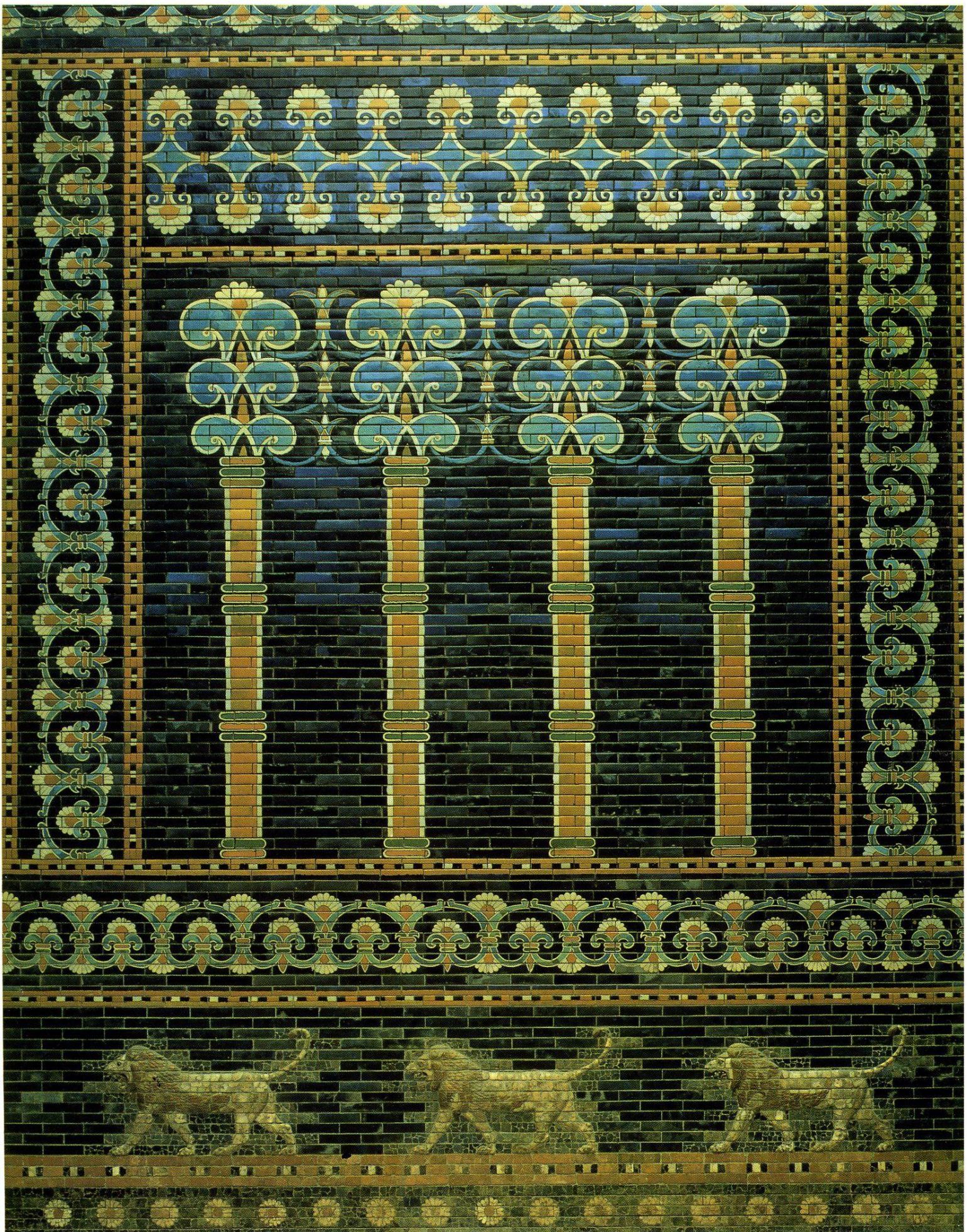
Nabú-kudurri-uszur utódai

A Nabú-kudurri-uszur i. e. 562-es halálát követő trónutódlás kérdése zavaros helyzetet teremtett. Fia, Amél-Marduk mindössze két évig, i. e. 561–560 között uralkodott, majd sógora, Nergál-sar-uszur került a trónra i. e. 559-ben. Ő Nabú-kudurri-uszur egyik lányát vette feleségül, és már Jeruzsálem lerombolásánál is jelen volt. Nergál-sar-uszur három évig uralkodott (i. e. 559–556), de utána trónra lépő fiatal fiát, Lábási-Mardukot mindössze kéthavi uralkodás után, i. e. 556 júniusában meggyilkolták. Az összeesküvők ekkor egy közembert, Nabú-naidot tették meg Babilon királyává.

Nabú-naid (i. e. 555–539) az egyik legkülönösebb mezopotámiai uralkodó, Nabú-balatszu-iqbi, Harrán helytartója és Adad-guppi, Szín isten harráni temploma papnőjének fia volt. Rajongott édesanyjáért, és amikor az i. e. 547-ben, 104 éves korában meghalt, teljes királyi pompával temettette el. Nabú-naid, a Nabú-kudurri-uszur szolgálatában eltöltött évek után trónra lépésekor már a hatvanas éveiben járhatott.

Vallásos és hagyománytisztelő ember lévén lányát, En-nigaldi-Nannát (a legutóbbi időkig ezt a nevet Bél-salti-Nannarnak olvasták) nevezte ki az uri Szín-templom *entu*-papnőjének, ahogy ezt csaknem 2000 évvel korábban az akkád Sarrukín is tette. Anyjához hasonlóan, a király is Szín tisztelője volt, és Urban és Harránban is újjépíttette a Szín-templomot. Mindemmel régiségbúvár is volt, helyreállította Sumer és Akkád ősi szentélyeit, amelyeknek alapjait végigkutatva felfedezte a korábbi királyok feliratait és más relikviáit. Nabú-naid e régiségek egy részét a

Balra: Rekonstruált mázastéglafal II. Nabú-kudurri-uszur (i. e. 604–562) babiloni Déli-citadellájából, a központi trónterem homlokzatáról. Magassága 12,4 m.

Jobbra: Egy babiloni király domborművével díszített sztélé. A felirat a bőség visszatéréről tudósít egy szárazság után. A király neve hiányzik, de a sztélét valószínűleg Nabú-naid állíttatta, mivel az itt látható alak hasonlít Nabú-naid Harránban előkerült sztéléjén lévő királyéhoz, aki elé ugyanezeknek az istenségeknek a szimbólumait faragták. Ezek a szimbólumok a Szint, Samast és Istárt jelképező Hold, Nap és Vénusz bolygó. Magassága 58 cm, szélessége 46 cm.

gipáruban, az *entu*-papnő uri rezidenciájában felállított „múzeumban” tárolta. Ezek között volt Sulgi (i. e. 2094–2047) egy szobrának töredéke, Larsza egyik királyának feliratos agyagszövege, valamint egy kassú *kudurru* (királyi földadományról megemlékező kő) is.

Uralkodásának elején Nabú-naid álmot látott, amelyben Marduk vagy Szín (más-más istenséget nevez meg Babilóniában és Harránban felállított feliratában) utasította, hogy építse újjá Harrán már 54 éve elhagyott Szín-templomát. Harrán ekkor a médek kezén volt, de Nabú-naid szerint három évvel később Marduk Kürosszal, Ansan (Perzsia) királyával legyőzte a médeket, és így Nabú-naid végrehajthatta az istenség parancsát. Talán Nabú-naidnak a harráni Szín iránti túlzott vonzalma volt az oka, hogy Babilónia szent városainak, Babilonnak, Borszippának, Nippurnak, Uruknek, Larszának és Urnak a papjai szembeszálltak a király hatalmával, és valószínűleg az általuk szított lázongások következtében betegségek és járványok sújtották Babilóniát. Erre válaszul Nabú-naid távol tartotta magát Babilontól, és az északnyugat-arábiai Taéma-oázisba ment. Önkéntes száműzetésének pontos dátuma nem ismert. Felirataiban Nabú-naid azt állítja, hogy 10 évet töltött az arabok között, amely a babiloni krónika szerint magában foglalta a 7-től a 11-ig tartó uralkodási éveit (i. e. 549–545).

Nabú-naid taémai tartózkodásának okai régóta vita tárgyát képezik. A későbbi perzsa propaganda azt hangsúlyozta, hogy Nabú-naid eretnek volt, aki elhanyagolta Marduk tiszteletét. A Bibliában Dániel könyve szerint (amelyben talán abbéli óhajukat kifejezve, hogy Jeruzsálem elpusztítójának magának is el

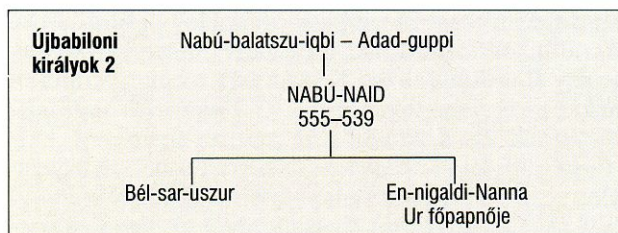
kell pusztulnia, Nebukadnecárnak nevezik) megőrült, és hétéves önkéntes száműzetése alatt fűvet evett. A holt-tengeri tekercsek között talált „Nabúnáj imájában” úgy írják le, mint akit rosszindulatú kelések gyötörtek. A mai kutatók kísérletet tettek már arra is, hogy eme tettét katonai, politikai, kereskedelmi, vallási vagy személyes okokkal magyarázzák. Ugyanilyen valószínűnek tűnik azonban, hogy – amint arra Küross saját felirata és a Biblia is utal – egy álom vagy jóslat magyarázata miatt ment Taémába. Bár Nabú-naid fiát Bél-sar-uszur régensként Babilonban hagyta, a király távolléte azt jelentette, hogy nem tudták megünnepelni a létfontosságú újévi ünnepeket.

A babiloni újévi ünnepek

A babiloni év kezdetén tartott *akitu*-ünnep 11 napig tartott. Az első öt napot az előkészületekkel – imákkal, varázslatokkal, állatáldozatokkal, valamint két darab kisméretű, arannyal és féldrágakövekkel díszített faszobor kifaragásával – töltötték. A negyedik nap délutánján Marduk szobra előtt felolvasták a babiloni Teremtés-eposzt. A történet azzal kezdődik, hogy Apszu (az édesvizek hímnemű szelleme) és Tiámat (a sósvizek nőnemű szelleme) egyesülésével megszületnek a Lahmu és Lahamu istenségek. Lahmu és Lahamu, a sumer–babiloni panteon minden istenségének őse azonban megzavarta Apszu és Tiámat nyugalmát, akik elhatározták, hogy elpusztítják őket. Éa isten azonban elaltatta és megölte Apszút. A szörnyek hadától kísért Tiámat megtámadta az isteneket, akiknek egészen addig nem sikerült visszaverniük őt, amíg Marduk közbe nem lépett, és azzal a feltétellel, hogy őt választják meg az istenek vezérévé, el nem vállalta a küzdelmet. Amikor az istenek beleegyeztek kérésébe, Marduk párbajban megölte Tiámatot, és legyőzte hadseregét. Tiámat testét kettévágva megalkotta az eget és a földet, és megteremtette az embereket, hogy végezzék el azt a munkát, amelyet különben az isteneknek kellett volna elvégezniük. Az istenek hálából felépítették Babilont és Marduk templomát. Egy korábbi mítoszon alapulva, amelyben Enlil játszotta el ugyanezt a főszerepet, az eposz Marduk (és Babilon) vezető szerepének igazolására szolgált. Érdekes módon Anu koronáját és Enlil trónját letakarták a felolvasás során, nehogy megsértsék azt a két istenséget, amelyeknek szerepét Marduk átvette.

Az ötödik napon Marduk temploma megtisztulási szertartáson esett át. A szobra által megszemélyesített Nabú isten megérkezett Borszippából, és a király belépett az Észagilába, Marduk templomába. Ott levették róla kardját, jogarát és minden királyi jelvényét. Az *urigallu*-pap pofon ütötte, meghúzta füleit, és megparancsolta a királynak, hogy boruljon le Marduk előtt, és esküdjön meg, hogy nem vétkezett, nem feledkezett meg Marduk tiszteletéről és Babilon jólétéről, valamint, hogy mindig igazságosan kormányzott. A pap ezután szavaival lassanként megnyugtatta a királyt, de mielőtt királyi jelvényeit visszaadta volna, ismét pofon ütötte. Ha a király könnyekre fakadt, akkor ez jó előjel volt az ország számára.

Az ünnepségsorozat utolsó öt napjának már kevesebb részletet ismerjük. A hatodik napon a két elkészült szobrocskát Nabú színe előtt lefejezték, és elégették. Más babilóniai városok istenei ezután érkeztek Babilonba. A kilencedik napon a király belépett Marduk szentélyébe, és „megfogta az istenség kezét”.

E gesztus jelentését nem ismerjük, de néhány kutató szerint ekkor zajlott le az isten helyett cselekvő király és egy papnő közötti szent nász is. Az istenek ezután kocsira szálltak, és a felvonulási úton kimentek a várostól északra fekvő *akitu*-templomhoz, ahol a 10. napon ajándékokat kaptak a királytól. Felirata szerint Nabú-naid több mint 5 talentum (150 kg) aranyat és 100 talentum (3 tonna) ezüstöt ajándékozott nekik. A 11. napon az isteneket az Észagilába szállították, ahol városaikba való hazatérésük előtt egy lakomán vettek részt.

Nabú-naid valamikor i. e. 544 és 540 között tért vissza Taémából Babilonba. Távolléte éve alatt azonban a közel-keleti erőegyensúly teljes mértékben megváltozott. Uralkodása elején a régió négy nagyhatalom – Egyiptom, Lüdía, Babilónia és Média – osztozott, ez az állapot Asszíria bukása óta állt fenn. Amire visszatért, Lüdía és Média már beolvadt a Perzsa Birodalomba. Még öt év volt hátra, hogy Babilon, és 15 év, hogy Egyiptom is perzsa kézre kerüljön.

Lüdía felemelkedése és bukása

Küaxarész i. e. 614-ben az asszírok felett aratott győzelme után a médek lerohanták Anatóliát. Urartunak már i. e. 590 előtt méd kézre kellett kerülnie, mivel Küaxarész ekkor már Alüattészszel, Lüdía királyával harcolt. Alüattész Gügész dedunokája volt, és Hérodotosz neki tulajdonítja az országot az előző évszázad folyamán csaknem egyfolytában pusztító kimmerek legyőzését.

A médek és a lüdek közötti harc még öt éven át folytatódott. I. e. 585. május 28-a délutánján teljes napfogyatkozás sötétítette el az eget. Hérodotosz szerint ez annyira megrémítette mindkét fél seregeit, hogy abbahagyták a harcot. Békét kötöttek, amelynek létrehozásában a kilikiai Szüennész és a babiloni Labünétosz közvetített. Hérodotosz Labünétoszként említi Nabú-naidot és Babilon egy korábbi királyát is, bár ebben az esetben valószínűleg Nábú-kudurriuszurra gondol. Alüattész feleségül adta lányát Asztüagészhez, Küaxarész fiához, és a Lüdía és Média közötti határt a Halüsz folyó (Kizilirmák) vonalában húzták meg. Alüattésznek a lüd fővárostól, Szardeszről 6 km-re északra fekvő királyi temetőben lévő sírdombjáról azt tartják, hogy ez az ókori világ legnagyobb tumulusza.

Lüdía gazdagsága részben az országban található gazdag aranylelőhelyeknek volt köszönhető, amelyek Alüattész fia, Kroiszosz gazdagságáról terjedő történeteknek is alapot adtak. A lüdeknek tulajdonítja a világ a pénzverés bevezetését is. A Közel-Keleten már régóta a nemes- és alapfémeket, így az ezüstöt és a rézet tekintették az árucikkek cseréjében értékmérőnek. Néha megszabott súlyú fémöntvényeket vagy gyűrűket készítettek, ilyennek tekinthető például a médiái Tepe-Nús-e Dzsán i. e. 7. századi kincsleletének számos ezüstrúdöntvénye, vagy pedig az a levantei Szamal királyának, Bárrákibnak a nevével feliratozott ezüstkorong, amely csaknem pontosan 1 *manát* (minát, 479 grammot) nyomott.

A legkorábbi érméket, amelyeket minőségük és súlyuk garanciájaként bepecsételt jellel láttak el, az epheszoszi Artemisz-templom alapjaiban találták. Ezek az érmék elektronból (az arany és ezüst természetes ötvözetéből) készültek, amely a Szardeiszon keresztülfolyó Paktólosz-folyó hordalékában fordul elő. Egy részük felszíne rovátkolt, másokon viszont emblémák, például oroszlánfejek láthatók. Az egyiken lüd felirat olvasható. Ezen érmék koráról és arról

Bakra: I. e. 5. századra datálható, Kroiszosz ábrázoló vörösalakos váza, amelyet Múszon festőnek tulajdonítanak. Azt a jelenetet ábrázolja, mikor Kroiszosz alatt meggyújtják a máglyát. A váza az etrúriai Vulciban került elő. Magassága 58,5 cm.

Lent: Oroszlán- és bikafejjel díszített ezüstérme, amelyről eredetileg úgy vélték, hogy Kroiszosz uralkodása alatt verték. Újabb azonban annak a lehetősége is felmerült, hogy ezek az érmék I. Dareiosz (i. e. 521–486) uralkodásának elejéről származnak.

Legatul: Arany dareikosz, amely nevét I. Dareioszról kapta, akinek uralkodása alatt ezeket az érméket először verték. Ezek az „újászok” (az érméket ezen a néven ismerték) megvesztegetésként kifizetve gyakran hatékonyabban védték a birodalom békéjét és stabilitását, mint a perzsa hadsereg. A *dareikoszok* verését Nagy Sándor és utódai alatt is tovább folytatták. Ez az érme valószínűleg az i. e. 4. századra datálható.

is vita bontakozott ki, hogy vajon mely érmétípust vettek be az i. e. 7. század közepén, és mely típust Alüattész vagy Kroiszosz uralkodása alatt, az i. e. 6. században.

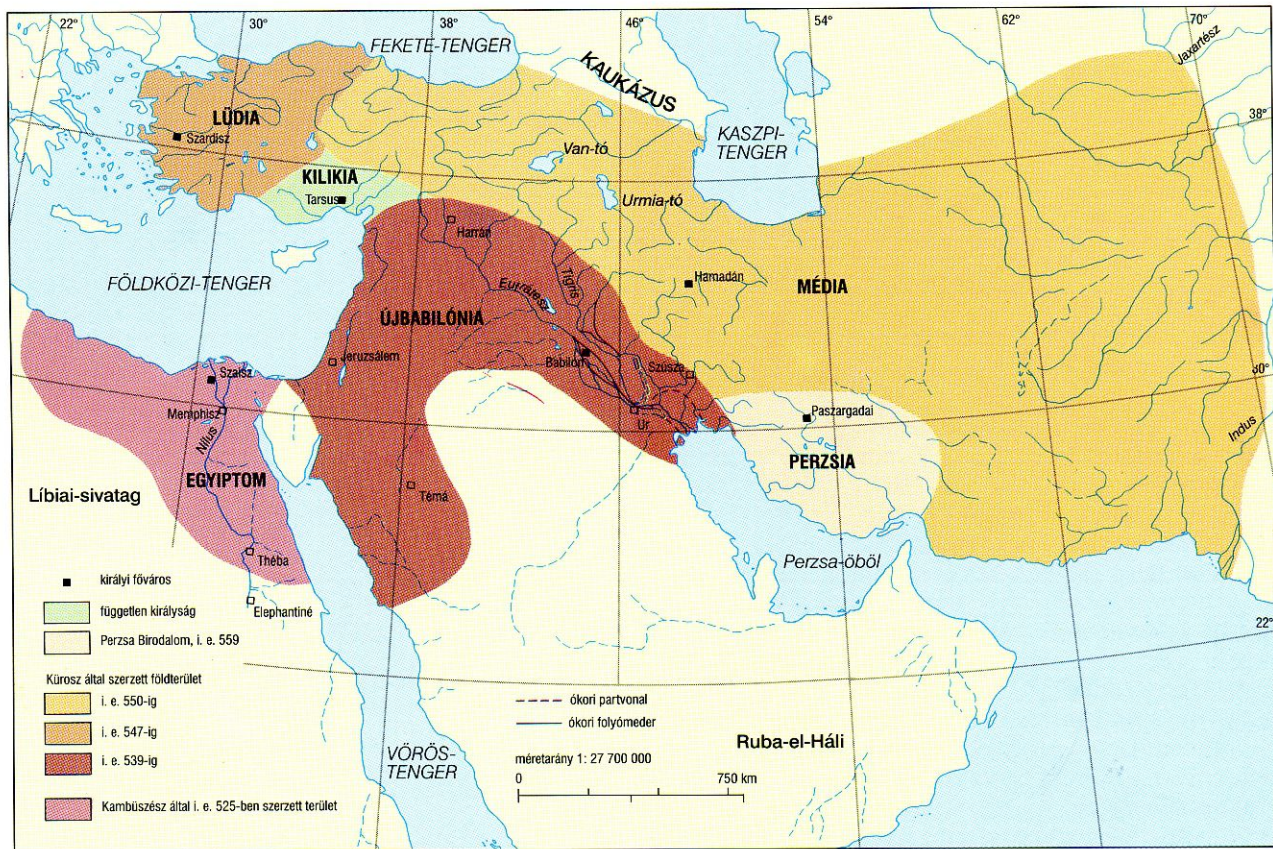
Kroiszosz uralkodása alatt Lüdía az égei partvidék görög városaira is kiterjesztette hatalmát. Amikor Kroiszosz meghallotta, hogy a médek vereséget szenvedtek a perzsáktól, elérkezettnek látta az időt, hogy királysága határait keleti irányba, a korábban a médek által ellenőrzött területekre is kiterjessze. Mielőtt a hadjáratához hozzáfogott volna, kikérte a delphoi jósdá véleményét, ahonnan azt a jóslatot kapta, ha támadást indít, az egy nagy birodalom bukását fogja okozni. Abban a hitben élve, hogy ez a nagy birodalom nem a sajátja, hanem a Perzsa Birodalom lesz, átlépte a Halüsz folyót, hogy harcba szálljon a perzsákkal. A Kürosz vezette perzsa csapatokkal Pteríanál (Hattusas) ütközött meg, de a csata döntetlenül ért véget. Kroiszosz azt tervezve, hogy a tél elmúltával szövetségeseivel ismét felújítja a harcot, visszatért Szardeiszba. Kürosz azonban üldözőbe vette őt, és rövid ostrom után (valószínűleg 547 őszén) bevette a fővárost.

Szardeisz elfoglalásakor Kroiszosz is fogságba esett. Kürosz megfosztotta trónjától, de jól bánt vele és haláláig tanácsosának tekintette. A monda szerint ehhez az istenek segítsége kellett, elfogásakor ugyanis Kürosz máglyahalálra ítélte. A legyőzött király alatt már lobogott a máglya, mikor kétségbeesésében Apollónhoz fordult, aki megszánva őt záport keltett, amely eloltotta a tüzet. Kürosz erre megkegyelmezett neki és kegyeibe fogadta.

Kürosz hódításai

Amikor Kürosz i. e. 559 körül a perzsák királya lett, még a médek vazallusa volt. A Közel-Keletet ekkor a médek, a babiloniak, a lüdök és az egyiptomiak osztották fel egymás között. A halálát követő néhány éven belül ezek a területek már mind beolvadtak a Perzsa Birodalomba, és az elkövetkező 200 évben perzsa királyok uralkodtak felettük. Kürosz birodalmának északkeleti határvidékén, a Jaxartész környékén harcolva esett el. Az, hogy a keleti területeket maga hódította-e meg, vagy pedig azok már a Méd Királyság részei voltak, és Kürosz Média elfoglalásával kapta meg őket, bizonytalan. Kürosz fia, Kambüszész i. e. 525-ben Egyiptomot is meghódította.

Médek és perzsák

A biblikus és a görög világban a médeket és a perzsákat – lévén mindkettő indoiráni nép – közeli rokonoknak tartották. Az Asszír Birodalom korában a médek azokban a termékeny völgyekben éltek, amelyeket az Iráni-fennsíkra vezető legfontosabb kereskedelmi út is átszelt. A perzsák egy csoportja a médek szomszédja volt Közép-Zagroszban, egy másik csoportjuk pedig az ókori Ansan, a mai Fársz tartomány területén élt. Parszuas (Perzsia) királya, aki Assurbán-apli (i. e. 668–627 k.) Elám felett aratott győzelme után behódolt az asszíroknak, ugyanazt a nevet viselte, mint Kürosz (Kuras), Perzsia és Ansan későbbi királya.

Ninive i. e. 612-es kirablása nemcsak területi nyereséget, hanem hatalmas zsákmányt is hozott Küaxarész, a médek királya számára. Am mivel a hamadáni médek királyi palotát a mai napig nem tárták fel, és a médek udvar levéltára is feltárára vár, az arra vonatkozó adatok, hogy a médek mi módon hajtották uralmuk alá Irán és Anatólia legnagyobb részét, kizárólag az idegen forrásokban és későbbi beszámolókból elvéve előforduló utalásokból származnak. A Hamrin-régióban, Tell-Gubbában álló erődöt, illetve az Eufrátesz-parti, dél-törökországi Tille Hüyük egy oszlopcsarnokos épületét ugyan a médekhez kötik, de a pontos kora ezeknek sem ismert. Röviddel a Lüdiával kötött béke után Küaxarész fia, Asztüagész került a trónra, és még körülbelül 35 éven keresztül uralkodott. A tény, hogy az ő nevét a nyugati források alig említik, azzal magyarázható, hogy a király az Iráni-fennsíkon végrehajtott kiterjedt médek hódításokkal volt elfoglalva.

Babilon veresége

I. e. 559 körül Kürosz, akit később Nagy Kürosznak neveztek, lett a perzsák királya. Születéséhez később számos legenda kapcsolódott, de felirataiban azt állította, hogy ő Kambüszész fia, Kürosz unokája,

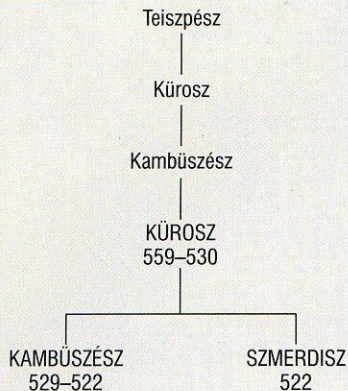
Teispész leszármazottja, akik mind Ansan királyai voltak. Perszepoliszból előkerült egy Kürosz leszármazását megerősítő pecsétlencsém, amelyen a Kürosz, Ansan királya, Teispész fia felirat volt olvasható elami nyelven. Hérodotosz szerint a perzsák a médek alattvalói voltak, amíg Kürosz rá nem vette őket a lázadásra. Nabú-naid azt állította, hogy Kürosz a babiloni király harmadik uralkodási évében (i. e. 553) győzte le a médeket, de a rendszerint megbízhatóbb babiloni krónika szerint Asztüagész médek király Nabú-naid hatodik évében (i. e. 550 k.) támadta meg Küroszt. Úgy tűnik, hogy a médek serege megtagadta a harcot, és kiszolgáltatta Asztüagészt Kürosznak, aki ezután Hamadánba vonult, kiürítette a palota kincstárát, majd a zsákmánnyal visszatért Ansanba. Kürosz így szerezte meg a Lúdia határától az Iráni-fennsíkig terjedő médek birodalmát.

A Kroiszosz, Lúdia királya i. e. 547-es vereségét követő években perzsa seregek indultak Iónia, Kária és

Jobbra: Perszepoliszban talált, és i. e. 503-ban elami nyelven írt tábla, amely egy ókor átvételéről szól. Ugyanannak a pecsétlencsém két lenyomatát viseli, amelyeken egy elesett harcos fölött ugrató lovas és egy álló alak látható. A hozzá tartozó felirat szerint a pecsétlencsém az ansani Kürosz, Teispész fiaé volt. Őt Nagy Kürosz (i. e. 559–530) nagyapjával azonosíthatjuk. A tábla szélessége 4,7 cm, magassága 4,2 cm.

Akhaemenida-királyok 1

Lükia tengerparti városainak és szigeteinek elfoglalására a Kúrosz által kinevezett méd tábornokok vezette alatt. I. e. 539-ben Kúrosz Babilon ellen vonult, és szeptember végén vagy október elején Opisznál legyőzte a babiloni sereget. Október 10-én ellenállás nélkül elesett Szippar, és két nappal később az Ugbaru (Gobruasz), a Tigristől keletre fekvő Gutium helytartója által vezetett perzsa sereg harc nélkül bevonult Babilonba. Csapatai körbevették a Marduk-templomát, de az éppen zajló vallási szertartást nem szakították félbe. Nabú-naidot foglyul ejtették, ám egy későbbi hagyomány szerint Kúrosz kinevezte őt a déli-iráni Karmánia helytartójává. Bél-sar-uszur sorát nem ismerjük. Kúrosz október 29-én vonult be Babilonba. Egy héttel később meghalt Ugbaru. A következő hónapokban az istenek, akiket Nabú-naid Babilónia más városaiból hozatott Babilonba, visszatértek szentélyeikbe.

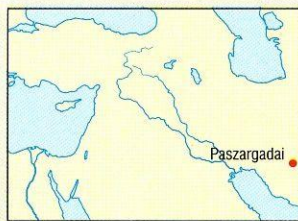
A jóindulatú hódító

Kúrosz a jóindulatú uralkodóként került be a történelembe. Uralkodása elején Nabú-naid azt állította, hogy Kúrosz Marduk szolgája volt. Saját felirataiban azonban Kúrosz azt írta, hogy Nabú-naid eretnksége után Marduk őt választotta ki a világ urává, és így, amikor bevonult Babilonba,

„Babilon lakosainak összessége, az egész Sumer és Akkád föld, a hatalmasok és a helytartók meghajoltak (Kúrosz) előtt, megcsókolták lábait, örvendtek uralmának, ragyogott az arcuk. Úgy áldják örömmel, mint az urat, aki hatalmával a halottakat életre keltette, a pusztulásban és siralomban mindenkit megőrzött, tisztelettel tekintenek nevére.”

(Harmatta János fordítása)

Kúroszt a zsidók is megmentőjüknek, Jahve követének tartották, aki megszabadította őket a fogságból, és lehetővé tette számukra, hogy Jeruzsálemben újjáépíthessék templomukat. Még a görögök is mintaértékű uralkodónak vélték. Kúrosz jó híre terjedését a propaganda eszközeivel is segítette. Az Asztüagész gonosz természetéről terjedő történetek, amelyekben azzal vádolják, hogy először elrendelte a gyermek Kúrosz megöletését, majd Kúrosz védelmezőjét, Harpagoszt arra kényszerítette, hogy megegye saját fiát, azonkívül Kroiszosz ostobasága, amellyel a delphoi jóslatot félreértelmezte, valamint Nabú-naid istenkáromlása valószínűleg nem volt mind igaz, de mindenesetre komolyan segítette Kúrosz és követői ügyét. Hasonlóképpen a családfa, amely Kúrosz anyját Asztüagész lányává és Kroiszosz unokahúgává tet-

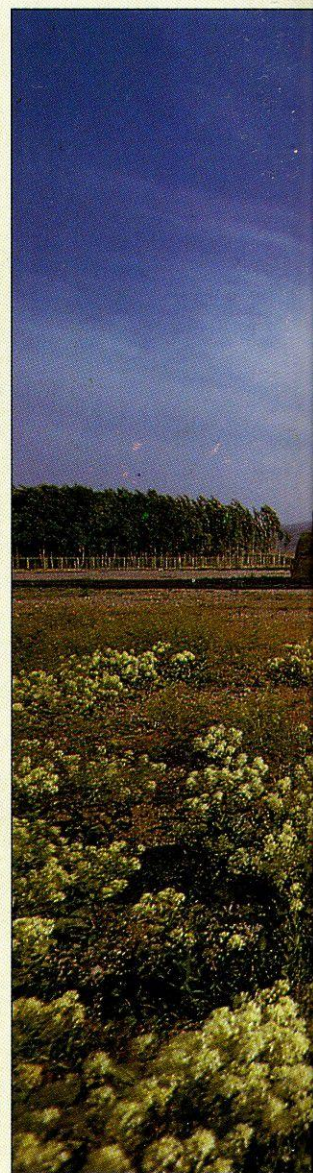
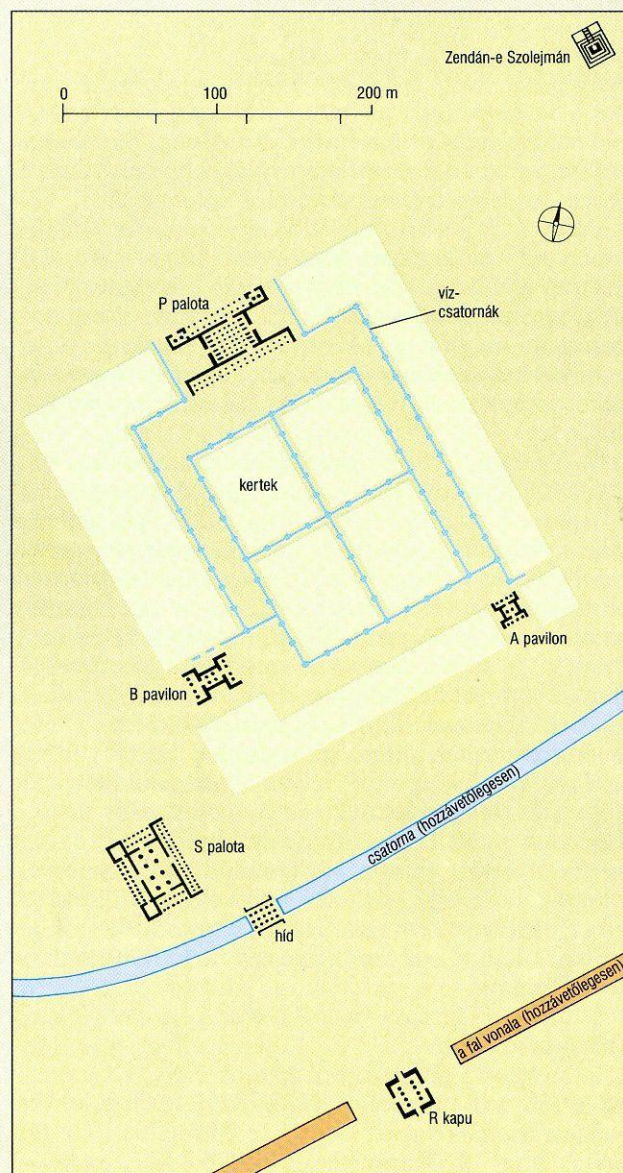

Paszargadai

Miután Nagy Kúrosz (i. e. 559–530) meghódította Médiát és Lüdiát, egy történet szerint új várost alapított Paszargadainál, azon a helyen, ahol a médek elleni végső ütközetet vívta. Mivel a perzsáknak nem volt monumentális építészüik és kőszobrászüik, Kúrosz a meghódított népek tehetségére támaszkodott. A város felépítésében különösen a lüd kőművesek játszottak fontos szerepet.

Kúrosz egy erősített citadellát építtetett a Morg-hab-síkság fölő, de itt volt található még egy tűzoltó-tárral ellátott szentélykörzet, egy ma Zendán-e Szolejmánnak (Salamon börtönének) nevezett kettős kocka formájú torony, egy palotákat és pavilonokat is magában foglaló kert, egy kapuház, valamint saját sírja is. Amikor Dareiosz az Akhaemenida-nemzettség Kúrosz-féle ágától megszerezte a trónt, saját palotáit Paszargadaitól 40 km-re délnyugatra, Persze-poliszban építtette fel. Szűszát választotta világbirodalma központjául, és ezzel Paszargadai elvesztette jelentőségét.

Lent: A közel-keleti építészeti hagyománytól eltérően, a Kúrosz által Paszargadaiban építtetett paloták és pavilonok minden oldalról nyitott építmények voltak. Mindenfelől oszlopcsarnokokon keresztül lehetett bejutni az épületekbe, amelyek teljes mértékben kihasználták a kert környezeti előnyeit. A kert ma látható egyedüli maradványa az a kő csatornarendszer, amely az egyik kis kőmedencéből a másikba vezette a vizet. A mai napig is a fák és a vizek a perzsa kertek legfontosabb jellegzetességei.

Jobbra: A P palota központi részét egy téglalap alakú oszlopcsarnok alkotta, amelynek oszlopai vízszintesen bordázott talapzatból és sima felületű törzsből álltak. Az oszlopok felső része valószínűleg fehér gipszvakolattal ellátott fából készült. A minden bizonnyal keleti görög építmények által inspirált kőépítészet legközelebbi párhuzamai Epheszoszban találhatók. A kertekre hosszú oszlopos portikusz nézett. Paszargadai oszlopcsarnokainak eredetét a mőd építészetben kereshetjük, de a portikuszok eredete már sokkal bizonytalanabb. Vagy a görög világból, vagy pedig a helyi iráni hagyományból származtak. A paszargadai alaprajz vált a perszeopoliszi paloták előképevé.

Balra: Kürosz egykor 10 m magas sírja egyszerű, lépcsőzetes talapzatra állított nyeregtetős épület volt. Az egyik beszámoló szerint a következő felirat állt a síron: „Ő ember, én voltam Kürosz, aki megteremttem a perzsák birodalmát és Ázsia királyaként uralkodtam. Ne sajnáld hát tőlem ezt az emlékművet.”

Fent: Az R kapu egyik oldalátjárójának domborműve. A következő feliratot faragták fölé három nyelven: „Én, Kürosz, az Akhaimenida”. Az asszír stílusú szárnyak, az elámi ruha és az egyiptomi fejdísz összevegyítése a késő akhaimenida művészet jellegzetessége volt, amely a birodalom minden részéből kölcsönözte díszítőmotívumait.

te, törvényességet biztosított Média és Lüdia feletti uralmának. Kürosznak még az ellenség soraiban is sikerült támogatókra találnia, és győzelmeit legalább annyiszor érte el diplomáciai eszközökkel, mint katonai akciókkal. Továbbá komoly vallási szabadságot is adott alattvalóinak, és nem vetett ki rájuk értelmetlenül kemény adókat és sarcot (talán a Hamadánban, Szardeszbán és Babilonban felhalmozott mesebeli gazdagság kielégítette az uralkodót, aki egy hegyi törzsből származott, és nem volt hozzászokva a világuralomhoz). Lüd kézművesek által Paszargadaiban felépített fővárosa – a babiloni és asszír uralkodók szertelen épületegyütteseivel összehasonlítva – kétségkívül szerénynek volt nevezhető. Kürosz i. e. 530 nyarán, valószínűleg közép-ázsiai nomád törzsek ellen harcolva vesztette életét. Paszargadaiban, egy nyeregtejtű kősrban temették el. A hatalmas Perzsa Birodalom békés körülmények között került fia, Kambüszész kezére.

Egyiptom meghódítása

Kambüszész elkísérte apját babiloni hódítására, és részt vett az i. e. 538-as újévi ünnepeken is. Az év első 10 hónapjában a Babilon királya címet viselte, de később nem használta a rangot, annak ellenére, hogy Babilóniában székelte.

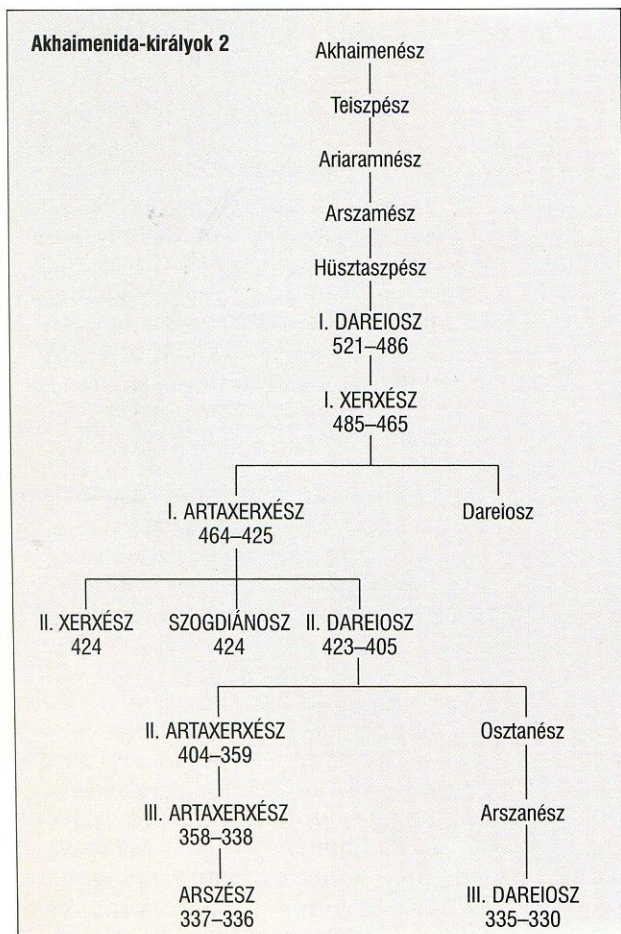
Perzsia királyaként (i. e. 529–522) legfényesebb hadi tette Egyiptom i. e. 525-ös meghódítása volt. Amikor Amaszisz fáraó több mint 40 éves uralkodás után i. e. 526-ban meghalt, a trónon őt követő fia – akit egy főhivatalnok, a szaiszi Udzsahorresznet elárult – Pélusziónnál vereséget szenvedett. Kambüszészt fáraóvá koronázták, ő pedig úgy viselkedett, mint óslakos egyiptomi uralkodó, még a fáraó vallási kötelezettségeit is teljesítette. A róla ennek ellenére is kialakult

őrült deszota képe talán azzal magyarázható, hogy le-mészároltatta azokat az egyiptomi papokat, akik szembeszálltak a templomok hatalmának és gazdagságának visszaszorítására irányuló kísérleteivel. Emellett trónra kerülésüket legalizálni igyekvő utódai is hozzájárulhattak e kép kialakításához.

Dareiosz trónra lépése

Kambüszész i. e. 522-ben hagyta el Egyiptomot, de még azelőtt meghalt, hogy elérte volna Perzsiát. Utódja, Dareiosz (i. e. 521–486) a Babilonból Hamadánba vezető útra néző biszutúni sziklára vésett, óperzsa, babiloni és elámi nyelvű hosszú, ékírást tartalmazó feliratában számolt be Kambüszész halálának és saját trónra lépésének körülményeiről. A feliratot lefordították, és a birodalom minden részébe szétküldték (példányai kerültek elő Babilonból és a dél-egyiptomi Elephantinéről is). Ennek egy változata került be Hérodotosz történetébe is.

Dareiosz szerint Kambüszész, mielőtt Egyiptomba ment volna, titokban megölette öccsét, Szmerdiszt

Fent: A Szűzában talált oszlopfők felső része két, egymáshoz illesztett bika mellő részéből állt. A mestergerenda az állatok hátán nyugodhatott. A bikák alá az ión oszlopok hajlását tükröző dupla voluta (spiráltekercs) került, mindez pedig az egyiptomi oszlopfők hatását mutató virágszirmokon nyugodott.

Balra: Egy állat, valószínűleg szarvas mellő részében végződő, aranyozás nyomait viselő ezüst ivőedény. Bár ezt az edénytípust (*rhütón*) nem ábrázolták a perszopoliszi domborműveken, de az i. e. 5. század végi görög vázafestményeken előfordulnak, és használatuk még az Akhaimenida-kor után is folytatódik. A képen látható ivőedény magassága 20 cm.

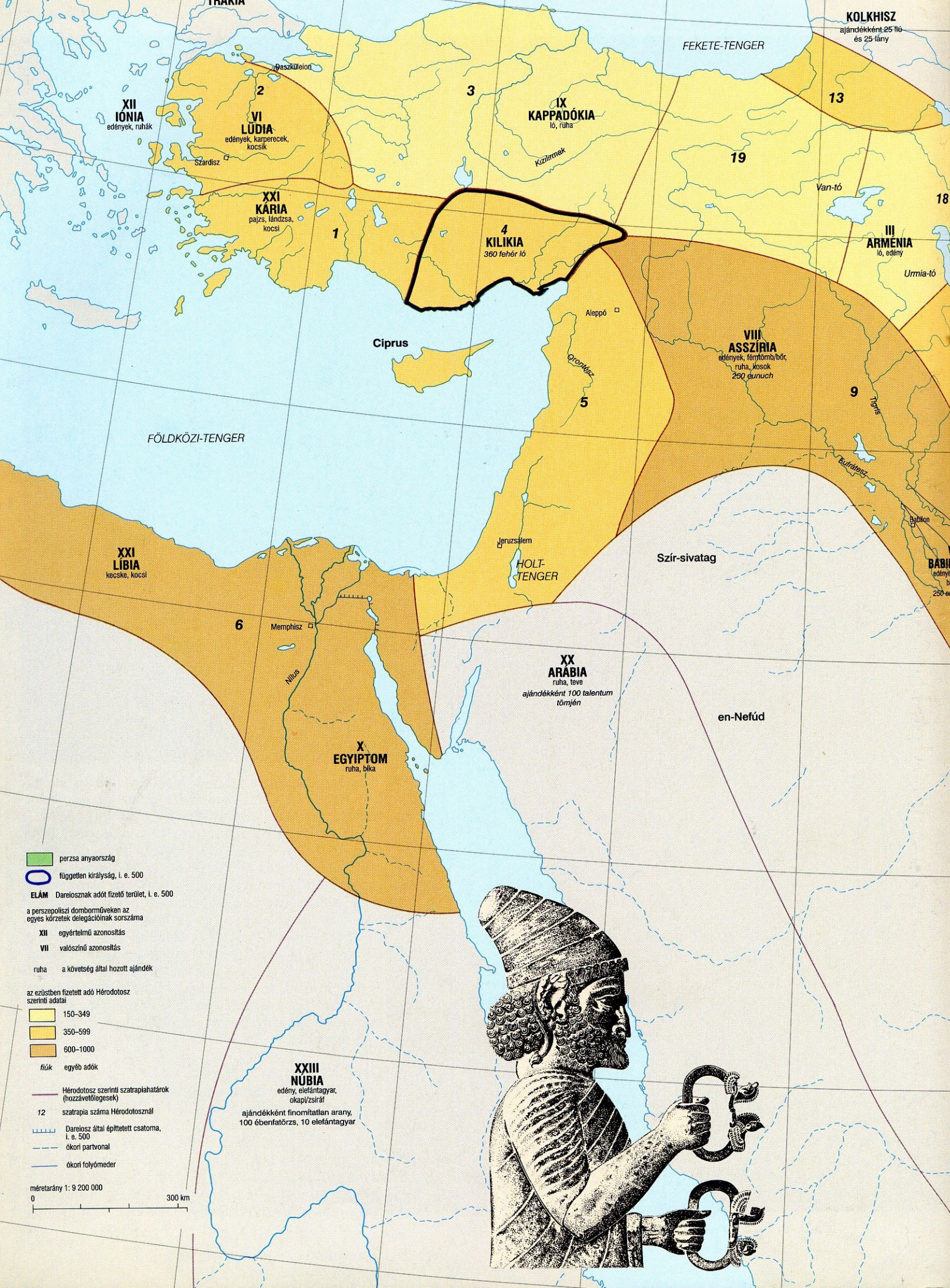
(Bardiját). Egy Gaumata nevű *mágus* (méd pap) azonban távollétében Szmerdisznek adta ki magát, és megszerezte a trónt. Perzsia, Média és a többi tartomány népei elfogadták királyuknak, Dareiosz szerint Kambüszész öngyilkos lett, és egészen addig senki sem mert szembeállni Gaumatával, míg Dareiosz hat összeesküvővel i. e. 522. szeptember 29-én meg nem ölte őt. Dareiosz története természetesen költött. Sokkal valószínűbb, hogy Szmerdisz fellázadt bátyja egyiptomi távolléte alatt, és hogy Kambüszész hazatérés közben halt meg, vagy ölték meg. Így a valódi Szmerdisz, és nem egy csaló volt az, akit Dareiosz és a perzsa nemesek meggyilkoltak.

Dareiosz, akinek trónra lépésekor még apja, Hüsztaspész, Parthia helytartója és nagyapja is élt, egyértelműen kívül esett a közvetlen öröklés ágán. Biszutúni feliratában öt generáción keresztül, ükapjáig, Teiszpészig és szépapjáig, Akhaimenészig vezet vissza családfáját, és megerősíti, hogy hosszú idővel ezelőtt családjából királyok származtak. Hérodotosz szerint a perzsák királyai a paszargadák törzs Akhaimenida-nemzettségéből származtak. A Paszargadaiban Kürosz nevében készített feliratok (amelyekről néhányan azt tartják, hogy az óperzsa ékírás feltalálását magának tulajdonító Dareiosz vésette azokat) megerősítik, hogy Kürosz is Akhaimenida volt.

Szmerdisz halála után lázadások törtek ki Perzsiában, Elámban, Médiában, Asszíriában, Egyiptomban, Parthiában, Margianában, Szattagüdiában és Szkítiában is, de Dareiosz egy éven belül mindegyiket leverte. A biszutúni feliratát illusztráló szikladombormű a csaló Gaumata, és kilenc másik, magát királynak nevező lázadó feletti győzelmét ábrázolja. Dareiosz ezután lépéseket tett az uralmát ellenzők megsemmisítésére, bár ekkor már a hét összeesküvő egyike, Gobrűasz lányának a férje volt. Mellette azonban feleségül vette a legidősebb összeesküvő, a szintén akhaimenida Otanész lányát is. Ez a lány már Kambüszész és Szmerdisz Dareiosz által átvett háremének is tagja volt. Ám feleségül vette Kürosz összes nőnemű leszármazottját, két lányát és egy unokáját is, hogy trónigényét megerősítse.

Dareiosz európai hadjáratai

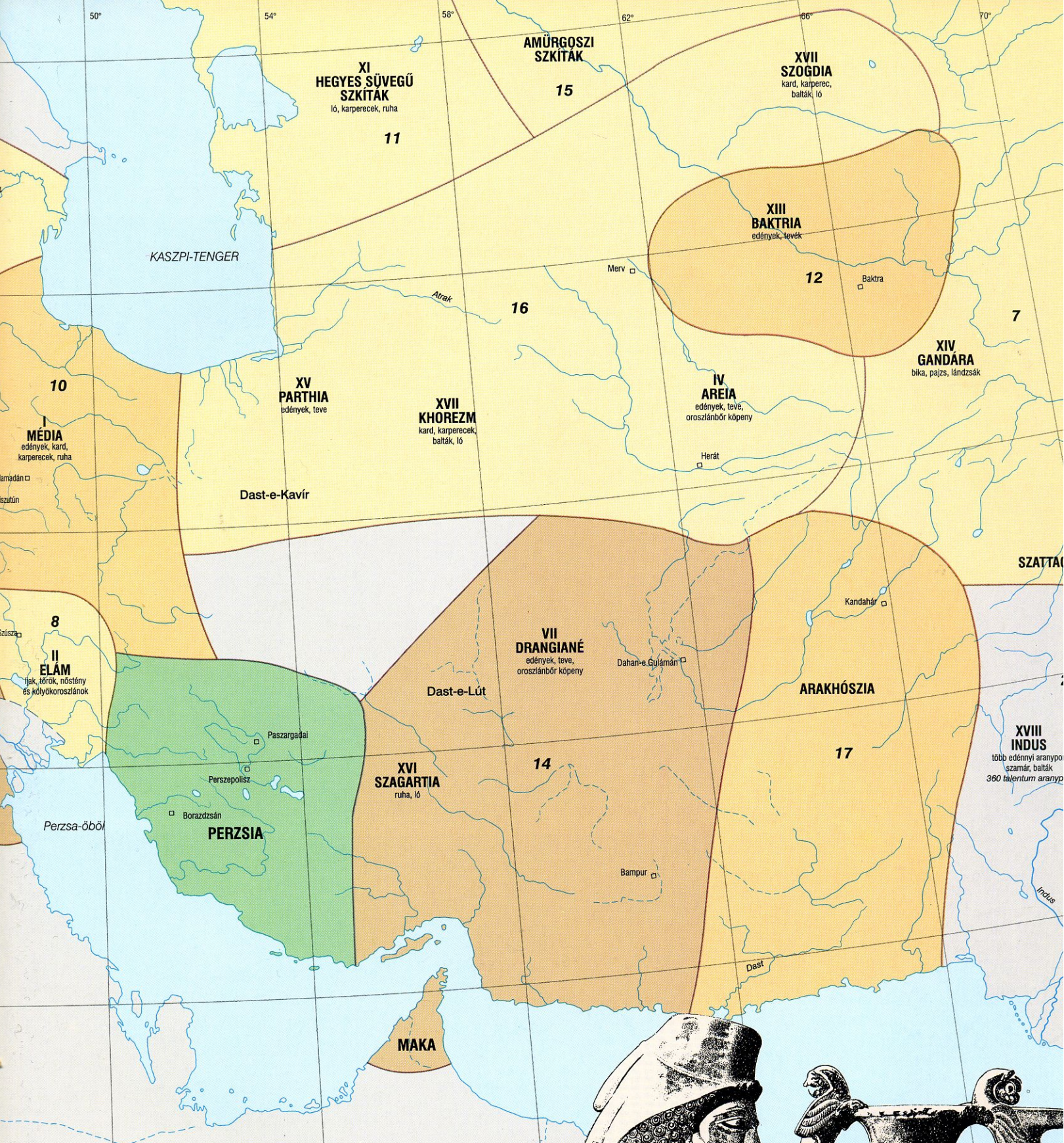
Dareiosz azzal, hogy elfoglalta Thrákia egyes részeit, és a Dunán keresztül hadjáratot vezetett a szkíták ellen, Európára is kiterjesztette a perzsa hódítást. Mindezek mellett egy új területet, az Indus-tartományt is a birodalomhoz csatolta. Amíg Kürosz átvette a meghódított területek már meglévő közigazgatási rendszerét, addig Dareiosz szatrápiák (tartományok) rendszerébe szervezte birodalmát.

perzsa anyaország
független királyság, i. e. 500
ELÁM Dareiosznak adót fizető terület, i. e. 500
a perszopoliszi domborműveken az egyes körzetek delegációinak sorszáma
XII egyértelmű azonosítás
VII valószínű azonosítás
ruha a követség által hozott ajándék
az ezüstben fizetett adó Hérodotosz szerinti adatai
150-349
350-599
600-1000
fiúk egyéb adók
Hérodotosz szerinti satrapiahatárok (hozzávetőlegesen)
12 satrapia száma Hérodotosznál
Dareiosz által építtetett csatoma, i. e. 500
ókori partvonal
ókori folyómeder

méretarány 1: 9 200 000
0 300 km

Dareiosz birodalma és alávetett népei
 Felirataiban Dareiosz büszkén sorolja fel az uralma alá tartozó különféle országokat és népeket: például a perszepoliszi Apadana (az itt láthatókhöz hasonló) domborművein, amelyeken az alávetett népek követsegei ajándékokat visznek a királynak. A nemzetiségeket területi fon-

tosságuk vagy lakóik megkülönböztetettsége alapján rangsorolták. Hérodotosz hűsz, Dareiosz uralma alatt álló tartományt említ, és azt is feljegyz, hogy melyikük milyen adót fizetett. Hérodotosz listája azonban nem egyezik meg a perzsa feliratokon szereplő népek listájával, és a tartományok (szatrápiák) határai is bizonytalanok.

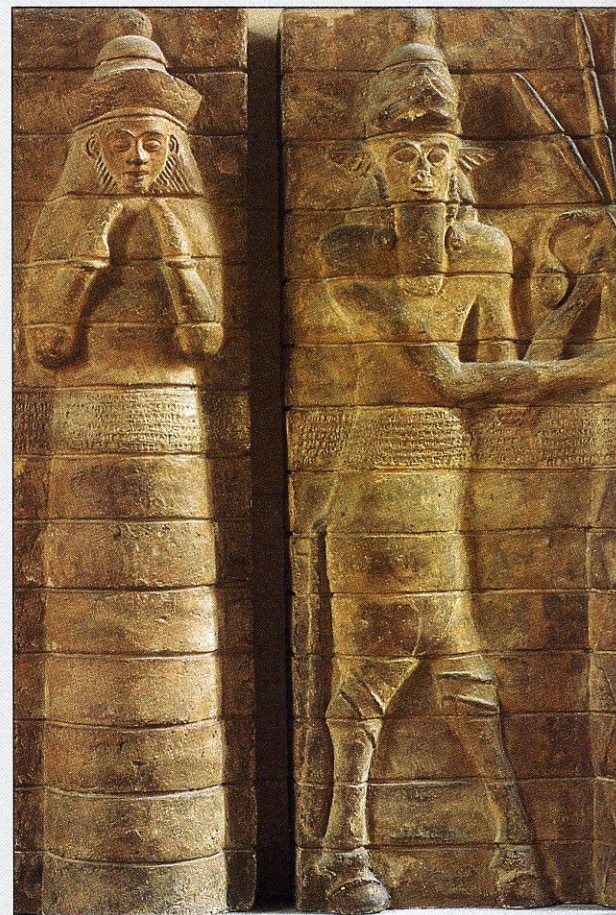

Szúsza

Szúsza városát i. e. 4000 körül mint vallási központot alapították, és legkésőbb az i. e. III. évezredtől kezdve Elám fővárosa volt. Elám területe magában foglalta a délnyugat-iráni Huzisztán alluviális síkságait, keleten pedig néhány esetben Ansan városáig és még azon is túl nyúlt. Szúsza az akkád királyoknak (i. e. 2250 k.) és a III. uri dinasztia uralkodóinak (i. e. 2050 k.) is alattvalója volt. A következő évezredben az elámi hadseregek megszállták Mezopotámiát, és Babilónia, illetve Asszíria városait dúlták. Számos szép mezopotámiai műalkotást hurcoltak magukkal Szúsza győzelmi trófeaként.

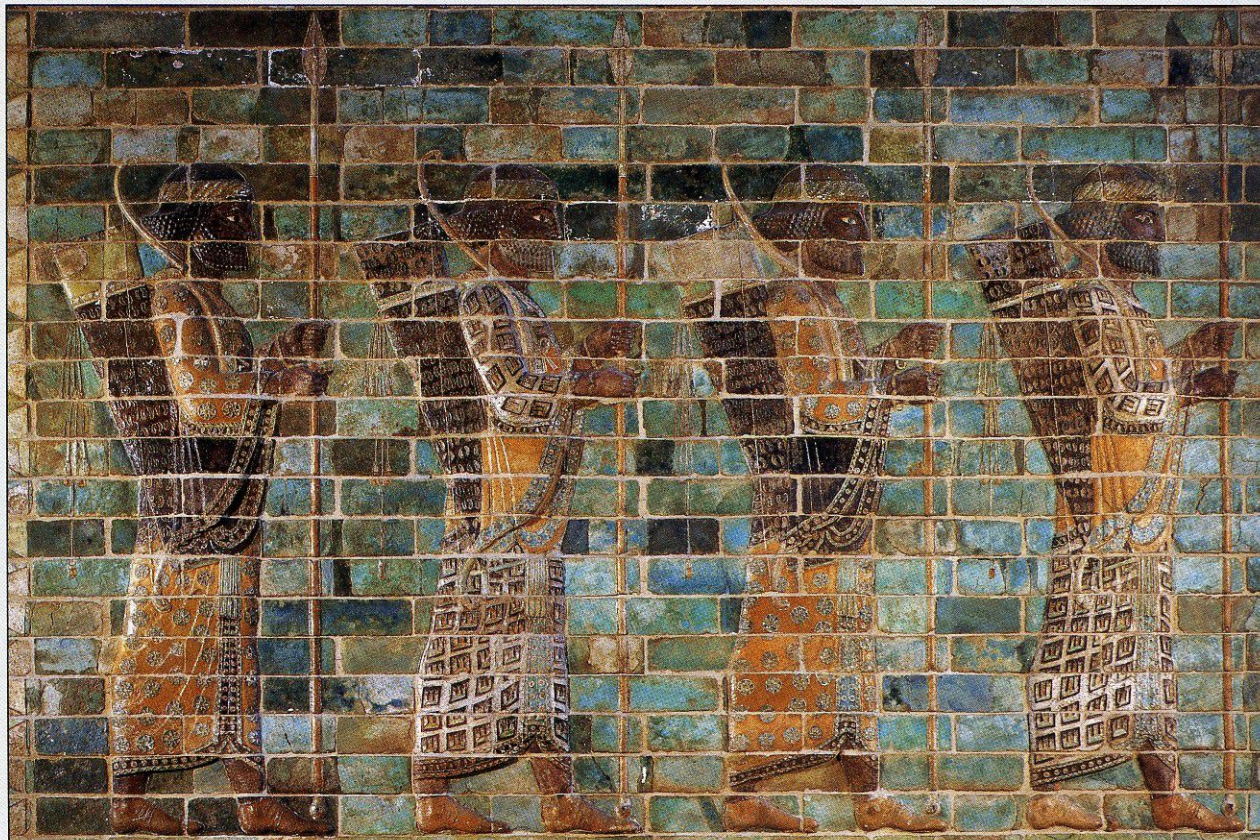
Az i. e. I. évezredben az elámiak babilóniai beavatkozása feldühítette az asszír királyokat. Számos hadjárat után Assur-bán-apli (i. e. 668–627 k.) i. e. 647 táján elfoglalta Szúszt. A várost felgyújtotta, templomait és szent ligeteit lerombolta, és sóval hintette be termőföldjeit. Az i. e. 6. század végén I. Dáreiosz adminisztratív fővárosává választotta Szúszt. Az Apadana-dombon egy hatalmas palotát épített, amely a babiloni udvaros elrendezést óriási oszlopcsarnokokkal és portikuszokkal kombinálta.

Nagy Sándor i. e. 331-ben elfoglalta a várost, és a hadjárata idején itt rendezte azt a tömeges esküvőt, amelynek során – a görög és ázsiai kultúra összevegyítésére tett kísérlete részeként – görög katonákat adott össze perzsa menyasszonyokkal. Szúsza a Perzsa Birodalom bukása után még hosszú ideig fontos város maradt, és Dániel prófétának az akropolisztól nyugatra fekvő sírja a mai napig fontos zarándokhely.

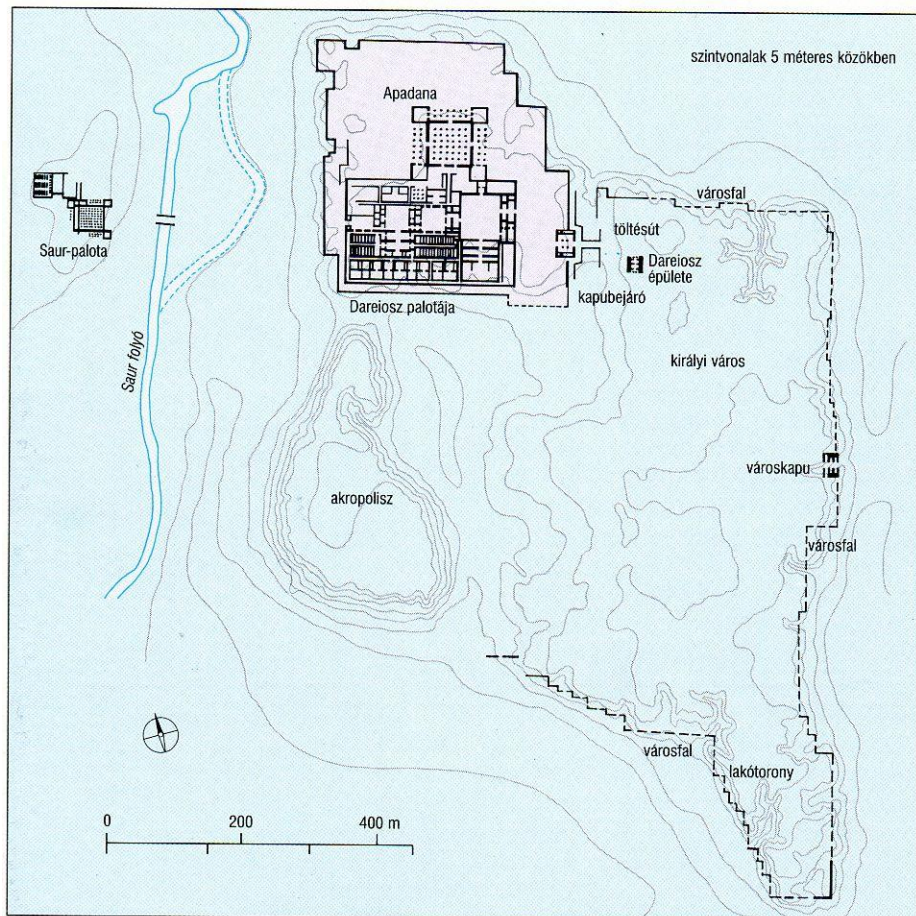
Fent: I. Dáreiosz fej nélküli szobra, amelyet az Apadana-palota kapu-épületében találtak. Egyiptomban faragták, és minden bizonnyal hajón, a Nílust a Vörös-tengerrel összekötő, Dáreiosz által befejezett csatornán keresztül szállították Szúsza. A szobor akhaimenida udvari stílusban készült, és négy nyelvű – óperzsa, babiloni, elámi és egyiptomi – feliratot véstek a ruhadékokra. Megmaradt magassága 1,95 m.

Fent jobbra: Dombormű Insusinak, Szúsza védőistensége templomának homlokzatáról. Domborműves égetett téglából készült. Kutir-Nahunte és fia, Silhak-Insusinak készítette az i. e. 12. század közepén. A másodlagosan felhasznált téglákra egy Akhaimenida-kori csatornában bukkantak rá Dáreiosz palotája közelében. A mintába préselt téglákat az óbabiloni korban építészeti díszítőelemként, a kassú korban pedig díszítő domborművekként használták. Rekonstruált magassága 1,37 m.

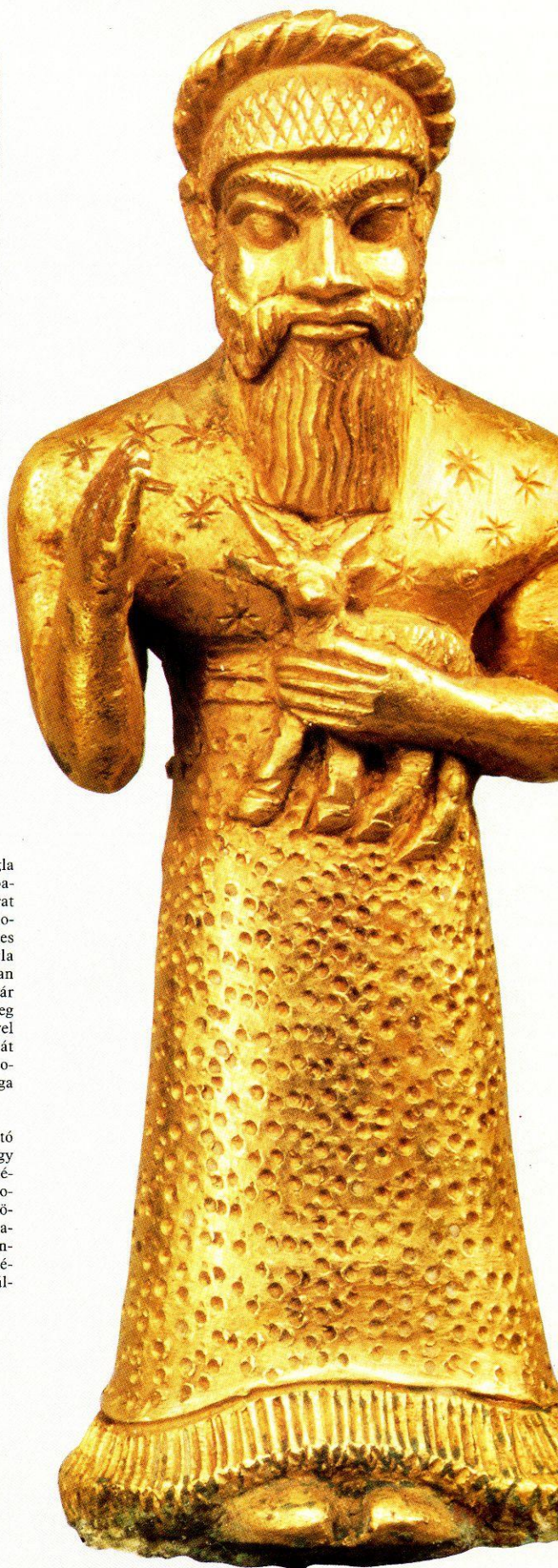
Lent: 1851-ben egy brit geológus, W. K. Loftus fedezte fel Szűszát, és azonosította az ókori Susannal, a bibliai Dániel és Eszter könyvében említett palotával. Azóta francia régészek végeztek itt ásásokat. Feltárták az akropolisz – a város fő vallási központja – összes késői rétegét, és a Louvre-ot, majd a Teheráni Múzeumot gazdagították leleteikkel. Az

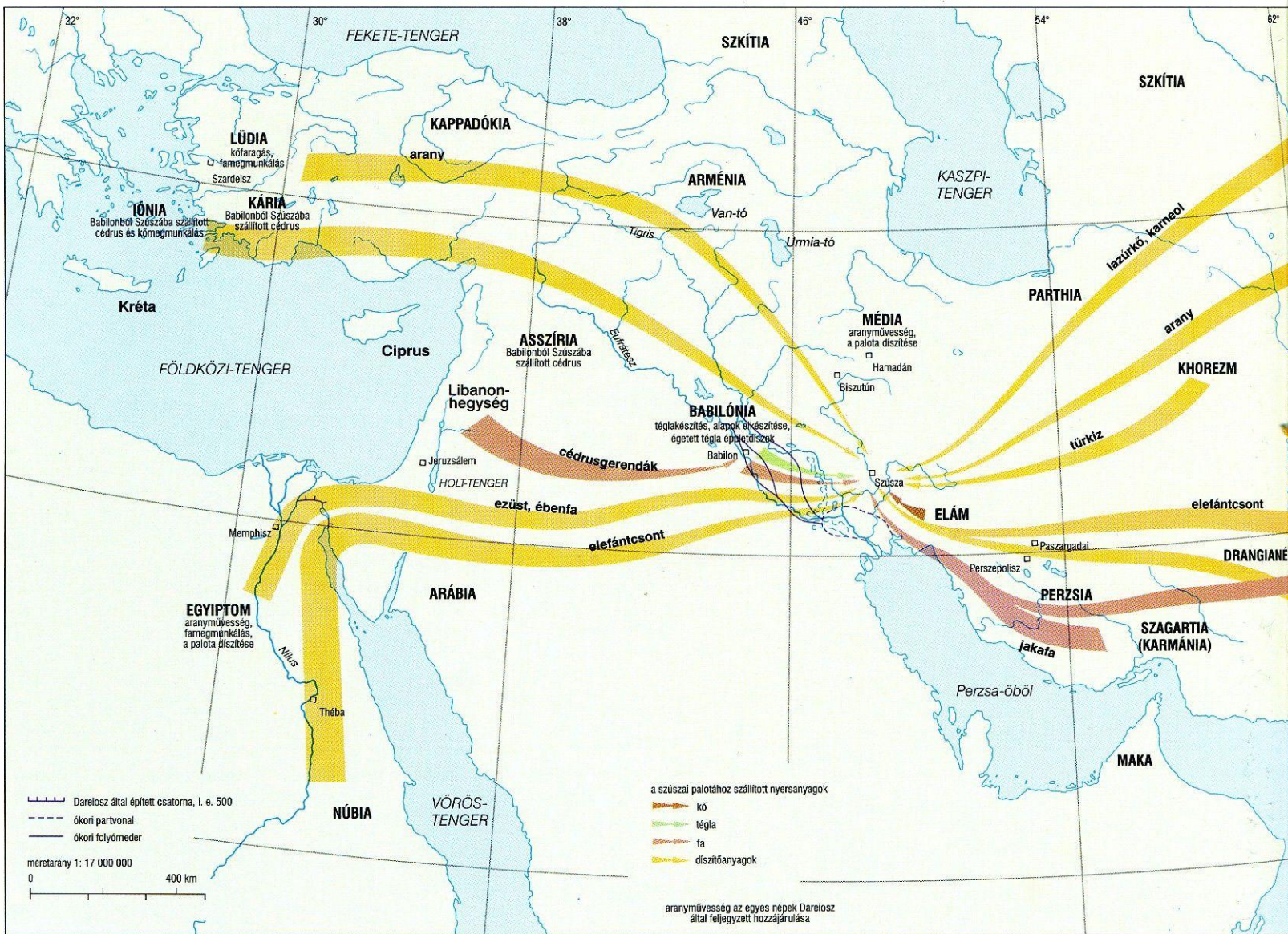
Akhaimenida-város három nagyobb dombon, az Apadana, az akropolisz és a királyi város dombján feküdt. Az Akhaimenida-kor után a kézművesek városának keletre eső dombjára lett a város helye.

Távolabb balra és balra: Mázastégla dombormű és részlete Dareiosz palotájából. Az egyik alapító felirat szerint az égetett téglákat a babiloniak készítették. Babilonban széles körben használták a mázastégla domborműveket, de azok Elámban is hosszú múltra tekintettek már vissza. Ezek az íjások valószínűleg a király perzsa testőrei voltak. Mivel az elámiak és perzsák hasonló ruhát viseltek, néhányan elámiak ábrázolásának tartják. Egy íjász magassága 1,46 m.

Jobbra: Ennek a kecskegidát tartó férfinak az aranyzobrocskája egy szoborpár (a másik fele ezüzből készült) része volt, amelyet az akropoliszon lévő Insusinak-templom közelében fekvő romos sír padlóján találtak. Valószínűleg fogadalmi ajándék lehetett. Az i. e. II. évezred végére, talán az i. e. 12. századra datálható. Magassága 7,5 cm.

A szatrápiákat egy szatrapa (helytartó) kormányozta, aki rendszerint a király közeli társa vagy rokona volt. Dareiosz emellett új adó- és beszállítási rendszert is bevezetett, és talán egy törvény- és gazdasági reform is fűződik a nevéhez (különösen Egyiptomban).

A birodalom sikeres közigazgatása a jó hírközléstől is függött. A Hérodotosz által leírt Szardesz és Szűsa között húzódó királyi út, amelyen szabályos időközönként lévő váltóállomásokon pihent lovak voltak elérhetők, csaknem teljes egészében megegyezett a két évszázaddal korábban bevezetett asszír rendszerrel. A Perszopoliszban előkerült és Dareiosz korára datálható szövegek között voltak a király követeként utazók számára kiállított felhatalmazások is.

I. e. 499-ben a perzsa király ciprusi és égei partvidéki görög alattvalói összefogtak, fellázadtak. Kirabolták és felgyújtották Szardesz tartományi fővárost. Ciprust, amely az egyiptomi hódítás idején került perzsa kézre, a föníciaiak segítségével hamar visszafoglalták, de a harc az Égeikumban már tovább tartott. A döntő csata i. e. 494 őszén, a Milétoz közeli Ladé szigetének partjainál zajlott le. 600 darab, Föníciából, Egyiptomból, Kilikiából és Ciprusról származó hajójával a perzsa flotta könnyen felülmúlta a kilenc város 353 hajójából álló görög flottát. A behódolóknak tett perzsa megbocsátási ígéretekkel megosztott görög hajóhad egy része elvitorlázott, amely lehe-

tővé tette a perzsák számára, hogy súlyos vereséget mérjenek a maradékra.

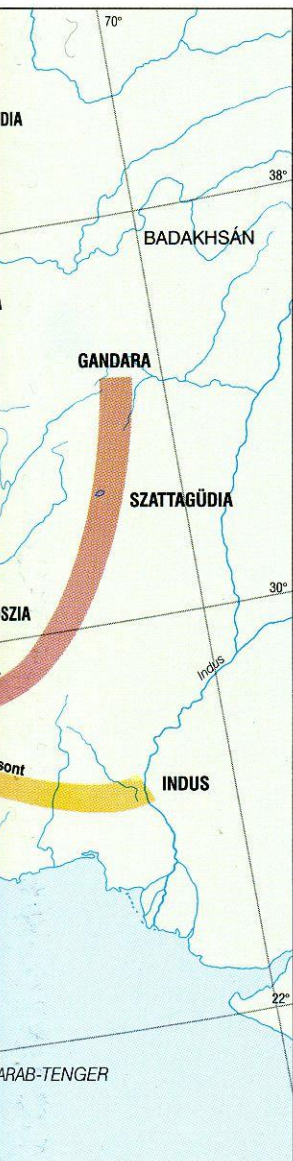
Amint az ázsiai görögök hatalmuk alá kerültek, a perzsák az Égeikum túloldalán élő görögök felé fordították figyelmüket. Perzsia ekkor már a kezében tartotta a thrák partvidéket, de itteni pozícióit Gobruasz egyik fia, Mardoniosz i. e. 492-ben vezetett hadjárata tovább erősítette. A sikeres partraszállás után azonban a perzsák Marathónnál vereséget szenvedtek az athéniaktól, és a tenger felől sem sikerült Athént bevenniük, mivel az athéni sereg sietve visszatért a városhoz. A hadjáratot ezután abbahagyták.

Dareiosz építési programja

Dareiosz Szűsa ősi elámi városát választotta fővárosául, bár Babilonban, Hamadánban és a perzsa anyországon is állt palotája. Uralkodása elején újjáépítette Szűsát, és épített magának egy 250 négyzetméteres palotát. Ebben a palotában a babilonihoz hasonló udvarok, és a paszargadai, illetve a médiái palotákhoz hasonló oszlopcsarnokok voltak. Ez lett a perzsa királyok központi rezidenciája. Paszargadaitól 40 km-re délnyugatra Dareiosz új királyi rezidenciát is épített, amelyet óperzsául Parszának nevezett, de ma Perszopolisz néven ismerünk. A magas, 450 m hosszú és 350 m széles citadella egy hatalmas, Dareiosz által megrendelt együttes részét képezte, amelyben a síkságon szétszórva több kisebb palota is helyet kapott.

A szűsai palota építése

Szűsai palotájának alapfeliratában Dareiosz felsorolta az építkezésben részt vevő népeket és nyersanyagokat. A felirat célja nem az volt, hogy pontos beszámolót készítsen az építkezésről, hanem hogy hangsúlyozza a teljes birodalom összefogását, és bemutassa a király rendelkezésére álló nyersanyagforrások kimeríthetlenségét. A munka szervezésére perszopoliszi táblák utalnak, amelyek a királyi kincstár kiutalásait tartalmazzák a perzsa felügyelők alatt dolgozó munkáscsoportok számára. A munkások nagy része rab-szolga, hadifogoly vagy deportált volt. A perzsa paloták tervei és épületsínei jól tükrözik, hogy az építők a birodalom legkülönbözőbb területeinek művészi hagyományait használták fel.

Perszeopolisz építkezései nem fejeződtek be Dareiosz életében, hanem még fia és unokája alatt is tartottak.

Dareioszt és utódait a palotától 6 km-re északra, Naqs-e Rosztam szikláiba vágott sírokba temették el. Dareiosz sírján egy híres felirat olvasható, amelyben hittételeit összegzi: Ahuramazda, a világ teremtője tette őt királlyá; a jónak barátja, a rossznak ellensége volt; megvédte a gyengét az erőstől, az erőset pedig a gyengétől; mindig az igazságra tört; jó lovas, jó íjász és jó lándzsavető volt. Dareiosz ezután megparancsolja az olvasónak, hogy kövesse Ahuramazda parancsait, higgyen ezeknek a feliratoknak, és ne vegyen részt felkelésben.

Perszeopolisz és Szúsza felépítéséhez Dareiosz a birodalom minden részéből hozatott nyersanyagot és kézműveseket. Mivel a perzsáknak nem volt palota-építési hagyományuk, a díszítőelemeket és terveket különböző területekről kölcsönözték. Az épületekben és díszítésükben így Egyiptom, Görögország, de különösen Mezopotámia hatása érezhető. A Dareiosz által Egyiptomban készítettett műemlékek stílusán is ez a stíluskeveredés látható. Közöttük volt például a királynak egy Szúsában előkerült, életnagyságúnál nagyobb szobra, amelyet felirata szerint Egyiptomban készítettek. Valószínűleg tengeren, a Dareiosz által befejezett Nílus–Vörös-tenger közti csatornán keresztül szállították Szúsába.

Perzsa vereségek

I. e. 486-ban fellázadt Egyiptom, de Dareiosz meghalt, még mielőtt a felkelést leverhette volna, és így Xerxész lett a király. Xerxész nem Dareiosz legidősebb fia volt, de ő volt az első fiú, aki Dareiosz trónra lépése után született. Anyja, Atossza, Kürosz lánya, Dareiosszal kötött házassága előtt már Kambüszész és Szmerdisz felesége is volt. Hérodotosz szerint Atosszának komoly befolyása volt Dareioszra, amely már a későbbi Akhaimenida-uralkodók trónutódlását kísérő háremintrikák előjele volt. Xerxész trónigényét azonban senki sem vonta kétségbe.

Uralkodásának elején Xerxész (i. e. 485–465) egy babilóniai és egy egyiptomi felkelést is lever. A Xerxészről ránk maradt ismeretek legnagyobb része ellenségeitől, a görögöktől származik, és sikertelen görögországi hadjáratára vonatkozik. Hérodotosz elbeszéli, hogy többévi készülődés után hogyan kelt át közel kétmillió seregével a Dardanellákon felállított hajóhidakon. Xerxész csatornát ásatott a félszigeten keresztül, hogy elkerülje a 12 évvel korábbi katasztrófa megismétlődését, amikor a perzsa hajóhad az Athosz-foknál egy vihar során elsüllyedt. A perzsák győzedelmesen vonultak dél felé, és könnyen felszámolták a spártaiak a Thermopüli-szorosban tanúsított hősiességét, bár értelmetlen ellenállását. Xerxész elfoglalta Athént, de amíg „az aranybaldachin alól figyelt”, a görög flotta a szalamiszi tengeri ütközetben legyőzte a perzsákat. A tél közeledtével a perzsa hadsereg elhagyta Athént, és Észak-Görögországba vonult téli szállásra. Xerxész visszatért keletre, és tapasztalt tábornokára, Mardonioszra hagyta a háború folytatását. A következő évben Mardoniosz ismét délre vonult, és visszafoglalta Athént, de röviddel ezután a Plataiai melletti ütközetben életét veszítette, hadserege pedig súlyos vereséget szenvedett. I. e. 479 augusztusában a görögök Mükalénál, a Szamosszal szemkötti ázsiai partoknál ismét legyőzték a perzsákat, amely a Görögország elleni további hódító hadjáratok feladásához és hosszabb békés időszakhoz vezetett.

A görögök által aratott győzelmek még akkor is komoly sikerek voltak, ha a perzsa parancsnokok baklövésői és határozatlan döntései is szerepet játszottak bennük. Görögország azonban csak a perzsák fő érdekszférájának a peremén feküdt, így a birodalom többi része sértetlenül és békében a perzsa király uralma alatt maradt. A szalamiszi, plataiai és mükaléi ütközetek ennek ellenére fordulópontot jelentettek a görög–perzsa viszonyban. A perzsa hadsereg már nem volt többé verhetetlen, és már nem a perzsa flotta uralta a tengereket. A következő évtizedek alatt a Perzsa Birodalom elvesztette európai területeit, és a nyugat-törökországi görög városok ténylegesen visszanyerték függetlenségüket.

Palota- és hárem-összeesküvések

Xerxész i. e. 465-ben halt meg. Ktésziász, a perzsa udvar 60 évvel később élt görög orvosa szerint három udvari hivatalnok, köztük a *hazarapat* vagy nagyvezír és az eunuch kamarás ölte meg őt. Miután megváltolták Xerxész legidősebb fiát, Dareioszt a gyilkossággal, az összeesküvők rávettek egy másik fiút, I. Artaxerxészt, hogy gyilkolja meg Dareioszt, és legyen király. Húsz évvel később, i. e. 425-ben, amikor Artaxerxész meghalt, három fia került gyors egymásutánban a trónra, mivel az első kettőt alig pár hónapos uralkodás után eltették láb alól. A harmadik, Ókhoz nevű fiú, akinek anyja egy babilóni ágyas volt, elfoglalta a trónt, és felvette a II. Dareiosz (i. e. 423–405) trónnevet. Felesége, Parüszatisz segítségével, aki Artaxerxésznek egy másik ágyastól született lánya volt, felszámolt az udvaron belüli minden ellenállást. Legidősebb fiát Arsakésznek hívták, de a király legkedvesebb fia nem ő, hanem Kürosz volt, akit Szardesz satrapájává tett. Amikor Dareiosz meghalt, Arsakész lett a király, és felvette a II. Artaxerxész (i. e. 404–359) trónnevet. Ez idő tájt lázadt fel Egyiptom, és nyerte el függetlenségét. I. e. 401-ben egy (többek között 10 000 görög zsoldossal megerősített) hadsereg élén Kürosz végigvonult Anatólián, majd le az Eufrátesz mentén, hogy megütközzön II. Artaxerxésszel. Ügye azonban elveszett, amikor az észak-babilóniai Kunaxánál vívott ütközetben életét veszítette. Kürosz görög zsoldosai ottrtekedtek a Perzsa Birodalom közepén. Északra, Asszírián és Arménian keresztül a Fekete-tengerhez, onnan pedig Görögországba való vonulásuk epikus történetét Xenophón, a 10 000 görög egyik vezére jegyezte le.

Artaxerxészről azt tartják, hogy 360 ágyasa és 115 fia volt. Legidősebb fia összeesküvést szőtt ellene, és miután egy eunuch elárulta, kivégezték. A következő fiút saját fivére, Ókhoz meggyőzte, hogy apjuk haragszik rá, mire a fiú megmérgezte magát. II. Artaxerxész i. e. 359-ben meghalt, és Ókhoz lett a király, aki a III. Artaxerxész (i. e. 358–338) nevet vette fel. Ezután azonnal kiirtotta minden olyan rokonát, aki jogot formálhatott a trónra. Súlyos lázadásokkal kellett szembenéznie nyugaton, de átvészelte őket, és i. e. 343-ban még Egyiptomot is sikerült visszavennie. Öt évvel később azonban Bagoasz főeunuch és az egyiptomi perzsa csapatok parancsnoka megölte Artaxerxészt, és fiát, Arsészt ültette helyette a trónra (i. e. 337–336). Arsész kísérletet tett Bagoasz eltávolítására, de ehelyett alig kétévi uralkodás után őt magát mérgezték meg. Bagoasz ekkor Dareioszt, Arsész második unokatestvérét ültette a trónra, mivel már minden rokont megölte, aki több jogot formálhatott volna a királyságra. Az új király, III. Dare-

Perszia és a görögök

I. Dareiosz és I. Xerxész uralkodása alatt a perzsák megpróbálták meghódítani a független görög városállamokat. A perzsa szárazföldi csapatok óriási túlerejük ellenére is kudarcot szenvedtek. A perzsák először Marathónnál, majd pedig Szalamisznál és Platainál is vereséget szenvedtek az Athén vezette görög szövetségtől.

I. e. 401-ben fellázadt II. Artaxerxész perzsa király öccse, az ifjabb Kürosz, aki ekkor szatrapa (helytartó) volt. A Kürosz vezette seregek között volt 10 000 görög gyalogos is. Kürosz végigvonult Anatólián és Kilikián, majd az Eufrátesz mentén Babilon felé indult. A kunaxai csatában azonban vereséget szenvedett, és elesett. A görög zsoldosok nem adták meg magukat, hanem északi irányba, a Fekete-tenger felé vonulva átverekedtek magukat görög területre. Menetelésük részleteit a görögök egyik tábornoka, Xenophón örökítette meg.

iosz (i. e. 335–330) rákényszerítette Bagoaszt, hogy mérget igyon, majd hozzálátott a birodalom helyreállításához.

Az ókori Közél-Kelet vége

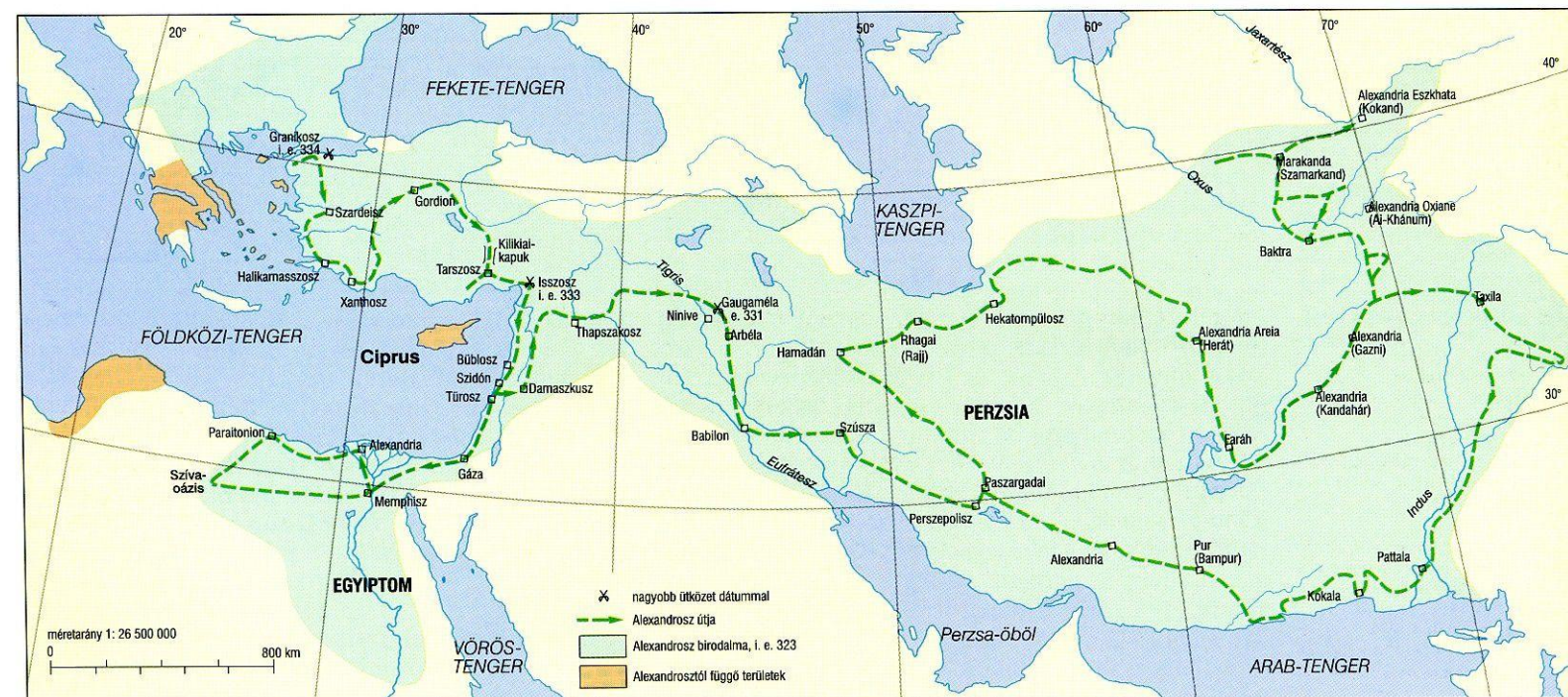
Uralkodásának első évében Dareiosz megszállta Egyiptomot, amely III. Artaxerxész halála után ismét fellázadt, de ekkor már késő volt a Perzsa Birodalom megmentéséhez. 60 évvel korábban Xenophón már megfigyelte, hogy „a király birodalma erős volt, mert hatalmas területet ölelt fel és sok népet foglalt magában, ugyanakkor gyenge is volt, mivel hatalmas távolságokat kellett benne beutazni, és erőinek szétszórtsága sebezhetővé tette egy hirtelen támadással szemben”. Így is lett. I. e. 334-ben a 22 éves Alexandrosz, aki később Nagy Sándor néven lett ismert az ókori világban, már két éve ült Makedónia trónján, hadseregét III. Dareiosz ellen vezette. Nagy Sándor nem Dareiosz egész birodalmának meghódítására készült, de

ahogy győzelem győzelmet követett, céljai és igényei is egyre nagyobbak lettek. Dareiosz seregei három nagy ütközetben szenvedtek vereséget: i. e. 334-ben Granikosznál, a következő évben Isszosznál, majd i. e. 331-ben, Egyiptom meghódítása után Gaugamelánál, az ókori Ninive közelében. Dareiosz elmenekült a csataterrről, és hagyta, hogy Nagy Sándor birtokba vegye Babilon, Szúsza, Perszepolisz és Hamadán palotáit és kincstárait. Perszepolisz felgyújtása – legyen az véletlen, vagy tudatos – az ókori Közél-Kelet végét jelentette. III. Dareioszt egyik udvaroncra megölte, Nagy Sándor pedig folytatta hadjáratát a Perzsa Birodalom keleti tartományain keresztül. Babilonba való visszatérte után, i. e. 323-ban meghalt.

Kürosz és I. Dareiosz birodalma 150 évig állt fenn, hogy aztán csaknem sértetlenül kerüljön Nagy Sándor kezére. Néhány évvel azonban Nagy Sándor halála után a birodalom szétesett. Hódításai gyakorlatilag véget vetettek a mezopotámiai civilizációnak, és a

Nagy Sándor hódításai

I. e. 343-ban III. Artaxerxész visszaszerezte Egyiptomot, s ezzel véget vetett a csaknem 60 évi függetlenségének. A Perzsa Birodalom földrajzi kiterjedése ekkor nem sokban különbözött az I. Dareiosz alatt, 150 évvel korábban fennálló állapotoktól. Nagy Sándor és III. Dareiosz is i. e. 336-ban, elődjük meggyilkolása után került a trónra. I. e. 334-ben Nagy Sándor megtámadta Ázsiát, és legyőzte III. Dareioszt, akit i. e. 330-ban meggyilkoltak. Nagy Sándor a következő hét évet csaknem teljes egészében a Perzsa Birodalom határain belüli harcokkal töltötte. Hadjárata során Nagy Sándor új városokat alapított, amelyeket önmagáról nevezett el, sőt régebbi városoknak is a saját nevét adta.

Fent: Xerxész sírja. Négy perzsa királyt, I. Dareioszt, Xerxészt, I. Artaxerxészt és II. Dareioszt temették csaknem hasonló sírba a Perszepolisztól 6 km-re északra fekvő Naqs-e Rosztamban. A királyt Ahuramazda isten előtt álló tűzoltárnál áldozva láthatjuk, miközben a birodalom 30 népe által tartott emelvényen áll.

Tüldolt: Az i. e. 331-es gaugamélai csatát ábrázoló Nagy Sándor-mozaiik. Pompejiben, a Faunok házában találták. Úgy vélik, hogy az cretriai Philoxénosz egyik i. e. 4. századi festményének – i. e. 100 körül készült – mozaikmásolata. Teljes magassága 3,42 m.

megelőző három évezred írnoki hagyományának. Ettől kezdve már Európa játszotta a világtörténelemben azt a fontos szerepet, amit addig a Közel-Kelet. Az elkövetkező ezer év alatt a Közel-Kelet megosztott maradt a Kelet és Nyugat között, amíg az iszlám zászlaja alatt újra nem egyesült. Jellegzetes kultúrája az idegen uralkodók alatt elenyészett, és bár a mezopotámiai isteneket tovább tisztelték, azok fokozatosan asszimilálódtak a görög és iráni istenségekhez. Az ék-

írást Babilónia templomaiban még az i. sz. 1. századig használták, jóval az után, hogy a papirusz és a pergamen máshol már felváltotta az agyagtáblát. A zsidók babiloni fogsága, illetve a görögök ázsiai uralma alatt a Közel-Kelet felhalmozódott tudása a zsidók és görögök szellemi örökségének részévé vált. Az ő kultúrájukban maradt fenn és járult hozzá az európai civilizáció fejlődéséhez, amelynek jó néhány elemében él tovább.

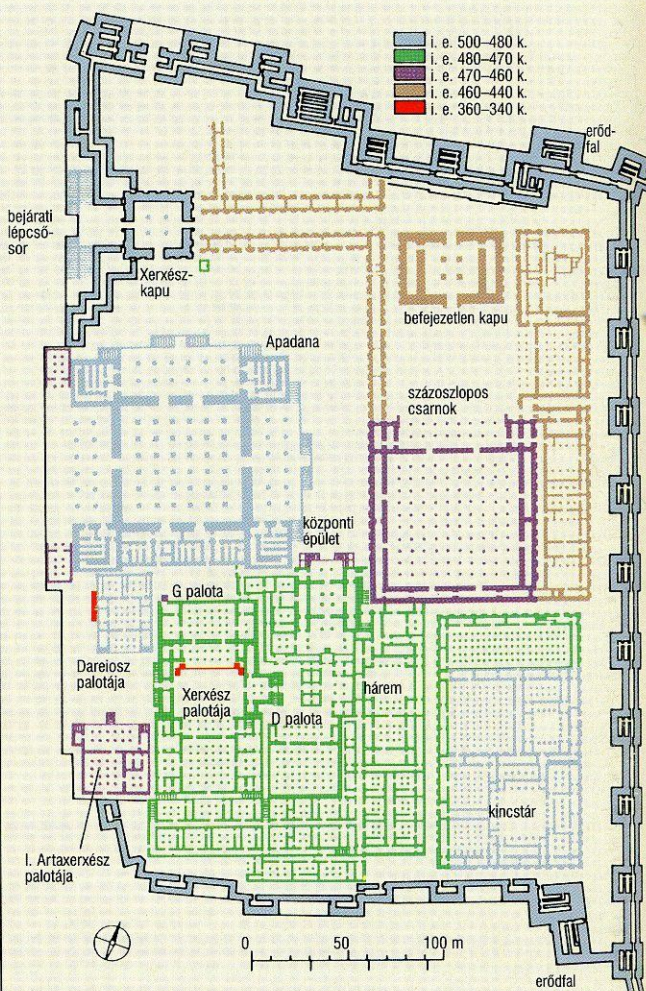
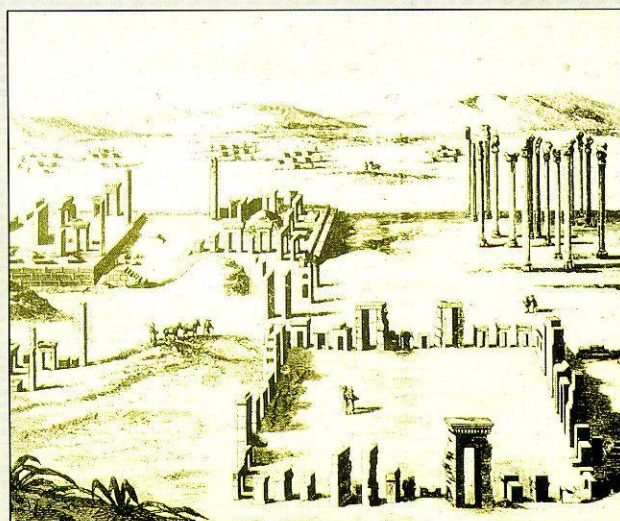
Perszepolisz

Perszepolisz citadellája az egyik legjobb állapotban fennmaradt ókori közel-keleti település. Építkezéseit I. Dareiosz (i. e. 521–486) kezdte i. e. 500 körül, de a munka folytatódott fia, I. Xerxész (i. e. 485–465) alatt is, és csak unokája, I. Artaxerxész (i. e. 464–425) fejezte be. A paloták számos kultúrától – a médtől, a mezopotámiaiától, a görögtől és az egyiptomitől – kölcsönözték építészeti elemeiket. A citadella egy nagyobb együttes részét alkotta. Ebbe a keletre fekvő erősített domb, a citadellafennsík lábánál fekvő épületek, a Dareiosz és három utódja nyughelyét tartalmazó, Naqs-e Rosztam sziklafalába vágott királysírok, illetve a közemberek nagy városa is beletartozott, az utóbbinak a pontos helyét azonban nem ismerjük.

Jobbra: Perszepolisz volt a Közel-Kelet ókori lelőhelyei közül az egyik legelső, amelyet európai utazók felismertek, de a korai beszámolók egy részét a fantázia szülte. A 18. században ehhez hasonló rajzon publikálta a látható romok pontos leírását Carsten Niebuhr.

Távolabb jobbra: A citadella legnagyobb részét a chicagói Oriental Institute munkatársai tárták fel az 1930-as években. Az itt látható rekonstrukciós alaprajz az ő munkájukon, illetve az iráni régészeti szolgálat azóta végzett munkáján alapul. A D és a G palota, valamint az erődfal nagyrészt rekonstruált, mivel ezeket az építményeket csaknem teljesen elpusztította az erózió.

Lent: A palotát díszítő domborművek közül talán azok a legerdekesebbek, amelyek a perzsa uralom alatt álló népek követeit ábrázolják hagyományos viseletükben, akik a királynak ajándékokat hoznak. A jellegzetes sapkában, tunikában és az iráni lovasok nadrágjában látható örmény egy valószínűleg aranyból készült, szárnyas griffekkel díszített fülű és kiöntőcsővű edényt hoz.

Balra: A király felett gyakran látható egy szárnyas napkorongba foglalt alak, aki valószínűleg Ahuramazda, a perzsák főistene. A rajz színei a százszlopos csarnok egyik aijáján látható dombormű kövein nyomokban még mindig kivehető színezésén alapulnak.

Lent: A terasz legnagyobb építménye az Apadana, valószínűleg a király fő fogadóterme volt. Csaknem 20 m magas oszlopaikat összetett, bika vagy oroszlán formájú oszlopfők zárták le. A nyugati portikuszból a király trónja a Marv Dasti-síkságra nézett.

Legalul jobbra: Ezt a dupla griffes oszlopfőt a Xerxész-kaputól északra találták. Sajnos nem tudjuk, hogy eredetileg melyik épülethez tartozott. Az oszlopcsarnokok a perzsa építészet jellegzetességei voltak. Leggyakrabban az oroszlánnal, bikával vagy emberfejú bikával díszített oszlopfők fordultak elő.

Balra: A perszepoliszi paloták díszítési rendszerének központjában a király alakja áll. Ez az Apadana-terasz oldalán, a lépcsők között látható dombormű a királyt ábrázolja, amint alattvalóitól ajándékokat vesz át. Kezében pálcát és egy virágot tart, előtte pedig tömjénezgető állvány látható. A dombormű valószínűleg asszír ihletésű. 200 évvel korábban hasonló jelenetet festettek Til-Barszip asszír palotájának falára.

Jobbra: A király domborműve mögött katonák és udvara tagjainak domborművei voltak láthatók. Ezek a testőrök a tízezer halhatatlan perzsa alakulatához tartozhattak.

Az Óxosz-kincs

1880 májusában Afganisztánban rablók támadtak meg három kereskedőt. Szolgájuk elmenekült, és riadóztatta a helyi brit politikai tisztet, F. C. Burton kapitányt, aki a rablók üldözésére indult. Éjjelkor utolérte a rablókat, és rávette őket, hogy a kereskedők javainak több mint felét visszaadják. Az egyik felvágott zsák egy gyönyörű arany karperecet tartalmazott, amelyet később maga Burton vásárolt meg. A kereskedők elmesélték neki, hogy arany és ezüst ékszereket, aranycsészéket, egy ezüsből és aranyból készült szobrocskát, valamint egy nagyméretű, bokaperecre hasonlító ékszert szállítottak, amelyek mindegyikét Takht-e Kuwadban, az Óxosz folyó északi partján találták.

A kereskedők végül a tárgyakat Rawalpindiben (ma Északkelet-Pakisztán) az Indiai Régészeti Szolgálat igazgatójának, Sir Alexander Cunningham vezérőrnagynak adták el. Ő továbbadta Sir Augustus Franksnek. Franks 1897-es halálával a kincs a British Museumba került.

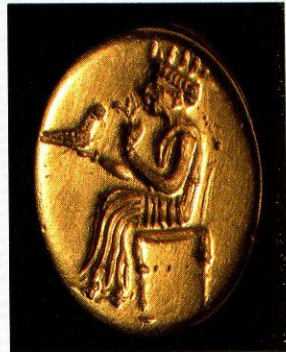
Az elbeszélések szerint több mint 150 tárgy és nem kevesebb mint 1500 érme tartozott a kincshez. A tárgyak legnagyobb része Akhaimenida-kori. Az érmeek azonban az i. e. 5. század eleje és kb. i. e. 200 közé datálhatók. Ennek ellenére, hogy egy-két darabot a ravasz rawalpindi műkereskedők is hozzátehettek a kincshez, a tárgyak legnagyobb része valószínűleg egyetlen lerakatból, talán egy templomi kincstárból származik.

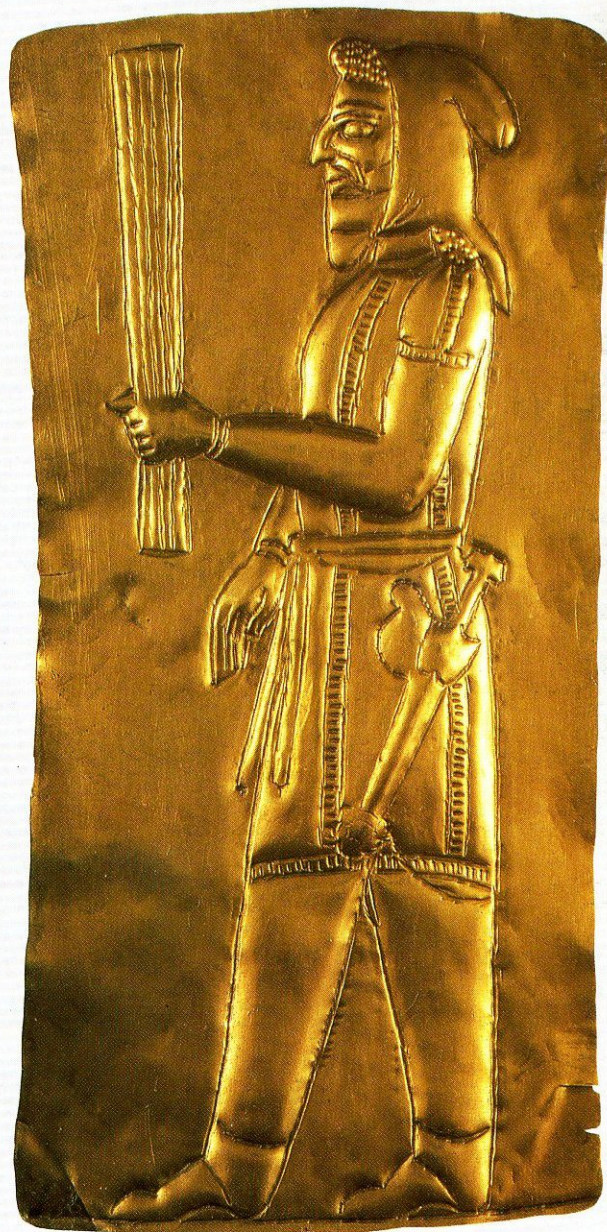
Balra: Az elámiak és perzsák által az udvarban viselt hosszú öltözkében ábrázolt perzsa király aranylemezből kivágott alakja. Magassága 6,15 cm.

Lent balra: Szarlyas oroszlángrieffel díszített aranykorong, amelynek háttára négy fület erősítettek. Rávarrt aranydíszekkel ellátott ruhákat a perzsa és asszír királyok, valamint az istenszobrok viseltek. Átmérője 4,75 cm.

Lent: A perszeopoliszi domborműveken a médekre, örményekre és kapadókiaiakra jellemző, szoros nadrágot és tunikát viselő férfi domborműves aranylapja. Ezt a ruházatot perzsák is hordták – különösen vadászat vagy harc alkalmával. A férfi valószínűleg pap. Magassága 15 cm.

Fent: Közel egy tucat arany pecsétgyűrű tartozik az Óxosz-kincshez. Néhányuk, mint például az itt látható, akhaimenida udvari stílusban készült. Díszítésén talán egy királynőt vagy egy nemes hölgyet láthatunk. A gyűrű átmérője 2,25 cm, a pecsétfej átmérője 1,9 cm.

Balra: Egy négylovas kocsi aranymodellje. A kocsi mellvédjén az egyiptomi Bész istenre emlékeztető fej látható. Egy másik, töredékes aranykocsit az Óxosz-kincs felfedezésével egy időben Lytton earlje, India alkirálya vásárolt meg. Lehet, hogy az a darab is ebből a kincsből származik. Hossza: 18,8 cm.

Lent balra: Üreges, domborított aranyfej. Ez az egyik nem akhaimenida stílusú tárgy. Valószínűleg helyi készítmény, amely az akhaimenida periódus utánra datálható, vagy pedig a rawalpindi műkereskedők csempészték az Óxosz-kincsbe. Magassága 11,3 cm.

Lent: Ez az arany karperec annak a darabnak a párja, amelyet Burton kapitány vásárolt, és amely ma a Victoria and Albert Museumban látható. Az üregek egykor üveg- vagy féldrágakő-berakást tartalmazhattak. A karperecek jellegzetes akhaimenida udvari stílusban készültek, és hasonlóak azokhoz a darabokhoz, amelyeket a perszeopoliszi domborműveken a lüdiaiak adója között láthatunk. Kevésbé díszes, egyszerűbb állatalakokban végződő karperecek Paszargadaiból és Szűszából is kerültek elő. Szélessége 11,5 cm.

Babilon a nyugati művészetben

Az azóta eltelt 150 évben, hogy Botta és Layard megtalálta az asszír királyok palotáit, az ókori mezopotámiai műemlékek és szövegek segítségével újra felfedeztük a mezopotámiai civilizációt, és újra írtuk történelmét. A régészeti feltárások által nyújtott gazdag információs anyag ellenére, a nyugati világ művészete és irodalma mégis az ókori zsidók és görögök írásában ránk maradt szokványos képekhez ragaszkodik. A kiválasztott képek egytől egyig a Bibliából vagy klasszikus szerzőktől jól ismert epizódokból – mint például a Babel tornya, Bélsaccár lakomája, Szardanapal halála vagy Babilon égése – merítenek. A korabeli mezopotámiai források azonban egyiket sem erősítik meg, és így ezek hamisan ábrázolják a mezopotámiai civilizációt.

A zsidók fogsága miatt Babilon nevét a Bibliában átok kíséri. „És Babilont, a birodalmak gyöngyét... úgy felfogatja majd az Isten, mint ahogy Szodomával

és Gomorrával tette.” (Ézsaiás 13:19; Szénási Sándor fordítása). „A nagy Babilon, a föld utálatra méltó kicsapongóinak anyja” (Jelenések 17:5; Kosztolányi István fordítása). A nyugati képző- és filmművészet és irodalom Babilon képét a nyugati közönség elvárásaihoz és előítéleteihez igazította. Bár a nyugati festészetben előfordulhatnak mezopotámiai témák, azok gyakran a művész korának mondanivalójával telnek meg, vagy pedig allegorikus módon utalnak a múltbeli eseményekre.

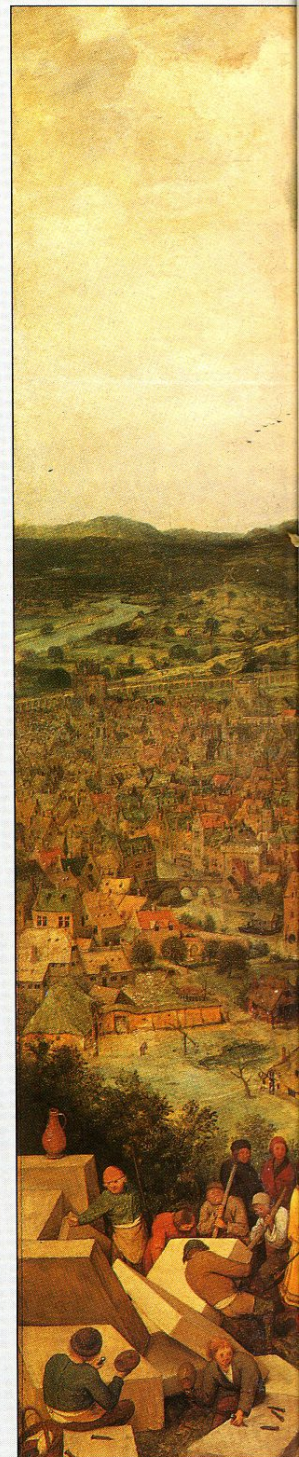
Mezopotámiát és az ókori Közel-Keletet az arab világban a mai művészetekben rokonszenven közelítik meg, itt a modern vezetők támogatják a hagyományos témákkal foglalkozó művészek munkáját.

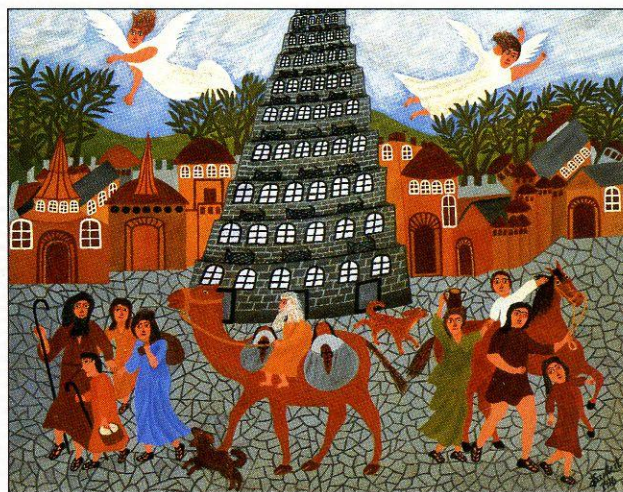
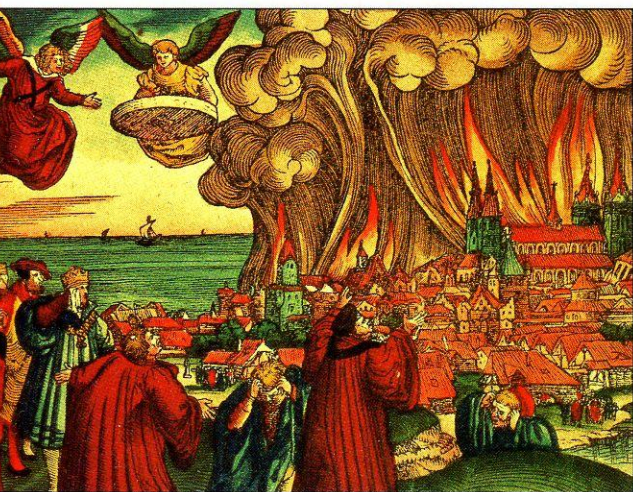
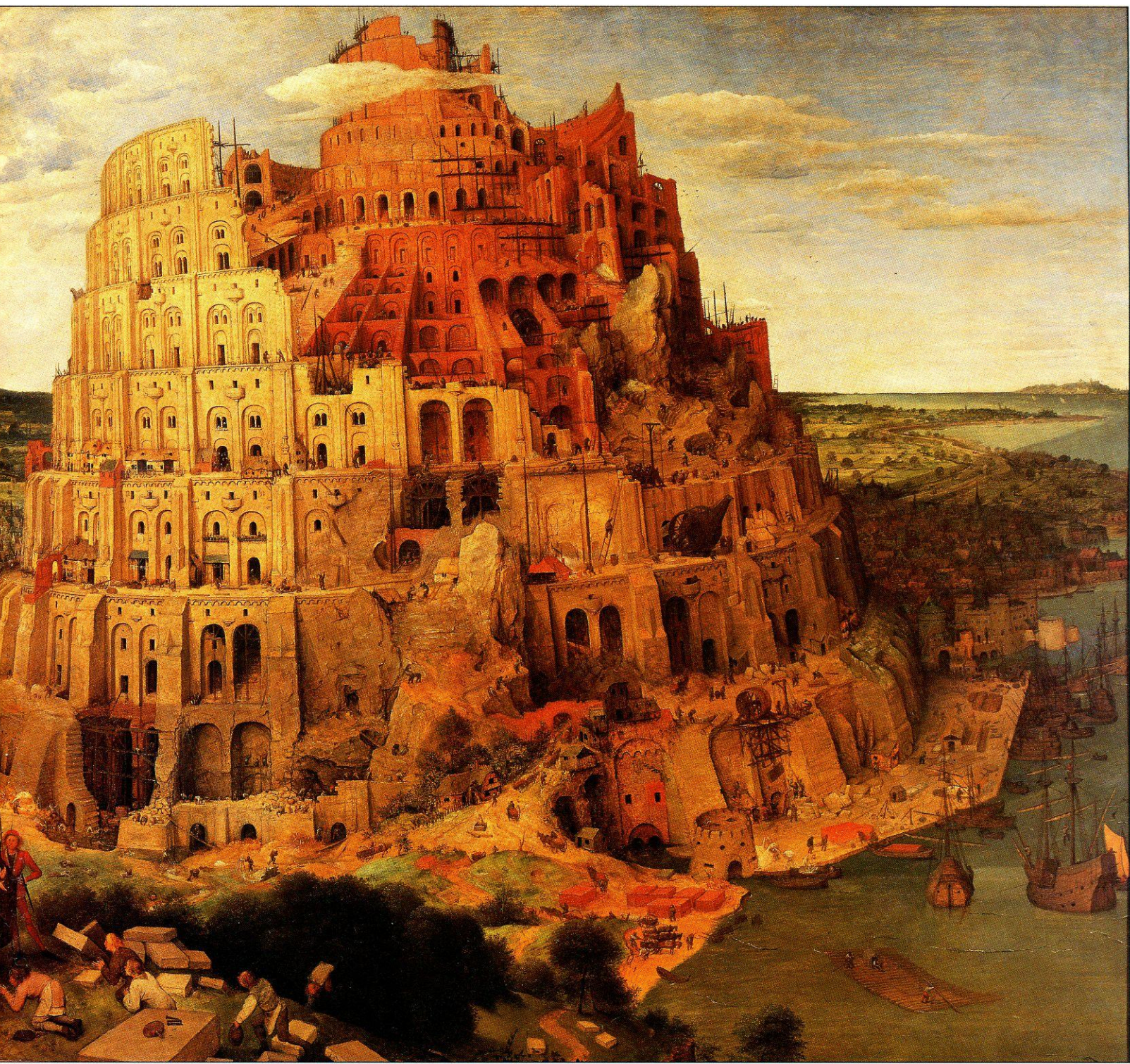
Fent: Samuel Colman (1780–1845) brit festő képe, *A Messiás eljövetele és Babilon pusztulása*. Ez az allegorikus festmény Ézsaiás (Jesájá) könyvének epizódjait illusztrálja. A háttérben Babilon ég, de az összeomló zikkurratu mögött London sziluettje látható.

Jobbra: Pillanatkép egy híres némafilmből, az amerikai D. W. Griffiths rendezte *Intolerance*-ből (Tűrelmetlenség) (1916). Képoszt – szokatlan módon – kegyetlen, ellenszenves despotaként ábrázolták. Griffiths kora legfrissebb tudásanyagát használta fel Babilon és Perzsia kultúrájáról. A lépcsők oldalára faragott katonák egyenesen Perszepoliszból származtak. A jelenet a babiloni nagy fogadótermet mutatja, amelynek díszlete több mint egy mérföld (1,6 km) hosszú volt.

Fent jobbra: Rembrandt (1606–1669) festménye, *Bélsaccár lakomája*. A kép azt a jelenetet ábrázolja, amikor egy kéz tüzzel ír a falra. Drámaian jeleníti meg azt a gondolatot, hogy a Babiloni Királyság megmérgettetett, és könnyűnek találtatott.

Jobbra: Ezen a 16. századi német fametszetben Babilon égését láthatjuk, amely a népszerű Biblia-illusztrációk közé tartozott. A Látomások könyvének víziójában Babilon egy óra alatt elpusztul, és aki tanúja volt a pusztulásnak, „így kiáltott: »Melyik város hasonlít ehhez a nagy városhoz?»” (Jelenések 18:18; Kosztolányi István fordítása). A művész látomása azonban Róma pusztulására utal. Az itt látható várost Mainz-cal vagy Wormsszal azonosíthatjuk. Babilont rendszerint minden nagy, romlott kereskedőváros jelképének tekintették.

Fent: Az idősebb Pieter Bruegel (1525/30–1569 k.) *Bábel tornya* című festménye. A hatalmas torony jobban hasonlít a római Kolosseumra, mint a mezopotámiai zikkurattakra.

Balra: Josef Szubert 20. századi lengyel festő *Bábel tornya* című festménye. Bruegelhez hasonlóan, Szubert sem törődött a történeti hűséggel, bár ő nem európai, hanem inkább pálmafákkal és tevékkel jelzett közel-keleti környezetbe helyezte jelenetét. Itt a Bábel tornya bibliai története háttérbe szorul, és a torony inkább a zsarnokság szimbólumává válik, amely elől az elnyomottakat szimbolizáló Mária és József is menekül.

BIBLIOGRÁFIA

A Közel-Keletnek kiterjedt irodalma van, de a kutatás segédeszközei, a bibliográfiák, helységnévtárak, enciklopédiák és szótárak még mindig készülnek, és évekig tart majd, mire e vállalkozásokat befejezik. Ez a bibliográfia egy kis válogatás azok közül a munkák közül, amelyek érdekesek lehetnek a nem szakértő olvasó számára. A felsorolt könyvek többsége angol nyelvű, a magyar nyelvű anyaggal Kalla Gábor egészítette ki.

Kézikönyvek

Tübinger Atlas des Vorderen Orients Répertoire Géographiques des Textes Cunéiformes, vols. 1–8, Tübingen, 1974–.
R. S. Ellis, *A Bibliography of Mesopotamian Archaeological Sites*, Wiesbaden, 1972.
Atlas of the Archaeological Sites in Iraq, Baghdad, 1979.
Reallexikon für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, Berlin–New York, 1928–.
The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago, 1956–.
L. Vanden Berghe, *Bibliographie analytique de l'archéologie de l'Iran ancien*, Leiden, 1979
M. Avi-Yonah (ed.), *Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, 4 vols., Oxford, 1975–8.
W. Kleiss–H. Hauptmann, *Topographische Karte von Urartu*, Berlin, 1976.

Általános művek és képeskönyvek

E. Akurgal, *The Birth of Greek Art, the Mediterranean and the Near East*, London, 1968.
P. Amiet, *Art of the Ancient Near East*, New York, 1980.
J. Baines–J. Málek, *Az ókori Egyiptom atlasza*, Budapest, 1992.
C. A. Burney, *The Ancient Near East*, Ithaca, 1977.
J. E. Curtis (ed.), *Fifty Years of Mesopotamian Discovery*, London, 1982.
H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, 4th impression, Harmondsworth and Baltimore, 1970.
R. Ghirshman, *Az ókori Irán. Médek, perzsák, pártusok*, Budapest, 1985.
A. Moortgat, *The Art of Ancient Mesopotamia*, London, 1969.
S. Moscati, *The Phoenicians*, Milan, 1988.
H. J. Nissen, *The Early History of the Ancient Near East, 9000–2000 BC*, Chicago, 1988.
D.–J. Oates, *A civilizáció hajnala*, Budapest, 1983.
J. Oates, *Babylon*, London and New York, 1979.
A. Parrot, *Nineveh and Babylon*, New York, 1961.
A. Parrot, *Sumer*, London, 1960.
E. Porada, *Ancient Iran: the Art of Pre-Islamic Times*, London, 1965.
J. N. Postgate, *Az első birodalmak*, Budapest, 1985.
J. B. Pritchard (ed.), *The Times Atlas of the Bible*, revised edition, London, 1989.
J. Rogerson, *A bibliai világ atlasza*, Budapest, 1994.
G. Roux, *Ancient Iraq*, 2nd edition, Harmondsworth, 1980.
H. W. F. Saggs, *The Greatness that was Babylon*, London, 1962.
H. W. F. Saggs, *The Might that was Assyria*, London, 1984.
E. Strommenger and M. Hirmer, *The Art of Mesopotamia*, London, 1964.
H. Weiss (ed.), *From Ebla to Damascus: Art and Archaeology of Ancient Syria*, Washington, 1985.

Őskor

D. Frankel, *Archaeologists at Work: Studies on Halaf Pottery*, London, 1979.
A. N. Garrard–H. G. Gebel (eds.), *The Prehistory of Jordan: the State of Research in 1986*, Oxford, 1988.
J. Mellaart, *Catal Hüyük: a Neolithic Town in Anatolia*, London, 1967.
J. Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, London and New York, 1975.
P. R. S. Moorey (ed.), *Origins of Civilization*, Wolfson College Lectures, Oxford, 1979.
A. L. Perkins, *The Comparative Archaeology of Early Mesopotamia*, Chicago, 1949.
C. L. Redman, *The Rise of Civilization*, San Francisco, 1978.

P. J. Ucko–G. W. Dimbleby (eds.), *Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, London, 1969.
P. J. Ucko, R. Tringham, G. W. Dimbleby (eds.), *Man, Settlement and Urbanism*, London, 1972.
G. A. Wright, *Obsidian Analysis and Prehistoric Near Eastern Trade: 7500 to 3500 BC*, Ann Arbor, 1969.
T. C. Young, P. E. L. Smith, P. Mortensen (eds.), *The Hilly Flanks and Beyond*, Chicago, 1983.

Történelem

J. A. Brinkman, *Prelude to Empire: Babylonian Society and Politics 747–626 BC*, Philadelphia, 1984.
J. A. Brinkman, *Materials and Studies for Kassite History I*, Chicago, 1976.
J. A. Brinkman, *A Political History of Posté Kassite Babylonia*, Rome, 1968.
Cambridge Ancient History, new edition, Cambridge, 1970–1984.
E. Carter–M. Stolper, *Elam: Surveys of Political History and Archaeology*, University of California Publication in Near Eastern Studies 25, Berkeley, 1984.
A. H. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*, Oxford, 1961.
O. R. Gurney, *The Hittites*, revised edition, Harmondsworth, 1980.
W. W. Hallo–W. K. Simpson, *The Ancient Near East: A History*, New York, 1971.
A. T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, Chicago, 1948.
A. L. Oppenheim, *Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja*, Budapest, 1982.
N. K. Sandars, *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean*, revised edition, London, 1985.

Eredeti szövegek fordításai

Harmatta J. (szerk.), *Ókori keleti történeti chrestomathia*, Budapest, 1965.
S. Dalley, *Myths from Mesopotamia: Creation, the Flood, Gilgamesh and Others*, Oxford, 1989.
A. K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, New York, 1975.
A. K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, vols. 1 and 2, Wiesbaden, 1972, 1976.
A. K. Grayson és mások, *Royal Inscriptions of Mesopotamia*, Toronto, 1987–.
Komoróczy G., „Fénylő ölednek édes örömeiben...” A sumer irodalom kistükré, Budapest, 1983.
A. L. Oppenheim, *Letters from Mesopotamia*, Chicago, 1968.
Maróth M., *Baal és Anat. Ugariti eposzok*, Budapest, 1986.
J. B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton, 3rd edition, 1969.
S. Parpola (ed.), *State Archives of Assyria*, Helsinki, 1987–.
E. Sollberger–J.-R. Kupper, *Inscriptions Royales sumeriennes et akkadiennes*, Paris, 1971.

Térségek, városok és korszakok

R. M. Adams, *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*, Chicago, 1981.
R. M. Adams–Hans J. Nissen, *The Uruk Countryside: the Natural Setting of Urban Societies*, Chicago, 1972.
Y. Aharoni, *The Archaeology of the Land of Israel*, London, 1982.
H. Kengel, *Az ókori Szíria története és kultúrája*, Budapest, 1977.
P. Amiet, *Elam*, Auvers-sur-Oise, 1966.
G. Bibby, *Looking for Dilmun*, London, 1970.
K. Bittel, *Hattusha: the Capital of the Hittites*, Oxford, 1970.
C. A. Burney–D. Lang, *Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971.
A. Curtis, *Ugarit (Ras Shamra)*, Cambridge, 1985.
J. E. Curtis, *Ancient Persia*, London, 1989.
S. Dalley, *Mari and Karana: Two Old Babylonian Cities*, London and New York, 1984.
E. Klengel-Brandt, *Utazás az ókori Babilonba*, Budapest, 1973.
D. B. Harden, *The Phoenicians*, London, 1962.
F. Hole (ed.), *The Archaeology of Western Iran*, Washington, 1987.

K. M. Kenyon, *Archaeology in the Holy Land*, 4th edition, London, 1979.
K. M. Kenyon, *The Bible and Recent Archaeology*, revised edition by P. R. S. Moorey, London, 1987.
Shaikha Haya Ali Al Khalifa–Michael Rice (eds.), *Bahrain through the Ages: the Archaeology*, London, 1986.
S. N. Kramer, *The Sumerians: their History, Culture and Character*, University of Chicago Press, 1963.
M. T. Larsen, *The Old Assyrian City-State and its Colonies*, Copenhagen, 1976.
S. Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia*, London, 1978.
S. Matheson, *Persia: an Archaeological Guide*, London, 1972.
P. Matthiae, *Ebla: an Empire Rediscovered*, London, 1977.
J. Mellaart, *Archaeology of Ancient Turkey*, London, 1986.
B. B. Piotrovskii, *The Kingdom of Urartu and its Art*, London, 1967.
M. D. Roaf, *Sculptures and Sculptors at Persepolis*, London, 1983.
D. B. Stronach, *Pasargadae*, Oxford, 1978.
G. Wilhelm, *The Hurrians*, Warminster, 1989.
C. L. Woolley, *Excavations at Ur*, revised by P. R. S. Moorey, London, 1982.
J. Yakar, *The Later Prehistory of Anatolia: the Late Chalcolithic and Early Bronze Age*, Oxford, 1985.
T. C. Young–L. Levine (eds.), *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia*, Udena, 1977.

Tanulmányok részterületekről

H. Klengel, *Nomádok az ókori Elő-Ázsiában*, Budapest, 1985.
J. A. Black–A. R. Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, London, 1990.
D. Collon, *First Impressions: Cylinder Seals in the Ancient Near East*, London, 1987.
J. H. Crouwel–M. A. Littauer, *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East*, Leiden, 1979.
J. E. Curtis (ed.), *Bronze Working Centres of Western Asia c. 1000–539 BC*, London, 1988.
R. W. Ehrich (ed.), *Chronologies of Old World Archaeology*, Chicago, 1965.
H. Frankfort–H. A. G. Frankfort (eds.), *The Intellectual Adventure of Ancient Man*, Chicago, 1946.
A. M. Gibson–R. D. Biggs (eds.), *Seals and Sealing in the Ancient Near East*, Malibu, 1977.
A. M. Gibson–R. D. Biggs (eds.), *The Organization of Power: Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East*, Chicago, 1987.
C. J. Gadd, *The Stones of Assyria*, London, 1936.
G. Herrmann, *Ivories from Room SW37 Fort Shalmaneser, Ivories from Nimrud (1949–1963)*, vol. 4, London, 1986.
T. Jacobsen, *The Treasures of Darkness*, New Haven, 1976.
W. G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford, 1960.
M. T. Larsen (ed.), *Power and Propaganda: a Symposium on Ancient Empires*, Copenhagen, 1979.
A. H. Layard, *Nineveh and its Remains*, London, 1849.
S. Lloyd, *Foundations in the Dust*, revised edition, London, 1980.
K. R. Maxwell-Hyslop, *Western Asiatic Jewellery c. 3000–612 BC*, London, 1971.
P. R. S. Moorey, *Materials and Manufacture in Ancient Mesopotamia: the Evidence of Archaeology and Art: Metals, Metalwork, Glazed Materials and Glass*, Oxford, 1985.
J. D. Muhly, *Copper and Tin: the Distribution of Metal Resources and the Nature of the Metals Trade in the Bronze Age*, New Haven, 1973–1976.
O. Neugebauer, *Egész tudományok az ókorban*, Budapest, 1984.
S. A. Pallis, *The Antiquity of Iraq*, Copenhagen, 1956.
M. V. Pope, *The Story of Decipherment*, London, 1975.
J. E. Reade, *Assyrian Sculpture*, London, 1983.
G. Waterfield, *Layard of Nineveh*, London, 1963.
T. A. Wertime–J. D. Muhly (eds.), *The Coming of the Age of Iron*, Yale University Press, 1980.
Y. Yadin, *The Art of Warfare in Biblical Lands*, London, 1963.

KISLEXIKON

A könyvben előforduló technikai, illetve idegen kifejezéseket általában ott magyarázzuk meg, ahol előfordulnak. Ilyen magyarázatokat tartalmaz a Kislexikon is, csak bővebb formában és kiegészítő információkkal. A cím- és utalószavakat vastagon szedjük. A Kislexikon tartalmaz a szerző által használt személynevekre és az időrendre vonatkozó magyarázó jegyzeteket is.

Az ókori keleti nyelvek szavainak és neveinek írása, bár szöveges emlékeken alapul, részben mégis hagyomány kérdése. Kiejtésükre a modern nyelvekben, mint például az arámban, az arabban és a perzsában használt szavakkal való összehasonlításból, illetve a nevek más írásrendszerekben, mint például a görögben fennmaradt formáiból következtethetünk. Más nyelvekhez hasonlóan, a kiejtés dialektusonként és koronként változott. A későbbi korokban a névszavak m végződése lekopott, de itt a jobban ismert formájukat: így *akítum* helyett az *akítut* és *awílu* helyett az *awílumot* használjuk.

agyagmáz Folyékony agyag vékony rétege, amelyet a kerámiaedények felszínére vittek fel, hogy javítsák minőségüket és kevésbé porózussá tegyék őket.

akeramikus neolitikum A neolitikum korai, a kerámiaedények széles körű elterjedése (i. e. 8500–7000) előtti korszaka. Beletartozik a levantei kerámia előtti neolitikum B korszaka, a (PPNB).

Akhaimenida-dinasztia Perzsa uralkodóház (i. e. 559–330), amely Kirostól III. Dareioszig uralt a Közel-Keleten.

akítu Meghatározott évszakokhoz kapcsolódó ünnepség, amely a városfalon kívüli *akítu*-templomban zajlott le. A leghíresebb a babiloni újévi ünnepség volt, de *akítu*-templomok álltak Harránban, Terqában, Ninivében, Arbélában, Assurban Szípparban, Dilbatban és Urukban is.

Akkád A dél-mezopotámiai síkság északi része, amely Akkád város után kapta a nevét. *Lásd még Sumer.*

Akkád Dél-mezopotámiai város. Sarrukín (i. e. 2334–2279) alapította fővárosául. Helye bizonytalan.

akkád nyelv Mezopotámiában az i. e. III. évezredtől az i. e. I. évezredig beszélt sémi nyelv. Két legfontosabb ismert dialektusa az asszír és a babiloni volt.

aknasír Sírtípus, amelyben a sírkamrát egy függőleges aknán keresztül lehet elérni.

akropolisz A város legmagasabb része, citadella, ahol a paloták és templomok állnak.

alapító áldozat Egy épület fala vagy padlója alá temetett tárgyak gyűjteménye, amelynek célja az istenek jóindulatának biztosítása és az építő nevének halhatatlanná tétele.

allúvium A folyók által a hegyekből lehordott, és az áradmányos síkságon rétegekben lerakott üledék.

Alsó-tenger A Perzsa- (Arab-)öböl

Ammiszadúqa Vénusz-táblái A Vénusz bolygó mozgásának megfigyeléseit rögzítő táblák, amelyek segítségével meghatározhatjuk Ammiszadúqa babiloni király uralkodásának idejét. *Lásd időrend.*

Anatólia A török hegyvidék felföldi síkságainak neve.

annakum Az óasszír kereskedők által Assurból Anatóliába szállított fém, csaknem biztosan ón.

apkallu Az **Özönvíz** előtti idők hét bölcse.

ásipu Ördögűzésre specializálódott pap.

Asszíria Észak-Mezopotámiának a mai Irakban lévő része.

asszirológia Az ókori Mezopotámiát elsősorban az **ékírás** segítségével tanulmányozó tudományág.

átokszövegek Egyiptom ellenségeinek neveit tartalmazó agyagszobrocskákra és kerámiaedényekre írt szövegek. A feliratos tárgyakat rituálisan összetörték, hogy balszerencsét hozzanak a középbíróadalmi Egyiptom ellenségeire.

awílum A Hammurapi-kódex, ítéletgyűjtemény ún. „szabad ember” osztálya. Az akkád nyelvben az *awílum* „embert” jelent. *Lásd még muskénum, wardum.*

Babilónia Dél-Mezopotámia.

bala A III. uri dinasztia idejében Dél-Mezopotámia városaiban használatban lévő adózási és újraelosztási rendszer.

bekarcolás Díszítőtechnika, amelynél a mintákat a tárgy felszínébe karcolják. Kerámiánál és fémtárgyaknál használják.

bél Akkád *bélu*, jelentése mester, úr, uralkodó, tulajdonos. Marduk isten egyik címe. A *bél biti* jelentése törzsfőnök.

bít redúti A trónutódlás háza, az asszír trónörökös palotája.

bronzkor Az a korszak, amelyben a vágóeszközöket rézötvözetekből készítették. A bronzkort gyakran három korszakra osztják: kora bronzkor (i. e. 4000 k.–2000), középső bronzkor (kb. i. e. 2000–1600) és késő bronzkor (kb. i. e. 1600–1200). A kronológiai határok és a terminológia területenként változnak.

bullá Pecséthenger-lenyomattal ellátott agyagdarab.

cella A templomnak az a helyisége, ahol az isten szobrát vagy jelképét tisztelték.

cserép Kerámiaedény töredéke.

dareikosz Egy királyi íjász képevel díszített aranypénz, amelyet I. Dareiosz (i. e. 521–486) és a későbbi Akhaimenida uralkodók is verettek.

dendrokronológia Módszer, amely a fák éves növekedési gyűrűjének segítségével keltezi a faanyagot.

Dilmun A Perzsa-öbölben elhelyezkedő sziget és régió, amelyet valószínűleg Bahreinnel, a Perzsa-öböl nyugati partvidékével és a kuvaiti Failaka szigetével azonosíthatunk.

dinasztia Általában egyetlen családból származó uralkodók sora, de alkalmazták egy városból, illetve egy etnikai csoportból származó uralkodókra is.

ékírás Mezopotámiában és a környező területeken az agyagtáblára való íráshoz használt írásrendszer. Az ék alakú jelek úgy készültek, hogy egy háromszög vagy négyzetes végű írószerszám egyik sarkát a puha agyagba nyomkodták.

elámi lineáris írás Elámban Kutir-Insusinak (i. e. 2200 k.) feliratainak készítéséhez használt szótagírás.

életfa A közép- és újjászír művészetben, illetve Levantében is megtalálható stilizált faalak. Valószínűleg i. e. 15. századi egyiptomi hatás eredménye. A motívum szerepe nem világos.

en Főpapot, uralkodót és urat jelentő sumer szó. A címet a korai sumer városok, különösen Uruk uralkodói használták.

enszi Néhány városállam uralkodói által használt, helytartó jelentésű sumer cím.

entu-papnő A sumer főpapnő cím akkád formája.

epigráfia Az ókori feliratok tanulmányozásának tudománya.

epipaleolitikum A paleolitikus (őskőkori) kultúráknak az utolsó jégkorszak vége utáni folytatódása. Ezt a **neolitikum** követte.

évnév Mezopotámiában az éveket néha az előző évben történt egyik fontos eseményről nevezték el. Az évinevek listája lehetővé teszi számunkra, hogy a korszak időrendjét felállítsuk. *Lásd még uralkodási év és limmu.*

fajansz Üvegesre égetett összetört kvarcristályokból készített mesterséges anyag.

Felső-tenger A Földközi-tenger.

felvonulási út Út, amelyen az egyes ünnepek alkalmával az istenek szobraiit végigvitték. Legszébb példája a Babilonban a Marduk-templomtól az *akítu*-templomig vezető út.

fényezés A kerámiaedény felszínének égetés előtti dörzsölése, amelynek következtében az edény sima, fényes felületet nyer. Nemcsak díszítésre szolgált, de csökkentette az edények porózusságát is.

flotálás (úsztatás) Növényi maradványok, mint például elszenesedett magvak kinyerésére szolgáló módszer. Egy ásatási réteg földjét vízben átmossák, és a felszínen úszó szerves maradványokat összegyűjtik.

Gilgames-eposz 12 táblára írt akkád költemény, amely Uruk legendás uralkodójának a halhatatlanság keresése közben végrehajtott tetteit beszéli el. Tartalmazza az **Özönvíz** történetét is.

gipáru Az *entu-papnő* rezidenciájának sumer neve. Urban néha Ningál istennő templomát is magában foglalta.

glacis Sima, gyakran vakolt rézsútos lábazat a védőfalak tövében. Különösen a levantei középső bronzkorban gyakori.

granulálás Fémműves technika: az ékszer díszítésénél apró aranygömböket kapcsolnak egymáshoz. Ennek a technikának sok példája került elő az uri királyi temetőből, a Közel-Keleten a mai napig használják.

gun mada A III. uri dinasztia birodalmának magjától északra és keletre fekvő területek katonai helytartói által élő állatban fizetett éves adó.

Hammurapi-kódex *Lásd törvénykönyvek*

Hamrín-gát leletmentő expedíció *lásd leletmentő ásatások*

hántolótál A Haszúna-periódusra jellemző barázdált belső felületű kerámiatál.

háromosztatú Az Ubaid-házakban és korai mezopotámiai templomalaprajzokban megtalálható alaprajztípus. Hosszú középső termét kisebb szobák sora szegélyezte.

hazarapat 1000 embernek, a görögben *khiliarkhosz*nak nevezett vezére, a perzsa Akhaimenida-udvar legmagasabb rangú hivatalnok.

hieroglif írás Írásrendszer, amelyben a szavak vagy szótagok helyett álló jelek nagyrészt felismerhető képek. A legfontosabb az egyiptomi és a hettita hieroglif írás volt.

Hirbet-Kerak áru A Levantében használt fekete vagy vörös fényezett kerámia, a korai transzkaukázusi áruval rokon.

időrend (kronológia) Keltezési rendszer. A relatív időrend a **sztratigráfia** és a **tipológia** alapelveinek alkalmazásán alapul, amellyel meghatározzák az események egymásutánosságát. Az abszolút időrend a korai periódusokban természettudományos módszerekkel, mint például a **radiokarbonos kormeghatározáson**, a későbbi

korokban pedig történelmi adatokon alapul. Az i. e. 2600–1500 közé eső korszakra három időrendi rendszert – a hosszú (magas), középső és rövid (alacsony) kronológiát – állítottak fel, amelyek a Vénusz bolygó mozgása **Ammiszadúqa Vénusz-tábláin** olvasható megfigyeléseinek eltérő datálási lehetőségein alapulnak. Leginkább a Hammurapi uralkodását i. e. 1792–1750 közé helyező középső kronológiát használják. A hosszú kronológia évszámai 56 évvel korábbiak, míg a rövid kronológia évszámai 64 évvel későbbiek. I. e. 1500 után az abszolút időrend bizonytalansága kisebb tíz évnél.

interkulturális stílus Az i. e. III. évezred második felében Iránban, Mezopotámiában és a Perzsa-öböl térségében előforduló köedények (rendszerint **klorit**edények) díszítésének a stílusa.

istenkirályok Míg Egyiptomban a fáraó isteni státust nyert el, a közel-keleti uralkodók egyszerűen csak az istenség papjának vagy helytartójának tekintették magukat. Néhány korai királyt, mint például Gilgamest, halála után emelték isteni rangra, másokat különösen az i. e. III. évezred végének és II. évezred elejének néhány uralkodóját már életükben istennek tekintették.

jégkorszak Világszerte bekövetkező intenzív lehűlési periódus, amely alacsonyabb tengerszintet eredményezett. A múltban számos jégkorszak volt, amelyek közül a legutóbbi i. e. 15 000 körül ért véget.

jóslás A jövő előrejelzése. A jóslásnak az ókori Közel-Keleten alkalmazott legismertebb formái az állatok belsősegeinek (extispícium) – különösen a májnak (hepatoszkópia) – vizsgálata, a vízbe öntött olaj alakjának vizsgálata (lekanomanteid), valamint a füst formájának vizsgálata (libanomanteia) voltak. Emellett figyelték még az állatok és torzszülött madarak viselkedését, megfejtették az álmokat, valamint vizsgálták az égítetek mozgását is.

kartus Egy nevet tartalmazó ovális keret, amelyet Egyiptomban fáraónevek írására használtak.

kárum A rakpart vagy piachely megjelölésére szolgáló akkád kifejezés. Emellett az óasszír kereskedők Anatóliában és máshol alapított kereskedőtelepüléseit jelöli.

kazamatafal Védőfal, amelynek falában kamrák vannak. A kamrák néha szobaméretűek voltak. Némely esetben törmelékkel töltötték fel, máskor pedig üresen hagyták őket.

khalkolitikum A neolitikum és a bronzkor közötti periódus, amikor kő- és rézeszközök voltak használatban. A korszak időhatárai területenként változnak.

királylista Királyok neveit és uralkodásuk hosszát felsoroló szöveg. A két legfontosabb a sumer királylista, amely az **özönvíz** előtti mitikus korszaktól egészen az Iszin–Larsza-korig felsorolja Dél-Mezopotámia uralkodó dinasztiáit, és az asszír királylista, amely i. e. 2000 előttől az újasszír kor végéig tartalmazza az asszír királyok neveit.

klorit Puha szürke vagy fekete, szteatitnak (zsírkő) is nevezett kő, amelyet pecséthengerek és edények készítésére használtak.

kudurru A királyi földadományt feljegyző szövegtípus akkád neve. Rendszerint egy faragott kőszéle volt, amely tartalmazta az adomány részletes leírását, és az aktust hitelesítő istenek jelképeit. A szó a Nabú-kudurri-uszurhoz hasonló személynevekben fiút jelent.

lamasszu Védőgénusz. Ezt a kifejezést használták az asszír és akhaimenida épületek bejáratait védő félig ember, félig állat szobraira.

leletmentő ásatások Az elmúlt 30 évben egyre több régészeti feltárást végeztek olyan körzetekben, amelyeket vízi erőművek miatti elárasztás vagy nagyarányú mezőgazdasági és városi fejlesztés fenyegetett. A legfontosabb leletmentések Irakban a Dokan-gát, a Derbend-e Khan-gát és az Eszki Moszul- (vagy Szaddam-) gát; Szíriában a Tabqa-gát és az Alsó-Hábúr-gát; Törökországban pedig a Keban-gát és az Erbaba-gát voltak. A termőföld szűkös volta miatt azonban lassan minden lelőhely fokozott veszélybe kerül.

Levante A Földközi-tenger keleti partvidéke.

limmu (vagy *limu*) Asszír hivatalnok címe, akinek hivatali ideje egy évig tartott. A *limmu* hivatalnok nevét használták annak az évnek a megjelölésére, amelyben hivatalát viselte.

logogramma Szóértékű jel.

lugal Sumer szó, amelynek jelentése király (szó szerint „nagy ember”). A *lugal* eredetileg katonai vezetőt jelenthetett.

luwi Egy az i. e. II. és I. évezredben beszélt anatóliai nyelv. Gyakran hettita hieroglif írással írták le.

mágus Méd és perzsa pap.

málikum Jelentése az akkád nyelvben tanácsadó, de Eblában a király címe.

Meluhha Az i. e. III. és II. évezredben egy Sumertől keletre fekvő ország neve, amelyet a Perzsa-öbölön keresztül lehetett elérni. Valószínűleg az Iuchus-völgyi civilizációt nevezték így. Az i. e. I. évezredben Meluhha az Egyiptomtól délre fekvő Nubiát jelentette.

Migdal-templomok A középső bronzkori Levante jellegzetes toronyerőd-templomai.

mina (vagy *mana*) 500 g körüli súlymértékegység. 1 mina általában 60 sékel (*siqlum*), 60 mina pedig 1 talentum volt.

muskenum A Hammurapi-kódexben előforduló három osztály egyike. Valószínűleg az állam szolgája. *Lásd még awilum és wardum.*

Nagy-tenger (vagy Amurrú Nagy-tengere) A Földközi-tenger.

naptár Az ókori közel-keleti naptárak városonként és koronként változtak. Az év a legtöbb városban tavasszal kezdődött, és 12 vagy 13 hónapból állt. Néhány helyen a hónapok hossza szabott volt; más helyeken az újhold félholdjának első megpillantásával kezdődő holdhónapokat használtak. Mivel egy napévben több mint 12 holdhónap van, ezért szökőhónapokat vezettek be, így minden harmadik év 13 hónapból állt.

Natuf-kor Levante **epipaleolitikumának** egyik korszaka, amelynek során az étkezési gabonák felhasználását megkezdték. Kb. i. e. 11 000–9300.

neolitikum Újkőkorszak. A csiszolt kőeszközök használatával és a mezőgazdaságnak mint a létfenntartás alapvető eszközének felfedezésével jellemzett korszak.

Ninive 5 I. e. 3000–2500 közötti észak-mezopotámiai korszak, amelyet jellegzetes festett, bekarcolt és kivágtott díszítésű kerámiája jellemez.

obelisz A csúcsa felé elkeskenyedő sztélé vagy kő emlékmű.

obszidián A természetben előforduló vulkáni üveg. Széles körben használták vágóeszközök, ritkábban edények, tükrök és ékszerek készítésére.

onager Vadszamárfa (*equus hemionus*), amely a Közel-Kelet sztyeppéin élt.

özönvíz A Biblia és a sumer, valamint a babiloni eposzok is szólnak egy katasztrofális özönvízről, amelyet az istenek az emberiség elpusztítására küldtek. Az istenek segítségével azonban egy ember (Noé, Ziuszudra vagy Ut-napistim) és családja egy bárka építése révén megmenekült. A régészek kísérletei az Özönvíz történeti eseményekkel vagy régészeti módszerekkel való azonosítására nem jártak sikerrel.

papirusz A papirusznövény szárbeléből készített íróanyag. Először Egyiptomban használták, de később, amikor a Közel-Keleten az arámi betűírás felváltotta az ékírást, a papirusz is felváltotta az agyagtablát. A magyar „papír” szó is ebből a szóból ered.

pecséthenger Véssett mintákkal ellátott henger. Ha a puha agyagon végiggörgették, akkor a minták kidomborodtak az agyagból.

pecsétnyomó Véssett pecsét, amely felületbe nyomva nyomot hagy.

piktogram Olyan írásjel, amelynek képe utal a jel jelentésére.

plánkonvex tégla Napon szárított vagy kemencében égetett agyagtégla, amelynek alja lapos, teteje viszont domború. A kora dinasztikus periódusban Dél-Mezopotámiában ez volt a legszélesebb körben használt téglatípus.

pollen furatmag Rétegződött talajból vagy üledékből, a benne lévő növényi pollenek vizsgálata céljából vett minta. A vizsgálattal nyomon lehet követni a helyi növénytakaróban az idők folyamán bekövetkezett változásokat.

proto-elámi A i. e. IV. évezred végi és III. évezred eleji Elám kultúrája és megfejtetlen írása.

proto-neolitikum Az **epipaleolitikum** vadászó és gyűjtögető kultúrái, illetve az **akeramikus neolitikum** (kb. i. e. 9300–8500) földműves kultúrái közötti átmeneti korszak. A kifejezést különféle szerzők különféleképpen alkalmazzák. Ebben a könyvben ide tartozik a levantei kerámia előtti neolitikum A korszaka (PPNA) is.

radiokarbonos kormeghatározás Szerves eredetű anyagok korának a bennük fennmaradt szén 14 (C¹⁴) izotóp arányának méréseivel való meghatározása. Adatait a dendrokronológia segítségével szokták pontosítani, kalibrálni.

relief Olyan szobrászati alkotás, amelyben a minta kiemelkedik a lapos háttérből. Dombormű.

rétég (vagy építési réteg) A régészeti feltárásokon az egyes építési fázisokhoz tartozó épületmaradványokat és tárgyakat rétegekre osztják.

rhútón Állatfejben végződő ivóedény, amelynek az alján egy kis lyukon keresztül folyt ki a folyadék.

Riemchen (szíjtégla) Az Uruk-korban használt hosszúak, négyzet keresztmetszetű tégl

sa résé Akkád kifejezés, amelynek jelentése: „fejhez tartozó”, és az asszír udvar egy hivatalnokcsoportjának, csaknem biztosan az eunuchoknak a megjelölésére szolgált.

sékel (*siqlum*) Súlymértékegység. Egy **minában** általában 60, néha azonban 50 sékel volt.

sémi Nyelvcsalád, amelynek tagjai az akkád, az eblai, a kanaáni, az amurrú, az ugariti, a föníciai, az arámi, a héber és az arab.

skarlát áru Kelet-Mezopotámia síkságain az i. e. III. évezred elején használt vörös és fekete festett kerámia.

Sumer A dél-mezopotámiai síkság Nippurtól délre fekvő része. *Lásd még Akkád.*

szárnyas napkorong Egyiptomból származó szárnyakkal ellátott napkorong. Általánosan használták Levantében és a hettitánál, Asszíriában pedig Assur istent jelképezte. Főistenük, Ahuramazda szimbolizálására az akhaimenida perzsák is átvették.

szatrapia A Perzsa Birodalom tartománya, amelyet a király által kinevezett helytartó vagy szatrapa irányított.

szent nász A sumerok és akkádok által végzett vallási szertartás, amelynek célja a föld termékenységének biztosítása volt. A vőlegény és a menyasszony a király és egy papnő volt, ők a város istenét és annak hitvesét testesítették meg.

szt samsi Akkád szó a napfelkeltére. Egyik jelentős elámi bronzszobor neve.

szögmozaik Az Uruk- és Dzsemdet-Naszr-korszakokban használt faldíszítési módszer, amelynél kő- vagy égetett agyagszökeket (kúpokat) nyomkodtak a fal felszínébe, hogy ezzel színes mintát hozzanak létre.

sztlélé Rendszerint uralkodó által állított kő emlékmű. A sztléléket gyakran felirattal látták el, és domborműveket is faragtak rájuk.

sztratigráfia (rétegtan) Alapelv, amelynek értelmében egy régészeti lelőhelyen mindig a felsőbb réteg rakódott le később, így az a fiatalabb.

szukkalma Magas rangú dél-mezopotámiai udvari hivatalnok az i. e. III. évezredben, illetve az elámi király címe az i. e. II. évezred elején.

szuszi-templom Urartui templomtípus. Talán az a négyzetes alaprajzú, egykamrás, toronyszerű templom, amelyeket ásatásokon is feltártak.

tábla Lapos, párna alakú tárgy, amelyre az **ékirásos** szövegeket írták. A táblák rendszerint agyagból, néha azonban kőből vagy fémből készültek. A táblák alakja és mérete a korszaktól és a ráírt szöveg természetétől függően változott.

talentum 60 minával, közel 30 kilogrammal megegyező súlymértékegység.

tauf Döngölt agyagfal arabul. Szalmával kevert agyagréteget vittek fel a fal tetejére, és hagyták megszáradni, mielőtt egy újabb réteget raktak volna fel rá. Franciául *pisé*, perzsa nyelven *csineh*.

tell Arab szó az ókori településrétegek romjaiból álló dombra. Ivritül *tel*, perzsául *csoga* vagy *tepe*, törökül *hüyük*.

tengeri népek Az i. e. 13. és 12. században Egyiptom ellen a tenger felől támadó népek. A tengeri népek annak a szélesebb népmozgásnak részesei voltak, amely hatalmas pusztítást végzett az Égeikumban, Anatóliában és Levantében.

Tengerföld A Perzsa-öböl mezopotámiai partvidékén fekvő mocsaras, lagúnás terület. Az i. e. II. évezred közepén a tengerföldi dinasztia uralma alá hajtotta Dél-Mezopotámia legnagyobb részét, de uralmáról alig tudunk valamit.

Teremtés-eposz Marduk isten dicsőítését szolgáló epikus költemény, amelyet a babiloni újévi ünnepeken is felol-

vastak. Az eposz a világ keletkezését és Marduk hatalomra jutását írja le.

tholosz Kónikus álkupolával fedett kerek épület. A mezopotámiai régészet a Halaf-kor kerek kunyhóit nevezi így.

tipológia Tárgyak vizsgálatának és osztályozásának tudománya. A tárgyak csoportjait annak az alapelvnek megfelelően rakja időrendi sorrendbe, hogy a hasonló tárgyak nagyjából egy időszakban készültek.

törvénykönyvek Mezopotámiai és hettita uralkodók által készíttetett szövegek, amelyekben feljegyezték a különféle bűnökért járó ítéleteket és megfelelő büntetési tetteket. Tehát valójában nem kötelező érvényű törvényeket, hanem iránymutató mintavételeket tartalmaztak.

trónra lépési év Az az év, amelyben az uralkodó trónra lépett. *Lásd még uralkodási év.*

tumulusz Sírt takaró föld- vagy kődomb.

turtánu Az újasszír királyi udvar vezető hivatalnok. Gyakran nagyvezírnek vagy tábornoknak fordítják.

újévi ünnepek *lásd akutu*

uralkodási év Az uralkodás éve. Némely korszakokban az iratokat a király uralkodási éve alapján datálták. Nagy Sándor kora előtt az első uralkodási év a király trónra lépését követő első újévvel kezdődött. *Lásd még trónra lépési év.*

urigallu Jelvény. Ugyanezt a kifejezést használják egy főpapi tisztségre, de annak olvasata *sesgallu* lehet.

vágott peremű tál Durva textúrájú, mintába préselt, kónikus formájú kerámiaedény. Ez a széles körben elterjedt típus a késő Uruk-kor jellegzetessége volt.

vaskor I. e. 1400–1200 körül kezdődő periódus, amelyben a szerszámok és fegyverek készítésére már vasat használtak. A vas egészen az i. e. 9. századig nem váltotta fel teljesen a bronzot.

Via Maris (latin) Tengeri út. A tengerparti síkságon Egyiptomból Szíriába vezető út római neve. A síkságról a Jezreel-völgyön keresztül lehetett eljutni a Jordán-völgybe.

viaszveszejtési fémöntési eljárás Módszer, amelynél a viaszmodellből egy átmeneti agyag öntőminta segítségével fémöntést készítenek.

wardum Rabszolga, valamint a király szolgálja vagy hivatalnok.

zikkurratu Magas, lépcsőzetes terasz, amelynek tetején templom állt.

A tulajdonnevek írásáról

Az ókori Elő-Ázsia személy- és földrajzi nevei nagyrészt ismeretlenek a szélesebb közönség számára. Az ékirás legelőbből is ismereteink hiányosságaiból fakad, hogy a különböző kutatók gyakran eltérő névformákat fogadnak el. (Pl. a hagyományos Urukagina mellett az Uruinimgina, ill. az Irikagina változat ugyanazt a személyt takarja.) Az eligazodást tovább nehezíti, hogy ugyanazt a nevet a különböző nyelvű források más és más változatban közlik. Emiatt ebben a könyvben az egységesítés mellett dönttünk, és azt a változatot használjuk, amely a legjellemzőbb. A más nyelvű, de gyakran előforduló névformákat zárójelben közöljük. (Szemben az angolszász szokással, a magyar változatban a Bibliából vagy görög szerzőktől is ismert neveket ékirásos szövegekben előforduló, eredeti

formájában idézzük. Tehát a bibliai Nabukadnecár, ill. a görög Nabukodonozor helyett a Nabú-kudurri-uszur névformát használjuk. Kivételt képeznek az óperzsa nevek, mivel ezek a görög történelem révén váltak ismertté. Az ókori nevek (sumer, akkád, hettita, hurri, arámi, héber, urartui stb.) és a nem latin betűket alkalmazó mai keleti nyelvek helységneveinek (arab, perzsa, ivrit stb.) átírásában a népszerű, magyaros átírást használjuk.

Minden helységnevet ókori alakjában közlünk, kivéve, ha ezt nem ismerjük. Az azonosítások a kutatás mai állását tükrözik, néhány esetben bizonyosan ki fog derülni, hogy tévesek voltak.

A dátumokról

A mezopotámiai múlt datálása még mindig sok problémát vet fel. A korai korszakok dátumai a radiokarbonos (C^{14}) kormeghatározás kalibrálásán alapulnak. A legújabb kutatás azonban kimutatta, hogy ezek a dátumok pontatlanok, és jelentős tévedések hordozói. A régészek a radiokarbonos kormeghatározások eredményeit időintervallumokként szokták megadni, de ebben a könyvben – az olvasó megzavarását elkerülendő – a radiokarbon kalibrálása által megadott időintervallum középértékét vettük.

A történelmi korok esetében a hagyományos datálási rendszereket követtük, még akkor is, ha az újabb (ám nem bizonyított) kutatási eredmények arra utalnak, hogy a korábbi dátumok felelnek meg jobban a tényeknek. Ennek következtében az i. e. 2000–1500 közötti korszakban, amelyben a középső kronológiát fogadtuk el, a hiba akár 100 év is lehet. Az ez utáni időszakban nem valószínű, hogy a történelmi dátumok 10 évnél többel térnének el a valótól.

Az ókori Közel-Keleten az év kezdetét rendszerint tavaszra tették. Könyvünkben is ezt a rendszert követjük. Így az i. e. 1792-es év azt jelentette, hogy az év 1792 tavaszán kezdődött, és 1791 tavaszán ért véget. Ahol azonban a hónapokat a Julián-naptár szerint adjuk meg, ott a januártól decemberig terjedő évet használjuk. Így i. e. 1792 januárja a régi, közel-keleti naptár szerint még 1793 része volt. Mezopotámiában azt az évet, amelyben a régi uralkodó meghalt, a következő újévi ünnepség (tavasz) az új uralkodó trónra lépési évének nevezzük. Az új uralkodó első uralkodási évét tehát az újévi ünnepségtől számolták. Az assziológusok azt a hagyományt követik, hogy a királyok uralkodását nem a trónra lépés évétől, hanem az első uralkodási évtől számolják. Így Assurbán-apli uralkodási idejét i. e. 669–2627 formában adjuk meg, annak ellenére, hogy tudjuk, Assur-ah-iddina i. e. 670. november 1-jén halt meg, és Assur-bán-apli már i. e. 670. decembere előtt elfoglalta a trónt. Ha egy uralkodó egy évnél rövidebb ideig uralkodott, és az újévi ünnepség előtt meghalt, akkor trónra lépési évét adjuk meg uralkodási időnek. Az uralkodók neve mellett szereplő évszámok – ha külön nem utalunk az ellenkezőjére, akkor – uralkodásuk hosszát, és nem a születésüktől halálukig eltelt időt jelölik.

A térképekről

A térképek *rendszeres* jelöléseire nem térünk ki. Ilyenek a tengerpartok, folyók, időszakos folyók és tavak, a határok, a tengerek és a háttér színei, valamint az általános város/településjelek. Számos esetben egy lelőhely mellett több jel is felbukkan. Ahol lehet, ezeket a jeleket kombináljuk, de e kombinációk kulcsát nem adjuk meg. Ahol a jeleket nem kombináljuk, ott azok a helynév alatt sorakoznak. Egy külön jel – rendszerint egy üres fekete négyzet – jelöli a helység pontos fekvését. Különféle betűtípusokat használunk a vizek, a felszíni jelenségek (hegyek, sivatagok stb.), illetve a közigazgatási körzetek megjelölésére.

KÉPJEGYZÉK

Rövidítések: f = fent; bf = balra fent; jf = jobbra fent; k = középén; l = lent stb.

AAA = Ancient Art and Architecture, Harrow, Middlesex; Ash = Ashmolean Museum, Oxford; BL = British Library, London; BM = British Museum, London; DB = Dick Barnard, London; JB = John Brennan, Oxford; JF = John Fuller, Cambridge; HV = Hirmer Verlag, München; MH = Michael Holford, Loughton, Essex; MR = Michael Roaf, Oxford; RMN = Service Photographique de la Réunion des Musées Nationaux, Paris; RHPL = Robert Harding Picture Library, London; VA = Staatliche Museen, Berlin (Vorderasiatisches Museum)

A térképeket az Euromap, Pangbourne; Lovell Johns, Oxford; Alan Mais, Hornchurch and Thames Cartographic Services, Maidenhead készítették.

Előzők: A. H. Layard: Ninive feltárása, Mary Evans Picture Library, London.

oldal

8. Mészkö madárfej (Irak Múzeum, Bagdad): JF.
8. Festett tál Szűszából (Ashmolean Museum, kölcson a Louvre-ból): JF.
8. Ezüstberakásos és rátetes bronzszarvas egy sírból (Ankara Múzeum): JF.
8. Kőszobor Nintu templomából (University Museum, Philadelphia): JF.
9. Fajanszmaszk (Irak Múzeum, Bagdad): JF.
9. Lófej Dúr-Sarrukínból (Louvre): JF.
9. Asszír sátor a ninivei Északi-palotából (Staatliche Museen, Berlin): JF.
9. Szinzirban pap bazaltsztéléje (Louvre): JF.
9. Egy eunuch, herceg vagy hercegnő falkoronás feje (Irán Bastan Museum, Teherán): JF.
11. Ékirásos felirat a kalhui Északnyugati-palotából (British Museum): MH.
14bl. Az ásátási terület kijelölése, Szíria: AAA (G. Tortoli felvétele).
14jl. Ebla ásatai: AAA.
15kf. Elszenesedett növényi maradványok keresése átmosással: British Institute at Amman for Archaeology and History.
15jf. Tártyák és csontok keresése rostálással: British Institute at Amman for Archaeology and History.
15b. Ebla ásatai: AAA.
15jl. Az Ain Gazál szobrocskák laboratóriumi rekonstrukciója: Institute of Archaeology, University of London.
15kj. Tárgyakat gyűjtő régész: British Institute at Amman for Archaeology and History.
16f. Dendrokronológiai táblázat: Colin Salmon.
16k. Radiokarbon grafikon: Colin Salmon.
16jl. Egy közel-keleti tell ásátási szelvénymetszete: DB.
16bl. Régészeti felszerelés rajza: DB.
17. Óskori női szobrocska Çatal Hüyük (Ankara Múzeum): MH.
19. A Taurus-hegység: Sonja Halliday és Laura Lushington, Weston Turville, Bucks.
21l. Lár-völgy, Észak-Irán: RHPL (Desmond Harney felvétele).
21f. Az Eufurates partja: RHPL (Michael Jenner felvétele).
24bf. Sivatag és oázis, Szíria: RHPL (Michael Jenner felvétele).
25bf. Leopárd, kerámiaacserép a lurisztáni Csia Pahanból, Irán (British Museum): JF rajza.
24jf. Kigyó, kerámiaacserép, Arpacsíje (British Museum): JF.
26–7. Szántási jelenet: Sonia Halliday és Laura Lushington, Weston Turville, Bucks.
27jf. Szelelés, Irán: Sonia Halliday és Laura Lushington, Weston Turville, Bucks.
28l. A Nahal Hemar-sarló (Izrael Múzeum): JF.
28jl. Különböző szerszámok Nahal Hemárból (Izrael Múzeum): JF.
28jf. Textilszövési technikák: JF.
28f. Textilszövési technikák: JF.
28f. Rekonstruált kőmaszk, Nahal Hemar (Izrael Múzeum): JF.
28bl. Mocsár és törő, Jerihó (Ashmolean Museum): JF.
28k. Egy földbe süllyesztett ház rekonstrukciója, Qermez Dere, Irak (Trevor Watkins nyomán): DB.
29. A gabonafélék háziasításának táblázata: Kevin Maddison.
30jf. Csontváz, Karmel-hegy: az Israel Department of Antiquities and Museums engedélyével.
31bf. Vályogtégla (Ashmolean Museum): JF.
31kb. Téglatetés: David Stronach, Berkeley.
31bl. Vályogtégla: Sonia Halliday és Laura Lushington, Weston Turville, Bucks.
31jf. Észak-iraki város: Picturepoint, New Malden, Surrey.

32jf. Koponya: Kathleen Kenyon, Jericho Excavation Fund (Equinox Archive).
32b. Jerihó térképe: JB.
32kj. A kerek torony, Jerihó, i. e. 8000 k.: AAA
32jl. A torony metszetrája: DB.
34jf. Idolok, Ain Gazál: Institute of Archaeology, University of London.
35. Fehéráru (Ashmolean Museum): JF.
36f. Masztíf (British Museum): MH.
36l. Gazellák (British Museum): MH.
36–7f. Lovak ellátása (British Museum): MH.
37jf. Terrakotta juhfej: BM.
37jl. Egzotikus állatok (British Museum): MH.
37bl. Tevén lovagló arabok (British Museum): MH.
37kj. Kacsa alakú illatszerdoboz: Ash.
38l. Ubaid váza, Arpacsíje, Irak: BM (Equinox Archive).
38f. Ubaid tál, Ur: BM (Equinox Archive).
39bf. Kerámiatál rajza: DB.
39jf. Haszúna áru Tell-Haszúnából (Irak Múzeum, Bagdad): Equinox Archive.
39bl. Számarra tál, i. e. VI. évezred: Equinox Archive.
39jl. Halaf-tál Arpacsíjéből (Irak Múzeum, Bagdad): HV.
40–41. Iraki mocsarak: Jamie Simpson, DAS Photos, Cherrywood.
44bf. Istennő párdúcokkal, Çatal Hüyük (Ankara Múzeum): Arlette Mellaart, London.
44jf. Szentély, Çatal Hüyük: Charles Burney, *From Village to Empire*, Phaidon Press.
44kj. Çatal Hüyük településének rajza: Charles Burney, *From Village to Empire*, Phaidon Press.
44l. Çatal Hüyük településének alaprajza: JB.
45bf. Çatal Hüyük látképe: James Mellaart, London.
45jf. Pecsétnyomó Çatal Hüyükből (Ankara Múzeum): James Mellaart, London.
45k. A keselyű freskó szobája az emelvényekkel, Çatal Hüyük: DB.
45l. Festett leopárd domborművek, Çatal Hüyük: James Mellaart, London.
46l. Antropomorf edény, Hacilar (Ashmolean Museum): JF.
46f. Falusi település, Kurdisztán: Hutchinson Library, London.
47. Falfestmény Umm Dabagijéből, rajz Diana Kirkbride nyomán, 1975.
48f. Női alabástromidol, Tell esz-Szawwan, i. e. VI. évezred (Irak Múzeum, Bagdad): Picturepoint, New Malden Surrey.
48l. Alabástromedények, Tell-esz-Szawwan (Irak Múzeum, Bagdad): David és Joan Oates, Cambridge.
49f. Terrakottafej, Csoga Mami (Irak Múzeum, Bagdad): JF.
49. Tholosz: JB.
50–1. Mocsári arab hajó, Irak: Zefa, London.
51. Nádházak a Sobais-mocsarakban, Irak: RHPL (V. Southwell felvétele).
52. Az eridui templom: DB.
54–55. Háziesszökők, Tell Madhur (Irak Múzeum, Bagdad): JF.
54. Tell Madhur alaprajza: JB.
56. Gyíkfejű idol: BM.
57. Foglyokat ábrázoló akkád dombormű Szűszából, i. e. 2300 k. (Louvre): RMN.
60jf. Uruk látképe: Zefa, London (K. Goebel felvétele).
60kj. Női maszk Urukból (Irak Múzeum, Bagdad): RHPL.
60l. Uruk térképe: JB.
61f. A Warka-váza rekonstrukciója: JF.
61kj. A Warka-váza (Irak Múzeum, Bagdad): Scala, Firenze.
61bl. Szakállas férfi kőszobra Urukból (Irak Múzeum, Bagdad): Scala, Firenze.
62bf. Szögmozaik rekonstrukciója, W. Andrae: *Warka Report* (Equinox Archive).
62jf. Mozaikszög: JF.
63j. Leopárd freskója a tell uqairi oltárról: Seton Lloyd professzor, Oxon.
63. Uruk térképe: JB.
66. Szúsza A váza (Louvre): Giraudon, Paris.
66–7. Szemidolok Tell-Brákból: AAA.
68. Kőfej Tell-Brákból (British Museum): Equinox Archive.
69jf. Pecsétenger ezüstkossal: Ash.
69f. A fenti pecsétenger lenyomata (Ashmolean Museum): Equinox Archive.
70kb. Üreges agyaggömb agyagból készült „számolókövek”-kel (Louvre): RMN.
70j. Nyeregterítő formájú pecsétnyomó (Yale University); piramidális pecsétnyomó (Yale University); egy késő Uruk pecsét-henger lenyomata (Louvre): JF.
70k. Piktografikus tábla (Louvre): RMN.
71l. Tárgyak a Nahal Mismár-kincsből (Izrael Múzeum): David Harris, Jeruzsálem.

72–3. Pecsétengerlenyomatok rajzai, Dominique Collon, *Cylinder Seals* című könyvéből (British Museum Publications).
72bl. Pecsétengerek (Irak Múzeum, Bagdad): Il Quadrante Edizione, Milánó.
74kf. Templomábrázolások pecsétengerlenyomatokról: Dominique Collon, *Cylinder Seals* (British Museum Publications).
74fj. I. Tukulti-Ninurta oltára, Assur: VA.
74kb. Puzur-Insinak fogadalmi domborműve (Louvre): RMN.
74kj. Napfelkeltő szertartás bronzmodellje (Louvre): Magnum (Erich Lessing felvétele).
74l. Isteni szimbólumok hajón való szállítása, pecsétengerlenyomat: VA.
75f. Imádkozók: Oriental Institute, Chicago.
75kb. Áldozatbemutatósi jelenet (Damaszkusz Múzeum): Picturepoint.
75kj. Itáláldozat a holdisten előtt, sztélé, Ur: Explorer/Fiore, Párizs.
75l. Istenek (szobrok) elhurcolása: MR.
76fk. Istár, elefántcsont: Metropolitan Museum, New York.
76jf. I. Nabú-kudurri-uszur határköve: BM.
76kb. Humbaba démon arca (British Museum): JF.
76bl. Védőszellem, Nimrud, i. e. 865–860 (British Museum): MH.
76jl. Lamastu elleni varázslat (Louvre): RMN.
77jf. Négyarcú istenség: Oriental Museum, Chicago.
77b. Pazuzu démon (Louvre): RMN.
77kj. Pecsétenger (British Museum): MH.
77jl. Egy „napfényt” megölő istenség (Irak Museum, Bagdad): Scala, Firenze.
79kb. Skarlát áru (Irak Museum, Bagdad): HV.
81bf. Kőtál, Nippur (Irak Múzeum): Scala, Firenze.
81jf. Nippur látképe: Joan és David Oates, Cambridge.
81bl. Nippur térképe: JB.
81jl. Alapított áldozat (Irak Múzeum, Bagdad): Scala, Firenze.
82jl. Weld-Blundell prizma: Ash.
84–85. Puabi királynő pecsétengere (British Museum): HV.
85f. Oroszlánfejű sas Máriból (Damaszkusz Múzeum): Il Quadrante Edizione, Turin.
85b. Kágylóberakás Máriból (Louvre): Giraudon.
86l. Egy oroszlánfejű sas és két szarvas domborműve Tell al-Ubaidból: BM.
86–87k. Arany nyaklánc (Aleppo Múzeum): AAA (G. Tortoli felvétele).
87jf. Ebla térképe: JB.
87k. Táblák *in situ* Eblaban (Római Egyetem, Szíriai Olasz Régészeti Expedíció, Paolo Matthiae engedélyével): Equinox Archive.
87kj. Emberfejű bika (Aleppo Múzeum): Claus Hansmann, München.
87bl. Eblai táblák: AAA (G. Tortoli felvétele).
87kl. Az eblai levéltár: DB.
88f. Ur-Nanse fallapja (Louvre): Giraudon.
88j. Keselyű-sztélé (Louvre): RMN.
89l. Bekarcolt ezüstváza (Louvre): RMN.
90jl. Házaspár kőszobra (Irak Múzeum, Bagdad): Phaidon Press.
90f. Emberfejű bika (Louvre): RMN.
90bl. Ebihi-il (Louvre): AAA.
90jf. Női fej (Louvre): RMN.
91b. Ur-Nanse szobra (Damaszkusz Múzeum): HV.
91k. Ládát cipelő ember: Metropolitan Museum, New York.
91jf. Egy nő szobrocskája: BM.
92–3f. Az uri jelvény (British Museum): MH.
92k. Játéktábla (British Museum): AAA.
92bl. Tehénfejű lant/hárfa (British Museum): MH.
92jl. Aranyedény: BM.
93bf. Puabi királynő fejdísz: University of Pennsylvania.
93jf. „Kecske a bozótban”: BM.
93bl. Aranytör (Irak Múzeum, Bagdad): Scala.
93jl. Paróka formájú aranysisak (Irak Múzeum, Bagdad): Scala, Firenze.
94–5. Az uri jelvény (British Museum): MH.
98jl. Narám-Szín győzelmi sztéléje (Louvre): MH.
99bf. Rézfejű Ninivéből (Irak Múzeum, Bagdad): Claus Hansmann, München.
100. Gudea (Louvre): Scala, Firenze.
101jf. Az uri zikkuratu látképe: AAA (Bruce Normann felvétele).
101bl. Ur térképe: JB.
101jl. Kőtál Urból (Irak Múzeum, Bagdad): Scala, Firenze.
103f. Kacsa formájú súly (Irak Múzeum, Bagdad): Claus Hansmann, München.

- 103l. Egy bika aranyberakásos ezüstsobrocskája (British Museum): MH.
- 104–5. Zikkurratuk: DB.
- 106–7. Az uri zikkurratu: Georg Gerster (John Hillelson Agency, London).
- 110l. Váza Larszából (Louvre): JF.
- 111b. Majom (Irak Múzeum, Bagdad): JF.
- 111j. Nyaklánc Kisból: Ash.
- 112f. Oroszlán formájú váza, Kanis (Louvre): RMN.
- 112l. Warad-Szín alapító szobrocskája: BM.
115. Kanis látképe: MR.
116. Kocsimodell: Ash.
117. Ezüstsobrocška: Bruno Babey, Bazel.
118. Aranyektorálé (melldisz) (Louvre): RMN.
- 119bf. Istup-ílum szobra (Aleppo Múzeum): Picturepoint.
- 119jf. Mári térképe: JB.
- 119kj. Istennő vizkőpő vázával (Aleppo Múzeum): Picturepoint.
- 119bl. Mári látképe: RHPL (Michael Jenner felvétele).
- 119jl. Falfestmény Máriaól (Louvre): HV.
120. Uralkodófej (Louvre): RMN.
121. Lu-Nanna szobra (Louvre): AAA.
- 122l. Ezüsthajó (Irak Múzeum, Bagdad): Kodansha, Tokió.
- 122–3f. Mocsári arab hajó: RHPL (V. Southwell felvétele).
- 122kb. Aggag hajómodell (Irak Múzeum, Bagdad): JF.
- 122–3l. Egy szán rekonstrukciója (British Museum): Kodansha, Tokió.
- 123f. Egy szánt ábrázoló dombormű (British Museum): JF.
- 123jf. Kocsimodell: Ash.
- 123kj. Kocsi Perszeopoliszból: RHPL.
- 124f. Nap- és holdfogyatkozások: Kevin Maddison.
- 124l. A Hold negyedei: Kevin Maddison.
- 125f. Adó lemérése (British Museum): AAA.
- 125b. Ékirásos számok: David Smith.
- 125k. Világterkép, ékirásos tábla (British Museum): MH.
- 125l. Oroszlán alakú súlyok készlete (British Museum): JF.
- 126kf. Aranycsésze Marlik-tepéről (Irán Bastan Museum, Teherán): Bruno Babey, Basel.
- 126jf. Polikróm mázas edény: Ash.
- 126l. A viaszveszejtéses öntési eljárás: JF.
- 126–127l. Szobor szállítása: BM.
- 127bf. Üvegkehely (Irak Múzeum, Bagdad): Joan és David Oates, Cambridge.
- 127jf. Öntőöcsatornák: Explorer (Boutin).
- 127k. Sadúf (British Museum): MH.
- 127kl. Ács (Louvre): RMN.
- 127jl. Asszír ostromharcászat (British Museum): MH.
- 128jf. Szántási jelenet, pecséthenger-lenyomat: Ash.
- 128k. Ételkészítéshez használt kerámiaforma, Máriból: JF.
- 128kb. Kanna: Ash.
- 128kj. Szűrő: Ash.
- 128jl. Halotti tor (Aleppo Múzeum, Szíria): AAA (G. Tortoli felvétele).
- 129f. Élelemkészítés a táborban (British Museum): MH.
- 129jl. Létrára mászó ember, pecséthenger-lenyomat (Louvre): Erich Lessing/Magnum.
- 129kj. Égetettágyag sarló Eriduból (British Museum): JF.
- 129bl. Házmódel (Aleppo Múzeum): Ingrid Struben.
- 130bf. Nő orsóval (Louvre): Erich Lessing/Magnum.
- 130jl. Fajanszedény: Ash.
- 130k. Játéksűn (Louvre): AAA.
- 130bl. Meztelen nő az ágyon: Ash.
- 130jf. Börtömléből gyermekét itató nő, Ninive, Délnyugati-Palota, dombormű (British Museum): MH.
131. Egy asszír katona falfestménye III. Sulmánu-asaridu til barszipi palotájából, i. e. 8. század (Aleppo Múzeum): Claus Hansmann, München.
- 132f. Idrimi szobra (British Museum): MH.
- 133f. A Jezreel-völgy: Rolf Kneller, Jeruzsálem.
- 136jf. Férfifej, Dúr-Kurigalzu (Irak Múzeum, Bagdad): JF.
- 136bf. Amarna-levél (British Museum): MH.
- 137k. Hettita pecsétlenyomat: HV/Phaidon Archive.
- 141f. A dúr-kurigalzu zikkurratu: MR.
- 142jl. II. Melisipak kudurruja (Louvre): RMN.
- 143bf. Fallap: BM.
- 143jf. Ál-Untas-Napirisa látképe: MR.
- 143kj. Ál-Untas-Napirisa zikkurratja: RHPL.
- 143bl. Ál-Untas-Napirisa térképe: JB.
144. Hattusas térképe: JB.
- 144k. A hattusasi nagytemplom: MR.
- 145kf. Hettita váza fal és torony alakú pereme: HV/Phaidon Archive.
- 145j. Harcos istenség: Phaidon Archive.
- 145kl. Hattusas látképe: MR.
- 147jf. Fej, Ugarit (Louvre): JF.
- 147k. Istenszobor, Ugarit (Louvre): MH.
- 147kj. Váza, amelyet egy arc díszít, Ugarit (Louvre): RMN.
- 147l. Ugarit térképe: JB.
148. Templomi dombormű (Institut für Vorderasiatische Altertumskunde, Freie Universität, Berlin): Staatliche Museen, Berlin.
- 149bf. Assur térképe: JB.
- 149jf. Assur látképe: MR.
- 149kj. Királysír, Assur: MR.
- 151kf. Ékirásos írásgyakorlat (British Museum): John Ridgeway.
- 151jf. Íróvessző és ékjelek (British Museum): JF.
- 151kj. Hettita hieroglif felirat Karkemisből: AAA.
- 151k. Szavak listája Ninivéből (British Museum): John Ridgeway.
- 151kb. Írnokok (British Museum): MH.
- 151kj. Betűírás egy Lákisban előkerült cserépdarabról (British Museum): MH.
- 151kl. Ékirásos felirat egy kalhui domborművön (British Museum): MH.
- 151bl. Ékirásos levél és boríték (British Museum): John Ridgeway.
- 151kl. Írótabla (British Museum): JF.
- 152kf. Henry Rawlinson viaszportréja: Ash.
- 152jf. Hormuzd Rassam: BM.
- 152k. Woolley és Mallowan: BM.
- 152bl. Ezüstlant, Ur: BM.
- 152jl. Lant *in situ*, Ur (British Museum): Phaidon Archive.
- 153jf. Boltív Horszabádban: M. Pillet: *Un pionnier de l'assyriologie*, 1962.
- 153kb. Austen Henry Layard perzsa viseletben: BM.
- 153kj. P. E. Botta (Louvre): RMN.
- 153b. Layard a szikladomborművön: BM.
- 154f. Çatal Hüyük freskó: Roger Gorrington.
- 154k. Oroszlánvadászat egy pecséthenger-lenyomatról (British Museum): MR.
- 154kj. Egy oroszlánvadászatot ábrázoló til barszipi freskó másolata: A. Parrot: *Nineveh and Babylon*.
- 154bl. Oroszlánvadászat sztlé Warkából: Irak Múzeum, Bagdad.
- 154jl. II. Assur-nászir-apli vadászata (British Museum): MH.
- 155bf. Aranylap (Louvre): Giraudon, Paris.
- 155jf. Assur-bán-apli leszűr egy oroszlánt (British Museum): MH.
- 155l. Assur-bán-apli lovas vadászata (British Museum): MH.
- 156jf. Páros nőalak: BM.
- 156k. Illatszerezsdoboz (Irak Múzeum, Bagdad): II Quadrante Edizione, Torino.
- 156bl. Szfinx szemből (Irak Múzeum, Bagdad): II Quadrante Edizione, Torino.
- 156jl. Ágyvég (Irak Múzeum, Bagdad): Scala, Firenze.
- 157jf. Egy núbiai falfaló nőstényoroszlán (British Museum): MH.
- 157bf. Ülő oroszlánt ábrázoló áttört elefántcsont lap: BM.
- 157bl. Hölgy az ablakban (British Museum): MH.
- 157kl. Nő formájúra faragott agyar (Irak Múzeum, Bagdad): II Quadrante Edizione, Torino.
- 161f. Adóba hozott majom (British Museum): MH.
- 161jf. Védőszellem (British Museum): MH.
- 162bl. A kalhui Északnyugati-palota alaprajza: JB.
- 162–3l. A trónterem rajza: A. H. Layard: *Monuments of Nineveh*, I, pl. 2 (Ashmolean): Equinox Archive.
- 163bf. Életfa és a király (British Museum): MH.
- 163jf. II. Assur-nászir-apli szobra (British Museum): AAA.
- 163k. Szakállas udvari hivatalnok a kalhui Északnyugati-palotában: MR.
- 163kl. Emberfejű szárnyas bika: BM.
- 163jl. Assur-nászir-apli és kísérete (British Museum): MH.
165. Arany ékszerek Kalhuból (Irak Múzeum, Bagdad): Barry Iverson/Time Magazin.
165. III. Sulmánu-asaridu és Marduk-zákir-sumi a Kalhuban talált tróntalazaton (Irak Múzeum, Bagdad): David és Joan Oates, Cambridge.
- 166–7. A balawati kapuk és jeleneteik (British Museum): JF.
- 168–9. Domborműves jelenetek a balawati kapukról (British Museum): MH.
- 170jf. Bronzkorong Urartuból: Verzemeling Ebnóther, Les Arcs.
- 170kj. Erődmódel: BM.
- 170bl. Szárnyas bikakentaur: BM.
- 171jf. Sisak: Prahistorische Staatssammlung, München.
- 171kj. Üst és háromláb: Badisches Landesmuseum, Karlsruhe.
- 171b. Bronzsobrocška: VA.
174. V. Samsi-Adad sztléje: BM.
175. Jelenet a Fekete-obeliszkról (British Museum): MH.
- 176f. III. Tukulti-apil-Ésarra (British Museum): MH.
- 176l. Föníciai érme (Nemzeti Múzeum, Libanon): JF.
178. Bár-rákib: Foto Marburg.
- 180f. II. Sarrukin: BM.
- 181f. Midasz király rekonstruált portréja: J. Prag, The Manchester Museum.
- 181l. Az ivrizi dombormű: RHPL.
183. Tepe Nus-e Dzsán térképe: JB.
- 182–3l. Tepe Nus-e Dzsán látképe: MR.
- 183kj. Méd ezüstkincs: BM.
- 183l. Feltárt ajtó, Tepe Nus-e Dzsán: MR.
- 184bf. Falfestmény: A. Parrot, *Nineveh and Babylon*.
- 184jf. Aggagzobrocška (Louvre): MH.
184. Horszabád térképe: JB.
- 184jl. Négyszárnyú géniusz (Louvre): RMN.
- 184bl. A Sarrukin-prizma: BM.
- 185jl. Karóba húzott hadifoglyok (British Museum): MH.
- 186bf. Asszír király (British Museum): MH.
- 186j. Ninive térképe: JB.
- 186l. A ninivei palota domborműve, részlet: BM.
- 187bf. Ninive falai: AAA.
- 187jl. Dombormű a Faideh-csatorna falán: MR.
- 187l. A sallalati gát: John Reade, British Museum.
188. Assur-ah-iddina sztléje: VA.
- 189f. Assur-ah-iddina kőtablája: BM.
- 189k. Asztronómiai traktátus (British Museum): MH.
- 190f. Assur-bán-apli bankettje (British Museum): MH.
- 190jl. Elámi ütközet (British Museum): MH.
- 192bf. Egy istenné vált király szobra (feje: Staatliche Museen, Berlin, teste: Keleti Régiségek Múzeuma, Isztambuli Régészeti Múzeum): VA.
- 192jf. Assur-bán-apli, az építő: BM.
- 192j. Domborműves téglák a babiloni Istár-kapuról: Zefa (C. Skrein/M. Epp felvétele).
- 192kb. Oroszlánt ábrázoló mázas téglák: RHPL.
- 192jl. Babilon térképe: JB.
- 193b. Az Istár-kapu (Staatliche Museen, Berlin): HV.
- 192bf. Egy Istár-kapu rajza: DB.
- 193kj. Mázas téglák az Istár-kapuról (Irak Múzeum, Bagdad): Claus Hansmann, München.
- 193bl. A babiloni déli citadella alaprajza: JB.
- 194f. Uruki pecséthenger-lenyomat (Staatliche Museen, Berlin): JF.
- 194k. Harcokci az uri jelvényről (British Museum): MH.
- 194b. Keselyű-sztélé (Louvre): RMN.
- 194j. Fejek összeszámolása (British Museum): MH.
- 195f. Assur-nászir-apli lovassága (British Museum): MH.
- 195jf. Buzogányfejek (Ashmolean Museum): JF.
- 195k. Balta: Ash.
- 195kb. Hamanu lerombolása, ninivei dombormű (British Museum): MH.
- 195kj. Török (Ashmolean Museum): JF.
- 195l. Foglyot megölő asszír katona (British Museum): MH.
- 195jl. Nyílhegyek (Ashmolean Museum): JF.
- 196–7. Mázas téglák, griff (Louvre): Erich Lessing/Magnum.
200. II. Nabú-kudurri-uszur palotája tróntermének homlokzata (Staatliche Museen, Berlin): Erich Lessing/Magnum.
201. Egy babiloni király sztléje: BM.
- 202bf. Kroiszosz halotti máglyáján (Louvre): RMN.
- 202jf. Érmék (Ashmolean Museum): Equinox Archive.
203. Kürosz pecsétje (Oriental Institute, Chicago): JF.
204. Paszargadai térképe: JB.
- 205jf. A paszargadai P palota: RHPL.
- 204–5l. Kürosz sírja: RHPL.
- 205kj. Szárnyas alak: MR.
206. Ezüstrhűtőn (Louvre): Erich Lessing/Magnum.
207. Szúszai oszlopfő (Louvre): Erich Lessing/Magnum.
- 210jf. Istenek relieje (Louvre): AAA.
- 210kb. Dareiosz szobra (Irán Basztan Múzeum, Teherán): MR.
- 210l. Íjászok, mázas téglák (Louvre): Erich Lessing/Magnum.
- 211bf. Szúsza térképe: JB.
- 211j. Elámi aranyzobrocška (Louvre): RMN.
- 211bl. Íjász, mázas téglák (British Museum): MH.
- 215l. Xerxész sírja: RHPL.
- 216–7. A Nagy Sándor-mozai (Nápolyi Múzeum): Scala, Firenze.
- 218k. Perszeopolisz rajza: MR.
- 218bl. Egy örmény domborműve: MR.
- 218jl. Dareiosz: MR.
- 219f. Ahuramazda (G. Tilia rekonstrukciója): A. B. Tilia; *Studies and restorations at Persepolis and other sites of Fars II*.
- 219k. Perszeopolisz látképe: Zefa, London.
- 219kl. Az Apadana lépcsője, Perszeopolisz: MR.
- 219jl. Griffes oszlopfő, Perszeopolisz: MR.
- 220kf. Királyalak: BM.
- 220jf. Gyűrű: BM.
- 220jl. Domborított lap egy méd alakjával: BM.
- 220bl. Aranykorong szárnyas oroszlánnal: BM.
- 221f. Kocsimodell: BM.
- 221bl. Üreges fej: BM.
- 221jl. Arany karperecek: BM.
- 222–3jf. Brueghel festménye, a *Bábel tornya* (Kunsthistorisches Museum, Bécs): Bridgeman Art Library, London.
- 222kb. Samuel Colman festménye, *A Messiás elővetete és Babilon égése* (City of Bristol Museum and Art Gallery): Bridgeman Art Library, London.
- 222kj. Rembrandt: *Bélsaccár lakomája* (National Gallery, London): Phaidon Archive, Oxford.
- 222l. Jelenet D. W. Griffith *Türelmetlenség* című filmjéből: Kobal Collection, London.
- 223bl. *Babilon égése*, 16. századi fametszet (Bible Society, Cambridge): Bridgeman Art Library, London.
- 223jl. Jozef Szubert *Bábel tornya* című festménye (magángyűjtemény): Bridgeman Art Library, London.
- Bár az Equinox (Oxford) Ltd. mindent elkövetett, hogy elérje a képek szerzői jogainak tulajdonosait, ez sajnos nem sikerült minden esetben. Ha valakit jogsérelem ért, kérjük, vegye fel a kapcsolatot az Equinox (Oxford) Ltd.-vel.

FÖLDRAJZI NÉVMUTATÓ

Minden címszó – amennyiben nem helység, hanem más földrajzi egység – tartalmazza a fogalom meghatározását, illetve a mai országnevet, pl. Rodosz (sz.), (Görögország). A csillaggal megjelölt nevek nagyobb területi egységet (pl. tartományt, királyságot vagy övezetet) jelentenek. A teljesség érdekében a térképeken fel nem tüntetett mai helyneveket zárójellel utalásokkal adjuk meg.

Abadán (Irán) É 30°20' K 48°15' 13
Abattum (Szíria) É 35°45' K 38°44' 116
Abú-Dzabi (Egyesült Arab Emírátsok) É 24°28' K 54°
Abú-Gos (Izrael) É 31°52' K 35°06' 25
Abu Habbá l. Szippar
Abu-Hamis (Szaúd-Arábia) É 27°28' K 49°19' 53
Abú-Hatab l. Kiszurra
Abú-Hureira l. Eridu
Abú-Szaláhih (Irak) É 32°16' K 45°05' 58, 59, 64, 83, 98
Abú-Szálem (Izrael) É 30°27' K 34°38' 24
Abú-Szawwán (Jordánia) É 32°15' K 35°54' 25
Acedmüyük l. Purushanda
Acgöl (Törökország) É 38°33' K 34°31' 34
Adab (Tell Biszmaja) (Irak) É 31°57' K 45°58' 58, 59, 79, 83, 102, 105, 109, 120, 142
Adám (Jordánia) É 32°08' K 35°33' 159
Adana (Törökország) É 37°00' K 35°19' 12, 113, 139
Adilceva (Törökország) É 38°47' K 42°42' 173
Adzsilah-gát (Irak) É 36°20' K 43°12' 185
Adzsman (Egyesült Arab Emírátsok) É 25°23' K 55°26' 98
Afék (Izrael) É 32°06' K 34°56' 159
A-ha (Irak) É 33°02' K 44°38' 102
Ahhiwaja* 139
Ahváz (Irán) É 31°17' K 48°43' 13
Ai-Khánum l. Alexandria Oxiáne
Ain-Gazál (Jordánia) É 32°10' K 35°53' 25
Ain-Gev l. (Szíria) É 32°35' K 35°42' 24
Ain-Mallaha (Szia) É 33°07' K 35°40' 24
Ain-Qannas (Szaúd-Arábia) É 25°44' K 49°30' 53
Ahet-Aton (Tell-el-Amárna) (Egyiptom) É 27°44' K 30°55' 73, 134
Aj (Izrael/Jordánia) É 32°05' K 35°02' 80
Ajjálón (Izrael) É 31°50' K 35°03' 135, 159
Akaba (Jordánia) É 30°31' K 35°00' 12
Akkád (Irak) É 32°46' K 44°20' 97, 120
Akkád* 80, 83, 97, 102
Akkó (Izrael) É 23°55' K 35°04' 135, 159, 177
Akpınar (Törökország) É 38°30' K 27°26' 139
Aksáf (Izrael) É 32°34' K 35°01' 135
Aksak (Opisz, Tell-Mudzsailat) (Izrael) É 33°48' K 44°16' 83, 116, 142, 199
Akuszum (Izrael) É 32°58' K 44°33' 109
Akbiz (Izrael) É 33°03' K 35°06' 177
Al-Kowm (Szia) É 35°15' K 38°51' 24, 43, 64
Alaca Hüyük (Törökország) É 40°12' K 34°50' 113, 139
Alalah (Tell Aana) (Törökország) É 36°19' K 36°29' 64, 113, 116, 134, 139
el-Amára (Irak) É 31°51' K 47°10' 12
Alasija*, 134, 134, 139
Aleppo (Szia) É 36°14' K 37°10' 12, 113, 116, 120, 134, 139, 140, 160, 164, 179, 208
Alexandria (Egyiptom) É 31°12' K 29°54' 12, 214
Alexandria (Irán) É 28°12' K 58°19' 214
Alexandria (Gazni) (Afganisztán) É 33°33' K 68°28' 214
Alexandria (Kandahar) (Afganisztán) É 31°36' K 65°47' 13, 209, 214
Alexandria Areia (Herat) (Afganisztán) É 34°20' K 62°10' 13, 209, 214
Alexandria Eszkhata (Kokand) (Üzbegisztán, Oroszország) É 40°33' K 70°55' 214
Alexandria Oxiáne (Ai-Khánum) (Afganisztán) É 37°13' K 69°54' 214
Ali (Bahrein) É 26°10' K 50°32' 98
Ali-Kohs (Irán) É 32°33' K 47°24' 25, 34, 43
Alifár l. Ankuwa
Alman (Irán) É 34°32' K 45°58' 102, 164, 179, 199
Alpok (hegys.) (Franciaország, Svájc) É 45°30' K 10°00' 18
Alsó* 134, 139
Alsó* 140

Alsó Föld* 139
Altuntepe (Törökország) É 39°38' K 39°40' 173
Álu-Asurája (Irak) É 36°22' K 43°09' 185
Al-Untas-Napirisa (Csoga-Zambil) É 21°53' K 48°35' 105, 138
Alvand-hegy (Irán) É 34°40' K 48°32' 13
Amanus-hegység (Törökország) É 36°50' K 36°12' 12, 83, 164
Amaszaki (Törökország) É 37°28' K 41°22' 140
Amida (Diyarbakır) (Törökország) É 37°55' K 40°14' 12, 160, 179, 191
Ammán (Jordánia) É 31°57' K 35°56' 12
Ammija (Libanon) É 34°28' K 35°48' 135
Ammón* 159, 160, 164, 179
Amri (Pakisztán) É 26°09' K 68°02' 98
Amrit (Szia) É 34°58' K 35°58' 177
Amurru* 134, 135
Ana (Irak) É 34°28' K 41°59' 116, 120, 140, 164, 179
Anatólia* 12, 22, 24, 25, 113, 139, 214
Andarig (Irak) É 36°25' K 41°28' 140
Andarig 116
Ankara (Törökország) É 39°55' K 32°50' 12, 139
Ankuwa (Alişar) (Törökország) É 39°30' K 35°33' 80, 113, 139
Ansan (Tell-el-Majlân) (Irán) É 30°11' K 52°53' 65, 73, 79, 102, 134, 138
Ansan* 97, 102
Anzaf (Törökország) É 38°32' K 43°33' 173
Apamea (Szia) É 35°29' K 36°13' 43
Aphrodisziasz (Törökország) É 37°28' K 28°31' 139
Apiak (Irak) É 32°12' K 44°45' 102, 109
Apqu (Tell-Abu-Márija) (Irak) É 36°26' K 42°39' 105, 140, 179
Apu* 116, 135
Aqar-Qúf l. Dür-Kurigazlu
Arabia* 160, 208, 212
Arakhoszia* 209, 213
Arad l. Nagy-Arad
Arad (Bét-Jeróhám) (Izrael) É 31°13' K 35°02' 159
Arám* 159, 160, 179
Ararat-hegy (Törökország) É 39°44' K 44°15' 12
Arbilum (Arbailu) Arbéla (Irak) É 36°12' K 44°01' 102, 105, 116, 120, 134, 140, 164, 179, 185, 191, 214
Ardata (Libanon) É 34°29' K 35°58' 135
Ardzsine (Szia) É 34°41' K 36°42' 49
Areia* 209, 213
Argistihinili (Armavir) (Örményország) É 40°04' K 44°11' 173
Arimberd l. Erebuni
Arinbun (Szia) É 36°07' K 37°02' 97
Armavir l. Argistihinili
Arménia (Örményország)* 208, 212, 214
Arpad (Tell-Rifát) (Szia) É 36°29' K 37°08' 160, 164, 179, 191
Arqite (Libanon) É 34°32' K 36°03' 135
Arrapha (Kirkuk) (Irak) É 35°28' K 44°26' 12, 103, 113, 116, 120, 134, 140, 179, 191
Arslantepe (Malatya) (Törökország) É 38°22' K 38°18' 49, 64, 80, 140, 160, 164, 179, 191
Arúma (Izrael) É 33°29' K 35°02' 159
Arvad (Szia) É 34°52' K 35°52' 135, 160, 177
Arzawa* 134, 139
Arzuhina (Irak) É 35°45' K 44°24' 140, 179, 191
Ashabád (Türkmenisztán, Oroszország) É 37°58' K 58°24' 13
Asarne (Szia) É 35°22' K 36°33' 179
Asdód (Szia) É 31°45' K 34°40' 135, 159, 179, 191
Asikli Hüyük (Törökország) É 38°31' K 33°57' 25, 34
Askelón (Izrael) É 31°40' K 34°33' 43, 135, 139
Asnakum (Ságur Bázár) (Szia) É 36°54' K 40°53' 34, 43, 49, 53, 80, 116, 120
Assur (Qalat-Sirqát) (Irak) É 35°29' K 43°14' 73, 80, 83, 97, 98, 102, 105, 113, 116, 120, 134, 134, 140, 160, 164, 179, 191
Astarót (Szia) É 32°48' K 36°05' 135, 159
Aszir (hegys.) (Szaúd-Arábia) É 20°00' K 41°20' 12
Assziria* 134, 160, 208, 212
Asszuán (Egyiptom) É 24°05' K 32°56' 12
Athén (Görögország) É 38°00' K 23°44' 214
Awan (Irán) É 32°46' K 47°19' 83
Aztavandas (Karatépe) (Törökország) É 37°22' K 36°16' 160
Aznavor (Törökország) É 39°14' K 42°52' 173

Baalát (Izrael) É 31°43' K 34°38' 159
Báb-ed-Dzra (Jordánia) É 31°10' K 35°32' 80
Bábá-Dzsán (Irán) É 33°58' K 48°08' 164, 179
Babil (Törökország) É 37°23' K 41°39' 164
Babilon (Irak) É 32°33' K 44°24' 73, 97, 102, 105, 109, 116, 120, 134, 134, 140, 142, 164, 179, 191, 199, 203, 208, 212, 214, 214
Babilonia* 134, 164, 179, 208, 212
Baktra (Afganisztán) É 36°46' K 66°50' 209, 214
Baktria* 209, 213
Badakhán* 213
Badna (Törökország) É 36°58' K 38°34' 13
Bád-tibira (Tell-Madain) (Irak) É 31°46' K 46°00' 59, 83, 109
Bagdad (Irak) É 33°20' K 44°26' 12
Bagüz (Szia) É 34°27' K 40°56' 43
Bakrawa (Irak) É 35°10' K 45°41' 64
Baku (Azerbajdzsán) É 40°22' K 49°53' 13
Baldrúz (Irak) É 33°48' K 45°04' 142
Balakat (Pakisztán) É 25°42' K 66°32' 98
Balata (Irak) É 36°31' K 42°43' 185
Balawát l. Imgur-Enlil
Bampur l. Pura
Banahilk (Irak) É 36°45' K 44°49' 34, 49
Bandar-Abbász (Irán) É 27°12' K 56°15' 13
Barbar (Bahrein) É 26°15' K 50°28' 98
Başbulag (Törökország) É 39°58' K 44°19' 173
Basime* 102
Baszmuziján (Irán) É 36°13' K 44°47' 64
Baszra (Irak) É 30°30' K 47°50'
Basszetki (Irak) É 37°02' K 42°36' 97
Baszta (Jordánia) É 30°14' K 35°32' 25
Basztam (Irán) É 38°55' K 44°53' 173
Bat (Omán) É 23°16' K 56°20' 98
Batrun (Libanon) É 34°16' K 35°41' 135
Bayraklı (Törökország) É 38°31' K 27°13' 113, 139
Beir-Seba (Izrael) É 31°15' K 34°43' 159
Beida (Jordánia) É 30°29' K 35°26' 24, 25, 34
Beiszdán (Libanon) É 33°08' K 35°34' 25, 34
Bejrút l. Haldé
Belbaşı (Törökország) É 36°35' K 30°32' 24
Bétel (Jordánia) É 31°56' K 35°13' 159
Bét-Horón (Izrael) É 31°53' K 35°07' 159
Bét-Jerah (Hirbet-Kerak) (Izrael) É 32°39' K 35°35' 80
Bét-Seán (Izrael) É 32°29' K 35°32' 73, 80, 135, 159
Bét-Semes (Izrael) É 31°45' K 34°58' 159
Beycesultan (Törökország) É 38°21' K 29°52' 113, 139
Bikni-hegy (Irak) É 34°40' K 48°32' 179
Billum (Izrael) É 32°12' K 45°19' 109
Bingöl (Törökország) É 38°54' K 40°29' 34
Birzandán (Irán) É 32°55' K 59°10' 13
Birs-Nimrud l. Borszippa
Biszutun (Irán) É 34°59' K 48°42' 209, 212
Bit-Adini* 160
Bit-Aguzai* 160
Bit-Bahiani* 160
Bit-Halupe* 160
Bit-Jakin* 179
Bit-Zamani* 160
Bizánc (Istanbul) (Törökország) É 41°02' K 28°57' 12, 214
Bocrá (Szia) É 35°39' K 36°12' 135
Bogazköy l. Hattusas
Bohça (Törökország) É 38°39' K 34°58' 160
Bolvadin (Törökország) É 38°43' K 31°02' 113
Boneh Fázili (Irán) É 32°21' K 48°28' 43, 49, 53
Boradzszán (Irán) É 29°15' K 51°14' 209
Borim (Izrael) É 32°26' K 35°01' 159
Borszippa (Birs-Nimrud) (Irak) É 32°23' K 44°25' 105, 109, 120, 142, 179, 199
Bostankaya (Törökország) É 39°16' K 42°38' 173
Buqrász (Szia) É 32°08' K 40°26' 25, 34, 43
Busire (Irán) É 28°59' K 50°50' 13
Bübblosz (Libanon) É 34°08' K 35°38' 34, 43, 49, 53, 73, 79, 80, 83, 113, 116, 134, 135, 139, 160, 164, 177, 179, 214
Cadiz l. Gades
Cafer Hüyük (Törökország) É 38°21' K 38°41' 25
Cáfon (Jordánia) É 32°15' K 35°15' 135, 159

Cagliari (Olaszország) É 39°13' K 09°08' 177
Can Hasan (Törökország) É 37°27' K 33°26' 25, 34, 43, 49, 53
Carloforte (Olaszország) É 39°08' K 08°17' 177
Carmona (Sevilla) (Spanyolország) É 37°24' Ny 05°59' 176
Çatal Hüyük (Törökország) É 37°27' K 32°46' 34, 43, 49
Çatal Hüyük (Törökország) É 36°29' K 36°28' 64, 80
Çavuştepe l. Szardurihinili
Çayönü (Törökország) É 38°19' K 39°36' 25, 34
Cédruz-hegység (Törökország) É 36°50' K 36°12' 97
Cemárain (Jordánia) É 31°56' K 35°17' 159
Çiftlik (Törökország) É 38°10' K 34°29' 34
Ciprus (sz.) É 35°30' K 32°30' 22, 24, 25, 34, 35, 43, 49, 53, 64, 73, 97, 113, 160, 164, 177, 179, 191, 208, 212, 214, 214
Coar (Jordánia) É 30°59' K 35°27' 135
Colakert (Törökország) É 40°58' K 44°20' 173
Cortijo de los Toscanos (Spanyolország) É 36°35' Ny 04°37' 176
Çukurkert (Törökország) É 34°59' K 39°31' 34
Csanhu-Daró (Pakisztán) É 26°12' K 68°07' 98
Csoga-Bonut (Irán) É 32°06' K 48°04' 25
Csoga-Mami (Irak) É 33°53' K 45°27' 43, 49, 53
Csoga-Maran (Irán) É 34°32' K 46°45' 43
Csoga-Mis (Irán) É 32°20' K 48°30' 43, 49, 53, 64
Csoga-Pahn (Irán) É 32°10' K 48°35' 138
Csoga-Zambil l. Al-Untas-Napirisa
Dabrum (Irak) É 31°55' K 45°59' 102
Dahan-e Gulámán (Irán) É 31°10' K 61°42' 209
Damaskusz (Szia) É 33°30' K 36°19' 12, 79, 159, 160, 164, 179, 191, 214
Damavand-hegy (Irán) É 35°36' K 52°08' 13
Dammam (Szaúd-Arábia) É 26°25' K 50°06' 13
Dán (Izrael) É 33°28' K 35°39' 135, 159
Danuna* 134
Daszkuleion (Törökország) É 40°24' K 28°45' 208, 214
Degirmen-tepe (Törökország) É 38°28' K 38°28' 53
Deh-e No (Irán) É 31°58' K 48°39' 105, 138
Deir ez-Zór (Szia) É 35°20' K 40°08' 12
Dér (Tell-Aqr) (Irak) É 33°14' K 45°58' 80, 83, 97, 102, 120, 138, 142, 164, 179, 191, 199
Dezul (Irán) É 32°23' K 48°31' 138
Dezul (hegys.) (Irán) É 32°15' K 48°40' 138
Dibón (Jordánia) É 31°29' K 35°50' 159
Dilbat (Tell-Dulaim) (Irak) É 32°09' K 44°30' 109, 120, 199
Dilmun* 97
Dinkha-tepe (Irán) É 37°02' K 45°17' 116
Diráz (Bahrein) É 26°14' K 50°28' 98
Diráz Kelet (Bahrein) É 26°15' K 50°29' 53
Diyarbakır l. Amida
Dogubayazıt (Törökország) É 39°33' K 44°07' 34
Doha (Katar) É 25°15' K 51°36' 13
Dór (Izrael) É 32°37' K 34°35' 159, 177
Doszarje (Szaúd-Arábia) É 27°14' K 49°13' 53
Dótán (Jordánia) É 32°22' K 35°15' 159
Drangané* 209, 212
Drehem l. Puzris-Dagan
Dubaj (Egyesült Arab Emírátsok) É 25°14' K 55°17' 13
Dunnum (Irak) É 32°19' K 45°09' 109
Dür-Assur (Irak) É 35°27' K 45°22' 179
Dür-Katlimmu (Seih-Hamid) (Szia) É 35°27' K 40°47' 140, 164
Dür-Kurigazlu (Aqar-Qúf) (Irak) É 33°41' K 44°18' 105, 134, 140, 142, 164, 179, 199
Dür-Sarrukin (Horszábad) (Irak) É 36°24' K 43°14' 105, 179, 185, 191
Dür-Sarrukin (Irak) É 33°31' K 44°13' 199
Durhumit (Törökország) É 40°51' K 35°21' 113
Durum (Irak) É 31°15' K 45°46' 109
Dusanbe (Tadzsikisztán) É 38°38' K 68°51' 13

Dzsafarabád (Irán) É 32°26' K 48°18' 49, 53
Dzsallálábád (Irán) É 29°57' K 52°35' 98
Dzsarmó (Irak) É 35°34' K 44°55' 25, 34, 43
Dzsabel-Aruda (Szia) É 36°19' K 38°03' 64
Dzsabel-Bisri (hegy) (Szia) É 35°25' K 39°52' 97
Dzsabel-Szindzsar (hegy) (Szia) É 36°27' K 41°32' 164
Dzsazmet-Naszr (Irak) É 32°35' K 44°44' 64
Dzsidda (Szaúd-Arábia) É 21°30' K 39°10' 12
Ebla (Szia) É 35°52' K 37°02' 73, 80, 83, 97, 116, 120, 134
ed-Da'asza (Katar) É 25°40' K 50°32' 53
ed-Dór (Egyesült Arab Emírátsok) É 25°32' K 55°28' 98
Edanna (Irak) É 32°02' K 45°35' 109
Edóm* 159, 179
Eflatan Pınar (Törökország) É 37°46' K 31°47' 139
Egıl (Törökország) É 38°15' K 40°04' 164
Egyiptom* 18, 97, 134, 179, 191, 203, 208, 214
Ekallátum (Irak) É 35°39' K 43°27' 116
Ekron (Izrael) É 31°46' K 34°51' 135
el-Sin (Egyesült Arab Emírátsok) É 24°13' K 55°51' 98
el-Azizje (Irak) É 32°55' K 44°46' 142
el-Dzsauz (Szaúd-Arábia) É 29°45' K 39°52' 12
el-Hadzsar (Bahrein) É 26°13' K 50°32' 98
el-Hiam (Jordánia) É 31°46' K 35°18' 24, 25
el-Hór (Katar) É 25°50' K 51°33' 53
el-Hufuf (Szaúd-Arábia) É 25°14' K 49°34' 13
el-Marh (Bahrein) É 25°59' K 50°27' 53
el-Wad (Izrael) É 32°37' K 34°59' 24
Eluhut (Törökország) É 37°30' K 39°29' 113
Elám* 83, 97, 121, 134, 164, 179, 191, 209, 212
Elburz (hegys.) (Irán) É 36°00' K 52°00' 113, 22, 79
Elephantine (Egyiptom) É 24°04' K 32°55' 203
Elipai 164, 179
Emár (Meszkene) (Szia) É 36°02' K 38°04' 73, 80, 102, 113, 116, 120, 134, 139, 140, 160
Emutalum* 120
Ephesozs (Törökország) É 37°57' K 27°21' 214
Erbaba-tepe (Törökország) É 37°43' K 31°46' 43
Erebuni (Arimberd) (Örményország) É 40°08' K 44°52' 73, 173
Eregli l. Hupisna
Eres (Irak) É 32°16' K 45°09' 102, 109
Eridu (Abú-Sahrain) (Irak) É 30°52' K 46°03' 34, 49, 53, 64, 83, 105, 109, 120, 179, 199
Erzurum (Törökország) É 39°57' K 41°17' 12
Esnunna (Tell-Aszmar) (Irak) É 33°32' K 44°58' 64, 73, 80, 83, 98, 102, 116, 120
Ezüst-hegység (Törökország) É 37°00' K 35°00' 97
Faide (Irak) É 36°46' K 42°56' 185
Failaka (Kuvait) É 29°26' K 48°20' 79, 98
Fará l. Suruppak
Faráh (Afganisztán) É 30°58' K 62°08' 214
Felső* 140
Felső Föld* 139
Filiszta* 159
Gades (Cádiz) (Spanyolország) É 36°32' Ny 06°18' 176
Gambúlu* 179
Gammagara (Irak) É 36°37' K 43°30' 185
Gandara* 209, 213
Gandzs-Dareh (Irán) É 34°27' K 47°22' 25
Garni (Örményország) É 40°04' K 44°46' 173
Gasszúd (Jordánia) É 31°42' K 35°46' 53
Gát (Izrael) É 31°42' K 34°50' 159
Gát-Padalla (Jordánia) É 32°21' K 35°04' 135, 159
Gát-Rimmón (Izrael) É 32°09' K 34°51' 135
Gavur Kalesi (Törökország) É 39°31' K 32°01' 139

Gáza (Izrael) É 31°28' K 34°28' 135, 159, 179, 214
 Gazni l. Alexandria
 Geoi-tepe (Irak) É 37°16' K 45°17' 80
 Gerdi Qalhard (Irak) É 35°15' K 45°42' 64
 Gerdi Rêš (Irak) É 35°20' K 45°22' 64
 Gézer (Izrael) É 31°53' K 34°57' 80, 135, 159
 Gibéon (Jordánia) É 31°50' K 35°09' 159
 Gina (Jordánia) É 32°27' K 35°22' 135
 Girmua (Irak) É 36°40' K 43°21' 185
 Girszu (Tele-Laui) (Irak) É 31°37' K 46°09' 53, 64, 79, 83, 98, 102, 109, 120, 138, 142
 Girtab (Irak) É 32°31' K 44°20' 149
 Godin-Tepe (Irán) É 34°31' K 48°11' 49, 53, 64, 73, 80, 83, 102, 121, 164, 179
 Golgoi (Ciprus) É 35°04' K 33°39' 177
 Göllüdag (Törökország) É 37°59' K 34°36' 160
 Grubba (Jordánia) É 31°48' K 35°41' 53
 Gordion (Törökország) É 39°36' K 32°00' 113, 139, 160, 164, 214
 Gozo (Málta) É 36°04' K 14°30' 177
 Grai Rêš (Irak) É 36°17' K 41°56' 64
 Gritille (Törökország) É 37°14' K 35°34' 25
 Guraifa (Szíria) É 33°46' K 36°22' 25
 Gurgum* 160, 164, 179
 Gutium* 83, 120
 Güzána (Tell-Halaf) (Szíria) É 36°46' K 40°00' 34, 43, 49, 53, 160, 164, 179, 191
 Gümmiász (Törökország) É 40°12' K 39°56' 214
 Gvadar (Pakisztán) É 25°09' K 62°21' 13

Habriuri* 164, 185
 Habúba-Kabira (Szíria) É 36°16' K 38°12' 64, 73
 Hacilar (Törökország) É 37°31' K 30°12' 25, 34
 Hácór (Izrael) É 33°01' K 35°34' 80, 116, 135, 159
 Hácórea (Izrael) É 32°39' K 35°06' 34
 Hadrumetum (Sousse) (Tunézia) É 35°50' K 10°38' 177
 Hadzsi Firúz (Irán) É 36°59' K 45°29' 34, 43
 Hadzsi Muhammad (Irak) É 31°25' K 45°34' 49
 Hafadzsi l. Tutub
 Hafit (Omán) É 23°57' K 55°52' 98
 Haftavan (Irán) É 38°11' K 44°58' 80
 Haft-tepe (Irán) É 32°02' K 48°14' 138
 Haft-tepe dombvidék (Irán) É 31°50' K 48°35' 138
 Hahhum (Törökország) É 38°29' K 38°27' 97, 113, 116
 Hajónim (Izrael) É 32°59' K 35°14' 24
 Halahhu (Irak) É 36°24' K 43°13' 140, 185
 Halde (Bejrút) (Libanon) É 33°52' K 35°28' 12, 135, 160, 177
 Halikarnassosz (Törökország) É 37°03' K 27°28' 214, 214
 Halilhe (Irán) É 28°49' K 50°56' 53
 Hama (Szíria) É 35°09' K 36°44' 49, 53, 64, 80, 120, 134, 160, 164, 177, 179, 191
 Hama* 160
 Hamadán (Irak) É 34°46' K 48°35' 13, 79, 179, 191, 203, 209, 212, 214
 Hamazi (Irak) É 35°26' K 45°32' 83
 Hammám (Irak) É 31°23' K 45°43' 105
 Hamukár (Szíria) É 36°45' K 41°44' 64
 Hana* 116, 120
 Hân-Bâni-Száad (Irak) É 33° K 44°52' 142
 Hannátón (Izrael) É 32°36' K 35°11' 135
 Harabé Sattam (Irak) É 36°26' K 43°05' 43
 Haradum (Irak) É 34°26' K 41°36' 120
 Harappá (Pakisztán) É 30°35' K 72°56' 98
 Harbê* 116
 Harhar (Irak) É 34°17' K 46°57' 164, 179
 Harrân (Törökország) É 36°51' K 39°01' 73, 80, 116, 120, 134, 139, 140, 160, 164, 191, 203
 Hasabu (Libanon) É 34°02' K 36°04' 135
 Hassek Hüyük (Törökország) É 37°41' K 39°09' 64
 Haszanlu (Irán) É 37°00' K 45°35' 43, 73, 80, 83, 102, 164, 179
 Haszi (Libanon) É 35°58' K 36°03' 135
 Haszúna (Irak) É 36°10' K 43°06' 34, 43
 Hatarikka* 179
 Hattû* 134, 139
 Hattusas (Bogazköy) (Törökország) É 40°02' K 34°37' 73, 113, 134, 139, 160
 Hatula (Jordánia) É 31°57' K 35°12' 24
 Hayaz (Törökország) É 37°33' K 38°32' 64
 Hazazu (Szíria) É 36°35' K 37°03' 160
 Hebrón (Izrael/Jordánia/Palesztina) É 31°32' K 35°06' 159
 Hekatompulosz (Irán) É 36°22' K 54°58' 214
 Hérakleia (Törökország) É 40°58' K 31°46' 214
 Herát l. Alexandria Aeria
 Hesbón (Jordánia) É 31°48' K 35°47' 159
 Hidzsaz (hegys.) (Szaúd-Arábia) É 25°00' K 38°30' 12, 22
 Hilačku* 160
 Hili (Egyesített Arab Emírátsok) É 24°37' K 55°52' 98
 Himalája (hegys.) (India) É 35°00' K 85°00' 18

Hindánu (Irak) É 34°18' K 41°00' 116, 164, 179, 191
 Hindukus (hegys.) (Afganisztán) É 36°00' K 71°00' 13, 79
 Hippo (Algéria) É 36°55' K 07°47' 177
 Hirbet-Kerak l. Bêth-Jerak
 Hit (Irak) É 33°38' K 42°50' 116, 134, 140, 164
 Homsz (Szíria) É 34°44' K 36°44' 12
 Hór (Katar) É 25°40' K 51°33' 98
 Horoztepe (Törökország) É 40°37' K 36°34' 119
 Horszábád l. Dúr-Sarrukín
 Hunnuri* 102
 Hulailan-síkság (Irán) É 33°45' K 47°10' 64
 Hunusza (Irak) É 36°44' K 43°25' 185
 Hurama (Törökország) É 38°17' K 37°05' 113
 Hupisna (Eregli) (Törökország) É 37°28' K 34°10' 139, 160
 Hurszanije (Szaúd-Arábia) É 27°10' K 49°20' 53

Ibiza (Spanyolország) É 38°54' K 01°35' 177
 Ibrí (Omán) É 23°15' K 56°35' 98
 Idalion (Ciprus) É 35°02' K 33°25' 177
 Idamaraz* 116
 Ikiztepe l. Zalpa
 Ikonion (Törökország) É 37°51' K 32°30' 214
 Ilip (Irak) É 32°52' K 44°26' 109
 Imgur-Enlil (Balawát) (Irak) É 36°09' K 43°30' 185
 Imleijeh (Irak) É 34°12' K 45°00' 142
 Inandik (Törökország) É 40°28' K 33°25' 139
 Indus* 209, 213
 Iónia* 208, 212
 Irq-el-Ahmar (Jordánia) É 31°46' K 35°13' 24
 Isán-Bahriját l. Iszin
 Isim-Sulgi (Irak) É 33°56' K 44°35' 102
 Istanbul l. Búztion
 Isuwa* 134, 139
 Iszfahán (Irán) É 32°41' K 51°41' 13
 Iszin (Isán-Bahriját) (Irak) É 31°56' K 45°17' 102, 109, 120, 142, 199
 Iskenderun l. Múriandrosz
 Issosz (Törökország) É 36°51' K 36°11' 214
 Itanosz (Kréta, Görögország) É 35°18' K 26°17' 177
 Izmir (Törökország) É 38°25' K 27°10' 12
 Izorgir (Törökország) É 38°25' K 39°02' 173
 Izrael* 159, 160, 164, 179

Jablja (Irak) É 33°59' K 42°19' 116
 Jadnana* 179
 Jáfo (Izrael) É 32°03' K 34°45' 135, 159
 Jahrisa (Tell-Fraji) (Szíria) É 35°58' K 38°38' 139, 140
 Jamhad* 116
 Janik-tepe (Irán) É 37°57' K 45°55' 34, 43, 53, 80
 Jarim-tepe (Irak) É 36°42' K 42°25' 43, 49, 53
 Jarmuti (Szíria) É 34°49' K 36°00' 97
 Jaudi* 160
 Jazd (Irán) É 31°55' K 54°22' 13
 Jelhi (Irak) É 34°20' K 45°00' 142
 Jenoám (Izrael) É 32°43' K 35°36' 135
 Jereván (Örményország) É 40°10' K 44°31' 12
 Jereván (Örményország) É 40°17' K 43°44' 34
 Jerihó (Tell-esz-Szultán) (Izrael) É 31°51' K 35°27' 24, 25, 34, 53, 73, 80, 135, 159
 Jeruzsálem (Izrael/Jordánia) É 31°47' K 35°13' 12, 135, 159, 160, 179, 203, 208, 212
 Jézreel (Izrael) É 32°34' K 35°20' 159
 Jiztahél (Izrael) É 32°43' K 35°02' 25
 Jorgan-tepe l. Nuzi
 Júda* 159, 160, 179
 Jursza (Izrael) É 31°31' K 34°28' 135

Kabri (Izrael) É 33°01' K 35°09' 53
 Kabul (Afganisztán) É 34°30' K 69°10' 13
 Kádész-Barnéa (Egyiptom) É 30°22' K 34°19' 43
 Kahat (Tell-Barri) (Szíria) É 36°41' K 41°07' 116, 164
 Kairó (Egyiptom) É 30°03' K 31°15' 12
 Kalatgah (Irán) É 37°09' K 45°31' 173
 Kalhu (Nimród) (Irak) É 36°06' K 43°19' 105, 140, 164, 179, 185, 191
 Kalibangan (Pakisztán) É 28°27' K 62°30' 98
 Kalleh Niszar (Irak) É 33°48' K 46°02' 80, 98
 Kalpé (Törökország) É 41°04' K 30°11' 214
 Kamarián (Irak) É 36°06' K 44°50' 64
 Kamid-el-Lóz l. Kumidu
 Kanaán* 116, 135
 Kandahár l. Alexandria
 Kanis (Kultepe) (Törökország) É 38°42' K 35°19' 73, 80, 113, 139
 Kappadókia* 208, 212
 Karabel (Törökország) É 38°06' K 27°20' 139
 Karacsi (Pakisztán) É 24°51' K 67°02' 13
 Karahan (Törökország) É 39°01' K 43°41' 173
 Karahna (Törökország) É 39°31' K 36°52' 113

Karahüyük (Törökország) É 37°45' K 32°28' 80, 113, 139
 Karana (Irak) É 36°19' K 42°03' 116, 140
 Karatepe l. Azitawandas
 Kária* 208, 212
 Karim-Sahir (Irak) É 35°34' K 45°02' 24
 Karkar (Irak) É 31°47' K 45°41' 109, 120
 Karkemis (Szíria) É 36°49' K 37°59' 43, 64, 80, 102, 113, 116, 120, 134, 139, 140, 160, 179, 191
 Karmir Blur l. Teisebaini
 Kár-Mulisszi (Irak) É 36°19' K 43°25' 185
 Karnaim (Izrael) É 32°49' K 36°10' 159
 Karthágó (Tunézia) É 36°54' K 10°16' 177
 Kár-Iukulti-Ninurta (Telül-el-Aqar) (Irak) É 35°32' K 43°29' 105, 140
 Kaska* 134
 Katmuhi* 140
 Kaukázus (hegys.) (Grúzia) É 43°00' K 44°00' 12, 18, 203
 Kayalidere (Törökország) É 39°07' K 41°36' 173
 Kazallu (Irak) É 32°37' K 44°20' 102, 109
 Kebara (Izrael) É 32°34' K 34°57' 24
 Keila (Izrael) É 31°39' K 35°01' 135
 Kelainai (Törökország) É 38°05' K 37°09' 214
 Kelbelgen-hegy (Örményország) É 40°13' K 45°52' 34
 Kelisin (Irán) É 36°55' K 44°51' 173
 Kemerhisar l. Yuwana
 Kenat (Szíria) É 32°44' K 36°18' 135
 Kenk Bogazi (Törökország) É 37°28' K 37°48' 164
 Keramon Agora (Törökország) É 38°38' K 29°11' 214
 Keraszosz (Törökország) É 40°57' K 38°16' 214
 Kerbela (Irak) É 32°37' K 44°03' 12
 Kermán (Irak) É 30°18' K 57°05' 13, 79
 Kermánsáh (Irán) É 34°19' K 47°04' 12, 79
 Kes (Irak) É 32°18' K 45°32' 120
 Kevenli (Törökország) É 38°21' K 43°34' 173
 Khalkédón (Törökország) É 40°59' K 29°04' 214
 Khirókítia (Ciprus) É 34°47' K 33°21' 34, 43
 Khorezm* 209, 212
 Kilikia* 203, 208, 214
 Kilikiai-kapuk (Törökország) É 37°20' K 34°42' 214, 214
 Kilizu (Qaszr-Simámük) (Irak) É 36°07' K 43°38' 1, 140, 185, 191
 Kirjat-Jearim (Jordánia) É 31°49' K 35°07' 159
 Kirkuk l. Arrapha
 Kir-Moab (Jordánia) É 31°11' K 35°40' 159
 Kis (Tell-Ingarrá/Tell-Uhaimir) (Irak) É 32°33' K 44°39' 64, 79, 83, 97, 98, 102, 105, 109, 120, 142, 199
 Kisziga (Tell-Lahm) (Irak) É 30°50' K 46°20' 199
 Kisziri (Irak) É 36°27' K 43°13' 185
 Kiszurra (Abú-Hatab) (Irak) É 31°50' K 45°26' 109
 Kition (Larnaka) (Ciprus) É 34°55' K 33°36' 177, 179
 Kizzuwatna* 134, 139
 Kobanisköy (Törökország) É 38°39' K 43°44' 173
 Kokala (Pakisztán) É 25°30' K 65°32' 214
 Kokand l. Alexandria Eszekhata
 Kolchisz* 208
 Kolosszai (Törökország) É 37°38' K 28°48' 214
 Kom (Irak) É 34°39' K 50°57' 13
 Kommunizmus-csúcs (Tadzsikisztán) É 39°02' K 72°52' 13
 Kopet-Dag (hegys.) (Irán) É 37°00' K 59°00' 13
 Korszôte (Szíria) É 34°29' K 40°58' 214
 Korucutepe (Törökország) É 38°32' K 39°33' 80, 139
 Korzika (sz.) (Franciaország) É 44°30' K 08°00' 177
 Korzut Kalesti (Törökország) É 38°57' K 43°45' 173
 Kosk (Törökország) É 38°50' K 43°41' 173
 Kosszira (Olaszország) É 36°40' K 12°00' 177
 Kottóra (Törökország) É 40°58' K 37°58' 214
 Krasznovodszk (Oroszország) É 40°01' K 53°00' 13
 Kréta (sz.) (Görögország) É 35°00' K 25°00' 12, 17, 212, 214
 Kuetta (Pakisztán) É 30°15' K 67°00' 13
 Kûh-e Taftán (hegy) (Irán) É 28°37' K 61°08' 13
 Kulaba (Irak) É 32°44' K 44°58' 109
 Kulishinas (Törökország) É 37°07' K 40°47' 140
 Kululu (Törökország) É 39°10' K 35°58' 160
 Kumidu (Kámid-el-Lóz) (Libanon) É 33°38' K 35°51' 135
 Kummanni (Törökország) É 38°20' K 40°10' 134, 139
 Kummé (Törökország) É 37°34' K 42°58' 179
 Kummuhî* 160, 164
 Kunulua (Tell Tayinat) (Törökország) É 36°16' K 36°33' 160, 164, 191

Kurangun (Irán) É 30°15' K 51°03' 138
 Kurbail (Irak) É 36°47' K 42°54' 185
 Kurban Hüyük (Törökország) É 37°26' K 38°22' 64, 80
 Kurda (Szíria) É 36°39' K 41°54' 140
 Kurión (Ciprus) É 34°40' K 32°51' 177
 Kurruhanni (Tell-el-Fahar) (Irak) É 35°11' K 44°09' 134
 Kûta (Tell-Ibrahim) (Irak) É 32°44' K 44°40' 102, 109, 120, 142, 179, 199
 Kutalla (Tell-Szifir) (Irak) É 31°16' K 45°58' 120
 Kuwait (Kuvait) É 29°20' K 48°00' 12
 Kûthéra (Görögország) É 36°10' K 22°59' 177

Labwe (Libanon) É 34°13' K 36°16' 43, 135
 Lagaba (Irak) É 32°33' K 44°57' 109
 Lagas (Tell-el-Hiba) (Irak) É 31°26' K 46°32' 79, 80, 83, 97, 98, 102, 120
 Lahiru (Irak) É 34°37' K 44°51' 191
 Lákius (Izrael) É 31°34' K 34°51' 80, 135, 159
 Lampedusa (Olaszország) É 35°30' K 12°50' 177
 Lapatiosz (Ciprus) É 35°20' K 33°11' 177
 Lágé* 160, 164
 Larnaka l. Kition
 Larsza (Tell-Szenkere) (Irak) É 31°14' K 45°51' 105, 109, 120, 142, 199
 Leptis Magna (Libia) É 32°59' K 14°15' 177
 Leszbosz (sz.) (Görögország) É 39°30' K 26°30' 214
 Levante* 139
 Libanon-hegység (Szíria/Libanon) É 34°00' K 36°00' 212
 Lidar Hüyük (Törökország) É 37°35' K 38°47' 80
 Liján (Irán) É 28°58' K 50°52' 134, 138
 Lixus (Marokkó) É 35°12' Ny 06°10' 176
 Lothál (India) É 23°03' K 71°10' 98
 Lu'as* 160
 Lubdu (Irak) É 35°16' K 44°38' 179
 Lukka* 139
 Lüdia* 191, 203, 208, 212

Madaba (Jordánia) É 31°14' K 35°48' 159
 Magan* 97
 Mahanaim (Jordánia) É 32°12' K 35°37' 159
 Maka* 209, 212
 Málámir (Irak) É 31°47' K 49°57' 138
 Malatya l. Arslantepe
 Malatya* 160
 Malazgirt (Törökország) É 39°12' K 42°34' 173
 Malgium (Irak) É 32°18' K 45°31' 120
 Mallorca (sz.) (Spanyolország) É 39°30' K 13°00' 177
 Málta (Málta) É 35°50' K 14°30' 177
 Maltai (Irak) É 36°50' K 42°57' 185
 Mamma (Törökország) É 37°59' K 36°24' 113
 Manama (Bahrein) É 26°12' K 50°38' 13
 Mannai* 164, 179
 Marad (Wanna-wa-Szadún) (Irak) É 32°04' K 44°47' 102, 109, 120, 199
 Marakanda (Szamarkand) (Uzbegisztán) É 39°40' K 66°57' 13, 214
 Marhasi* 97, 102
 Mári (Tell-Hariri) (Szíria) É 34°37' K 40°46' 64, 73, 79, 80, 83, 97, 102, 105, 113, 116, 120
 Marion (Ciprus) É 35°04' K 33°09' 177
 Marlik (Irak) É 37°09' K 49°48' 73, 98
 Marqásza (Törökország) É 37°43' K 36°59' 160, 164, 179, 191
 Masat Hüyük (Törökország) É 40°21' K 35°51' 139
 Maszkat (Omán) É 23°37' K 58°38' 13
 Maskan-sápir (Tell-Abú-Duwärí) (Irak) É 32°21' K 45°13' 109, 120
 Matíate (Törökország) É 37°28' K 41°11' 164
 Média* 164, 179, 191, 203, 209, 212
 Medina (Szaúd-Arábia) É 24°30' K 39°35' 12
 Megiddó (Tell-el-Muteszelli) (Izrael) É 32°35' K 35°11' 80, 134, 135, 159, 177, 191
 Mekka (Szaúd-Arábia) É 21°26' K 39°49' 12
 Mehrgarh (Pakisztán) É 28°25' K 68°01' 98
 Melosz (sz.) (Görögország) É 36°42' K 24°26' 177
 Memphisz (Egyiptom) É 29°52' K 31°12' 73, 134, 177, 191, 203, 208, 212, 214
 Mersin (Törökország) É 36°47' K 34°37' 34, 43, 49, 53, 80
 Merv (Türkmenisztán) É 37°42' K 61°54' 209
 Meshed (Irán) É 36°16' K 59°34' 13
 Meszkené l. Emár
 Mé-Turnat (Tell Haddád/Tell-esz-Szib) (Irak) É 34°11' K 45°06' 140, 142, 164, 199
 Micpa (Tell-en-Naszbe) (Izrael/Jordánia) É 31°52' K 35°14' 159
 Milétosz (Törökország) É 37°30' K 27°18' 139, 214
 Millet Mergi (Irak) É 36°58' K 42°57' 179
 Mittani* 134, 139
 Moab* 159, 179
 Mogador (Marokkó) É 31°50' Ny 09°58' 176

Mohendzsó-Daró (Pakisztán) É 27°17' K 68°14' 79, 98
 Mósul (Irak) É 36°21' K 43°08' 12
 Motiúe (Olaszország) É 37°53' K 12°29' 177
 Mukis* 134
 Mundigak (Afganisztán) É 31°50' K 64°46' 98
 Munhata (Izrael) É 32°32' K 35°34' 25, 34, 49
 Muqdadije (Irak) É 34°02' K 44°58' 142
 Mureibit (Szíria) É 36°04' K 38°11' 24, 25, 64
 Múrum (Irak) É 32°04' K 44°41' 109
 Muszaszir (Irak) É 36°48' K 44°29' 173, 179
 Muszji (Irán) É 32°32' K 47°27' 138
 Muszri-hegy (Irak) É 36°30' K 43°21' 185
 Múriandrosz (Iskenderun) (Törökország) É 36°37' K 36°08' 12, 214

Nadzsafehábád (Irán) É 34°45' K 48°19' 179
 Nagy-Arad (Arad) (Izrael) É 31°14' K 35°06' 80, 159
 Nahal-Divón (Izrael) É 30°54' K 34°44' 25
 Nahal-Hemár (Izrael) É 31°14' K 35°17' 25
 Nahal-Mismár (Izrael) É 31°16' K 35°15' 64
 Nahal-Oren (Izrael) É 32°35' K 35°02' 24, 25, 34
 Nahr-el-Kalb (Libanon) É 33°58' K 35°37' 164, 179, 191
 Nal-hegy (Irak) É 36°52' K 42°55' 185
 Naq-e Rusztám (Irán) É 30°05' K 52°58' 138
 Nasálá (Szíria) É 34°08' K 37°12' 116
 Nasteban (Irán) É 38°09' K 47°56' 173
 Naszibina (Törökország) É 37°05' K 41°11' 160, 164, 179, 191
 Nativ-ha-Gud (Jordánia) É 32°09' K 35°22' 24
 Naukratisz (Egyiptom) É 30°54' K 30°35' 177
 Nebi-Júnusz l. Ninive
 Nemrik (Irak) É 36°46' K 42°47' 25
 Nemrut Dag (Törökország) É 38°35' K 42°11' 34
 Neributum (Tell-Isdzsálí) (Irak) É 33°43' K 44°39' 98, 116, 120
 Neve Noj (Izrael) É 31°11' K 34°38' 64
 Nicosia (Ciprus) É 35°11' K 33°23' 12
 Nihriya (Törökország) É 38°31' K 39°27' 113
 Nimród l. Kalhu
 Ninive (Qüjündzsik/Nebi-Júnusz) (Irak) É 36°24' K 43°08' 43, 49, 64, 73, 80, 83, 97, 102, 105, 113, 116, 120, 134, 140, 160, 164, 179, 185, 191, 214, 214
 Nippur (Irak) É 32°10' K 45°11' 53, 58, 59, 64, 73, 79, 80, 83, 97, 98, 102, 105, 109, 120, 134, 142, 164, 179, 199
 Nipur-hegy (Irak) É 36°58' K 42°45' 191
 Nijá* 134, 135
 Nora (Olaszország) É 39°00' K 09°01' 177
 Nor-Bajazet (Örményország) É 40°21' K 44°50' 173
 Norsuntepe (Törökország) É 38°32' K 39°32' 49, 64, 80, 113
 Núbia* 208, 212
 Nuhasse* 134
 Nuzi (Jorgan-tepe) (Irak) É 35°22' K 44°18' 53, 64, 80, 83, 116, 134, 140

Opisz l. Aksak

Pagan (Törökország) É 38°15' K 44°00' 173
 Pala* 139
 Palegawra (Irak) É 35°39' K 45°07' 24
 Palermo (Olaszország) É 38°08' K 13°23' 177
 Palesztina* 18, 24, 134
 Pallukatu (Irak) É 33°26' K 43°45' 199
 Palmúra l. Tadmór
 Palu (Törökország) É 38°46' K 39°52' 173
 Paraitonion (Egyiptom) É 31°21' K 27°15' 214
 Parszua* 179
 Parthia 209, 212
 Paszargadai (Takht-e Madar-e Szoleimán) (Irán) É 30°15' K 53°

Port-Szudán (Szudán) É 19°39' K 37°10' 12
 Pur (Bampur) (Irán) É 27°13' K 60°28' 65, 79, 209, 214
 Purushanda (Achemhüyük) (Törökország) É 38°28' K 33°41' 97, 113, 139
 Pus (Irak) É 32°46' K 44°42' 102
 Puzris-Dagan (Dréhem/Duraihim) (Irak) É 32°04' K 45°13' 102
 Pulai (Irak) É 33°28' K 43°26' 214

Qabrá (Irak) É 35°48' K 44°11' 116
 Qádes (Tell-Nebi-Mend) (Szíria) É 34°27' K 36°34' 80, 120, 134, 135, 139
 Qalat-el-Bahreín (Bahrein) É 26°16' K 50°31' 98
 Qalindz Aga (Irak) É 36°05' K 43°47' 64
 Qarcar (Szia) É 35°44' K 36°19' 164
 Qaszr-Simámuk I. Kilizu
 Qatára (Zamahe, Tell-er-Rimah) (Irak) É 36°08' K 42°31' 105, 116, 120, 134, 140, 164
 Qatna (Tell-Misrife) (Szia) É 36°46' K 36°44' 80, 113, 116, 120, 134, 135, 139
 Qattuná (Szia) É 35°47' K 40°45' 116, 140
 Qermesz Dere (Irak) É 36°31' K 42°50' 24
 Qrajja (Szia) É 35°00' K 40°31' 64
 Qujundzik I. Ninive
 Qulat-Sirgát I. Assur
 Que* 160, 164, 179, 191

Rabbat-Ammon (Jordánia) É 31°57' K 35°58' 159
 Raji I. Rhagaj
 Ramót-Gileád (Jordánia) É 32°31' K 36°11' 159
 Rapiqum (Irak) É 33°00' K 43°11' 116, 120
 Raqefet (Izrael) É 32°35' K 35°13' 24
 Rast (Irak) É 37°18' K 49°38' 13
 Rász-Abaruk (Katar) É 25°35' K 50°33' 53
 Rász-el-Dzsunaiz (Omán) É 22°31' K 59°39' 98
 Rász-el-Baszit (Szia) É 35°52' K 35°48' 177
 Raszappa* 164, 179
 Rász-Samra I. Ugarit
 Rawa (Irak) É 34°40' K 41°57' 64
 Razamá (Irak) É 36°15' K 41°35' 116
 Razdan (Örményország) É 40°15' K 44°35' 34
 Razlik (Irán) É 38°11' K 47°50' 173
 Rhagai (Raji) (Irán) É 35°35' K 51°27' 214
 Rhodosz (sz.) (Görögország) É 36°00' K 28°00' 12
 Rijád (Szaúd-Arábia) É 24°39' K 46°46' 12
 Rös-Horésa (Izrael) É 30°34' K 34°47' 24
 Rös-Zin (Izrael) É 30°50' K 34°54' 24
 Ruszahinili (Toprakale) (Törökország) É 38°32' K 43°18' 173

Sadikanni (Tell-Adzsádzsa) (Szia) É 36°28' K 40°38' 140, 164, 179
 Saduppum (Tell-Harmal) (Irak) É 33°22' K 44°28' 116, 120
 Ságir-Bázár I. Asnakum
 Sahdad (Irán) É 30°22' K 57°25' 65, 79
 Sah-tepe (Irak) É 37°11' K 54°00' 98
 Sahr-e Szokhte (Irán) É 30°26' K 61°18' 65, 79, 98
 Sakçagözü (Törökország) É 37°12' K 36°54' 43, 49, 53, 64
 Salatuwar (Törökország) É 37°35' K 34°32' 113
 Sallalat-gát (Irak) É 36°30' K 43°13' 185
 Samsat (Törökország) É 37°30' K 38°32' 64, 160, 164, 179, 191
 Samuha (Törökország) É 38°38' K 38°22' 113
 San Antiocho (Olaszország) É 39°00' K 08°20' 177
 Sanidár (Irak) É 37°05' K 43°52' 24
 Sarikamis (Törökország) É 40°19' K 42°35' 34
 Sarrákum/Uru-szagrig (Irak) É 32°10' K 45°26' 109
 Sárühen (Tell-el-Addzsul) (Izrael) É 31°22' K 34°27' 135, 159
 Sekem (Izrael/Jordánia) É 32°13' K 35°16' 135, 159
 Seih-Hamid I. Dür-Katlimmu
 Serihum* 97
 Sevilla I. Carmona
 Sexi (Spanyolország) É 36°44' Ny 04°16' 176
 Sibaniba (Tell-Billa) (Irak) É 36°26' K 43°19' 80, 140, 185, 191
 Sikaft-e Gulgul (Irán) É 33°30' K 46°33' 191
 Silifke (Törökország) É 36°22' K 34°02' 113
 Siló (Izrael/Jordánia) É 32°03' K 35°18' 135
 Simaski* 102, 121
 Simró (Izrael) É 32°42' K 35°14' 135
 Sinuhtu (Törökország) É 38°19' K 33°56' 160
 Siráz (Irán) É 39°38' K 52°34' 13
 Siru Malikta (Irak) É 36°44' K 43°02' 185
 Solus (Olaszország) É 38°06' K 13°32' 177
 Sousse I. Hadrumantum

Spárta (Görögország) É 37°05' K 22°26' 214
 Subat-Enlil (Tell-Leilán) (Szia) É 37°03' K 41°44' 64, 80, 105, 113, 116, 120
 Suberde (Törökország) É 37°25' K 31°53' 25, 34, 43
 Subria* 164, 179
 Sudu (Törökország) É 37°07' K 40°03' 140
 Süném (Izrael) É 32°36' K 35°20' 135, 159
 Sultanhan (Törökország) É 39°02' K 35°48' 160
 Sumer* 80, 83, 97, 102
 Suphan Dag (Törökország) É 38°55' K 42°49' 34
 Suqba (Jordánia) É 31°59' K 35°03' 24
 Suruppak (Fára) (Irak) É 31°45' K 45°34' 59, 79, 83, 102
 Susarrá (Tell-Simsára) (Irak) É 36°11' K 44°48' 34, 43, 73, 116, 120
 Sustar (Irán) É 31°50' K 48°57' 138

Szaba (Irak) É 35°59' K 41°42' 164
 Szabz (Irán) É 32°35' K 47°27' 49
 Szagartia (Karmánia) * 209, 212
 Szaggaratum (Szia) É 35°09' K 40°37' 116
 Szaisz (Egyiptom) É 30°46' K 30°46' 191, 203
 Szalamisz (Ciprus) É 35°10' K 33°55' 73, 177, 214
 Szalman Pak (Irak) É 33°06' K 44°37' 142
 Szamad (Omán) É 22°49' K 58°00' 98
 Szam'al (Zincirli) (Törökország) É 37°25' K 36°40' 160, 179, 191
 Szamaria (Izrael/Jordánia) É 32°17' K 35°11' 159, 160, 179, 191
 Szamarkand I. Marakanda
 Szamarra (Irak) É 34°13' K 43°52' 43, 179
 Szarbigutbu* 179
 Szar (Bahrein) É 26°13' K 50°29' 98
 Szardínia (sz.) (Olaszország) É 40°00' K 09°00' 177
 Szardeisz (Törökország) É 38°28' K 28°02' 203, 208, 212, 214
 Szardurhinili (Çavuştepe) (Törökország) É 38°17' K 43°31' 173
 Szarepta (Libanon) É 33°30' K 35°22' 177
 Szar-e Pol-e Zoháb (Irán) É 34°28' K 45°52' 97, 142
 Szattagudia 209, 213
 Szavalan-hegyes (Irán) É 39°05' K 47°36' 34
 Szavalan-hegyesűcs (Irán) É 38°20' K 48°00' 12
 Szegedel (Irán) É 38°39' K 46°48' 173
 Sziellia (sz.) (Olaszország) É 37°50' K 14°30' 177
 Szidon (Libanon) É 33°32' K 35°22' 135, 159, 160, 164, 177, 179, 214, 214
 Szimanum* 102
 Szimurru (Szia) É 34°46' K 36°00' 135, 177, 179
 Szimurum (Irak) É 34°26' K 44°59' 97
 Szindzsár (Irak) É 36°20' K 41°51' 179
 Szinópé (Törökország) É 42°02' K 35°09' 214
 Szippar (Abú-Habba) (Irak) É 33°03' K 44°18' 79, 80, 83, 97, 102, 105, 109, 113, 116, 120, 134, 140, 142, 164, 179, 199
 Sziria* 18
 Szittake (Irak) É 33°09' K 44°35' 214
 Sziva-oázis (Egyiptom) É 29°12' K 25°31' 214
 Szkítia* 212
 Szogdia 209, 213
 Szokh (Tádzsikisztán) É 39°59' K 71°09' 79
 Szókó (Jordánia) É 32°19' K 35°03' 159
 Szotto (Irak) É 36°17' K 42°09' 43
 Szubartu* 97, 116, 120
 Szezb (Egyiptom) É 29°59' K 32°33' 12
 Szühü(m)* 116, 120, 164
 Szukkót (Izrael/Jordánia) É 32°11' K 35°39' 159
 Szúpát (Szia) É 34°42' K 36°42' 179, 191
 Szurk Dum (Irán) É 33°34' K 47°57' 164
 Szürmarrati (Irak) É 34°11' K 43°46' 199
 Szusza (Irán) É 32°12' K 48°20' 53, 64, 73, 79, 80, 83, 97, 102, 105, 121, 134, 138, 142, 164, 179, 191, 203, 209, 212, 214
 Szutkagen Dör (Pakisztán) É 25°45' K 64°10' 98

Taanak (Izrael/Jordánia) É 32°32' K 35°13' 135, 139
 Tabai* 160, 179
 Tabara-el-Akrad (Törökország) É 36°19' K 36°16' 80
 Tabate (Szia) É 36°19' K 40°52' 116
 Tabbat-el-Hammám (Szia) É 34°46' K 35°59' 34, 43
 Tadmór (Palmúra) (Szia) É 34°35' K 38°17' 113, 116, 120
 Tadzsz (Szaúd-Arábia) É 26°50' K 48°40' 98
 Taídu (Szia) É 36°46' K 40°57' 140
 Takht-e Dzsamsid I. Perszopolisz
 Takht-e Madar-e Szoleimán I. Paszargadai

Tall-e Bakún (Irán) É 29°49' K 52°56' 53
 Tall-e Gázir (Irán) É 31°21' K 49°30' 64
 Tall-e Iblisz (Irán) É 29°48' K 56°28' 53, 65
 Tall-e Malíján I. Ansan
 Tall-e Qaleh (Irán) É 29°09' K 53°31' 79
 Talmúsz (Irak) É 36°43' K 43°11' 116, 140, 185, 191
 Tamar (Jordánia) É 30°55' K 35°27' 159
 Tamerhan (Irak) É 34°05' K 45°37' 25
 Tamasszosz (Ciprus) É 35°01' K 33°16' 177
 Tangier (Marokkó) É 35°48' Ny 05°45' 176
 Tang-e Var (Irán) É 35°11' K 46°20' 191
 Tarbiszu (Tell-Serif-Hán) (Irak) É 36°23' K 43°07' 185
 Tarsus (Tarszosz) (Törökország) É 36°52' K 34°52' 43, 49, 53, 80, 83, 113, 134, 139, 160, 164, 179, 203, 214, 214
 Tarút (Szaúd-Arábia) É 26°35' K 50°05' 79, 98
 Taskent (Üzbegisztán) É 41°16' K 69°13' 13
 Taszköprü (Törökország) É 40°52' K 43°15' 173
 Tastespe (Irán) É 37°03' K 45°34' 173
 Tasz-hegy (Irak) É 36°50' K 43°30' 185
 Taurus-hegyes (Törökország) É 37°00' K 34°00' 12, 22, 113
 Tavinia (Törökország) É 40°08' K 34°45' 113
 Taxila (Pakisztán) É 33°44' K 72°52' 214
 Tbiliszi (Grúzia) É 41°43' K 44°48' 12
 Tebriz (Irán) É 38°05' K 46°18' 12
 Teherán (Irán) É 35°40' K 51°26' 13
 Teiszbaini (Karmir Blur) (Örményország) É 40°01' K 44°27' 173
 Tel-Aviv (Izrael) É 32°05' K 34°46' 12
 Tel-Eli (Izrael) É 32°43' K 35°32' 25
 Tell-Abada (Irak) É 34°36' K 45°10' 53
 Tell-Abú-Dahir (Irak) É 36°50' K 42°26' 43, 64
 Tell-Abú-Duwári I. Maskan-sápir
 Tell-Abú-Marija I. Apqu
 Tell-Acana I. Alalah
 Tell-Adzsádzsa I. Sadikanni
 Tell-Agrab (Irak) É 33°34' K 44°46' 79, 83
 Tell-Ahmar I. Til-Barszip
 Tell-Amúda I. Urkis
 Tell-Arpaecije (Irak) É 36°29' K 42°57' 34, 49
 Tell-Aqr I. Dér
 Tell-Asara I. Terqa
 Tell-Asmar I. Esunna
 Tell-Aswad (Irak) É 33°43' K 36°23' 25
 Tell-Aswad (Szia) É 36°36' K 38°58' 25
 Tell-Awaili (Irak) É 31°13' K 45°53' 49, 53, 58, 59
 Tell-Azzo (Irak) É 36°13' K 42°47' 49, 53, 64
 Tell-Barri I. Kahat
 Tell-Bil'a I. Tutul
 Tell-Billa I. Sibaniba
 Tell-Biszmája I. Adab
 Tell-Brák (Szia) É 36°46' K 41°00' 49, 53, 64, 73, 80, 83, 97, 120, 134
 Tell-Dlehim (Irak) É 32°00' K 45°26' 58, 59
 Tell-Dulaim I. Dilbat
 Tell-Dzsóha I. Umma
 Tell-Dzsóha (Irak) É 33°28' K 43°14' 83
 Tell-Dzsudeide/Cüdeide (Szia) É 36°21' K 36°33' 34, 43, 49, 64, 80
 Tell-el-Duweir I. Lákis
 Tell-el-Addzsl I. Sárühen
 Tell-el-Amárna I. Ahet-Aton
 Tell-el-Fahar I. Kuruuhanni
 Tell-el-Faharije I. Wasukanni
 Tell-el-Hadidi (Szia) É 36°19' K 38°11' 139
 Tell-el-Hawa (Irak) É 36°43' K 42°27' 64, 80, 105
 Tell-el-Hajjad (Irak) É 32°03' K 45°43' 58, 59
 Tell-el-Hiba I. Lagas
 Tell-el-Huszn I. Bét-Seán
 Tell-el-Kirbaszi (Irak) É 30°42' K 47°08' 142
 Tell-el-Mutesszelli I. Megiddó
 Tell-el-Ubaid (Irak) É 30°58' K 46°05' 34, 53, 83
 Tell-en-Nasze I. Micpa
 Tell-er-Rimah I. Qatara
 Tell-es-Seih (Törökország) É 36°17' K 36°21' 49
 Tell-esz-Szawwán (Irak) É 34°17' K 41°58' 34, 43
 Tell-esz-Szib I. Mé-Turnat
 Tell-esz-Szinn (Irak) É 35°29' K 40°11' 25
 Tell-esz-Szultán I. Jerihó
 Tell-Fára Észak I. Tirca
 Tell-Fára Dél (Izrael) É 31°16' K 34°31' 159
 Tell-Fraji I. Jahrisa
 Tell-Gubba (Irak) É 34°14' K 45°00' 64, 80, 199
 Tell-Haddad I. Mé-Turnat
 Tell-Halaf I. Güzána
 Tell-Hallawa (Szia) É 36°09' K 38°11' 80
 Tell-Hammám-et-Türkman I. Zalpa
 Tell-Hariri I. Märi
 Tell-Harmal I. Saduppum

Tell-Haszan (Irak) É 34°29' K 44°47' 49
 Tell-Ifuéra (Szia) É 36°39' K 39°33' 80
 Tell-Ibrahim I. Kúta
 Tell-Ibzañi I. Zabalam
 Tell-Ingarra I. Kis
 Tell-Isdzsali I. Neribum
 Tell-Kurdu (Szia) É 36°21' K 36°31' 49
 Tell-Lauh I. Kisziga
 Tell-Lauh I. Girszu
 Tell-Leilán I. Subat-Enlil
 Tell-Madán I. Bád-tibira
 Tell-Madhur (Irak) É 34°30' K 45°09' 53, 64, 80
 Tell-Magzalije (Irak) É 36°24' K 41°12' 25
 Tell-Mardih I. Ebila
 Tell-Misrife I. Qatna
 Tell-Miszmar (Irak) É 31°26' K 45°34' 58
 Tell-Muajjar I. Ur
 Tell-Mudzeilat I. Aksak
 Tell-Muhammad (Irak) É 33°24' K 44°22' 120
 Tell-Muhammad Arab (Irak) É 36°43' K 42°54' 64, 80, 140
 Tell-Nebi-Mend I. Qádes
 Tell-Ramad (Libanon) É 33°21' K 35°50' 25, 34, 43
 Tell Ramadi (Szia) É 34°39' K 40°47' 64
 Tell-Rifat I. Árpád
 Tell Rubeide (Irak) É 34°19' K 44°47' 64
 Tell-Serif-Hán I. Tarbiszu
 Tell-Simsára I. Susarrá
 Tell-Smid (Irak) É 31°44' K 45°52' 59
 Tell-Szenkere I. Larsza
 Tell-Szifr I. Kutalla
 Tell-Szeime (Irak) É 27°20' K 54°16' 98
 Tell-Szusz (Szia) É 35°17' K 35°59' 43, 177
 Tell-Tája (Irak) É 36°11' K 42°43' 98
 Tell-Tayinat I. Kunulua
 Tell-Turlu (Törökország) É 36°52' K 37°51' 53
 Tell-Uhaimir I. Kis
 Tell-Umm-Dahagija (Irak) É 35°29' K 42°47' 43
 Tell-Ugair (Irak) É 32°44' K 44°43' 53, 64
 Tell-Zaidán (Szia) É 36°00' K 39°19' 53, 64
 Tell-el-Aqar I. Kár-Tukulti-Ninurta
 Tell-el-Talatát (Irak) É 36°34' K 42°32' 43, 80
 Téma (Szaúd-Arábia) É 27°37' K 38°30' 203
 Tepe-Abdul-Hoszein (Irán) É 34°08' K 48°09' 25, 34
 Tepe-Bormi (Irán) É 31°25' K 49°30' 138
 Tepecik (Törökország) É 38°35' K 39°28' 49, 64
 Tepe-Casrna (Irán) É 32°32' K 48°29' 138
 Tepe-Desavár (Irán) É 34°26' K 46°57' 64
 Tepe-Farukhabád (Irán) É 32°46' K 32°15' 64, 80
 Tepe-Galeh-Bongün (Irán) É 32°15' K 48°29' 138
 Tepe-Gawra (Irak) É 36°31' K 43°14' 49, 53, 64
 Tepe-Giján (Irán) É 34°13' K 48°20' 49, 53, 64, 80, 83, 164, 179
 Tepe-Gurán (Irán) É 33°56' K 47°11' 25, 34, 43
 Tepe-Hiszár (Irán) É 36°32' K 54°35' 98
 Tepe-Jahjá (Irak) É 28°35' K 56°21' 53, 65, 73, 79, 98
 Tepe-Langar (Irán) É 30°28' K 55°30' 65
 Tepe-Nús-e Dzsán (Irán) É 34°21' K 48°47' 179, 191
 Tepe-Pomp (Irán) É 31°48' K 48°39' 138
 Tepe-Qabresztán (Irán) É 36°08' K 49°47' 64
 Tepe-Szarab (Irán) É 34°25' K 47°00' 34, 43
 Tepe-Szeaván (Irán) É 37°36' K 45°00' 43
 Tepe-Szendzsár (Irán) É 32°29' K 48°15' 138
 Tepe-Sziahbid (Irán) É 34°27' K 47°28' 43
 Tepe-Szjalk (Irán) É 33°56' K 51°37' 53, 65, 73
 Terqa (Tell-Asara) (Szia) É 34°57' K 40°55' 116, 120, 160, 164, 179
 Thapszaksosz (Szia) É 35°56' K 38°12' 214, 214
 Tharrosz (Olaszország) É 39°53' K 53°25' 177
 Thaszosz (Görögország) É 40°46' K 46°42' 177
 Théba (Egyiptom) É 25°42' K 42°38' 191, 203, 212
 Théra (Görögország) É 36°25' K 25°26' 177
 Thrakia* 208
 Tigris-alagút (Törökország) É 38°33' K 40°54' 164
 Til-Barszip (Tell-Ahmar) (Szia) É 36°43' K 38°09' 53, 83, 160, 164, 179, 191
 Til-Garimmu* 160
 Tilki-tepe (Törökország) É 38°25' K 43°22' 34, 49
 Timekija (Törökország) É 38°35' K 35°58' 113
 Tirca (Tell-Fára Észak) (Jordánia) É 32°17' K 35°22' 159

Topada (Törökország) É 38°27' K 34°28' 160
 Toprakale I. Ruszahinili
 Topzawa (Irak) É 36°53' K 44°39' 173
 Trabzon I. Trapezusz
 Trapezusz (Trabzon) (Törökország) É 41°00' K 39°43' 12, 214
 Trója (Törökország) É 39°55' K 26°17' 113, 139
 Tuhpja (Törökország) É 41°09' K 35°32' 113
 Tukris* 120
 Tulaspíd (Irán) É 30°21' K 51°30' 138
 Tunip (Szia) É 35°11' K 36°45' 135
 Tünni- és Münni-hegy (Törökország) É 37°49' K 35°23' 164
 Tursan (Irak) É 35°43' K 44°04' 140
 Tushan (Törökország) É 37°56' K 40°14' 140, 164, 179
 Tuspa (Van) (Törökország) É 38°28' K 43°20' 73, 173, 179, 214
 Tuttul (Tell Bi'a) (Szia) É 35°58' K 39°02' 80, 97, 116, 120
 Tutub (Hafádzsi) (Irak) É 33°38' K 44°40' 64, 79, 80, 83, 97, 98, 116, 120
 Tuwana (Kemerhisar) (Törökország) É 37°38' K 34°23' 139, 160
 Tuwana* 160
 Türosz (Libanon) É 33°16' K 35°12' 135, 159, 160, 164, 177, 179, 191, 214
 Türosz* 159

Ugarit (Rász-Samra) (Szia) É 35°31' K 35°47' 25, 34, 43, 49, 64, 73, 79, 80, 113, 116, 134, 135, 139, 140, 160
 Újbabilónia* 203
 Ulama (Törökország) É 38°36' K 33°58' 113
 Umma (Tell-Dzsóha) (Irak) É 31°38' K 45°52' 73, 80, 83, 97, 98, 102
 Umm-el-Aqarib (Irak) É 31°36' K 45°58' 58, 59
 Umm-en-Nár (Egyesült Arab Emírátszok) É 24°57' K 54°49' 79, 98
 Umm-Qszeir (Szia) É 36°25' K 41°00' 64
 Unqi* 160, 179
 Ur (Tell-Muajjar) (Irak) É 30°56' K 46°08' 20, 49, 53, 64, 79, 80, 83, 97, 98, 102, 109, 120, 138, 142, 164, 179, 191, 199
 Urartu* 160, 164, 179
 Urkis (Tell-Amúda) (Szia) É 37°11' K 41°02' 102, 113, 116
 Ursum (Törökország) É 37°06' K 37°28' 113, 116
 Urua (Irak) É 32°29' K 47°20' 97, 102
 Uruk (Warka) (Irak) É 31°40' K 45°40' 53, 58, 59, 64, 73, 79, 80, 83, 97, 98, 102, 105, 109, 120, 134, 142, 164, 179, 191, 199
 Urum (Irak) É 32°55' K 44°40' 102
 Uru-szagrig (Irak) É 32°08' K 45°40' 102
 Usu (Libanon) É 33°15' K 35°13' 177
 Usznu (Szia) É 35°21' K 35°58' 164
 Uszu (Libanon) É 33°13' K 35°18' 135
 Utica (Tunézia) É 37°05' K 10°03' 177

Van I. Tuspa

Wádi-Dubai B (Jordánia) É 31°36' K 36°40' 25
 Wádi-Hasza (Jordánia) É 30°10' K 35°48' 24
 Wádi-Szúg (Omán) É 24°49' K 56°20' 98
 Wádi-Teik (Egyiptom) É 28°52' K 34°04' 25
 Wahsusana (Törökország) É 38°11' K 35°00' 113
 Wanna-wa-Szadún I. Marad
 Warka I. Uruk
 War Kabud (Irán) É 33°46' K 46°05' 80, 164
 Warium* 116, 120
 Washanija (Törökország) É 38°28' K 34°30' 113
 Wasukanni (Tell-el-Faharije) (Törökország) É 37°00' K 39°02' 134, 140
 Xanthosz (Törökország) É 36°00' K 29°21' 214

Yalburt (Törökország) É 38°31' K 31°48' 139

Zabalam (Tell-Ibzañi) (Irak) É 31°44' K 45°52' 52, 52, 109, 120
 Zabsali* 102
 Zagrosz-hegyes (Irán) É 32°00' K 50°00' 13, 22, 49, 79, 83, 102, 140
 Zahara (Irán) É 32°31' K 48°19' 97
 Zahedán (Irán) É 29°32' K 60°54' 13
 Zalmaqum* 116
 Zalpa (Tell-Hammám-et-Türkman) (Szia) É 36°21' K 39°13' 43, 64, 113, 116
 Zalpa (Ikiztepe) (Törökország) É 41°39' K 35°55' 113
 Zamahe I. Qatara
 Zama* 164, 179
 Zard Káh (hegy.) (Irán) É 32°14' K 50°17' 13
 Zarzi (Irak) É 32°00' K 45°06' 24
 Závi-Csémi (Irak) É 36°58' K 44°12' 24
 Zincirli I. Szam'al
 Zikirtu* 179
 Zubeidi (Irak) É 34°15' K 45°02' 142

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

A kurzív oldalszámok az illusztrációkra vagy képaláírásaikra utalnak.

A-Anepada 86, 87
 Abada, Tell- 54, 56
 Abdimilkutti 189
 ábécé 72, 120, 147, 148, 150, 150, 151, 158, 170
 Abú-Hureira 29, 33, 35, 44
 Abú-Szalábi 82, 84, 96, 110
 Abú-Szimbel 144
 Abüdosz 82
 acél 150
 Acemhüyük 111, 114
 ácsmesterség 118, 126
 Adab 88, 100, 121
 Adad 75, 110, 144, 149, 175, 188, 193
 Adad-guppi 199
 Adad-nirári, I. 145, 148, 176
 Adad-nirári, II. 159, 164, 167
 Adad-nirári, III. 175
 Adad-suma-iddina 148
 Adamdun 142
 Adana 176
 adók 58, 61, 113, 114, 121, 181, 189, 206, 212
hala 202; *gun mada* 102, 102
 Adónisz 83
 Afganisztán 64, 65, 72, 78, 111, 113, 183, 220
 Afrika 25, 122, 123, 177
 agyagedények
 ételformák 128; festett vázák 112;
 flaskák 62; vágott peremű tálak 58, 65, 66, 67;
 kiöntőcsöves edények 65, 67, 69;
 négyfülű edények 65, 67;
 peremes fülű edények 67
 agyaghengerek 99
 Aháb 165, 198
 Áház 176
 Ahet-Aton 135, 136
 Ahhijawa 139, 146
 Ahlamú 146
 Ahlamú-arámiak 149
 Ahuni 165
 Ahuramazda 213, 219
 Ain-Dara 161
 Ain-Gev 27
 Ain-Gazál 15, 33, 34, 43, 44, 45
 Ain-Mallaha 29, 30
 Aj 139
 Aka 84
 Akalamdug 92
 Akhaimenidák 151, 183, 207, 213
 akhaimenida korszak 207, 210, 220, 221;
 művészet/építészet 206–207
 akhájok 146
 Akkó 136
 Aksát 136
 Akkád (terület) 81, 82, 83, 83, 90, 96, 100, 108, 112, 124, 140, 148, 176, 198, 201, 204
 Akkád (város) 74, 87, 97, 105, 110, 148, 210
 Akkád-dinasztia 90, 96, 100, 103, 108, 112; *l. még* Sarrukín
 akkád korszak 77, 111, 112
 Aksak 68, 88, 100
 Alaca Hüyük 103, 103
 Alalah 108, 118, 132, 132, 133, 134, 135, 136, 151
 Alasija 136, 146
 alapító áldozatok és feliratok 62, 98, 112, 159, 166, 184, 201, 202, 211, 212
 Aleppó 89, 108, 118, 132, 133, 137, 137, 139, 144, 145
 Alexandrosz, Makedón (Nagy Sándor) 65, 192, 193, 202, 210, 214, 214, 215

Ali-Kos 35
 Ališar 114
 állatcsontok 14, 29, 30, 33, 36, 46, 47, 62, 128
 mint modellek alapjai 44, 45
 állatkertek 159
 állatok, háziállatok
 juhok 19, 20, 27, 33, 36, 37, 47, 49, 70, 71, 159, 161; kecskék 19, 30, 33, 36, 36, 47, 49, 56, 66, 156, 211; kutyák 29, 36, 45, 46, 47, 49, 56, 66, 155; lámák 36; macskák 36, 36; nyulak 36; sertések 36, 47, 49; szarvasmarha 36, 46, 47, 49, 69, 159; tengeri malacok 36
 állatok, teherhordó állatok
 bikák 123; lószerszámok 170, 173, 174; lovak 36, 117, 122, 123, 135, 139, 140, 159, 165, 182, 195, 221; ökrök 27, 72, 117, 203;
 őszvérek 36, 122, 181; szamarak 36, 72, 108, 113, 117, 122; tevék 36, 37, 122, 175; vadszamarak 117; vízbívaly 51, 72
 állatok, vadállatok
 elefántok 36, 37, 132, 154, 155, 155, 159, 161; emberszabású majmok 37, 160, 164; farkasok 23, 29, 36, 45; gazellák, 23, 29, 45, 86; gepárdok 23; guanakó 36; hiénák 23, 29; hiúzok 23;
 hegyikecske 24, 159; juhok 23, 24, 36, 46; kecskék 23, 27, 29, 36, 37, 46, 155; lovak 36; majmok 37, 111; medvék 23, 45; menyétek 45; mezei nyulak 23, 29; orosz-lánok 23, 36, 45, 46, 62, 63, 117, 154, 159, 161; orrszarvúk 37; párdúcok 23, 24, 62; rágsálók 23, 29; rókák 23, 29, 45; sakálók 23; sünök 23, 130; szarvasmarha 23, 29, 33, 36, 46, 154, 155; szarvas 23, 29, 45, 46, 159; tevék 23, 36, 37; tigrisek 23; üregi nyulak 36; vaddisznó 23, 29, 36, 45, 46; vad-macskák 23, 36; vadszamarak 23, 33, 36, 45, 46, 47, 159; vad ten-gerialmacok 36; vízbívaly 37
 állatok a művészetben
 bikák 36, 45, 63, 71, 75, 85, 86, 101, 103, 103, 192, 193, 219;
 farkasok 66; gazella 36; kosok 45, 69, 75; orosz-lánok 36, 63, 71, 72, 76, 85, 112, 125, 154, 192, 193, 219; párdúcok 44, 45, 62, 63; szá-mar 85; szarvasok 36, 45, 63, 86, 86, 87; tehének 86, 87
 állatok érméken 202
 állatok háziasítása 25, 29, 36, 36
 állatok vallási szertartásokon 30, 44, 45, 46, 73, 75, 118, 119
 állattartás 25, 36, 42, 47
 haszonállatok 70, 102, 102
 Alman 167
 Alsó-tenger *l.* Perzsa-öböl
 Alsó-Záb 160
 Altuntepe 171
 Alüattész 199, 202
 Alvand-hegy 182
 Amanus-hegység 62, 84, 167
 Amar-Szín 101, 103, 112
 Amárna, Tell-el- 135, 136
 Amárna-levelek 135, 135, 136, 136, 137, 139, 145, 146, 156
 Amaszisz 206
 Ambarisz 180
 Amél-Marduk 199
 Amenemhet, I. 118
 Amenhotep, II. 134
 Amenhotep, III. 135, 136, 137
 Amenhotep, IV. 135, 136, 137, 141
 Amerika 25
 Amida 158

Ammán 34
 Ammiszadúqa 123
 Ammiszadúqa ediktuma 123
 Ammón/ammóniak 158, 176
 Amon 133
 amulettek 49, 150
 Amuq B periódus 43
 Amurrú 124, 136, 136, 144, 146, 159, 160, 189
 amurrúk 96, 99, 103, 108, 110, 112, 114, 119, 123, 146
 Amút-pí-El 110
 An 81, 83
 Ana 160, 175
 Anatólia 20, 33, 35, 43, 46, 51, 68, 70, 103, 108, 113, 114, 123, 132, 137, 139, 145, 146, 148, 150, 151, 154, 164, 180, 183, 191, 202, 203, 214
 Anheszenámon 139
 Anitta 114
 Ankara 117
 annakum 113
 Ankuwa 114
 Ansan 68, 78, 98, 100, 103, 108, 110, 139, 142, 149, 201, 203, 210
 Anu 76, 149, 201
 temploma Urukban 60
 Anzu madár 89
 Aphrodité 83
 Apiak 100
 apkallu (7 bölc) 76
 Apszu 101
 Apu 136, 145
 aquaeductus 187
 arabok 108, 185
 Arám 176
 arámiak 96, 108, 146, 150, 159, 160, 164, 167, 171, 176, 178, 179, 182, 192, 195, 198
 Aramu 172
 arany 89, 103, 113, 139, 159, 160, 170, 202, 220
 aranygyöngyök 66; edények 92;
 ékszerek 72, 92; levél 103
 Ararát-hegy 20, 148
 Aratta 84
 Araxész-völgy 82
 Arbiliüm (Arbonilü) Arbéla 116, 139, 140, 150, 174, 185, 191
 archaikus Szűziána-korszak 43
 Arda-Mulisszi 188
 Ardini 172
 Ar-Ennum 89
 Argisti, I. 171, 172
 Arinna 146
 Arménia (Örményország) 82, 213, 220
 Arnuwandas, II. 139, 146
 Arpacisje, Tell- 39, 42, 49, 51
 Arpad 176, 180
 Arrapha 149, 198
 Arslantepe 67, 132
 Arszakész 213
 Arszész 214
 Artasumara 135, 137
 Artatama, I. 136, 137
 Artatama, II. 137
 Artaxerxész, I. 213, 218
 Artaxerxész, II. 213
 Artaxerxész, III. 213, 214, 214
 Arunaszil (Varúna) 137
 Arvád 149, 160, 176, 177
 Arza 189
 Arzaskun 172
 Arzawa 137, 139, 139, 146
 arzawaiak 132, 136, 145
 ásatási technikák 14–16, 14–16;
 magvak és csontok vizsgálata 25;
 kerámiasorozat 56; *l. még* állat-csontok, radiokarbonos datálás;
 faégyűrés datálás

Asdód 158
 Askelón 118, 136, 146
 Assur 74, 76, 83, 89, 90, 98, 102, 108, 112, 112, 113, 113, 121, 121, 134, 134, 135, 139, 140, 145, 148, 148, 149, 150, 158, 160, 163, 167, 174, 175, 176, 179, 182, 184, 188, 191, 198
 Assur-templom 148, 148, 149
 Assur-ah-iddina 72, 162, 188, 189, 190, 191, 198
 Assur-bán-apli 36, 37, 143, 151, 155, 186, 189, 189, 190, 191, 191, 195, 198, 203, 210
 Assur-bél-kala 149
 Assur-dánin-apla 174
 Assur-nádin-sumi 185, 188
 Assur-nászir-apli, II. 125, 148, 149, 153, 154, 158, 159, 162, 162, 163, 166, 174, 175, 185
 kalhui palotája 129
 Assur-rés-isi, I. 149
 Assur-sarrat 191
 Assur-sarra-uszur 181
 Assur-uballit, I. 137, 139, 141, 148
 Astarte 76
l. még Istár-asztrológia
 Aszír-hegység 21
 Aszmar, Tell- 79, 80
 Asszír Birodalom 140, 152, 203
 Asszír háromszög 150
 Asszíria 96, 108, 113, 113, 114, 114, 119, 124, 125, 132, 134, 136, 139, 141, 142, 143, 146, 148, 149, 158–175, 176–197, 198, 199, 202, 207, 210, 213, 222
 asszír királylista 112, 114, 136
 asszír korszak
 középk-asszír 119, 135, 149, 154, 159, 162, 172
 újjászír 76, 112, 114, 156, 159
 asztrológia 189
 Asztüagész 203, 204
 Atal-sen 108
 Atalia 180
 Athén 213
 Athéné 83
 Athos-hegy 213
 átokszövegek 118
 Atossa 213
 Awaili, Tell- (Tell-e Oueili) 51, 52, 53
 Azitawandas 158
 Baál 89, 146, 147
 Bábel tornya 54, 104, 141, 192, 199, 222, 222, 223
 Babilon 75, 83, 87, 108, 108, 110, 111, 112, 114, 119, 120, 121, 121, 123, 137, 152, 158, 167, 176, 180, 182, 188, 189, 189, 190, 192, 192–193, 198, 198, 201, 202, 204, 206, 212, 214, 215, 222; 1. dinasz-tia 192; 3. dinasztia 141; déli erőd 193, 201; felvonulási út 192, 193, 202; Istár-kapu 192, 193;
 Marduk-templom 167, 192, 193, 199, 204; múzeum 192; északi erőd 192
 Babilónia 68, 96, 97, 103, 124, 134, 141, 142, 148, 149, 150, 152, 159, 165, 167, 174, 175, 176, 186, 188, 195, 198, 198, 202, 210, 213;
 nyelve 141
 babiloni amurrú dinasztia 123, 192
 babiloni királylista 140, 179
 babiloni korszak
 óbabiloni 77, 88, 90, 96, 98, 121, 123, 140, 142, 198, 198, 210
 későbabiloni 192
 újbabiloni 77, 189
 babiloni krónikák 112, 148, 159,

180, 188, 189, 201, 203
 babiloni teremtetéposz 51, 82, 191, 201
 babiloni újévi ünnepség 75, 178, 182, 190, 198, 201, 206
Akitu-templom 193, 202
 babiloni világtérkép 125
 Bád-tibira 84
 Bagdatti 182
 Bagdad 79, 141, 152
 Bagóá 214
 Bahrein 52, 97, 98, 110, 111; *l. még* Tilmun
 Balawát 166, 171
 balawáti kapuk 152, 166, 166, 171
 Balih, folyó 97
 Balu 189
 Bahrein 52, 97, 98, 110, 111; *l. még* Tilmun
 Bar-rákib 176, 178, 202
 Barahsi 97
 Baszar 108
 Basime 103
 Basszetki 98
 Baszia 33
 Bavián 153, 185
 Beida 27, 33
 Beirut 136, 144
 Beiszamun 33, 34
bél bití (a ház ura) 141
 Bél-Harrán-bél-uszur 175
 Bél-ibni 185
 Bél-salti-Nannar 201
 Belsaccár *l.* Bél-sarri-uszur
 Bél-sarri-uszur 193, 201, 204, 222
 Béltu 140
 Ben Hadad 158
 benjaminiták 117
 Beqa-völgy 133
 Bérószosz 84
 Bész 221
 Bét-Seán 118, 136, 144
 Bi'a, Tell- 97
 Biainili 172
 Biblia 83, 96, 101, 133, 146, 147, 152, 158, 158, 159, 162, 179, 185, 199, 201, 211, 222
 Dániel könyve 201, 211; Eszter könyve 211; Jelenések könyve 222, 222
 Bikni-hegy 182
 Biszutún, szikla 152, 152, 206
 Bit-Adini 165
 Bit-Amukani 69, 178
 Bit-Dakkuri 167
 Bit-Jakin 167, 178, 179, 182
bit redúti (az utódlás háza) 188
 bitumen 33, 47, 78, 86
 Bogazköy/Bogazkale 114, 144
 Boreasz 140
 Borszipa 73, 167, 175, 176, 198, 201
 Botta, Paul Émile 153, 184, 222
 börmegmunkálás 126
 cserzési eljárások 126
 Brák, Tell- 51, 66, 67, 69, 71, 89, 98, 134, 135, 195
 British Museum 220
 bronz 72, 113, 120, 129, 144, 150, 160, 186; 195
 edények 160, 173, 180; előállítás 174; fegyverek 194; Lurisztán 174; szerszámok 42, 88, 129, urartui 170, 170–171; *l. még* fém-művesség
 bronzkor 150, 176
 korai 78, 82, 103, 117
 középső 87, 118, 120, 134
 késő 120, 134, 180
 Bruegel, id. Pieter 223
 Budakozu, folyó 144
 Buqrasz 33, 34, 44

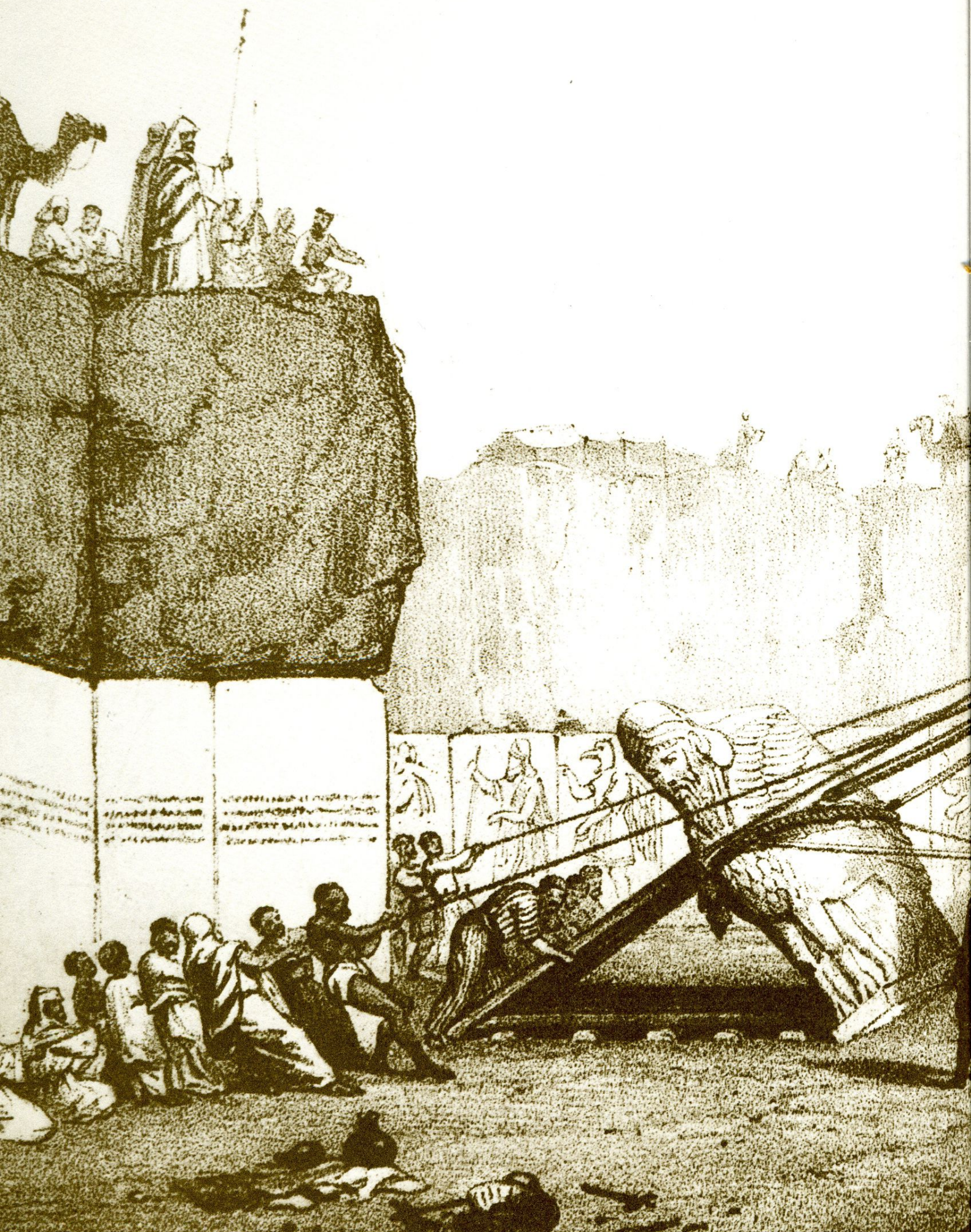
- Búr-szagale 175
Burias 140
Burnaburias, II. 141
Burton, F. C. 220, 221
Busire 149
Büblösz 82, 103, 118, 118, 120, 136, 160, 176, 177
Büyükkale/Büyükkaya 144, 144
- Cadiz 177
Can Hasan II 44
Can Hasan III 41
Çatal Hüyük 30, 34, 43, 44, 44, 45, 46, 47, 48, 58, 71, 74, 154
Çayönü 33, 35, 42
Cédus-hegység 62, 99
Childe, Gordon 56
régészeti felmérések 56
Cidkija 198
Ciprus 136, 145, 146, 147, 147, 176, 177, 182, 212
Colman, Samuel 222
Cunningham, A. 220
- csatornák 45, 59, 100, 117, 121, 122, 126, 127, 143, 153, 160, 161, 162, 172, 185, 186, 187, 198, 198, 210, 213
csempészsés 113
Csoga-Mami 48, 56, 58
Csoga-Mami átmeneti periódus 48
Csoga-Mis 65
Csoga-Zambil 143, 144
csonthéjasok
makk, mandula, pisztácia 29
csontvázak 16, 80, 84, 142, 143, 173, 180
Neander-völgyi 30
- Dadusa 116, 121
Dagan 97, 146
Dajján-Assur 174
Damaszkusz 89, 133, 136, 145, 158, 165, 176, 180
Damavand-hegy 20
Danuna 176
Dardanellák 213
Dareiosz, I. 152, 152, 154, 198, 202, 204, 206, 207, 209, 210, 210, 211, 212, 214, 215, 215, 218
Dareiosz, II. 213, 215
Dareiosz, III. 214, 215
Dareiosz, Xerxész fia 213
datálási módszerek 14, 15, 16
datálási rendszerek 123;
l. még kronológia
Dávid 158, 158
Değirmen-tepe 56
Deh-e No 142
Déiokész 182
démonok 76
dendrokronológia *l. faévgyűrés*
datálás
denjen törzs 146
deportálás mint katonai taktika 179, 182, 194, 195, 198, 199, 212
Dér 108, 125, 148, 179, 180
Derbend-e Gawr 99
Dez, folyó 143
Dijála, folyó 111, 141, 167
Dilmun (Bahrein) 84, 97, 98, 110, 111, 113, 182, 188
Diyarbakir 98, 158
Dréhem 102
Dudu 99
Dugdamme 191
Dumuzi 83, 84
Duna 207
Dúr-Jakin 182
Dúr-Kurigalzu 136, 141, 141, 144, 148, 176
Dúr-Sarrukin 105, 148, 153, 180, 182, 184, 184, 185, 186
- Nabü-templom 184
Dúr-Untas-Gal 143
Dúr-Untas-Napirisa 144
Duszabara 102
Duweir, Tell-ed- 185
Dzsarmó 28, 33, 35
Dzsebel-Aruda 72
Dzsebel-Bisri 108
Dzsebel-Faide 187
Dzsebel-Hamrin 112
Dzsebel-Szindzsár 112
Dzsemdet-Naszr-periódus 58, 59, 62, 66, 67, 68, 71, 72, 78, 79, 80
Dzserván 185, 187
- Ebih-il 90
Ebil 149
Ebla 14, 82, 87, 87, 89, 97, 98, 103, 128
nyugati palota 86, 128
Edóm/edómiak 158, 176
Egyiptom 37, 67, 68, 82, 86, 89, 104, 111, 117, 118, 120, 132, 133, 134, 135, 136, 139, 144, 145, 146, 147, 156, 157, 165, 175, 180, 182, 185, 189, 189, 190, 191, 194, 198, 199, 202, 203, 203, 206, 207, 212, 213, 214, 214
Óbirodalom 103; Újbirodalom 132; 12. dinasztia 118, 118; 17. dinasztia 132; 18. dinasztia 132, 136, 144; 19. dinasztia 144; 20. dinasztia 158; 22. dinasztia 158; 25. dinasztia 189; Nilus-delta 23, 68, 132
Ehnaton *l. Amenhotep*, IV.
Ekallátum 108, 114, 116
eke 45, 47, 72, 189
istennője 83
Elám 68, 70, 78, 88, 97, 99, 100, 112, 113, 121, 124, 130, 139, 142, 144, 148, 149, 195, 199, 203, 207, 210, 211
elámiak 96, 97, 99, 103, 110, 112, 113, 116, 132, 141, 142, 142, 143, 179, 180, 182, 185, 188, 191, 191
a trónutódlás rendje 149
elámi korszak, közép-elámi 150
Elburz 20, 78
elefántcsont 37, 66, 67, 72, 76, 111, 134, 156, 156, 157, 160, 162, 170, 180
fóníciai, szíriai 196
elektron 66, 85, 86, 103
Elephantiné 206
Ellipi 174
előjelek 112, 118, 124, 137, 181, 189, 191, 194, 201, 202
Elteké 185
Emár 133
Emutbalum 112
En-Gedi 68
En-nigaldi-Nanna 199
Enanatum, I. 87
Enbi-Istar 96
Enheduanna 97
Enki 53, 55, 83, 84, 110
Enkidu 84
Enlil 76, 81, 83, 89, 89, 108, 148, 201
nippuri temploma 81, 97
Enlil-báni I 112, 189
Enlil-nádin-ahi 149
Enlil-nádin-sumi 148
Enmebarageszi *l. Mebarageszi*
Enmerkar 84
Ennirigalanna 100
Ensakusana 96
enszi (kormányzó) 82, 102
Entemena 89
entu-papnó 97, 100, 103, 112, 201
Epheszosz 202, 205
Artemisz-templom 202
- epipaleolitikum 24
Eres 110
Ergani Maden 35
Eridu 36, 53, 54, 56, 62, 65, 72, 82, 83, 84, 86, 87, 100, 121, 122
temető 72; *zikkurratu* 104
Erisum I. 112, 114
erődítések 173, 194, 195; árkok 198, 199; paloták 182, 182, 218, 218;
raktárak 183; urattui
hadiépítész 170; városfalak 82, 88, 144, 158, 160, 162, 185, 187, 199; városok 82, 144, 148, 149, 172, 184
Erra-imitti 112
Erzincan 171
Esnunna 75, 103, 108, 110, 111, 112, 114, 116, 120, 121, 121, 148;
négyzetes templom 79, 79, 80;
palota 114
Espum 98
Eszdralon 133, 133
Eufrátesz 20, 21, 27, 29, 33, 49, 51, 53, 59, 62, 63, 66, 67, 82, 89, 96, 97, 103, 108, 110, 112, 114, 119, 121, 123, 125, 132, 134, 137, 140, 145, 148, 149, 158, 159, 160, 160, 164, 165, 172, 173, 175, 176, 185, 188, 198, 198, 199, 203, 213, 214
Európa 117, 180, 213, 215
Evil-Merodák *l. Amél-Marduk*
Exodus 146
ezüst 69, 72, 84, 86, 89, 103, 113, 159, 160, 170, 180, 202
edények 173; hegy 167; kölcsön-kamat 121; rudak 183, 202
Éa 74, 76, 77, 83, 110, 201
Éanatum 88, 88
sztléje *l. Keselyű-sztélé*
ébenfa 160
Égei-tenger 146, 212
égghajlat 22, 23
emberi beavatkozás 22, 23
ókorai égghajlat rekonstrukciójának módszerei 23
Egyesült Arab Emírátsok 52, 111, 122
ékal masariti (felvonulási épület, arzenál) 171
ékirásos írásrendszer 14, 70, 73, 82, 83, 87, 124, 125, 135, 136, 137, 143, 147, 150–151, 150–151, 152, 158, 173, 189, 215
ékirásos szövegek 82, 83, 87, 124, 135, 143, 147, 148, 150–151, 150–151, 152, 152, 172, 174, 191
akkád 136, 151; asszír 148;
babiloni 148, 152, 206; elámi 78, 143, 206; óperzsa 151, 152, 152, 206, 207; sumer 86; szövegek
kassú kori standardizálása 142
ékszer 28, 30, 35, 45, 47, 48, 49, 56, 65, 66, 72, 73, 84, 86, 86, 92, 92–93, 111, 118, 150, 162, 164, 165, 170, 173, 180, 183, 220
ének 118
építész
akhaïmenida 206–207; babiloni 192–193; korai házi 47, 48, 49, 51, 56, 61, 82, 129; palota- 86, 86, 87, 141, 146, 161, 162, 171, 212;
templom- 53, 54, 79, 80, 100, 141, 144; urattui hadi 170; *l. még* zikkurratuk és egyes lelőhelyek
érmék 202, 202, 220
Észagila 199, 201, 202
Étemenanki I. Babel tornya
évnevek 102, 110, 112
Ézsaiás (Jesaja) 222
- faévgyűrés datálás 14, 15
Failaka 110, 111
fajansz 72, 126, 127, 150
- Faharije, Tell-el- 134, 135
fák
boróka 23; cédrus 23, 84, 99, 167, 176; fenyő 23, 99, 191; pálma 23, 50, 166; tamariszkusz 23; terebintus 23; tölgy 23
fallapok 88, 99, 143
Fará-in, Tell-el 68
Fársz 68, 78, 88, 103, 149, 203
fazekasság 14, 19, 38, 39, 42, 46, 47, 47, 84, 98, 126
akeramikus neolitikum 35;
archaikus Szúsziána 45;
Dzsemdet-Naszr 67, 68; Eridu-áru 53; falfestő hengerek 65;
fehér áru 35, 37, 42; Háddzsi Muhammad 53, 55; Halaf 39, 48, 51, 55, 58; Haszanlu 72; Haszúna 39, 45; kemencék 48; kerámia-edények legkorábbi használata 25; késő Uruk 67, 67; Hirbet-Kerak-áru 82; korai transzkaukáziai 80; középső Szúsziána 55; mázas edények 150; mákénéi 146; Nagada II. 68; Ninive 5, 80; óskori 24, 47; palesztinai 82;
proto-Haszúna 47; skarlat áru 79, 79, 80; stílusok fejlődése (*l. még* kerámiasorozatok); Számarra 39, 48; Ubaid 39, 44, 53, 55, 122;
urattui 173, Uruk 56, 58, 67;
vaskor I. szürke áru 148; vörös barbár 111
fegyverek 66, 84, 88, 89, 135, 150, 164, 170, 171, 173, 180, 194, 194–195
balták 63, 80, 85, 86, 99, 99, 194, 195; buzogányfejek 66, 71, 195;
csatabunkók 194; ijak és nyilak 28, 71, 154, 164, 166, 194; paritytyák 194; számár vontat har-ciszekér 93, 122, 194; török 80, 84, 86, 92, 103, 114, 150, 170, 195; *l. még* páncéltartó, harci kos-csik, szerszámok, hadművészet
Fekete-obelisz, III. Sulmánu-asaridu, Kalhu 37, 174, 175
Fekete-tenger 19, 213, 214
Felső-tenger *l. Földközi-tenger*
Felső-Záb 162
fémművesség 19, 68, 72, 88, 92, 103, 103, 118, 126, 126, 144, 145, 147, 150, 170, 170; a rézőntés legko-rábbi előfordulása 46; *l. még* a különféle fémeknél
festék, összetétele 41
festmények, barlang- 25; fal- 34, 43, 47, 62, 63, 103, 116, 117, 148, 154, 161
fogymatkozások 14, 124, 124, 136, 175, 189, 202
Földközi-tenger 19, 34, 48, 56, 63, 89, 97, 108, 122, 146, 147, 149, 155, 159, 176, 177, 177
Fönícia 158, 161, 164, 176, 177, 177, 185
fóníciaiak 122, 212; fóníciai flot-ta 167, 177; legkorábbi fóníciai felirat 177
főzés 27, 56, 126, 128, 129
Franks, A. 220
Frayne, Douglas 108
- gabonafélék 27, 27, 42, 70;
elszenesedett 65; mint értékmerő 29, 84, 89, 111, 121;
házasított, ill. vad 27, 29, 29
árpa 18, 24, 29, 33, 46, 47, 48, 49;
árpa, vad 27, 33; búza 18, 24, 29, 46, 47, 48, 49; búza, alakor 27, 29, 33, 46, 47, 48, 49; búza, tönke 29, 29, 33, 46, 47, 48, 49; köles 18; rizs 18
Gades 177
- Galileia-tó (Genezáret-tó) 27, 82
Gambulu 182
Gandzs-Dareh 34, 35, 42, 45
Gaugaméla 214
Gaumata 207
Gawra, Tepe- 54, 56, 66
a kerek ház 66
Gawra-kultúra 66
Gáza 136, 176, 180
Gebel-el-Arak késnyél 68
geográfia, a térség földrajza 19
geológia 19
a régészetben 14
Gestinanna 100
Gézer 136, 146, 158
Gibraltári-szoros 177
Gilgames 62, 76, 84, 98, 184; eposz 84, 137, 191
giparu (az uri entu-papnó reziden-ciája) 101, 201
Girszu 82, 83, 88, 88, 91, 97, 99, 100, 100, 103, 112, 121, 194
Girtab 100
Gobruasz 207, 212
Godin-Tepe 66, 82, 88, 182, 183
Godin III. kultúra 148
Gomorra 222
Gondwana 19
Gordiasz 180
Gordion 180, 181
Midasz sírja 181
gömbök, pecsételt üregek agyag-gömbök 63, 64, 69, 70
Görögország 146, 213
görögök 177, 203, 204, 212, 215, 222
görög városállamok 214; források 152, 179; legendák 175, 180;
l. még Hérodotosz
Graniokosz 214
Griffiths, D. W. 222
Grotefend, Georg 152
Gubba, Tell 80, 203
Gudea 74, 91, 99, 100, 100, 110
Gula 74
Gungum 110, 111
Gurdi 182
Gurgum 176
Gutium 96, 204
gutik 99, 100
Gúzána 157, 161, 167, 175
Gügesz 191, 202
- gyapot 185
gyarmatok 63, 66, 67, 72, 176
egyiptomi 82; *l. még* kereskedőtelepek
gyöngyagyító 71, 78, 86
gyöngyök 28, 84, 85, 86, 89, 98, 111, 150, 183
harappai gyöngyök 111, 111
gyümölcs, alma 29; dinnye 29; füge 29, 31; körte 29; szőlő 89
- Habúba-Kabira 66, 166
Hábúr, folyó 33, 51, 66, 134, 157, 159
Hábúr-vidék 89, 98, 114, 159
Hacilar 33, 43, 46, 47
Hácór 118, 136, 158
Hadad-ezer 158, 165
hadiflották 212, 213
hadisarc 58, 61, 148, 159, 160, 161, 161, 164, 165, 167, 167, 171, 175, 176, 177, 181, 181, 182, 206, 212, 221
hadművészet 33, 36, 37, 66, 84, 85, 88, 89, 93, 99, 103, 112, 117, 127, 148, 149, 164, 165, 166, 179, 194, 198, 213
foglyok 83, 99, 103, 130, 133, 135, 142, 145, 149, 159, 161, 164, 167, 179, 181, 185, 185, 194–195, 202, 212; lovasság 167; ostromhar-

- cászat 127, 166, 185; tengeri 212; *l. még* deportálások, fegyverek, kínzás, szolgák
- hadseregek 165, 167
- asszír 127, 179; babiloni 204; egyiptomi 185; görög 202; perzsa 204, 213, 214; sumer 194
- Hádzsi-Muhammad 51, 53, 58
- Hafádzsi, Tell- 77, 79, 84, 87, 91, 98
- Hafit-kultúra 68
- Haft-tepe 142, 144
- hajók 85, 98, 122, 185, 210, 213
- föníciai gálya 177
- Hajónim 29
- Halab 133
- Halaf-kultúra 39, 42, 48, 49, 53, 58
- Halaf, Tell- 51, 157
- halak, kagylók és rákok 23, 36, 110; delfin 149; kagylók 29; narvál 149; tengeri rákok 36
- halászat, horgászat 49
- Haldi 172, 182
- „Haldi kapui” 172; temploma Muszaszirban 170
- Halman 149
- Halule 188
- Halüsz-folyó 202
- Hama 82, 129, 180, 198
- Hamadán 78, 174, 182, 184, 203, 206, 212, 215
- Hamanu 195
- Hamat 165
- Hammurapi 96, 110, 112, 114, 116, 116, 119, 120, 121, 121, 123, 132, 192
- Hammurapi törvénygyűjteménye 99, 120, 121, 121; levelek 121
- Hamrin, folyó 48, 54, 54
- Hamrin-gát leletmentő expedíció 48, 54, 54
- Hana 123
- Hanbi 77
- hangszerek
- dobok 71; hárfák 85, 86, 92, 152; lant 72
- Hanigalbat 132, 145, 159
- Hapiru 117, 133, 136
- Haradum 108
- Harappá-civilizáció 98, 110, 111, 111
- Harbe 140
- Haríri, Tell 115, 119
- Harpagosz 204
- Harrán 198, 199, 201, 201
- Hasanoğlu 117
- Hassek Hüyük 67
- Haszanlu 173
- Haszum 108
- Haszuna-kultúra 39, 45, 47, 186
- Haszuna, Tell- 39
- Hatsepszt 133
- Hatti 114, 135, 136, 139, 146
- Hattusas 113, 114, 137, 139, 144, 144, 161, 180, 202
- Alsóváros 145; Felsőváros 144; Királykapu 145; Nagytemplom 145
- Hattusilis, I. 114, 144, 146
- Hattusilis, III. 150
- hatvanas számrendszer 124, 125
- házak, lakó- 47, 48, 49, 56, 61, 129
- kerek 28, 30, 49, 51, 82; nád- 51, 69; négyszögletes 47, 49
- haszarapat (nagyvezír) 213
- házasságok, diplomáciai 100, 102, 103, 135, 136, 139, 141, 145, 146, 167, 189, 199, 202, 207, 213
- héber 117, 136
- Heit-Qasim 54
- helyettes királyok 112, 124, 189
- Hepat 108, 146
- Hérodotosz 104, 177, 182, 185, 189, 191, 192, 199, 202, 202, 203, 206, 207, 209, 212, 213
- hettiták 103, 114, 132, 134, 135, 137, 137, 139, 139, 140, 144, 144, 145, 146, 147, 151, 161, 178, 189, 192
- Hettita Királyság 149, 158; Hettita Birodalom 160, 180; panteon 137, 137
- Hidzsáz-hegység 21
- hieroglifák 120, 137, 146, 150; hettita 151, 158, 160; föníciai/hettita 158; luwi 114; képszerű feliratokhoz 151
- Hiszakija (Ezékias) 185
- Holt-tenger 19, 20, 21, 28, 33, 34, 68, 71
- holt-tengeri tekercsek 201
- horoszkóp 24
- Horszábad 153, 180, 184
- Hórusz 118
- Hoszr, folyó 187
- hozomány 136
- Huéra, Tell- 14, 89, 90
- Humbaba 76, 84
- Humban 144
- Humban-haltas, III. 191
- Humban-nikas, I. 180
- Humban-nimena 142
- Hunusz 185
- Hupsen 142
- hurri 96, 108, 114, 132, 133, 136, 141
- hurri nevek 136, 141
- Huteludus-Insusinak 149
- Hutran 144
- hűkszós 120, 132
- hüllők és kételtűek
- békák 23; csigák 29; gyíkok 23; kígyók 23, 24, 29, 36, 78, 84, 193; szárazföldi teknős 23, 29; vízi-teknős 36, 110
- Hüsztaszpész 207
- hüvelyesek 29, 31
- borsó 27, 29, 47; bükköny 29, 33, 49; csicsereiborsó 27, 49; lencse 27, 29, 33, 47, 49
- Ibál-pi-El 110, 116
- Ibbi-Szin 103, 108, 114
- Ibbi-zikir 89
- Ibni-Adad 114
- Ibrium 89
- Idamaraz 116
- Idrimi 132, 132, 133, 135
- igazgyöngyök 111
- Igehalki 142
- Igigi 99
- Ikunum 112
- Ila-kabkabuhu 114
- Ilsu-ilija 114
- Ilu-sünma 112
- Imgur-Enlil 116, 171, 174
- Imi 99
- Inanna 71, 75, 76, 78, 81, 83, 84, 88, 97, 100, 110, 141, 149, 191
- nippuri temploma 90; uruki en-papja 100
- Inanna Ibgalja, lagasi templom 87
- Indar/Indra 137
- India 25, 72, 111, 111, 137, 156
- Indiai Régészeti Szolgálat 220
- indoeurópaiak 114
- Indus, folyó 18, 97, 212
- Indus-völgy 111, 125
- Indus-völgyi civilizáció 110
- Insusinak 144, 149, 150
- interkulturális stílus 78, 78, 88
- ipar 110, 121, 150
- iparkörzetek 114
- Ipiq-Adad, II. 114
- Irán 19, 20, 22, 31, 34, 35, 42, 46, 49, 62, 63, 66, 70, 72, 78, 82, 97, 99, 111, 132, 137, 140, 148, 164, 170, 173, 173, 175, 182, 198, 203, 204, 210
- Iráni Régészeti Intézet 218
- Irak 28, 29, 33, 34, 39, 48, 49, 53, 54, 56, 66, 68, 69, 73, 122, 154, 170, 173, 184
- írás 19, 42, 58, 68, 69, 70, 70, 71, 78, 80
- Enmerkar által történt feltalálása 84; istennője 83; számok 65, 70, 124; *l. még* ábécé, ékírás, hieroglifák, táblák
- Irhuleni 165
- írnokok 96, 102, 150, 178
- hagyományok 142, 191, 215; írnoklisták 70, 89, 124, 137, 140, 151; iskolák 81; kassú 142; női 118
- íróvessző, nád 70, 151
- Isbi-Era 103, 108, 110, 112
- Isdzsáli Tell- 77, 111
- Ismé-Dagan 114, 116
- Ispuini 172
- Istár 74, 76, 77, 83, 96, 97, 110, 117, 136, 149, 162, 175, 182, 186, 201
- assuri temploma 148; mári temploma 85, 90, 91, 119; ninivei temploma 98, 99; -asztrológia 124, 124, 189, 189
- istenségek 66, 74, 76, 82, 83
- istenek: asszír 148; elámi 142-144; hurri 140; indoárja 140; kassú 140; perzsa 219; sumer-akkád 89; sumer-babiloni 201; isteni státussal rendelkező királyok 98, 102; szimbólumok 76, 175, 199
- Istup-illum 119
- Iswa 137
- Iszin 103, 108, 108, 110, 111, 121, 121, 141, 148, 189, I. iszini dinasztia 112; II. iszini dinasztia 149
- Iszin-Larsa kor 108, 108, 111, 121
- iszlám 215
- iszlám korszak 28
- Isszosz 214
- Itúrija 114
- Ivri 181
- Izrael 27, 117, 146, 158, 165, 176, 179, 185
- izraeliek 32, 136, 146, 175
- Jaba 180
- Jadnána 182
- Jáfo 136
- Jaggid-Lim 114
- Jahdun-Lim 114
- Jahjá, Tepe- 66, 78, 78, 88
- Jahmesz 132
- Jahve 204
- jeruzsálemi templom 158
- Jamhad 108, 110, 114, 118
- jaminiták 117
- Japán 38
- Jarím-Lim 110, 114
- Jarím, Tepe- 47, 49, 51
- Jarmuti 97
- Jaszma-Adad 114, 119
- játékok 130
- Jaua I. Jéhu
- Jáva 82
- Jaxartész, folyó 203
- jégkorszak, utolsó 19, 20, 21, 23, 27, 29
- jégkunyó 118
- Jehójáki (Jójákin) 198
- Jéhu (Jaua) 175, 179
- Jemen 21, 153
- Jenoám 146
- Jerihó 30, 31, 32, 32, 33, 34, 45, 48, 58, 82
- Jeruzsálem 118, 136, 158, 158, 185, 188, 198, 201, 204
- Jahve-templom 158
- Jezabel 158
- Jezreel-völgy 133, 133
- Jiftahél 35
- Jónás 182, 186
- Jordán, folyó 133
- Jordánia 15, 33, 34
- Jordán-völgy 21, 29, 30, 32, 133
- Jósija 198
- jóshelyek 187, 189
- a delphoi jóshely 202
- jóslás 75, 76, 118, 137, 167
- Józsua 146, 158
- Júda 158, 158, 176, 185, 198, 199
- Kabnak 142
- Kadashman-Enlil, I. 141, 142
- Kadasman-Turgu 146
- Kahat 108
- Kaiza 160
- káld dinasztia 198, 198
- káldok 167, 178, 179, 182, 185, 188, 192, 198, 198
- Kalhu 36, 76, 125, 127, 129, 148, 151, 153, 154, 156, 160, 162, 162, 163, 171, 174, 175, 176, 177, 180, 182, 184, 186, 189, 195, 198
- Északnyugati Palota 36, 76, 156, 157, 160, 161, 161, 163, 195; Központi Palota 177; Nabú-templom 162, 175, 175; Ninurta-templom 161, 161, 163; *l. még* III. Sulmánu-asaridu Fekete-obeliszke
- Kambüszész 203, 203, 206, 207, 213
- Kamósze 132
- Kanaán 133, 136, 144, 146
- kanaániak 150, 176
- Kandalánu 191, 198
- Kanis 72, 108, 112, 113, 113, 114, 114
- kappadókiaiak 220
- Karahar 108
- Karai-Indas (kassú király) 141
- Karatepe 158
- Karkemis 49, 146, 158, 161, 180, 198
- Kerha, folyó 143, 176
- Karmánia 204
- Karmel-hegy 27, 103, 133, 133, 135
- Karmir Blur 171
- Kár-Sulmánu-asaridu 165, 175
- Karthágó 73, 177, 177
- Kár-Tukulti-Ninurta 148
- kárum (kereskedő kolónia, külváros) 113
- Karzijabku 141
- kaskák 137, 139, 145
- kassúk 96, 132, 134, 139, 140, 141, 192, 201
- kassú kor 141, 210
- Kastiliak, IV. 142, 148
- Kaszpi-tenger 19, 20, 22, 126
- Katar 52, 111
- Katmuhi 159
- katonai szolgálat 121
- Kazallu 111
- Kebara-korszak 27
- Kecskék Urának sirja, Ebla 86, 128
- Kelet-Indiák 123
- Kelisin 172
- Kelu-Hepa 136
- kémek 182
- kentaur 170
- kerámiasorozat 14, 38, 58, 80
- kerek 72, 117, 117, 122
- kereskedelem 33, 34, 35, 38, 40, 47, 51, 53, 59, 63, 66, 79, 82, 84, 89, 108, 114, 119, 123, 144, 119, 144, 150, 158
- bor- 145, 147; drágakő- 63, 66, 110, 111; fa- 34, 65, 99, 103, 145, 147, 176; fém- 34, 63, 110, 111, 113, 145, 147; gabona- 111, 145, 147; kő- 34, 63, 110; textil- 110, 111, 113; asszír-anatóliai 113, 113; egyiptomi 103; kereskedelmi útvonalak 98, 111, 112, 167, 182; kereskedőtelepek 66, 67, 72, 112, 113, 113, 114, 144, 148; késő Uruk kereskedő birodalmának hanyatlása 78; tengeri 98, 103, 146, 147
- Kermán 78, 88
- Kermánsah 78
- kertek 192, 199, 204
- Kes 100
- Keselyű-sztélé, Girszu 88, 88, 99, 194
- kézművesek, első hivatásos 56
- Khorasszán 78
- Khúzisztán 78, 210
- Kiden-Hutran 148
- Kidmuru 162
- Kikkuli 137
- Kilamuwa 176
- Kilikia 19, 135, 137, 158, 165, 167, 180, 191, 202, 214
- Kili-Tesup 137
- kimmerek 180, 182, 189, 191, 202
- Kína 25, 86
- Kindattu 103
- kínzás 194
- királyi évkönyvek 137, 139, 164, 179, 179, 195
- királyi főút 133
- királyi út (Szardeisz-Szúsza) 212
- királylisták 110
- asszír 112, 114, 136; babiloni 140, 179; sumer 82, 82, 83, 84, 88, 96, 98, 99, 119
- Kiririsa 144
- Kirta 135
- Kis 69, 82, 83, 84, 86, 88, 89, 97, 111, 111, 198
- Kizik-Imak 202
- Kizzuwatna 135, 137, 139, 145
- kocsik 117, 117, 123, 135, 139, 159, 161, 165, 166, 167, 171, 181, 186, 194, 221
- harcikocsizók 179; kocsifelszerelés 170
- Kode 146
- Koldewey, R. 152, 192, 199
- Kommagéné 176
- koponyák 28, 32, 33, 34, 45, 181
- kora dinasztikus kor 59, 62, 68, 70, 75, 76, 78, 79, 79, 82, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 110, 111, 112, 117, 119, 125, 148
- kora transzkaukáziai-kultúra 82, 88, 108
- „kos/kecske a bozótban” 93
- kovakó 14, 28, 34, 78, 195; megmunkálása 15, 25, 126
- kozmetikumok 43, 84, 130
- kölcsönkamat 121
- közművesek, lúd 204
- könyvtár
- Assur-bán-apli könyvtára 191
- Kroiszosz 202, 202, 204
- kronológia 123
- asszír 136, 175; egyiptomi 123, 136, 175; problémái 96; rövid, középső, hosszú 123
- Ktésziász 213
- Kudur-Mabuk 112
- kudurrak 76, 142, 142, 201
- Küh-e Taftán 20
- Kumidu 132, 136
- Kummuhi 176
- Kunaxa 213, 214
- Kuras 203
- Kurigalzu, I. 141, 141, 143

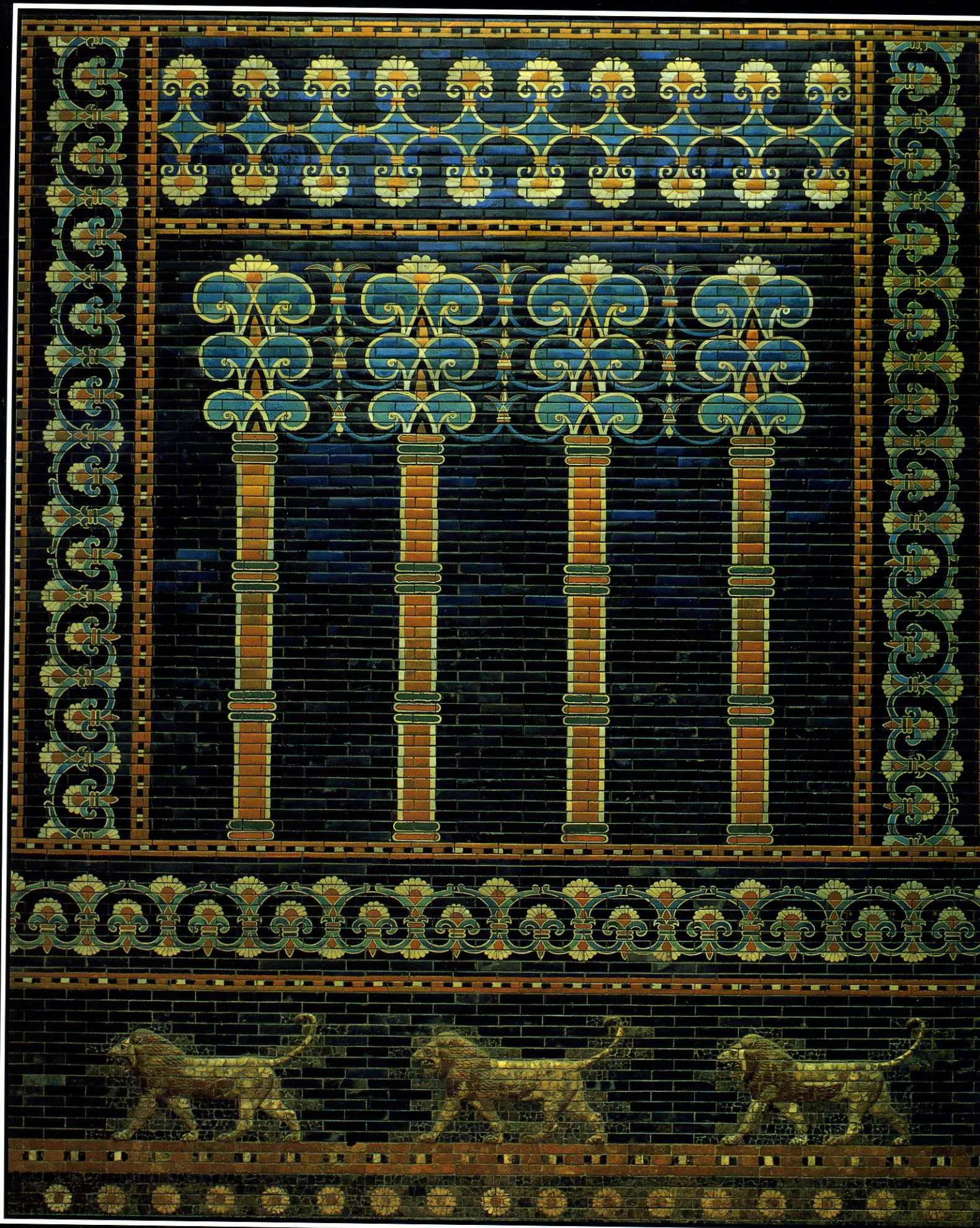
- Kurigalzu, II. 139, 141
Kus 189
Kussara 114
Kutalla 121
Kúta 175, 176, 185, 198
Nergál-templom 167
Kutir-Nahhunte 149, 210
kutyák 29, 36, 45, 46, 47, 49, 56, 66, 74, 155
agár 36; masztif 36
Küaxarész 198, 199, 202, 203
Kultepe 113
Kürosz, ansani 203, 203
Kürosz, ifjabb 213, 214
Kürosz, Nagy 201, 203, 203, 204, 204, 206, 210, 210, 212, 213, 215, 222
Kürosz sírja 205, 206
- Labán 114; *l. még* Libanon
Labarnas, I. 114, 144
Lábási-Marduk 199
Labbana 148
Labünetés 202
Lagas 74, 84, 87, 88, 88, 89, 96, 97, 99, 100, 100, 110, 121, 142, 194
Lahamu 201
Lahmu 184, 201
Lákis 136, 158, 185
lakomák 84, 92, 128, 161, 202
Lamastu 76
Larak 84
Larsza 68, 83, 100, 108, 108, 110, 110, 111, 112, 112, 120, 121, 121, 201
Lár-völgy 20
Layard, Austen Henry 152, 153, 157, 162, 163, 170, 222
lazúrkő (lapis lazuli) 66, 67, 71, 73, 78, 84, 85, 86, 88, 89, 92, 103, 111, 139, 157
legendák 84
Leilán, Tell- 89, 114
lelkek 76
len 28, 48, 49, 89
Lengyelország 72
Levante 27, 30, 33, 35, 42, 43, 82, 103, 118, 123, 132, 133, 134, 136, 137, 137, 144, 146, 151, 151, 156, 158, 159, 176, 185, 202
levéltárak 87, 135
Hattusas 137, 146; hiánya
Mittani 135; Móri 89, 108, 119; méd udvari 191, 203; sumer 194
Libanon 21, 132
Libanon-hegység 159
Liján 142, 143, 149
limmu (hivatalnok) 96, 113
limmu-év 113, 114; *limmu-jegyzék* 96, 174, 175, 176; *l. még* kronológia
Lipit-Istár 121
Lixus 177
Loftus, W. K. 211
Lóthal 111
lovasság 36, 179, 194, 195
Lu-Nanna 120
Lubdu 145
Lugalbanda 84, 98
Lugaliginedudu 89
Lugalzageszi 89, 96, 97
lukkaiak 145
lullubi törzs 99
Lurisztán 153, 174
luwiak 103, 114, 160, 178
ludók 123, 191, 199, 202, 203, 203, 204, 206
Lügdamis 191
Lytton, Earl of 221
- Madan* vagy mocsári arabok 51, 85, 122
madarak 25, 29, 34, 66, 110, 129
mint táplálék 2; vonulási útvonalai 25
csirke 36, 134; kacsák 25, 37, 125; keselyűk 36, 44, 45, 156; liba 25, 37; sasok 30, 193; strucc 25, 159, 161; tüzok 25
Madhúr, Tell- 54, 55
Magan 97, 98, 99, 110
Magzaliye, Tell- 33, 35, 82
mágus (méd pap) 207
Mahallata 160
Mainz 222
Maittani 132, 135;
l. még Mittani
Maiza 160
Makedónia 214
Malatya 132, 146, 158, 176
Malgium 111, 121
Málján, Tall-e 66, 78
Manistusu 97, 98, 110
Mannaj 182
mannajok 173
Marad 100, 111, 148
Marathón 212
Mardih, Tell- 14, 87, 87, 89
Mardóniosz 212, 213
Marduk 73, 76, 82, 83, 104, 148, 149, 192, 192, 193, 201
Marduk-apla-iddina 178, 179
Marduk-apla-iddina, II. 182, 185
Marduk-balasszu-iqbi 175
Marduk-bél-uszâte 167
Marduk-zákir-sumi 165, 167, 171, 174, 175
Margiané 207
Marhasi 97, 103, 142
Mári 73, 75, 82, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 96, 97, 100, 103, 108, 113, 114, 116, 116, 117, 119, 119, 121, 121, 123, 192
Istár-templom 85, 90, 119; palota 103; Samas-templom 74; uri kincs 85
„mári gyöngy” 85, 86, 89
Mári-levelek 114, 118, 132, 136, 154
marjannu (nemesek) 135, 137
Marlik 126
Martu 20
Marutasz 140
Marv Dast-síkság 219
Maskan-sápir 112
matematika 124, 191
problémászövegek 124; táblaszövegek 124
Mebarageszi 84, 96
médek 98, 137, 148, 173, 174, 182, 183, 186, 186, 191, 198, 201, 202, 203, 203, 220
Méd-fal 199
Méd Királyság 203
Média 174, 182, 199, 202, 204, 206, 207, 213
Megiddó 118, 120, 133, 133, 136, 158, 198
Melanézia 86
Melisipak, I. 148
Melisipak, II. 142
Mellaart, James 44
Meluhha 97, 98, 99, 110, 189
Memphis 189, 190, 191
Menua 172, 173
Meritaton 139
Merneptah 146
meswes 146
Meszanepada 84, 85, 86, 87
feliratos gyöngye 85, 86, 89
Meszalam 89
mészhabarcs 25, 32, 33, 35, 42
Meszkalamdug 84, 86, 92
aranysisakja 98
Mé-Turnat 149, 167
méz 175
- Mezopotámia
Dél- 23, 42, 51, 52, 63, 65, 72, 88, 110, 111, 112, 132;
Észak- 20, 21, 63, 66, 70, 103, 116, 132, 137, 150; felfedezése 152, 152–153, 222
mezőgazdaság 29, 126, 142;
fejlődése 18, 19, 25, 33, 42, 52, 58, 126; eredete 25;
l. még állattenyésztés, vadászó-gyűjtögetők, nomád pásztorkodás
mezőgazdaság, esőzékes földművelés 18, 19, 25, 42, 45, 46, 112; vízforrás 24
mezőgazdaság, létfenntartó gazdálkodás 56
mezőgazdaság, mocsári földművelés 51, 52, 69, 112
mezőgazdaság, öntözékes földművelés, 18, 19, 42, 46, 48, 49, 52, 53, 126
mezőgazdaság, szántásos földművelés 18, 25; gabonatermesztés 25, 27, 29; termények
l. gabonafélék, hüvelyesek, zöldségfélék; növények háziasítása 25, 29, 31
mezőgazdaság, tejgazdaság 27; tej 27, 47
Midasz 180, 181, 181
gordioni sírja 181
Migdál-templomok 120
Milaga 192
Milétosz 212
Milid l. Arslantepe
Minet-el-Beida 147, 147
Mirizir 140
mitoszok 28, 77, 84
hurri 173; ugariti 147
Mitra (Mithrász) 137
Mitraszil 137
Mittani 132, 132, 134, 134, 135, 136, 137, 139, 145, 146
Moáb 158, 176
mocsarak 19, 20, 51
Dél-Irak 185
mogulok 137
Mogháb-síkság 204
Moszul 152, 153, 186
mozaikok 33, 74, 85, 86, 86, 87, 92, 150, 180
agyagkúp 61, 62, 63, 66, 67, 68
Mózes 96
Muhammad, Tell- 140
Mukis 133
Muli-hegy 167
Mureibit, Tell- 33, 34
Muqajjar, Tell-el 101
murex 145, 147, 176
Mursilis, I. 87, 114, 132
Mursilis, II. 137, 139
Muski 146, 149, 150, 180, 182
Muszaszir 170, 172, 182
Haldi-templom 170
Muszri 37, 175
Muwatallis 137, 146
Mükalé 213
Müszón 202
- Nabú 74, 149, 184, 198, 201
borszippai temploma 167; kalhui temploma 162, 175, 175
Nabú-apal-uszur 192, 198
Nabú-apla-iddina 167
Nabú-kudurri-uszur, I. 76, 149
Nabú-kudurri-uszur, II. 192, 192, 193, 198, 198, 199, 201, 202
Nabú-naid 97, 199, 201, 201, 203, 204
„imája” 201; múzeuma 201
Nabú-nászir 176, 178
Nabú-suma-ukin, I. 167
nád 27, 28, 49, 90, 122
Nadzsafhabád 182
- Nagada II (gerzéi) periódus 67, 68
Nahal-Hemár 29, 34, 35, 45
Nahal-Mismár 68, 71, 72, 126
Nahal-Oren 27, 29
Nahhunte 144
Nahrin 132, 135
Nahr-el-Kalb 144
Nairi 149, 172
Nanna 75, 83, 97, 101, 110, 112
uri temploma 101, 110
Nanum 99
Napata 189
Napiraszu 144
Naqs-e Rosztam 213, 218
Narám-Szín 89, 97, 98, 99, 102, 110, 112, 114, 116, 198
„legendái” 137
Narám-Szín győzelmi sztéléje 99, 100, 148
Naszattjana/Naszatja 137
Nasszibina 159
Natuf-korszak 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34
Nawar 108
Neander-völgyi emberek csontváza 30
Nebi-Júnusz, Tell- 186, 186
négyzettrácsos alapozás 33
Nekó, I. 190, 191
Nekó, II. 177
Nemrik 34, 35
neolitikum 27, 28, 33, 34, 35, 74, 126, 154, 154
akeramikus neolitikum 15, 34, 34, 44; kerámia előtti neolitikum 45; kerámias vagy késői neolitikum 42, 47, 70
Nergál 108
kútai temploma 167
Nergál-eres 175
Nergál-sar-uszur 199
Neribum 111
Istár-Kitium temploma 111
Nesa 114
nesili (hettita dialektus) 114
Neve Noj 68
Niebuhr, Carsten 218
Nija 132, 134
Nílus 42, 132, 210, 213
Nimród, Tell- 152, 153, 156, 160, 162, 162, 163
Nina 82
Ninbanda 86
Ningal 100, 101
Ningirsu 82, 83, 88, 88, 89, 99
girszui temploma 99
Ninhurszag 86
Ninive 36, 37, 39, 66, 80, 98, 108, 112, 121, 121, 124, 126, 130, 139, 140, 150, 151, 152, 153, 155, 160, 162, 174, 175, 182, 184, 185, 185, 186, 186–187, 188, 190, 191, 198, 203
Délnyugati-palota 130, 150, 186, 186, 191, 195; Északi-palota 36, 37, 152, 155, 186, 186, 195; Istár-templom 97, 99; Nergálkapu 187; Szín-ahhé-eriba palotája 127
Ninive 5-kultúra 78, 88
Ninlil 83
Ninurta 89, 162
kalhui temploma 161, 161, 163
Nippur 51, 53, 59, 65, 82, 83, 89, 98, 102, 103, 104, 108, 110, 112, 121, 121, 141, 142, 148, 178, 201
Enlil-templom 81, 97; Inanna-templom 78, 81, 90; irnokiskola 81; *sikkurratu* 104
Niqmepe 37, 135
Noé 84
Nofertiti 139
nomád törzsek 117, 123, 136, 206
- nők 44, 45, 84, 91, 103, 118, 129, 130, 139, 161, 175, 180, 199, 207, 213, 220
fogoly 135; orvos 118; zenész 135
Núbia 132, 133, 189, 189
Núr-Adad 112
Nús-e Dzsán, Tepe- 182, 182, 183–184, 183–184, 202
Nuszu 74, 144
Nuzi 108, 133, 134, 135, 136, 141, 149
- nyelv
fejlődése 25; írott nyelv fejlődése 69; akkád 89, 151, 191; arab 151; arámi 151, 178; foníciai 151; görög 151; héber 151, 189; sémi 96; sumer 96, 151, 203
- obszidián 20, 34, 35, 47, 48, 51, 78, 85, 126
obszidián megmunkálása 126
oliva 89
olivaolaj 82
Omán 21, 68, 97, 98, 98, 110, 111
ómenek *l.* előjelek
Omri 158, 175
Opisz 148, 204
Oriental Institute, Chicago 218
Orontész, folyó 108, 118, 132, 133, 134, 137, 144, 146, 158, 165
Oroszlánvadászat-sztélé 68, 71
Oroszország 36, 117
orvostudomány 117, 124, 137, 189, 191
betegségek 46, 124, 189; gyógyítók 124
Otanész 207
Ovális-templom, Khafadzi 84, 91
Óxosz, folyó 220
Óxosz-kincs 220, 220–221
- özönvíz 82, 84, 101, 191
- Pakisztán 220
Paktólosz, folyó 202
Palegawra 29
paleolitikus barlangművészet 70
paleolitikum, felső 18, 43
Palesztina 21, 24, 27, 33, 42, 67, 68, 82, 118, 120, 126, 133, 134, 136, 136, 146, 158, 158, 185, 198
kebarai periódus 27
Palil-iris 175
„Palota, melynek nincs párja” 186
paloták 86, 143, 143, 149, 160, 162, 173, 173, 212, 213, 214
asszír 87, 149, 150, 152, 160, 222; élet a palotákban 108, 114, 117, 118, 161, 173;
építészetük 86, 86, 87, 141, 146, 161, 162, 171, 212; perzsa 155, 212; urartui 173; *l. még* az egyes lelőhelyeket
páncélzat 147, 171, 173, 194
pajzsok 170, 194; sisakok 86, 93, 171, 194
papirusz 151, 198, 215
Papszkkal 110
parfümkészítés 126
Parrattarna 132, 133
Parszua 173, 174, 203
partatua 189
Párthia 174, 207
Parúsztisz 213
Pasargadai 204, 204–205, 206, 213, 221
törzs 207
Pazuzu 76
pecséthengerek 36, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 78, 82, 84, 86, 101, 117, 122, 128, 150, 154, 194
pecsétek 66, 67, 68, 72, 73, 74, 78, 98

- asszír királyi pecsét 155; pecsétlenyomatok 89, 129, 135, 137, 194, 203, 203; *l. még* pecsét-hengerek és pecsétnyomók
- pecsétnyomók 54, 70, 71, 72, 88, 111, 146, 150
- Öböl-stílus 98
- peleset 146
- Pella 136
- Péluszion 206
- pénz 202, 202
- gabona mint 29, 84, 89, 111, 121
- Pepi, I. 89
- pergamen 198, 215
- Perszeopolisz 68, 123, 152, 155, 203, 203, 204, 205, 212, 212, 213, 214, 215, 215, 218, 218–219, 220, 221
- Apadana 209, 219; százoszlopos csarnok 219; Xerxész-kapu 219
- Persza Birodalom 181, 192, 202, 203, 214, 214, 215
- perzsák 65, 137, 141, 148, 154, 173, 177, 198, 202, 204, 212
- persza kor 152
- Persza-öböl 19, 21, 56, 68, 78, 78, 84, 89, 97, 98, 108, 110, 111, 122, 142, 149, 154, 176, 182
- Perszia 123, 159, 193, 201, 203, 206
- Petra 27
- Philisztea 146, 185
- philiszteusok 158
- Pinikir 142
- Pir Hüsesein 98
- Pirigedena-csatorna 88
- Pithana 114
- Place, Victor 153, 184
- Plataiai 213
- pollendatálás 23
- Pontus-hegység 20
- predinasztikus művészet, késői, Egyiptom 65
- prehistorikus (őskori) gödör Ninivében 80
- proto-elámi kultúra 67, 78, 88
- proto-literátus korszak, késői 78
- proto-neolitikum (vagy kerámia előtti neolitikum A) 24, 28, 30, 31, 32, 33
- Protothész 189
- Pteria 144, 202
- Puabi 84, 86, 92, 92, 152
- Pulu l. Tukulti-apil-Ésarra, III.
- Purus-handa 97, 114
- Puzris-Dagan 102, 103
- Puzur-Assur, I. 112
- Puzur-Assur, II. 112, 112, 113
- Puzur-Insusinak 74, 103
- Puzur-Istár 192
- Qabresztán, Tepe 64
- Qádes 133, 135, 136, 137, 137, 144, 145, 146
- Qalat Sirqát 148
- Qarqar 158, 165, 180
- Qatará 108
- Qatna 108, 110, 114, 118, 120, 136
- Qermez Dere 28, 74
- Que 167, 180, 181
- Qújundzsik, Tell 153, 182, 186, 186–187
- Qumenu 172
- rablás 117
- radiokarbonos datálás 14, 15, 16, 40, 56, 58
- rácszerkezetes alapozás 33
- Ramad, Tell- 33, 35
- Ramszesz, II. 136, 137, 145, 146
- Ramszesz, III. 146
- Rapiqum 112, 121
- Raszappa 175
- Rász-e-Ain 135
- Rász-Samra 147
- Rassam, Hormuzd 152, 166
- Rassam-obelisz, Kalhu 125; *l. még* Fekete-obelisz, III.
- Sulmánu-asaridu
- Rawalpindi 220, 221
- Rawlinson, Henry Creswicke 152, 152
- Razuk, Tell- 80
- Rehmiré 132
- Rembrandt 222
- Reset 147
- réz 46, 47, 68, 80, 85, 87, 98, 120, 126, 195, 202
- érce 78; kereskedelme 35, 110, 111; Kimas-hegy 99; öntése, első 44; ötvözetei 35, 71, 72, 91, 113, 126; szerszámok 42, 47, 72, 88, 114, 145, 147, 176
- Rich, Claudius James 152
- Riemchengebäude 62
- Rimah, Tell-er 108, 188, 127
- Rím-Szín, I. 110, 112, 121
- Rím-Szín, II. 121, 121
- Rímus 97, 97, 98
- Róma 222
- rómaiak 177
- rovarok
- legyek 36; sáskák 117
- Rubeide, Tell- 72
- Rusza, I. 182
- Ruszahinili 170
- Sába 158, 176
- Sába királynője 158
- sagin (katonai helytartó) 102
- Ur 100
- Ságir-Bázár 80, 108
- Sahdad 88, 103
- Sahr-e Szokhte 65, 78, 88
- Saikhan 99
- saknu (katonai helytartó) 103
- Sala 144
- Salamon 158, 158, 204
- Salamon börtöne 204
- Salamon temploma 120
- Salatuwar 114
- Salim-ahum 112
- Sallalat 187
- Samas 74, 77, 83, 87, 144, 149, 163, 175, 188, 189, 201
- Mári temploma 74
- Samas-rés-uszur 175, 192
- Samas-sum-ukin 189, 189, 190, 191, 191, 198
- Sammuramat 175
- Samsi-Adad, I. 98, 112, 114, 116, 116, 118, 119, 119, 121, 142, 148
- Samsi-Adad, V. 149, 174, 175, 175, 176
- sztléje 175
- Samsi-ilu 175
- Sanidár-barlang 30
- sardan törzs 146
- Sar-kali-sarri 96, 99, 108
- sa rési (asszír eunuch hivatalnok) 164, 176
- ráb sa rése 179
- sárgaréz 180
- sárkányok 192, 193
- Sarrukin (Akkád) 78, 89, 96, 97, 99, 110, 112, 201
- Sarrukin-sztélé 99; „Sarrukin-legendák” 137
- Sarrukin, II. 97, 97, 153, 160, 170, 179, 179, 180, 180, 181, 182, 184, 185, 188, 191
- Sarrukin-erőd 182, 184, 184
- Sattiwaza 135, 137
- Sattuara, I. 145
- Sattuara, II. 146
- Saul 158, 158
- sa ziqni (vezető asszír hivatalnok) 164
- sekeles 146
- Sekem 136
- Selyem út 78
- Serihum 98
- Sosenk, I. 158, 158
- Silhak-Insusinak 74, 149, 210
- Simalija 140
- Simrón 136
- Simut 144
- Sínai-félsziget 20, 82, 150, 182
- Sipak (Sihu) 140
- sírmellékletek 46, 47, 48, 56, 65, 66, 67, 72, 80, 84, 84, 103, 103, 111, 117; *l. még* ékszerek
- Siruktu 116
- Siwine 172
- sivatagok 19, 22
- Arab- 22, 108; Dast-e-Kavir 20, 66, 78; Dast-e-Lút 20, 78; Jordán- 19, 82; Júdeai- 34; Szír- 19
- só 33, 35, 47, 145, 147
- sör 70, 79
- sörfőzés 126
- sötét kor 158
- spártaiak 213
- Subartu 108, 121, 124, 198
- Subat-Enlil 114, 116, 116
- Sú-durul 99
- Sú-ilisú 110
- Sulgi 81, 100, 101, 101, 102, 103, 112, 121, 201
- Sulmánu-asaridu, I. 140, 146, 148
- Sulmánu-asaridu, III. 37, 162, 164, 165, 165, 166, 166, 167, 167, 171, 172, 173, 174, 175, 180
- Sulmánu-asaridu, V. 179, 180
- Sulmánu-asaridu-erőd 157, 162, 171
- súlyok és mértékegységek 78, 102, 103, 111, 113, 125, 147
- harappai stílusú súlyok 98, 111, 125; kacsa formájú súly 103
- Sumer 53, 66, 67, 70, 81, 82, 83, 83, 87, 88, 89, 90, 90, 96, 102, 108, 112, 142, 148, 176, 201, 204
- sumer királylista 82, 82, 83, 84, 88, 96, 98, 99, 119
- sumer nyelv 96, 141
- Sumassura 135
- Suppiluliumas, I. 135, 137, 139, 139, 145, 146
- Suppiluliumas, II. 146
- Suqamuna 140
- Surias 140
- Suruppak 83, 84, 96, 98
- Susán 211
- Susarra 108, 113, 116
- Sú-Szín 103, 108, 114
- Sutruk-Nahunte 148, 149
- Suttarna, I. 135
- Suttarna, II. 136
- Suttarna, III. 137
- Szah 140
- Szaisz 190, 206
- szaka 137
- Szakkara 72, 104
- Szalamisz 213
- szállítás 47, 59, 72, 122–123, 126, 179
- fedett kocsi 123; hajóval 35, 51, 59, 72, 75, 122; kordéval 72, 85, 123;
- szamárkaravánnal 113, 114;
- szánon 122, 123; tengeren 122;
- váltóállomások 179, 181, 212;
- l. még* csatornák
- Szamal 176, 178, 189, 202
- Szamaría 158, 158, 179, 180, 199
- Számarra 188
- Számarra-korszak 52
- számok 67, 125
- pozíció- (vagy helyi érték) jelölés 125
- Szamszat 65
- Szamszuilúna 121, 121, 140
- Szangar 135
- szanszkrit 137
- Szardeisz 202, 206, 212, 213
- Szarduri, I. 172
- Szarduri, II. 171, 176
- Szar-e Pol-e Zoháb 99, 167
- szatrapák 212
- Szattagüdia 207
- Szatuni 99
- Szaúd-Arábia 52, 110, 111
- Szaustatar 135
- Szavalan-hegy 20
- Szawwán, Tell-esz- 46, 50
- szegfűszeg 123
- szelérozió 15
- Szeleukeia 192
- Szeleukida-kor 71, 96
- szellemek 76
- Szemenhkaré 139
- „szemidolok” 66, 67
- Szerabitz-el 150
- szerszámok 25, 27, 34, 47, 56, 72, 129, 150, 164;
- árak 28; ijas fűró 72; kapák 54;
- kések 30, 68; mozsár és törő 28;
- sarlók 28, 35, 129; tűk 28;
- varrótüskék 28; vésők 65, 80;
- l. még* fegyverek
- Szeván-tó 172, 173
- szfinx 156
- Szicília 177
- Szidon 133, 136, 160, 167, 176, 177, 177, 189
- szigetek
- Failaka 98; Iónia 204; Kária 204;
- Ladé 212; Lükia 204; Szamos 213; Tárút 78
- Szikanu 135
- szikladomborművek 99, 159, 164, 172, 173, 181
- kő dombormű 98
- Szimurru 108, 136, 180
- Szín 76, 101, 144, 149, 175, 199, 201, 201
- Szín-ahhé-eriba 125, 126, 153, 180, 182, 185, 185, 186, 186, 187, 188, 192, 192, 198
- Szín-ah-uszur 184
- Szín-kásid 112
- Szín-sar-iskun 186, 198
- Szíria 14, 21, 24, 27, 33, 48, 61, 66, 70, 71, 72, 73, 82, 87, 87, 89, 108, 116, 117, 123, 129, 132, 135, 139, 156, 157, 159, 176, 198
- Szinuhe 118
- Szippar 76, 83, 84, 97, 113, 140, 148, 151, 176, 185, 198, 199, 204
- szit samsi (napfelkelte) 149
- szkiták 189
- Szkítia (Szkúthia) 207
- Szleimeh, Tell- 72
- Szmerdisz 207, 213
- Szodoma 222
- szolgák 83, 121, 198, 212
- wardum 121
- Szongor A 48, 56
- Szotto, Tell 47
- sztlék 68, 88, 88, 97, 99, 99, 100, 142, 144, 146, 148, 154, 158, 159, 164, 175, 175, 178, 182, 189, 192, 201
- Szuberde 43
- Szubern, Josef 223
- Szud 83
- Szudán 86
- Szugunia 172
- Szúhu 160, 175, 192
- szukkalmah (nagyvezír) 142
- Szultán, Tell-esz- l. Jérihó
- Szumu-abum 112
- Szumu-la-Él 112
- Szúrja 140
- szutú nomádok 112, 117, 136, 146
- Szúsza 63, 66, 68, 70, 72, 78, 88, 90, 97, 98, 99, 99, 102, 103, 108, 110, 120, 125, 129, 139, 142, 142, 143, 144, 148, 149, 150, 158, 173, 191, 198, 204, 210, 210, 211, 213, 214, 221
- Akropolisz 210, 211; Apadana-palota 210, 210, 211; Dániel sírja 210; Insusinak-templom 149, 150, 210, 211; kézművesnegyed 211; királyi város 211
- Szúsza I (vagy A) korszak 65, 72
- Szúsziana 63, 66, 68, 78, 139
- Szüennésizsz 202
- „születésistennő” 44, 44, 45
- Szyalk, Tepe 66, 78
- Tabal 180, 182
- táblajátékok 85, 92
- táblák, ékirásos agyag- 14, 65, 66, 67, 68, 70, 70, 72, 74, 81, 84, 86, 87, 89, 108, 110, 113, 114, 116, 117, 135, 136, 136, 142, 147, 151, 191, 198, 203, 212, 215;
- proto-elámi 78
- táblák, vas 150
- Tabqa-gát 66
- Taharqa 189, 189, 190
- tájkép 20
- Takht-e Kuwad 220
- Tammuz 83
- tánc 28
- Tantamani 190, 191
- Tarbisur 198
- Tatu-Hepa 136
- Taurus-hegység 19, 20, 21, 23, 113, 113, 114, 158, 167, 182
- Téma 176, 201, 202
- Teiseba 170, 172
- Teisebaini 171
- Teiszipész 203, 203, 207
- Telúl-et-Talatát 54
- temetkezések 25, 30, 32, 33, 34, 44, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 56, 65, 80, 84, 86, 128, 137, 144
- emberáldozat 92; sírhalmok (tumuluszok) 98, 111, 180, 202; *l. még* temetők, sírmelléklet
- temetők 65, 72, 80, 84, 88, 92, 103, 103, 111, 119, 144, 147, 149, 164, 180, 180, 202
- Ebla 128; Marlik 126; Sahdad 103; Ur, királyi temető 92–93, 101–102
- templomok 74, 90, 99, 104, 121, 143, 144, 145, 148, 149, 162, 173
- alapító szertartásai 74; építészete 53, 54, 79, 80, 100, 141, 144;
- kincstárai 61, 69, 72, 75, 220; le-
váltárai 83; nyájai 36; urartui
172; *l. még zikkurruk* és az egyes
templomok
- Tempt-Humban-Insusinak
(Teumman) 191
- tengerföldi dinasztia 101, 123, 140,
142, 198
- „tengeri népek” 146, 147
- tengerszint változásai 20, 23
- Tepecik 67
- Tepti-Ahar 142
- Terqa 114, 117, 123
- Tesup 108, 146, 172
- Tethys-tenger 19
- Teumman l. Tempt-Humban-
Insusinak
- textiliák 89, 164
- fonás 117; gyapjú 89; készítése
126, 130, 145; len 160; szövés 28,
35, 51, 118, 130

- Théba 72, 132, 133, 190, 191
 Amon nagytemploma 133
 Thermopülai 213
 Thrákia 207, 212
 Tiámat 201
 Tigris, folyó 20, 21, 33, 51, 59, 63, 66, 67, 89, 103, 108, 112, 121, 132, 148, 149, 160, 166, 172, 182, 185, 186, 188, 192, 198, 199, 204
 Til-Barszip 154, 165, 175, 219
 Til-Tuba 191
 Tille Hüyük 203
 Timna-völgy 72
 Tis-atal 108
 Tispaq 108
 tízes számrendszer 125
 tízezer halhatatlan 219
 tjeke 146
 Toprak Kale 170
 Tothmesz, I. 132, 133
 Tothmesz, II. 133
 Tothmesz, III. 133, 133
 Tothmesz, IV. 135
 tömeges házasságkötés görögök és perzsák között 210
 Törökország 20, 22, 27, 33, 35, 42, 43, 47, 51, 56, 67, 70, 72, 82, 98, 111, 112, 117, 117, 146, 151, 153, 170, 171, 173, 203, 213
 törvénykönyvek 102
 és I. Hammurapi
 trójai háború 180
 Tudhalijas, III. 137
 Tudhalijas, IV. 146
 Tukulti-apil-Ésarra, I. 140, 149, 150, 153, 154, 158, 180
 Tukulti-apil-Ésarra, III. 160, 162, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 191
 Tukulti-Ninurta, I. 74, 140, 143, 148, 154
 Tukulti-Ninurta, II. 159, 164
 Tulaszpíd 149
 Tunni-hegy 167
 turtánu (fővezér) 184
 Tuspa 172, 173, 176
 Tusratta 135, 136, 137
 Tutanhamon 137, 139, 150
 Tuttul 97, 121, 121
 Tutub 77, 79, 91
 Tuwana 181
 Tüana 181
 Türosz 133, 136, 144, 158, 160, 167, 176, 177, 189
 tűzhelyek 45, 82
 Ubaid-kultúra 36, 39, 51, 53, 54, 56, 58, 59, 62, 63, 64, 79, 81, 87, 101, 104, 150, 152
 Ubaid, Tell- 84, 86
 Ninhurszag-templom 86
 Ubar-tutu 84
 Udzsahorresznet 206
 Ugarit 82, 118, 120, 135, 136, 145, 146, 146, 147, 147, 151, 155, 176
 ugariti nyelv 151
 Ugbaru 204
 újhettita királyságok 158, 160, 161, 176, 192
 Uláj, folyó 148, 191
 Ulluszunu 182
 Ululája I. Sulmánu-asaridu, V.
 Umma 68, 88, 88, 89, 97, 100, 103, 121, 194
 Ummanaldas I. Humban-haltas (III.)
 Umm-Dabagije 47, 71
 Unqi 176
 Untas-Napirisa 143, 143, 144, 148
 halotti palota 143
 Untas-Napirisa, Ál 104, 143, 143, 144
 Uperi 182
 Uqair, Tell 62, 65
 Uqnú, folyó 176
 Ur 20, 39, 51, 53, 54, 68, 84, 86, 88, 89, 96, 97, 100, 101, 101, 104, 104-105, 110, 111, 113, 121, 121, 141, 152, 201
 uri jelvény 92, 93, 194; zikkurratu 101; III. dinasztia 96, 100, 101, 101, 104, 108, 108, 110, 112, 114, 142, 192, 210; I. még uri királyi temető
 uralkodási év 96, 142
 Urartu 125, 148, 149, 170, 172, 173, 176, 179, 180, 182, 202
 Urbala 181
 urigallu (pap) 91
 uri királyi temető 84, 84, 86, 92, 92-93, 103
 a király sírja 85, 122; nagy sírgödör 86; Özönvíz-szelvény 101, 102; Puabi királynő sírja 123, 123, 152, 195
 Urkis 108
 Urmia-tó 20, 172, 173, 179, 182
 Ur-Nammu 81, 96, 100, 101, 101, 102, 104, 104
 szteléje 75, 103
 Ur-Nanse 88, 88, 110
 Ur-Nanse (az énekes) 91
 Ursum 108
 Uruinimgina (Urukagina) 102
 Uruk 37, 53, 56, 59-63, 65, 66, 68, 69, 72, 73, 83, 84, 88, 97, 100, 104, 111, 112, 121, 121, 141, 149, 154, 191, 194, 202
 Anu-templom 61, 62;
 Éanna-templomegyüttes 61-62, 62; Fehér-templom 62, 63; kő-mozaik-szőgek temploma 61, 62;
 Mészke-templom 61;
 Oszlopcsarnok 61, 62;
 Szem-templom 66, 68; szövegek 78; uruki táblák 70, 71; Warka-váza 61, 71, 75; zikkurratu 60
 Uruk-korszak 51, 53, 56, 58, 59, 62, 65, 69, 71, 72, 73, 79, 83, 87, 123, 143, 186
 késő Uruk 66, 67, 68, 70, 78
 Ur-Zababa 97
 Usanahuru 189
 Usukani I. Wassukanni
 Uszmu 77
 Utica 177
 Utnapistim 84
 Utu 83
 Utuhegal 100
 üveg 180
 üveggyártás 126, 127, 150
 vadászat 154, 154, 155, 161, 162, 164, 171, 194
 vadászó-gyűjtőgetők 19, 25, 27, 38, 42, 68
 vallás (mint a társadalmi szervezet része) 19
 vallási kötelezettségek, királyok 146, 161
 vallási szertartások 30, 34, 44, 45, 71, 74, 74, 112, 118, 130, 137, 142; I. még temetési szertartások; jóslás
 vályogtégla 14, 16, 30, 31, 31, 46, 48, 49, 52, 56, 65, 68, 82, 84, 182, 187; egyéb téglák: fajansz 150, szíjtégla (Riemchen) 61, 66, 68; téglák istene 81
 Van 170, 172
 Van-tó 20, 149, 172, 173, 176
 Van Kale 172
 városállamok 68, 78, 79, 82, 89
 görög 214
 városiasodás 58, 65
 városok, kialakulásuk 19, 40, 58, 69
 a vallás mint mozgatóerő 74
 Varuna 137
 vas 72, 80, 129, 150
 fegyverek 194; szerszámok 129
 vaskor 148, 150
 Vénusz-táblák 123
 Via Maris 133
 viaszveszejtéses öntési eljárás 69, 71, 72, 91, 98, 99, 126, 170
 Victoria and Albert Museum, London 221
 világ hét csodája 192
 babiloni függőkeretek 192, 199;
 Babilon városfalai 192
 világhőmérséklet 23
 vízellátás (városi) 110, 112, 143, 185, 185, 187
 vízgazdálkodás 126, 127, 198
 csatornahálózat 126; sadiq 127;
 víztározók 126; I. még csatornák
 Vörös-tenger 19, 21, 34, 158, 177, 210, 213
 Vulci, Etruria 202
 Wád, el 29
 Wádi-Arába 21
 Wádi-Hasza 34
 Wádi-Madamag 27
 Warad-Szin 112, 112
 Warka-váza 61, 71, 75
 Warpalawas 181
 Wassukanni 134, 145
 Waszasatta 145
 Weld-Blundell-prizma 82
 Woolley, Leonard 84, 85, 86, 92, 92-93, 152
 Worms 222
 Xenophón 213, 214, 214
 Xerxész 213, 214
 Yazılıkaya 144, 146
 Zababa 83, 97
 Zabalam 68, 112
 Zabája 110
 Zagrosz-hegység 20, 23, 27, 30, 34, 48, 68, 78, 88, 108, 114, 148, 149, 182, 195, 203; kultúrái 30
 Zakútu 188, 190
 Zalpa 114
 Zalpuwa 114
 zárandokhelyek 57, 63
 Zariqum 112
 Zarzi-kultúra 29
 Zawi-Csemi 30
 Zimri-Lim 108, 114, 116, 117, 119, 119
 Zincirli 178, 189
 zikkurratuk 51, 52, 60, 74, 81, 101, 104, 104-105, 141, 141, 162
 Eriduban 51, 118, 222; Urban 100, 143, 144, 148, 149, 184, 192, 199
 Ziuszudra 84
 zodiákus, jelei 124
 zoroasztrianizmus 183
 zöltségek 29
 zsidók 158, 158, 188, 204, 215, 222

ISBN 963208507-8

9 799632 085073

24407

ISBN 963-548-790-8

9 789635 487905